

ÜSKÜDAR
SEMPOZYUMU
— I —
BİLDİRİLER

CİLT 1

Üsküdar Belediye Başkanlığı
Üsküdar Araştırmaları Merkezi
Yayın No: 10

ISBN Takım No: 975-97606-6-5
ISBN Cilt-1: 975-97606-7-3

Editörler

Prof. Dr. Zekeriya Kurşun
Doç. Dr. Ahmet Emre Bilgili
Dr. Kemal Kahraman
Celil Güngör

Kapak, İç Düzen

Artus İletişim Sanatları
0212 347 02 20

Baskı, Cilt

Seçil Ofset
0212 629 06 15

İstanbul, Ocak 2004

Üsküdar Sempozyumu

Yer: Üsküdar Belediyesi Çamlıca Eğitim Merkezi

Tarih: 23-25 Mayıs 2003

Düzenleyen: Üsküdar Belediyesi

ÜSKÜDAR SEMPOZYUMU

I

23 - 25 MAYIS 2003

BİLDİRİLER

CİLT 1

Editörler

Prof. Dr. Zekeriya Kurşun
Doç. Dr. Ahmet Emre Bilgili
Dr. Kemal Kahraman
Celil Güngör

Tel. 0216 341 05 00
Fax 0216 391 60 61

ÜSKÜDAR
BELEDİYESİ

T e Ő e k k ü r

23-25 Mayıs 2003 tarihlerinde Üsküdar Belediyesi Çamlıca Eğitim Merkezi'nde 1. Üsküdar Sempozyumu'nun gerçekleşmesini sağlayan herkese ve özellikle Bilim ve Düzenleme Kurullarına teşekkür ederim.

Yılmaz Bayat

Üsküdar Belediye Başkanı

Bilim Kurulu

Halil Inancık, Prof. Dr. (Başkan)
Ahmet Yüksel Özemre, Prof. Dr.
Semavi Eyice, Prof. Dr.
Orhan Okay, Prof. Dr.
Selçuk Mülayim, Prof. Dr.
Korkut Tuna, Prof. Dr.
Nazif Gürdoğan, Prof. Dr.
Bilal Eryılmaz, Prof. Dr.
Zekeriya Kurşun, Prof. Dr.
Raşit Küçük, Prof. Dr.
Davut Dursun, Doç. Dr.
Ahmet Emre Bilgili, Doç. Dr.
Nihat Öztoprak, Doç. Dr.
Alim Kahraman, Dr.
Kemal Kahraman, Dr.

Sempozyum Koordinatörü

Ahmet Emre Bilgili

Düzenleme Kurulu

Ahmet Emre Bilgili
Ali Yeşildal
Bülent Arı
Celil Güngör
Hamza Elmas
Kemal Kahraman
Necdet Atasoy
Seyfettin Ünlü
Zekeriya Kurşun

İçindekiler

Sunuş	7
<i>Yılmaz Bayat, Üsküdar Belediye Başkanı</i>	
Editör'den	9
<i>Zekeriya Kurşun, Prof. Dr.</i>	
<i>Ahmet Bilgili, Doç. Dr.</i>	
<i>Kemal Kahraman, Dr.</i>	
<i>Celil Güngör</i>	
Açış Konferansı.....	11
<i>Halil İnalçık, Prof. Dr.</i>	

TARİHTE ÜSKÜDAR

FETİHTEN ÖNCEKİ ÜSKÜDAR	17
<i>Semavi Eyice, Prof. Dr.</i>	
ÜSKÜDAR SAVAŞI VE BIZANS'IN TEMELLERİ.....	21
<i>Turhan Kaçar, Yrd. Doç. Dr.</i>	
SELÇUKLULARIN İSTANBULU GÖRDÜKLERİ İLK MEKÂN: ÜSKÜDAR.....	29
<i>Abdurrahim Tuğfanoz, Yrd. Doç. Dr.</i>	
16. VE 17. YÜZYILLARDA ÜSKÜDAR'IN MAHALLELERİ VE NÜFUSU.....	42
<i>Ahmet Güneş, Doç. Dr.</i>	
KANÜNÎ DÖNEMİ ÜSKÜDAR PARA VAKIFLARI	57
<i>Tahsin Özcan, Dr.</i>	
ÜSKÜDAR TARİHİNDEN BİR KESİT: BULGURLU KÖYÜNÜN AZİZ MAHMUD HÜDAYİ'YE TEMLİKİ.....	68
<i>Zekai Mete</i>	
XVIII. YÜZYIL ORTALARINDA ÜSKÜDAR VE ÇEVRESİNDEKİ HAMAMLAR	79
<i>Nahide Şimşir, Yrd. Doç. Dr.</i>	
OSMANLI SARAY TÖRENLERİNİN ÜSKÜDAR'A YANSIMASI.....	90
<i>Dündar Ali Kılıç, Yrd. Doç. Dr.</i>	
ÜSKÜDAR NAMA ZGÂHLARI.....	97
<i>Mustafa Özdamar</i>	
KIRIM SAVAŞINDA ÜSKÜDAR VE İNGİLİZ ASKERLERİ	106
<i>Azmi Özcan, Prof. Dr.</i>	
OSMANLI ÜSKÜDAR'INDA AYDINLATMA	112
<i>Mehmet Mazak</i>	
OSMANLI SU MEDENİYETİ: ÜSKÜDAR'DAKİ SU TESİSLERİ BAĞLAMINDA BİR DEĞERLENDİRME.....	117
<i>İsmail Orman</i>	
ÜSKÜDAR'DA BİRLİKTE YAŞAMA TECRÜBESİ.....	137
<i>Kemal Kahraman, Dr.</i>	
ÜSKÜDAR ERMENİ CEMAATİ TARİHİNDE BİR GEZİNTİ	140
<i>Elmon Hançer, Dr.</i>	
ŞAM VE İSTANBUL / ÜSKÜDAR'DA SA'DEDDİN CİBAVİ İZLERİ	156
<i>Abdüsselâm Uluçam, Prof. Dr.</i>	
GEÇMİŞTEN GÜNÜMÜZE ÜSKÜDAR MEVLEVİHÂNESİ	165
<i>Sezai Küçük, Yrd. Doç. Dr.</i>	
ÜSKÜDAR CELVETİ TEKKELERİ	180
<i>Hasan Kamil Yılmaz, Prof. Dr.</i>	
MİLLÎ MÜCADELE VE ÖZBEKLER TEKKESİ.....	201
<i>Süleyman Beyoğlu, Prof. Dr.</i>	

SOSYAL HAYAT VE ÇEVRE

ÜSKÜDAR'IN TÜRKİYE KİMLİĞİ: ÜSKÜDAR ANADOLU	213
<i>Mahmut Karaman, Yrd. Doç. Dr.</i>	
ÜSKÜDAR'I KABE TOPRAĞI KILMAK	243
<i>Nazif Gürdoğan, Prof. Dr.</i>	
İSTANBUL GECEKONDU KİMLİĞİ.....	247
<i>Orhan Türkdoğan, Prof. Dr.</i>	
UYGULAMALI HALKBİLİMİ BAĞLAMINDA ÜSKÜDAR ARAŞTIRMALARI VE TÜRK HALK KÜLTÜRÜ MÜZESİ.....	254
<i>Özkul Çobanoğlu, Doç. Dr.</i>	
YEREL YÖNETİMLERDE YÖNETİM GELİŞTİRME ÇALIŞMALARI	260
<i>Celil Güngör - Hasan Öncü</i>	
ÜSKÜDAR'DA MAHALLİ İDARELER SEÇİMLERİ (1984-1999)	266
<i>Davut Dursun, Doç. Dr.</i>	
YENİDEN DAĞITIM KÜLTÜRÜ OLARAK ÜSKÜDAR RAMAZAN ÇADIRI.....	278
<i>Ahmet Emre Bilgili, Doç. Dr.</i>	
GÖÇMENLERİN ŞEHİR ALGISI VE ŞEHİRLİLEŞMELERİNİN GECİKME SEBEPLERİ.....	289
<i>Ali Rıza Abay, Doç. Dr.</i>	
ÜSKÜDAR'DA BİR AMERİKAN OKULU	299
<i>Betül Aydın, Prof. Dr.</i>	
ÜSKÜDAR AMERİKAN KIZ KOLEJİ'NİN KISA TARİHİ.....	302
<i>Teyfur Erdoğan</i>	
ÜSKÜDAR'IN KAYBOLAN KOKULARI	325
<i>Ahmed Yüksel Özemre, Prof. Dr.</i>	
ÜSKÜDAR'IN DUYGUSAL İKLİMİ	329
<i>Ahmet Şirin, Yrd. Doç. Dr.</i>	
TÜRKİSTAN'DAN GELEN BİR İSİM VE EFSANE: KIZ KULESİ	332
<i>Tuncer Baykara, Prof. Dr.</i>	
YENİ RESTORASYONUyla KIZ KULESİ.....	337
<i>Zehra Öngül</i>	
ÜSKÜDAR'DA ÇEVRE VERİLERİNİN OSMANLI DÖNEMİ CAMİLERİNİN YERLEŞİMİNE ETKİSİ	342
<i>Selda Karaosman - İmre Özbek Eren</i>	
BATILILAŞMA DÖNEMİ MİMARİSİ VE BEYLERBEYİ SARAYI	361
<i>Şeyda Üstünipek</i>	
BEYLERBEYİ SARAYI'NIN MEKAN TASARIMI AÇISINDAN ÜSKÜDAR VE İSTANBUL'A KAZANDIRDIĞI ÖNEM	369
<i>Deniz Demirarslan, Yrd. Doç. Dr.</i>	
BEYLERBEYİ SARAYI'NIN TARİHİ ÇEVRESİNİN BOZULMA NEDENLERİ.....	377
<i>Erdal Eren, Dr.</i>	
DÜNDEN BUGÜNE BAĞLARBAŞI, ALTUNİZADE VE KISIKLI'DAKİ KÜLTÜR MİRASIMIZ	382
<i>İsmail Hakkı Kurtuluş</i>	
MODERNLEŞEN OSMANLI PARKLARININ ÜSKÜDARDAKİ ERKEN İKİ ÖRNEĞİ: MİLLET BAĞÇESİ VE DOĞANCILAR PARKI.....	409
<i>Tayfun Gürkaş</i>	
ÜSKÜDAR İLÇESİNDEKİ BAZI KORULARIN FONKSİYONEL DEĞERLERİ VE İSTANBUL HALKINA HİZMETLERİ	417
<i>Ünal Asan, Prof. Dr. - Ahmet Yeşil, Doç. Dr.</i>	
<i>Sinan Destan, Dr. - İbrahim Özdemir, Dr.</i>	
<i>Ulaş Yunus Özkan</i>	
ÜSKÜDAR'IN CANLI KÜLTÜR MİRASI: ANIT AĞAÇLAR.....	429
<i>Ünal Asan, Prof. Dr.</i>	
BOĞAZIÇI'NIN DOĞAL ÇİÇEKLI BİTKİLERİ.....	443
<i>Neriman Özhatay, Prof. Dr.</i>	

S u n u Ő

Birinci Üsküdar Sempozyumunu büyük bir katılımıla gerçekleştirdik.

Kendi sahasında çok değerli çalışmalar yapan bilim adamlarımız, araştırmacılarımız, Üsküdar'ı konuşmak ve araştırmaların sonuçlarını paylaşmak için davetimize katıldılar. Hepsine teşekkürü borç bilirim.

Sempozyumun Fethin 550. yılına rastlaması bizim için ayrı bir anlam taşıyordu. Çünkü Üsküdar İstanbul'un Fethini Gören şehirdir. Yahya Kemal Şöyle diyor:

Hangi şehir görmüş onun gördüğünü?

Üsküdar tarih boyunca ve günümüzde İstanbul'un en iyi seyredildiği yer hüviyetini koruyor.

Üsküdar'ı seyretmek içinse İstanbul tarafına geçmek gerek.

Yahya Kemal, bunu Şöyle dile getiriyor:

Git bu mevsimde, gurup vakti Cihangir'den bak!

Bir zaman kendini karşındaki rüyaya bırak!

Bu Şiirinde Üsküdar'a Hayal Şehir diyor Y. Kemal. Bu nedenle biz, Üsküdar Őiirlerini bir araya getirdiğimiz kitabın adını Hayal Şehir koyduk.

Kız Kulesinden amlıcasına, camilerinden tekkelerine, insanlarından korularına, adına nice Şiirler, romanlar yazılmış olan Üsküdar'a, bilimsel araştırmaların pek fazla ilgi gösterdiğini söyleyemiyoruz. Oysa nice bilinmez hazineleri koynunda saklıyor.

Belediye olarak biz bunların farkındayız; yapılan araştırmalara destek veriyoruz ve mümkün oldukça yayın yapıyoruz. *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar* adlı üç ciltlik eserimiz bunlardan en önemlisi. 2003 Sonbaharında *Üsküdar Hatırası* adıyla, Üsküdarla ilgili gravür, fotoğraf ve kartpostalların toplandığı albümümüz Türkçe ve İngilizce olarak yayımlandı.

Üsküdar Őiirlerini ve Őarkılarını bir araya getirdik. Üsküdar araştırmaları merkezimiz çalışmalarına devam ediyor. Fatih devrinden kalan mahkemeyi satın aldık. Aslına uygun olarak restore edip şehir müzesi haline getiriyoruz.

Üsküdar üzerine yaptığımız yayınlar ve akademisyenlerle yapmakta olduğumuz toplantılardan sonra bir Sempozyum geleneğini başlatmamız gerektiğine karara verdik. İnşallah bu sempozyum her yıl yapılacak ve bildiriler elinizdeki gibi kitaplaşarak bilim dünyasına sunulacaktır.

Belediye olarak toplam kalite alanında TSE'den ISO 9001 belgesi aldık. E Belediyecilik çalışmasını başlattık. Kültürel faaliyetlerle birlikte vatandaşa en gelişmiş, en kaliteli hizmeti sunma gayreti içindeyiz.

Bu sempozyumun önemli bir yanı da, siz değerli katılımcılarla birlikte, ülkemizi dünya çapında temsil eden değerli hocamız Prof. Dr. Halil İnalcık'ın aramızda bulunmasıydı. Dünyanın sayılı tarihçileri arasında bulunan, pek çok yerli ve yabancı yayında imzası olan hocamıza bizi onurlandırdığı için ayrıca teşekkür ediyorum.

Bu duyularla, Birinci sempozyum bildirileri kitabımızı bilim dünyasının dikkatlerine sunuyorum.

Yılmaz Bayat

Üsküdar Belediye Başkanı

E d i t ö r ' d e n

Üsküdar'daki ilk yerleşimlerin tarihi Milattan Önce 1200'lere kadar gidiyor. M.Ö. VII. Yüzyılda bilinen adı, Altın Şehir anlamına gelen Hrisopolis. Bir rivayete göre bu adı, Pers hazinelerinin saklandığı yer olmasından alıyor. Pers Kralı Darius, Atinalı Alkibiades ve Makedonyalı Büyük İskender, Üsküdar'a uğrayan büyük liderlerdi.

Romalıların burada kurduğu karargaha Scutari adı verildi. Bu adın Farsça "ulak" anlamına gelen "Eskudari"den gelme ihtimali de var. Abbasi Halifesi Harun Reşit'in İstanbul'a geçerken karargah kurduğu yer de Üsküdar'dı. MS. 1001'de Haçlı orduları, 1352'de Orhan Gazi Üsküdar'daydı. Ve artık Üsküdar Türk-İslam toprağıydı. Osmanlı asırları boyunca Üsküdar, bugünlere ulaşan kimliğini buldu.

Böylesine önemli bir tarihe, sosyal ve kültürel bir arkaplana sahip olan Üsküdar'da araştırılması ve ortaya çıkarılması gereken nice konular, boyutlar var. Birinci Üsküdar Sempozyumu'nun anafikri, işte bu birikimi bir ölçüde ortaya çıkarmak, daha doğrusu, ortaya çıkaran bir geleneği başlatmaktı.

Üsküdar Belediye Başkanı Sayın Yılmaz Bayat'ın desteğıyle ilk Üsküdar sempozyumu için start 2002 yılı ortalarında verildi. Sempozyum 23-25 Mayıs 2003 tarihleri için planlandı. Doç. Dr. Ahmet Bilgili'nin koordinatörlüğünde, Prof. Dr. Zekeriya Kuşun, Dr. Kemal Kahraman, Necdet Atasoy, Ali Yeşildal, Seyfettin Ünlü ve Hamza Elmas'tan oluşan Yürütme Komisyonu çalışmalarına başladı. Bülent Arı'nın desteğıyle Ankara'daki akademik çevrelerin katılımı ve özellikle Prof. Dr. Halil Inalcık hocanın sempozyuma bilimsel anlamda himayesi sağlandı. Bu katkı, Üsküdar ve sempozyum için önemli bir ayrıcalık oldu.

Öncelikle ilk duyuru yapılarak bildiri özetlerinin gelişi için bir takvim belirlendi. İlk defa yapılmasından kaynaklanan belirsizlik duygusuyla, bir konu sınırlamasına gidilmedi. Üniversitelere duyuru afişleri ve broşürleri gönderildi. Belli bir süre sonra sempozyum@uskudar-bld.gov.tr adresimize özetler gelmeye başladı.

Kısa zamanda, katılımın, beklentilerimizi aşacağı anlaşıldı. Bu doğrultuda, sempozyumun Çamlıca Eğitim Merkezinde ve paralel oturumlar halinde yapılması kararlaştırıldı. Özetler için verilen zaman dolduğunda, elimizde Türkiye'nin çeşitli üniversitelerinden gelen özet sayısı 100'ü çoktan aşmış bulunuyordu. Üsküdar, yalnız İstanbul'da değil, yalnız Türkiye'de değil, Dünya'da bilinen bir yerdi. Hatta Üsküdar'a ait olan iki şey, Dünya'da İstanbul'u simgeliyordu; Kız Kulesi ve Katibim şarkısı. Sempozyum bize bu gerçeğı bir kez daha gösterdi.

Açılış 23 Mayıs Cuma günü Altunizade Kültür Merkezinde gerçekleşti. Burada, kamu kuruluşları, akademik çevreler ve Üsküdarlı misafirlerin katılımıyla bir açılış kokteyli verildi. Üsküdar'a hizmet eden çeşitli kişi ve kuruluşlara şükran belgeleri verildi. Prof. Dr. Halil Inalcık hocanın açış konferansı büyük bir ilgiyle karşılandı. Arkasından, Dr. Osman Sezgin yönetiminde hazırlanan Üsküdarlı sanatçıların hat ve ebru sergisinin açılışı yapıldı.

24-25 Mayıs günleri ise Üsküdar Belediyesi Çamlıca Eğitim Merkezi'nde dört ayrı salonda oturumlar gerçekleşti. Her salonda bir günde dört oturum yapıldı. Akademisyen ve dinleyici olarak büyük katılım gerçekleşti. Salonlarda yer bulunamadı.

25 Mayıs Pazar günü büyük salonda yapılan son ve ortak oturumda, sempozyumun genel bir değerlendirmesi yapıldı. Yılmaz Bayat, Prof. Dr. A. Yüksel Özemre, Prof. Dr. Nazif Gürdoğan, Prof. Dr. Zekeriya Kurşun ve Prof. Dr. Korkut Tuna'nın katıldığı bu oturumda özellikle Tuna hoca, oturumların belli başlılarını hatırlatarak değerlendirdi.

Aynı akşam bir veda yemeği verildi. Küçük Çamlıca tesislerinde verilen veda yemeğinin bir özelliği, Hasan Cihat Örtter'in bir konser vermesiydi. Akademisyenler, ortak bir faaliyeti başarmanın hazzını, sempozyuma emeği geçenlerle paylaştı.

Bilim adamlarının evlerine dönmelerinin arkasından, bildirilerin toplanması süreci başlamış oldu. Bu öyle kolay bir süreç değildi. Sürekli hatırlatmak gerektiği gibi teknik nedenlerle de aksamalar meydana geliyordu. Ekim ayı itibarıyla, büyük ölçüde toplanan bildiriler için Yürütme Komisyonu bir araya geldi.

Bildirilerin, sempozyumdaki oturumlardan ziyade, konularına göre ayrılacak bölümler halinde kitaplaştırılması benimsendi. Böylece elinizdeki kitap ve bölümleri ortaya çıktı. Sempozyuma katılan bildiri sayısı 103 olmakla beraber biz ister istemez bize ulaşan bildirileri bir araya getirdik. Bölüm başlıkları genel bir tasnif anlamındadır. Bölümlerin kendi içinde veya kitabın tamamında bir kitap bütünlüğü aranmamalıdır. Bildiriler, konu, yaklaşım ve üslup olarak her birisi ayrı değerlendirilecek çalışmalar olarak düşünülmelidir. Elbette ortak paydaları vardır ve o Üsküdar'dır.

Bildirilerin toplanmasında yaşanan gecikmenin esas nedeni, bazı çalışmaların gelmesini bekleme kararlılığımız oldu. Böylesine uzun vadeli bir çalışmanın bir miktar beklemeye tahammülü olmalı diye düşündük. Kitabın sonuna değerlendirme oturumu ve sempozyumdan görüntüleri ekledik.

Birinci Üsküdar Sempozyumu bildirimlerini dikkatinize sunarken, Üsküdar Belediye Başkanı Yılmaz Bayat ve Bilkent Üniversitesinden Prof. Dr. Halil İnalçık hoca başta olmak üzere, bu sempozyumun ve elinizdeki kitabın gerçekleşmesine katkı sağlayan tüm bilim adamlarına ve çalışanlara teşekkür etmeyi bir borç biliyoruz.

Prof. Dr. Zekeriya Kurşun

Doç. Dr. Ahmet Bilgili

Dr. Kemal Kahraman

Celil Güngör

A  I Ő K o n f e r a n s ı

Halil Inalcık*

Sayın başkan, sayın kaymakam, çok değerli meslektaşlarım, seçkin konuklar.

Bugün burada, hakikaten tarihi bir gün yaşıyoruz. Yurtlarına sahip çıkamayan milletler, yurtlarını kaybederler. Dünyanın incisi İstanbul üzerinde herkesin gözü vardır. Kıymetli idarecilerimizi, böyle bir bilinçle ve tarihimizin gerçeklerini ortaya çıkarmak amacıyla gerçekleştirdikleri bu sempozyum dolayısıyla candan tebrik ediyorum.

Üsküdar, (Bizans döneminde Chryzopolis) İstanbul'un bir parçasıdır, surların içindeki (İntra-Mura) İstanbul dışında bu büyük şehri oluşturan bütünün önemli bir parçasıdır.

Konuşmama İstanbul için şöyle bir müşahedeyle başlamak istiyorum; 1958 yılında Münih'te Bizantanistler Kongresi toplanmıştı. Şu an aramızda bulunan değerli dostum Prof. Dr. Semavi Eyice de o kongreye katılmıştı. Kongrenin açılış merasiminde, Almanya Katolik Kardinali kürsüye çıkıp "Ayasofya'nın kubbesindeki yıldız hiçbir zaman sönmeyecektir!" dediği zaman, kongre katılımcıları (200-300 kişi) ayağa kalktılar ve dakikalarca çılgınca alkışladılar. Bu olay, Avrupa'nın göbeğinde İstanbul'un fethi için ortaya konan duyguların ne nitelikte olduğunu göstermeye yeter.

Şimdi size, mütevazı bir tarihi olarak keşfedebildiğim Üsküdar'a ait bulduğum bazı gerçekleri aktarmak istiyorum. Bunlar hepsi belgelere dayanan bilgilerdir.

Üsküdar bölgesi, İstanbul'un fethinden çok önce, Orhan Gazi (1324-1362) döneminde Hereke ve Pendik'ten beri Türkler'in eline geçmiş bulunuyordu . Fakat O'ndan da önce buraya ilk ayak basanlar, Osman Gazi'nin akıncılarıdır. Osman Gazi'nin 1304-1305'te İznik'i Sakarya tarafından abluka altına almak için iki seferi vardır. Bu iki seferin ayrıntılarını, o zaman Bizans sarayında yaşayan Georgos Pachymeres'e ait Bizans kaynağının Osmanlı rivayetleriyle karşılaştırmasından ortaya çıkartıyoruz. Bu tarihlerimizde maalesef Şimdiye kadar tespit edilemeyen bir olaydır. Osman Gazi'nin asıl maksadı İznik'i almaktı. 1302'de Yenişehir'den İznik'e geldi ve şehri abluka altına aldı. Fakat güçlü surları ve etrafı bataklık olduğu için şehri alamadı. Fakat çekilirken iki hava-le kulesi yaptı. Bunlardan birisi Draz Ali Kulesi'dir. Gerçekten yıllar önce İznik'e gittiğimde şehir merkezine 4 km. mesafede bir Draz Ali Köyü olduğunu gördüm.

Osman Gazi'nin bütün amacı, İznik'i abluka ile tecrit etmek, İstanbul'dan gelecek herhangi bir orduya yolu kapamaktır. Pachymeres, gaza için Anadolu'nun dört bir yanından gelen bu akıncıların 5.000 kişi olduğunu bildiriyor bize. Bu seferlerde Kara epüş, Kara Tigin ve Akhisar kalelerini alan Osman Gazi'nin akıncıları, Geyve boğazından geçerek Adapazarı ovasına indiler ve akıncılar oradan ganimet için İstanbul boğazına

* Prof. Dr., Bilkent Üniversitesi

kadar geldiler. Üsküdar'ı ve Yoros (Hieron) kalesini yağmaladılar (Pachymedes söylüyor bunu). Bazıları kayıklara binip İstanbul surlarına kadar geldiler. Kaçan Rum ahali, İstanbul sokaklarında hastalıktan ve açlıktan perişan duruma düştüklerini okuyoruz. (Bu kaynağı, Bizans araştırmalarının bizim için ne kadar önemli olduğunu belirtmek için zikrediyorum. İki Fransız Bizantinist'i V. Laurent ve Failler, bu eseri dört cilt halinde Fransızca'ya tercüme ettiler. Ben bu tercümeleri kullanıyorum.

Üsküdar tarihiyle ilgili ikinci büyük olay, 1329'da Orhan Gazi'nin, Pelekanon (Gebze sahilinde bir Bizans kalesi) Savaşı'dır. Biz Pelekanon Savaşı'nın bütün ayrıntılarını, o zaman bu savaşta hazır bulunmuş olan Büyük Domestikos Kantakuzinos'un tarihinden öğreniyoruz. Bu kaynak bize şunları anlatıyor:

Osman Gazi zamanında 1302'de başlayan İznik ablukası devam etmektedir. O zaman top olmadığı için şehrin açlıkla düşürülmesi planlanmaktadır. İzmir, Güzelhisar, Efes ve Ege'de şehirler hep açlıkla teslime zorlanarak feth edilmişlerdir. Şehirde abluka sonucu ölümler olmakta. Zaman zaman Rum askeri, huruç hareketleri ile püskürtülmektedir.

İznik neden bu kadar mühim? İznik, Anadolu'da ilk Türk-Selçuklu saltanatının payitahtıdır. 1071 Malazgirt zaferinden sonra Anadolu'da Bizans savunması tamamıyla çöktü. İmparatora karşı generaller arasında taht için mücadele başladı. 1220lerden beri Azerbaycan'da yerleşmiş Türkmenler, Ege Denizi'ne kadar savunmasız Anadolu'yu istila ettiler. Bu arada Melikşah'ın rakibi Süleyman Şah, 1078'de İznik'i fethetti ve bu önemli şehri kendine saltanat merkezi yaptı. Yani, Anadolu'da Selçuklu Saltanatı ilkin İznik'de kurulmuştur. Bu fetihten sonra Avrupa ayaklandı. Ve ilk Haçlı Seferi'ni organize ederek 1097 tarihinde iki dalga halinde geldiler ve İznik'i alarak Bizans'a geri verdiler. İznik şehri tam on sene Anadolu Selçuklu saltanatının merkezi olmuştur. Bu olayın yankıları Osmanlı Devrine kadar devam etmiştir. Osmanlı rivayetlerinde bulduğumuz çok önemli bir kayıta Osman Gazi şöyle demiş: "Benim ceddim Süleyman Şah'tır (tabii bu asılsız bir iddiadır), Anadolu'ya benim atalarım Konya Selçuklularından önce gelmiştir". Bu çok ilginç bir kayıt. Yani Osmanlılar kendilerini Süleyman Şah'ın devletinin bir devamı gibi görüyorlar ve bu yüzden İznik'i almak için bu kadar çaba gösteriyorlar.

Pelekanon Savaşı (1329) neden bu kadar önemlidir?

Çünkü bu savaş sonunda Orhan Gazi, İznik'i teslim alacaktır. Bu zafer, tarihimizde Fatih'in İstanbul'u fethi kadar önemli bir dönüm noktasıdır.

1329 tarihinde İmparator III.Andrenikos, İznik'i kurtarmak için ordusuyla Gebze'nin sahil kısmına gelir. Zira İznikliler, imparatora bir heyet göndererek açlıktan kırıldıklarını ve eğer yardıma gelmezlerse teslim olacaklarını bildirmişlerdir. Burada o zaman dört tane kale vardır. Birisi, Eskihisar ki, bugün hala ayakta. Diğerleri; Daritson, Darıca Kalesi ve Pelekanon Kalesi. (Bazı kitaplarda savaşın Maltepe'de olduğu yazılıdır; bu tarihi bir yanıştır). Bizans ordusu Gebze sahilinde Pelekanon'a gelmiştir. Bunun önemli bir nedeni vardır; bir bozgun halinde ordu buradaki kalelere sığınacaktır. Asıl maksat, Eskihisar'dan ve İzmit körfezinden karşıya geçip İznik'i kurtarmaktır. Bunları Kantakuzinos itiraf ediyor.

Orhan Gazi, casusları aracılığıyla İmparator ordusunun hareket halinde olduğunu öğrenip, derhal Gebze'nin önündeki tepeleri ele geçirir. İmparator ordusunu sahildeki düzlükte tertip ediyor. Orhan Gazi daha başlangıçta stratejik bakımdan üstündür. Bu savaşta İmparator yaralanarak tam bir hezimete uğrar. Bizans askeri, kalelere sığınmaya

çalışırken, İmparator bir halıyla zorla gemiye taşınır. Ve İstanbul'a kaçar. İki sene sonra da İznik teslim olur (1331).

İznik Bizanslılar için İstanbul kadar önemli. İmparatorluğun ikinci önemli şehri. Konsillerin, Patriklerin şehri... Hıristiyanlığın esasları bu şehirde tespit edilmiştir. İlk Konsil, İstanbul'un ve Hıristiyanlığın kurucularından Büyük Konstantin'in huzurunda bu şehirde yapılmıştır.

Pelekanon zaferinin en önemli sonuçlarından birisi, o tarihte sahildeki sahildeki bütün Rum kasabalarının (Pendik, Kartal, Hereke kalesi ve Üsküdar) Orhan Gazi'nin eline geçmesidir. Bütün bu sahil, 1329'da Üsküdar'a kadar Osmanlı olmuştur. Bugün Gebze'de Orhan Gazi'nin camisi, han ve hamamı hala faaliyettedir.

Üsküdar'ın ne zaman bir Türk kasabası olduğunu böylece tespit etmiş bulunuyoruz. Bununla beraber Üsküdar tarihinde karanlık noktalar var. Yine Batı kaynakları yardımımıza geliyor. 1354'de Venedik-Aragon ve Bizans ile Cenevizliler arasında geçen büyük Bosfors deniz savaşında, Orhan Gazi, Cenevizlerin müttefiki olmuş, Galata'nın müdafaası için Cenevizlilere yardımda bulunarak Üsküdar'dan bin okçu göndermiştir.

Bu 1354 tarihi, size bir başka önemli olayı hatırlatmaktadır. Osmanlı'nın Rumeli'ye yerleşmesi bu tarihte olmuştur. O zaman Cenevizliler Herakleon Kalesi (Marmara Ereğlisi)'ni fethederken, Osmanlılar da güneyde Tsympe (Cinbi) Kalesi'ni fethederler. Osmanlı'nın Avrupa'da ilk yerleşmesidir bu. Biliyor musunuz, Pelekanon Savaşı gibi İstanbul'un fethi kadar önemli bir savaş hakkında Aşık Paşazade ve diğer vakayi-namelerde hiçbir bilgi yoktur. Yani "Türk yapar, fakat övünmez" sözü doğrudur.

Şimdi Osmanlı dönemi Üsküdar tarihinin çok önemli bir kaynağını size tanıtmak istiyorum. Fakat daha önce bu zamana kadar yapılan çalışmaları anmakta fayda görüyorum. Öncelikle, Sayın Belediye Başkanımız Yılmaz Bayat'ı tebrik etmek isterim. Üç ciltlik şehir envanteri ile Üsküdar tarihine büyük katkıda bulunmuşlardır. Ayrıca Üsküdar tarihine katkıda bulunmak amacıyla önümüzdeki yıllarda da sürecek bir sempozyuma öncülük etmişlerdir. Daha önce Prof. Dr. Semavi Eyice Bizans devri Üsküdar'ını ve Boğaziçi tarihini vukufu yazmıştır. Üsküdar tarihine büyük katkıları olan başka büyük bir tarihçi ise, iki ciltlik Üsküdar Tarihi ile İbrahim Hakkı Konyalı'dır.

Benim şu anda bahsedeceğim kaynak ise şimdiye kadar kullanılmamış belgesel bir kaynaktır. Bu da bugün Müftülük Arşivi'nde bulunan Üsküdar Kadı Sicilleri'dir. Elimizdeki kadı sicillerinin en eskisi bu Üsküdar sicilleridir. Yavuz Sultan Selim devrine ait. Birinci cilt sicil kayıtları, 1519 Aralık ayında başlıyor. Yani Yavuz Selim'in son senelerine rastlıyor. İkinci cildin sonları ise Kanuni'nin ilk yıllarına rastlıyor. Bu siciller, kadıların her gün hukuki kararlar ve olaylar üzerinde tuttıkları ve merkezden gelen Padişah emirlerini kopya ettikleri sicillerdir. Bu sicilleri kullanarak biz, uzun yüzyıllar boyunca 20-30 cilt Üsküdar tarihi yazabiliriz. Sayın Celil Güngör'ün himmetiyle bu siciller bana ulaştı; bunlar üzerinde çalıştım ve gördüğümüz gibi pek çok notlar çıkardım. Şimdi bu sicillerden birkaçını sizlerle paylaşmak istiyorum.

O zaman Üsküdar'a bağlı kasabalarda Rum halkı çok olduğu için Kadı mahkemesine gelen bir çok Rum'un kaydı var. Rum halkı daha çok bağıcılıkla uğraşılıyor.

Üsküdar, bir denizci şehri aynı zamanda; ünlü denizcilere ait kayıtlar buluyoruz. Mesela Kemal Reis hakkında önemli bir kayıt bulduk.

Sicillerde çok önemli olan bir başka seri terekeler, yani ölen insanların mal varlığı listeleridir. Bu listelerden, halkın sosyal ve ekonomik koşullarıyla ilgili kıymetli bilgiler ediniyoruz. Mesela bir Yeniçeri'nin terekesinde bir gümüşlü kılıcı, bir kalkanı, bir nacağı, bir kuşağı, bir abası, bir gök kaftanı ve pabuç çizmesi olduğunu öğreniyoruz. Chicago Üniversitesi'nde bir öğrencim Yvonne Seng ilk sicil defterindeki terekeleri kullanarak bir doktora tezi hazırlamış ve sonra yayınlamıştır.

Bu sicillerde, tarih kitaplarına geçmemiş çok kıymetli bilgiler de var. Onlardan bir tanesi, Yavuz Selim devrinde Anadolu'da şiddetli takibata uğratılan Kızılbaşlar hakkındadır. Elimdeki bu sicillerde Kızılbaşlar'ın elçileri vasıtasıyla Şah İsmail ile olan gizli temasları yer alıyor. (Metin okundu).

Efendim ben, olayları gerçeğiyle tespite çalışan bir tarihçiyim. Size parlak bir hitabede bulunamadıysam özür dilerim. Hepinizi sevgi ve saygıyla selamlarım.

ÜSKÜDAR
SEMPOZYUMU

TARİHTE
ÜSKÜDAR

FETİHTEN ÖNCEKİ ÜSKÜDAR

Semavi Eyice*

Tarih öncesi çağda Üsküdar'daki yerleşime dair bir bilgimiz yoktur. Prehistorik buluntular bu bölgede şimdiye kadar elde edilememiştir. Fakat ilk insanların dere yataklarında ve arazinin iç kısımlarında yaşadıklarına dair izler olduğuna göre (Fikirtepe-Kurbağlıdere örneğinde olduğu gibi) burada da Üsküdar'ın iki tarafından inen derelerin kıyılarında ilk insanların yaşamış oldukları da düşünülebilir.

Fetihten itibaren İstanbul'un karşısında büyük ve önemli bir yerleşim yeri olarak doğan ve gelişen Üsküdar'ın İlkçağ ile Ortaçağ'daki tarihçeleri hakkında da fazla bir bilgi yoktur. İlkçağda adı "Altın şehir" anlamına gelen Khrysoopolis olan Üsküdar'ın belki bir kısmı *Scutarion* olarak tanınmıştı. *Scutarion* adının ise nereden geldiği hususunda değişik görüşler vardır. *Scutarion* teriminin latin dilindeki *Scutari*'den geldiği sanılmaktadır. Farsça ulak anlamına gelen bir kelimeden ürediği yolundaki görüş pek inandırıcı değildir. *Scutari* Roma döneminde askeri birliklerde kullanılan bir tür kalkanlarla ilgilidir. *Scutarii* terimi ise Roma ordusu piyadelerinin en başında yürüyen ve boy kalkanları taşıyan birliğin adıdır. Ve bütün kalkan taşıyan askerlerin barınağının veya atölyesinin *scutarion* denilen bu yerde buldukları ileri sürülür. Balkanlarda Arnavutluk'ta da *scutarion* adında bir yer vardır. Burası Türk devrinde İşkodra adını almıştır. Khrysoopolis tercümesi "Altınşehir" dir. Bunun Marmara üzerinde güneş batarken Üsküdar kıyılarına vuran akşam güneşinin ışıklarının bu beldeye altın rengi vermesinden dolayı olduğu sanılır. Khrysoopolis geç Roma çağında önemli bir olaya da sahne olmuştur. IV. Yüzyıl başlarında iktidarı ele geçirmek için çarpışan Romalı komutanlar arasında son mücadele Constantinus ile Licinius arasında ceryan etmiştir. Doğuya doğru kaçan Licinius rakibi Constantinus ile olan son çarpışmayı Anadolu yakasında Crizopolis'te yapmıştır. Ve bu savaş herhalde Üsküdar'ın doğu tarafındaki düz arazide olmuş, Licinius'un kesin yenilgisi ve ölümü ile sona ermiştir. Roma imparatorluğunun tek sahibi olarak kalan I. Constantinus bundan sonra Bizantion şehrini imar ederek daha geniş ölçülerde büyütmüş ve 330 yılında resmen Constantinopolis'in açılış töreni yapılmıştır. *Scutarion* adı Türk devrinde Üsküdar'a dönüşmüştür. Eski adı Khalkedon yani Kadıköy ile Üsküdar çok ufak yerleşim yerleri olarak doğmuş ve fazla gelişmeden kalmıştır.

Bugün Kadıköy'ün yerindeki Khalkedon'un bazı arkeolojik kalıntılar ve izler daha önemli olduğunu gösterir. İlkçağ ve Ortaçağ başlangıçlarına kadar Üsküdar'ın doğudan İstanbul'u tehdit etmek üzere gelen kuvvetlerin istilasına uğradığı da bilinir.

* Prof. Dr., Emekli Öğretim Üyesi

Sasaniler Khalkedon'u yağma ettiklerinde herhalde Üsküdar'a kadar da ilerlemiş olmalı. Bizans döneminde 6. yüzyılın sonlarına doğru çocukları ile birlikte feci surette öldürülerek tahtını kaybeden imparator Mavrikios'un (582-602) kız kardeşinin kocası Philippikos'un burada büyük bir sarayı veya villası vardı. Roma çağında ileri gelenlerin ve zenginlerin villalarını denizi gören yamaçlarda inşa ettirdikleri ve bunların genellikle denize hakim cephelerinin sütunlu galeriler şeklinde olduğu bilinmektedir. Bu türden bu sayfiye saray ve villaların mozaiklerde tasvirlerine rastlandığı gibi bazı kalıntılar da çeşitli yerlerde bulunmuştur. Hatta böyle bir örnek Güney Anadolu'da Silifke yakınında Akkale adı verilen bir sahil sarayında temsil edilmiştir. İstanbul boğazının da kıyılarında Roma çağında bu türden çok sayıda saray veya villaların bulunduğu düşünülebilir. İşte VI. yüzyılda imparator Mavrikios'un eniştesinin sarayı da bu esaslara göre inşa edilmiş bir yapı olmalıydı. Bunun için de en uygun yerin Salacak'ın yüksek kesimi düşünülebilir. Bu kişi ayrıca güzel bir bahçe içinde kurduğu tesisin içinde Meryem adına bir de manastır yaptırmıştı. Bu manastır Bizans imparatorluğunun önemli büyük dini tesislerinden biri olmuş ve başındaki din adamları çeşitli vesilelerle tarihe geçmiştir. IX.yüzyıla kadar varlığını sürdüren manastırın X.yüzyıldan sonra adının bir daha kaynaklarda anılmadığı dikkati çeker. İkinci manastırın Hagia Maria adında bir tepe eteğinde ve bataklık kenarında olduğu bilinmektedir. Bunun için en uygun yerin Selanikliler mezarlığının bulunduğu Bülbülderesi'nin olabileceği düşünülebilir. Ancak bu her iki büyük manastırın tam yerlerinin nereleri olduğu hakkında ipucu verecek herhangi bir kalıntı bugüne kadar elde edilememiştir. Bu tür villalardan biri de Çengelköy yamaçlarında olup ve bu sarayın altın yaldızlı kiremitle kaplı olduğu kaynaklarda bahsi geçmektedir. Boğaz kıyılarının eski sakinlerinden bir dostumuz bu kiremitlerden bazı parçaları çocukluğunda bulduğunu bizlere söylemişti. Ayrıca Osmanlı döneminde bu kiremitlerden sağlam olanlar toplanarak Sirkeci'de yapılan bir mescidin üzerine konulmuş ve böylece mescid okside oldukları için yeşilimtrak olan kiremitlerden dolayı "yeşil kiremitli mescid" olarak adlandırılmıştı.

IV. Haçlı seferine çıkmak üzere hazırlanan gemiler tahtını kaybetmiş olan Bizans imparatoru II. Isaakhios Angelos'un (1185-1195) batıya gönderdiği oğlunun önerisiyle gemiler Kudüs'ü almak üzere yakın doğuya gidecek yerde programlarını değiştirerek önce Bizantion önlerine gelmeyi ve düşük imparator Isaakhios'u yeniden iktidara geçirmeyi ve böylece uzun sefer sırasında Bizans'ın maddi yardımlarını sağlayacaklarını düşünmüşlerdi. IV. Haçlı seferini teşkil eden gemiler 1203'te programlarını ve yollarını değiştirerek Konstantinopolis önlerine geldiklerinde önce Khalkedon koyunda konaklamışlar ve gemilerdeki süvariler karadan Üsküdar'a gelmişler ve haçlı seferinin başındaki ileri gelenler burada bulunan scutarion sarayına yerleşmişlerdir. Gemilerdeki hayvanlar uzun süren deniz yolculuğundaki sıkıntıdan ferahlatılmak üzere Haydarpaşa çayırında otlatılırken seferi idare eden büyük şeflerden Fransız Geoffroy de Villehardouin bu seferi hikaye eden hatıratında yüksek kademedeki katılımcıların bir süre için Scutarion imparatorluk sarayında yerleştiklerini bildirir. Bu sarayın bir iddiaya göre Toptaş'ında bulunduğu bazı kalıntılara dayanılarak ileri sürülmüştür. Üsküdar'a hakim Sultantepe'de de ve Özbekler tekkesinin olduğu yerlerde de bir Bizans dini yapısının bulunduğu ihtimal verilir. Çünkü buradaki köşkün kapısında ve bahçesinde yakın tarihlerde işlenmiş sütun başlığı görüldükten başka genellikle tekkelerin "şenlendirme" politikasının bir işareti olmak üzere terkedilmiş harap manastırların yerlerinde yapıldığı düşünülerek burada da evvelce bir dini tesisin olduğuna ihtimal verilir.

Sultan III. Mustafa (1757-1774) tarafından Salacak sırtlarında yaptırılan Ayazma caminin adını veren ayazmanın eski bir Bizans kalıntısı olduğu düşünülebilir. İstanbul'un fethi sırasında Üsküdar'da Bizans döneminden kalmış ayakta önemli bir yapı bulunmadığı anlaşılmaktadır. En azından böyle bir yapı cami veya mescide dönüştürülebilirdi. Halbuki hiçbir İslamî tesis burada mevcut değildir. İstanbul'un 1453 Mayıs'ında fethinden çok önce bu belde türklerin eline geçmiş bulunuyordu. Osmanlı beyliği XIV. yüzyılda batıya doğru yayılırken Türk akıncıların İstanbul boğazının Anadolu yakasına kadar geldikleri bilinmektedir. Boğazın Karadeniz'e açılan kesiminde Türkler Riva ile Yoros kalelerini ele geçirmişlerdi. Batı avrupadan Bizans'a yardım etmek üzere Boucicaut idaresindeki ücretli askerlerin bu bölgede türklerle savaştıkları hatta Riva deresi kıyısında Karadeniz'e hakim bir tepe üstündeki kaleye yerleşmiş küçük bir Türk askeri kuvvetine teslim olmayı zorlamak için kalenin dibinde ağaç ve çalılar yaktıkları ve böylece kaleden çıkmak zorunda kalan türklerin hepsinin kılıçtan geçirilerek öldürüldükleri bu seferi anlatan bir yabancı kaynaktan öğrenilir. Derenin karşı yakasında olan Türkler bu katliamı önleyememişlerdir. Gerek boğazın kuzey kesiminde ve gerek daha aşağılarda Göksu deresi başında Yıldırım Bayezid'in bir kale yaptırmış olması bütün Anadolu yakasının Türk hakimiyetine girmiş olduğunun açık delilidir. Artık XIV. yüzyıl sonlarında ve XV. yüzyıl başlarında Türkler Üsküdar'dan itibaren kuzeye kadar boğaz kıyılarının Anadolu yakasında kendilerini gösteriyorlardı. Ve İstanbul henüz Bizans imparatorluğu idaresinde iken İstanbul'a gelen Bertrandon de la Broquiere (ö. 1459) adlı ajan da burada türklerin yaşadıklarını bildirir.

İslam ülkelerinin durumlarını incelemek üzere Fransa kralı tarafından yakın doğuya gönderilen bu seyyah 1432'de başladığı gezisinde önce Mısır'da Memluk sultanlığını ziyaret ederek durumu incelemiştir. Buradan kuzeye çıkmış Filistin-Suriye üzerinden Anadolu topraklarına girerek Adana ve çevresinde Dulkadiroğulları beyliğini tanımış arkasından da güneybatı ve Konya'da hakim Karamanoğullarını ziyaret ettikten sonra Osmanlı ülkesine geçmiştir. Bertrandon ayrıntılı bir biçimde yazdığı bu çok değerli ve ilgi çekici seyahatnamesinde gezisini müslüman kıyafetinde yaptığını bildirir. Bursa'yı ziyaretinden sonra geldiği Üsküdar'da bu sırada artık burada Türkler yaşamaktadır. Ve üsküdar'dan karşıya Ceneviz idaresinde olan Galata'ya bizanslı kayıkçılar yolcu taşımaktadırlar. Kendisi de böyle bir kayıkla karşıya geçmek üzere bindiği sandalda Türk kıyafetinde olduğu için büyük saygıyla karşılanmış. Ancak aslında Türk değil katolik bir frenk olduğu anlaşıldığında az kaldı Rum kayıkçı tarafından öldürülecekken Cenovalılar tarafından kurtarıldığını hatıratında anlatır. Bertrandon Galata'ya yerleştikten sonra bir ara son günlerini yaşamakta olan Bizans imparatorunu sur içi İstanbul'a geçerek burada görmüş ve şehri anlatan hatıralarına kitabında yer vermiştir.

İstanbul'un fethinden önce Üsküdar artık bizansla ilişkisi tamamen kesilmiş bir Türk yerleşim yeri olmasına rağmen ne yazık ki burası hakkında bugüne kadar yazılı bir kaynak olmadığı gibi fetih öncesi Üsküdar'daki Türk yerleşiminin kalıntısı sayılabilecek herhangi bir ize de rastlanmamıştır. Belki ileride daha açık bilgiler elde edileceği umulabilir.

Üsküdar tarihinin önemli bir parçası olan tarihi bir varlık da Salacak önlerinde tarih boyunca denizi süsleyen kız kulesidir. Anlaşıldığına göre burada tarih öncesi çağlardan itibaren adeta küçük bir adacık teşkil eden bir adacık veya topuk bulunuyordu. İstanbul boğazının Marmara yönünde şiddetle akan akıntısı Karadeniz'in deniz ürünlerini mevsimine göre akın halinde Marmara'ya getirirken kızkulesi bu ürünleri

yakalamakta büyük bir görev görüyordu. Zaten İlkçağ tarihinde Bizantiyon şehrinin en başta gelen gelir kaynağı İstanbul boğazından geçen balıklar ve bunların başında palamut idi. Ayrıca Akdeniz'den Marmara üzerinden Karadeniz'e geçecek gemilerden Bizantiyon şehrinin bir geçiş vergisi veya haraç aldığı da bilinir. Bunun da kontrol yeri su yüzeyindeki bu küçük toprak parçası üzerinde kurulmuş olan arka adı verilen kontrol merkezi idi. Zaten bu denizyolunu kullanan gemilerin akıntıya karşı gelebilmeleri ve eğer yelkenli iseler rüzgardan faydalanabilmeleri için bu kontrol merkezine yaklaşmak zorunda bulunuyorlardı. Kız kulesine yakıştırılan bu ad ise eski mitolojik bir takım söylentiler ile bağlantılıdır. Ancak bunlarda pek gerçek payı olduğu söylenemez. Zaten gerek Anadolu'da gerek Rumeli'de pek çok yerde kız kalesi veya kız kulesi olarak adlandırılan kaleler veya burçlara rastlanır. Hatta bunlardan bugünkü Yunanistan'da olanlara dair bir Yunanlı araştırmacı tarafından bir makale yayınlanmıştır. Anadolu'da da Afyon kalesinin bir burcu kız kulesi olarak adlandırıldığı gibi Mersin-Silifke yolunun karşısında Akdeniz'deki küçük bir ada da kız kalesi olarak tanınmıştır. Daha başka yerlerde de bu ada rastlanır.

Geçişleri kontrol için kız kulesi ile kıyı arasında bir mania konulduğu anlaşılmakta ise de bunun bir duvar olabileceğine inanılmaz. Ancak belki Ortaçağ'da Haliç girişinde olduğu gibi burada da su yüzeyinde sal görevi gören fiçılara bağlanmış bir zincirin bulunabileceği akla daha yakın gelmektedir. Kıyı kalelerinde ve bunların koruduğu liman girişlerinin önlerinde bir kule inşa edilmesi usuldendi. Nitekim güney Yunanistan Mora yarımadasında Türk döneminde adı Anabolu olan Nauplion limanının önündeki kule hala durmaktadır. Yunanlılar buna Türkçe burç teriminden bozulmuş olarak bugün bile "burci" derler. İkinci bir örnek de çok yakın tarihlere gelinceye kadar Antalya limanının karşısında görülebiliyordu. Kuşadası ve Şile limanı önündeki kule de başka örnekler olarak gösterilebilir.

Fetihten sonra Türk döneminde kız kulesi kare planlı bir kule olarak yükselmiş ve eski gravürlerden anlaşıldığına göre tepesinde ahşap bir köşk şeklinde bir kısım yapılmıştır. Burası artık bir geçiş vergisi alınan bir merkez değil boğaz ve liman emniyetini sağlayan bir fener kulesi olarak kullanılır olmuştur. XVIII. yüzyılda nedendir bilinmez kısa süreli hapisane olarak da kullanıldığı tarihi kayıtlardan öğrenilmektedir. Sultan I. Mahmud (1730-1754) döneminde karanlık birçok işlerin idarecisi olarak hakkında pek çok şikayetler yapılan Kızlarağası hattat Beşir Ağa burada hapsedilmiş ve az sonra da idam edilmiştir. Padişahın gazabına uğrayan XVIII. yüzyılın sadrazamlarından Hekimoğlu Ali Paşa da kısa bir süre için buraya kapatılmış fakat sonu Beşir Ağa'nınki gibi olmamıştır. Kız kulesinin mimari bakımından görünümü XIX. yüzyıl başlarında bütünüyle değiştirilmiş ve barok üslupta bir kargir fener kulesi biçimine sokulmak suretiyle bugünkü şeklini almıştır. Burası turistik bir merkeze dönüştürülürken bilhassa kare planlı alt kısmının sıvalarının bazı yerlerde raspa edilerek hangi döneme ait olduğu incelenmeliydi. Fakat maalesef böyle bir işlemin yapıldığını eğer yapılmış ise bunun sonuçlarını öğrenebilmiş değiliz.

Üsküdar Belediyesi tarafından düzenlenen Üsküdar tarihi ile ilgili sempozyumda takdim ettiğimiz kısa bildiriye burada bir makale halinde sunmuş bulunuyoruz. Ancak bu yazımız sadece bir ön çalışmanın ürünüdür. İleride daha etraflı araştırmalar yapılarak Üsküdar'ın fetihten önceki tarihi ve eğer mahalle aralarında gözden kaçmış bazı kalıntılar varsa onların tespit edilmeleri ile daha geniş bir araştırma ortaya konulabilir.

ÜSKÜDAR SAVAŞI VE BİZANS'IN TEMELLERİ

Turhan Kaçar*

18 Eylül 324 yılında, Roma İmparatorluğu'nun batısında *Augustus* olan Constantinus (Flavius Valerius Constantinus) ile, doğusundaki *Augustus* Licinius (Valerius Licinianus Licinius) arasında Chrysopolis'te (Üsküdar) yapılan savaşı, Constantinus kesin bir şekilde kazandı. Bu savaş, Constantinus ile Licinius arasında 324 yılı Temmuzunda yapılan Hadrianopolis (Edirne) savaşının devamı ve son bölümüydü. Bu çalışmanın konusu, sadece savaşın hikayesini anlatmak değil, bunun yanı sıra savaşın, yakın ve uzak sebeplerini ve sonuçlarını tartışmaktır, çünkü bu savaşın özellikle sonuçları, hem o dönemin Roma dünyası açısından, hem de daha sonraki Avrupa tarihi açısından çok önemlidir. Dolayısıyla buradaki temel sorumuz, modern tarihçilerin Bizans olarak andıkları uygarlığın oluşumunda, bu savaşın yerinin ne olduğudur.

Roma İmparatorluğu'nun 235-284 yılları arasında yaşadığı ve tarihçilerce III. yüzyıl krizi olarak adlandırılan bunalımın, ekonomik ve askeri olduğu kadar, siyasal yönü de vardır.¹ Bu krizin siyasal yönü, iktidara geçişte belli bir kriterin izlenmeyişi ve orduların sık sık kendi komutanlarını imparator ilan etmeleriydi. Diocletianus (Gaius Aurelius Valerius Diocletianus, esas adı Diocles) (284-305), bu duruma çözüm bulmak amacıyla, İmparatorluğun devasa yapısını da dikkate alarak, *tetrarkhia* (dörtler erki) denilen bir sistem kurmuştu. Buna göre İmparatorluğun doğusunda ve batısında birer *Augustus* ve bunların da altında birer *Caesar* bulunacaktı ve *Augustuslar* (*Augusti*) yirmi yıl görev yaptıktan sonra iktidardan çekilecekler, yerlerini *Caesar*larına bırakacaklardı.² Buna göre Diocletianus kendisi, başkenti Nicomedia (İzmit) olmak üzere *Augustus* olarak doğuda kalıyor, batıya ise Maximianus'u (Marcus Aurelius Valerius Maximianus) *Augustus* olarak atıyordu³. Doğu'da Galerius (Gaius Galerius Valerius Maximianus)

* Yard. Doç.Dr., Balıkesir Üniversitesi, Tarih Bölümü.

¹ G. Alföldy, "The Crisis of the Third Century as Seen by Contemporaries" *Greek Roman and Byzantine Studies* XV (1974) 89-111; G.M. Rogers, "The Crisis of the Third Century A.D." *Belleten* LII/205 (1988) 1509-26; ayrıca bkz. A. Cameron, *The Later Roman Empire*, (Londra 1993), s. 1-13.

² Aurelius Victor, *Lives of the Emperors* XXXIX.17-48 [=N Lewis & M. Reinhold, *Roman Civilization Vol. II, Selected Readings, The Empire*, (New York 1990), s. 414-16; Aurelius Victor, *De Caesaribus*, (İngilizce çev. ve notlar H.W. Bird), (*Translated Texts for Historians* serisi Liverpool 1994)]; Diocletianus'un idaresi ve *tetrarkhia*nın kuruluşu için bkz. T.D. Barnes, *Constantine and Eusebius*, (Mass. & Londra 1981), s. 3-14; Diocletianus'un kariyeri için bkz. *PLRE* I, s. 253-54 [=A.H.M. Jones, J.R. Martindale & J. Morris, *The Prosopography of the Later Roman Empire*, vol. 1 A.D. 260-395, (Cambridge 1971=1997)]; Cameron, *a.g.e.* s. 30-46.

anus) batıda ise Constantinus'un babası Constantius Chlorus (Flavius Valerius Constantius, Chlorus ismi VI. yüzyıldan sonra verilmiştir) *Caesar* idi⁴. Bu paylaşım, *Augustus*ların yirmi yıllık iktidarları boyunca sorunsuz şekilde devam etti ve anlaşmalarına göre, 1 Mayıs 305'de Nicomedia'da yapılan bir toplantı sonrasında Diocletianus kendisiyle birlikte Batı *Augustus*u Maximianus'u da görevi bırakmaya zorladı⁵. Bundan sonra *Augustus* olarak, İspanya, Gallia ve Britanya'yı kontrol eden Constantius ile, Küçük Asya, Balkanlar ve Yunanistan'ı kontrol eden Galerius (305-11) görev yapacaktı. *Caesar*lıklara ise batıda Severus, doğuda ise Maximinus Daia getirildi⁶. Muhtemelen Galerius, yirmi yıl *Caesar*lık etmiş olan Constantinus'un babasının yaşlı olmasını da hesaba katarak kısa süre sonra bütün Roma İmparatorluğu'nun tek *Augustus*u olmayı planlıyordu.

Ancak, 305 yılından sonraki gelişmeler ne Diocletianus'un ne de Galerius'un planladığı gibi gerçekleşti. Diocletianus'un Nicomedia'daki sarayında bulunan Constantinus, babasının *Augustus*luğa terfi etmesini fırsat bilerek, bir yolunu bulup Mayıs 305 içerisinde Gallia'da bulunan babasının yanına gitti ve oradan birlikte İngiltere'ye geçtiler. 25 Temmuz 306'da Constantius öldüğü zaman, ordusu oğlu Constantinus'u *Caesar* ilan etti⁷. Bu tamamen beklenmedik bir gelişmeydi ve o kadar da *tetrarkhia* anlaşmasına aykırıydı, çünkü *Caesar*lık kıdemli *Augustus* tarafından veriliyordu. Ancak Galerius zevahiri kurtarmak adına batıdaki *Caesar* Severus'u *Augustus*luğa yükselttiğini ve mor kaftan göndererek Constantinus'un da *Caesar*lığını -mecburen- tanıdığını ilan etti⁸.

Constantinus'un iktidara yükseldiği 306 yılını izleyen yedi yıl Roma İmparatorluğu'nda bir kez daha taht kavgalarına yol açtı. Constantinus önce 312 yılında Maxentius'a (Marcus Aurelius Valerius Maxentius) karşı Milvius köprüsü savaşını kazanarak Roma İmparatorluğunun batısının tek hakimi oldu⁹. Kısa bir süre sonra da, doğu imparatoru Licinius (Valerius Licinianus Licinius) ile Mediolanum'da (=Milano) buluşarak hem yeni bir paylaşım hem de Hıristiyanlığı yasallaştıran meşhur Milano fermanını yayınladılar¹⁰. Aslen Dacia'lı (bugün Romanya) olan Licinius, *Augustus*luğa, 307'de Seve-

³ Maximianus önce 21 Temmuz 285'de *Caesar* yapıldı, sonra 1 Nisan 286'da *Augustus*luğa yükseltildi. Bkz. Eutropius, *Breviarium* IX.20.3 [=Eutropius, *Breviarium*, (İngilizce çev. ve notlar H.W. Bird), (*Translated Texts for Historians* serisi Liverpool 1993)]; *PLRE* I, s. 573-74; A.H.M. Jones, *The Later Roman Empire, 284-602*, vol. I, (Baltimore 1986), s. 38; T.D. Barnes, *The New Empire of Diocletian and Constantine*, (Cambridge, Mass. 1982), s. 4; Barnes, *Constantine*, s. 6-7.

⁴ *Chronicon Paschale*, 293, [=*Chronicon Paschale, 284-628 A.D.*, (çeviri ve notlar M. Whitby & M. Whitby), (*Translated Texts for Historians* serisi, Liverpool 1989), s.2]; Jones, *Later Roman Empire*, s. 39; Barnes, *New Empire*, s. 4; Galerius için bkz. *PLRE* I, s. 574-75, Constantius için s. 227-28.

⁵ *Origo Constantini Imperatoris*, 1 [=*Anonymi Valesiani Pars Prior*, J. C. Rolfe, *Ammianus Marcellinus*, cilt 3 s. 508 vd (içinde), bundan sonra sadece *Origo* olarak verilecektir]; Barnes, *Constantine*, s. 26; idem, *New Empire*, 5.

⁶ Barnes, *New Empire*, s.4-5; Severus ve Maximinus'un kariyerleri için bkz. *PLRE* I, s. 837-38, 579

⁷ *Origo*, 3-4, Constantinus'un geri dönüşünün kısa fakat renkli bir hikayesini verir. Ayrıca bkz. *PLRE* I, s. 223-24.

⁸ Lactantius, *De Mortibus Persecutorum*, 25.3. vd., (=Zalimlerin Ölümü Üzerine) [=On the Deaths of the Persecutors, *Ante-Nicene Fathers* vol. 7]

⁹ Eusebius, *VC*, I.38 [=*Nicene and Post Nicene Fathers*, cilt 1, s. 471-559 içinde (Edinburgh 1991)]; *Origo*, 12; Zosimus, *Nea Historia*, II.16.1-4 [=Zosimus, *New History* (İngilizce çeviri ve açıklamalar R.T. Ridley) (Canberra 1982), buradan sonra sadece Zosimus olarak anılacaktır.]; Barnes, *Constantine*, 42-43; Maxentius için bkz. *PLRE* I, s. 571.

¹⁰ *Origo*, 13; Milano fermanının metni için bkz. Lactantius, *De Mortibus Persecutorum*, 48.2-12; Eusebius, *HE*, X.5.2-14 [=*Nicene and Post Nicene Fathers*, cilt 1, (Edinburgh 1991)].

rus'un (Flavius Valerius Severus) *Augustus*luktan düşürülmesinden sonra, 11 Kasım 308'de Galerius tarafından yükseltilmiş ve Pannonia'nın yönetimini üstlenmişti¹¹.

Constantinus, Licinius ile Milano'daki buluşması sırasında aynı zamanda kız kardeşini de Licinius ile evlendirerek, doğu ve batı *Augustus*lukları arasında akrabalık bağı da kurmuş oluyordu¹². Licinius, Milano'dan Anadolu'ya döndüğü zaman önce *Caesar* Maximinus'u saf dışı etti, çünkü, 311 yılında Galerius'un ölümünden sonra, Licinius toprakların paylaşımı hususunda doğuda Maximinus ile karşı karşıya kalmıştı. Neticede 313 yılı Temmuz ayında Maximinus nihai olarak yenilip intihara zorlandıktan sonra Licinius doğuda yalnız kaldı¹³. Böylece, 313 yılı ortalarından itibaren Roma İmparatorluğu iki *Augustus* tarafından yönetilmeye başlandı. Ancak, bu nihai olarak Roma dünyasındaki iç savaşların sonu olmayacaktı, çünkü Constantinus sadece batıyla yetinmiyordu ve bütün Roma dünyasına hakim olmak istiyordu.

M.s. 313'deki Milano görüşmesinden 324'deki Chrysopolis (Üsküdar) savaşına kadar, Licinius ile Constantinus'un ilişkileri sadece kısa bir süre barış içerisinde devam etti ve 315 yılı içerisinde bu iyi ilişkiler bozuldu. Kuşkusuz bunun temel sebebi Constantinus'un bütün Roma İmparatorluğu'nu kontrol etme arzusuuydu. Ancak, Caesarea (Filistin'de) piskoposu Eusebius, iki imparator arasında ilişkilerin bozulmasını, Licinius'un Constantinus'u öldürtmeye çalışmasıyla açıklar¹⁴. Şüphesiz Constantinus'a metkiye yazan Eusebius'a tamamen inanmak zorunda değiliz, çünkü *Origo*, daha farklı bir hikaye anlatarak, Constantinus'un bütün İmparatorluğu ele geçirmek için kurduğu planlara ve neticede karşılıklı komplolara işaret ediyor. Buna göre, Constantinus, Licinius'a bir elçi göndererek eniştesi Bassianus'u doğuda *Caesar* yapmaya kalkışmıştı. Batı'daki *Caesar*ın, zaten kendi oğlu Crispus olduğunu dikkate alırsak, Constantinus'un bütün İmparatorluğa sahip olmak iddiası bariz bir şekilde ortaya çıkmaktadır¹⁵. Aslında teklif bir başka noktadan bakıldığı zaman, emsali Diocletianus tarafından oluşturulan *tetrarkhiya*ya uyuyordu, çünkü doğuda Maximinus'dan sonra yeni bir *Caesar* ataması yapılmamıştı. Fakat Constantinus'un zamanlaması önemlidir: Licinius'un 315 yılı içerisinde bir oğlu dünyaya gelmişti ve onu *Caesar* yapma hazırlığı içerisindeydi¹⁶. Constantinus, Bassianus'u *Caesar*lık için teklif ederek muhtemelen Licinius'un hanedanlık kurmasını engellemeye çalışıyordu.

İddiaya göre Licinius, Constantinus'un teklifini reddettikten sonra, Bassianus'u Constantinus'u öldürmeye ikna eder, ancak Bassianus başarılı olamaz ve yakalanıp idam edilir. Bu olayda aracı, Licinius'un gözde bir adamı olan, Bassianus'un kardeşi Senecio'dur. Constantinus, Senecio'nun kendisine teslim edilmesini isterse de, teklifi geri çevrilir¹⁷. Bunun üzerine bu esnada İtalya'da Verona'da bulunan Constantinus, yirmibin kişiden oluşan ordusunu toplayarak doğuya doğru hareket eder. Constantinus ile Licinius arasındaki ilk savaş, 8 Ekim 316'da Cibalae (=Vinkovci) yakınlarında meydana gelir

¹¹ *Origo*, 8; Lactantius, *De Mortibus Persecutorum*, 29.2; Licinius'un kariyeri için ayrıca bkz. *PLRE I*, s. 509; Barnes, *New Empire*, 4.

¹² *Origo*, 13; Lactantius, *De Mortibus Persecutorum*, 45.1; Zosimus, II.17.2; Barnes, *Constantine*, 62.

¹³ Lactantius, *De Mortibus Persecutorum*, 49.1.vd.; Eusebius, *HE*, IX.10.13; Eutropius, *Brev. X.4.4*; Zosimus, 2.17.3.

¹⁴ Eusebius, *HE*, X.8.5; *VC*, 1.50.2.

¹⁵ *Origo*, 15.

¹⁶ Zosimus, II.20.2; *PLRE I*, 509-10.

¹⁷ *Origo*, 15.

ve Licinius sayısal olarak Constantinus'dan üstün olmasına rağmen, yenilerek önce Sirmium'a (Sremska Mitroviça) ordan da Serdica'ya (Sofya) çekilir¹⁸. Licinius burada, Tuna sınırlarını kontrol etmekle sorumlu *dux*ü Valens'i ortak imparator ilan ederek onun Hadrianopolis'te (Edirne) önemli sayıda bir ordu hazırlamasını sağlar. Bu esnada Constantinus ise Philoppopolis'e (Plovdiv Bulgaristan'da, eski Filibe) gelmiştir. Licinius bu sırada elçi göndererek barış isterse de Constantinus savaşı tercih eder. Edirne yakınlarında yapılan savaşın galibi de Constantinus olmalıdır, çünkü Licinius geceyle birlikte kaçmıştır. Netice de barış görüşmeleri yapılır ve Licinius Trakya dışında, Avrupa yakasındaki bütün topraklarını Constantinus'a bırakır. Buradaki anlaşmada varılan bir başka nokta da, Constantinus'un ikinci oğlunun da, Licinius'un oğluyla birlikte *Caesar*lığı yükseltilmesidir¹⁹. Böylece Roma dünyası artık iki *Augusti* ve üç *Caesar* (*Caesaris*) tarafından yönetilecekti. Yani *tetrarkhianın* yerini *pentarkhia* (beşler erki) alıyordu.

Şimdi Constantinus ile Licinius arasındaki ilişkiler yeni bir aşamaya gelmişti. Yapılan barış ile beraber, Licinius karargâhını Nicomedia'ya nakletti ve 324 yılındaki nihai savaşa kadar, yedi yıl burada kaldı. Constantinus ile Licinius'un idari anlayışları arasında bazı farklılıklar olmakla birlikte bu farklılıklar 323 yılına kadar ciddi bir soruna yol açmadı. Her iki imparator da tebasına adil yaklaşıma gayret etmelerine rağmen, doğuda Hıristiyanlar ile İmparator Licinius'un arasındaki mesafe gittikçe açılıyordu. Aslında 313 yılında Maximinus'u yenerek Hıristiyanları onun baskısından özgürleştiren Licinius idi ve ilk başlarda ilişkileri gayet iyiydi²⁰. Ne var ki, Constantinus'un tersine Licinius'un Hıristiyanlığa veya Hıristiyanlara karşı özel bir politikası yoktu. Licinius daha ziyade bütün tebasına eşit mesafede kalmaya çalışıyordu. Halbuki, Constantinus batıda Hıristiyanlara açık bir destek veriyordu ki, bunu Afrika'daki bir dini çatışma vesilesiyle göstermişti²¹. Licinius'un bu tutumunun bir sonucu olarak, Hıristiyanlar, batıda dindaşlarının hamisi olan Constantinus'a karşı temayül göstermeye başlamışlardı. Licinius ve tebası Hıristiyanlar arasındaki bu gerilim, Licinius'u yeni tedbirler almaya sevk etmişti, çünkü o, Hıristiyanların sadakatsizliklerinden şüpheleniyordu. Elbette, bu gerilimin gerisinde, Licinius'a karşı savaş bahanesi yaratmaya çalışan Constantinus'un, provakatif bir tutum izlemiş olacağını hesaba katmalıyız. Bunun sonucu olarak, Licinius, imparatorluğun kendi yönetimi altındaki kadrolarından Hıristiyanları uzaklaştırmaya başladı. Dahası Hıristiyan piskoposların seyahat özgürlüklerini ve toplantılarını yasakladı, çünkü bu tür toplantılar neticede toplumsal düzeyde kargaşa yaratmaktan öte gitmiyordu²². Licinius'un Hıristiyan tebasıyla yaşadığı bu gerilim, ileride Constanti-

¹⁸ *Origo*, 16; Zosimus, II.18.4-5. Zosimus bu savaşın tarihini 314 olarak kaydediyorsa da, modern araştırmalar daha çok 316 yılı üzerinde duruyorlar. Bkz. Barnes, *Constantine* s. 67; Cameron, *The Later Roman Empire*, s. 52.

¹⁹ *Origo*, 18.

²⁰ Meselâ Eusebius, meşhur *Kilise Tarihinin*, Constantinus'un monarşik iktidarını kurmadan önce yayınladığı ilk baskısında, Licinius'u Constantinus ile birlikte barışın avukatı olarak selamlamaktadır. Eusebius, *HE*, IX.9.25. Ancak, aynı Eusebius, Licinius'un tarih sahnesinden çekilmesinden sonra onu bir tiran olarak tasvir etmektedir. Eusebius, *VC*, I.54-55; Sozomenus, *HE*, I.7.

²¹ Donatuşçu kriz diye bilinen, Afrikalı Hıristiyanlar arasında çıkan tartışmada Constantinus, Roma'daki piskopos ile temas halinde olan grubu desteklemiştir ki, 270lerin başında aralarındaki bir anlaşmazlıktan dolayı Hıristiyanlar İmparator Aurelianus'a müracaat ettikleri zaman, o da Roma'daki piskoposla temas halinde olan grubun lehine karar vermişti. Bkz. W.H.C. Frend, *The Donatist Church. A Movement of Protest in Roman North Africa*, (Oxford 1952).

²² Arius adlı Iskenderiyeli bir papazın yol açtığı teolojik tartışma, Licinius'un tebası Hıristiyanların bölünmesine ve aralarında kavgaların artmasına neden oluyordu. Eusebius, *VC*, II.61-62; T. Kaçar, "Roma İm-

nus'un Licinius'a karşı düzenleyeceği seferini, bir 'Haçlı Seferi' olarak nitelemesine de imkan tanıyacaktı²³. Dolayısıyla Constantinus, Licinius'a karşı sefere çıkmak için neredeyse fırsat kollamaya başlamıştı.

Bu fırsat 323 yılında geldi. O yıl, Constantinus, Selanik'te iken, bir grup Sarmat savaşçısı Tuna'yı geçerek Trakya ve Moesia'yı yağmalamaya başladılar. Olanları duyan Constantinus, Sarmatlara karşı bizzat sefere çıktı ve onları Tuna'nın kuzey kıyısına atuncaya kadar izledi. Constantinus'un Sarmatlara karşı düzenlediği sefer sırasında, Licinius ile olan sınıra fazla saygı göstermiyor ve ordusu zaman zaman sınır ihlalleri yaparak, Licinius'un topraklarına giriyordu. Bu durumdan elbette Licinius rahatsız olmaktaydı, çünkü Constantinus, Sarmatlara karşı kazandığı zaferi, devrin en önemli medyası olan para bastırmakla ilan ettiği zaman, sınır ihlallerinden rahatsız olan Licinius, Constantinus'un paralarının doğuda dağıtılmasına mücadele etmedi²⁴. Bu durum, Constantinus ile Licinius'un bir kez daha karşı karşıya gelmelerini kaçınılmaz hale getiriyordu.

Sarmatlar üzerindeki seferden sonra Selanik'i kendisine üs seçen Constantinus, burada bir liman inşa ettirerek, Licinius ile girişeceği savaş için donanma hazırlamaya başladı. Constantinus'un hazırlıklarını duyan Licinius da, kontrol ettiği bölgelerden bir donanma ve ordu hazırlamaya girişir. Constantinus, Gallia ve Illiria gibi savaşçı eyaletlerden 120.000 kişilik bir kara ordusu oluşturdu, buna mukabil Licinius Küçük Asia'dan (çoğunlukla Phrygia ve Cappadocia'dan) 150.000 kişilik bir piyade ve 15.000 kişilik bir süvari birliği oluşturdu. Licinius donanma olarak da daha üstün görünüyordu, çünkü 350 gemisi vardı, Constantinus'un ise otuz kürekli 200 civarında gemisi vardı²⁵.

Licinius ile Constantinus arasındaki nihai savaşın ilk kara bölümü Hadrianopolis (Edirne)'de Hebrus (Meriç) nehri kenarında yapıldı. Licinius savunma pozisyonu alarak Meriç nehrinin doğu kıyılarını tutmuş, Constantinus ise karşıda batı kıyısında idi. 3 Temmuz 324'te Constantinus nehri geçmeye karar verdi. Licinius, buna direnemeyince savaşı kaybederek geceyle birlikte Byzantium'a çekildi ve ertesi gün ordusunun önemli bir kısmı Constantinus'a teslim oldu²⁶.

Bu arada Licinius'un, Abantus adlı bir generalin komutasındaki Çanakale boğazını kontrol etmekle görevlendirdiği donanması, Constantinus'un oğlu Crispus yönetimindeki donanmaya daha boğaza yaklaşmadan saldırması gerekirken, sayısal üstünlüğüne güvenerek açık denizde saldırıya geçmemiş ve Callipolis'da (Gelibolu) ise Crispus'a yenilmişti²⁷. Constantinus'un donanması böylece Marmara'ya oradan da Byzantium önlerine geldiği zaman, donanmayı gören Licinius, Byzantium'u elinde tutamayacağını anlayarak, ordusunun çoğu ve hazinesiyile birlikte Chalcedon'a çekilir²⁸. Böylece, Licinius bütün Avrupa'yı kaybetmiş oluyordu ama muhtemelen ümidini tam olarak da

paratorluğunda Kilise Konsillerinin Siyasallaşması: Iznik Örneği" *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* II/1 (2002) s. 3-8.

²³ Eusebius, VC, II.3-9'da Eusebius, Constantinus'un misyonunu dini argümenlerle açıklamaktadır, öyle ki, Eusebius, Constantinus'un Hristiyanları Licinius'un baskısından kurtarmak için Tanrı tarafından özellikle seçildiğini belirtmektedir. Ayrıca bkz. A.H.M. Jones, *Constantine And The Conversion of Europe*, (Toronto 1997), s. 109-16; Barnes, *Constantine*, S. 73-76.

²⁴ *Origo*, 21-22; Zosimus II.21.1-3. Barnes, *Constantine*, S. 76.

²⁵ Zosimus, C. II.S. 22, 1-3.

²⁶ *Origo*, S. 24; Zosimus, C. II.S. 22, 3-7.

²⁷ Zosimus, C. II. S. 24, 1-3.

²⁸ *Origo*, 27; Zosimus, C. II.S. 25, 1.

yitirmemişti, çünkü kısa süre önce Constantinus'un ordusunun Asia'ya geçmesini engellemek için, Lampsacus'a (Lapseki) gönderdiği generali Martinianus'u, Constantinus'un donanması Byzantium önlerinde görüldüğü zaman, geri çağırmişti²⁹. Hem karadan hem de denizden Byzantium'u kuşatan Constantinus ise, Licinius'un karşı kıyıya çekildiğini görünce, güvenli bir şekilde karşıya geçmek için zaman kollamaya başlamıştı. Bu arada Licinius'un boşalttığı Byzantium muhtemelen daha kapılarını Constantinus'a açmamıştı. Licinius'un Asya'yı koruma çabası boşuna bir uğraş olacaktı, çünkü donanması ile Byzantium'da buluşan Constantinus, ordusunu Chalcedon'a değil de, Chalcedon'dan yaklaşık iki yüz *stadia* (yaklaş. 35 km) kuzeye doğru bir noktadan,³⁰ Karadeniz'in ağzına yakın bir yerden karşıya geçirmeyi başardı ki, burası bir tapınaktan dolayı *Kutsal Mekan* olarak anılıyordu. I. yüzyılda yaşamış Amasyalı Coğrafyacı Strabon'un da bahsettiği bu tapınak, Boğaz'ın Anadolu yakasının Karadeniz'in ağzına yakın bir yere kurulmuş olan Chalcedonlular'ın tapınağı olmalıdır³¹. Constantinus ordusunu, karaya çıktığı noktadan itibaren etraftaki tepelere yayarak güneye doğru ilerlemeye başlar. Licinius artık Bithynia'nın da Constantinus'un eline geçmek üzere olduğunu görünce, Alica adlı Got kökenli bir prensin komutasındaki yedek ordusunu da savaş meydanına sürerek, bütün kuvvetlerini Chalcedon'dan kuzeye doğru harekete geçirir³². Netice olarak hem Avrupa tarihinin hem de Hıristiyanlık tarihinin kaderini derinden etkileyecek olan savaş, 18 Eylül 324'de Chalcedon ile *Kutsal Mekan* arasında yer alan Chrysopolis'te yapıldı. Kaynakların bildirdiğine göre, Licinius'un ordusunun yirmibeşbini öldürüldü, bir kısmı kaçtı bir kısmı da Constantinus'a teslim oldu. Savaşın Constantinus tarafından kazanıldığını gören Chalcedonlular hemen kapılarını Constantinus'a açarlar³³. Böylelikle, Constantinus, hem Byzantium'un hem de Hıristiyanlığın ve dolayısıyla gelecekteki Avrupa'nın kaderini belirleyen Chrysopolis savaşını kesin bir şekilde kazanmış oluyordu. Licinius önce Nicomedia'ya kaçtıysa da, Constantinus'un kızkardeşi olan eşi Constantia'yı aracı olarak Constantinus'a göndererek, hayatının bağışlanmasını talep etti. Licinius'un talebi kabul edilerek Selanik'e gönderildi. Ancak kısa süre sonra, tekrar iç savaş çıkarabilir endişesiyle, idam edildi³⁴.

Constantinus ile Licinius'u karşı karşıya getiren çatışmanın yakın planında Constantinus'un, Roma İmparatorluğu'nun tamamını kontrol etmeye yönelik, kişisel iktidar hırsı, daha genelinde ise Diocletianus'un kurduğu *tetrarkhianın* mirası vardır, çünkü Üsküdar savaşının yakın sebebi olarak değerlendirebileceğimiz, Constantinus'un Sarmatlara karşı sefer esnasındaki sınır ihlalleri, muhtemelen Licinius'u provoke etmek için özellikle yapılmıştı. Öbür taraftan *tetrarkhia* ise *Augustus* ve *Caesarlar* arasında ik-

²⁹ Zosimus, II.26.2.

³⁰ Zosimus, II.26. 1'de Constantinus'un Anadolu yakasına geçtiği noktanın Chalcedon'a 200 *stadia* (1 *stadi*=193 m) olduğunu ifade eder.

³¹ Strabon, XII.3.7, 4.2. [=Strabon, *Geographika, Antik Anadolu Coğrafyası Kitap XII-XIII-XIV*, (çev. A. Pekman), (4. Baskı İstanbul 2000), s. 19 ve 55]. Strabon, tapınak ile Herakleia Pontike (=Karadeniz Ereğlisi) arasındaki mesafenin yaklaşık 1.500 *stadia* olduğunu yazar ki, yaklaşık 300 km'ye karşılık gelmektedir.

³² *Origo*, 27.

³³ Zosimus, Byzantium kentinin kapılarını, savaştan sonra Constantinus'a açtığını yazar, ancak, bu Licinius'un Byzantium'u terketmesinden sonra da olabilir, çünkü bir başka kaynak, Constantinus'un hem kara hem de deniz gücüyle Üsküdar savaşından önce Byzantium'a girdiğini belirtmektedir. Karş. Zosimus, II.26.3, ve *Origo* 27.

³⁴ *Origo*, 29; Zosimus, C. II.S. 30, 1.

tidar kavgalarına açık bir sistemdi. Diocletianus'un hayatında iç savaş olmaması, batıda kendisinin atadığı Augustus Maximianus'un hiyerarşiye bağlılığı, buna mukabil Diocletianus'un da vardıkları mutabakata sadık kalmasıyla açıklanabilir. Halbuki Constantinus, Licinius ile 313 yılında mutabakata varmış olmasına rağmen, bu mutabakata kendisi uymuyordu. Chrysopolis savaşının ilk sonucu kuşkusuz Constantinus'un bütün Roma İmparatorluğu'nu tek başına kontrol etmesiydi ki, bunun siyasal alana ilk yansması, Diocletianus'un kurduğu *tetrarkhianın* tamamen tasfiyesidir, ancak, savaşın Constantinus tarafından kazanılması, sadece Roma İmparatorluğunun siyasal sisteminin yeniden düzenlenmesiyle sınırlı kalmadı.

Constantinus zaferini kutlamak için iki önemli girişimde bulundu. Bunlardan birincisi 1 Kasım 324'de, bu muhteşem zaferinin anısına Byzantium şehrinin adını Constantinopolis'e çevirmesidir³⁵. Byzantium'un Constantinopolis'e dönüşümüne ilişkin eskiçağ kaynaklarında, mitolojik unsurlar da içeren değişen kayıtlar var³⁶. Bu kayıtlara göre, kendisine Roma'dan başka bir başkent arayan Constantinus, önce 316–323 yılları arasında Sirmium ve Serdica'da ikamet eder. Akabinde 323–24 yıllarında Licinius ile giriştiği son savaş öncesinde iki yıl Selanik'te ikamet eder³⁷. Zosimus ve Sozomenus gibi V. yüzyıl kaynakları ise Constantinus'un, Chrysopolis savaşından sonra, kendisine başkent olarak evvela Troia'yı seçtiğini ancak daha sonra fikrini değiştirip Byzantium'u genişletmeye karar verdiğini yazarlar³⁸. Hatta Sozomenus, Constantinus'un Troia'da yaptığı genişletme çalışmalarına ait kalıntıların, V. yüzyılda halen görülebilir durumda olduğunu belirtmektedir. Zosimus, Constantinus'un yeni başkent arayışının gerisindeki nedenin, sarayda patlak veren bir skandal olduğunu belirtir ve Byzantium'un Troia'ya tercih edilmesini ise, ilkinin stratejik önemine bağlar. Kaynaklar içerisinde, sadece *Origo Constantini Imperatoris*'in kaydının gerçeğe daha yakın olduğunu belirtmeliyiz, çünkü Chrysopolis zaferinin anısına, adı değiştirilen Byzantium'un yenileme çalışmalarının 324 yılı sona ermeden başladığını başka kaynaklar teyid etmektedir³⁹. Constantinus'un amacı Constantinopolis'i Roma'nın alternatifi yapmaktı, bunun için kenti özellikle Ege adalarından getirilen anıtlarla süsledi, Küçük Asya'nın her yerinden insanları Constantinopolis'e çağırdı. Bir kaynağa göre, Constantinus kent için öylesine harcama yaptı ki, neredeyse hazineyi iflas ettirdi. Constantinopolis'te bir senato ihdas edildi ve bu senatonun üyeleri *clari* olarak anıldı⁴⁰. Byzantium şehrinin Constantinopolis'e dönüştürül-

³⁵ *Origo*, 30, "Bu muhteşem zaferinin anısına, Constantinus Byzantium'u kendi adından dolayı Constantinopolis olarak andı. Sanki kendi öz şehriymiş gibi, Constantinus kenti büyük bir ihtişamla süsledi ve onu Roma ile eşit statüye yükseltmek istiyordu".

³⁶ Bir ortaçağ rivayetine göre, Constantinus Chalcedon'u yeni başkent niyetiyle tahkim etmeye başladığı zaman, bir kartal inşaatta kullanılan taşlardan birini alır ve Byzantium'a götürür. Bunu ilahi bir işaret sayan Constantinus ise, hemen tercihinin Byzantium'dan yana kullanır. Bkz. Zonaras, XIII.3'den nakleden E. Millar, *The Emperor In the Roman World*, (Londra 1992), s. 53.

³⁷ Bu muhtemelen, Licinius ile giriştiği nihai savaşın öncesindeki 323-24 yılları olmalıdır.

³⁸ Sozomenus, *HE*, C. II, S. 3 [= *Nicene and Post Nicene Fathers* 2. Seri, C. II, içinde (Edinburgh 1989); Zosimus, C. II, S. 30.

³⁹ Themistius, *Or.* IV, 58b. [= *Politics, Philosophy and Empire in the Fourth Century Select Orations of Themistius* İngilizce çev. P. Heather and D. Moncur, *Translated Texts fro Historians*, Liverpool 2002]; A. Alföldi, "On the Foundation of Constantinople: a Few Notes" *Journal of Roman Studies* 37 (1947) S. 10-11; Millar, *a.g.e.*, s. 53–57. Türkçe bir çalışma, Almanca bir makaleyi esas alarak Byzantium adının Constantinopolis'e tahvilinin kronolojisini 325'e yerleştirmektedir. Bkz. A. Erzen, "İstanbul Şehrinin Kuruluşu ve İsimleir", *Belleten* XVIII/70 (1954) s. 142–44; G. Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, (Ankara 1986), s. 41.

⁴⁰ *Origo*, S. 30. Roma'daki senatörler buna mukabil *clarissimi* olarak anılıyordu.

mesinin gerisindeki motivasyon her ne ise, kent kısa süre içerisinde hem devlet idaresinin merkezi hem de doğu kilisesinin referans mevkii haline gelmiştir.

Chrysopolis savaşının ikinci önemli bir sonucu, Constantinus'un Licinius'un tebası olan Hıristiyanları gittikçe artan oranda koruyup kollamasıdır ki, İmparator zaferinin sevincini ve iktidardaki yirminci yılını (*vicennalia*), Roma dünyasının sadece yüzde 10'u veya 15'ini oluşturan Hıristiyanların temsilcileriyle, yani piskoposlarla kutlamıştır⁴¹. 325 yılı Mayıs ayı sonlarında veya Haziran başında toplanan İznik konsiline iki yüz eli civarında piskopos gelmiştir⁴². Constantinus'a medhiye yazan Eusebius'un, konsilin teolojik veya kilise disiplinine ilişkin gündeminden çok, imparatorun verdiği ziyafetleri, hediyeleri ve kutlanan festivalleri anlatması ve hatta çok net bir şekilde, sonraları I. Genel konsil olarak anılacak olan bu toplantının, aslında imparator tarafından tertiplenmiş bir kutlama töreni olduğunu ifade etmesi, Chrysopolis savaşını bu hükümdarın kazanması için dua eden Hıristiyanlar'ın aslında hiç te boş bir çaba içerisinde olmadıklarının göstergesidir.

Tarih kuşkusuz, spekülasyonlara göre çözüm üreten değil, olmuş olayları anlamaya ve açıklamaya çalışan bir alan, ancak son zamanlarda, Türkiye'deki popüler tarihçiliğin önemli bir kolunu oluşturan ve çoğunlukla çeviri ürünü olan eserlerde, şöyle olsaydı böyle olsaydı türünden spekülasyonlara birazda katkıda bulunarak şu soruyu soralım: Chrysopolis savaşını Constantinus değil de Licinius kazansaydı ne olurdu? Kuşkusuz bugünkü Avrupa tarihi bundan daha farklı olurdu. Herşeyden önce, Byzantium Constantinopolis'in ulaştığı öneme ulaşamayabilirdi, çünkü Licinius, sarayını çoktan İzmit'te kurmuştu. Öbür taraftan, İznik konsili diye bir şey kesinlikle olmazdı, çünkü Hıristiyanlar, Licinius'un zaferini birlikte kutlayacağı en son grup olurdu. Bu iki önemli olay, yani Constantinopolis'in kuruluşu ve İznik konsilinin yansımaları ileride Bizans şekillendiren en önemli faktörler olacaktır. Keza, Roma İmparatorluğu içerisinde bir azınlık olan Hıristiyanlar, Roma dünyasına hakim olabilmek için muhtemelen daha epey bekleyeceklerdi.

⁴¹ Eusebius, VC, III.7, 15-16. Eusebius, düşmanlarını yenerek Tanrı'ya şükranlarını sunan ilk imparatorun Constantinus olduğunu yazar.

⁴² Eusebius, VC, 3.8'de ikiyüzlü; Antiochia piskoposu Eustathius yaklaşık ikiyüzyetmiş kişinin varlığını söylüyor, Theodoret HE. 1.7. Konuya ilişkin en önemli modern araştırma katılımlın ikiyüz yirmiyi geçmeyeceğini ifade ediyor. E. Honigmann "La Liste Originale Des Pères De Nicée" *Byzantion* Tome XIV (1939) s. 17-76.

SELÇUKLULARIN İSTANBULU GÖRDÜKLERİ İLK MEKÂN: ÜSKÜDAR

Abdurrahim Tufantoz*

Türklerin Müslümanlığı kabul ettikten sonra Anadolu'yu tanımaları XI. yüzyılın başlarında ve Selçuklular sayesinde olmuştur. Selçuk Bey'in torunu Çağrı Bey, yurt bulma gayesiyle ilk defa 1018'de Anadolu'ya girer. Vaspurakan (Van gölü havzası) bölgesiyle sınırlı olan bu seferden iyi izlenimlerle döner. Ermeniler açısından hiç de iyi olmayan bu akın Urfalı Mateos'un *Vekayinâmesi*'nde yer bulur¹.

Bu ilk akından sonra Çağrı Bey, kardeşi Tuğrul Bey'e Anadolu'ya gitme önerisinde bulunur. Ancak Tuğrul Bey ağabeyinin bu teklifine pek sıcak bakmaz. Gerçekten de tarihî hâdiseler; Çağrı Bey'in gözüpeklığı ve savaşçı ruhunu ortaya koyarken, Tuğrul Bey'de bu durum temkinlilik ve idarecilik vasfıyla belirlemektedir.

1. Hanedan Mensuplarının Doğu Anadolu Seferleri (1018-1048)

Bu cümleden olarak; Selçuklular zamanında Anadolu üzerine yapılan akınların üç safhada gerçekleştirilmiş olduğunu söyleyebiliriz. Bu seferlerin ilk dönemi Urfalı Mateos'un kaydı başlangıç noktası olarak kabul edildiği takdirde, 18 Eylül 1048'de Selçukluların Bizanslılara karşı kazandığı Hasankale savaşına kadar sürmektedir. Bu akınlarda esas unsurun Anadolu'yu tanımak olduğu müşahede edilmektedir. Doğu Anadolu sınırlarına münhasır kalan bu seferlerden sonra Bizans'ın müdahalesi ve bu akınlara son vermemesi söz konusudur ki; son direnme noktası Hasankale'de gerçekleştirilmiş, ancak başarılı olunamamıştır.

Nihaî nokta Hasankale savaşına gelinceye kadar da -XI. yüzyılın başlarından itibaren- Orta Asya'da yaşanan gerginlikler yüzünden Anadolu bölgesi hep Selçukluların gözetiminde kaldı. Bu sıralarda Gaznelilerle yaşanan bir dizi savaş sonunda Tuğrul Bey adına 1038'de Nişapur'da hutbe okundu. 22-24 Mayıs 1040'ta Dandanakan'da Gazneli Mesud'a karşı kazanılan savaşla Selçuklu Devleti kuruldu ve bu durum halife tarafından da onaylandı. Yeni bir devletin kuruluşu ortaçağda her zaman olduğu gibi nüfus dengelerini de değiştirmekteydi. Dinamik ve idealist Selçuklular, devlet güvencesi altında yaşamayı arzulayan Türklerin sığınma merkezi konumuna gelmişti. Bu yüzden Selçukluların hâkimiyet sahalarında büyük bir nüfus kesafeti oluştu. Bu durum daha önce Anadolu sahasına yayılmaya pek sıcak bakmayan Tuğrul Bey'e de cazip gelmeye başladı.

* Yard. Doç. Dr., Yüzüncüyıl Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

¹ *Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, Çev: H. D. Andreasyan, Ankara: TTK, 1987, 48.

Ancak bu sıralarda Tuğrul ve Çağrı Beyler idaresine girmeyi kabul etmeyen Oğuzlardan bir zümre, ki bunlar Selçuk Bey'in oğlu Arslan Yabgu'nun 1025'te Gazneli Mahmud tarafından tutsak edilmesinden sonra itaate girmeyip kendi başlarına hareket etmeyi tercih etmişlerdi. Bu cümleden olarak da; Musul ve Diyarbekir bölgelerinde bir çok yeri istilâ ederek, yağmalarda bulunmuşlardır.

419-435/1028-1044 yılları arasında faaliyetlerde bulunan ve tarihlerde Selçuklu Oğuzları'ndan ayırtetmek için Irak Oğuzları ve Yabgulular adıyla zikredildiği gibi, Arapça ve Farsça eserlerde yabgudan bozma; Yavgıyya, Yavgıyân, Yavekiyye, Navekiyye gibi değişik imlâlarla da kaydedilmişlerdir.

Tuğrul Bey, 434/1042-1043 yılında Rey'de bulunan Oğuz beyleri Göktaş, Boğa ve diğerlerini yanına çağırarak, emrine girmelerini istedi. Ancak bu beyler elçiye: "Tuğrul Bey'e de ki; bizi tutuklamak için bir araya toplamak niyetindesin. Korktuğumuz için senden uzak duruyoruz. Şimdi burada konaklamış bulunuyoruz. Eğer üzerimize gelecek olursa, Horasan'a veya Rum diyarına gideriz ve hiçbir zaman seninle beraber olmayız"² dediler.

Tuğrul Bey, onları takip etmek üzere amcası Yusuf Yınal'ın oğlu -aynı zamanda anne bir kardeşi- İbrahim Yınal'ı Rey'e gönderdi. Onlar da bunun üzerine Azerbaycan güzergâhıyla Cezîret İbn Ömer'e geldiler ve bu bölgelerde dolaşmaya başladılar. Irak Oğuzları 435/1043-1044'te Boğa, Mansur, Göktaş ve İsrail adlı beylerin emrinde Musul'u işgal ettiler. Selçuklu Devleti'nin emrine girmeyi bir türlü kabul etmeyen Oğuzlar buna rağmen Musul'da hutbeyi Abbasî halifesi ve Tuğrul Bey adına okuyorlardı.

Mervanoğulları emiri Nasruddevle (403-453/1013-1061) Yabguluların Diyar-bekir bölgesinde yaptıklarını bir mektupla Tuğrul Bey'e bildirdiler ve sultan cevabı yazısında: "Bana ulaşan haberlere göre, adamlarımız ülkenize girmiş ve siz de onlara mal verip güzel muamele etmişsiniz. Halbuki sen sınır boylarında oturuyorsun, asıl sana mal vermek lâzım ki, kâfirlerle çarpışasın,"³ diyor ve onları Diyarbekir'den uzaklaştırmak için asker göndermeyi vaat ediyordu.

Musul'u ele geçiren Oğuzlar, daha sonra kendilerine karşı birleşen Araplara yenilerek, Diyarbekir'e gittiler. Ukayloğlu Kırvaş onları Nusaybin'e kadar takip etti. Diyarbekir'den çıkan Yabgulular Ermeni ve Bizans topraklarında yağmalarda bulunarak Azerbaycan'a geçtiler⁴. Bu sırada da büyük kısmı Tuğrul Bey'in emrine girdi. İbnü'l-Ezrak; Tuğrul Bey'in, Boğa ve Anasıoğlu'na Diyarbekir'i iktâ olarak verdiğini ve maiyetlerine 10.000 atlı tahsis ettiğini söyleyerek, iktâ bölgelerine giden Boğa ve Anasıoğlu'nun bölgede tekrar yağma faaliyetlerine giriştiklerini ve daha sonra aralarında çıkan bir kavga da birbirlerini yaralayarak ölümlerine sebep olduklarını, bunu fırsat bilen Nasruddevle'nin başsız kalan Oğuzlara saldırarak birçoğunu öldürdüğünü ve bir kısmını esir ve mallarını da ganimet olarak aldığını, kaydeder⁵.

1028-1044 yılları arasındaki kısacık tarihlerinde hayatları göçmek, ölmek ve öldürmekle geçen ve kaynaklarda "itaatsiz bir zümre" olarak anılan Irak Oğuzları'nı İb-

² İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, IX, Çev: A. Özaydın, İstanbul: Bahar Yayınları, 1988, 388.

³ İbnü'l-Esir, IX, 301.

⁴ İbnü'l-Esir, IX, 302.

⁵ İbnü'l-Ezrak, *Tarihu Meyyâfârikîn ve Âmid (Tarihü'l-Fâriki ed-Devletü'l-Mervâniye)*, Neşr: B. A. Avad, Beirut 1974, 160-161.

nü'l-Esir “yaz bulutuna” benzetir⁶. Bununla beraber Arslan Yabgu Oğuzları’ndan önemli bir nüfusun Doğu ve Güneydoğu Anadolu topraklarında kaldığını tahmin etmek pek güç değildir.

XI. yüzyılın ortalarına doğru artık Oğuzlar Anadolu’ya yerleşmek için göç ediyorlardı. Sultan tarafından da bunun için zemin hazırlanıyordu. İmparator Kons-tantin IX. Monomakhos (1042-1055) devrinde Bizans ile komşu olan Selçuklular, bundan sonra gayrimüslimlerle mücadeleye girişiyorlardı. Ancak bu mücadelede yeni bir yurt tutma gayreti var idi. Meselâ Müslüman Arapların yüzlerce yıl sürdürdüğü ve Anadolu üzerine her yaz tekrarladıkları savaşlarda böyle bir çaba sezilmemektedir. Selçukluların hızlı bir şekilde yayılmaları -özellikle Anadolu’ya doğru- Bizans’ın da dikkatini çekmekte ve bu ilerleyişi Anadolu sınırlarında durdurmanın hesaplarını yapmaktaydılar. Bunun için imparator 1045 Sonbaharı’nda Gürcü Liparit komutasında bir orduyu Şeddâdilerin merkezi Dvin’e doğru göndermişti. Bu orduyu karşılamak üzere Tuğrul Bey Arslan Yabgu’nun oğlu Kutalmış’ı görevlendirdi. O da Musul ve Diyarbekir taraflarında bulunan babasına mensup Oğuzları da yanına alarak çıktı ve Bizans ordusunu Gence önlerinde büyük bir mağlubiyete uğrattı.

Aynı yıllarda sultanın akrabalarından Asan (Hasan) Bey⁷, Erzurum ovalarında harekâta bulunarak, Vaspurakan bölgesine girdi. Fakat Zap suyu kenarında Bizanslılarca pusuya düşürülerek ordusunun büyük bir kısmıyla beraber şehit edildi.

Ibnü'l-Esir’in 440/1048-1049 yılına ait kaydına göre: “Mâverâünnehr’de bulunan Oğuzların büyük bir kısmı İbrahim Yınal’ın yanına gelmiş, bunun üzerine Yınal onlara: “Sizin burada kalmanız ve ihtiyaçlarınızı buradan karşılamamızdan dolayı ülkem sıkıntı içine girdi. Bana kalırsa yapacağınız en doğru iş Rumlara karşı gazaya çıkıp Allah yolunda cihad etmenizdir. Böylece ganimet de elde edersiniz. Ben de sizin iziniz-den gelip yapacağınız işlerde size yardımcı olacağım,” demiş, onlar da kabul edip sefere çıkmışlardı⁸. İbrahim Yınal’ın Anadolu içlerine gönderdiği Türkmenler, batıda Haldiya (Gümüşhane-Trabzon havalisi), kuzeyde İspir, güneyde Taron bölgesi (Muş) ile Ağrı taraflarına yayıldılar⁹. Bu yüzden de artık Bizans, Selçukluların hedefinin Anadolu olduğunun farkına varmış bulunuyor ve Anadolu sınırlarındaki istihkâmlarını kuvvetlendirmeye uğraşıyordu. Bu gelişmelerden de devletin kuruluşundan on yıl¹⁰ sonra Bizanslıların Selçuklu Türkleri’ni önemseydiğini anlıyoruz. Bizans ilk ciddi müdafaaya Hasan-kale’de girişti (18 Eylül 1048). Ancak büyük bir yenilgiye maruz kaldığı gibi, başkomutan Liparit de Yınal tarafından esir edilerek Tuğrul Bey’e takdim edildi.

⁶ İbnü'l-Esir, IX, 302. Irak Oğuzları hakkında ayrıntılı bilgi ve bibliyografya için bakınız: A. Tufantoz, *Mervanoğulları*, Marmara Üni. Türkiyat Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1994, 49-56.

⁷ İbnü'l-Esir komutanın adını vermez (IX, 415). O. Turan (*Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti (Selçuklular Tarihi)*, İstanbul Boğaziçi Yay. 1998, 121) ve M. A. Köymen (*Tuğrul Bey ve Zamanı*, İstanbul: MEB, 55-56) bu kişinin Musa İnanç Yabgu’nun oğlu olduğunu söyler, I. Kafesoğlu, “Selçuklular”, IA, X, 365; Cl. Cahen, *Türklerin Anadolu’ya İlk Girişi (Anadolu)*, Çev: Y. Yücel-B. Yediyıldız, TTK, Ankara 1992, S. 10.

⁸ İbnü'l-Esir, IX, 415; O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye (Türkiye)*, İstanbul: Boğaziçi Yay., 1998, 17-18; Aynı Müel., *Selçuklular Tarihi*, 113-114.

⁹ O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, S. 122; Aynı Müel., *Türkiye*, S. 122; C. Alptekin, “Büyük Selçuklular”, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi (DGBİT)*, VII, Çağ Yay., İstanbul 1988, 108; C. Cahen, 10.

¹⁰ Burada Selçuklu Devleti’nin kuruluşunu Mayıs 1038’de Gaznelilere karşı kazanılan Serahs savaşı olarak aldığımızı belirtmek istiyoruz. Çünkü bu savaştan sonra Tuğrul Bey sultan ilân edildiği gibi, adına Nişapur’da hutbe okunmuş ve bu şehir başkent yapılmıştı. Hatta durum bir mektupla halifeye de bildirilmişti. Halife de elçisini 1038 Ramazan (Mayıs) bayramında Tuğrul Bey’e göndererek devletinin varlığını kabul ettiğini göstermiştir. Ayrıntılı bilgi için bakınız: O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, 98-100.

Hasankale savaşıyla Selçukluları Anadolu'dan uzaklaştıramayacağını anlayan İmparator Konstantin, ertesini Tuğrul Bey'e gönderip meseleyi barış yoluyla çözmeye çalıştı. Yapılan antlaşmanın şartları Selçuklu Devleti'nin Bizanslılarca resmen tanındığının bir göstergesidir. Tuğrul Bey, tutsak Liparit'i fidye-i necat almadan serbest bıraktı. İmparator İstanbul'daki -Emevîlerden Mesleme'nin şehri kuşattığı yıllarda (715-717) yaptırdığı- camii tamir ettirdiği gibi, mihrabına Tuğrul Bey'in alâmeti olan ok ile yay yaptırıp adının hutbede okunmasına müsaade etti.

1018-1048 yılları arasında gerçekleşen Anadolu seferlerinde dikkatimizi çeken en önemli mesele; bu akınların bizzat birinci dereceden hanedan mensubu olan; Çağrı Bey, Asan Bey, Kutalmış, İbrahim Yınal gibi beyler tarafından yürütüldüğüdür.

2. Selçuklu Beylerinin Anadolu Seferleri (1049-1071)

1049 yılında gerçekleşen Bizans-Selçuklu antlaşması ile Anadolu'nun Türkleşme-si'nde ikinci safhanın açıldığı görülmektedir. Çünkü Anadolu üzerinde yoğunlaşan Türkmen göçleri yüzünden Bizans, kaldırmaya söz verdiği Doğu Anadolu'daki istihkâmları güçlendirmeye başlayınca bizzat Tuğrul Bey 1054 yazında Doğu Anadolu üzerine sefere çıktı. Bu sefer sonunda Bargiri (Muradiye) ve Erciş ele geçirildi. Malazgirt kuşatıldığı halde, güz mevsiminin gelmesi dolayısıyla muhasara kaldırılarak geriye döndü¹¹. Tuğrul Bey ertesini yıl Bağdad Abbâsî halifesi el-Kaim Biemrillah'ın daveti üzerine burada 120 yıldır hâkimiyetlerini sürdüren Şii Büveyhoğulları üzerine yoğunlaştırmış ve bir daha da Anadolu üzerine sefere çıkamamıştır.

Selçuklu-Bizans mücadelesi, Tuğrul Bey'in ölümünden sonra (4 Eylül 1063) yerine geçen yeğeni Alparslan devrinde Anadolu'nun tamamına yayıldı. 1066 yılında Hacib Gümüştekin, Sultan Alparslan'ın emriyle, Afşin, Ahmetşah ve daha bazı Selçuklu emîr ve Türkmen beyleriyle birlikte, Murat ve Dicle ırmakları havzalarında ilerleyerek el-Cezire bölgesine inip Urfa, Harran, Seruc, Ergani, Nizip yörelerindeki birtakım kaleleri ele geçirdiler ve Nusaybin'i kuşattılar. Fırat ırmağını geçip Adıyaman yörelerine akınlar yaptılar. Bunun üzerine, Bizans uç kumandanı Aruandanos, Selçuklu kuvvetleri ile Hoşin kalesi önünde giriştiği savaşta yenildiği gibi tutsak da oldu¹². Bu seferden sonra Gümüştekin ve diğer emîrler, büyük ganimet ve tutsaklarla birlikte Anadolu'da Selçuklu askerî üssü haline gelen Ahlat'a döndüler. Fakat burada Emîr Afşin, Gümüştekin'le bozuştı. Tutuşukları kavga sırasında da Afşin, Gümüştekin'i öldürdü. Bu hadise üzerine Afşin, Sultan Alparslan'ın kendisini cezalandıracağından korkarak, buyruğu altındaki Türkmenlerle batı yönüne hareketle Anadolu'ya akınlara başladı¹³.

Karargâhını Amanos dağlarındaki Karadağ'da kuran Afşin'in kuvvetlerinden bir kısmı Gaziantep'in Kuzeybatısındaki Dülük'ü ele geçirdi¹⁴. Diğer bir kısmı da Antakya yörelerine inip geniş yağma ve talan hareketlerinde bulundu (Ağustos 1067)¹⁵. Afşin daha sonra Malatya'ya yöneldiği gibi, Tohma çayı vadisi boyunca ilerleyerek Kayseri'yi işgal etti. Bunu izleyen günlerde Afşin, Karaman yörelerine de akınlar yaptıktan sonra

¹¹ Urfalı Mateos, S. 100-103; İbnü'l-Esîr, IX, 454-455; Cl. Cahen, *Anadolu*, 1992, S. 11-12; Aynı Mül., *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler (Anadolu'da Türkler)*, Çev: Y. Moran, e Yay., İstanbul 1994, S. 41.

¹² Urfalı Mateos, S. 134-135

¹³ Ebü'l-Ferec, *Tarih*, I, Çev: Ö. R. Doğrul, TTK, Ankara 1987, S. 318.

¹⁴ E. Honigmann, Dülük'ü kuşattığını söyler. (*Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı*, Çev: F. İşiltan, Edeb. Fak. Yayınları, İstanbul 1971, S. 117.)

¹⁵ Urfalı Mateos, S. 133-134.

Toros ve Gavur dağları yoluyla Kuzey Suriye'ye gelerek Anadolu'dan ele geçirdiği çok sayıdaki tutsak ve ganimeti Halep pazarlarında sattı (1067 sonları).

Sultan Alparslan da, Afşin'in Bizans'a karşı giriştiği akınlar sebebiyle ona bir mektup yollayıp kendisini affettiğini bildirdi. Antakya yörelerinde iken bu mektubu alan Afşin, huzura çıkmak üzere atlı kuvvetleriyle birlikte buradan ayrıldı (Nisan 1068). Selçuklu akınlarını durdurmak ve özellikle Doğu ve Güney Anadolu'da tahrip edilen kaleleri onartmak amacıyla Doğu Orduları Başkomutanlığına atanan Nikepheros Botaneiates, Sivas, Malatya, Divriği ve diğer kent ve ilçelerin kalelerini tamir ettirip kuvvetlendirdi. Fakat bütün bu tedbirler Selçuklu akınlarını önlemeye yetmedi¹⁶.

Bu sırada Bizans ise taht mücadeleleri ve isyanlarla boğuşuyordu. İmparator Konstantin X. Dukas 1067'de ölmüş ve vasiyeti gereğince karısı Eudokia, üç oğlu adına Bizans tahtına geçmişti. Eudokia'nın imparatorluk makamına vekâleti ancak yedi ay sürdü. Saraydaki askerî kanadın baskısı sonucunda imparatoriçe, askerî aristokraziye mensup Kayserili General Romanos Diogenes ile evlenmek zorunda kaldı. Böylece, Romanos Diogenes, Ocak 1068'de Bizans imparatoru oldu¹⁷.

Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin Garsünni'me'den naklettiği 460 (1067-68) yılı hadiseleri arasında Sultan Alparslan'ın Gürcü ve Abhaz memleketleri üzerine sefere çıktığı¹⁸, belirtilmektedir. Daha sonra Alparslan, Doğu sınırlarında ortaya çıkan karışıklıklar sebebiyle fetih plânlarını tam anlamıyla gerçekleştiremeden geri dönmek zorunda kaldı. Bununla beraber ordusunun bir kısmını Anadolu sınırlarında bırakarak, Kutalmışoğlu Mansur ve Süleyman ile kardeşi Azerbaycan Genel Valisi Yakutî, eniştesi Erbasgan (Erbasan)¹⁹ ve Emir Sunduk'u fetih hareketlerini devam ettirmekle görevlendirmişti.

İmparator Romanos Diogenes, Selçuklu akınlarını durdurmak amacıyla Mart 1068'de Suriye'ye sefere çıktı. Kayseri'ye gelmeden önce, Selçukluların Niksar'ı alarak yağma ettiklerini haber aldı ve Sivas'a, oradan da Divriği yönünde yürüyüşüne devamla buralardaki Selçuklu kuvvetlerini geri çekilmek zorunda bıraktı. Bundan sonra imparator, Maraş'a gelip buradan Fırat boylarına gönderdiği birliklerle sol yanını güven altına almak istedi. Ancak bu yörelerde harekâta bulunan Selçuklu emiri Has İnal, bu kuvvetleri yenilgiye uğratıp imparatorun bu harekât plânını uygulamasına engel oldu. Çok geçmeden Kuzey Suriye'ye gelen imparator, Halep ve yörelerini yağma ve tahrip etti, Menbic'i ele geçirdi. Arkasından da Hanoğlu Harun'un kısa bir süre önce aldığı Artah

¹⁶ A. Sevim, *Anadolu'nun Fethi (Selçuklular Dönemi)*, TTK, Ankara 1993, S. 63-65.

¹⁷ Urfalı Mateos, 136-137; Ebül-Ferec, C. I, 318; A. Sevim, *Anadolu*, S. 65-66.

¹⁸ A. Sevim, "Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin Mir'atü'z-Zaman fi Tarihi'l-Âyân Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler II. Sultan Alp Arslan Dönemi", *TTK Belgeler*, C. XIX/23, TTK, Ankara 1999, S. 24-25. Bu çevirinin metni için bkz; A. Sevim, "Mir'atü'z-Zaman fi Tarihi'l-Âyân (Kayıp Uyûnü't-Tevarih'ten Naklen Selçuklularla İlgili Bölümler) Sıbt İbnü'l-Cevzî", *TTK Belgeler*, C. XIV/18, TTK, Ankara 1992, S. 152.

¹⁹ Kurdcı/Kurtçu olarak da bilinen Erbasgan/Erbasan'ın isminin yazılış kaynaklarda çeşitli imlâlarla gösterildiğinden okunuş biçimi de farklılık arz etmektedir. Meselâ Sıbt İbnü'l-Cevzî: Erisiği; Mateosta: Gidric, S. 137, 138, 141, 142; I. Kafesoğlu; "Yusuf Yinal'ın oğlu ve İbrahim Yinal'ın kardeşi Er-Sıgun" der (IA, X, 367), Cl. Cahen ise Erişgen olarak yazar, fakat (?) ile şüphesini belirtir (*Anadolu'da Türkler*, S. 45, 90). Ayrıca Cl. Cahen, *Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi* adlı çalışmasında bu ismin okunuşunu; Arisîği olarak kaydedip (21, 35) verdiği dipnotta Bryennios'un "Chrysosculos" olarak kaydına işaret eder (21 h32). Erbasan'ın İstanbul'a sığınması üzerine eşinin ona yardım etmek isterken sultan tarafından öldürülmesi hakkında ayrıntılı bilgi için bakınız: A. Sevim, *TTK Belgeler*, XX/24 (1998), S. 11; *TTK Belgeler*, C. XIV/18 (1989-1992), S. 192-193.

ve İmm'i de tekrar zaptetti (Kasım 1068)²⁰.

İmparatorun Suriye seferi sırasında Emîr Afşin, Ahmetşah'la birlikte Orta Anadolu yönünde akınlarda bulunarak, Sakarya ırmağı vadisine kadar harekâtını sürdürdü. Emirdağ yörelerindeki ünlü "Amuriye'yi yağma etti (461/1068-69)"²¹. Amûriye'nin fetih hakkında kaynaklarımız içinde en büyük katkısı Sıbt yapmaktadır: "Afşin, birtakım öldürme ve yağma eylemlerinde bulunup aldığı tutsaklarla birlikte şehirden [Amûriye] ayrıldı; daha sonra da İstanbul'a Haliç'e değin süratle ilerledi ve imparatora ait çayırlardaki hayvanları yağmalayıp bunlardan aşağı yukarı 6000 at aldı. Bu sıralarda Menbic'te bulunan imparator, bunu haber alır alınca derhal İstanbul'a döndü; Afşin ise Antakya'ya gelerek bu yörelerini tahrip edip şehri kuşattı ve fakat kuşatmayı kaldırma karşılığında şehir hâkiminden 20 bin altın aldı"²².

1069 yılında Afşin, Sunduk, Ahmetşah, Türkman, Demleçoğlu Mehmet, Duduoğlu, Serhenkoğlu ve Arslantaş tekrar Anadolu'ya girerek akınlara başladılar. Bu akınları önlemek üzere imparator, Manuel Komnenos komutasında Sivas'a, Philaretos Brachamios kumandasında da Malatya'ya iki ordu sevkettikten başka, üçüncü bir orduyla da bizzat harekete geçerek Kayseri yörelerine geldi. Buralarda harekâta bulunan bir Selçuklu birliğini geri püskürttü ve Fırat ırmağına kadar harekâtını sürdürdü. İmparator, Harput'a geldiği zaman akıncılar da Malatya'ya saldırarak kenti savunan Philaretos'u yenilgiye uğrattılar. Mağlup Bizans komutanı güçlkle imparatora katılabildi. Diogenes, Murat suyu boyunca ilerleyerek Palu'ya geldi. Fakat Selçuklu kuvvetleri, başta Karaman ve Konya olmak üzere, birçok il ve ilçeleri istilâ ile ele geçirmeyi başarmıştı. Özellikle Orta Anadolu'nun önemli kenti olan Konya'nın Selçuklular eline geçtiğini haber alan imparator, daha ileri gitmekten vazgeçerek onların dönüş yollarını kesmek amacıyla Sivas üzerinden Kayseri'ye geldi. İmparatorun bu plânını tespit eden Selçuklu kumandanları, onun bütün çaba ve önlemlerine rağmen Toros dağları geçitlerinden güneye inerek Kuzey Suriye'deki hareket üsleri olan Haleb'e ulaşmayı başardılar. Böylece Romanos Diogenes, giriştiği bu ikinci seferde de başarılı olamayarak İstanbul'a döndü²³.

Diogenes 1070 yılında yeniden Anadolu'ya bir sefer düzenlemek istediye de saray erkânı buna engel oldu. İmparator da, Manuel Komnenos'u Anadolu'ya gönderdi. Bu sıralarda Sultan Alparslan'a isyan sebebiyle arası açılan eniştesi Erbasgan (kızkar-deşi Gevher Hatun'un eşi), Nâvekiye (Yabgulu) Türkmenlerinin başında Kızılırmak'a kadar ulaşmış idi. Bu sırada Afşin ve diğer Selçuklu beyleri sultanın emriyle kendisini takip ve yakalamakla görevlendirildiler.

Erbasgan, yolunu kesme harekâtına girişen Manuel'i Sivas yörelerinde bozguna uğrattı. Hatta onu, Nikephoros Melissenos ve daha bazı Bizans generalleriyle birlikte tutsak aldı. Erbasgan'ın Selçuklu emîrleri tarafından izlenmekte olduğunu öğrenen Manuel, onu Bizans'a sığınması hususunda ikna etti. Erbasgan da, Manuel ve diğer Bizans

²⁰ Mikhail Psellos, *Khoronographia*, Çev: I. Demirkent, TTK, Ankara 1992, S. 226; Urfalı Mateos, 137; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, X, Çev: A. Özyayın, Bahar Yay., İstanbul 1987, S. 68; A. Sevim, *Belgeler*, XIX/23, 27; Aynı Mûel., *Belgeler*, XIV/18, 156; Ebû'l-Ferec, I, 318-319; A. Sevim, *Anadolu*, S. 67-68; Cl. Cahen, *Anadolu'da Türkler*, S. 46; Aynı Mûel., *Anadolu*, 20.

²¹ Azimî, *Tarih*, Çev. ve Neşr: A. Sevim, TTK, Ankara 1988, Çev: 18, Metin: 14; A. Sevim, *Belgeler*, C. XIV/18, S. 156; *Belgeler*, C. XIX/23, S. 27; Ebû'l-Ferec, C. I, S. 319; Cl. Cahen, *Anadolu'da Türkler*, S. 45.

²²A. Sevim, *Belgeler*, C. XIV/18, S. 160-161; *Belgeler*, C. XIX/23, S. 31; A. Sevim, *Anadolu*, S. 68; F. Sümer, "Afşin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (TDVİA)*, C. I, S. 440.

²³ A. Sevim, *Anadolu*, S. 67-68.

generallerini serbest bıraktı ve bu daveti kabul ederek İstanbul'a gitti. İmparator Romanos Diogenes, onu çok parlak bir törenle karşılayıp kabul etti.

Öte yandan Erbasgan'ı takip etmekte olan Emîr Afşin, batı yönünde ileri harekâtına devamla Kayseri-Sivas bölgesini istilâ etti. Daha sonra da Afyon-Uşak-Denizli bölgesine girip Honas ve Laodicea kentlerini yakıp yıkarak Marmara kıyılarına kadar gitti. Üsküdar'a ulaşan Afşin²⁴, imparatora bir elçi göndererek "Selçuklu-Bizans devletleri arasında barış olduğunu ve bu sebeple, sultana isyan halinde olan Erbasgan'ı beraberindekilerle birlikte kendisine teslim etmesini" sultan adına bildirdi ise de bu istek kabul edilmedi. Bundan dolayı Afşin, 1070 yılı sonbaharında, dönüşünde de Bizans kent ve kalelerini âdeta yerle bir ederek, harekât üssü Ahlat'a döndü²⁵.

Mısır Şii Fatimî halifesi Mustansır devrinde (1036-1094), mülkî yönetimin bozulması ve devlet hazinesinin boşalması, askerî unsurların yetki çatışmalarına girişmelerine sahne olmuştur. Halifelik veziri Nasruddevle Hasan, Şii halifeliğin yerine Sünnî bir devlet kurulması amacıyla Sultan Alparslan'a; "Mısır'a gelmesini, ülkeyi kendisine teslim edeceğini ve Şii hutbesini kaldırıp yerine Sünnî hutbesini okutacağımı" bildirdi. Böyle bir çağrı alan sultan, Mısır'a gitmek için yola çıktı ve Azerbaycan yoluyla Doğu Anadolu'ya girdi (Temmuz 1070). Alparslan, amcası Tuğrul Bey'in kuşattığı halde alamadığı Malazgirt'i kısa sürede aldı. Görevlendirdiği birlikler, Murat, Yukarı Dicle ve kolları arasındaki birtakım kaleleri ele geçirdikten sonra, Diyarbakir topraklarına girdi. Daha sonra Urfa'ya yürüyerek şehri kuşattı. Urfa valisi Vasil ile yapılan bir antlaşmadan sonra Mısır üzerine yürüyüşe geçti. Mayıs 1071 başlarında Haleb'i muhasara etti. Halep hâkimi Mahmud ile de bir antlaşma yaparak Mısır'a doğru Dımaşk (Şam) yönünde bir günlük yol almıştı ki; Bizans İmparatoru Romanos Diogenes'ten kendisine gelen elçi: "Menbic, Ahlat ve Malazgirt'in Bizans'a geri verilmesini" istedi. Ayrıca bu isteğin yerine getirilmemesi halinde" imparatorun kuvvetli bir orduyla harekete geçeceğini" de bildirdi. Ancak imparatorun, Doğu Anadolu (Erzurum) yönünde ilerlemekte olduğunu haber alan sultan, imparatoru karşılamak üzere derhal hareket etti. Bir süre sonra yaklaşık bir yıldır kendisiyle birlikte seferde olan ordusundaki Irak askerlerini memleketlerine göndermek zorunda kaldı. Böylece sultanın yanında hassa askerlerinden oluşan 4.000 kişilik bir kuvvet kalmıştı. Musul'a ulaştığı sırada, Ahlat ve Malazgirt kadısı yardım istemek üzere karşısına çıktı. Böylece Bizans ordusunun nerede bulunduğunu öğrenen sultan, Mervanoğulları topraklarından geçerek Ahlat'a geldi.

Malazgirt savaşına kadar olan devrede Anadolu, Selçuklu Türkleri'ne hiç de yabancı olmayan bir bölge idi. Selçuklu beylerinin akınları sayesinde Konya, Kayseri, Sivas vb. şehirler muhtelif zamanlarda akıncıların istilâsına maruz kalmış ve Anadolu'da Türk iskânı başlamış bulunuyordu. Özetle zikredeceğimiz Malazgirt savaşı sonunda ise Türklerin Anadolu'daki sahiplenme alanları Doğu Anadolu'dan Batı Anadolu'ya uzanmış olmaktadır.

Türklerin Bizans ve Anadolu için nasıl bir tehlike oluşturmaya başladığının bilincine varan Romanos Diogenes, Balkanlar'daki Peçenek, Uz (Hıristiyan Oğuz), Kıpçak ve Hazar Türkleriyle Slav (Rus), Alman (Gotlar), Bulgar, Frank, Ermeni ve Gürcülerden oluşan büyük bir ordu hazırlamıştı. İmparator sayısı 200 bin kişiyi bulan ordusu ve büyük idealleriyle, bütün İslâm ülkelerini ele geçirebilme umuduyla Mart ayında Ayasof-

²⁴ Ebû'l-Ferec, C. I, S. 320-321.

²⁵ Cl. Cahen, *Anadolu*, S. 20-21; A. Sevim, *Anadolu*, S. 69-71.

ya'da yapılan ayinle kutsanmış ve Anadolu'ya doğru hareket etmişti. Ancak Romanos Diogenes'in yakınları arasında yer alan Mikhail Psellos: "Barbarlar şimdi açıkça düşmanlık gösteriyorlardı. Gerçekten, yağma akınlarıyla Roma arazisini talan ediyorlardı. İlkbahar geldiğinde oldukça büyük bir kuvvetle saldırdılar. Bunun üzerine Romanos da, onlarla savaşmak için başshirden bir defa daha ayrıldı. Yanında öncekinden daha fazla bir kuvvet ve daha kalabalık müttefik birlikleri vardı.

Sivil veya askerî olsun hiçbir tavsiyeye aldırmadan kendi kararı uyarınca orduyla yola koyuldu ve acele Kayseri'ye gitti. Bu hedefe varınca, daha ileri gitmek istemedi ve sadece kendisi için değil, ordu için de Byzantion'a dönmek için bahaneler aramaya başladı. Ancak böyle bir ricatın şerefsizliğini dayanılmaz bulunca, düşmanla anlaşma yapılmalı ve onların her sene tekrarladıkları saldırılara son vermeliydi. Halbuki o, ya ümitsizlikten, ya da kendisine gereğinden fazla güvendiğinden, hem de gerisini korumak için yeterli tedbir almadan, saldırdı. Düşman onun ilerlediğini görerek, onu daha da ileriye çekip tuzağa düşürmeye karar verdi. Bu sebeple, plânlandığı şekilde bir ricatle onun önünden geri çekilmeye başladılar. Bu taktiği birkaç defa tekrarladılar ve bazı kumandanlarımızın yolunu keserek onları esir aldılar.

İmparator farkında değildi ama, ben Perslerin (Türklerin) hükümdarı Sultan'ın bizzat ordusunun başında bulunduğundan haberdardım ve zaferlerinin çoğu onun liderlik vasıflarından kaynaklanıyordu. Romanos, bu başarılarda Sultan'ın etkili olduğunu söyleyen kimselere inanmak istemiyordu. Gerçekte barış yapmak istemiyordu. Savaşmadan barbarların karargâhını ele geçirebileceğini düşünmüştü. Ne yazık ki, askerî bilgi bakımından cahil olduğu için kuvvetlerini dağıtmıştı; bir kısmı etrafında idi, bir kısmı da başka taraflara gönderilmişti. Bu sebeple, düşmana bütün kuvvetleriyle karşı çıkacağına, aslında yarısından daha az bir güç ile savaşa girdi,"²⁶ derken hem imparatorun hem de Alparslan'ın durumunu gözler önüne sermektedir.

Sultan Alparslan Ahlat'a ulaştığında Anadolu'daki seferinden dönen ve kendi-sini beklemekte olan Afşin ve emrindeki 10 bin askeriyile karşılaştı. Sultanın emrinde 4 bin hassa askerinden başka, çeşitli Müslüman beyliklerinden gelen 10 bin kadar atlı kuvvet de kendisine katılmış idi. Böylece Selçuklu kuvvetlerinin sayısı 20-24 bin civarında olmaktaydı. Alparslan'ın beraberinde, Gevherayın, Afşin, Savtekin, Sunduk, Aytekin, Tarankoğlu (Serhenkoğlu), Ahmetşah, Demleçoğlu Mehmet, Duduoğlu gibi Anadolu'ya sürekli akınlarda bulunan deneyimli Selçuklu emirleri vardı. Ayrıca Kutalmış Oğullarından Mansur, Süleyman, Devlet ve Alpilek ile Artuk, Tutak, Daniş-mend, Saltuk, Mengüçük, Çavlı, Çavuldur ve Porsuk gibi emirlerin de savaşa katıldığı, bazı kaynaklarda ifade edilmiştir. 26 Ağustos 1071 Cuma günü yapılan savaş sonunda Bizans ordusu büyük bir yenilgi aldığı gibi, İmparator Romanos Diogenes de esir edildi.

Bizans ile yapılan antlaşma mağlup Diogenes yerine VII. Mihael Dukas (1071-1078)'in imparator ilân edilmesi²⁷ sebebiyle bozuldu. Sultanın Malazgirt savaşının ertesi yılında öldürülmesi (24 Kasım 1072) üzerine oğlu Melikşah Büyük Selçuklu tahtına

²⁶ Mikhail Psellos, S. 228-229.

²⁷ A. Sevim, *Belgeler*, C. XIX/23, S. 35-41; Aynı Muel., *Belgeler*, C. XIV/18, S. 166-172; Urfalı Mateos, S. 138-144; İbnü'l-Esîr, C. X, S. 71-73; Ebû'l-Ferec, C. I, S. 321-324; Mikhail Psellos, S. 228-229; M. H. Yinanç, *Türkiye Tarihi (Selçuklular Devri)*, İstanbul 1934, S. 44-54; Bu eserin 1944 baskısında aynı hadise için bakınız: S. 70-82; Ali Sevim, *Anadolu'nun Fethi (Selçuklular Dönemi)*, TTK, Ankara: 1993, S. 74-93; Ayrıca Malazgirt savaşı hakkında bakınız: F. Sümer-A. Sevim, *İslâm Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı (Metinler ve Çevirileri)*, TTK, Ankara 1971.

geçti. Saltanatı bu değişiklikler yaşanırken de Selçuklu şehzade ve emîrlerinin Anadolu'daki harekâtları devam etmekteydi.

3. Anadolu'da Türk Devletlerinin Kurulması (1072)

Malazgirt savaşından sonra Anadolu'nun Türkleşmesi'ndeki üçüncü safha; yani devlet kurma safhası başlamıştır. Bu devrede; Saltuklular, Mengüçükler, Dânişmendliler, Demleçoğulları, Sökmenliler (Ahlatşahlar), Yinaloğulları, Artuklular adlarında Türk devletleri kurulmuştur.

Bu dönemde Artuk, Tutak gibi Selçuklu emîrlerinin Kızılırmak'ı geçip Orta Anadolu yönünde harekâtlarına devam ettiklerini görüyoruz. Bunun üzerine İmparator VII. Mihael Dukas da İsaakios Komnenos ve kardeşi Aleksios'u Frank komutanlarından Ursel (Roussel de Bailleul) ile birlikte Anadolu'ya gönderdi. Ancak bunlar da birbirlerine düştüler. Çünkü 1071 yenilgisinden sonra Anadolu'da baş gösteren egemenlik kargaşası ve Ursel'in isyanı üzerine Anna Komnenos'un ifadesi Türklerin Anadolu'daki durumlarını açıklaması açısından önemlidir: "Türklerin bahtının, Rumların bahtına üstün geldiği ve Rum egemenliğinin pek sarsılmış bulunduğu, onların (Türklerin) ayak altında çırtdayan kum taneleri kadar kalabalık sayıda sökün ettiği zamanda, işte tam bu sırada, bu kişi de (Ursel) Rum devletine karşı saldırıya geçti."²⁸

Ursel, Diogenes'in yerine VII. Mihael'in imparator olmasına karşı çıkararak isyan etmiş ve Dukas ailesinden İoannes'i tahta geçirmek üzere ayaklanmıştı. Mihael, Ursel'in isyanı karşısında Artuk Bey'den yardım istedi. Artuk Bey de imparatorun teklifine sıcak bakarak, bu isyanı önlemeye çalıştı. Bu yüzden de Ursel'in Sapanca Dağı'ndaki karargâhına bir baskın düzenledi. Ursel, imparator adayı İoannes Dukas ile birlikte esir alındı. Artuk Bey, her ikisini de büyük bir kurtuluş akçası karşılığında serbest bıraktı ve bu hadiseler sebebiyle imparator rahat bir nefes alabildi (1073)²⁹. Kafesoğlu, Attaleiates'i kaynak göstererek; "100 binden fazla Türk bu savaş münase-betiyle İzmit'ten Üsküdar'a kadar olan sahaya yayılmıştı," der³⁰.

Ancak Artuk Bey daha sonra Melikşah tarafından Anadolu'daki görevinden alınarak Ahsa ve Bahreyn Karmatileri'nin isyanı üzerine Arabistan'da görevlendirilmişti (1073). Bu yıldan sonra Anadolu akınları içinde yeni simalar görmekteyiz ki; bunlar arasında birinci dereceden hanedan üyesi Kutalmışoğlu Süleyman Şah ile kardeşleri Mansur, Alpilek ve Devlet dikkat çekmektedir.

el-Aksarayî, Kutalmış'ın taht iddiası ile Alparslan'a isyanını ve çıkan savaşta öldürüldüğünü anlattıktan sonra "Sultan, akrabalarından Kutalmış'la beraber olanların öldürülmelerini, hatta küçük yaştaki oğlu Süleyman Şah'ı da ortadan kaldırmalarını buyurdu. Fakat veziri Nizamülmülk, dirayeti ve iyi tedbirinden dolayı onun o işi yapmasını uygun görmedi ve "Akrabayı öldürmek doğru olmaz. Uğursuzluk getirir. Devlet çabuk yıkılır" deyince Alparslan, "Kutalmışoğlu Süleyman Şah'ı ve adamlarını ülke sınırları içinde bırakmak uygun olmaz. Onların zararı dokunur" cevabını verdi. Nizamülmülk, "Onlar sınır boylarına gönderilsinler ve orada ikâmet etsinler. Onlardan meliklik

²⁸ Anna Komnena, *Alexiad*, Çev: B. Umar, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 1996, 16.

²⁹ M. H. Yinanç, *Türkiye Tarihi*, 1934, S. 57; 1944, 86; İ. Kafesoğlu, *Melikşah*, S. 66-67; O. Turan, *Türkiye*, S. 51-52; A. Sevim, *Ünlü Selçuklu Komutanları*, TTK, Ankara 1990, S. 47-49; Aynı Mül., "Artuk b. Eksük", *TDVİA*, C. III, S. 414; Cl. Cahen, *Anadolu*, S. 26; Aynı Mül., *Anadolu'da Türkler*, S. 88.

³⁰ İ. Kafesoğlu, *Melikşah*, S. 67.

ve emirlik sıfatları alınsın ki sefalet içinde yaşasınlar” dedi. Sonra onlara Birecik ve Urfa arasında Diyarbakır’da bir yer belirlediler. Süleyman Şah’ı akraba ve adamlarıyla birlikte oraya gönderdiler. Onlar bir süre orada sıkıntı içinde yaşadılar,” demektedir³¹. Ancak *Anonim Selçuknâme*’de; “Sultan Alparslan Şam’ı, amcasının oğlu Kutalmış oğlu Süleyman Şah’a vermişti. Şam ve Diyarbakır onun hükmü altında bulunuyordu,” diyerek Şam’ın da ona verildiğini söylemektedir³².

Suriye taraflarında bir süre akınlarda bulunan Süleyman Şah, Marmara Denizi’ne kadar ilerledi. İstanbul varoşlarına kadar sokularak müstahkem İznik’i fethetti ve kendisine başkent yaptı (1075)³³. Ancak M. H. Yinanç: “Anadolu’nun ve Türkiye’nin ilk sultanı olan bu padişahın, vukuatın cereyanından ve eski müverrihlerin menkulâtından anlaşıldığına göre, evvelâ Konya şehrini payitaht yaptığı anlaşılmalı-tadır,”³⁴ derken, “eski müverrihlerin menkulâtını” zikretmez. Fakat *Anonim Selçuknâme*: “Süleyman Şah, ittifak etmiş olan bu Şam emirlerini askerlerinin çokluğundan ihtiyat ederek Rum’a karşı harbe hazırlattı. Saadet yardım etti, devlet yüz gösterdi. Horasan Türkmenleri bunun tarafına yüz tuttular. Evvelâ Antakya’ya geldi. Fakat burasını feth edemediği için Rum’a yöneldi. Evvelâ Konya’yı Martava Gusta’dan, Gevale kalesini Romanos Makri’den aldı. Az bir zaman zarfında o civardaki bir çok muhkem kaleler elde ederek İslâm topluluğuna mal etti.

Rum padişahının hazinelerini kılıç kuvvetiyle ele geçirdi. Kâfirlerin kalbi, bunun korkusu ile doldu. Kegonya (Şebinkarahisar)’dan İznik’e kadar şecaatı sayesinde memleketleri aldı. Hiçbir ordu buna karşı duramadı. Kâfir memleketlerinden Konya’ya haraç getirdi. Rum âsileri gelip onun seraperdesinin önünde yüzlerini yere koydular,”³⁵ der. Fakat yıl olarak kesin bir rakam vermez.

Süleyman Şah İznik’te yerleşirken, Bizans’ın Rumeli orduları komutanı N. Bryennios 1075’te isyan ederek, 1077’de Edirne’de imparatorluğunu ilân etmişti. Bu sıralarda Anadolu orduları komutanı N. Botaneiates de isyan etti. Kütahya’dan İzmit’e yürüyerek Erbasan ile birlikte İstanbul üzerine hareket etti. Ancak Süleyman Şah’ın gücünü göz ardı edemediğinden amcaoğlu Erbasan’ı ona gönderdi ve ittifakını sağlamaya çalıştı. Botaneiates Süleyman Şah’tan da sağladığı 2000 kişilik kuvvetle 24 Mart 1078’de İstanbul’u ele geçirerek imparator ilân edildi. Yeni imparatorla birlikte İstanbul’a gelen Türk

³¹ Mahmud el-Aksarayî, *Müsâmeretü’l-Ahbâr ve Müsâyeretü’l-Ahyâr*, Çev: M. Öztürk, TTK, Ankara 2000, 11; O. Turan, *Türkiye*, S. 45-46; C. Alptekin, “Türkiye Selçukluları”, *DGBİT*, C. VIII, S. 211.

³² *Anonim Selçuknâme*, Çev: FN. Uzluk, Ankara 1952, S. 23.

³³ el-Azîmî, *Tarih*, Çev. ve Neşr: A. Sevim, TTK, Ankara 1988, Metin: 16, Çev: 21; O. Turan, *Türkiye*, 37, 54; A. Sevim, *Anadolu’nun Fethi*, 116-117; C. Alptekin, “Türkiye Selçukluları”, *DGBİT*, VIII, 213. İznik’in Türklere eline geçişini 1080 senesinde gösteren M. H. Yinanç: “Arap tarihçisi Azîmî başta olmak üzere İbn Dokmak ve diğer müellifler İznik’in 1075 senesinde alındığını söylüyorlar. İbn Hamdun el-Bağdadî ile onu mehzaz itihaz eden müellifler ise daha muahhar bir zamanda yani 1085’de bu şehrin açıldığını zikrederler. Fakat bunlar vak’aların cereyan mahallinden uzakta oldukları için Bizans müverrihlerinin rivayetleri daha doğrudur,” demektedir. *Türkiye Tarihi*, 109 h ı. İ. Kafesoğlu ise; “Türk kıtalarının 1078’den beri garnizon kurdukları tarihi İznik şehrinin katiiyetle Türklere intikali olmuştur. Süleyman Şah buradan artık çıkmamış, Bizans’ın kalbgâhına doğrudan doğruya yapılacak taarruzlar için pek mükemmel bir üs teşkil eden bu kale-şehri hâkimiyeti altındaki Anadolu kıtasının başkenti itihaz etmek suretiyle ileri hareketin mihrak noktası yapmıştır (1080), *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu (Melikşah)*, İstanbul: İÜ Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1953, S. 77.) demek suretiyle Yinanç’ın görüşünü paylaşmaktadır.

³⁴ M. H. Yinanç, *Türkiye*, 1934, S. 63; 1944, S. 107.

³⁵ *Anonim*, S. 23-24; C. Alptekin, “Türkiye Selçukluları”, *DGBİT*, C. VIII, S. 212-213.

askerleri “Üsküdar (Chrysopolis)’da çadırlarını kurarak bir bayram şenliği içinde eğleniyor, şarkı söylüyor ve İstanbul’da itibar görüyorlardı”³⁶.

Ostrogorsky, Botaneiates dönemini ve Bizans’ta yaşanan karışıklıklara Süleyman Şah’ın nasıl müdahale ettiğini şu sözlerle ifade etmektedir: “Ancak ihtiyarlamakta olan Botaneiates’in gücü devleti karışıklıklardan kurtarmaya yetemezdi. Onun kısa saltanat devresi sadece bu çözülme ve inhitat devrinin son sahnesini teşkil etmiş ve isyanlar, iç savaşlarla geçmiştir. Çünkü senato hâkimiyetinin çökmesinden sonra generallerin en yüksek iktidara ulaşmak için birbirleriyle amansız mücadelesi başlamıştı. İmparatorluk sonunda bunların en kabiliyetlisine, genç Alexios Komnenos’a düştü. Alexios önce yeni hükümdarın hizmetinde mukabil imparator Nikephoros Bryennios’u bertaraf etti ve bundan sonra da Bryennios’a halef olmuş bulunan Nikephoros Basilakios’u yere serdi. Ancak 1080 yılı sonunda Nikephoros Melissenos İznik’te kendisini imparator ilân edip Botaneiates’i örnek alarak Süleyman’ı yardıma çağırınca Alexios bitaraf kaldı. Çünkü şimdi o, kendisini imparatorluğa yükseltme hazırlıklarına başlamış bulunuyordu.

Botaneiates ve daha sonra da Melissenos’un Süleyman ile işbirliği yapmaları Türklerle Anadolu’nun fethini oldukça kolaylaştırmıştı. Daha 1080 yıllarında Süleyman Kilikya’dan Marmara’ya kadar bütün Anadolu’ya hâkim olmuş bulunuyordu”³⁷.

Askerî aristokrasinin imparatorluk tacını kazanmaya çalışan bütün temsilcileri içinde Alexios Komnenos sadece en büyük kumandan değil, aynı zamanda amcası Isaakios Komnenos ile bedbaht Romanos Diogenes’e de üstün vasıfta yegâne gerçek politikacı idi. Zemini gerek ordu içinde ve gerekse başşehirde uzak görüşlü bir akıllılık ve büyük bir diplomatik maharetle kendisi için hazırlamayı ve aynı zamanda mukabil parti ile de anlaşmayı başardı. (...) Ümitsiz mücadeleyi bırakan Botaneiates, patriğin tahtından feragat etmesi teklifini kabul etti ve 4 Nisan 1081 Pazar gününde Alexios Komnenos Bizans devletinin imparatoru oldu³⁸.

Alexios tahta geçer geçmez, Balkanlar ve İtalya’daki karışıklıkları önlemeye çalıştı. Bu yüzden de Süleyman Şah’ın yardımına müracaat etti. Bu ittifak sayesinde Türkler Üsküdar’a kadar olan bölgelerde rahatlıkla dolaşıyorlardı. Bir süre sonra bu durumdan rahatsız olan Aleksios Komnenos kızı Anna’nın ifadesiyle: “Gözlerinin dibine [Üsküdar] kadar sokulmuş bulunan düşmanlarına karşı kullanılacak tüm savunma olanaklarını inceleyip durmakla birlikte, o anda var olan ve ağırlığını duyurarak kendisini tehdit eden tehlikeye karşı hazırlandı. Gerçekten anlatımım, pek dinsiz Türklerin nasıl [Aleksios’un] gözleri önünde Marmara Denizi yöresine yerleştiğine ve tüm Anadolu’da buyruk yürüten Süleyman’ın Nikaia/İznik’i üs edindiğine, bizim imparatorluk dediğimiz Sultanlık’ının merkezinin de orada bulunduğu, sürekli olarak akıncılar gönderdiğine, Bithynia [Bursa, Bilecik, Bolu, Sakarya, Kocaeli ve Zonguldak’ın Filyos Çayına kadar uzanan bölümü] ile Thynia [Kocaeli yarımadası diye anılan, İzmit ile İstanbul Boğazı arasındaki yarımada]’nın komşu [kendi başkenti İznik’e komşu] tüm ülke bölümünü talan ettiğine, İstanbul Boğazında şimdi Damalis [Üsküdar] denen kente kadar atlı ve yaya akınlar yaptığına, pek çok ganimet devşirdiğine, hatta neredeyse denizi bile aş-

³⁶ O. Turan, *Süleyman-Şah*, 206; Aynı Muel., *Türkiye*, 55; G. Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, Çev: F. Işıltan, TTK, Ankara 1986, 322; C. Alptekin, “Türkiye Selçukluları”, *DGBIT*, C. VIII, S. 213.

³⁷ Urfalı Mateos, S. 155-156; G. Ostrogorsky, S. 322-323; Cl. Cahen, *Anadolu*, S. 35-36.

³⁸ G. Ostrogorsky, S. 323-324.

maya kalkışacak olduğuna işaret etmişti Byzantionlular bu istilâcılarının hiç korku duymadan, her tarafta, kıyı boyundaki küçük kentlerde ve [hatta] kutsal yapılarda yaşamakta olduğunu, kimsenin de onları o yerlerden kovmadığını görmekte tam bir dehşete düşmüş bulunuyor ve ne yapacaklarını bilemiyorlardı.

Böylesine bir durum karşısında, İmparator, çeşitli davranış yöntemleri tasarladı. (.) Yeni devşirdiği askerlerden onbaşlılar seçti, sonra bunları [küçük] gemilere bindirdi; askerlerin kimi yay ve kalkandan başka silâh taşımayarak, hafif silâhlı idiler; diğerleri tolgâ, kalkan ve mızrakla donatılmışlardı. [Aleksios] bunlara, gece vakti gizlice kıyından ilerleyip sonra karaya çıkmalarını ve onların [Türklerin] sayısının kendi sayılarından çok fazla olmadığını görüp anladıktan sonra, Barbarların üzerine baskın vererek çullanmalarını; arkasından hemen, ayrıldıkları [gemiden ayrılıp karaya çıktıkları] yere [gemiyeye] dönmelerini buyurdu. (.) Bu düzen üst üste birkaç gün boyunca böyle iyi uygulanınca, Barbarlar, yavaş yavaş kıyı bölgelerini bıraktılar ve arazinin iç bölümlerine çekildiler. İmparator, bunu görerek, gönderdiği kişilere, eskiden Türklerin elinde bulunan kasabaları ve [tek başına duran, manastır gibi] yapıları işgal etmek ve orada, duvarların içinde geceleme buyruğunu verdi. (...) Böylece, çok geçmeden Barbarlar yeniden daha da uzağa çekildiler; o zaman İmparator, tutumunu sertleştirdi; o güne değin hep yaya giden adamlarına, ata binmelerini, mızrak kullanmalarını ve sık sık baskın vererek düşmana atlı saldırısında bulunmalarını buyurdu; bunu yalnız gece vakti ve gizlice değil, artık güpegündüz de yapacaklardı. Bunun üzerine o zamana dek onbaşı görevi yapanlar, ellibaşı oldular. Düşmanla yaya olarak, gece vakti ve korku içinde çarpışan adamlar artık onlara gün doğar doğmaz saldırıyorlardı ve güneş göğün tam ortasında iken özgüvenle, tantanalı çatışmalara giriyorlardı. Böylece işler kimi için gittikçe daha kötüleşirken, Rum devletinde kül içinde gizli olan güçlülük kıvılcımı, yavaş yavaş parlamaya başlamaktaydı. Gerçekten Komnenos, Türkleri yalnız İstanbul Boğazından ve denize komşu bölgelerden kovup çok uzağa sürmekle kalmadı; onları tüm Thynia ile Bithynia'nın sınırlarından ve keza Nikomedeia/Izmit'in dolaylarından sürüp atarak, Sultanı çok ısrarla barış dilemek zorunda bıraktı.

Yapılan antlaşma gereğince onlara sınır olarak Drakon Deresini verdi ve onlara, bunu kesinlikle aşmamayı, ayrıca Bithynia sınırlarından içeriye hiçbir akına girişmemeyi kabul ettirdi³⁹.

Bizans 1048'de Doğu Anadolu sınırlarında Hasankale savaşını kaybettikten sonra 1049'da Büyük Selçuklu Devleti ile antlaşma yaparak devletini korumaya çalışırken, bu olaydan takriben 30 yıl sonra Türkiye Selçuklu Devleti ile antlaşma masasına oturmak zorunda kalıyordu. Fakat bu sırada Selçuklu Türkleri İstanbul önlerine dayanmış ve Üsküdar'dan Bizans başkentini göz hapsine almış bulunmaktaydılar. Bütün bunlara rağmen Süleyman Şah ile yapılan antlaşmaların pek geçerli olmadığı ve Türklerin Bizans için ne kadar büyük bir tehdit unsuru oluşturduğu, Aleksios Komnenos'un 1091'de Papa Urbain'a müracaat edip Avrupa'nın da desteğini sağla-yarak bu sayede Türkleri Anadolu'dan atmak istemeye çalışmasıyla ortaya çıkacaktır.

³⁹ Anna Komnenos, S. 124-126; Cl. Cahen, *Anadolu'da Türkler*, S. 91.

Kaynaklar

- el-Azimî, *Tarih*, Çev. ve Neşr: A. Sevim, TTK, Ankara 1988.
- el-Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr ve Müsâyeretü'l-Ahyâr*, Çev: M. Öztürk, TTK, Ankara 2000.
- Alptekin, Coşkun, "Büyük Selçuklular", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi (DGBİT)*, VII; Çağ Yayınları, İstanbul 1988, 95-183.
- _____, "Türkiye Selçukluları", *DGBİT*, VIII, Çağ Yay., İstanbul 1988.
- Anna Komnenos, *Alexiade*, Çev: B. Umar, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 1996.
- Anonim Selçuknâme*, Çev: F. N. Uzluk, Ankara 1952.
- Cahen, Claude, *Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi*, Çev: Y. Yücel-B. Yediyıldız, TTK, Ankara 1992.
- _____, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, Çev: Y. Moran, e Yayınları, İstanbul 1994.
- Ebü'l-Ferec (Gregory Bar Hebraeus/Ibnü'l-İbrî), *Tarih (Kronografya)*, I, Çev: Ö. R. Doğrul, TTK, Ankara 1987.
- Honigmann, Ernst, *Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı*, Çev: F. Işıltan, Edeb. Fak. Yayınları, İstanbul 1971.
- Ibnü'l-Ezrak, *Tarihu Meyyâfârikîn ve Âmid*, Neşr: B. A. Avad, Beyrut 1974.
- Ibnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Tarih*, C. IX-X, Çev: A. Özeydin, Bahar Yay., İstanbul 1988.
- Kafesoğlu, İbrahim, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, İÜ Edeb. Fak. Yayınları, İstanbul 1953.
- _____, "Selçuklular", *MEB İA*, C. X.
- Köymen, Mehmet Altay, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, MEB, İstanbul 1976.
- Mikhail Psellos, *Khronographia*, Çev: I. Demirkent, TTK, Ankara 1992.
- Ostrogorsky, Georg, *Bizans Devleti Tarihi*, Çev: F. Işıltan, TTK, Ankara 1986.
- Sevim, Ali, *Anadolu'nun Fethi (Selçuklular Dönemi)*, TTK, Ankara 1993.
- _____, *Ünlü Selçuklu Komutanları*, TTK, Ankara 1990.
- _____, "Artuk b. Eksük", *TDVİA*, C. III, 414-415.
- Sevim, Ali- Faruk Sümer, *İslâm Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı (Metinler ve Çevirileri)*, TTK, Ankara 1971.
- Sevim, Ali, "Mir'atü'z-Zaman fî Tarihi'l-Âyân (Kayıp Uyünüt-Tevarih'ten Naklen Selçuklularla İlgili Bölümler) Sıbt İbnü'l-Cevzî", *TTK Belgeler*, C. XIV/18 (1989-1992), TTK, Ankara 1992, 1-260. Bu neşrin aynı müellif tarafından hazırlanmış bir muhtasarı için bakınız: *Mir'atü'z-Zaman fî Tarihi'l-Âyân*, DTCF Yayını, Ankara 1968.
- _____, "Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin Mir'atü'z-Zaman fî Tarihi'l-Âyân Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili bilgiler I. Sultan Tuğrul Bey Dönemi", *TTK Belgeler*, C. XVIII/22 (1997), TTK, Ankara 1998, 1-90; "II. Sultan Alp Arslan Dönemi", *TTK Belgeler*, C. XIX/23 (1998), TTK, Ankara 1999; "III. Sultan Melikşah Dönemi", *TTK Belgeler*, C. XX/24 (1999), TTK, Ankara 2000.
- Sümer, Faruk, "Afsin", *TDV İA*, C. I.
- Turan, Osman, "Süleyman-Şah I", *MEB İA*, C. XI.
- _____, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Tarihi*, Boğaziçi Yay., İstanbul 1998.
- _____, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Boğaziçi Yay, İstanbul 1998.
- Tufantoz, Abdurrahim, *Mervanoğulları*, Marmara Üni. Türkiyat Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 1994.
- Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, Çev: H. D. Andreyan, TTK, Ankara 1987.
- Yinanç, Mükrimin Halil, *Türkiye Tarihi: Selçuklu Devri I Anadolu'nun Fethi*, İstanbul 1934; Genişletilmiş II. Baskı: İstanbul 1944.

16. VE 17. YÜZYILLARDA ÜSKÜDAR'IN MAHALLELERİ VE NÜFUSU¹

Ahmet Güneş*

Giriş

1- Yeri ve Adı

Üsküdar, malum olduğu üzere, Anadolu'da İstanbul Boğazı kenarındadır². Bu cümleden de olarak, halen İstanbul'a bağlı bir ilçedir³. Yazı konusu birimin adı, açıkçası "Üsküdar" kelimesinin kökeni hakkında muhtelif görüşler bulunmaktadır. Bunlar-

* Doç. Dr., Gazi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.

¹ Bu tebliğin hazırlanmasında, orijinal veriler, aslen TT. 438 (Muhasebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteridir. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde mahfuzdur. Esasen 1520'li yıllara ait tahrirlerdeki bilgileri muhtevîdir: "Nefs-i Üsküdar" için bkz.: Sahife: 793), TT.436 (Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde mahfuzdur. Kesin tarihi belli olmakla birlikte K. S. Süleyman dönemine -yaklaşık olarak 1561'e- ait olduğu kabul edilmektedir. "Nefs-i Üsküdar" için bkz.: Sahife: (378-393) ve KK. 49 (Tapu Kadastro G.M. Kuyûd-ı Kadime Arşivi'ndedir. IV. Murad zamanında tedvin edilmiştir. Ancak mündericâtı I. Ahmed dönemine aittir. "Nefs-i Üsküdar" için bkz.: Varak: 156/b v.d.) nolu "tahrir defterleri" ile "mühimme defterleri"nden" derlenmiştir. Bu meyanda, az önce sahife/varak numaralarının yazılmasından da anlaşılacağı üzere, -bazı istisnalar hariç- künyeleri verilen tahrir defterlerine ileride dipnotlarda teker teker atıfta bulunulmayacağı da hemen belirtilmelidir. Öte yandan, önemine binaen vurgulanacak olursa, esas (orijinal) veri kaynağını malum tahrir defterleri oluşturduğundan, yapılan asli tespitler -tebliğimize de ad olan yazı konusu 16. ve 17. yüzyıllarda- 16. yüzyılın ilk çeyreği (TT. 438), 16. yüzyılın üçüncü çeyreği (veya ikinci yarısının başları yahut ortaları. TT. 436) ve 17. yüzyılın ilk çeyreğinde (veya başlarında. KK. 49) yer alan üç noktaya mahsustur.

² (17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul'da) Boğaziçi kıyıları boyunca yalnızca iki önemli yerleşme yeri bulunmaktaydı: Asya kıyısında Üsküdar ve Avrupa kıyısında zaten az bir nüfusu olan Beşiktaş, diğer yerler bahçeler, meyvelikler, tarım alanları arasında yuvalanmış köylerden başka şeyler değildi. Buralardaki nüfus bütün olarak ele alındığında, daha az yoğundu. Fakat, bütün bu kıyı kesimi faaldir ve özellikle de her köy iyice belirlenmiş etnik bir çoğunluğa sahipti. (Robert Mantran, 17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul -Kurumsal, İktisadi, Toplumsal Tarih Denemesi-, C. I, (Çevirenler: Mehmet Ali Kılıçbay, Enver Özcan), Ankara 1986 -Birinci Basım-, s.: 42). Bu arada Üsküdar'ın önemli bir konumda olduğu da belirtilmelidir. Açıkçası: Boğaziçi boyunca Üsküdar'dan ve biraz daha doğuda Kadıköy'den daha iyi hareket noktası yoktur. Diğer her yerde, kıyıdan hemen sonra bazen dik yamaçlı olan tepeleri aşmak veya çıkmazlara ulaşan vadilerin içine dalmak gerekmektedir. Boğazın Asya kıyısından hareketle Anadolu'ya doğru pratik ve güçlü çıkarmayan yegane doğrudan yol, Üsküdar'dan başlayıp İzmit körfezini izleyenidir. Bugün de Ankara kara ve demiryolu buradan geçmektedir. İçe doğru, örneğin Polonezköy yolu veya Karadeniz kıyısına doğru (Şile) olan yollar bugün bile birçok zorluk çıkartmaktadırlar. Böylece Üsküdar, İstanbul'un Asya'daki gerçek bir köprü başıdır. Payitahtın gerçek bir Asya yakası banliyösü. (R. Mantran, a.g.k., aynı cilt, s.: 21-22). Üsküdar İstanbul'a bağımlıdır, fakat İstanbul'un da Asya'da bir köprü başına ihtiyacı vardır. İşte böylece Üsküdar üç başlı şehrin (İstanbul, Galata, Üsküdar) üçüncü başı olarak gelişmiştir. R. Mantran, a.g.k., aynı cilt, s. 84.

³ (17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul'da) En küçük bir haritaya bir göz atılması bile, İstanbul yerleşim ala-

dan birine göre, “Krizepolis” (Chrysopolis)’den mülhemdir (Konyalı, 1976: 3). Bu (kelime); yerleşim yerinin özelliklerine işaret eden iki açıklamadan ilkinde göre –vergi olarak toplanan altınların saklandığı yer olduğundan- “altın şehri”, diğerine göre ise, -evleri, güneş batarken İstanbul tarafından yaldızlı gibi görüldüğünden “altın şehir” demektir (Konyalı, 1976: 3)⁴.

Ancak, lafzen bu derecede farklı bir kelimenin Üsküdar’a dönüşmüş olması oldukça şüphelidir. Bu sebeple, Bizanslılar döneminde “İskütari” adı verilen askerlerin “iskütariyon” denilen kışlarına matuf iddia revaçtadır (Konyalı, 1976: 3)⁵.

Bazılarınca ise “Üsküdar” menzilhane, menzil atı, ulak, ulakların mektup koydukları kese anlamlarını muhtevi Farsça bir kelimedir (Konyalı, 1976: 4)⁶. *Bu yorumlardan hangisinin daha sıhhatli olduğu bir tarafa son tarifin –daha önce de işaret edilen konumu gereği- Üsküdar’ın çarpıcı bir vasfına delalet ettiği aşikardır.*

2- Tarihçesi

Üsküdar’ın M.Ö. 675’te Bitinililer tarafından kurulduğu ve o zamanlar –ticarî ehemmiyetine rağmen- gelişmemiş bir yer olduğu kabul edilmektedir (Konyalı, 1976: 6)⁷. Müslümanların, İstanbul kuşatmalarında, İslam ordularının karargahı olmuştur. Bu cümleden olarak, Harun Reşid’in M.S. 782’den itibaren buralarda bir yıl kadar kaldığı bilinmektedir (Konyalı, 1976: 14)⁸. Türk akınları silsilesinden olmak üzere, Danişmendliler’in Üsküdar’a gelmiş olmaları muhtemeldir (Konyalı, 1976: 16).

Osmanlılar döneminde, Türkler ile Bizanslılar arasında devamlı el değiştirmiştir. Özellikle Orhan Gazi’nin bu bölgedeki faaliyetleri kayda değerdir. Sultan I. Murad zamanında Üsküdar önlerine kadar olan yerler Osmanlı hakimiyetindeydi ve dahası Üsküdar bir Türk yerleşimi gibiydi. Öte yandan Yıldırım Bayezid’in hükümdarlık yıllarında Türk tesiri buralarda oldukça artmıştır. Ancak, fethedilen yerler, adı geçen padişahın ölümünden sonra tekrar Bizanslılara geçmiş, Türkler Üsküdar’dan uzaklaştırılmıştır. *İstanbul’un fethinden sonra tam anlamıyla Osmanlı hakimiyetine girmiş, yeniden iskan ve imar edilmiştir* (Konyalı, 1976: 20-29).

16. ve 17. Yüzyıllarda Üsküdar

1- İdari Yapısı

Mustafa Akdağ’ın yazdığına göre: İstanbul alındığı zaman, diğer Anadolu şehirlerine yapıldığı gibi, buraya da tek kadı tayin olunmuş ve koca şehrin hükümetlik işleri bu kadının emrindeki semt naipleri eliyle yürütülmek istenmişti. Her halde nüfusun

---

nının banliyöler tarafından uzatılan üç büyük kitle arasında paylaşıldığını fark etmeye yetmektedir. Halicin güney yakasında surlarla sınırlanmış olan alan asıl İstanbul kentidir. Haliç’in kuzey yakası Galata’dır ve az nüfuslu Pera banliyösü bunun üzerinde yer almaktadır. Burası Avrupa kentidir. *Nihayet üçüncü kitle, Üsküdar (Scutari) ve Boğazın Asya kıyısıyla, Marmara’nın Asya kıyılarındaki uzantılarından meydana gelmektedir (Kadıköy: Chalcedoine)* (R. Mantran, a.g.k., aynı cilt, s.: 26).

⁴ Ayrıca bunun bir şahıs adı olan “Krizes”ten geldiği de ileri sürülmektedir (İ.H. Konyalı, A.g.e., Aynı sahife).

⁵ Yine, “scutarii” (kalkanlı alay) ile ilgili olduğu da iddia edilmektedir (İ.H. Konyalı, A.g.e., Aynı sahife).

⁶ Burhan-ı Katı Tercemesi’ne (C. I, s.: 151’e) atfen.

⁷ Küçük Asya’ya (C. I, s.: 142’ye) atfen.

⁸ Ahmet Refik’e (Tarih-i Umumi, C. IV, s.: 140’a) atfen.

çok artması ve şehir sınırlarının genişlemesi üzerine başşehir dört kadılığa ayrılmıştır. Bu kazalar: İstanbul, Galata, Üsküdar ve Haslar kadılıklarıydı. Ayrıca, bu kadılıkların her biri içinde de naiplikler oluşturulmuştu (Akdağ, 1979: 84)⁹.

Öte yandan, İstanbul geçesindeki bütün kadılıkların asayişi, Kapudan Paşa, daha doğrusu asıl görevi yönünden olan unvanı ile, “Cezâir (Adalar) Beylerbeyisi” tarafından; Anadolu yakası, yani Üsküdar Kadılığı’nın asayişi ise, İzmit (Sancağı) Beyi tarafından sağlanmaktaydı. Çünkü bu sözü geçen kazanın mahkemesinde Anadolu geçesinin asayişi ile ilgili duruşmalarda hemen çok kez İzmit (Sancak)beyini veya adamını görmekteyiz. Bundan anlaşılıyor ki, İstanbul geçesi ayrı bir sancak gibi kabul olunarak, Cezayir Beylerbeyisinin, yani Kapudan Paşa’nın “Paşa Sancağı” imişçesine asayiş onun tarafından sağlanmakta, Üsküdar ise İzmit (Sancağı) Beyi tarafından korunmaktaydı. Bu olay, yani asıl İstanbul’un bir semti sayılan Üsküdar’ın, payitahta değil de, İzmit’e bağlı bulunması, her halde, Anadolu geçesinin, beri geçeden çok evvel, yani İzmit Kalesiyle birlikte Orhan devrinde alındığı zamanki durumunu sürdürmekte olmasından ileri geliyordu (Akdağ, 1979: 87-88)¹⁰. Kısmen bu cümlelerden de olarak, incelen tahrir defterlerinde “nefs-i Üsküdar” –yukarıda geçen M. Akdağ’a ait, İzmit sancağı ifadesi bir yana- Kocaeli sancağı dairesinde Gebze kazası/nahiyesi dahilinde kaydedilmiştir¹¹.

2- Mahalleleri

Bu başlık altında öncelikle, “nefs” ve “şehir-kasaba” kavramları hakkında bilgi vermek yararlı olacaktır: “Üsküdar ya da daha doğrusu Üsküdar mahalleleri” incelenen

⁹ Öte yandan, R. Mantran’a göre; (17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul’da) -daha önce Üsküdar’ın yeri kısmında nakledilen-, İstanbul’daki doğal bölünme Osmanlı yönetimi tarafından da izlenmiştir. 4 molla kent üzerindeki otoriteyi aralarında paylaşmaktadırlar: İstanbul, Galata, Eyüb ve Üsküdar mollaları. (R. Mantran, a.g.k., aynı cilt, s.: 27). Kente ilişkin kararlar görünüşte ve çoğunlukla Çarşamba divanında alınmaktaydı. Bu divana vezir-i azamın başkanlığında İstanbul, Galata, Eyüb ve Üsküdar kadıları, yani şehrin başlıca bölümlerinin esas kişileri katılmaktaydı (R. Mantran, a.g.k., aynı cilt, s.: 279). Üsküdar kadısı hakkında ayrıca bkz.: R. Mantran, a.g.k., aynı cilt, s. 127, 129.

¹⁰ (17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul’da) Asıl İstanbul için makamı Bab-ı Âli’de olan bir subaşı varsa da payitahta bağlı olan kazalarda da, yani Galata, Eyüb ve Üsküdar kazalarının her birinde de bir subaşı bulunmaktaydı. Fakat kadılar için olduğu gibi, İstanbul subaşısı öncelikliydi. Üstelik bu kazalara bağlı nahiyelerde, belli büyüklükte kasaba ve köylerde de, tabii ki daha düşük mertebede olan birer subaşı bulunmakta ve bunlar asayiş sağlayıp, kadı veya naib tarafından kararlaştırılan müeyyideleri uygulamaktadırlar (R. Mantran, a.g.k., aynı cilt, s.: 154). Böylece Evliya Çelebi’ye göre, Galata kazasında Hasköy, Kara Piri Paşa, Kasımpaşa, Kuruçeşme, Ortaköy, Sütluçe, Tophane ve Yeniköy’de subaşlarının varlığı fark edilmektedir. Ancak bazı kasabalar subaşının otoritesinin dışında kalmakta ve bunlar bostancıbaşının asayiş yetkisine tabi olmaktaydı: Galata kazasındaki Arnavutköy ve Beşiktaş ile Üsküdar kazasındaki Beykoz ve Anadolu Kavağının durumları böyleydi. Unutmayalım ki, bostancıbaşı yalnızca padişah saray ve bahçelerinin değil, aynı zamanda Boğaziçi kıyılarının da asayişinden sorumluydu. Fiili olarak bu görevini padişahın mülklerinin bulunduğu yerlerde yapmaktaydı, yukarıda zikredilen kasabaların durumu böyledir (R. Mantran, a.g.k., aynı cilt, s.: 154). En önemli ve etkili kişiler arasında yer kalan bostancıbaşının emri altında Topkapı Sarayındakilerle, diğer saray ve bahçelerdeki bostancılar vardı ki, bunların sayısı 3000 civarındaydı ve bunlar birçok birliğe ayrılmışlardı. Bu bostancılar aynı zamanda padişah kayığının kürekçileri olarak ve özellikle İstanbul ve civarındakilerle, Edirne’deki padişah mülklerinin bekçileri olarak hizmet etmekteydiler (R. Mantran, a.g.k., aynı cilt, s.: 154). Bostancıbaşı gözetim görevini, Asya kıyılarında da Üsküdar’dan Kartal ve Pendik’e kadar yapmaktaydı, bostancıbaşı bütün bu sahilleri kişisel kayığından gözetim altında tutmaktaydı. Bahçe ve saraylar üzerinde büyük bir otoriteye sahipti ve suç işlenmesi halinde Has Bahçe Zindanına yolladığı suçluları cezalandırabilirdi. Aynı zamanda padişah bahçelerinde sarhoş veya yanında kadınla dolaşan birilerini yakaladığı zaman bunlara oldukça yüksek para cezaları verebilirdi. R. Mantran, a.g.k., aynı cilt, s. 154 .

¹¹ Daha önce de yazıldığı üzere, mesela bkz.: TT.438, s.: 793.

tahrir defterlerinde “nefs-i Üsküdar” başlığı altında kayıtlıdır. Yazı konusu “nefs” tabirinden hareketle, her hangi bir yerleşimin durumu, açıkçası onun modern tariflere uygun bir şehir, kasaba vs. olup olmadığı hakkında kesin bir hüküm vermek –şimdilik mümkün değildir.

Bu bir yana, Osmanlılar açısından bakıldığında, “kasaba ve şehir” Cuma kılını ve bazarı durur yerdir¹². Ancak, Osmanlı kasaba-şehrinin merkezinde “bugün” olan bir bütün içerisindeki yerini belirleyebilmek için mütemmim kıstaslara, açıkçası, başka tariflere ihtiyaç vardır. Şüphesiz ki “şehir” kavramının çok sayıda tarifi yapılmıştır. Bunlardan birine göre: Nüfusu belirli bir sınırı ve yoğunluğu aşan, ekonomisi daha çok tarım dışı faaliyetlerle şekillenen, asli nüfusundan başka tesir sahasında yaşayanlara da hizmet sağlanan yerleşim birimidir. Tarih araştırmalarında sıkça yararlanılan ve sosyolojik olduğu vurgulanan bir diğerine göre ise: Tarımla birlikte başka üretim faaliyetleri de gerçekleştirilen hukukî statüsü olan yerleşim merkezidir.

Anlaşılabileceği üzere, bu tariflerde doğrudan ya da dolaylı olarak, idarî-demografik, sosyo-ekonomik ve kültürel kıstaslara işaret edilmektedir. Bu cümleden olarak, “şehir” belirtilen maddelerden ilki bakımından birkaç kelimeyle, belli sayıda insanın yaşadığı yerleşim birimi, ikincisi ve üçüncüsü açısından ise, bir cümleyle, sosyal hayatın farklı kültür gruplarına, mesleklere ve işbölümüne göre organize edildiği ve tabiatıyla müesseseseleşmenin yoğunlaştığı ve münasebetlerin giriftleştiği yerleşim yeridir (Güneş, 1997: 73-74).

Öte yandan, kentsel vasıfların zamanla değişeceği ve hele nüfus cesameti bakımından 16.-17. yüzyıllardaki kasaba-şehirlerin çağımızdaki yüzbinlik kazalar, milyonluk şehirlerle mukayese edilemeyeceği kolaylıkla tahmin edilebilir. Bununla birlikte, özellikle nüfus söz konusu olduğunda, mezbur yüzyıllardaki bazı yerleşimlerin statülerinin belirlenmesinde de hemen hemen günümüz kıstaslarının esas alındığı anlaşılmaktadır.

Bir modele göre, -16-17. yüzyıllarda- kasaba: 400-999, şehir: 1000-2999 arasında; büyük şehir ise, 3000'in üzerinde vergi mükellefi barındıran yerleşim merkezidir (Faroqhi, 1993: 15)¹³. Yapılan tariflerden anlaşılacağı üzere, yazı konusu belirleyiciler arasında nüfustan başka -ve hatta yerine göre ona tekaddüm eden- idari ve ticari faktörlerin bulunduğu da unutulmamalıdır¹⁴. Daha açık bir ifadeyle, idari ve ticari kıstaslar silsilesinden olarak, şehirlerde, sancakbeyi ya da bir kadı'nın bulunması, nüfusun mühim bir kısmının geçimini tarımdışı uğraşlarla sağlaması ve bittabi pazar faaliyetlerinin olması gerekmektedir (Faroqhi, 1993: 12-13)¹⁵.

¹² Yine onlar göre, “kasaba” han, hamam ve kervansaray bulunan yerdir (Ö. Ergenç, “Osmanlı Şehirlerindeki Yönetim Kurumlarının Niteliği Üzerinde Bazı Düşünceler”, VIII. Türk Tarih Kongresi, Ankara 1976, Kongreye Sunulan Bildiriler, Ankara 1981, C. II, s.: 1265). Genel olarak şehirlerin kuruluş tarzları hakkında bkz.: Nikita Elisseeff, “Fiziki Plan”, *İslam Şehri* (Haz.: R.B. Serjant- Tercüme eden: Elif Topçugil), İstanbul 1992, s.: 122.

¹³ Günümüzde Türkiye’de, -bazı mütehasıslara ait farklı yaklaşımlar dikkate alındığında- nüfusu 3000-10000 arasında değişen merkezler, DIE’ye göre nüfusu ne olursa olsun il ve ilçe merkezleri, ABD’de ise nüfusu 2500’den fazla olan yerler “şehir” olarak kabul edilmiştir (İhsan Sezal, *Şehirleşme*, İstanbul 1992, s.: 22).

¹⁴ Nitekim, 16. yüzyılın sonlarında bile vergi mükellefi yüzün altında olan Silifke’de, İçel beyinin oturduğu, iki kale ve mühim işyerlerinin bulunduğu bilinmektedir. S. Faroqhi, *Osmanlı’da Kentler ve Kentliler* (Tercüme eden: N. Kalaycıoğlu), İstanbul 1993, s.: 12.

¹⁵ Aynı yazar, “Ankara ve Çevresindeki Arazi Mülkiyetinin ya da İnsan Toprak İlişkilerinin Değişimi” Tarih İçinde Ankara, 1981, *Seminer Bildirileri*, Ankara 1984, s.: 65.

Bu yazılanlar çerçevesinde vergi mükellefi sayısı açısından bakıldığında –yani az önce verilen modele göre-, daha sonra da işleneceği üzere, 16. yüzyılın ilk çeyreğinde küçük bir yerleşim yeri olan Üsküdar, 16. yüzyılın ortalarında –ilerideki veri ve değerlendirmelerden de anlaşılacağı üzere- kasaba büyüklüğündeydi¹⁶. Yine 17. yüzyılın ilk çeyreğinde de –nüfusunun azalmasına rağmen- Üsküdar –esasen- bir kasabaydı. (Bkz.: Tablo: 1). Ancak, yine yukarıda verilen kriterlerden de anlaşılacağı üzere, vergi mükellefi sayısı haricindeki –ileri de işlenecekleri de vurgulanmak üzere- diğer veriler dikkate alındığında, yazı konusu dönemde, özellikle 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, Üsküdar bir şehir niteliği taşımaktaydı.

Nitekim, Mantran'ın yazdığına göre: Bazılarına göre (Thevenot) bir köy, diğer bazılarına göre de (Le Bruyn) “kalabalık nüfuslu ve iyi bir kentin sahip olabileceği her türden dükkanla dolu” dur. Kuşkusuz Üsküdar bir kenttir ve Avrupa'ya ulaşmadan önce buraya varan Ermeniler ve İranlıların İran'dan başlattıkları şu kara ticareti geliştikçe, burası giderek daha büyük bir kent olmaktadır. Burada “önemli bir ticaret” yapılmaktadır. D'Arvieux ve du Loir gibi Tournefort da “burası Avrupa'ya ticaret yapmaya gelen Ermeni ve İranlı kervan ve tücarlarının başlıca buluşma noktalarından biridir” diyerek durumu kesinleştirmektedirler (Mantran, 1986: 82)¹⁷.

* * *

Osmanlı şehrinin özellikle şekli (fizik) ve ictimâî bakımdan en çarpıcı niteliği mahallelere bölünmüş olmasıdır. Öyle ki, şehirler, ticarî-sınâî merkezler ve esasen cami/mescidler etrafında kurulan mahalleler olarak başlıca iki kısma ayrılmıştı (Güneş, 1997: 75). Özer Ergenç'in Stanford Shaw ve Gönül Tankut'a atıfta bulunarak yaptığı bir tarife göre, özetle mahalle, genellikle bir dinî yapı ya da pazarın etrafında gelişen, çoğunlukla her birinde dini, inanç ve iktisadî faaliyetleri, kısaca hayat tarzları aynı olan insanların yaşadığı bir birimdir (Güneş, 1997: 76).

Bu bağlamda, cami ya da mescidler mi yerleşim yerlerini oluşturmuş, yoksa bunlar mı yerleşim yerlerine göre inşa edilmişlerdir? İstanbul'un fethi sırasında Rumlar ta-

¹⁶ Ancak, Osmanlı tanımına göre, Üsküdar, 16. yüzyılın ilk çeyreğine ait TT. 438'e göre de kasabadır. Bkz.: TT. 438, s.: 793.

¹⁷ Daha önce yazılan önemli konumu ile de ilgili olmak üzere, R. Mantran'ın yazdığına göre: Mallar Boğazı bir kez aştıktan sonra kervanlar Üsküdar'da oluşturulmaktaydı, kervanlar Boğazı aşmadan önce değerli yüklerini burada açmaktaydılar. Demek ki bu kent ticarî açıdan belli bir önemi haizdir; çünkü o mutlaka gerekli bir aşama, bir merhale kenttir. Fakat Üsküdar bir liman değildir, burada hiçbir sığınak bulunmamakta, Boğazın bu köşesinde yeteri kadar derin bir koy yer almamaktadır. Daha güneyde Kadıköy'e doğru, sahil şu güney rüzgarı, şu fırtınalar koparan ve kıyı boyunca güzel dalgalar kaldıran lodos tarafından dövülmektedir. Ancak çok sonraları, Bağdat demiryolunun ve Haydarpaşa garının yapıyla birlikte Üsküdar'la Kadıköy arasında bir mendirek yapılacağı ve bu kesimde bir liman inşası düşünülecektir (R. Mantran, a.g.k., aynı cilt, s: 84). Öte yandan genel seyri yansıtması açısından aktarılacak olursa: Yine Mantran'ın –Evliya Çelebi'ye atfen yazdığına göre-: Çok sayıda ve bolluk içinde çarşılar. Evliya Çelebi'ye göre 11 tane kervansaray ki, başlıcaları iskeleninin yanındaki 100 oda ve atlar için 100 gözlü Mihrimah Sultan Kervansarayı, aynı adlı caminin yakınındaki 100 ocaklı ve 1000 atlık ahırıyla Orta Valide Kervansarayı ve “lüks bir kervansaray” olan, ekabiran ile büyük kimselerin istirahatlerine tahsis olunmuş Kösem Valide Kervansaraydır. Kervansaraylardan daha küçük ölçekte olmak üzere “kara ve deniz tüccarları” için hanlar bulunmaktadır. Bunlar yolcu ve tacirler için barınak görevi görmektedirler. Bunlara, Evliya Çelebi tarafından verilen 2600 dükkan ile Üsküdar sakinleri arasında, –daha sonra da yazılacağı üzere- özellikle gemiciler, tayfalar ve zanaatkarları zikretmenin gerektiğini ekleyelim. Aynı zamanda fark edilmesi gereken bir husus da, Üsküdar'da bedesten olmadığı ve esnafın burada, İstanbul'da olduğu gibi belli yerlerde olmayıp, karışık durumda olduklarıdır. Bu da, bu kentin yerel ticaret düzeyinde büyük bir rolünün olmadığını kanıtlamaktadır. R. Mantran, a.g.k., aynı cilt, s.: 82-83.

rafından terk edilen evler Türklere verilmiş ve kiliseler camiye çevrilmiştir. ... Şehrin yeni sakinleri büyük olasılıkla önce bu camiye dönüştürülen kiliselerin etrafında toplanmışlardır ki, zaten bu kiliseler Bizans döneminde de, belki bazıları hariç, bir mahal- lenin çekirdeğini oluşturmuş olmalıydılar (Mantran, 1986: 113).

Daha sonra iskan yoğunlaşırken başka yerleşim yerleri kuruldu ve bu defa kuşku- suz evlerin inşasının arkasından mescidlerin inşası geldi veya bunlar evlerle aynı zaman- da inşa edildiler. Evlerin kümelenmesinin bir ibadet yerinin kurulmasını harekete geçir- diği düşünülebilir. Bu küçük mekanlar gündelik, olağan ibadet için kullanılmış, fakat ce- maatle kılınmak zorunda olunan cuma namazı, küçük bir ibadet yeri olan mescid yeri- ne daha geniş ölçekli bir –cemaatin toplanma yeri anlamında- camide kılınmıştır. Öte yandan, mescidler bazen o kadar küçüktürler ki, onları diğer yapılardan ayırmakta zor- luk çekilir. Fakat onların bu küçüklüğü yapılmalarını ve çoğalmalarını kolaylaştırmıştır (Mantran, 1986: 113). Bir ev grubu halkı için dinî merkez ve aynı zamanda buluşma ye- ri rolü oynayan, çoğunlukla basit olarak inşa edilmiş olan, bu ibadethaneler, mahallenin dua edilen, vaaz dinlenen yeri olduğu kadar; aynı zamanda, haber alış verişinde bulun- maya, bilgi sahibi olunmaya, tartışmaya gelinen yerdir (Mantran, 1986: 112).

Bu düzlemde -genel olarak- (Esasen Evliya Çelebi'ye göre) Üsküdar'a bakılacak olursa: Burası bir camiler şehridir: Mihrimah Sultan, Orta Valide Sultan, Kösem Valide Sultan camileri ve iskelenin yanındaki (küçük) harika Şemsi Paşa Camii¹⁸. Üsküdar'daki iki ve- ya üç büyük cami (bunlar padişahın burada bir sarayının bulunmasından ötürü) inşa edil- miştir (Mantran, 1986: 110). Üsküdar ayrıca imaretler, medreseler, tekkeler şehridir. Bun- lar o kadar çok sayıdadır ki, bunların görevlileri, şehrin en önemli gruplarından birini mey- dana getirmektedir. Üsküdar aynı zamanda saraylar şehridir. Padişahın burada çok güzel bir sarayı vardır ve İstanbul'un önemli ailelerinin temsilcilerinin çoğu burada çok sayıda gü- zel saraylar yaptırmışlardır. Ve nihayet Üsküdar, bahçeler, doğal olarak meyveler ve güller şehridir¹⁹.

Bu kitabî bilgilere dayalı girizgahtan sonra Üsküdar'ın mahallelerine geçilebilir²⁰:

16. yüzyılın ilk çeyreğinde (ya da TT. 438'de) "nefs-i Üsküdar'da" sekiz mahalle var- dır²¹. Bunlar genellikle doğrudan ya da dolaylı olarak şahıs adlarıyla/sıfatlarıyla adlan- dırılmıştır. İlk gruba M. Hamza Fakı, M. Davud Paşa, M. Selman Ağa, ikinci gruba ise M. İmaret-i Mehmed Paşa n.d. Câmî' girmektedir. Bunlardan M. Hamza Fakı ve M. İma- ret-i Mehmed Paşa n.d. Câmî' –nitelikleri gereği- özellikle dikkat çekmektedir. Adı ge-

¹⁸ Bkz.: Evliya Çelebi; *Seyahatname* (Tam metin), C. I-II (Sadeleştiren: Tevfik Temelkuran v.d.), İstanbul (Tarihşiz), Üçdal Neşriyat, s.: 363-364. Ayrıca bkz.: Mantran, s.: 83. *Bu arada Evliya Çelebi'ye ait verile- rin ve özellikle rakamların, ileride de bazı atıflarda bulunulacağı üzere, çoğu kez bir işaret olarak kabul edil- diği ve "kesin" olarak algılanmadığı ifade edilmelidir. Bu cümleden de olarak, daha önce de yapıldığı üzere, Evliya Çelebi'den, dolaylı atıflara tevessül edildiği de vurgulanmalıdır.*

¹⁹ Genel olarak bkz.: Evliya Çelebi, a.g. eser ve cilt, s.: 364-367. Ayrıca bkz.: R. Mantran, a.g.k., aynı cilt, s. 83.

²⁰ Başlangıçta da yazıldığı üzere, önemine binaen yeniden vurgulanacak olursa, esas veri kaynağını tahrir defterleri oluşturduğundan, yapılan asli tespitler, 16. yüzyılın ilk çeyreği (TT.438), 16. yüzyılın üçüncü çeyreği (veya ikinci yarısının başları yahut ortaları. TT. 436) ve 17. yüzyılın ilk çeyreğinde (KK. 49) yer alan üç noktaya mahsustur. Bu cümleden de olarak, yazı konusu dönemde içerisinde farklı noktalarda ma- halle sayısında (ve adlarında) ve tabiatıyla nüfusta değişiklikler olmuş olacağı da malumdur.

²¹ Aynı deftere göre Üsküdar'da 2 cami, 1 medrese, 2 zaviye, 3 mescid, 2 hammam bulunmaktadır (TT. 438, s.: 793).

çen mahallelerden ilkinde “fakı”; ikincisinde ise “imaret” adına “nam-ı diğer” terkihiyle eklenen “cami” vurgulanmaya değerdir.

16. yüzyılın üçüncü çeyreğinde (TT. 436’da) mahalle sayısı onsekize çıkmıştır. Bunlardan sekizi eski -daha doğrusu TT. 438’deki- mahallelerdir. Başka bir ifadeyle, bütün mahalleler -bu kesitte ya da bu defterde- varlıklarını korumuştur. Öte yandan on adet de yeni mahalle zuhur etmiştir. Anlaşılacağı üzere, bu rakam oldukça yüksek bir artışa delalet etmektedir. Yeniler de -Cami’-i Sultaniye, Emir-i Ahur gibi- birkaçı hariç şahıs adlarıyla (lakab, unvan v.s. taallukatıyla) anılmıştır.

17. yüzyılın ilk çeyreğinde de (KK. 49’da da) -bir önceki defterle bütünüyle örtüşmemekle birlikte- esasen, onsekiz mahalle bulunmaktadır. Bunlardan yedisi “en eski” sekizi ise “eski”dir. Başka bir ifadeyle, bu kesitte ya da KK. 49’da -biri TT. 438’e²² ikisi de TT.436’ya²³ ait olan- üç eski mahalle yoktur. Ayrıca rakamlardan da anlaşılacağı gibi yalnız bu defterde mukayyed, -esasen- nüfuslu²⁴, üç yeni mahalle daha vardır. Ancak, bunların, KK. 49’da adsal olarak yer almayan ve fakat ilk iki defterde (TT. 438-TT.436’da) mevcut mahalleler olabileceği ihtimali belirtilmelidir.

Bu bağlamda, -nüfus konusuyla da ilgili olmakla birlikte şimdiden yazılacak olursa-, nefer sayıları itibariyle, 16. yüzyılın ilk çeyreğinde en kalabalık üç mahalle sırayla, M. İmaret-i Mehmed Paşa n.d. Cami, M. Bulgurlu ve M. Hergele’dir. 16. yüzyılın ikinci çeyreğinde ise, yine M. İmaret-i Mehmed Paşa, M. Hasan Ağa ve M. Cami’-i Sultaniyye’dir. 17. yüzyılın ilk çeyreğinde ise -en kalabalık üç mahalle sırayla- M. Hasan Ağa, M. Hayreddin Çavuş ve M. Gülfam’dır. (Bkz.: Tablo: 1)

Öte yandan, Evliya Çelebiye göre; (17. yüzyılın ilk yarısında, tabiiyle bizim 3. noktımıza, yani 17. yüzyılın ilk çeyreğine yakın bir zamanda) Üsküdar’da 70 Müslüman, 11 Rum ve Ermeni ve 1 Yahudi mahallesi bulunmaktadır (Evliya Çelebi, ... : 363). Bu rakamlar, anlaşılacağı üzere, yukarıda tahrirlere dayalı olarak tarafımızdan -17. yüzyılın ilk çeyreğine atfen- yapılan tespitlerin çok uzağındadır. Bu meselede, Evliya Çelebi’nin tarzı gereği abartılı yaklaşımı ile birlikte, onun (Üsküdar’ı nasıl tahdid ettiği ve) “mahalle” den ne anladığı da dikkate alınmalı ve düşünülmalıdır. Nitekim, R. Mantran’a göre, “İyice anlaşılması gereken nokta, Evliya Çelebi’nin “mahallesi” fiili olarak “ev blok” veya “yığılmaları”na tekabül etmektedir.” (Mantran, 1986: 44-45). Bu meyanda, Evliya Çelebi tarafından verilen rakamların -çoğunlukla- sembolik özellikleri olan; 40, 70, 1000, 1001 vb. gibi rakamlar olduğu da vurgulanmalıdır (Mantran, 1986: 49).

3- Nüfusu

Burada öncelikle mahzurlarından dolayı tahmini nüfus hesaplamasının yapılmadığı ifade edilmelidir. Bununla birlikte mevcut ham verilerden (TT. 438’deki söz konusu verilerin doğruluğu ya da kesinliği kabul edildiğinde) -daha önce de ilgisine binaen yazıldığı vecihle- 16. yüzyılın ilk çeyreğinde, mahalle sayısının da delalet ettiği üzere, Üsküdar’ın küçük bir yerleşim yeri olduğu anlaşılmaktadır. Mahalle sayısının artışı ile de birlikte, 16. yüzyılın üçüncü çeyreğinde (veya ikinci yarısının başlarında yahut ortalarında) tahmini nüfus hesaplamalarına gidilmeden de nüfusun; kabaca, (16. yüzyılda) Akdeniz havzasındaki kentsel nüfus artışı²⁵ istikametinde, fevkalade çoğaldığı gözlenmektedir. Öte yandan, (Bu se-

²² M. Hergele.

²³ M. Emir-i Ahur, M. Abdullah Hoca.

²⁴ M. Ahmed Çelebi-i Trabzonî, M. Torbalı, M. İsfendiyar.

fer de KK. 49'daki verilerin doğruluğu ya da kesinliği kabul edildiğinde) 17. yüzyılın ilk çeyreğinde ise, mahalle sayısındaki sayısal aynılığa rağmen nüfusun azaldığı anlaşılmaktadır. (Mevcut veriler için bkz.: Tablo: 1).

Bu düzlemde mahalle sayısı ile nüfus arasındaki etkileşime ilişkin bir cümle yazılacak olursa: Üsküdar'da mezbur iki madde 16. yüzyılın birinci ve üçüncü çeyreğinde (TT. 438-TT.436'da) aynı, 16. yüzyılın üçüncü ve 17. yüzyılın birinci çeyreğinde (TT. 436-KK. 49'da) ise -bir anlamda- ayrı ya da ters istikamette seyretmiştir. Açıkçası 16. yüzyılın üçüncü çeyreğine göre mahalle sayısında -esasen- bir değişiklik olmamakla birlikte, nüfus -daha önce de yazıldığı üzere- 17. yüzyılın ilk çeyreğinde büyük ölçüde azalmıştır.

Bu cümleden de olarak, -daha önce de kaydedilen- yazı konusu birinci süreçteki fevkalade gelişme -yani mahalle sayısındaki ve nüfus miktarındaki çoğalma- hem, daha önce de atıfta bulunulan, bütün Akdeniz havzasındaki genel nüfus artışı ve hem de özellikle adı geçen birimin İstanbul yolu üzerinde bulunması, daha doğrusu -payitahtın bir parçası olması hasebiyle- 16. yüzyıl ortalarından itibaren gerçekleştirilen imar faaliyetlerinin ve bittabi kurulan vakıfların da işaret ettiği gibi, vukubulan göçlerle açıklanabilir.

Gerçekten de -genel olarak mahalleler kısmında da işaret edildiği gibi- bu dönemde önemli imar faaliyetleri²⁶ gerçekleştirilmiştir. Zaten, mahalle sayısının artması tabiatıyla imar faaliyetlerinin ve vakıf kurumlarının çoğalması anlamına da gelmektedir. Bu cümlelerden de olarak, 16. yüzyılın ikinci yarısında, değişik tarihlerde saray, cami, hamam, dükkan v.s. inşa edildiği²⁷, iskelenin tamir edildiği²⁸, -su ya da çeşmeler ile iskan ve tabiatıyla nüfus arasında bir ilişkinin olduğu da kaydedilmek üzere²⁹- su getirilerek çeşme çıkarıldı-

²⁵ Bu konuda bkz.: F Braudel, *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, C. I, (Tercüme eden: M. Ali Kılıçbay), İstanbul 1989, s.: 217-218. Çeşitli şehri birimlerindeki nüfus artışları hakkında etraflı değerlendirmeler için bkz.: Ahmet Güneş, *XVI. Yüzyıl Başlarından XVII. Yüzyıl Başlarına Kadar Kocaeli Sancağı*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 1994, s.: 26-28.

²⁶ Evliya Çelebi'ye göre de, "Üsküdar fetih'ten sonra Fatih zamanında imar edilmiştir. Fakat asıl imarı Kanunî Sultan Süleyman zamanına rastlar". Evliya Çelebi, a.g. eser ve cilt, s.: 362.

²⁷ Mühime Defteri (M.D.): 12, s.: 50, no.: 105 (23/Ramazan/978); M.D. 14, s.: 1142, no.: 1685 (25/Ramazan/978); M.D. 61, s.: 37, no.: 100 (21/B/994); M.D. 52, s.: 317, no.: 843 (18/RA/992).

²⁸ MD. 7, s.: 175, no.: 466 (22/C. Evvel/975).

²⁹ Yerleşim kesimleri ile mahalle çeşmelerinin sayısını karşılaştırmak ilginç olabilir. Acaba bunların sayısı nüfus yoğunluğu ile artmakta mıdır? Çeşme yapımının bazı mahallelere nüfus akımına yol açıp açmadığının veya zaten varolan bu yoğunluğun hayırseverleri bu çeşmeleri yaptırmaya yöneltip yöneltmediğinin doğrulanması uygun olacaktır. Bu konuda bkz.: R. Mantran, a.g.k, aynı cilt, s: 43-44. R. Mantran'ın söz konusu teklifi bir yana bu bağlamda, "Vezir-i kârdân u kâr-agâh Sadriazam Ali Paşa-yı sa'âdet-destgâh -medde zılluhu- hazretlerinden fikr-i me'âl ve âkıbet-endişlik babında, umur-ı mülk ü millet hususunda feraset ü keyasetleri ile bir garib hikaye rivayet olundu: Padişah-ı gerdun-vakar hazretleri suyu götürmek endişesine düşüp, ekser-i zamanda Kağıdhane suyu üstüne şikara süvar olduklarında, kadimden kefer zamanlarında tasarruf olunan mâ-i cari tasarruf olunup, ve kargir binalarının asarı nümayan olup, gelüp İstanbul içine çukur-bostanlara akup, zahire idinüp müntefi oldukları dahi mukarrer ü muhakkak olup, ve mürur u kürur-ı şühür ve duhur-ı a'vâm ile viran olmağla terk olunmuş ve ehl-i İslam'a nasib ve mukadder ü müyesser olaludan berü kesret ü vefret ve izdiham-ı halk iktizasına göre vilayet mamur ü abadan olıcak Kiriz Nikola dimekle meşhur zimmî ve üstad, binalarda mahareti tecrube olmuş kafiri padişah-ı din-penah -eyyede'llahu ta'alâ ve kavvahu- hazretleri niçe defa şikargahda hergah ol mahalde bulup, rah-ı âbun ahvaline müteallik çok nesne sual buyurdıkları vezir-i bâ-tedbir-i rüşen-zamir hazretleri mesmû'î oldukda zimmî-i mezburi getürdüp birkaç gün mahfi habs eyledükleri şayi olup, el dilinde söylendi. Saadetlü padişah-ı gerdun-vakar hazretleri sem'ine dahi yetüştükde, bir gün Kağıdhane'de ayak-divanı idüp, paşa-yı muma-ileyhe hitab-ı bâ-itab buyurup, "su yolci kafirün habsine bais ne oldı" diyü sual olundukda cevab-ı bâ-savab virirler ki "ben kulunun haber ü agahı yoğiken izz-i huzur-

ğı³⁰ mühimme kayıtlarından da anlaşılmaktadır.

Nüfus celbi açısından bakıldığında: Bu imar faaliyetlerinin ya da başka bir deyişle, inşaat işlerinin, özellikle büyük inşaatların, her şeyden önce; mimarlar bir yana, çok sayıda sıradan işçiye, taş yontucusundan hattat ve çiniciye kadar yine çok sayıda ustaya iş imkanı sağladığı açıktır. Öte yandan, bu meyanda vakıf kurumlarının normal faaliyetlerini sürdüren (mesela ulema gibi) personeli, bu kurumların -nüfus celbi açısından özellikle cazibe merkezi olan- (mesela imaretlerin³¹) hizmetlerinden yararlanan unsurları ve bu kurumların bakımı için gerekli olan elemanları da zikretmeliyiz. Başka bir deyişle, camilerden imaretlere kadar; bu kurumlar; malum olduğu üzere, hem doğrudan dinî hem de -yine din ile birlikte- evsizlere, işsizlere, hastalara topluca muhtaçlara -ve bir bakıma yine bu grup içerisinde yer verilebilecek olan- talebelere -dolaylı olarak dinî- hizmet sunmakta ya da yardımda bulunmaktaydı.

Bu arada hemen, Endüstri öncesi dönemlerde, şehirlerin büyüme ve hatta mevcudiyetlerini korumalarının köy mahreçli göçlere bağlı olduğu faraziyesi derç olunmalıdır (Faroqhi, 1993: 327). Öyle ki, bazı özel durumlarda şehirlere göçün teşvik edildiği de bilinmektedir³². Bu kabil istisnalar bir tarafa, şehirlere göçün buraların cazibesinden çok, köylerin iticiliğinden doğduğu da kabul edilmektedir (Faroqhi, 1993: 331). Ancak, yukarıda yazılanlar çerçevesinde Üsküdar'ın özellikli bir cazibe merkezi olduğu da muhakkaktır³³.

şehensahi'ye külli hazine masarifiyçün yol açup, mukaddemat bast eyledüğünün sıdk u istikametine muttali olmağ için birkaç gün saklanmışdur, görülsün; söyledüp bilelüm ne uslûb üzere olacakkur" demişler ve "hakikaten su getürtmek gibi faziletlü ecr ü hasenat olmaz, Allahu ta'alâ tevfiğin refik eyleye, müyesser ola, velakin padişahum bu sunun cereyanı ile İstanbul'un her mahallesinde bir çeşme yapıp sular sebil oldukda etraf u eknafun ve Arab u Acem memalikinün cemâresi gelüp üşüp, kesret ü izdiham-ı nüfusa sebeb olup bu vilayete et ve ekmek ve sair zahair-i mekulat yetiştürmek asir ve asakir-i mansurenin maîşetlerine ziyade muzayaka düşmek mukarrerdür, bu vasita ile es'âr-ı Müslimin tafavüt eyleyüp narh-ı cariler bozulup ve çift-bozanlardan İstanbul dolup, eker-biçer taife yerlerin hali koyup terk eyleseler gerekdür. Eyyam-ı saadet-i padişahide her ne zahmet ü meşakkat olursa çekilür, amma mürur-ı eyyam ile sonra gelen evlad-ı kiram u selatin-i izam zamanları ziyade müşkil olacakkur" diyü hatm-i kelim eyledükleri tahkik olunup bu mahalle sebt olundu. Fî sene 972. Fî'l-hakika otuz yıldan sonra saltanata lazım gelecek muzayakayı kayırıp haber virmişlerdür. (Selanikî Mustafa Efendi, Tarih-i Selanikî, Cilt: I, Hazırlayan: Mehmet İpşirli, İstanbul 1989, s.: 3-4)" alıntısı gerçekten de zikre değerdir.

³⁰ M.D. 60, s.: 107, no.: 266 (9/Z/993).

³¹ Evliya Çelebi'nin Üsküdar'daki imaretler bahsinde yazdığına göre: İskele başında, Mihrimah Sultan İmaretî: Yıl boyunca sabah ve akşam, gelene ve gidene, saraylarda kalanlara her gün iki defa birer bakır sini ile herkese birer tas buğday çorbası, birer ekmek ve her gece birer mum ve her at başına bir yem sadakası vardır. Üç gündün fazla misafir olanlara verilmez. Vakfedenin şartı böyledir. Orta Valide imaretî: Bu da evvelki tertip üzere olup, Cuma geceleri zerdesi, pilavı vardır. Genç, yaşlı, fakir, genç farkı gözetilmeden herkese verilir. Camide görev yapan sekiz yüz adam da rızıklarını gelip buradan alırlar. Büyük bir vakıftır. Yeni Valide İmaretî: bu da önceki hayratlar gibi olup belki daha fazladır. Selatin bahçesi önünde düşkünlere, fakirlerle ve diğer misafirlere nimetleri boldur. Üsküdar'ın imaret yeri on bir yerdedir. Evliya Çelebi, a.g.eser ve cilt, s.: 364.

³² 16. Yüzyılda Ayasuluğ'a göç edenlerin, kıyı şehirlerinin korsanlardan korunabilmesinde nüfus oldukça mühim bir faktör olduğundan bazı vergilerden muaf tutuldukları, fazla başarılı olmamakla birlikte, aynı yüzyılın ikinci yarısında Haleb'e giden kervanlar için bir konaklama yeri haline getirilmeye çalışılan Karapınar-Sultaniye'ye yerleşenlerin vergi ödemeyeceklerinin taahhüd edildiği ve ender olmasına rağmen Konya'da Türbe-i Celaliye semtinde olduğu gibi, bazı mukaddes mahall sakinlerinin avarız-ı divaniyyeden muaf oldukları bilinmektedir. S. Faroqhi, a.g.k., s.: 328-329.

³³ Yazı konusu göçlere matufen 960 tarihli ahkam defterininin 474. sahifesindeki -bazı köylülerin ya da daha doğrusu reayanın çiftlerini terkle gemiciliğe teveccüh etmelerine dair- hüküm oldukça dikkat çekicidir: "Üsküdar kadisına hüküm yazıla ki haliya mahrusa-i Burusa'da vaki olan merhum ceddım sultan Mehmed Han ... imaretî evkafına mütevellı olan ... Ahmed zidekadruhu dergah-ı muallama gelüb evkaf-ı

İkinci süreçteki gerileme ise hem genel nüfustaki düşüş ve hem de göçlere karşı alınan tedbirlerin tesiriyle açıklanabilir. “Göçlere karşı alınan tedbirler” cümlesinden olarak yazılacak olursa: Payitahta göçenlerin sayısı besin kaynakları ve iş olanakları üzerinde ciddi bir baskı oluşturacak kadar çoktu. Bu sebeple, 16. yüzyıl sonu ve 17. yüzyıl başından itibaren Osmanlı idaresi İstanbul'a göç edenlerin sayısını sınırlandırmaya çalışmıştır. Öyle ki, mahalleler denetlenerek, iyi hallerini kanıtlamaya hazır kefil bulamayan göçmenler aranır-
dı. Yine, payitahtta resmi işleri için gelecek insan sayısı sınırlandırılmaktaydı³⁴. Bu cümlelerden de olarak, mühimme kayıtlarından, -16. yüzyılın ikinci yarısında- kayık ve yolcu (İstanbul - Üsküdar arasında) sayısının sınırlandırılmaya³⁵, (nakliye ücretlerinin ayarlanmaya³⁶) çalışıldığı, Üsküdar ve çevresine nâ-malum adamların geçirilmemesine dikkat edilerek halkın bu konuda uyarıldığı³⁷ anlaşılmaktadır³⁸.

* * *

mezbureden (Gebze) kazasında Darucu nam vakıf karyenin reayasının bazı çiftlerin bırakub gemici olmuşlardır bu sebeple vakfa külli zarar müretteb olmuşdur deyu bildirdi imdi buyurdum ki hükm-i hümayunum vardıkta göresin filvaki gemici olan reaya mütevelliler elinde olan sahih cedid mühürlü vilayet defterinin suretinde evkaf-ı mezbure reayasından oldukları mukayyed olub üzerlerine defterde mukayyed olan çiftlerin bırakub varub gemici olub ziraat ve hiraset eylemeyüb mal-ı vakfa zarar eylemişler ise tehir etmeyüb karye-i mezburenin vilayet defterinde mukayyed olub çiftin bırakub ziraat ve hiraset eylemeyüb gemicilik eden reayasını getirdüb teklif edüb çiftlerin ziraat ve hiraset ettiresin ve öşürlerin ve rüsumların vakfiçin aldırassın inad edenleri kapuma arzyleyesin.” Ömer Lütfi Barkan, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Çiftçi Sınıfların Hukukî Statüsü”, (Türkiye'de Toprak Meselesi (Toplu Eserler 1), İstanbul 1980, s.: 777.

³⁴ 18. yüzyılda İstanbul'a giden bellibaşlı yollar engellerle kapatıldı. Bütün bu önlemlerin etkisi çok sınırlı kaldı. Göçmenlerin bir kısmı yakalanarak geri gönderildi. Ama çoğunluğu kalmayı başardı. S. Faroqhi, a.g.k., s.: 328.

³⁵ M.D. 6, s.: 239, no.: 516 (12/Cumadelula/972).

³⁶ M.D. 6, s.: 217, no.: 464 (3/Cumadelula/972); M.D. 5, s.: 73, no.: 169 (Selh/Muharrem/973).

³⁷ MD. 5, s.: 98, no.: 224 (16/Safer/973). Bu cümleden olarak, kendilerine yer tevzi edilen bazı kişilerin ammenin menfaatine hâlel getirecek faaliyetlerde bulunmalarına izin verilmediği (MD. 55, s.: 90, no.: 158, 15/Z/992), mahalleler arasına yapılan ahur ve odaların özellikle fışk u fücür ihtimalinin izalesi maksadıyla kaldırılmasına teşebbüs edildiği (M.D. 53, s.: 95, no.: 259, 5/B/992) bilinmektedir. Yine Müslümanların, -bazı dükkanların sonradan meyhane ve bozahane haline getirilerek- rencide edilmemeleri (M.D. 71, s.: 50, no.: 105, 25/L/1001) ve -ziyade beygir talebiyle- zulm ve teaddiye uğratılmamaları (M.D., 53, s.: 121, no.: 348, 27/B/992) için de icraatta bulunulduğu aşıkardır.

³⁸ (17. yüzyılın ikinci yarısında İstanbul'da) İstanbul'u ve dış mahallelerini meydana getiren muazzam bina yığılması ekonomik düzlemde karmaşık sorunlar çıkartmaktaydı. İlk olarak, kentsel çerçeve içinde yaşayan yedi veya sekiz yüz bin kişinin iaşesini sağlamak gerekmekteydi. Fakat şehir halkının içinde ayrıcalıklı olarak iaşeden yararlanan saray-ı hümayun ve diğer padişah saraylarının personelini, İstanbul'da garnizon halinde duran birlikleri, doğrudan padişaha ve saraya bağlı birlikleri, medrese öğrencilerini, vakıflardan yararlananları ayırmak gerekmektedir. ... Buna karşılık iç trafik yoğunudur ve bu trafik tek yönlü olup, İstanbul'a tüketim malı, dönüştürülecek hammaddeler taşımaktadır. (Bkz.: R. Mantran, a.g.k., aynı cilt, s. 173). Özellikle gıda maddeleri sağlanması konusunda İstanbul'un ihtiyacı muazzam ve önceliklidir: Nüfusun miktarı bakımından muazzam, halkın memnun edilmesinin önemi açısından da önceliklidir. Padişahların hepsi, İstanbullular'ın iaşesinin sağlanmasını kendileri için sürekli bir uğraş konusu saymışlardır. Siyasal olduğu kadar insancıl olan bir endişe, payitaht imparatorluğun aktif unsurlarının esaslı bir yığılma yeri ve aynı zamanda memnun edilmemeleri tehlikeli olan unsurların barınağıydı: Örneğin yeniçeri ve sipahiler. En büyük buğday depoları, ordu iâşe merkezleri, büyük mezbahalar İstanbul'da bulunmaktaydı. Örneğin bu mezbahalara yılda aşağı yukarı dört milyon koyun, üç milyon kuzu, iki yüz bin sığır (yıl 1674-75) gelmekte, matbah-ı amire ve yeniçeri kışlaları bunun büyük bir parçasını almaktaydılar. Zaten Avrupalı seyyahlar İstanbul'daki yiyecek maddesi bolluğu karşısında şaşırılmışlardır: Koyun eti, süt ürünleri, pirinç ve meyve büyük miktarda tüketilen ekmekle birlikte gıdanın esasını meydana getirmektedir. Gerçekten de İstanbul'da en az 133 fırın vardı (14'ü Üsküdar'da) ve bunlara gündelik olarak 11700 kile buğday sağlamak gerekmekteydi, eğer saraylar, kışlalar ve

Nüfusu oluşturan unsurlara ve onların seyrine gelince: 16. yüzyılın üçüncü çeyreğinde nüfus ile birlikte tabiatıyla, gerek hane, gerek mücerred ve gerekse muaf sayısı da fevkalade artmıştır. Öte yandan 17. yüzyılın ilk çeyreğinde ise bu üçlünün hepsi de 16. yüzyılın üçüncü çeyreğine göre epeyce azalmıştır. Hele mücerred sayısı 16. yüzyılın ilk çeyreğinin de altına düşmüştür. (Bkz.: Tablo: 1).

Birinci süreçte muaf sayısındaki artış, değişik vesilelerle de yazıldığı üzere, Üsküdar'ın gelişmesi ve tabiatıyla mahalle sayısının çoğalması ve vakıf kurumların artmasıyla açıklanabilir. İkinci süreçteki düşüş ise genel olarak nüfusun azalması ve muafiyetlerin sınırlandırılmasıyla ilişkilendirilebilir.

Mücerred sayısındaki dalgalanmaya gelince: Malum dilimlerin ilkinde, değişik yerlerden mücerredlerin, emniyet ve hassaten iş saikiyle -alternatif iş imkanları bulunan- Üsküdar'a göç etmiş olmaları; ikincisinde ise hem bu göçlerin durması ve hem de bir tarif ya da uygulama değişikliği ile açıklanabilir. Burada şehir nüfusunun kır mahreçli göçlerle takviye edildiği önermesinin, muhtemel göçlerin, hareket serbestileri daha geniş olması gereken, mücerredleri öncelikle içermelerini tazammun edeceği unutulmamalıdır.

Nüfusun bileşenleri konusunda biraz daha ayrıntıya inilecek olursa: Üsküdar'da daha doğrusu Üsküdar mahallelerinde -mücerredler bir yana- 16. yüzyılın ilk çeyreğinde (TT. 438'de), imam, müezzin, hatib, müderris, mazul kazı, şeyh, katib, nazır, muhassıl, fakir, piri fani, a'mâ, doğancı, sipahi-zade, sahib-i berat, mazul yeniçeri ve mazul sipahiler göze çarpmaktadır. 16. yüzyılın üçüncü çeyreğinde (TT. 436'da), başka bir ifadeyle nüfusun fevkalade arttığı noktada, -hemen her mahallede- Osmanlı mahallelerinin özellikle dinî boyutuna da işaret etmek üzere, imam ve müezzin bulunmaktaydı. Bütün mahallelere topluca bakıldığında, naibü's-şer', hatib, müteveli, câbî, muhassıl, vekil-i harc, kâtib, kâtib-i hutût, mülâzım, şeyh, zaviyedar, tekyenişin, sipahizade, merd-i kal'a, re'is, fakir, fakirü'l-hâl, piri fani, malul, a'mâ, divane ve mu'tak' lar dikkat çekmektedir. 17. yüzyılın ilk çeyreğinde (KK. 49'da) ise, yine imam, müezzin ve hatipler, ayrıca, kazı, kazızade, cüzhan, muhassıl, kilarî, seyyid, şeyh, zaviyedar, mutak, sipahi, topcı, bazirgan, serrac, nalbend, reis ve gemiciler göze çarpmaktadır.

Öte yandan, -genelde az önceki tespitlerle de örtüştüğü vurgulanmak üzere- Evliya Çelebi'ye göre, Üsküdar halkı birkaç sınıftır. Bir bölümü askerî sınıfın ileri gelenleridir ki, kıymetli, çeşitli kumaşlardan yapılmış elbise giyerler, bir kısmı ulema ve salihlerdir. Bir kısmı fakirliğe kanaat etmiş fakirlerdir ki, sayıları pek çoktur. Bir fırkası gemici ve kayıkçılardır. Bir fırkası da sanatkarlardır (Evliya Çelebi, ... : 367). Yine, Evliya Çelebi'ye göre, Üsküdar'da bir tane bile Avrupalı yoktur. Böylece Galata ve Pera dışında Avrupalıların hiç bulunmadıkları veya çok az buldukları teyid edilmektedir. Evliya Çelebi'ye göre, nüfusun büyük kısmı Anadolu'dan gelmiştir ve Türkçe konuşmaktadır. Yine ona göre, "Tebrizden gelenler arasında çok sayıda güzel kız bulunmaktadır." Bu da İranlıların Üsküdar'da ikamet ettiklerini göstermektedir ki bu Tebrizli İranlılar büyük bir olasılıkla Azerilerdir (Mantran, 1986: 83-84)³⁹.

* * *

imaretlerin de iâşesi eklenirse, bu rakam 20000 kileye ulaşmaktaydı. Ekmek gündelik beslenmede o kadar büyük bir yere sahiptir ki, Osmanlı hükümeti İstanbul halkının iâşesini garanti altına almaya her zaman büyük bir önem vermiştir. İşte bu endişeye binaen, kışın her fırın için üç aylık stok oluşturulacak ve bu stok her fırın için gündelik 4 müd buğday ihtiyacı üzerinden hesaplanacaktır. R. Mantran, a.g.k., aynı cilt, s. 174-175.

³⁹ Ayrıca bkz.: Evliya Çelebi, a.g. eser ve cilt, s.: 363, 367.

“Nefs-i Üsküdar” ile, daha açık bir deyişle, mahalleler ve nüfus ile de ilgili olduğundan, bu meyanda bir başlık atmaksızın kısaca vergi gelirlerinden söz etmek de yerinde olacaktır: *Üsküdar’a mahsusen*; 16. yüzyılın ilk çeyreğinde (TT. 438’de) “mahsul-i zeamet⁴⁰-i Üsküdar⁴¹” terkihiyle formüle edilen bir vergi kalemi (13.867) vardır. Maruf kalemnin karşılığı olarak kabul edildiğinde 16. yüzyılın üçüncü çeyreğinde (TT. 436’da), -esasen üretimin ziraî niteliğine de işaret eden- “hâsıl-ı ‘ani’l-galle ve öşr-i bostan ve öşr-i bağat ve resm-i çift ve ihtisab” mürekkep silsilesine ait rakam da (23.300) -ilgili noktada, Üsküdar’ın, daha önce çeşitli açılardan ayrıntılı olarak işlenen, genel gelişimine paralel olarak oldukça büyümüştür. Öte yandan, 17. yüzyılın ilk çeyreğinde (KK. 49’da), 16. yüzyılın üçüncü çeyreğine (TT.436’ya) göre- ihtisabın çıkarıldığı ve fakat asiyab ve bad-ı hevanın eklendiği, “Hasıl-ı ‘ani’l-galle ve öşr-i bostan ve resm-i bağat ve resm-i çift ve asiyab ve bad-ı heva” vergi grubunda -bir öncekiyle hemen hemen aynı miktarda olmakla birlikte- nominal kabul edilebilecek bir artış (33.900) olmuştur.

Burada, önemine binaen, “esasen üretimin ziraî niteliğine işaret eden” ara cümlesiyle de vurgulanan husus biraz açılacak olursa: Şehrin, -daha önce de verilen- “Tarımla birlikte başka üretim faaliyetleri de gerçekleştirilen hukukî statüsü olan yerleşim merkezidir.” tanımında da ifade edildiği üzere, “Üsküdar”ın da -tekraren yazmak gerekirse, az önce sunulan vergi kalemlerinden de anlaşılacağı üzere- ziraî bir çehresi vardı.

Üsküdar’daki yazı konusu ziraî manzaraya, tahrir defterlerindeki (TT. 436, KK. 49’daki) nefs/mahalleler cüzünde yer alan bazı kayıtlar da delalet etmektedir. Bu cümleden olarak, (TT. 436, KK. 49’da) bazı mahallelerde -bazen hariçten açıklamasıyla kayıtlı- değişik büyüklüklerde toprak tasarruf edenlere rastlanmaktadır.

Bundan da mülhem olarak, yine, Üsküdar’da, her evin birkaç sağmalı, özellikle ineği olduğu, kadınların tuttukları tereke defterlerinin incelenmesinden anlaşılmaktadır (Akdağ, 1979: 200). Bu bağlamda, İstanbul civarında mükemmel yoğurtlar (Kanlıca, Sütlüce, Kasımpaşa, Ortaköy, Üsküdar) ve peynirler üretilmekteydi (Mantran, 1986: 194).

Öte yandan, -yukarıda vergi kalemleri arasında geçen bağ ve bostan’a atfen, genel olarak yazılacak olursa-; bağ-bağçe tarımı, Türkiye’de, bütün halkın işi olmaktan çok, sulama olanaklarının bulunduğu bölgelerde özellikle şehir ve kasaba insanlarıncı yapıyordu. Hele büyük şehirlerin dört bir yanı, toprağın elverişliliği ölçüsünde, bostan, bağ ve mey-

⁴⁰ Zeamet, şehir ile yakın çevresinin (nahiyesinin) “şehir subaşı”nca yürütülmekte olan düzenliğini sağlama görevinden elde edilen “resim=vergilerin mali ifadesiydi” ve bu “hasılat” hazineye ait olduğu için, iltizama veriliyor, bu mukataayı üzerine alan “emin”e zaim ve bu tür mukataaya da “zeamet” deniliyordu. Zaim ister “bervech-i iltizam emin” durumunda olsun, ister mukataayı götürü almış bir “âmil” niteliğinde bulunsun, düzenliği koruyan bir hükümet organı olarak “subaşı” adını taşımaktaydı. M. Akdağ, a.g.k., aynı cilt, s.: 353.

⁴¹ İlgisine binaen yazılacak olursa: Üsküdar zeametini 1538 yılı ekiminden beri “sipahi oğlanlarından” Mustafa Bey adındaki kişi, üç yıl süre ile, 50 bin akçeye tutmuş bulunmakta iken, Duka adındaki Rum, bir yıl sonra, aynı iltizama, gene sipahi oğlanlarından bir kişi olan Hasan Bey emin tayin edilir, kendine de iki akçe gündelik ile iltizamın katipliği verilirse, Mustafa Beyin tuttuğu tarih olan 19 Cemaziyevvel 945’ten (13.X.1538) kendileri tutmuş gibi, üç yıllığını 10 bin akçe ziyade ile 60 bine kabul edeceklerini teklif ile, yalnız katiplik ücreti olan 2 akça gündeliğinin iltizam hasılından ödenmesini şart koşuyor, buna karşılık “ihracat”ı, yani iltizamın gerektirdiği öteki harcamaları “kendi yanından” karşılayacağını kabul ediyordu. Hükümet, mukataalarında, daha karlı teklif geldiği zaman üç yıllık iltizam süresini istediği yerde kesme hakkını hiçbir zaman kısıtlamadığından, Duka’nın teklifi kabul olunarak, “Üsküdar Zeameti” (subaşılığı) sipahi oğlanı Mustafa Bey’den, öteki Sipahi oğlanı Hasan Bey’e geçmiş oldu. M. Akdağ, a.g.k., aynı cilt, s.: 353.

veliklerle kaplı idi. İstanbul, Bursa, Edirne gibi kalabalık şehirlerin çevrelerine düşen yerlerde bol ürün elde ediliyordu⁴².

* * *

Sonuçta özet olarak birkaç paragraf yazılacak olursa: *İncelen tahrir defterlerinde Ko-caeli sancağı dairesinde Gebze kazası dahilinde kaydedilmiş olan “nefs-i Üsküdar”, vergi mükellefi sayısı açısından bakıldığında, 16. yüzyılın ilk çeyreğinde küçük bir yerleşim yeri idi. 16. yüzyılın ortalarında ve 17. yüzyılın ilk çeyreğinde -bu noktada nüfusunun azalmasına rağmen- esasen, bir kasaba büyüklüğündeydi. Ancak, vergi mükellefi sayısı haricindeki diğer veriler dikkate alındığında, yazı konusu dönemde, özellikle 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, Üsküdar bir şehir niteliği taşımaktaydı.*

16. yüzyılın ilk çeyreğinde (TT. 438’de) “nefs-i Üsküdar’da” sekiz mahalle vardır. 16. yüzyılın üçüncü çeyreğinde (TT. 436’da) mahalle sayısı onsekize çıkmıştır. Bunlardan sekizi eski -daha doğrusu TT. 438’deki- mahallelerdir. Başka bir ifadeyle, bütün mahalleler -bu kesitte ya da bu defterde- varlıklarını korumuştur. Öte yandan on adet de yeni mahalle zuhur etmiştir. Anlaşılacağı üzere, bu rakam oldukça yüksek bir artışa delalet etmektedir. 17. yüzyılın ilk çeyreğinde de (KK. 49’da da) -bir önceki defterle bütünüyle örtüşmemekle birlikte- esasen, onsekiz mahalle bulunmaktadır.

16. yüzyılın ilk çeyreğinde, -ilgisine binaen daha önce de yazıldığı vechile- mahalle sayısının da delalet ettiği üzere, Üsküdar’ın küçük bir yerleşim yeri olduğu anlaşılmaktadır. Mahalle sayısının artışı ile de birlikte, 16. yüzyılın üçüncü çeyreğinde tahmini nüfus hesaplamalarına gidilmeden de nüfusun; kabaca, (16. Yüzyılda) Akdeniz havzasındaki kentsel nüfus artışı istikametinde, fevkalade çoğaldığı gözlenmektedir. Öte yandan, 17. yüzyılın ilk çeyreğinde ise, mahalle sayısındaki sayısal aynılığa rağmen nüfusun azaldığı anlaşılmaktadır.

Yazı konusu birinci süreçteki fevkalade gelişme, hem, daha önce de atıfta bulunulan, bütün Akdeniz havzasındaki genel nüfus artışı ve hem de özellikle adı geçen birimin İstanbul yolu üzerinde bulunması, daha doğrusu -payitahtın bir parçası olması hasebiyle- 16.

⁴² Buralarda, bostan ve bahçe olarak kullanılan toprakların bir kısmı Türk fethinden önce olduğu gibi, Rum ahalinin elinde kalmakta devam ettiği, önemli bir kısmının ise “ekabire” geçtiği, bazı yerlerin de, bu kişilerce vakıf haline konduğu, böyle yerleri Rumların icar edip, sebzeçilikte kullandıkları görülüyor. İstanbul’un Anadolu yakasında, Üsküdar, Gebze ve hatta İzmit’e kadar uzanan topraklar, hep bu durumda işletiliyor, icarcılar, başşehirin geniş olan sebze ve meyve tüketimi sayesinde, icarlarını ödedikten sonra, çok da para kazanıyorlardı. (Sebzeçiliğin bağıcılıktan daha karlı olması dolayısıyla, Üsküdar’daki kimi kişilerin bağları söküp, yerine bostan ettikleri görülüyordu.) Bağıcılık da sebzeçilikten geri değildi. Yaş ve kuru üzüm, şarap elde etmek üzere yetiştirilen bağlar, şehirlerin ve yakın köylerin etrafında süslü ve yeşil alanlar halinde idi. Ayrıca bağıcılığı geliştiren bir cihet de, bağ dikmek, ağaç yetiştirmek ve duvar çevirmek gibi emeklerle, tarlanın miri toprak durumundan kurtarılıp, mülk haline geçmesi kuralı idi. Sadece icarçı durumunda olan kimse bu suretle elindeki toprağı “imar etmiş” olacağı için miri tarlayı mülkiyetine geçirmiş oluyordu. Türk toprak hakları anlayışındaki bu özelliğin uzun bir süre bağ ve bahçeciliği geliştirmeye hizmet ettiği bir gerçektir. Ağaç dikme ya da öteki yoldan “toprağın şenlendirilmesi”nin, daha doğrusu insan emeğinin toprağı ayrılmaz bir biçimde katılmasının, tarlayı, dolayısıyla memleketi, bağ-bağçe yetiştirmek, ev-bark yapmak ve öteki yollarla bayındır kılacağı açık olmakla beraber, bu işlemden raiyyetin çıkarı ile sahib-i arzın (dirlik sahibinininki) arasında tam bir çelişme vardı. Çünkü, ekin ve otlak alanları olarak kullanılan yerler, yukarıda anlatılan işlemlerden geçerek mülk haline geçince, dirlik sahibi, öşür, çift resmi, otlak resmi gibi, toprağın mirilik niteliğine bağlı vergileri alamıyacağı için, zarara giriyor, raiyyet ise, istediğinde para ile satabileceği bir mülke kavuşmuş oluyordu. Gerçekten tımarlı sipahilerin ve öteki dirlik sahiplerinin bu konudaki yakınmalarına ait örnekler az değildir. M. Akdağ, a.g.k., aynı cilt, s.: 202-203-204.

yüzyıl ortalarından itibaren gerçekleştirilen imar faaliyetlerinin ve bittabi kurulan vakıfların da işaret ettiği gibi, vukubulan göçlerle; İkinci süreçteki gerileme ise hem genel nüfustaki düşüş ve hem de göçlere karşı alınan tedbirlerin tesiriyle açıklanabilir.

Yazı konusu dönem içerisinde değişik terkiplerle yazılan Üsküdar'a mahsus -esasen üretimin ziraî niteliğine de işaret eden- vergi geliri; 16. yüzyılın ilk çeyreğine (TT. 438'e) göre, 16. yüzyılın üçüncü çeyreğinde (TT. 436'da), -ilgili noktada, Üsküdar'ın, genel gelişimine paralel olarak- oldukça büyümüştür. Öte yandan, malum vergi gelirinde, 17. yüzyılın ilk çeyreğinde (KK. 49'da), 16. yüzyılın üçüncü çeyreğine (TT.436'ya) göre -bir öncekiyle hemen hemen aynı miktarda olmakla birlikte- nominal kabul edilebilecek bir artış olmuştur.

Az önce, "esasen üretimin ziraî niteliğine işaret eden" ara cümlesiyle de vurgulandığı üzere, "Üsküdar"ın ziraî bir çehresi de vardı. Üsküdar'daki yazı konusu ziraî manzaraya, tahrir defterlerindeki (TT. 436, KK. 49'daki) nefs/mahalleler cüzünde yer alan bazı kayıtlar da delalet etmektedir. Bu cümleden olarak, (TT. 436, KK. 49'da) bazı mahallelerde -bazen hariçten açıklamasıyla kayıtlı- değişik büyüklüklerde toprak tasarruf edenlere rastlanmaktadır. Yine, Üsküdar'da, tabiatıyla bağ, bahçe ve bostan ziraati de yapılmaktaydı.

TABLO 1: ÜSKÜDAR'DAKİ MAHALLELER

<i>Mahalleler</i>	<i>Hane TT.438</i>	<i>Hane TT.436</i>	<i>Hane KK.49</i>	<i>Müccerred TT.438</i>	<i>Müccerred TT.436</i>	<i>Müccerred KK.49</i>	<i>Muaf TT.438</i>	<i>Muaf TT.436</i>	<i>Muaf KK.49</i>	<i>Nefer TT.438</i>	<i>Nefer TT.436</i>	<i>Nefer KK.49</i>
1- M. İmaret-i Mehmed Paşa n.d. Cami (TT.436 ve KK. 49'da M. İmaret-i Mehmed Paşa)	40	40	16	10	20	5	11	11	8	61	71	29
2- M. Eyerici/Eberci (?TT. 436 veKK.49'da İrice/Eyryce/Ey/brence n.d. Kepçe)	20	36	16	3	10	3	5	3	2	28	49	21
3- M. Hergele (TT. 436'da nam-ı diğer Salacak)	13	12		7	6	4	7	6		27+9*	24	
4- M. Hamza Fakı (TT. 436 ve KK.49'da Hamza Fakih)	8	24	20	2			3	12	4	13	36	24
5- M. Davud Paşa	18	5	8	4	2	1	7	2	4	29	9	13
6- M. Geredelü (TT. 438'de Geredülü/Geredöler)	13	18	7	3	10	3	5	4	1	21	32	11
7- M. Bulgurlu	37	23	13	14	14		8	8	2	59	45	15
8- M. Selman Ağa	20	19	23	7	3	1	4	5	1	31	27	25
9- M. Emir-i Ahur		33			6			8			47	
10- M. Gülfâm		22	24		7	3		6	3		35	30
11- M. Hasan Ağa		37	36		15	6		7	5		59	47
12- M. Hacı Mehmed		17	6		6	3		4	3		27	12
13- M. Evliya Hoca		23	16		11	2		14	6		48	24
14- M. Abdullah Hoca		6			2			3			11	
15- M. Toygâr Hamza		25	15		6			4	1		35	16
16- M. Hayreddin Çavuş		27	42		5	1		4	3		36	46
17- M. Cami'-i Sultaniyye		46	26		9	2		2	1		57	29
18- M. Solak Sinan Bek (KK. 49'da M. Solak Sinan)		16	18		9	3		3	4		28	25
19- M. Ahmed Çelebi-i Trabzoni			14						1			15
20- M. Torbalı			12			2			2			16
21- M. İsfendiyar			11						1			12
Yekûn	169	429	323	50	141	35	50	106	52	269+9	676	410

Kaynaklar

- Akdağ, Mustafa, *Türkiye'nin İktisadî ve İctimaî Tarihi*, C. II, (1453-1559), İstanbul 1979 (2. Basım).
- Barkan, Ömer Lütfi, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Çiftçi Sınıflarının Hukukî Statüsü", (*Türkiye'de Toprak Meselesi* (Toplu Eserler 1), İstanbul 1980.
- Braudel, Fernand, *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, C. I, (Tercüme eden: M. Ali Kılıçbay), İstanbul 1989.
- Elisseeff, Nikita, "Fiziki Plan", *İslam Şehri* (Haz.: r.b. Serjant - Tercüme eden: Elif Topçugil), İstanbul 1992.
- Ergenç, Özer, "Osmanlı Şehirlerindeki Yönetim Kurumlarının Niteliği Üzerinde Bazı Düşünceler", *VIII. Türk Tarih Kongresi*, Ankara 1976, Kongreye Sunulan Bildiriler, Ankara 1981.
- Evliya Çelebi, *Seyahatname* (Tam metin), C. I-II (Sadeleştiren: Tefvik Temelkuran v.d.), İstanbul (Tarihsiz), Üçdal Neşriyat.
- Faroqhi, S., "Ankara ve Çevresindeki Arazi Mülkiyetinin ya da İnsan Toprak ilişkilerinin Değişimi", *Tarih İçinde Ankara*, 1981, Seminer Bildirileri, Ankara 1984.
- Faroqhi, S., *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler* (Tercüme eden: N. Kalaycıoğlu), İstanbul 1993.
- Güneş, Ahmet, *XVI. Yüzyıl Başlarından XVII. Yüzyıl Başlarına Kadar Kocaeli Sancağı*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 1994.
- Güneş, Ahmet, "Karakteristik Bir Osmanlı Nefsi: Gebze", Gazi Üniversitesi, *Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. I, 1997.
- Konyalı, İ. H., *Abideleri ve Kitabeleriyle Üsküdar Tarihi*, C. I, İstanbul 1976.
- Mantran, Robert, *17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul (Kurumsal, İktisadi, Toplumsal Tarih Denemesi)*, C. I, (Çevirenler: Mehmet Ali Kılıçbay, Enver Özcan), Ankara 1986 (Birinci Basım).
- Selanikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selanikî*, C. I, Hazırlayan: Mehmet İpşirli, İstanbul 1989.
- Sezal, İhsan, *Şehirleşme*, İstanbul 1992.

KANÛNÎ DÖNEMİ ÜSKÜDAR PARA VAKIFLARI

Tahsin Özcan*

Osmanlı cemiyeti kendisinden önceki İslam toplumlarının vakıf geleneğini sürdürmekle kalmamış, vakıfları Osmanlı kimliğiyle özdeş bir kurum haline getirmiştir. Vakıflar eliyle cemiyet hayatının kültür, eğitim, sağlık, altyapı, bayındırlık, dini ve sosyal hizmetler ile sosyal güvenlik ve hayır işleri gibi değişik alanlarda ihtiyaç duyduğu kurumsal yapı ve finansman ihtiyacının karşılandığını görmekteyiz.¹ Merkez maliyesi ile tumar sisteminin yanında üçüncü bir alan oluşturan vakıflar kanalıyla, fertlerin elinde toplanan serveti hizmete dönüştüren bir mekanizma oluşturulmuştur. Bu açıdan Osmanlı medeniyeti bir vakıf medeniyeti olarak görülmektedir.

Vakfa konu olan mallar daha çok arazi ve emlâktan oluşmaktadır. Kuruluşu gerçekleştirilen herhangi bir vakıf, kendisine tahsis edilen bu gibi mallardan elde edilen kira vb. gelirleri kuruluş amacına yönelik faaliyetlerin icrası amacıyla kullanır, yani vakfın mal varlığı muhafaza edilerek bunlardan elde edilen gelirler vakfın kuruluş senedi olan vakfiyesinde belirlenen hizmetlerin finansmanı için harcanırdı. Osmanlılar vakfa konu olan malları çeşitlendirerek vakıf sisteminin daha da gelişmesini sağlamışlardır. Bu açıdan daha öncesinde uygulamasına rastlamadığımız para vakıfları, Osmanlıların vakıf sistemine getirdiği bir yenilik ve İslâm medeniyetine bir katkı olarak değerlendirilmektedir.²

Para vakıfları konusu nispeten yeni bir araştırma alanı olduğu için konuyla ilgili bilgilerimiz sınırlıdır. Arşivlerde bulunan zengin kaynakların henüz yeterince değerlendirildiğini söyleyemeyiz. Bu açıdan konuyla ilgili ayrıntılı bir tarih ve tüahhilden ziyade bugüne kadar yapılmış olan araştırmaların ortaya çıkardığı malumattan hareketle bir ön bilgi verildikten sonra tebliğin konusu olan Kanûnî dönemi Üsküdar para vakıfları ile ilgili genel değerlendirmeler yapılmaktadır.

* Dr., İlim Yayma Vakfı

¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Tahsin Özcan, *Osmanlı Para Vakıfları: Kanûnî Dönemi Üsküdar Örneği*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2003, ss. 6-10; a.mlf, "Osmanlı Toplumunda Sosyal Güvenlik Üzerine Bazı Gözlemler" *Osmanlı V*, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999, ss. 110-115; a.mlf, "Osmanlı Devleti'nde Eğitim Hizmetlerinin Finansmanı" *Türkler X*, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, ss. 872-877.

² John E. Mandaville, "Usurious Piety: Canlı Waqf (Controversy in the Ottoman Empire)", *IJMES*, X (1979), ss. 289-308, s. 289, Kafadar para vakıflarını İslâm'a tam olarak uymayan kurumsal uygulamaların bir örneği olarak zikreder. bkz. Cemal Kafadar, *Between Two Worlds: The Construction of the Ottoman State*, Berkeley: University of California Press, 1995, s. 153.

Para vakfı, asl-ı mâlının (kuruluş sermayesinin) bir kısmı veya tamamı nüküddan (nakit paradan) oluşan vakıftır. Teoride menkul malların vakfedilebilirliği hususu tartışmalı olduğu gibi, ayrı bir kategori oluşturan paranın vakfedilmesi de ihtilaf konusu olmuştur. Osmanlıların resmi mezhebi olarak kabul edilen Hanefî mezhebinin kurucu imamları arasında da menkûl malların vakfı konusu tartışılmış, neticede İmam Azam gayrimenkula tâbi olarak vakfını caiz görürken, Ebû Yusuf hakkında nass (dini bir hüküm) bulunması, İmam Muhammed ise örf edinilmesi gibi kayıtlarla menkûl malların vakfedilebileceğini belirtmişlerdir. Hanefî mezhebi dışındaki diğer mezhep imamlarından ise sadece Ahmed b. Hanbel'den paranın vakfedilebilmesinin caiz olmadığına dair bir nakil mevcuttur.³ Bütün bu teorik tartışmalara rağmen, para vakıflarının Osmanlı öncesinde uygulandığına dair bir örnek mevcut değildir.

Para vakıflarının Osmanlı cemiyetinde ilk olarak ne zaman ortaya çıktığı da bilinmemektedir. Bazı kaynaklarda para vakıfları için “Rumeli fethedildiğinden beri uygulanageldiği”, ve “300 yıla yakın tarih bulunduğu” gibi ifadeler⁴ konuya açıklık getirmediği gibi, kuruluş dönemlerinde para vakıflarının pek yaygınlık kazanmadığı anlaşılmaktadır. Kaynaklarda II. Murat ve Fatih Sultan Mehmet'in saltanat yıllarında kurulan para vakıflarına tesadüf edilmektedir. Bunlar içinde en eski tarihli olanı 826/1423 yılında kurulmuştur.⁵ Bunlara ilaveten Fatih Sultan Mehmed tarafından İstanbul'a et temin eden kasapların zararlarının sübvansiyonu için oluşturulan para vakfı da mehurdur. Barkan'ın tespitine göre İstanbul tahrir defterinde kayıtlı en eski tarihli para vakfı ise 861/1456 yılına aittir.⁶ İsmail Kurt'un İstanbul mahkemelerine ait şer'iyye sicillerinde yaptığı araştırmada tespit ettiği en eski tarihli vakfiye 896/1490 yılında düzenlenmiştir.⁷

Ömer Lütfi Barkan tarafından İstanbul'a ait vakıf defterleri üzerinde yapılan tahlillere göre İstanbul'da 16. asrın ilk yarısında kurulan vakıflar asl-ı malı açısından değerlendirildiğinde yarıya yakınının sadece nakit (î34, 76) veya akarlar birlikte nakit (î 12, 09) şeklinde olduğu görülmektedir. Ancak, 986/1578 ve 1005/1596 tarihlerine ait tahrirlerde sadece nakit veya nakitle birlikte gayrimenkul vakıflarının oranının % 15-16 civarında olduğu görülmektedir.⁸

İstisnâî birkaç araştırma dışında yeterli istatistikî çalışmanın bulunmayışı nedeniyle İstanbul dışındaki yerlerde para vakıflarının diğer vakıflara oranı konusunda değerlendirme yapma imkanına sahip değiliz. Emecen'in 16. asırda düzenlenen vakıf defterlerinden hareketle yaptığı tespitlere göre; Manisa'da 139'u erkek, 61'i kadın olmak üzere yaklaşık 200 kişi para vakfı kurmuştur. Bunların nakit yekûnu 848.530 akçe olarak belirlenmekte ve senelik gelirinde 84.863 akçe olduğu kaydedilmektedir. Gayrimenkul vakıflarından elde edilen gelir de 136.592 akçe olarak tespit edilmektedir ki, bu rakamlara göre, para vakıflarının gelirleri toplam vakıf gelirleri içinde % 38, 31'lik bir oranı teşkil etmektedir. Aynı dönemde İstanbul'da kurulan para vakıflarının nakit yekûnu

³ Özcan, a.g.e., ss. 10-11.

⁴ bkz. Tahsin Özcan, “Sofyalı Bâli Efendi'nin Para Vakıflarıyla İlgili Mektupları”, *İslâm Araştırmaları Dergisi*, III (1999), ss. 125-155, s. 132.

⁵ bkz. M. Tayyib Gökbilgin, *XV-XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası Vakıflar-Mülkler-Mukataalar*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1952, ss. 272-273.

⁶ Ömer Lütfi Barkan-Ekrem Hakkı Ayverdi, *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri 953 (1546) Tarihli*, İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti İstanbul Enstitüsü, 1970, s. XXX.

⁷ İsmail Kurt, “İstanbul Para Vakıfları”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, 101 (Nisan 1996), ss. 65-96, s. 94.

⁸ Barkan-Ayverdi, a.g.e., s. VIII, 1 nolu cetvel. Ayrıca bkz. Özcan, a.g.e., s. 14, Tabl 1.

13.253.736 akçe ve bunun senelik geliri 1.262.260 akçe olarak belirlenirken Bursa için 968/1560 yılında bu rakamların 3.349.046 akçe ve 333.119 akçe olarak tespit edildiği görülmektedir.⁹

İstanbul ve Manisa'ya ilaveten, Barkan ve Meriçli'nin Hüdavendigar Livası, Gökbilgin'in Edirne'deki vakıf, mülk ve mükâtaalarla ilgili eseri ve Çizakça'nın Bursa'ya ait ser'iyye sicillerine dayanarak gerçekleştirdiği çalışmalar da para vakıflarının bir hayli yaygın olduğunu göstermektedir.¹⁰ Anadolu ve Balkanlar'ın değişik bölgelerinde de vakıflarla birlikte para vakıflarının varlığı ve yaygınlığı bilinmektedir.¹¹ Ancak, Arap bölgelerinde bu uygulamanın Anadolu ve Balkanlardaki kadar kabul görmediği ve yaygınlık kazanmadığı anlaşılmaktadır.¹²

Görüldüğü gibi, farklı dönemlerde ve değişik bölgelerde oranı değişmekle beraber para vakıflarının Osmanlı Devleti'nin yıkılışına kadar varlığını sürdürdüğü ve vakıf sistemi içinde önemli bir oranı teşkil ettiğini söyleyebiliriz.

Para vakıflarının hem sayı hem de vakıf sistemi içindeki oranı itibariyle gelişmesi meşruiyeti konusundaki bir tartışmayı da beraberinde getirmiştir. Kanûnî döneminin önde gelen şahsiyetleri arasında konu hem teorik olarak hem de pratik sonuçları açısından ayrıntılı olarak tartışılmıştır. Neticede para vakıflarının meşru olduğu sonucuna ulaşılmış ve vakfedilen nukûdun nasıl işletileceği konusunda birtakım düzenlemeler yapılmıştır.

Para vakıfları konusundaki tartışmalar, fetvalar, konuyla ilgili kaleme alınan risaleler ve para vakıflarının yasaklanmasıyla ortaya çıkan sıkıntıları dile getirerek serbest bırakılmasını talep eden mektuplarda yer alan bilgilerden hareketle takip edilebilmektedir. Teorik tartışmalarla birlikte uygulamada Çivizade'nin aleyhteki görüşleri doğrultusunda yasaklanan para vakıfları daha sonra Ebussuud Efendi'nin tezinin kabulü ile sona erdirilmiştir. Bu yasak, Çivizade Mehmed Muhyiddin Efendi H. 952/M.1545'de Ebüssuûd Efendi'nin Şeyhülislâm oluşu ile onun yerine Rumeli kazaskeri olduğu esna-

⁹ bkz. Feridun M. Emecen, *XVI. Asırda Mania Kazâsı*, Ankara: Türk Tarih kurumu Yayınları, 1989, ss. 70-72; Ömer Lûtfi Barkan, "Türkiye'de Din ve Devlet İlişkilerinin Tarihsel Gelişimi", (*Cumhuriyetin 50. Yıldönümü Semineri 23-26 Ekim 1973 Ankara*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1975) içinde, ss. 49-97, s. 77.

¹⁰ bkz. Ömer Lûtfi Barkan-Enver Meriçli, *Hüdavendigar Livası Tahrir Desterleri I*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988; Gökbilgin, *a.g.e.*; Murat Çizakça, *Risk Sermayesi Özel Finans Kurumları ve Para Vakıfları*, İstanbul: İlmî Neşriyat, 1993; a.mlf., "Changing Values and the Contribution of the Cash Endowments (Awqâf al-Nuqûd) to the Social Life in Ottoman Bursa 1585-1823", (*Le Waqf Dans le Monde Musulman Contemporain (XIXe-XXe Siecles) : Fonctions Sociales, Economiques et Politiques*, İstanbul: Institut Français D'etudes Anatoliennes, 1994) içinde, ss. 61-70.

¹¹ Zikredilen eperlere ilaveten bkz. İbrahim Gökçen, *Manisa Tarihinde Vakıflar ve Hayırlar (H. 954-1060)* Kitap: 1, İstanbul: Manisa Halkevi Yayını, 1946; Muhammed el-Arnayud, *dirâsât fi'l-Tarihi'l-Hadârî li'l-İslâm fi'l-Balkan* (Balkanlarda İslâm Medeniyeti Tarihinin Dair İncelemeler), Ürdün: Müessesetü't-Temîmî, 1996, ss. 31-48; Ronald C. Jennings, "Pious Foundations in the Society and Economy of Ottoman Trabzon, 1565-1640", *JESHO*, XXXIII (October 1990) 3, ss. 271-336; a.mlf., "Loans and Credit in Early 17th Century Ottoman Judicial Records: The Sharia Court of Anatolian Kayseri" *JESHO*, XVI (1973) 2-3, ss. 168-216.

¹² Abdul-Karim Rafeq, "The Syrian 'Ulamâ, Ottoman Law and Islamic Sharî'a", *TURCICA*, XXVI (1994), ss. 9-31, s. 9; a.mlf., "City and Countryside in Ottoman Syria" (*Urbanism in Islam III the Proceedings of the International Conference on Urbanism in Islam October 22-28, 1989*, Tokyo, Japan 1989) içinde, ss. 97-144, s.114-115. Halep'te kurulan bir para vakfı için bkz. Bruce Masters, *The Origins of Western Economic Dominance in the Middle East*, Albany: State University of New York, 1988, s. 162.

da uygulamaya konulmuştur. H. 955/M.1548 yılı Rebiülevvel ayının sonlarına ait bir fermada ise yasağın meydana getirdiği tahribata dikkat çekilerek Ebüssuûd Efendi ile devrin ileri gelen alimlerinin ittifakla sıhhatine fetva verdikleri zikredilerek para vakıflarının serbest bırakıldığını görüyoruz.¹³ Bununla birlikte konunun teorik olarak tartışılmasına zikredilen fermanın sonra da devam edildiği anlaşılmaktadır.

Teorik tartışmalar esnasında para vakıflarının hukukî meşruiyetinin önceki dönemlerde ortaya çıkan tartışmalara ve özellikle Hanefî mezhebi imamlarının vakıf ve menkul malların vakfı konusundaki görüşlerine dayandırılarak izah edildiği görülmektedir. Osmanlı ulemasının bu konudaki katkısı ise mevcut görüşler arasında tercihte bulunmak ve bunları belli bir sistematik içinde ele alarak, fıkıh usulünün (İslâm hukuk metodolojisi) birtakımprensiplerinden de istifade etmek suretiyle para vakıflarına meşruiyet kazandırmak olmuştur. Hukuki açıdan meşruiyeti tescil edilen para vakıfları, vakıf sistemi içindeki varlığını devam ettirdiği gibi, mevcut fonksiyonlarına ilaveten belli grup, zümre veya meslek mensupları arasında dayanışma ve yardımlaşmayı sağlayan ortak fonlar oluşturularak özellikle sosyal güvenlik ve sigortacılık gibi alanlarda günümüzde de örnek alınabilecek modellerin geliştirilmesine zemin hazırlamıştır.

Bir para vakfının kuruluşu ya doğrudan vakfiyesini düzenleyerek kadiya tescil ettirmek ya da ölüme bağlı olarak ve malının üçte birini (süls-ı malını) aşmamak üzere istediği şartları vasiyet etmek suretiyle gerçekleştirilmektedir. Kuruluşu gerçekleştirilen vakfın faaliyetleri vakfiyesinde öngörülen şartlar çerçevesinde yürütülmekte, mütevellye teslim edilen vakıf mal üzerinde nezaret yetrkisi dışında herhangi bir kişinin müdahale hakkı kalmamaktadır.

Vakfın faaliyetleri müteveli tarafından vakfiyede belirlenen esaslar çerçevesinde yürütülmekte ve tespit edilen şartlara göre varsa hak sahiplerine de belirlenen ölçüde hakları verilmektedir. Tescil için düzenlenen vakfiyede vakfın amacı, şartları, görevlileri ve idaresi ile ilgili hususlar ayrıntılı olarak belirlenmekte ve vakfın işleyişi bu şartlar çerçevesinde gerçekleşmektedir. Vasiyet yoluyla kurulan vakıflarda ise bu esaslar vasiyetname ile belirlenmektedir. Prensip olarak vakfiyelerdeki şartlar için tam bir serbestiyet tanınmış, yürürlükteki hukuka aykırı olmamak kaydıyla hertürlü şart geçerli kabul edilmiştir.

Kuruluşu gerçekleştirilen bir para vakfının asl-ı malı (sermayesi) müteveli tarafından işletilmekte ve elde edilen gelir vakfın kuruluş amacına yönelik olarak vakfiyede öngörülen yerlere harcanmaktadır. Nukûd-u mevkûfenin nasıl işletileceği konusunda vakfiyelerde genellikle istiğlâl, istirhâb, murâbaha olunmak ya da fâideye verilmek gibi genel ifadeler kullanılmaktadır. Bunlarla kastedilen şey vakıf paranın gelir (galle, rıbh, fâide) getirecek şekilde işletilmesidir. Bu durumda belli bir işlem türün tayin erdildiği, tercihin günün şartlarına göre mütevellye bırakıldığı anlaşılmaktadır. Bazı vakfiyelerde ise vakfedilen paranın muâmele ya da muâmele-i şer'iyye ile istiğlâl ve istirbâh olunması istenmektedir. Bu işlem, özellikle Çivizâde ve Birgivi tarafından eleştirilen ve faize açılan bir kapı olarak değerlendirilen bir usuldür ki, para vakıflarının işletilme şekilleri içinde en yaygın olduğu anlaşılmaktadır. Bunun yanında teorik tartışmalarda bidâaa ve mudârebe usulleri vakfedilen paraların işletilme usulleri olarak gösterilmektedir. Ayrıca teorik tartışmalarda ve vakfiyelerde zikredilmemekle beraber uygulamada

¹³ bkz. Tahsin Özcan, "Para Vakıflarıyla İlgili Önemli Bir Belge", *İLAM Araştırma Dergisi*, III/2 (Temmuz-Aralık 1998), ss. 107-112.

bey' (alım-satım) işlemleri (bey' bât, bey' bi'l-vefâ ve bey' li'l-istiğlâl) yapılmak suretiyle de vakıf paraların işletildiği görülmektedir.

Vakıf hukuku, vakıfların, dolayısıyla para vakıflarının idarî açıdan müstakil ve bağımsız, bugünkü anlamda özerk bir şekilde faaliyette bulunmasına imkan tanımaktadır. bununla beraber söz konusu faaliyetlerin birtakım mekanizmaların gözetim ve denetimi altında yürütüldüğü görülmektedir.

Para vakıflarının görevli sayısı birkaçı geçmemektedir. Bazı vakıflarda sadece mütevellî bulunurken bazılarında da buna ilaveten nâzır, câb9 ve kâtip gibi görevliler bulunabilmektedir. Ancak büyük vakıflarda vakfın faaliyet alanına göre istihdam edilen başka görevliler de bulunmakla beraber konumuzla doğrudan ilgili olmadığı için bunların ayrıntısına girilmeyecektir.

Vakfın idaresinden sorumlu olan kişi, vakfın işlerini yürütmek ve menfaatlerini gözetmek üzere tayin edilen mütevellîdir. Mütevellî, vakfın faaliyetlerini vakfiyede öngörülen şartlara ve genel hukukî hükümlere aykırı olmamak şartıyla ve vakfa faydalı olmak kaydıyla dilediği şekilde yürütebilir. Gerekli şartları yerine getirdiği takdirde herhangi bir kişi kendisine müdahalede bulunamaz.¹⁴

Nâzır vakfın gözetim ve denetiminden sorumludur. Nâzır bulunan vakıflarda mütevellî yaptığı faaliyetler onun da görüşünü almak zorundadır. Bunun yanında nâzır vakfın faaliyetlerinin vakfiyeye uygun olarak yürütülüp yürütülmediği, herhangi bir ihmâl veya suiistimal bulunup bulunmadığı gibi hususları takip eder, ancak bunun ötesinde vakfın işleyişine doğrudan müdahalede bulunamaz. Mütevellî ve nâzırın yetki ve sorumlulukları her vakıfta aynı olmayabilir. Bu konuda ilk müracaat edilecek yer vakfın tüzüğü mahiyetindeki vakfiyesidir. Bu hususta teamüller de dikkate alınır. İhtilaf durumunda ise hâkim, mütevellî ve nâzırın yetki derecelerini tayin eder. Hâkimin ayrıca vakıf üzerinde genel nezaret yetkisi de vardır. Vakıfların nezaretinin genellikle belli devlet görevlilerine (kadı, şeyhülislâm, dârüssaâde ağası vb.) verilmesi neticesinde çeşitli adlarla nezaretler oluşturulmuş, 1826 yılında devlet elindeki vakıfların tek elden yönetilmesi amacıyla Evkaf Nezareti kurulmuştur. Müstakil idareye sahip olan vakıfların önemli bir kısmı bu dönemde peyderpey Evkaf Nezareti'nin idare ve denetimine geçmiştir.¹⁵

Kadınların vakıf üzerindeki yetkileri daha çok vakfiyenin tanzim ve tescilinde ortaya çıkmaktadır. Kadılar vakfiyede öngörülen şartların uygunluğunu, vakfedilen malın gerekli şartları taşıyıp taşımadığı gibi hususları dikkate alarak daha önce ayrıntısını zikrettiğimiz tescil ameliyesini gerçekleştirirler. Yine kadınların vakıf faaliyetlerinin vakfiyeye ve yürürlükteki hukuka uygun olarak yürütülüp yürütülmediğini takip etme ve gerektiğinde müdahale etmelerine imkan tanınmıştır. Bu yetki çerçevesinde vakıfların muhasebeleri kadınlar tarafından denetlenir, muhasebe defterleri incelenir ve herhangi bir yoksuzluk veya suiistimal tarafından denetlenir, muhasebe defterleri incelenir ve herhangi bir yolsuzluk veya suiistimal görülmediği takdirde ilgili hesap dönemi için mütevellînin zimmetinin beraatına hükmedilirdi. Bu suretle söz konusu hesap dönemi

¹⁴ Mütevellînin yetki ve sorumlulukları konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. Nazif Öztürk, *Elmalılı Hamdi Yazır Gözüyle Vakıflar*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995, s. 169 v.d.

¹⁵ bkz. Öztürk, a.g.e., s. 170, 195 v.d. Evkaf Nezareti hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. İbnülemin Mahmut Kemal, HÜseyin Hüsameddin, *Evkâf-ı Hümâyun Nezâretinin Tarihçe-i Teşkilatı ve Nüzzârın Terâcim-i Ahvâli*, Dârü'l-Hilâfeti'l-Âliyye (İstanbul) : Evkâf-ı İslâmiyye Matbaası, 1335. Ayrıca bkz. Nazif Öztürk, *Türk Yenilşeme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995.

için mütevellî aklanmış olurdu. Bazı vakfiyelerde kadılara, ilave birtakım yetki ve sorumluluklar yüklediği de görülebilmektedir.

Câbiler vakfın tahsildarlarıdır. Daha çok büyük vakıflarda olan bu görevliler vakfın her türlü tahsilatını ya bizzat ya da gerekli durumlarda kadıya müracaat etmek suretiyle yürütürlerdi. Kâtipler ise vakfın hesaplarının tutulmasından, gerekli defterlerinin tanziminden ve sâyir yazışmalarından sorumlu görevlilerdir.

Para vakıflarının kuruluşu gerçekleştirildikten sonra vakfın sermayesi (asl-ı mal) zikredilen usullerden biri ile işletilmekte, bunun karşılığında belli bir gelir elde edilmektedir. Ana sermaye olduğu gibi muhafaza edilmekte, buna karşılık elde edilen gelir vakfiyede öngörülen yerlere harcanmaktadır. Bu harcamalar genellikle iki kısımda mütalaa edilebilir. Birinci kısım vakfın idaresi ve işlerinin yürütülmesine yönelik harcamalardır ki, bunlar mütevellî, nâzır, câbî, kâtip gibi vakıf görevlilerine verilen ücretlerden oluşur. İkinci kısım ise vakfın kuruluş amacını gerçekleştirmeye yönelik faaliyetler için yapılan finansman harcamalarıdır.¹⁶

Vakıf müessesesi, daha çok sosyal amaçlı yatırımların yapılması ve hizmetlerin yürütülmesi için gerekli finansmanın temininde önemli bir rol icra etmiştir. Bu sistemin bir parçasını oluşturan para vakıflarının da kuruluş amaçlarını gerçekleştirmeye yönelik olarak yapılan faaliyetleri finanse etmek suretiyle vakıf sisteminin işleyişine katkıda bulunduğu görülmektedir. Bu çerçevede para vakıflarının da katkısıyla vakıf sistemi içinde gerçekleştirilen hizmetler ana hatlarıyla altyapı ve bayındırlık hizmetleri, dini ve kültürel hizmetler, eğitim hizmetleri, sağlık hizmetleri, sosyal güvenlik ve dayanışma hizmetleri ve hayır hizmetler başlıkları altında mütalaa edilebilir.

Bunlara ilaveten para vakıflarının kendine has birtakım fonksiyonlar da icra ettiği görülmektedir. Bunlardan birincisi şahısların nakit ve kredi ihtiyaçlarının karşılanmasıdır. Para vakıfları vasıtasıyla kredi işlemleri bir anlamda kurumsallaşmış, kredi arzının artması ve kişilerin kredi ihtiyaçlarının karşılanması için kurumsal bir altyapı oluşturulmuştur. Para vakıfları bu fonksiyonları ile piyasada yüksek faiz oranları ile yapılan rihâborluk işlemlerine de bir alternatif olarak karşımıza çıkmakta, kredi maliyetlerinin belirlenmesinde ve bu alanda piyasa istikrarının sağlanmasında önemli bir fonksiyon icra etmektedir.

Para vakıflarının ikinci fonksiyonu hayır yapmak isteyen ancak yeterli malî gücü olmayan, ya da malî gücü yeterli olmakla birlikte vakıf olmaya elverişli gayrimenkul bulamayan kişilerin de hayır yapmalarına imkan tanınmasıdır.

Para vakıflarının sonraki dönemlerde uygulama alanı genişlemiş, buna bağlı olarak fonksiyonlarında da bir artış meydana gelmiştir. Özellikle yeniçerilerin orta sandıkları, esnaf birliklerine mensup kişilerin kendi aralarında oluşturduğu esnaf sandıkları ile mahalle ve köylerde kurulan avâriz vakıfları cemiyetin belli kesimlerinin ortak faaliyetlerinin yürütülmesi, ortak ihtiyaçların karşılanması, aralarındaki dayanışmanın artmasında ve mali sıkıntıya düşen mensuplara ya da ailelerine yardım edilmesi gibi hizmetler görmüşlerdir. Bu açıdan para vakıflarının, sosyal güvenlik ve işsizlik sigortası gibi fonksiyonlar icra ettikleri söylenebilir. Öte yandan para vakfı olmamakla beraber benzer prensiplerle işletilen eytam sandıkları da toplumun zayıf ve korunmaya muhtaç bir kesimini oluşturan yetimler için bir güvenlik şemsiyesi oluşturmuştur.

¹⁶ Ayrıntılı bir tahlil için bkz. Özcan, a.g.e., s.310 v.d.; s. 385, Tablo: 137.

Para vakıflarının diğer vakıflarla birlikte zaman zaman çeşitli müdahalelere maruz kaldıkları, birtakım suiistimallere konu oldukları görülmektedir. Bununla birlikte Kanunî döneminde teorik temelleri bilgin hale getirilerek meşru bir zemine kavuşturulan bu nevi vakıfların Osmanlı Devleti'nin yıkılışına kadar varlıklarını sürdürdükleri anlaşılmaktadır. Devlet idaresindeki merkezileşme eğilimine paralel olarak Evkaf Nezareti'nin kuruluşundan sonra bir kısım vakıflar nezaretin idare ve denetimine geçmiş, II. Meşrutiyet döneminde nezaret bünyesinde Terekât ve Nukûd-u Mevkûfe Kalemi gibi doğrudan para vakıfları ile ilgili birimler oluşturulmuştur. Nukûd-u Mevkûfe Sandıklarında 1908 yılında 90.000 Osmanlı lirası bulunduğu, bu paranın işletilmesi için 11.000'den fazla işlem yapıldığı kaydedilmektedir. Bu sandıklarda her vakıf için ayrı bir defter tutulduğu ve her idâne işlemi için ayrı hesap açıldığı görülmektedir. Evkaf Nezareti'nin hazinesinde toplanan vakıflara ait paraların da zamanla, devlet hazinesinin açıklarını kapatmak için müracaat edilen bir fona dönüştüğü görülmektedir.¹⁷

Evkaf Nezareti'nin para vakıflarını ve vakıflara ait birtakım arsa ve arazileri değerlendirmek suretiyle bir banka kurma yolunda bazı teşebbüsleri olmuştur. II. Meşrutiyet döneminde vakıf arazilerin satışından elde edilecek sermaye ile bir "Evkaf Bankası" kurulması kararlaştırılmış, 1913'te kurulan bankanın hisse senetlerinin ise nukûd-u mevkûfe ile satın alınması düşünülmüştür. Ancak 1914'te I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla bu teşebbüs yarım kalmış, banka faaliyete geçememiştir.¹⁸

Cumhuriyetin kurulmasıyla birlikte Şer'iyye ve Evkaf Vekaleti'ne devredilen nukûd-u mevkûfe mevcudunun 321.989 lira olduğu kaydedilmektedir. Yine Cumhuriyet döneminde, 1930 tarihli belediye kanununun 110. maddesiyle avâız vakıflarının belediyelere intikal ettirildiği bilinmektedir. 1937 tarihli bir raporda ise Vakıf Paralar Müdürlüğü'nün elinde, 291.496 lirası İstanbul'a ve 152.684 lirası diğer vilayetlere ait olmak üzere toplam 444.180 lira vakıf para bulunduğu belirtilmektedir. 1935'ten itibaren vakıf mallarının satışının serbest bırakılmasıyla birlikte Vakıf Paralar Müdürlüğü'nde bulunan nakit para mevcudu önemli bir artış kaydetmiş ve 1938 sonunda 4.879.090 liraya ulaşmıştır. Bu gelişmeye paralel olarak sermayesini vakıf paralarının oluşturacağı "Evkaf Emlak Bankası"nın kurulması gündeme gelmiştir. Çeşitli nedenlerden dolayı bu teşebbüs de başarılı olamamış, ancak 1954 yılına gelindiğinde elli milyon lira olan sermayesinin büyük bir kısmı vakıflardan temin edilerek "Türkiye Vakıflar Bankası T.A.O." kurulmuştur.¹⁹ Bu paranın önemli bir kısmını para vakıfları oluşturmaktadır.²⁰

Bütün bu izahattan sonra Kanuni dönemde Üsküdar'da faaliyet gösteren para vakıflarıyla ilgili değerlendirmelere gelecek olursak; bu dönemde Üsküdar bölgesinde kurulan veya faaliyet gösteren para vakıflarının sayısı 150 olarak tespit edilmiş-

¹⁷ bkz. Öztürk, *Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi*, s. 138 v.d.; a.mlf., "Batılılaşma Döneminde Vakıfların Çözülmesine Yol Açan Uygulamalar", VD, XXIII (1994), ss. 297-309, s. 297 v.d.

¹⁸ Öztürk, *Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi*, ss. 141-142.

¹⁹ Evkaf Umum Müdürlüğü, *Evkaf Umum Müdürlüğü'nün Cumhuriyetin İlk On Senesindeki İşleri Hakkında Raporudur*. Ankara: Evkaf Umum Müdürlüğü, 1933, s. 21 v.d.; Vakıflar Umum Müdürlüğü, *Cumhuriyetten Önce ve Sonra Vakıflar*, Tarih Kongresi ve Sergisi Münasebetiyle Türk Tarih Kurumuna Takdim Olunan Rapor, İstanbul: Vakıflar Umum Müdürlüğü, 1937, s. 54 v.d.; Mehmet İpşirli, "Avâız Vakfı" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA) IV*, s. 109; Öztürk, *Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi*, ss. 142-144.

²⁰ Vakıflar Bankası tarafından verilen bazı ilanlarda bu hususla ilgili bilgiler yer almaktadır. bkz. "Vakıflar Dergisi, VII (1968), IX (1971) ve X (1973) 'de yer alan ilanlar.

tir.²¹ Bunların çoğu sadece nakit para vakfıdır. bir kısmı ise gayrimenkul ile birlikte vakfedilen paradan oluşmaktadır. Bu vakıflardan bazılarının, özellikle bir gayrimenkulle birlikte kurulanların en azından gayrimenkullerinin günümüzde de varlığını sürdürdüğünü görmekteyiz. Bunlar arasında halen üsküdar merkezinde bulunan Selman Ağa Camii, Gülfem Hatun Camii, Davud Paşa Camii Vakıfları ile halen aynı isimli mahallede yer alan Toygar Hamza, Bulgurlu Camii ve Samandıra Camii vakıfları zikredilebilir. Bu vakıflardan 43 tanesinin vakfiyesi veya vakfiyesinin muhtevasını nakleden bir başka belgesi tespit edilmiştir. Yine vasiyet yoluyla kurulduğu tespit edilen 14 vakfın kurucusuna ait vasiyetname kayıtları mevcuttur.

Kanûnî dönemi Üsküdar para vakıfları kurucuları açısından incelendiğinde karşımıza çıkan tablo şöyledir: Kurucuların % 25'ini kadınlar, % 70'ini ise erkekler oluşturmaktadır. % 5 ise kadın ve erkek birlikte kurulan vakıflar ile kurucusu belli olmayan vakıflardır. Osmanlı cemiyetinde vakıf kurucuları arasında kadınların oranının % 20 ile % 50 arasında değiştiği hususu dikkate alındığında, Üsküdar bölgesinde kadınların vakıf kurma oranının nispeten düşük olduğunu söyleyebiliriz.

Vakıf kurucularının sosyal statüsü açısından bakıldığında vakıfların %45'i (67 adet) askerî zümreye mensup kişiler tarafından kurulurken % 5'i (7 adet) ise reâyaya mensup kişilerce kurulmuştur. Hangi zümreye mensup olduğu tespit edilemeyenler hemen hemen vakıf kurucularının % 50'sini (76 adet) teşkil etmektedir. Bunların çoğunluğunun da yine reâyaya mensup olduğu tahmin edilebilir.

Vakıf kurucularının servetlerini tespit genellikle mümkün olamamaktadır. Ancak vasiyetnamesi mevcut olan vakıf kurucuları bu açıdan incelendiğinde içlerinde bir hayli zengin olanlar bulunduğu gibi, nispeten fakir denebilecek kişiler de mevcuttur. Bunlardan askerî kesime mensup olanların diğerlerine nispetle daha zengin olduklarını da söyleyebiliriz.

İctimâî menşei açısından vakıf kurucuları incelendiğinde önemli bir kısmının mühtedilerden oluşması dikkat çekicidir. Özellikle askerî kesime mensup olanların içinde mühtedilere sıkça rastlanmaktadır. Bey, ağa, paşa gibi lakaplara sahip olan vakıf kurucuları içinde kendisi veya babası, genellikle mühtedilere verilen Abdullah ismini taşıyanlar çoğunluktadır. Bunlardan Tavâşî Hasan Bey b. Abdullah, Sinan Bey b. Abdullah, Hüseyin Bey b. Abdullah es-Silâhî, Rahtuvan Bâyezid Bey b. Abdullah, Bostancıbaşı Abdullah Ağa özellikle sayılabilir.

Dikkat çeken bir başka unsur Fenârî ailesine mensup kişiler tarafından kurulan vakıflardır. Tespit edilen vakıf kurucuları içinde ismi geçen Hasan Bey b. Mehmet, Şah Mehmet ve Sinan Çelebi Bey'in Fenârî ailesine mensup oldukları anlaşılmaktadır.

Vakıfların daha çok doğrudan vakfiyesini tanzim etmek suretiyle bizzat vâkıf tarafından kurulduğu görülmektedir. Kuruluş belgesi tespit edilen vakıfların 43 tanesi bu şekilde kurulmuştur. Bunların 32'si sadece nakit, 4 tanesi ise gayrimenkulle birlikte nakit vakfidir. Ayrıca 6 vakıf gayrimenkul vakfı olarak kurulmuş, sonradan nakit vakfına dönüştürülmüş, bir vakıf ise nakit vakfı olarak kurulduktan sonra gayrimenkul vakfına çevrilmiştir.

²¹ Tebliğin bundan sonrası Tahsin Özcan, *Osmanlı Para Vakıfları: Kanûnî Dönemi Üsküdar Örneği* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2003) isimli kitabın dördüncü bölümünden özetlenerek aktarılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. s. 264 v.r.

Vasiyet yoluyla kurulan para vakfı sayısı 14 olarak tespit edilmiştir. Bu tür vakıflarda genellikle vefat eden kişinin malının üçte birini vasiyet ettiği, bunun da ya tamamını veya bazı harcamalar yapıldıktan sonra kalan kısmını vakfettiği görülmektedir. Bu şekilde vasiyette bulunan kişiler vefat ettiğinde mal varlıkları tespit edilmekte, techiz, tekfin masrafları ile borçları ödendikten sonra kalan malının üçte birini aşmayacak şekilde vasiyetnamede zikredilen miktar yine vasiyetnamede belirtilen esaslar doğrultusunda vakfa dönüştürülmekteydi.

Vakıfların sermaye miktarları vakıf kurucusunun mali gücüne göre bir hayli farklı olabilmektedir. Tespit edilen vakıflar içinde (nakit) sermaye oranları 200 akçe ile 100.000 akçe arasında değişmektedir. Ancak, daha çok 1.000 akçe ile 5.000 akçe arasındaki miktarlarla vakıf kurulduğunu görüyoruz. Para vakıflarında vakfedilen paranın vakfın amacını gerçekleştirmek için gerekli gelirin elde edilmesi açısından yetersiz kalması durumunda vakfa ilave yapıldığına dair örnekler de mevcuttur. Bunun yanında vakıf paranın zayi olmaması için de çeşitli tedbirler alınmıştır. Bu tedbirler arasında idare işlemlerinin kadıya tescil ettirilmesi, muhasebe işlemlerinin düzenli bir şekilde yürütülmesi, borçlulardan rehin veya kefil alınması gibi hususlar sayılabilir. Bütün tedbirlere rağmen zaman zaman geri dönmeyen alacakların ortaya çıktığı da görülebilmektedir. İbrahim Ağa vakıflarına ait kayıtlarda battâliye adıyla kaydedilen geri dönmeyen alacakların tahsili için yapılan işlemlere tesadüf edilmektedir.²²

Üsküdar para vakıfları amaçları açısından incelendiğinde en çok görülen amaç Kur'an-ı Kerim okutulmasıdır. Vakfedilen paranın işletilmesiyle elde edilecek gelir ile vâkıfın kendisinin veya bir yakının ruhu içinde günde, haftada, ayda bir cüz, belli vakitlerde belli süre veya âyetlerin (Amme Süresi, Tebâreke Süresi, Yasin Süresi, Âyetü'l-kürsî v.b.) okutulması gibi hususlar yer almaktadır. Vakfiyelerde genellikle bu işi yapacak kişi de tayin edilmekte, bir caminin imamı, müezzini, belli bir medresenin hocaları veya talebeleri gibi şartlar da konulmaktadır. Kânûnî dönemi Osmanlı uleması arasında parayla Kur'an okutulmasının caiz olup olmadığı şeklinde ortaya çıkan tartışma da bu açıdan anlam kazanmaktadır. Bu şekilde ilim erbabı ile dini hizmetleri yürüten kişilerin düzenli bir ek gelire kavuşturulmasına yönelik bir mekanizmanın oluşturulduğunu söyleyebiliriz.

Para vakıflarının amaçları arasında dini hizmetlere yönelik harcamalar da önemli bir yer tutmaktadır. Genellikle bir cami veya mescid adına kurulan para vakıflarının gelirleri ilgili cami veya mescidin temizlik, aydınlatma, personel giderler gibi cari harcamalarının karşılanmasına yöneliktir. Ayrıca, caminin bakım, onarım işleri ile su temini, özel günlerde yapılacak harcamalar da bu çerçevede zikredilebilir.

Eğitim amaçlı kurumların cari harcamalarının karşılanmasında da para vakıflarının önemli bir yeri olduğunu söyleyebiliriz. Özellikle Gülfem Hatun tarafından mescidin yanında bir de mektep kurulduğunu ve harcamaların vakıf tarafından karşılandığını görüyoruz. Aynı şekilde Ahmed ağa b. Mahmud tarafından kurulan para vakfı da vâkıfın yaptırdığı iki muallimhane ve bir cami içindir.

Bayındırlık faaliyetleri de para vakıflarının amaçları içinde önemli bir yer tutmaktadır. Bu çerçevede cami, mescid, musalla, imaret, mektep gibi müesseselerin bakım ve tamirinin yanında, kuyular ile su yollarının inşası, bakım ve tamiri, yol ve köprü yapımı gibi faaliyetler sayılabilir. Üsküdar'da kurulan Menefşe Hatun Vakfı'nın kayıtların-

²² Özcan, a.g.e., ss. 183-184.

dan vakfın Benefşe Hatun tarafından yaptırılan yol ve kuyu için olduğu anlaşılmaktadır.

Sayılanlara ilaveten para vakıflarının faaliyetleri arasında fakirlere yemek dağıtılması gibi hayır faaliyetleri de görülmektedir. Genellikle vakıfların zevâyidinin (gelir fazlasının) hayır işlerine sarf edilmesi bir gelenek halini almış ve çoğu vakfiyede de bu husus özellikle zikredilmiştir.

Kanûnî döneminde Üsküdar'da kurulan ve faaliyet gösteren 150 para vakfına ait toplam 3692 idâne (kredi) işlemi tespit edilmiştir. Bu işlemler incelendiğinde genellikle bir yıl vade ile rehin ve kefil karşılığında idâne işlemi yapıldığı görülmektedir. Ancak tespit edilen örneklerde idâne işlemlerinin vadesi dolduğunda işlemin yenilenmesi suretiyle uzun yıllar devam ettiği görülmektedir.

Üsküdar para vakıflarından yapılan idâne işlemlerinde en çok görülen idâne şekli muâmele-i şer'iyyedir (î 92, 68). Bunun yanında satış (bey') işlemleri (bey'-i bât, bey' bi'l-vefâ, bey' li'l-istiğlâl; kesin satış, geri alma şartıyla satış ve kiralama şartıyla satış⁷ de uygulanmaktadır (î 5, 31). Bunun yanında çok az sayıda (î 2) karz işlemi görülmektedir ki, bunlar da genellikle vadesi gelen alacaklarda on gün, on beş gün ya da bir ay gibi kısa vadelerde yapılan karz işlemleridir. Üsküdar para vakıflarının işlemleri arasında mudârebeye rastlanmamaktadır. Teoride tartışılması ve bazı araştırmacılar tarafından uygulandığı iddia edilmesine karşın uygulamada mudârebe işlemine rastlanmaması ilgi çekici bir sonuç olarak karşımıza çıkmaktadır.

Idâne işlemlerinde uygulanan muâmele oranları % 10 ile % 20 arasında değişmektedir. Uygulamada % 11, 25, % 12, 5, % 15 gibi farklı oranlar da görülmekle birlikte en çok uygulanan oran % 10'dur. Kanûnî döneminin ilk yıllarında muamele oranlarında görülen çeşitlilik zamanla kaybolmakta ve sonraki yıllarda % 10 oranı daha belirgin bir hale gelmektedir.

Muâmelelerde idâneye verilen miktarlar da farklılık arz etmektedir. Yapılan işlemler daha çok 500 akçe ile 1.000 akçe arasında yoğunlaşmaktadır. Bunun yanında 500 akçenin altında ve 1.000 akçenin üzerinde yapılan işlemler nispeten azdır. 5.000 akçenin üzerindeki işlem sayısı ise çok daha az bir miktar oluşturmaktadır.

Para vakıflarından borç alan kişiler kimlikleri açısından incelendiğinde, borçluların genellikle Üsküdar ahalisinden oluşması ilk dikkati çeken husustur. Borçlular arasında her meslek ve zümreye mensup kişiler bulunabilmektedir. Nadiren de olsa saraya mensup kişilere veya devlet görevlilerine idânedede bulunulduğuna dair örnekler de mevcuttur.

Idâne işlemlerinde kefil veya rehin alındığı, bazı örneklerde hem kefil alındığı hem de rehin işlemi yapıldığı görülmektedir. Ancak, ihmal edilmeyecek miktarda (% 18 civarında) işlemde kefil veya rehinden söz edilmemektedir. Bunun yanında vakıf görevlileri (mütevelli veya câbî) idaneye verdikleri paralardan sorumlu tutulmakta, paranın geri dönmemesi halinde tazmini istenmektedir. Kayıtlarda bu tür örnekler de rastlanmaktadır.

Borçlularda belli bir nitelik aranmamakla birlikte bazı vakfiyelerde borcunu ödeyecek mali kudrette olmasının yanında kefil göstermesi veya rehin vermesi gibi şartlar zikredilmektedir. Vadesi gelen alacakların tahsilinde de öncelikli olarak borçlunun kendisinden tahsil yoluna gidilmektedir. Bu mümkün olmadığı takdirde kefil olan kişiden tahsil gündeme gelmekte veya rehin olarak alınan malın satışı yoluyla tahsilat gerçek-

leştirilmektedir. Borçlunun vefatı halinde ise vakfın alacağıının terekesinden tahsili sağlanmaktadır.

Para vakıflarının giderleri içinde idari harcamaların oranı % 10 ile % 30 arasında değişmektedir. Bunun dışında kalan % 70 ile % 90 arasındaki miktar ise kuruluş amacına yönelik hizmetlerin finansmanı için harcanmaktadır. Vakfın gelirlerinin giderlerini karşılamaması gibi durumlarda bir kısım harcamaların askıya alındığı, veya harcamayı karşılayacak miktarda gelir teminine imkan sağlayacak şekilde vakfın asl-ı malının arttırıldığını görüyoruz.

Para vakıfları ile ilgili akla gelen sorulardan biri de vakıfların ömrünün ne kadar olduğu hususudur. Bu açıdan para vakıflarının gayrimenkul vakıfları kadar uzun ömürlü olamadığı düşünülebilirse de uygulamada bu tür vakıfların şekil değiştirerek varlıklarını sürdürdüğünü söyleyebiliriz. Para vakıfları zamanla kısmen de olsa gayrimenkulle dönüşerek varlığını devam ettirmiştir. Vakfiyelerde buna yönelik bazı kayıtlar bulunabildiği gibi, hukuki açıdan da vakfa daha faydalı olması şartıyla bu tür tasarrufların önünde herhangi bir engel mevcut değildir. Bu tür bir uygulama örneği Gülfem Hatun'un vakıflarında görülmektedir. Gayrimenkulle birlikte para vakfından oluşan Gülfem Hatun'un vakıflarına ait tahrir kayıtlarından anlaşıldığına göre, 360.000 akçe olan vakfa ait nükûdun 160.000 akçesi sonradan akara tebdil edilmiştir.²³

---

²³ Özcan, a.g.e., s. 393, Ek-4.

ÜSKÜDAR TARİHİNDEN BİR KESİT: BULGURLU KÖYÜNÜN AZİZ MAHMUD HÜDAYİ'YE TEMLİKİ

Zekai Mete*

XVI. yüzyılın sonları ile XVII. yüzyılın ilk çeyreği içinde Osmanlı toplumunun Xnabzını tutan önemli şahsiyetlerden biri de şüphesiz Aziz Mahmud Hüdayi idi. Medrese eğitimi yanında tasavvufa meylederek Halvetiye tarikatine giren Hüdayi, Bursa'da kadı iken Muhyiddin Üftâde'ye intisab etmişti. Anadolu ve Rumeli'deki irşad faaliyetlerinden sonra Üsküdar'a yerleşerek burada meşhur dergâhını inşa ettiren Aziz Mahmud Hüdayi'nin Bulgurlu köyünde bir çilehanesi ve bir de hamamı bulunuyordu¹.

Bu çalışmada Aziz Mahmud Hüdayi'nin hayatı, faaliyetleri ve dergâhının önemi gibi konulardan ziyade, Üsküdar'a bağlı Bulgurlu köyünün Sultan I. Ahmed tarafından kendisine temlik edilmesi ve sonrasındaki gelişmeler ele alınacaktır.

Osmanlı idarî teşkilatında Kocaeli sancağına bağlı Gebze nahiyesi sınırları içinde yer alan Bulgurlu köyü, kazaî açıdan ise aynı sancağa bağlı Üsküdar kadılığına tabi idi². Tersanenin ihtiyacı olan fundalıkların³ sıkça bulunduğu köyde, İstanbul esnafının buz talebini karşılayan iki "karlık"⁴ yanında, kireç ocakları⁵ da yer almaktaydı. Ayrıca, Üs-

* Araştırma Görevlisi, İstanbul Üniversitesi

¹ Aziz Mahmud Hüdayi'nin hayatı, faaliyetleri ve Üsküdar'daki dergâhı (külliyesi) hakkında geniş bilgi için bkz. Hasan Kâmil Yılmaz, *Aziz Mahmud Hüdayi ve Celvetiyye Tarikatı*, İstanbul 1982; aynı yazar, "Aziz Mahmud Hüdayi" mad. *DİA*, c. IV, s. 338-340; aynı yazar, "Celvetiyye" mad. *DİA*, c. VII, s. 273-275; Ziver Tezeren, *Seyyid Aziz Mahmud Hüdayi*, İstanbul 1984; M. Baha Tanman, "Aziz Mahmud Hüdayi Külliyesi" mad. *DİA*, c. IV, s. 340-343; F. Cangüzel (Güner) Zülfikar, *Aziz Mahmud Hüdayi Külliyesi'nin Kuruluşu ve İlk Yüzyılı* (Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 1999).

² "Kocaeli sancağında Üsküdar kazası muzâfâtından Gekbuze nâhiyesinde Burlgurlu nâm karye ..." (Başbakanlık Osmanlı Arşivi [BA], *Atik Şikâyet Defteri*, nr. 110, s. 100, hüküm 1, fi evâsıt-ı S sene 1139/8-17 Ekim 1726).

³ İstanbul ve Üsküdar kadılarına gönderilen 14 R. 1132 (15 Şubat 1720) tarihli ferman suretleri (İstanbul Müftülüğü Şer'iye Sicilleri Arşivi [İMŞSA], *İstanbul Kadılığı Sicilleri*, nr. 141, s. 84; keza, *Üsküdar Kadılığı Sicilleri*, nr. 363, s. 129). Bir geminin teknesi inşa edildiğinde veya kayık, kalyon, kadirga gibi gemilerin bakımı sırasında bunları kurutmak için funda yakılırdı (İdris Bostan, *Osmanlı Bahriye Teşkilâtı: XVII. Yüzyılda Tersâne-i Âmiri*, Ankara 1992, s. 121).

⁴ Üsküdar nâibi Nimetullah'a evâhir-i R. 1153/16-25 Temmuz 1740 tarihli hüküm (BA, *Atik Şikâyet*, nr. 165, s. 282, hüküm 936); keza Galata kadısına hitaben 9 R. 1153/4 Temmuz 1740 tarihli hüküm (BA, *MAD*, nr. 7608, s. 70b, hüküm 2).

⁵ Bulgurlu'daki kireçhane işletmesi hakkında Âsitâne kaimmakamı ile İstanbul ve Üsküdar kadılarına yazılan evâil-i Ra. 1130/2-11 Şubat 1718 tarihli hüküm için bkz. BA, *Atik Şikâyet*, nr. 73, s. 558.

küdar'daki çeşitli yapılara künklerle ulaştırılan suların bir kısmı da yine Bulgurlu civarında hafriyatla çıkarılan menbalardan sağlanmaktaydı.

1617 Haziranı'na kadar dirlik sistemi içinde yer alan Bulgurlu köyünün gelirleri, Yenice Kale (Anadolu Hisarı) muhafızlarına ve dizdarlarına timar olarak tahsis edilmekteydi⁶. Bu tarihten sonra ise köy arazisinin ve halkının hukukî ve malî statüsü değişikliğe uğramıştı. Bu değişiklik, Bulgurlu köyünün tamamı ile yakınındaki İlisuluk köyüne ait bazı mevkilerin devrin padişahı I. Ahmed tarafından Aziz Mahmud Hüdayi'ye temlik edilmesiyle gerçekleşmişti. Kanuni Sultan Süleyman dönemindeki sayıma göre⁷ 75 erkek nüfusun kayıtlı olduğu Bulgurlu köyünde 54 vergi mükellefi bulunuyordu. Bu tarihte Bulgurlu köylüsünün ekemediği fazla topraklar köy dışında sakin olan (= "hâricden") 28 kişi tarafından ziraat ediliyordu. Sultan I. Ahmed zamanındaki sayımda⁸ ise köyde 44 vergi hanesi kayıtlıydı ve fazla topraklar "hâricden" 26 kişinin kullanımındaydı. Diğer taraftan tapu tahrir defterlerinde, İlisuluk mezraa olarak değil, Bulgurlu gibi "karye" yani köy statüsünde kaydedilmişti⁹.

Bulgurlu köyünün temlik tarihi 8 Cemaziyelahir 1026 (12 Haziran 1617)'dir¹⁰. Her ne kadar, ferman suretinde geçen "... Bulgurlu nâm karye ve İlisuluk nâm mezâri' ... Şeyh Mahmud hazretlerine temlik olunup ..." ifadesinden İlisuluk mezraalarının tamamının temlik edildiği gibi bir mana çıkıyorsa da, diğer belgeler incelendiğinde İlisuluk'un sadece bir kısmının temlik edildiği anlaşılmaktadır. Boğazkesen Hisarı muhafızlarının timarı¹¹ durumunda olan İlisuluk köyünün "Gaziler depesi" olarak anılan mevkileri, sınırın tesviyesi için Bulgurlu köyüne "zamm ve ilhâk" olunmuştu¹². İlisuluk köyünden Bulgurlu'ya katılan yerler, Gaziler tepesinin batı tarafından aşağıdaki düzlüğe kadar olan bölgeyi içine alıyordu¹³. Bu kısmın temlik tarihi ise evâsıt-ı C. 1026 (15-24 Haziran 1617)'dir. İki temlik muamelesi arasında yaklaşık on günlük bir fark bulunmaktadır. Bunun nedeni ise aşağıda izah edilecektir.

Bulgurlu'nun dirlik sisteminden çıkarılıp Hüdayi'ye temlik edilmesi üzerine, bu köyün sipahisi olan dizdara, elinden giden Bulgurlu'ya karşılık olarak havass-ı hümayun köylerinden olan Merdivenli (=Kurbanlı) ve Virane köyleri timar olarak tahsis edil-

⁶ İMŞSA, *Üsküdar Kadılığı Sicilleri*, nr. 133, s. 108, kayıt 5, (20 C. 1026/24 Haziran 1617 tarihli nişan-ı şerif sureti); BA, *Atik Şikâyet*, nr. 110, s. 100 (evâsıt-ı S. 1139/8-17 Ekim 1726 tarihli hüküm).

⁷ BA, *Tapu Tahrir Defteri* [TD], nr. 436, s. 360-363.

⁸ BA, *TD*, nr. 733, s. 189 (Latin rakamlı). Söz konusu defter katalogda I. Ahmed dönemine ait gösterilmesine rağmen, daha eski tarihli bir sayıma ait olması lazımdır.

⁹ "Karye-i İlisuluk" (BA, *TD*, nr. 436, s. 359); "Karye-i İlisuluk" (BA, *TD*, nr. 733, s. 184 -Latin rakamlı-); diğer bazı belgelerde de İlisuluk "karye" (=köy) olarak geçmektedir: "...İlisuluk nâm karye...", "... karye-i İlisuluk..." (BA, *Atik Şikâyet*, nr. 73, s. 191, evâil-i Ca. 1129/13-22 Mayıs 1717); "İlisuluk nâm karye" (BA, *Atik Şikâyet*, nr. 75, s. 34, evâsıt-ı Ra. 1130/12-21 Şubat 1718); "İlisuluk nâm karye" (BA, *Atik Şikâyet*, nr. 41, s. 175, hüküm 772, evâhir-i R. [1]116/23-31 Ağustos 1704); "İlisuluk nâm karye" (İMŞSA, *Üsküdar Kadılığı Sicilleri*, nr. 133, s. 109, evâil-i şehri Cumâdel-ahire sene sitte ve işrine ve elî/5-14 1617)

¹⁰ İMŞSA, *Üsküdar Kadılığı Sicilleri*, nr. 133, s. 108, kayıt 2, (2 Receb 1026/5 Temmuz 1617 tarihli ferman sureti).

¹¹ BA, *Atik Şikâyet*, nr. 41, s. 175, hüküm 775, evâhir-i R. [1]116/23-31 Ağustos 1704.

¹² BA, *Atik Şikâyet*, nr. 73, s. 191, hüküm 3, evâil-i Ca. 1129/13-22 Mayıs 1717.

¹³ "Gaziler depesinin cânib-i garbisinden sahraya varınca ..." (BA, *TD*, nr. 733, s. 189 (Latin rakamlı); "... İlisuluk nâm karye ... hudûdunda Gaziler depesinin sahraya varınca olan arazi Üsküdarî Şeyh Mahmud Efendi kuddise sırıhu'l-aziz hazretlerinin vakfı olan Bulgurlu karyesine tesviye-i hudûdu için zamm ve ilhâk ... olunmağla ..." (BA, *Atik Şikâyet*, nr. 73, s. 191, hüküm 3, evâil-i Ca. 1129/13-22 Mayıs 1717).

miş ve tahrir defterinde ilgili yere şerh düşülmüştür¹⁴. Hasad vakti 12 C. 1026/16 Haziran 1617 tarihi olan Bulgurlu, bu tarihten dört gün önce temlik edilmiştir ve sözkonusu hasad mahsulü Hüdayi tarafından tahsil olunacaktır¹⁵. Aynı zamanda, Bulgurlu'da bulunan -muhtemelen miriye ait- ağılların kaldırılıp başka köylere nakledilmesi için Bostancıbaşı'ya da ayrı bir ferman yazılmıştır¹⁶.

Bulgurlu'nun temlik edilişiyle, Aziz Mahmud Hüdayi'nin burada bir çilehanesi¹⁷ ve bir hamamının¹⁸ bulunması arasında bir ilişkinin olduğu ortadadır. Bunun ötesinde, temliki kolaylaştırıcı daha başka olgular da vardır. Nitekim iki ayrı kayıt, Bulgurlu'da Aziz Mahmud Hüdayi'nin tasarrufunda ve mülkiyetinde bulunan bazı araziler hakkında bilgi vermektedir. Bunlardan daha erken tarihli olanı, Hüdayi'nin Bulgurlu köyünde bir bağ satın almasıyla ilgili mübayaa hüccetidir¹⁹. Diğer kayıt ise Bulgurlu'nun içinde kaydedildiği tapu tahrir defterinde yer almaktadır. Buradaki kayıtta, Gaziler tepesi mevki ile yakınındaki "tahminen" 100 dönümlük bir "arâzi-i hâliye"nin (boş, işlenmeyen toprağın) Hüdayi hazretleri tarafından "ihyâ" edilerek bağ ve bahçe haline getirildiği ve öşür karşılığı olarak da timar sahiplerine "maktûan" belirli bir meblağ ödendiğine temas olunmaktadır²⁰. Bu muamelenin tahrir defterine kaydedilmesi için Tevkiî'ye hitaben bir ferman çıkarılmış ve bu emre göre 27 S. 1021 (29 Nisan 1612) tarihinde deftere şerh düşülmüştür.

İşte yukarıda bahsi geçen ikinci temlik bu son arazileri kapsamaktadır. İlk önce, içinde Aziz Mahmud Hüdayi'nin mülk bağı bulunan Bulgurlu köyünün tamamı temlik edilmiş, ancak daha sonra, boş araziden ihya ederek ziraate açtığı Gaziler tepesi ile yakınındaki 100 dönümlük arazi de temlik edilmiştir. Yani temlik edilen arazilerden bir kısmı on sene, bir kısmı da beş seneden beri Aziz Mahmud Hüdayi'nin mülkiyetinde ve tasarrufundadır. Çileye soyunmak üzere 1024 (1615)'de Hüdayi tarafından inşa ettirilen ve bu yüzden çilehane adını alan mescid-zaviyenin bulunduğu mevki²¹, Gaziler tepesinin yakınında ihya ettiği 100 dönümlük arazinin içinde bulunuyor olabilir²².

¹⁴ İMŞSA, *Üsküdar Kadılığı Sicilleri*, nr. 133, s. 108, kayıt 5, 20 C. 1026/24 Haziran 1617 tarihli ferman sureti.

¹⁵ *Üsküdar Kadılığı Sicilleri*, nr. 133, s. 108, kayıt 2, 2 B. 1026/5 Temmuz 1617 tarihli ferman sureti.

¹⁶ "... Bulgurlu nâm karye ... Mevlânâ Şeyh Mahmüd ... kerâmetuhuya hibe ve temlik olunmağla ... mülkü olan karye-i mezbûredeki ağılları kaldırıp âhar karyeye nakl etdürüp ..." (*Üsküdar Kadılığı Sicilleri*, nr. 133, s. 108, kayıt 3, evâil-i B. sene 1026/4-13 Temmuz 1617 tarihli ferman sureti).

¹⁷ M. Baha Tanman, aynı madde, s. 343.

¹⁸ H. Kâmil Yılmaz, aynı madde, s. 339.

¹⁹ Vakıflar Baş Müdürlüğü, İbrahim Hakkı Konyalı Vakıf Kütüphanesi ve Arşivi (Selimiye), nr. 4798. Söz konusu belgenin özetinin bulunduğu katalog fişinde geçen "Aziz Hüdayi'nin Bulgurlu köyünde bir üzüm bağı satın aldığı hakkında 1014 tarih ve Üsküdar Kadı Naibi Mehmed tasdikli mülknamesi" şeklindeki ifadenin iki yerinde hata bulunmaktadır. Birincisi, belgenin tarihi 1014 değil 25 Ra. 1016'dır. İkincisi ise belge türü mülkname değil, Üsküdar mahkemesince Arapça olarak kaleme alınmış bir satış hüccetidir. Ayrıca katalogta Aziz Mahmud Hüdayi vakfı ile ilgili 42 belge yer almaktadır. Bunlardan 24 tanesi, Hüdayi dönemine aittir ve çeşitli kişilerden satın aldığı ev, dükkan, konak, bağ, bahçe gibi gayri menkulle ait mübayaa hüccetleridir. Diğerlerinin çoğu, külliye'nin 1266/1850 yangınından sonra devrin sultanı Abdülmecid tarafından yeniden inşa ettirildikten sonra (Tanman, aynı madde, s. 339), vakıfta görevli muhtelif kişiler adına düzenlenen H. 1271/1272-1273 tarihli beratlardır. (Adı geçen kütüphanedeki belgelerden bizi haberdar eden Prof. Dr. Hasan Kâmil Yılmaz Bey'e teşekkürü bir borç bilirim).

²⁰ "el-ma'rûf be-Gaziler depesi ve kurbunda tahminen yüz dönüm mikdârî arâzi-i hâliyei .... hazret-i Şeyh Mahmud Efendi ihyâ ve bağ ve bahçe edüp ..." (BA, TD, nr. 733, s. 189 -Latin rakamlı).

²¹ Tanman, aynı madde, s. 343.

²² Nitekim, bugün çilehanenin arka tarafında Gaziler isminde iki ayrı sokak yer almaktadır. Hüdayi'nin hamamı ise, çilehanenin hafif kuzey-doğusunda ve yaklaşık 400-500 m. uzağında yer almaktadır. Bugün

Bu bilgiler temlik muamelesine de bir anlam kazandırır mahiyettedir. Zira, Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan itibaren, ihya ve imar etmek maksadıyla bazı dervişlere, din büyüklerine veya zaviye sahiplerine boş topraklardan mülk olarak araziler temlik edildiği bilinen bir uygulamadır²³. Bu şekilde kendisine mülk olarak toprak verilen zaviye sahibi de, burasını dervişlerine ekip biçtiriyor veya dışarıdan ahali getirterek sözkonusu araziye iskân etmeye çalışıyordu. Bu şartlarla temlik edilen veya iskan gibi faaliyetlere sahne olan arazinin hukukî konumu da ayrıca değerlendirilmelidir²⁴.

Aziz Mahmud Hüdayi adına yapılan temlikin de, ilk dönem temlikleriyle benzeşen yönleri bulunmaktadır. Bunlardan birincisi, temlik edilen topraklar içinde Hüdayi'nin mülk arazisi de yer almaktadır. İkinci olarak, Hüdayi de, kuruluş yıllarındaki kolonizatör dini liderler gibi zaviye (=mescid, çilehane) inşa etmiş ve boş arazileri ihya ederek ziraate açmıştır. Üçüncü ve en mühim benzeşme yönü de, Bulgurlu köyünün Aziz Mahmud Hüdayi'ye "harâb iken" iken temlik edilmiş olmasıdır²⁵. Hüdayi de, kendisine temlik edilen bu "harâb" köyü ve arazilerini iskân etmek üzere başka yerlerden insanlar davet ederek sözkonusu toprakları imar ve ihya etmeye çalışmıştır²⁶. Bu iskân faaliyeti devlet merkezine de bildirilmiş, bu konuda hükümetin de onayı alınarak, gelip bu topraklarda meskun olmak isteyenlere başkaları tarafından mani olunmaması, zorluk çıkarılmaması ve müdahale edilmemesi konusunda ferman düzenlenmiştir²⁷. İlginç olarak, temlik olunan arazilere yerleşmek isteyenler içinde Ermenilerin de bulunmuş olmasıdır.

hamam, çilehane ve Gaziler sokakları bir üçgen şeklinde lokalize edilmiştir. Eğer XVII. yüzyılın ilk çeyreği içinde anılan Gaziler tepesi ile bugün var olan Gaziler isimli iki sokağı fiziken özdeşleştirebilmek ihtimali varsa, ferman da temlik edilen ikinci alanın Gaziler tepesinin batı tarafından sahraya kadar olan kısmı kapsadığı belirtildiğine göre, bu bölgenin yukarıda bahsedilen üçgen içinde kalan arazi olduğu öne sürülebilir. Diğer taraftan bu arazinin, bugünkü Gaziler sokaklarının bulunduğu yerden doğu ve güney-doğuya doğru inen meyilli arazi olduğu da düşünülebilir. Ancak belgede, ihya ve temlik edilen arazinin Gaziler tepesinin batı tarafında kaldığı çok açık bir şekilde ifade edilmektedir. Ancak yine de, yukarıda lokalizasyon denemesi yapılan arazinin sınırlarını veya mevkiini net olarak tesbit etmek için topoğrafya üzerinde ayrıntılı inceleme yapmak gerekecektir.

²³ Ö. L. Barkan, "Osmanlı İmparatorluğunda bir iskân ve kolonizasyon metodu olarak vakıflar ve temlikler I, İstila devirlerinin kolonizatör Türk Dervişleri", *Vakıflar Dergisi*, II (Ankara 1942), s. 279-386.

²⁴ Osmanlı padişahlarının yaptığı arazi temlikleri ve bu topraklarla bunlardan tesis edilen vakıfların hukukî durumları, Osmanlı döneminde olduğu gibi, bugün de ilgili çevrelerde tartışılmaktadır. Bu konunun incelendiği veya yorumlandığı çalışmaların belli başlıları için bkz. Ebul Ula Mardin, *Toprak Hukuk Dersleri*, Ankara 1953; Ö. L. Barkan, "Türk-İslam Toprak Hukuku Tatbikatının Osmanlı İmparatorluğu'nda Aldığı Şekiller: Mülk Topraklar ve Sultanların Temlik Hakkı", *Türkiye'de Toprak Meselesi, Toplu Eserler I, [Toprak Meselesi]* İstanbul 1980, ss. 231-247; aynı yazar, "Türk-İslam Toprak Hukuku Tatbikatının Osmanlı İmparatorluğu'nda Aldığı Şekiller: İmparatorluk Devrinde Toprak Mülk ve Vakıfların Hususiyetleri", *[Toprak Meselesi]*, ss. 249-280; aynı yazar, "Türk-İslam Toprak Hukuku Tatbikatının Osmanlı İmparatorluğu'nda Aldığı Şekiller: Şer'î Miras Hukuku ve Evlatlık Vakıflar", *[Toprak Meselesi]*, ss. 209-230; Hüseyin Hatemi, *Medeni Hukuk Tüzelkişileri I*, İstanbul 1979; İsmet Sungurbey-Ömer Hilmi Karınabadzade, *Eski Vakıfların Temel Kitabı*, İstanbul 1978; Ahmet Akgündüz, *İslam Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, İstanbul 1996 (2. bs). Buradaki temlik olayını, bir müddettir üzerinde çalıştığımız temliknâmelerle ilgili araştırmada ayrıca değerlendireceğimiz için burada bu kadarla yetinmek istiyoruz.

²⁵ "... Bulgurlu nâm karyede vâkı' menâzil ashâbı gelüp *karye-i mezbûr harâb iken* Üsküdarî Şeyh Mahmûd Efendi kuddise sırruhü'l-azîze hibe vü temlik olundukda ..." (BA, *Atik Şikâyet*, nr. 110, s 100, evâsıt-ı S. 1139/8-17 Ekim 1726).

²⁶ "... karye-i mezbûre müteveffâ-yı mûmâileyhe hibe vü temlik olundukda âhar mahallerden *re'âyâ da'vet edüp ...*" (aynı defter, aynı yer).

²⁷ İMŞSA, *Üsküdar Kadılığı Sicilleri*, nr. 133, s. 108, kayıt 7 (evâil-i B. 1026/4-13 Temmuz 1617 tarihli ferman sureti).

Aziz Mahmud Hüdayi ve devlet merkezi bu konuda herhangi bir ayırım yapmamış, ihya ve imarı sağlamak amacıyla sözkonusu topraklarda meskun olmak isteyen her millete kapıyı açık bırakmışlardır²⁸. İskân serbestiyeti tanıyan fermanın, temlik uygulamasından hemen bir ay sonra düzenlenmiş olması, bölgenin imarının acil olarak düşünüldüğünü göstermektedir. Nitekim, Aziz Mahmud Hüdayi gelen yerleşimcilere mülk evler inşa etmeleri için kadı hücceti ile bedelsiz ve kira ücreti talep etmeksizin yerler vermiş, onlar da bu topraklara evlerini yaparak civardaki arazileri ekip biçmeye başlamışlardır²⁹.

Sözkonusu araziler Aziz Mahmud Hüdayi'ye temlik edildikten sonra, bizzat Üsküdar kadısının da katılacağı bir keşif komisyonu oluşturularak Bulgurlu köyü ile Gaziler tepesinin batı tarafından aşağıdaki düzlüğe kadar olan arazinin hududlarının belirlenmesi için bir ferman kaleme alınmış³⁰ ve bölgeyi tanıyan kişilerin katılımıyla da arazinin sınırları tesbit edilerek “*sıurnâme olmak üzere*” bir sureti Aziz Mahmud Hüdayi'ye verilmiş, bir sureti de devlet merkezine gönderilmiştir. Merkeze gönderilen suret de, tahrir defterinde Bulgurlu köyünün kayıtlı olduğu yere iliştirilmiştir³¹. Temlik muamelesi gerçekleşip, sınırlar da tesbit edildikten sonra, Aziz Mahmud Hüdayi sözkonusu araziler üzerindeki hukukî haklarını gösteren bir “*serbestnâme-i hümayûn*” talebinde bulunmuş, bunun üzerine de istediği belge düzenlenerek kendisine verilmiştir³².

Bu arazilerin daha sonra, Aziz Mahmud Hüdayi tarafından evladlık olarak vakfedilmesiyle de³³, Bulgurlu köyü arazileri ve üzerinde yaşayan halkın hukukî ve malî statüsü ikinci bir değişime uğramıştır. Bundan böyle, ihya edilen topraklara yerleşen ahali tara-

²⁸ “... temlik olunan Bulgurlu nâm karye ... hâricden *ba'zı ermeni tâ'ifesi gelüp konub tevattun eylemek mürad eylediklerinde* kimesne mâni' ve müzâhim olmayıp şeyh-i müşârunileyhin mülk karyesi toprağında ne mahalde isterler ise tevattun eyleyeler deyü fermân-ı âlişânım sâdır olmuşdur ... mûmâileyhin mülk karyesi toprağında her ne mahalde *eğer Ermenilerdir ve eğer sâir milel ... gelüp tevattun eyleyüp zirâ'at ve hırsat eylemek isterler ise hâricden bir ferdi dahl ü ta'arruz etdirmeyüp kimesne mâni'* ve müzâhim olmaya ...” (Aynı defter, aynı yer).

²⁹ “... karye-i mezbûre müteveffâ-yı mûmâileyhe hibe vü temlik olundukda âhar mahallerden re'âyâ da'vet edüp iskân eyledükde mülk binâ itmek üzre *arsaların hüccet-i şer'iyye ile virüp* ve evler binâ olundukda bu âna gelince menzilleri hüccet-i şer'iyye ile mülkiyyet üzre bey' u şirâ ve tasarruf olunup (BA, *Atik Şikâyet*, nr. 110, s. 100, evâsıt-ı S. 1139/8-17 Ekim 1726).

³⁰ İMSSA, *Üsküdar Kadılığı Sicilleri*, nr. 133, s. 109 (evâil-i C. 1026/5-14 Haziran 1617 tarihli ferman sureti).

³¹ BA, *TD*, nr. 733, s. 186-187 (Latin rakamlı). Bu sınırnamenin, sonraki padişahlar Sultan II. Osman ve Sultan I. Mustafa tarafından da yenilediği hususu, Sultan IV. Murad tarafından yenilenen yeni sınırna-me metninde yer almaktadır (bkz. Ayşegül Nadir, *Osmanlı Padişah Fermanları*, s. 88-89).

³² Arazi üzerinde temlikname sahibinin şer'i ve örfî haklarını gösteren “*serbestnâme*”de şu hususlara dikkat çekilmektedir: “... imdi emlâk ve evkâf min-küllil'vücüh serbestdir buyurdum ki hükm-i şerifimle vardıkda resm-i cürm ü cinâyet ve resm-i arûsâne ve kul ve câriye-i müjdegânisine ve sâir bād-ı hevâsına beylerbeyi âdemlerinden ve sancakbeyi subaşılardan ve alaybeyi ve çeribaşı ve ümenâ ve ummâl ve zü'amâ ve erbâb-ı timârdan ve iş-erlerinden ve gayriden bir ferdi dahl ü ta'arruz etdirmeyüp mûmâileyhin âdemlerine zabt u kabz etdiresiz ânın ki yazılı re'âyâsının birinden cürm sâdır olup bi-hasebîş-şer'iş-şerif salb u siyâset veyahud kat'-ı uzva müstehak olsa ol vakit dahi hükm-i kadı lâhik olup hüccet-i şer'iyye verildikten sonra mücrime günâh sâdır olduğu yerde siyâsete me'mûr olana mûmâileyhin âdemi ma'rifetiyle icrâ etdirüp hâric yere alup gitmeğe komayup ve bedel-i siyâset deyü bir akçe ve bir habbesin aldirmayasız ve şimdiye dek dahl olunup rusûm-ı serbestiyyesinden kimesne bir nesne almışlar ise ba'de's-sübût hükm edüp bî-kusûr ana veresiz ...” (İMSSA, *Üsküdar Kadılığı Sicilleri*, nr. 133, s. 107, evâhir-i C. 1026/25 Haz.-4 Tem. 1617 tarihli ferman sureti).

³³ “... karye-i Bulgurlu ma'a ba'zı arâzî-i mezra'a-i İlisuluk, eş-şehîr be-Gaziler depesi ... Üsküdarî Hüdâyî Seyyid Mahmûd Efendi'ye hibe vü temlik idüp bin yigirmi altı Cumâde'l-âhîr'inün evâilinde mülknâme-i hümayûn verüp ve şeyh-i mûmâ ileyh dahi karye-i mezbûreyi *evvelen kendü nefesine ba'dehü evlâd-ı ev-*

findan kiralanan bağlardan ve ziraat edilen araziden elde edilen öşür ve diğer vergi gelirleri vakıf adına tahsil edilecektir³⁴. Vakfın türü evladlık olması nedeniyle de elde edilecek gelir, Aziz Mahmud Hüdayi'nin evladı arasında paylaşılacaktır³⁵. Aziz Mahmud Hüdayi'ye verilen "serbestnâme"de de belirtildiği üzere, Osmanlı kanunnameleri gereğince "emlak ve evkaf" her açıdan serbest olarak idare olunmakta, bu araziler içinde tahakkuk eden vergilerin tahsiline veya köy halkının şer'an ve örfen cezalandırılması gereken herhangi bir olaya devlet görevlilerinin veya başkalarının hukuken ve kanunen müdahale yetkisi bulunmamaktaydı. Nitekim, köy halkından tahsil olunacak vergilere müdahale edilmesi üzerine, vakfın zarara uğradığını öne süren vakıf mütevellisi devlet merkezine müracaat etmiş ve Bulgurlu'nun "*mefrûzü'l-kalem ve maktû'u'l-kadem serbest olmak üzere*" Hüdayi'ye temlik edilmiş olduğunu teyid eden yeni bir ferman düzenlenmesini sağlamıştır³⁶. Bu serbestiyetin yanında, ayrıca köy halkının "*avârız*" türü yükümlülüklerden de muaf tutulduğu anlaşılmaktadır. 1145/1733 senesinde İran üzerine düzenlenen seferde, askerin ihtiyacı için yol üzerindeki köyler halkından satın alınması lazım olan zahirenin, muafiyet iddiaları kabul edilmeksizin muaf ve gayri muaf herkesten hissesine düşen miktarda zahirenin alınması yönündeki fermana göre Bulgurlu köyü halkından da zahire istenmişti³⁷. Ancak vakıf mütevellisinin, Bulgurlu'nun bu tip yükümlülüklerden "*mu'âf ve müselle*m" köylerden olduğu yönündeki itirazı üzerine merkezdeki mevkufat defterlerine bakılmış, defterde şark seferi için muafiyet gözetilmeksizin herkesin bu yükümlülüğe tabi olması gerektiğini emreden ferman kaydının varlığına rağmen, Bulgurlu köyü halkının ellerinde avârız ve tekâlif türü vergilerden muaf olduklarını gösteren fermanların bulunduğu, şimdiye kadar muafiyet durumlarının bozulmadığı ve bu hususun son olarak 1093/1682 tarihinde mevkufat defterlerine kaydedilmiş bulunduğu görülmüş, bunun üzerine de "âhar karyeye sirâyet eylememesi şartıyla" muafiyetin devam etmesi yönünde yeni bir ferman düzenlenmesine karar verilmiştir³⁸. Söz konusu hukukî-mâli konunun tesbiti açısından da, muafiyet hakkında düzenlenen fermanın bir sureti Üsküdar mahkemesi siciline kaydedilmek üzere gönderilmiştir³⁹.

lâdına vakf idüp ..." (BA, *Atik Şikâyet*, nr. 110, s. 100, evâsıt-ı S. 1139/8-17 Ekim 1726); keza, BA, *Atik Şikâyet*, nr. 75, s. 34, hüküm 3 (İstanbul kaimmakamına ve Üsküdar mollasına evâsıt-ı Ra. 1130/12-21 Şubat 1718 tarihli hüküm). Aziz Mahmud Hüdayi külliyesi hakkında hazırlanan bir doktora tezinde (F. Cangüzel (Güner) Zülfikâr, *Aziz Mahmud Hüdayi Külliyesinin Kuruluşu ve İlk Yüzyılı*, Hacettepe Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış doktora tezi, Ankara 1999), Bulgurlu köyünün temlik edilmesine yer verilmiş (s. 56, 57, 118), vakfa ait tarım işletmeleri içinde Bulgurlu köyü gösterilmiş (s. 53, 55), Hüdayi tarafından evladlık olarak vakfedilen 9 ev kaydına temas edilmiş (s. 54, 100, 101) olmasına rağmen, Bulgurlu'nun evladlık olarak vakfedildiğine yer verilmemiştir.

³⁴ "... bağlarının ve zirâ'at olunur yerlerinün öşr ü resmlerin vakf-ı mezbûre mütevelliyesi tarafına edâ olup ..." (BA, *Atik Şikâyet*, nr. 110, s. 100).

³⁵ "... Bulgurlu nâm karyenün hâsıl olan gallesin batn-ı evvelde olan evlâdına şart ve ta'yin idüp ..." (BA, *Atik Şikâyet*, nr. 58, s. 290, hüküm 4, İstanbul kaimmakamına ve İstanbul eski kadısı Mevlânâ Mirzâde Şeyh Mehmed'e evâhir-i Z. 1124/19-27 Ocak 1713 tarihli hüküm); keza, Bulgurlu'da vakfa ait tarlaların icareteyn olarak kiraya verilmesiyle elde edilen 16.530 kuruşun Hüdayi evladı arasında taksim olunması için Evkaf Nezareti'nden Sadaret'e gönderilen 15 R. [12]70/15 Ocak 1854 tarihli takrir için bkz. BA, A.DVN, dosya 94, gömlek 84.

³⁶ BA, *Atik Şikâyet*, nr. 11, s. 121, hüküm 2, (Üsküdar kadısına hitaben yazılan evâhir-i Ca [10]99/24 Mart-2 Nisan 1688 tarihli hüküm).

³⁷ BA, *Kepeci Mevkufât*, nr. 2886, s. 278, (Gebze kadısına gönderilen 7 Za 1145/21 Nisan 1733 tarihli ferman sureti).

³⁸ Aynı defter, aynı yer.

³⁹ İMŞSA, *Üsküdar Kadılığı Sicilleri*, nr. 388, s. 88.

Buna benzer bir konu daha geç tarihlerde tekrar gündeme gelmiş, belediye teşkilatının kurulmasıyla Dokuzuncu Belediye Dairesi'ne ait bazı vergilerin tahsil edilmesi konusunda yine uyuşmazlık çıkmıştır. Olay "Meclis-i Vükelâ"da görüşülmüş, bu konuda, Evkaf Nezareti, Defter-i Hakani Nezareti, Şura-yı Devlet, Dahiliye Nezareti, Sadaret gibi kurumlarla yapılan yazışmalar ve daha önce bu konuda verilmiş kararlar incelenmiş, Aziz Mahmud Hüdayi vakfının "müstesna evkaf dahilinde" olduğu, muafiyeti hâiz bulunduğu, köy halkının tüm avarız ve tekaliften muaf tutuldukları anlaşılmış ancak belediye resmi alınıp alınmadığına dair bir kaydın bulunmadığı görülmüştür. Bütün bu mülahazalar gözönünde tutularak, Bulgurlu'nun eskiden bir köy iken şimdilerde gelişerek bir kasaba haline gelmiş bulunduğu ve yerleşimin eski sınırları aştığı, bu yüzden avarız ve tekalif cinsinden olmayan belediye vergisinin eski köy hududunu aşan esnaf-tan alınması, köy dahilinden hiç bir vergi talep edilmemesi yönünde karar çıkmıştır⁴⁰. Bu arada vakfa ait mezraa ve meralarda otlayan koyunlardan vakıf adına tahsil edilen "agnâm rüsûmunun" emsaline uygun olarak "maktû" surette Maliye Nezareti tarafından tahsil edilmesiyle ilgili bir teşebbüste bulunulmuş, yapılan yazışmalardan sonra sözkonusu verginin maktû'a bağlanmasının Hüdayi vakfına bir zararı olmayacağı yönündeki görüş hakim olarak, agnâm resminin maktû olarak tahsil edilmesine karar verilmiştir⁴¹.

Diğer taraftan Bulgurlu köyü Aziz Mahmud Hüdayi'ye temlik edildikten ve kendisi tarafından da evladlık olarak vakfedildikten sonra, vakfın idaresi ve gelirin paylaşımı konusunda Hüdayi'nin soyundan gelenler arasında çeşitli anlaşmazlıklar çıktığı gibi⁴²; vergiler veya vakfa ait arazilerin aidiyeti veya işletilmesi konusunda köylüler ve diğer kiracılarla da bir takım sorunlar yaşanmıştır⁴³.

* * *

⁴⁰ BA, MV, dosya 133, gömlek 95, (3 R. 1324/27 Mayıs 1906 tarihli karar).

⁴¹ BA, A.MKT.MHM, dosya 466, gömlek 24, 17 Ş. 1290/9 Ekim 1873.

⁴² Bunlardan bazıları için bkz. BA, *Mühimme Defteri*, nr. 121, s. 44, hüküm 4 (Üsküdar nâibine evâhir-i B. 1125/13-22 Ağustos 1713 tarihli hüküm); *Aynı defter*, s. 61, hüküm 1 (Üsküdar nâibine evâhir-i B. 1125/13-22 Ağustos 1713 tarihli hüküm); BA, *Atik Şikâyet*, nr. 58, s. 290, hüküm 4 (Üsküdar mollasına evâhir-i Z. 1124/ 19-27 Ocak 1713 tarihli hüküm); BA, *Atik Şikâyet*, nr. 60, s. 371, hüküm 4 (Üsküdar mollasına evâsit-ı C. [1]124/16-25 Temmuz 1712 tarihli hüküm).

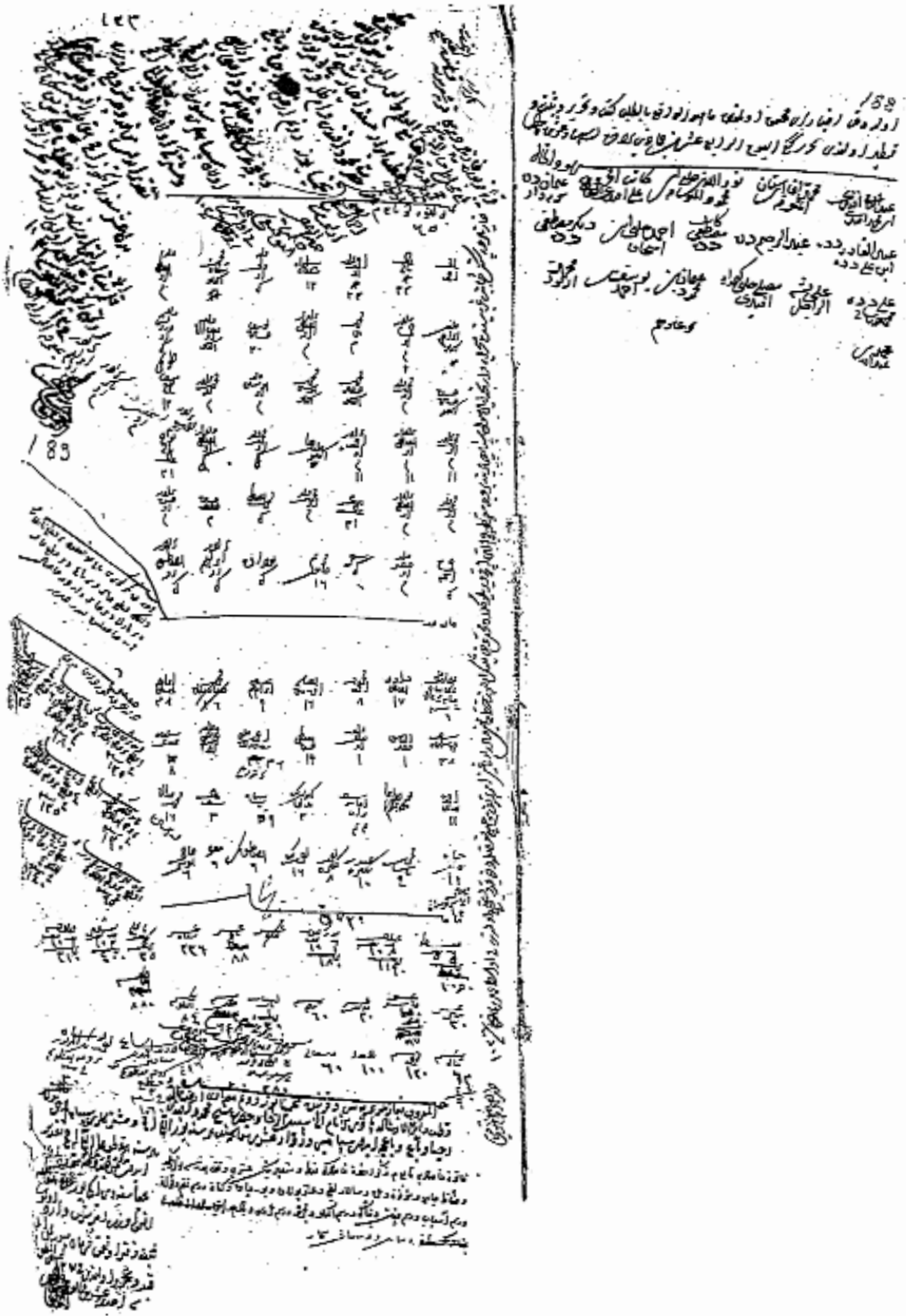
⁴³ BA, *Atik Şikâyet*, nr. 107, s. 311, hüküm 2 (arsa ve mera kirası ile ilgili Üsküdar monlâsına evâil-i R. [1]138/7-16 Aralık 1725 tarihli hüküm); BA, *Aynı defter*, s. 303, hüküm 3, (icâreteynli vakıf evler hakkında Üsküdar mollasına ve bostancıbaşıya evâhir-i Ra. 1138/27 Kasım-6 Aralık 1725 tarihli hüküm); BA, *Atik Şikâyet*, nr. 110, s. 100, hüküm 1 (vakıf idaresi ile köydeki ev sahipleri arasındaki kira meselesi ile ilgili olarak Üsküdar mollasına evâsit-ı S. 1139/8-17 Ekim 1726 tarihli hüküm); BA, *Atik Şikâyet*, nr. 39, s. 852, hüküm 2 (vakfa ait kireç ocağına müdahale ettirilmemesi yönünde Üsküdar kadısına evâil-i N. [1]115/8-17 Ocak 1704 tarihli hüküm); BA, *Atik Şikâyet*, nr. 73, s. 191, hüküm 3 (vakıf idaresi ile ilsuluk zaimi arasındaki toprak davası hakkında Gebze naibine evâil-i Ca. 1129/13-22 Mayıs 1717 tarihli hüküm); BA, *Atik Şikâyet*, nr. 75, s. 34, hüküm 3 (vakıf mütevellisi ile civar köyler sipahileri arasındaki toprak davası için İstanbul kaimmakamına ve Üsküdar mollasına evâsit-ı Ra. 1130/12-21 Şubat 1718 tarihli hüküm); BA, *Atik Şikâyet*, nr. 45, s. 430, hüküm 4 (vakıf idaresi ile Bulgurlu'da toprak ziraat edenler arasındaki dava için Üsküdar kadısına evâsit-ı Ca. [1]118/21-30 Ağustos 1706 tarihli hüküm); BA, *Atik Şikâyet*, nr. 163, s. 73, hüküm 262 (Üsküdar kadısına evâil-i R. [1]152/8-17 Temmuz 1739 tarihli hüküm); BA, *Istanbul Ahkam*, nr. 7, s. 305, hüküm 945 (evâil-i Za. [1]179/11-20 Nisan 1766 tarihli hüküm); BA, *Atik Şikâyet*, nr. 127, s. 468, hüküm 1 (evâhir-i R. 1143/3-11 Kasım 1730 tarihli hüküm); *Üsküdar Kadılığı Sicilleri*, nr. 209, s. 92 (evâsit-ı R. 1062/21-30 Mart 1652 tarihli hüküm).

Üsküdar gibi hemen her yönüyle sayısız belgelere konu olmuş bir beldenin tarihine katkıda bulunacak mahiyette bir çok çalışma ortaya koyabilmek şüphesiz mümkün gözükmektedir. Böyle bir sempozyum için aklımızdan (Üsküdarın balıkçıları, kayıkçıları, iskeleleri, çiçekçileri, menzilhane, su kaynakları gibi) bir çok monografi geçmesine rağmen; Aziz Mahmud Hüdayi ile ilgili kaleme alınacak bir çalışmanın, tasavvuf tarihi yanında, hukuk, iktisat ve sosyal tarih alanlarının da ilgi sahası içine girebileceği düşüncesi etkili olmuştur denebilir. Hatta Aziz Mahmud Hüdayi ile ilgili yapılabilecek çok farklı inceleme alanlarının bulunması bu açıdan bir tercih zorluğunu da gündeme getirmiştir. Eğer, tebliğ sunduğumuz oturuma katılan Belediye Başkanı Sayın Yılmaz Bayat'ın özel bir "Hüdayi Sempozyumu" düzenlenebileceği konusundaki düşüncesi gerçekleşme imkanına sahip olursa, Aziz Mahmud Hüdayi ile ilgili daha farklı konular da ele alınabilir. Böyle bir sempozyuma, Hüdayi'nin soyundan gelenler; Hüdayi külliyesinin yanması ve sonrasındaki imar faaliyetleri; Hüdayi vakfına katılan mülhak vakıflar; külliye besleyen su kanalları ve bunların tamirleri vb. spesifik konular üzerinde tesbitler yapabileme imkanı ortaya çıkacaktır.

Bu arada, Aziz Mahmud Hüdayi külliyesi ve vakfı ile ilgili yaklaşık dört-beş bin belge ve defterden oluşan bir koleksiyonun varlığına araştırmacıların dikkatini çekmek isteriz. F. Cangüzel (Güner) Zülfikar, Aziz Mahmud Hüdayi Külliyesi üzerine yaptığı doktora çalışması esnasında, Hüdayi dergahında sandık ve bohçalar içinde bulunan bu belge ve defterler üzerinde inceleme yapmış, yarısından fazlasının tasnifini yaparak tezine ilave etmiştir⁴⁴. Belgelerin çözümlenmesinde kendisine yardımcı olan bir meslektaşının ifadesine göre, sözkonusu belge ve defterlerin aslı şu anda Sultanahmet Camii bitişindeki Sultan IV. Murad türbesinin içinde bulunan Müze ve Türbeler Müdürlüğü'nde muhafaza edilmektedir. Bunların varlığını devam ettirebilmesi için Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı çatısı altında toplanıp bir tasnifinin yapılması ve çürümüş durumda bulunan belge ve defterlerin acil olarak restorasyona tabi tutulması gerekmektedir.

⁴⁴ Aziz Mahmud Hüdayi Külliyesi'nin Kuruluşu ve İlk Yüzyılı (Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 1999).

EK 1: Bulgurlu köyü ile Gaziler tepesinden aşağıdaki düzlüğe kadar olan arazilerin Aziz Mah-mud Hüdayi'ye temlik edildiğini gösteren kayıtlar (Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Tapu Tahrir Defteri, nr. 733, s. 189 (Sayfanın sol alt tarafındaki kayıt, Gaziler tepesi ve yakınındaki 100 dönümlük arazi-nin Hüdayi tarafından ihya edildiğini göstermektedir).

XVIII. YÜZYIL ORTALARINDA ÜSKÜDAR VE ÇEVRESİNDEKİ HAMAMLAR

Nahide Şimşir*

I. Türklerde Hamam

Sivil mimarimizin önemli müesseselerinden biri de hamamlardır. Hamamlar, mimarlık ve sanat tarihi açısından olduğu gibi kültür tarihimiz yönünden de büyük öneme sahiptir. Temizlik olmadan bir çok ibadetin yapılamaması, her müslümanın hem vücudunu, hem elbisesini hem de bulunduğu çevreyi temiz tutmak zorunda bırakmıştır. Bu anlayışın sonucu olarak, cami yapılmadan evvel, cami inşaatında çalışanların temizlenmesi için hamam yapılıyordu. Hamam inşa edildikten sonra, bunların devam ve işlerliğini sağlamak için de vakıf kuruluyordu¹.

İstanbul'da, Osmanlı döneminde, çok sayıda hamam inşasının iki sebebi vardır. İyi gelir getiren bu tesisler özellikle hayır binalarının evkafı olarak düşünüldüğü gibi, ait oldukları külliyenin merkezi olan camiye cemaat çekme bakımından da etkili olmuşlardır. Hamamlar büyük gelir getirdiğinden, her devirde hızla inşa edilmişlerdir. Ancak hamamlar, kışın gece yarısı ısıtıldığı, odun olarak da insan beli kalınlığında çam kütükleri kullanıldığından², çok miktarda odun ve su harcanmasına sebep oluyorlardı. Bu sebeple de XVIII. Yüzyıl ortalarında (16 - 25.VII. 1768) hamam yapımına sınırlama getirilmiştir³.

Öte yandan birçok büyük külliyenin (Fatih, Süleymaniye, Bayezid ..v.b.) hamamları olduğu gibi, daha küçüklerinin (Mahmud Paşa, Murad Paşa ...v.b.) de bazen hamamları bulunabiliyordu. Vakıf sahipleri, bir çok kez kurduğu hayrata gelir sağlamak için şehrin başka yerinde hamam yaptırmıştır. (Barbaros Hayreddin Paşa'nın Zeyrek'te Çinili Hamamı, Haseki Hürrem Sultan'ın Hamamı gibi) Kolayca şahısların mülkiyetine geçen bu tesisler, gelir getirdikleri sürece, kullanılmış, bu özellikleri azalınca da ortadan kalkmışlardır. Türk mimarisinin en zengin sahalarından biri olan hamamlar bu sebep-

* Yard. Doç. Dr., Balıkesir Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

¹ Kazıcı, Ziya, *İslâmî ve Sosyal Açıdan Vakıflar*, Marifet Yayınları, İstanbul, 1985, s.143 – 144; D'Ohsson, M. De M., *XVIII. Yüzyıl Türkiye'sinde Örf ve Adetler*, (Çev.Zerhan Yüksel), Tercüman Yayınları, s.171.

² And, Metin, "Yabancı Seyyahların Gözüyle 16. Yüzyıl İstanbul'unda Hamamlar ve Temizlik", *İstanbul Armağanı*, 3, *Gündelik Hayatın Renkleri*, (Haz. Mustafa Armağan), İstanbul, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yay., 1997, s.140.

³ Ahmet Refik, *Hicri On İkinci Asırda İstanbul Hayatı (1100 –1200)*, Devlet Matbaası, İstanbul, 1930, s.217.

le İstanbul'da çok kayıp vermişlerdir ⁴.

Dünya hamam mimarisi içinde, Türk hamamları özel bir yere sahiptir. İstanbul'daki hamamlarda bu esaslara uygun olarak çifte hamam veya tek hamam olarak inşa edilmişlerdir. Yarısı erkelere yarısı kadınlara tahsis edilen çifte hamamların bir özelliği hiçbir zaman iki ayrı kısmının kapıları aynı cadde ve sokağa açılmamasıdır. Tek hamamlar da nâdirdir. Bazı özel hamamlar da zamanla ait oldukları müessese veya özel mülkün ortadan kalkmasıyla genel hamam haline gelmişlerdir⁵.

XVI. yüzyılda Osmanlı ülkesini ziyaret etmiş batılı seyyahlar Türklerde temizlik ve hamam ile ilgili şu gözlemlerde bulunmuşlar:

“ Türlerde vücut kirliliği bir kabahattir. Bundan çok çekinir ve bu, ruh kirliliğinden büyük bir cürüm sayılır. Bunun için Türkler vücutlarını daima temiz tutmaya gayret eder ve sık sık hamama giderler.

Türkiye'de bütün İslâm memleketlerinde olduğu gibi bir çok hamam vardır. Bu umumi hamamlardan başka, büyüklerin evlerinde hususi hamamlar mevcuttur, şüphesiz bunlar da güzeldir. Fakat şehirlerde hususi surette yapılmış büyük ve umumi hamamlarla kıyas edilemezler. Bütün bu umumi hamamların zemin ve duvarları mermerle kaplıdır.

Hamamların giriş kısımlarının etrafı, soyunmaya mahsus yerlerle çevrilidir., burada elbiseler çıkarılır, içeri girmek için hazırlanılır, ortada hemen daima fiskiyeli bir havuz bulunur, etrafında alçak iskeleler veya sıralar bulunur.

Bu ilk kısımda elbiseler çıkarıldıktan sonra içeri girilir. Burası daha büyük bir şekilde yapılmıştır. Yarım küre şeklinde kubbesi vardır. Bunların üzerinde bulunan yuvarlak camlardan ziya alır. Bu kısmın iki tarafında mermer döşeli sedir tarzında yüksekçe kısımlar e kurnalar vardır. Evvelâ bunlardan birisinin yanında oturarak sizi yıkayacak tellâk beklenir, bunlar gelirler bütün mafsallarınızı çatırdatarak yumuşatırlar, fakat bütün hareketleri acımadan yaparlar, nihayet siz de kendinizde bir rahatlık hissedersiniz. Bundan sonra sizi daha ufak bir yere götürerek orada yumuşak bir bezle veya lifle yıkarlar, sizi sıcak havlulara sararak ve kurutarak dışarıya götürürler, siz de orada dinlenir ve giyinirsiniz....

Türklerde erkeklerin ve kadınların hamamları ayrıdır. Buna rağmen Türkler hamamda mahrem yerlerini örterler. Almanlar gibi, hamada bütün yerleri açık olarak çıplak dolaşmazlar ve ne de Venedik'te olduğu gibi çıplak hamama girmezler. Türkler bellerinden diz kapaklarından aşağı olan kısmı bir peştemalla örterler ⁶.”

1853'de Osmanlı ülkesine gelip, bir yıl kalan George William Frederick Howard (1802 –1864), Türk hamamları ile ilgili ilginç tespitler yapmıştır. “...Galata'da bir Türk hamamına gittim. Bazı yönlerden yadırgamama rağmen, Türk hamamında yıkanmak güzel bir şey. Mr.Thackeray'in “Cornhill –Kanire Yolculuğu” adlı çok eğlendirici kitabında bu hamamlar hakkında mükemmel bölümler vardır. Türk hamamında bir çeşit kızgın mermer (göbektaşı) üzerinde yatılıyor. Hamam sık sık kullanılırsa çok etkili bir tedavi aracı. Bizler derimizi okşamakla kendimizi temizlediğimizi sanıyoruz. Türkler ise gerçek temizlik örneği kişiler.Sıcak odalar ve nefis bir keselenmeden sonra insan mayhoş bir şekilde yatarken kahve, limonata ve çubuk getirmeleri çok hoş bir şey ⁷.”

⁴ Eyice, Semavi, “İstanbul Tarihi Eserler”, İslâm Ansiklopedisi, MEB Basımevi, C.V/II, İstanbul 1987, s. 1214.

⁵ “İstanbul”, DIA, Diyanet Vakfı Yayınları, C. XXIII, İstanbul, 2001, 255 – 256.

⁶ Dirimtekin, Feridun, *Ecnabi Seyyahlara Nazaran XVI. Yüzyılda İstanbul*, İstanbul Fetih Cemiyeti İstanbul Enstitüsü Neşriyatı, İstanbul 1964, s.49 - 50.

⁷ Howard, George William Frederick, *Türk Sularında Seyahat*, (Çev. Şevket Serdar Türet), Tercüman Yayınları, İstanbul 1978, 22.

“ .. Mahallenin dinle ilgisi olmayan en popüler binası büyük bir kubbenin etrafında küçük kubbelerden meydana gelen, mimarî tarzı bakımından camiye andıran hamamdı. Büyük hamamların, hele kaplıcaların üstüne yapılanların erkeklere ve kadınlara mahsus olmak üzere iki kısmı vardı; bazıları ise yalnız bunlardan birine mahsus olurdu, fakat çoğunlukla hamamlar haftanın birkaç günü kadınlar için, diğer günleri de erkekler için çalışırdı. Kadınlara mahsus günlerde erkeklerin uzak durması için kapıya bir örtü asılırdı. İçerde soyunma odaları vardı. Büyük ve iyi hamamlarda tek kişilik soyunma odaları, fiskiyeli havuzlar olduğu gibi yerler de mermerden yapılı olurdu. Fakat hepsinde bakır cezve saplarının çevrelediği mangalın başında oturan kahveci bulunurdu. Büyük hamamlarda istirahat etmek için sıralar bulunan asıl sıcak kısım büyük kubbenin altında, göbek taşının olduğu yerdedir. Duvarlarda çepeçevre kurnalar ve girinti olarak halvet denen hususi yıkanma odalları bulunur. Musluklardan akan su ufak pirinç taslarla alınıp yıkananın üstüne dökülür. Hususi odalarda rahat yıkanabilmek için kapı yukardan sarkıtılan deri perdelerle kısmen gizlenirdi. Kubbede buharın çıkmasını sağlamak için ufak delikler açılmıştır. Bursa’da olduğu gibi hamam tabii kaplıcalardan gelen sudan faydalanmıyorsa su yeraltındaki bir kuyudan öküzün veya atın döndürdüğü çarkla çıkarılıp Romalıların da kullandığı yer altı ısıtma sistemiyle ısıtılır. Bu sistemde su kazanının yanında ocak yakılır ve duvarda çiniyle kaplı bacalar yapılı. ...Büyük hamamların bazıları gerçekten güzel binalardı ve özel ahırları, ahçıları, kahveleri, şerbet, terlik ve peştamal satan küçük dükkanları bile vardı. Bütün hamamlar vakıflara bağlı olduğu için parasızdı, fakat şart olmasa bile hizmetkârlara bahşiş vermek usuldendi. Mahalle sakinleri tarafından sık sık ziyaret edilen hamamlar bir nevi sosyal toplantı yerleri sayılırdı; onun için ufak bir bahşişi esirgeyip orada çalışanlarla kötü kişi olmak akıl kârı değildi ⁸. “

“...büyük evlerde kadınlarla erkeklere ayrı ayrı olam üzere özel hamamlar bulunmasına rağmen mahalle hamamına gitmekten kendilerini alamazdı.

Erkeklerin baskısından uzak olan bu ziyaretler yaz ve kış haftada bir kere yapılır, arkadaşlarla buluşmak, yabancılarla tanışıp haber alış verişi yapmak, gelin namzetlerini inceleyip kızlarının rakibelerini tanımak için fırsat yaratıyordu. Erkek anneleri kız annelerinden üstün olduğu için dedikodu yapıldığı zaman ön plana onlar geçerdi. Çoğunlukla evin bütün kadınları bir günlük yiyecek, içecek ve çerezlerini, nakış, yün veya o sırada yaptıkları başka el işlerini de alarak hep beraber hamama giderlerdi. Bazen hamamına refakat eden hizmetçi kurnalı özel odayı üç kere fırçalarken hanımı da temizliğin istendiği gibi olmasını beklerdi. Hamamda üç defa yıkanıldıktan sonra yemek yenir, biraz uyunur, soğuklukta el işi veya dedikodu yapılır, bohçalar toplanmadan bir kere daha üç defa yıkanılırdı. Yıkanılırken istenmeyen kıllar sönmemiş kireç ve sarı zırnıktan yapılan kıl dökücü bir ilâçla yok edilirdi. Bu ilâç yassı bir âletle cilde yayıldıktan sonra midye kabuğunun jilet gibi keskin ağzı ile çıkarılırdı. Cilt kaba bir keseyle oğuşturulur, tabanlar törpüyle ovulur, saç yumurta sarısıyla yıkanıp beyazı da kırışıklıkları yok etmesi için gözlerin etrafına sürülür, birçok esans ve merhem denenip değiş tokuş edilirdi. İçinde oturup yıkanabilecek küvete benzer bir şey yoktu, çünkü durgun su hiç sevilmezdi. Duvarlardaki pirinç musluklardan gürül gürül akan sıcak su mermer kurnalara doldurularak herkesin evinden getirdiği ufak pirinç tasla alınıp vücuda dökülürdü. Islak mermer döşemede kaymamak için sedef kakmalı veya gümüşle süslenmiş yüksek tahta takunyalar giyilirdi. Kıskaç cinlerin hamamların karanlık köşelerinde gizlendiğine inanıldığı için onlardan insanı koruyacak özel tedbirler asla ihmal edilmezdi.

⁸ Lewis, Raphaella, Osmanlı Türkiyesinde Gündelik Hayat (Âdetler ve Gelenekler), (Çev. Mefkûre Poroy), Doğan Kardeş Matbaacılık Sanayii A.Ş. Basımevi, İstanbul 1973, s. 71 - 73.

Kadınların hamama ailece gezmeye gider gibi gitmelerine rağmen erkekler yalnız veya bir iki arkadaşlarıyla beraber, fakat kadınlardan daha sık hamama giderlerdi. Hamama girince elbiseleri bir çevreye sarılıp köşelerinden bağlanırdı. Erkek divanda oturup sigarasını tellendirirken tellâkin onu çağırmasını beklerdi. Hazır olunca tellâkin onu çağırmasını beklerdi. Hazır olunca tellâk ona masaj yapıp vücudunu ovar, sonra keseleyip yıkardı. Daha az parası olan müşteriler hamamdaki berber, masajcı ve tellâkları tutmaz, kapıdaki seyyar satıcıdan aldıkları ilâçla tıraş olurlardı. Bir de hamamlarda dolaşan seyyar berberler vardı ki bunlar müşterilerini kollarının altında taşıdıkları ufak hasır iskemleye oturtup saç ve sakal tıraşı yapardılar. Hamama sakin bir istirahat havası hakimdi. Bununla beraber bilhassa şehirlerde çok kötü şöhret yapmış erkek hamamı da bulunurdu. Kadın hamamlarında olduğu gibi erkek hamamlarının da bir kısmı gayrimüslimlere ayrılmıştı. Bazıları ise çarşı idarecileri tarafından tayin edilen haftanın belli günlerinde gayrimüslimlere çalışırdı. Onların kullandığı ustura, havlu ve diğer eşya Müslümanlarınkinden ayrı tutulurdu ⁹.

II. 2706 numaralı Hamam Defteri

Bildirimizde istifade etmiş olduğumuz defter, Başbakanlık Osmanlı Arşivinde Cevdet Belediye tasnifinde 2706 numarada kayıtlı Cemazielevvel 1180 (5.X-3.XI.1766) tarihli olup, İstanbul, Galata, Eyüb ve Üsküdar'da bulunan hamamların sahipleri, kiracıları ve kiralari ayrı ayrı yazılmak suretiyle hazırlanmıştır.

Defterin başında bulunan buyrultuda, eskiden beri Halk hamamlarının gedik üzere tasarruf olduğu, hamama gelenlerin her türlü eşyalarını dış Camekânda (soyunulacak yer) bırakmakta, natır (hamam bekçisi) ve dellaklar (hamamda müşterileri yıkayıp, keseleyen kimse) güvenilir kişilerden olması gerektiği, Yeniçeriağası, Ocak yazıcısı aracılığıyla, dellaklar berberlerine, hamamcılar ise dellaklarına ve diğer çalışanlarına kefil olduklarından söz edilmektedir.

Bir hamamın kiracısı olup, hamam eşyasına sahip olanlar, hamamından çıkıp, başkasına verilmek istendiğinde, kethüdaları ve diğer ustaları aracılığıyla, yazılıp, hamam işlerinden idâresine kadar her şeye kethüda ve ustalarının kefil olacakları kimseye satış yoluyla verildiği, hamamcılarının kullanmış olduğu peştamal ve sileceklerin usulüne uygun uzunlukta, temiz ve güzel olmaları gibi hususlara dikkat ederek hamamcılık yaptıkları halde, bir süreden beri hamam sahipleri hamamların kiralalarını haddinden fazla artırıp, kira şartlarına uymayarak, kiracılarını kira sözleşmelerindeki süre dolmadan, çıkararak, hamamlarını, hamamcı esnafı vasıflarına uygun olmayanlara vermeleri, mevcut hamamcı esnafının bundan mağdur olmasıyla sonuçlanmıştır. Bütün hamamcı esnafı durumlarını 10 Ekim 1766 tarihli arzuhalleri ile belirtmiş, bunun üzerine Mehmed Emin Efendi, Yeniçeriağası, yazıcı, hamamcılar kethüdası, yiğitbaşı ve duacıları aracılığıyla İstanbul, Eyüb, Galata ve Üsküdar kazalarında bulunan hamamların sahipleri, kiracıları ve kiralari defter halinde yazılıp, bundan sonra hamamcı esnafının kanunlarına uygun olarak idaresi ve herhangi bir şekilde mağdur edilmemeleleri kararlaştırılmıştır¹⁰.

Bizimde tebliğimizin konusu olan, bu defterin 1 ile 5. sahifeleri İstanbul, 5 - 6. sahifeler Eyüb, Südlüce, Hasköy, 6 -7. sahifeler Galata, Kasımpaşa, Tophane, Fındıklı, Be-

⁹ Lewis, Raphaella, *a.g.e.*, s.117 -118.

¹⁰ BOA. *Cevdet Belediye*, Nr: 2706, Lef-1.

şiktaş, Ortaköy, Arnavutköyü, Rumelihisarı, İstinye, Yeniköy, Sarıyer ve Rumelikavakhisarı, ve nihayet 7 – 8. sayhifeler Üsküdar, Kadıköy, İstavroz, Çengelköy, Anadolu Hisarı, Kalıncak, Paşabahçesi, İncirköy, Beykoz ve Anadolu Kavağhisarı'nda bulunan hamamları ihtiva etmektedir.

Defterde İstanbul, Galata, Eyüp ve Üsküdar'da bulunan 195 hamam, hamam sahibi, kiracıları ve kiraları yazılı bulunmaktadır. Bu hamamların 112'si İstanbul, 83'ü İstanbul çevresindedir. Defterde çifte, yekta ve kuşluk olmak üzere üç çeşit hamamdan söz edilmektedir.

III. Üsküdar ve Çevresindeki Hamamlar

a. Üsküdar'daki Hamamlar

Tablo 1

Hamamın adı	Türü	Sahibi Vakıf	Tasarruf şekli	Kirası (aylık kuruş (Vakıf))	Gedik sahibi
Üsküdar'da Ağa	Çifte	Kilâri Ağası İsmail Ağa (Atik meshane kurbinde)	İcâre-i vahide ile	30	Mehmed Ağa
Üsküdar'da Ayazma	Kuşluk	Vakf-ı Hümayundan	Talhirci? Mustafa iken Mahlül	35	Hacı Mehmed
Üsküdar'da Bey	Çifte	Ayasofya Vakfından (Kulluk kurbinde)	Cezayirli Hasan Ağa, Zaim Süleyman Bey, Fatma Hatun	77	Cezayirli Hasan Ağa
Üsküdar'da Eski	Çifte	Rum Mehmed Paşa Vakfından (Balaban iskelesi kurbinde)	İbrahim, Tahir ve anneleri Afife Hatun	57	Afife Hatun
Üsküdar'da Hacı Paşa	Çifte	Hacı Paşa Vakfından (Doğancılar kurbinde)	Silâhdar Kâtip Seyyid Halil? Efendi	35	Hadice Hatun
Üsküdar'da Hastahane	Kuşluk	Sultan Osman Han Vakfından	Hacı Mehmed Ağa	2,5	Hacı Mehmed
Üsküdar'da Yeşildirekli Kebir	Çifte	Valide-i Atik Vakfından	Hadice Hatun	87,5	Abdurrahman Ağa

Üsküdar'da XVIII. Yüzyıl ortalarında Ağa, Ayazma, Bey, Eski, Hacı Paşa, Hastane ve Yeşildirekli Kebir(Büyük) olmak üzere 7 hamam bulunmaktaydı.

Ağa hamamı, Üsküdar'da Doğancılar'da, Gündoğumu caddesi Pırnal sokağı kavşağındadır. Çifte hamam olup, I. Ahmed'in iç kiler ağası Malatyalı İsmail Ağa tarafından 1609'da¹¹ yaptırılmıştır. Kirası aylık 30 kuruş, gedik sahibi Mehmed Ağa'dır¹².

Malatyalı İsmail Ağa bin Mehmed'in Üsküdar'da camii, çeşmesi de vardı. Ayasofya'da da imaret, tekke ve bir çeşmesi vardı. Malatyalı İsmail Ağa, Akağalardan, Darülsade Ağası olmuş, kabri Malatyada'dır¹³.

¹¹ Koçu, Reşat Ekrem, *İstanbul Ansiklopedisi*, I, İstanbul, 1944, s.158-159.

¹² BOA. *Cevdet Belediye Nr: 2 706*, Lef-8

¹³ Tanışık, İbrahim Hilmi, *İstanbul Çeşmeleri*, II, İstanbul, Maarif Matbaası, 1945, s. 296; *İstanbul Kültür ve Sanat Ansiklopedisi*, I, İstanbul, Tercüman Yay., 1982, s.316.

Ayazma hamamı, Üsküdar'da Vakf-ı Hümayundan olup, III. Mustafa tarafından annesi Mihrişah Emine Sultan ile ağabeyi Şehzade Süleyman adına yaptırılmış¹⁴, kuşluk hamamıdır. Talhirci? Mustafa tasarrufunda iken, mahlul, kirası 35 kuruş, gedik sahibi Hacı Mehmed'dir¹⁵. Ayazma cami civarında cami ile beraber yapılmış, Reşat Ekrem Koçu 1946'da harap durumda olduğunu belirtmektedir¹⁶.

Bey hamamı, Kulluk yakınındadır. Ayasofya vakfından olup, Cezayirli Hasan Ağa, Zaim Süleyman Bey ve Fatma Hanım tasarrufunda, çifte hamamıdır. Gedik sahibi Cezayirli Hasan Ağa olup, kirası 77 kuruştur¹⁷.

Eski Hamam, Balaban iskelesi yakınında, Rum Mehmed Paşa vakfından çifte hamam olup, İbrahim, Tahir ve anneleri Afife Hatun tasarrufunda, kirası 35 kuruş olup, gedik sahibi Afife Hatundur¹⁸.

Hacı Paşa hamamı, Hacı Paşa vakfından Doğancılar yakınında, Silâhtâr Kâtip Halil? Efendi tasarrufunda, kirası 35 kuruş olup, gedik sahibi Hadice Hatun'dur¹⁹.

Hastane hamamı, Sultan Osman vakfından olup, kuşluk hamamıdır. Tasarruf ve gedik sahibi Hacı Mehmed olup, kirası 2,5 kuruştur²⁰.

Yeşildirekli Kebir(Büyük) hamam, Valide-i Atik vakfından Hadice Hatun tasarrufunda çifte hamamıdır. Kirası 87,5 kuruş, gedik sahibi Abdurrahman Ağadır²¹. Valide-i Atik III. Murad'ın annesi Nurbanu Sultandır. Bu isimde külliyesi ve suyu mevcuttur²².

b. Üsküdar Çevresindeki Hamamlar

Tablo 2

Hamamın adı	Türü	Sahibi Vakıf	Tasarruf şekli	Kirası (aylık) (Vakıf)	Gedik sahibi
Anadolu Kavakhisarı	Çifte	Mehmed Ağa Camii Vakfı	İcare-i vahide	7,5	Mustafa Ağa
Anadoluhisar	Çifte	Yasemin Hatun Vakfından	İzzi Efendi yetimleri Hanife Hatun	20	Hacı Abdullah
Beykoz	Kuşluk	Hacı Odabaşı Vakfı	Fatma Hatun	5	Fatma Hatun
Çengelköy	Kuşluk	Yenişehir(li) Defterdar Mustafa Vakfından	Salih Efendi tasarrufunda	90	Salihbeşe
Çinili	Çifte	Valide-i Cedid Vakfından (Valide-i Cedid Camii kurbinde)	Hasan, Hüseyin, Afife, Nefise, Hanife, Fatma	33	Seyyid Mehmed
İnadiye	Kuşluk	Bandırmalı Tekyesi kurbinde	Bervech-i meşruta Nakib Efendi	Battal	Nakib Efendi

¹⁴ Şem'dânî-zâde Fındıklılı Süleyman Efendi Târîhi Mür'it- Tevârih, II.A, (Haz. M.Münir Aktepe), İstanbul, Edebiyat Fakültesi Matbaası, 1978, s.39 ; Eyice, Semavi, "Ayazma Camii", DİA, IV, İstanbul, 1991, s.230 – 231.

¹⁵ BOA. Cevdet Belediye Nr: 2706, s.8

¹⁶ Koçu, Reşat Ekrem, İstanbul Ansiklopedisi, III, İstanbul, 1948, s. 894.

¹⁷ BOA. Cevdet Belediye Nr: 2706, s.8

¹⁸ BOA. Cevdet Belediye Nr: 2706, s.8

¹⁹ BOA. Cevdet Belediye Nr: 2706, s.8

²⁰ BOA. Cevdet Belediye Nr: 2706, s.8

²¹ BOA. Cevdet Belediye Nr: 2706, s.8

²² Vakıf Su Tahlilleri, I, XIX. Ve XX. Yüzyılda İstanbul Suları, Haz. Ahmet Tabakoğlu, Ahmet Kal'a, Salih Ayural.,v.d., İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, İstanbul, 2001,s. 182.

Hamamın adı	Türü	Sahibi Vakıf	Tasarruf şekli	Kirası (aylık) (Vakıf)	Gedik sahibi
İncirköy	Kuşluk	Sultan Bayezid muhallefatından Ümmühanî Hatun Va	Emetullah Hatun	1	Emetullah Hatun
İncirköy	Kuşluk	Hazinedar Osman Ağa Mülk		Battal	
İstavroz	Kuşluk	Öküz Mehmed Paşa Vakfından	Hadice Hatun Vakfından	18	Ali Baba?
Kadıkaryesi	Kuşluk	Molla? Çelebi Vakfından	Bostanî Mehmed Ağa	90	Bostanî Mehmed
Kalıncak karyesi	Kuşluk	Yasemin Hatun Vakf	Mehmed Ağa	25	Osmanbeşe
Kanlıca Karyesi	Kuşluk	Kütüphane Vakfından	Hadice Hatun mirasçıları Abdullah, Emine, Hanife	2,5	Abdullah, Emine, Hadice
Paşabahçesi	Kuşluk	Vakf-ı Hümayundan	İcare-i vahide	30,5	İsmail Ağa
Selâmi	Kuşluk	Mahalle-i mezkurede vâki Selâmi Efendi v	Mehmed Emin	5 kuruş	Mehmed Emin
Valide-i Atik (Toptaş kurbinde)	Çifte	Valide-i Atik Vakfından	Taşnalı?Ali Paşa zevcesi Emetullah Hatun	57,5	Hacı Ömer Ağa
Yalıköy	Kuşluk	Uncubaşı Mehmed Ağa Vakfı	Bervech-i meşruta Ömer Ağa	2.30	Ömer Ağa

XVIII. yüzyıl ortalarında, Üsküdar çevresinde Anadolu Kavakhisarı, Anadoluhisarı, Beykoz, Çengelköy, Çinili, İnadiye, İncirköy (2 tane), İstavroz, Kadıköyü, Kalıncak köyü, Kanlıca köyü, Paşabahçesi, Selâmi, Valide-i Atik ve Yalıköy olmak üzere 16 hamam bulunmaktaydı.

Anadolu Kavakhisarı hamamı, Mehmed Ağa Vakfından çifte hamam olup, icare-i vahide ile tasarruf edilmektedir. Kirası 7,5 kuruş olup, gedik sahibi Mustafa Ağadır²³. Anadolu Kavağı köyünde Reşat Ekrem Koçu'nun verdiği bilgilere göre, 1946'da harabe halindeydi. Belediye şehir rehberinde hamamın kapısının bulunduğu sokak "Mihrişah Hamamı Sokağı" adını taşıdığına göre, eski adı bu olmalıdır. Hamam ile ilgili bilgi veren Evliya Çelebi, bu hamamdan Ali Reis hamamı olarak söz etmekte, hamam bugünde Ali Reis Camisinin karşısında bulunmaktadır. Bütün bunlardan hamamın Ali Reis tarafından yaptırılıp, Mehmed Ağa tarafından tekrar yaptırıldığı veya tamir edildiği akla gelmektedir²⁴.

Anadoluhisar Hamamı, Yasemin Hatun vakfından çifte hamamdır. İzzi Efendi yetimleri Hanife Hatun tasarrufunda, çifte hamamdır. Kirası 20 kuruş, gedik sahibi Hacı Abdullahdır²⁵. Reşad Ekrem Kocu'nun verdiği bilgilere göre, Anadoluhisarında Hamam önü denilen yerde, ne zaman kapanıp, yıkıldığı bilinmiyor. 1946'da Hisar Hamamı adını taşımakta idi. Hisar Camii karşısında Yasemin Hatun Sıbyan Mektebi evkafındandır²⁶.

Beykoz Hamamı, Hacı Odabaşı Vakfından olup, kuşluk hamamdır. Gedik ve tasarruf sahibi Fatma Hatun olup, kirası 5 kuruştur²⁷.

²³ BOA. *Cevdet Belediye*, Nr: 2 706, s.7.

²⁴ Koçu, Reşat Ekrem, *a.g.e.*, C. II., s.509.

²⁵ BOA. *Cevdet Belediye*, Nr: 2 706, s.7.

²⁶ Koçu, Reşat Ekrem, *a.g.e.*, C. II, s.501.

²⁷ BOA. *Cevdet Belediye*, Nr: 2 706, s.7.

Çengelköy hamamı Yenişehirli Defterdar Mustafa Vakfından kuşluk hamadır. Gedik ve tasarruf sahibi Salih Efendi olup, kirası 90 kuruştur²⁸.

Çinili hamam, Valide-i Cedid Camii yakınında, Valide-i Cedid Vakfından çifte hamamdır. Hasan, Hüseyin, Afife, Nefise, Hanife ve Fatma Hatunların tasarrufunda, kirası 33 kuruş, gedik sahibi Seyyid Mehmed 'dir²⁹.

İnadiye hamamı, Bandırmalı Tekyesi yakınında, bervech-i meşruta ile tasarruf olunmakta, kuşluk hamam olup, battal durumdadır. Gedik sahibi Nakib Efendi'dir³⁰.

İncirköy'de iki hamam bulunmaktadır. İlki Ümmühanî Hatun vakfından olup, kuşluk bir hamamdır. Tasarruf ve gedik sahibi Emetullah Hatun olup, kirası 1 kuruştur³¹.

İncirköy'deki ikinci hamam, Hazinedar Osman Ağa'nın mülk ve kuşluk hamamıdır. Hamam kullanılmaz durumdadır³².

İstavroz hamamı, Öküz Mehmed Paşa vakfından ve kuşluk hamamdır. Hamam Hadice Hatun vakfının tasarrufunda, gedik sahibi Ali Baba? Ve kirası 18 kuruştur³³.

Kadıköyü hamamı, Molla? Çelebi vakfından kuşluk bir hamamdır. Tasarruf ve gedik sahibi Bostanî Mehmed Efendidir. Kirası 90 kuruştur³⁴.

Kalıncağ köyü hamamı, Yasemin Hatun vakfından olup, kuşluk hamamdır. Hamam Mehmed Ağa tasarrufunda, kirası 25 kuruş ve gedik sahibi Osmanbeşe'dir³⁵.

Kanlıca köyü hamamı, Kütüphane vakfından, kuşluk hamamdır. Tasarruf ve gedik sahipleri Hadice Hatun mirasçısı Abdullah, Emine ve Hanife olup, kirası 2,5 kuruştur³⁶.

Paşabahçesi hamamı, vakf-ı hümayundan olup, kuşlukdur. İcare-i vahide ile tasarruf olunmakta, kirası 2,5 kuruş, gedik sahibi İsmail Ağa'dır³⁷.

Selâmi hamamı, Selâmi Efendi vakfından olup, kuşluk hamamdır. Gedik ve tasarruf sahibi Mehmed Emin'dir. Kirası 5 kuruştur³⁸.

Valide-i Atik hamamı, Toptaş yakınında olup, Valide-i Atik vakfından ve çifte hamamdır. Hamamın tasarrufu Taşnalı? Ali Paşa eşi Emetullah Hatun üzerinde olup, kirası 57,5 kuruş ve gedik sahibi Hacı Ömer Ağa'dır³⁹.

Yalıköy hamamı, Uncubaşı Mehmed Ağa vakfından, kuşluk hamamdır. Bervech-i meşruta ile Ömer Ağa tasarrufundadır. Gedik sahibi de Ömer Ağa olup, kirası 2,30 kuruştur⁴⁰.

²⁸ BOA. *Cevdet Belediye*, Nr: 2706, s.8

²⁹ BOA. *Cevdet Belediye*, Nr: 2706, s.8

³⁰ BOA. *Cevdet Belediye*, Nr: 2706, s.8

³¹ BOA. *Cevdet Belediye*, Nr: 2706, s.7

³² BOA. *Cevdet Belediye*, Nr: 2706, s.7

³³ BOA. *Cevdet Belediye*, Nr: 2706, s.8

³⁴ BOA. *Cevdet Belediye*, Nr: 2706, s.8

³⁵ BOA. *Cevdet Belediye*, Nr: 2706, s.7

³⁶ BOA. *Cevdet Belediye*, Nr: 2706, s.7

³⁷ BOA. *Cevdet Belediye*, Nr: 2706, s.7

³⁸ BOA. *Cevdet Belediye*, Nr: 2706, s.8

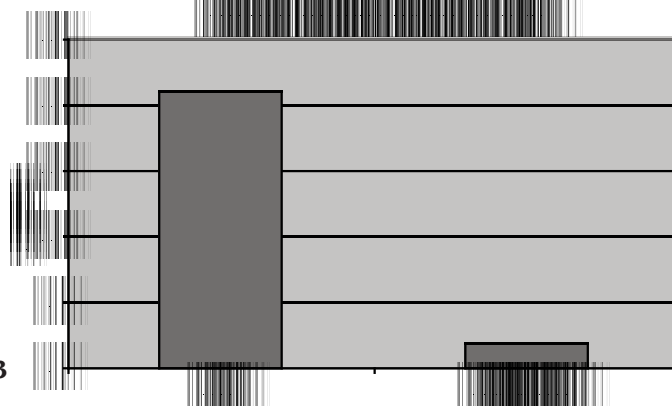
³⁹ BOA. *Cevdet Belediye*, Nr: 2706, s.8

⁴⁰ BOA. *Cevdet Belediye*, Nr: 2706, s.7

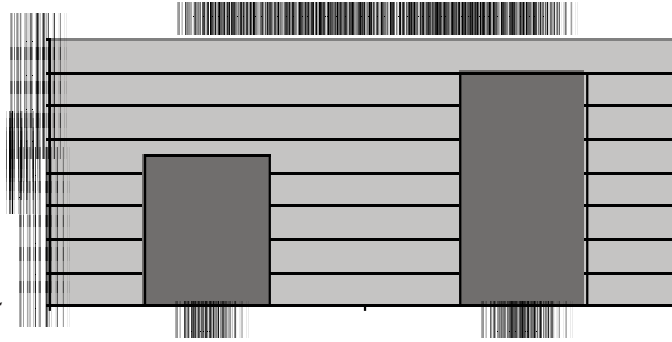
IV. Üsküdar ve Çevresindeki Hamamlar ile İlgili Genel Değerlendirme

Tablo:3

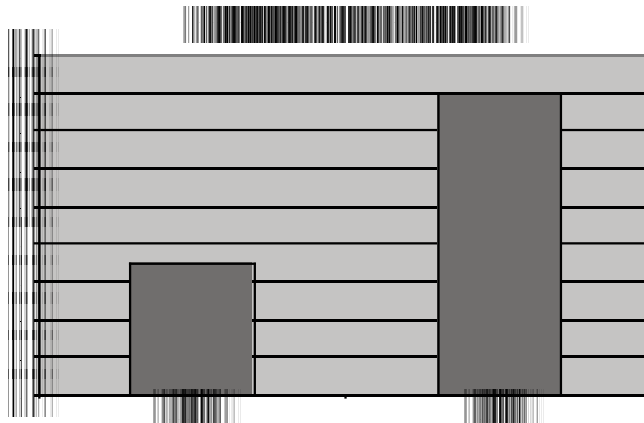
XVIII. yüzyılın ortalarında Üsküdar ve çevresinde toplam 23 hamam bulunmaktaydı. Bu hamamların 21'i (% 91.3) faal, 2'si (% 8.7) de kullanılmaz durumdaydı.

Tablo:4

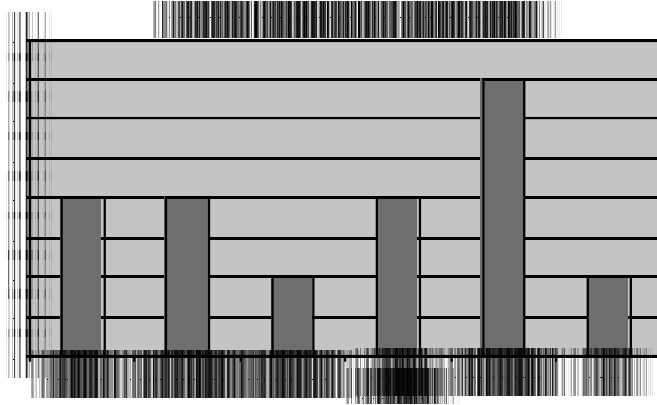

2706 numaralı hamam defterinde hamamlar çift, yekta ve kuşluk olmak üzere üç bölümde tasnif edilmiştir. Üsküdar ve çevresinde bulunan hamamların 9 tanesi (% 39.2'si) çifte, 14 tanesi (% 60.8'i) kuşluk hamamdır.

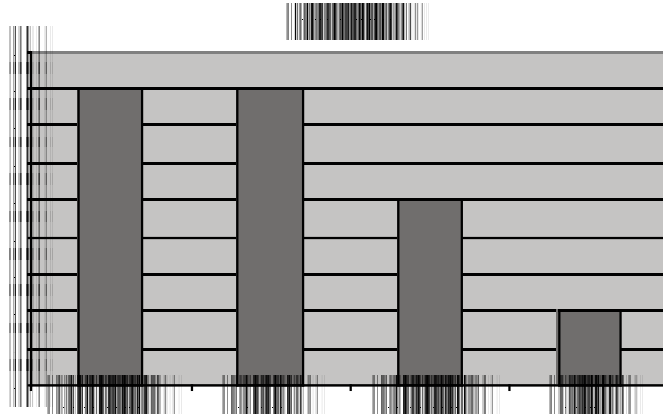
Tablo:5

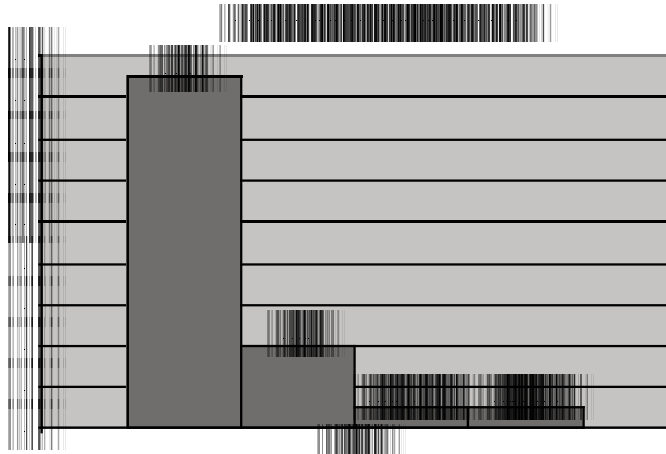
XVIII. yüzyıl ortalarında Üsküdar ve çevresinde bulunan hamam sahiplerinin 7'si (% 30.4) kadın, 16'sı (% 69.6) erkek'tir.

Tablo:6

XVIII. yüzyıl ortalarında Üsküdar ve çevresinde bulunan hamamların banilerinin 4'ü (% 17.4) sultan, 4'ü (% 17.4) hanım sultan, 2'si (% 8.7) sadrazam, 4'ü (% 17.4) devlet görevlisi, 7'si (% 30.4) özel şahıs, 2 tanesi (% 0.09) de diğer olmak üzere tasnif edilebilmektedir.

Tablo:7

XVIII. yüzyıl ortalarında Üsküdar ve çevresindeki hamamların kiralıklarına göre dağılımı ise şöyledir; 8'i (% 34.8) 1 - 10 kuruş, 8'i (% 34.8) 20 -40 kuruş, 5'i (% 21.7) 80 kuruş ve üstü, 2'si de (% 8.7) battal durumdadır.

Tablo:7

Hamamların gediğine sahip olanların ise 17'si (% 74.1) erkek, 4'ü (% 17.4) kadın, 1'i (% 4.3) 2 kadın 1 erkek tarafından tasarruf edilmektedir. Hamamlardan 1 tanesinin (% 4.3) ise gedik sahibi belirtilmemiştir.

Sonuç:

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Cevdet Belediye 2706 numarada bulunan, 1766 yılının sonlarına tarihlenen, hamam defteri sayesinde, bu tarihlerde Üsküdar merkezde 7, Üsküdar'a bağlı yerlerde ise 16 hamam bulunduğunu, bunlardan ikisi hariç hepsinin kullanıldığını öğreniyoruz. Ayrıca Üsküdar ve çevresinde bulunan hamamların, hamam sahipleri, kiracıları ve kiralari hakkında da kıymetli bilgiler edinmiş bulunuyoruz. Tesbit edebildiğimiz kadarıyla Üsküdar merkez ve çevresinde bulunan hamamlardan Ağa, Bey /Kulluk (yıkılıp, aslına uygun olarak yapılmış, çarşı olarak kullanılmaktadır), Yeşildirekli (bugün Mimar Sinan alışveriş merkezi) ve Çinili hamamlar haricindekiler günümüze ulaşamamışlardır.

OSMANLI SARAY TÖRENLERİNİN ÜSKÜDAR'A YANSIMASI

Dündar Ali Kılıç*

Törenler, bir toplumun sosyo-kültürel hayatında önemli olayları ve günleri anmak veya kutlamak için hazırlanan ve yapılan toplantılardır. Bu toplantılar, her toplumda olduğu gibi Osmanlı toplumunda da, Teşrifât usûl ve kaidelerinin belirlenmesinde, Osmanlı ictimaî hayatı ve devlet anlayışı önemli bir rol oynamıştır. Osmanlı kültür yapısı ve anlayışının büyük bir ihtişamla ortaya konulduğu en önemli yer de, Osmanlı Sarayı olmuştur. Osmanlı Saray Teşrifâtı, kültür tarihimiz içinde hem muhteva hem de biçim bakımından önemli bir yere sahiptir. Sarayda uygulanan törenler, kültürel kimlik içinde özellikle iktidâr anlayışının bir tezahürü olarak karşımıza çıkmakta, aynı zamanda da Osmanlı toplumunun zengin kültür mirasını ortaya koymaktadır.

Osmanlı Saray Törenleri'nin bazıları saray dışına taşarken, saray içinde yapılan törenlerin bazıları da halkın katılımıyla icra edilmekteydi. Saray dışına taşan törenlerde Üsküdar'ın ayrı bir konumu bulunmaktaydı. Anadolu'ya açılan kapı hükmünde olan Üsküdar, bu konumuyla törenlerin yoğun olarak yapıldığı bir yerdi. Osmanlı Saray Teşrifâtı'nda önemli bir yeri olup, Üsküdar'da devam eden törenleri şöyle sıralayabiliriz:

1- Surre-i Humâyûn İhrâcı

Surre, lügatta *akçe kesesi, para çıkını ve Haremeyn-i Muhteremeyn'e cânib-i saltanat-ı seniyyeden her sene ihdâ buyurulan akçe ve saire* (Şemseddin Sami, 1317: 826- PAKALIN, 1993:384) olarak tarif edilmektedir. Bununla birlikte Osmanlılar tarafından her sene Surre Emîni vasıtasıyla Mekke ve Medine halkına, Şeriflere gönderilen ve Mekke Emîri ve Mekke Kadısı ve sair ilgililerin huzurunda dağıtılan malûmiye'lere (para keseleri) de surre denilirdi (UZUNÇARŞILI, 1988:385). Osmanlı padişahlarının her yıl hac mevsiminde Haremeyn-i Şerifeyn ahâlisine, zâhidlere, mukaddes yerlerin ve Hicaz bölgesinde yaşayanlara gönderdikleri para ve değerli eşyalara *Surre*, bunları götüren topluluğa da *Surre Alayı* (BOA, Surre Defteri: Nr.6) denirdi.

Osmanlı Devleti'nde bilinen ilk Surre Alayı, Yıldırım Bayezid (1389-1402) tarafından Edirne'den gönderildi. Bu bir kanun ve âdet hükmünde olmayıp âlelade bir hürmet merasimi idi. Bunun âdet hâline gelmesi ve resmî bir mahiyet alması ise Yavuz Sultan Selim devrinde olmuştur (Ali Seydi Bey, (?) :153). Osmanlı padişahları, Yavuz Sultan

* Yrd. Doç. Dr., Atatürk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Kütüphanecilik Bölümü Arşivcilik Anabilim Dalı, Erzurum

Selim'den itibaren kendilerini *Halife* yani *Peygamber Vekili* ve bütün İslâm âleminin manevî lideri saymanın yanı sıra, aynı zamanda Mekke ve Medine'ye duydukları sevgi ve hürmetin bir ifadesi olarak da *Hâdimü'l-Haremeyni's-Şerîfeyn* ünvanını almışlardı. Bundan sonra Osmanlıların Mekke ve Medine'ye göndermeye başladıkları *Surre* denilen iâşenin her yıl muntazam olarak gönderilmesi usûl haline getirilmiştir.

Osmanlı Devleti'nde XVI. yüzyıldan XVII. Yüzyıla kadar geleneksel ulaşım aracı kervanlar olup, bu kervanlar Üsküdar'dan hareket etmekte idi. Üsküdar semti, Osmanlı'daki ana ve tâlî yolların başlangıcı olması hasebiyle önemliydi. Ana yollar, Anadolu ve Rumeli'de sağ, sol ve orta kol olarak isimlendirilen üç ayrı kola ayrılmaktaydı. Ana hatlarıyla bunlardan Anadolu sağ kolu, Üsküdar-Gebze-Eskişehir-Akşehir-Konya-Adana-Antakya yolu ile Haleb ve Şam güzergâhını takip eden hac yolunu; orta kol, Üsküdar-Gebze-İznik-Bolu-Tosya-Merzifon-Tokat-Sivas-Hasan Çelebi-Malatya-Harput-Diyarbakir-Nusaybin-Musul-Kerkük güzergâhını takiben Bağdad-Basra yolunu meydana getirirdi. Sol kol ise, orta kolla Merzifon'a kadar aynı güzergâhı takip edip, buradan Ladik-Niksar-Karahisar-ışarkî-Kelkit-Aşkale-Erzurum-Hasankale yoluyla Kars'a ve müteâki-ben Tebriz'e ulaşan Tebriz yolu idi (HALAÇOĞLU, 2002:4). Üsküdar'dan Şam'a oradan da Mekke'ye giden Surre Alayı'nın emniyetle götürülebilmesi için geçeceği yerlerde fevkalade ihtimam ve dikkat gösterilmesi için yollardaki bütün emirlere *Emirnâme* gönderilirdi (BOA, CTE, Nr.11553). Surre Alayı günü, Surre'nin Kireç İskeleyi denilen Sirkeci İskeleyi'nden Üsküdar'a geçmesi gerektiğinden, seher vakti iskelede bir çekdirinin** bulundurulması için Kaptan Paşa'ya bir tezkere gönderilirdi (Esad Efendi, (?) :19).

Hicaz'a gönderilen hediyelerle birlikte her hac mevsimi Kâbe örtüsü yenilenirdi. Yeni Kâbe örtüsünün hazırlanması dinî bir tören gibiydi (OK, 1997:101-102). Mu'tâd olarak Surre-i Humâyûn her yıl Receb ayının on ikinci günü saraydan çıktığından dolayı birkaç gün önceden hazırlık yapılır, son olarak da saray içinde padişahın da katıldığı bir törenle Surre Alayı saraydan hareket edip çıkardı.

Saraydan çıkan alayın yürüyüşü İstanbul sokaklarında da devam edip, son derece tesirli, göz alıcı manzaralar oluşurdu. Hepsi merasim elbisesi giymiş ve atlı olan on iki çavuş ve arkasından gelen on iki zâim ve onların arkasından yürüyen baltacılar önden giderek yol açardı. Onların ardından kapıcıbaşı ve kâhyasıyla beraber Surre Emîni gelirdi. İki yanında otuz kadar baltacının bulunduğu *Mahmil-i Humâyûn Devesi*, bakıcısı ile beraber Surre Emîni'ni takip eder, devenin ardından Surre Hazinesini taşıyan sekiz katır gelirdi (D'OHSSON, 1968:41).

Surre Alayı, saraydan çıktıktan sonra, Alay Köşkü altından Hocapaşa'ya, oradan Bahçekapısı yoluyla Sirkeci'ye oradan da dualar yapıldıktan sonra, hazır bekleyen çekdiriye konulur ve tören kıtası geri dönerdi. Çekdiri Üsküdar'a geldiği zaman Surre Emîni, Çekdiri Beyine bir hil'at giydirir, Surre Üsküdar'a çıkardı. Üsküdar'da geri kalan ihtiyaçlar giderilir, Akkâmlar vasıtasıyla Surre kafilesi dolaştırılırdı (Abdülaziz Bey, 1995:319).

Üsküdar'dan Ümraniye'ye giden yol üzerindeki Altunizâde Câmii karşısında, Surre Emînine has bir konak bulunup Surre Emîni, bu konakta bir müddet konaklardı. Yolculuk için gerekli diğer ihtiyaçlar tamamlandıktan sonra, padişaktan yazılı bir müsaade gelmesiyle birlikte Üsküdar'dan Hicaz istikametine doğru hareket edilirdi (ATALAR, 1991:132).

** Çekdiri: Kürekle giden ve yelkeni yardımcı bir vasıta gibi kullanan harp gemilerine verilen isimdir.

Hacı adaylarını ve padişahın Mekke Şerifine gönderdiği armağanları taşıyan develerin oluşturduğu uzun konvoyun yola çıkması öncesinde düzenlenen törenler, Üsküdar'a büyük bir canlılık getirir, diğer törenlerde olduğu gibi Üsküdar, panayır havasına bürünürdü.

2- Sefer-i Humâyûn

Türklerde savaş ilânı, tuğ ve bayrak merasimi ile başlıyordu (ÖGEL, 2000:24). Padişahın ordunun başında bizzât bulunacağı bir sefere karar verdiği zaman yapılan ilk merasim, padişah tuğlarının Bâbüssaâde'ye çıkarılması olup, bu hareket bir sefere işaret ederdi (Defterdâr Sarı Mehmed Paşa, 1995:533-Teşrifâtizâde Mehmed bin Ahmed, (?) :vrk:9a). Osmanlı tarihinde, padişahın ordusunun başında bizzât komuta ettiği seferlere *Sefer-i Humâyûn* denilmektedir. Osmanlı padişahları kuruluş devrinden itibaren XVII. Yüzyılın sonuna kadar seferlere katılmışlardır (HALAÇOĞLU, 1989:313). Bu seferlerden Anadolu, İran ya da Mısır istikametine doğru yapılanların başlangıç noktası Üsküdar olmaktadır.

Osmanlı Devleti'nde sefer kararının alınmasıyla beraber, sefer yönünün istikameti padişah otağının kurulmasıyla anlaşılırdı. Otağ-ı Humâyûn'un Üsküdar'da kurulması seferin Anadolu'ya doğru olacağına işaret etti. Bu vesileyle devlet erkânı otağın kurulacağı yerin tespitine giderlerdi. Bu arada *Otağ-ı Humâyûn* kurulması için imâl ve inşâ olunan mühimmât temin edilirdi (BOA, CTS, Nr:85). Sefer-i Humâyûn doğuya yapıldığında ordu genellikle Üsküdar'daki Doğancılar Meydanı'nda toplanırdı. Tuğların Üsküdar'a çıkarılacağı gün bütün tuğ sahiplerinin tuğcuları sabah erkenden Sadrazamın makamına tuğlarını getirirlerdi. Hil'at giydirileceklere hil'atler giydirildikten sonra alay tertip edilir, Otağ-ı Humâyûn'u develere yükletip alayla ve mehter çalınarak önce saraya gidilir, burada bulunan padişah tuğları da alınarak aynı düzen içerisinde ordunun toplandığı yere getirilirdi. *Tehimgâh* da denilen bu yere, padişahın otağı ve tuğları dikilerek geri dönülürdü (ALIKILIÇ, 2002:75).

Ertesi gün ya da birkaç gün sonra padişah otağının kurulduğu yerde törenle *Sefer Alayı* tertip edilirdi. Devlet ricâlinin *Büyük Alay* ile Üsküdar'a gideceği gün sabahı, hem alay tertibi hem de Hazreti Muhammed'in sancağının ihrâcı için sarayda toplanılırdı. *Sancağ-ı Şerif* çıkarıldıktan sonra alaydan önce başka bir yolla ordunun toplandığı mahale gönderilirdi. Fetihhânlar tarafından *Feth-i Şerif* duası Sultan Şeyhlerinden birisi tarafından düşmana karşı galibiyet için yüksek sesle okunurdu. Duanın bitiminde padişah Bâbüssaâde'den dışarı çıkardı. Bundan sonra alay için herkes önceden belli olan yerini alırdı. Sefer safları düzenlenip, hazırlandıktan sonra padişahın da dahil olmasıyla alay büyük bir ihtişamla şehirden çıkardı (Tevkii Abdurrahman Paşa, 1331:532-533). Sefer Alayının şehirden çıkışı çok görkemli bir törenle olurdu. Avrupalı seyyahlardan Galland: "*Padişahın bugün sefere gitmek üzere şehirden dışarı çıkışındaki ihtişamın ve hayret verici debdebenin güzelliğine yaklaşıp hiçbir şey görmemiştim. Bu olay bütün hayatımda gördüğüm şeylerin en güzeliydi; dünyanın hiçbir yerinde bundan güzel bir tören yapılamazdı.*" (GALLAND, 1987:113) ifadesiyle Osmanlı Saray Törenlerinin ihtişamını dile getirmektedir.

Ordu Üsküdar'dan hareket etmeden önce benzer teşrifât kuralları burada da uygulanırdı. IV. Murad'ın Zilka'de 1038 (Haziran 1629) tarihinde İran üzerine yapılacak olan seferde ordu Üsküdar'a geçmiş ve padişahın Otağ-ı Humâyûn'u yüksekçe bir yere ku-

rulmuştu. Çevresinde ise ağaların çadırları, karşısında başdefterdâr, reisülküttâb, defter emîni ve çavuşbaşı otağları, veziriazam otağlarını çevirerek yerleşmişti (YILMAZER, 1990:706-707-ULUSKAN, 1998:46-47). Padişah Üsküdar'a ordugâh kurduğu vakit, ordunun ihtiyaçlarının sağlanması için karşıyaka ile seyrüsefer Ahırkapı ile Üsküdar arasında yapılırdı (Eremya Çelebi Kömürçüyan, 1991:49).

Sefer düzenindeki ordu, Üsküdar sırtlarında birkaç gün kalıp, eksikler giderildikten sonra sefer mahalline doğru harekete geçerci.

3-Elçi Kabulü

Osmanlı Devleti'ne dünyanın dört bir yanından gelen Müslüman ve gayrimüslim elçilerin karşılanması, sadrazam ve padişah tarafından kabulü, merasimle yapılır ve bu merasimlerde teşrifât kurallarına çok önem verilirdi. Gelen elçinin karşılanması, geldikleri istikamet ve ülkelere göre değişiklik göstermekteydi.

Osmanlı Devleti, ülkeler arası ilişkilerinde ilk elçi bulundurma hakkını, 1454 yılında yapılan bir antlaşmayla Venedik'e tanımıştır. XV. ve XVI. yüzyıllarda hatta XVIII. Yüzyılın ilk çeyreğinde henüz elçilikler kurulmamışken elçilik işleri Çenberlitaş'daki Elçi Hanı (Balyos Hanı) veya Nemçe hanı diye bilinen bir handa görülmüyordu (EYICE, 1995:17-İPŞİRLİ, 1995:9).

İran, Buhara ve Hint taraflarından gelen elçiler ise ilk önce Üsküdar'a gelir, buradan alınıp karşıya geçirilir ve bir konakta misafir edilirdi (AND, 1970:20). Karşılama işinde vazifeli olanlar arasında en mühim vazife çavuşbaşınındı. Çavuşbaşı, maiyetindeki çavuşlar ile birlikte, Üsküdar veya Sirkeci tarafındaki iskelede elçileri karşılar, ikâmet edecekleri konağa götürürdü (BOA, TD 676, Mü.1:62).

Osmanlı Teşrifât Defterlerinde bilhassa, İran elçisinin Osmanlı ülkesine gelişi hakkında geniş bilgilere yer verilmiştir. İran Şahı tarafından gelen muvakkat elçilere Üsküdar'da bir konak hazırlanır, istikbaline memur çavuşbaşı ve maiyeti elçiyi Üsküdar haricinde karşılardı. Bundan sonra elçinin İstanbul'a nakli için Tersane'den bir kadirge tayin olunup elçiyi karşılayıp getirmek için seçilen çavuşbaşı ve maiyetindeki heyet kendisini Üsküdar'dan alıp alayla İstanbul'a geçirip evvelce hazırlanmış olan münasip konağa götürürlerdi (ÜÇEL, 2000:35). Bu elçiler bazen de Üsküdar tarafında kendilerine ayrılan konak ya da saraylarda kalırlardı.

XVIII. yüzyılın başlarında İstanbul'a gönderilen İran elçisi, önce Üsküdar'da ağırlandı bir gece misafir edildikten sonra ertesi gün Dersaadet'e geçmiştir. Elçi, getirdiği hediyeler arasında bulunan bir fili Üsküdar'da dolaştırmış sonra sallarla Kadirge Limanı'ndaki saraya nakletmişlerdir. Mektubunu saraya sunup, hediyelerini takdim eden elçi, sonra kendisine ayrılan Üsküdar'daki Nakkaş Paşa Sarayı'nda dinlenmiştir (BOA, SD, Nr348:3).

4- Biniş-i Humâyûn

Biniş, padişahın gezi ya da ziyaret amacıyla saraydan ayrılıp İstanbul civarında bir yere gitmesi için kullanılan bir tabirdir (Şemseddin Sami, 1317:335). XVI. Yüzyılda padişahlar, İstanbul'un çevresindeki av alanlarına kalabalık atlı guruplarla gidip avlanmakta ve dinlenmekteydiler. XVII. Yüzyılda ise padişahlar, dinlenmek ve eğlenmek için kente daha yakın mesirelere günübürlük gidip dönerlerdi. Bu günübürlük gidip dönmelelerine de biniş denmiştir (Eremya Çelebi Kömürçüyan, 1991:134). Padişah, *Biniş Saltanat*

Alayı ile, hava açıksa özellikle Pazartesi ve Perşembe günleri denizden *Saltanat Binişi* yapmak isterdi (Çuhadâr Hafız Hızır İlyas Ağa, 1987:59).

Bayram, selamlık ve arz günleri dışında, padişahların şehir içinde veya dışında sık sık biniş yapmaları doğaldı. Binişlerde, resmî törenlerdekine benzer önlemler alınmaz, bu tür gezilerin bir alay-tören görünümü vermemesine özen gösterilirdi. Yol üzerine asker dizilmesi ve gezinin halka duyurulması adet değildi. Bu oldukça sade bir surette cereyan ederdi. Bununla beraber ne kadar sade olursa olsun bir takım merasim yapılırdı (Ali Seydi Bey, (?) :97). Biniş gününden bir gün önce veya yapılacağı gün sabahı, padişah hangi bahçeye veya kasa gitmek istediğini Silahdâr Ağa'ya bildirir, o da at ile mi yoksa kayık ile mi gidileceğini ve koğuşlardan kimlerin götürüleceğini koğuş başlarına iletirdi (KAHRAMAN, 1995:141). Enderûn Ağaları biniş yerine padişahdan önce giderek, gerekli hazırlıkları yaparlardı. Padişah kayıkla gelecek ise iskelede, atla gelecek ise kasrın bahçe kapısı önünde karşılıklı ve kartal kanadı biçimi dizilmiş olarak beklerlerdi. Şehir dışına çıkılmadığı zamanlarda, Biniş-i Humâyûn bazen Boğaziçi bazen de Haliç kıyılarındaki yahlara düzenlenir, akşam geri dönülürdü.

İstanbul'un Biniş-i Humâyûn yapılan bahçeleri pek meşhurdu. Bunların başında *Hadaik-i Hassa* denilen saray bahçeleri gelirdi (SERTOĞLU, 1992:80). XVII. Yüzyılda Anadolu yakasındaki başlıca biniş yerleri Tokat Bahçesi, Kandilli Bahçesi, Kuleli Bahçesi ve Üsküdar Bahçesi idi (UZUNÇARŞILI, 1988:72). Bu dönemdeki padişahlardan bilhassa Sultan IV. Murad, bahçe ve köşklerle dolu olan meşhur Üsküdar Bahçesine çok giderdi (Eremya Çelebi Kömürciyan, 1991:40). IV. Murad döneminde (1623-1640) Üsküdar'da 12 saray olduğu bilinmektedir (MAZLUM, 1994:344). Üsküdar Bahçesi ve Çamlıca suları meşhur olup av alanlarıyla da ünlüydü (Balıkhâne Nazırı Ali Rıza Bey, 2001:119). Bu hususda yabancı seyyahların tespitleri de ilginçtir. Robert Mantran, Üsküdar hakkında şu bilgiyi vermektedir: “Asya kıyısında Üsküdar ve selvilerin yaptığı nefis gölgelikleriyle Karacaahmet mezarlığı vardır. Çamlıca tepesi Üsküdar'a egemendir. İstanbul bu tepeden Prens Adaları'na ve Boğaz tarafından da Karadeniz'e varana kadar emsalsiz bir görüntü vermektedir; ayrıca bu tepede İstanbul ve çevresinin en ünlü su kaynağı bulunmaktadır.” (MANTRAN, 1991:217).

Padişahlar, deniz yoluyla Biniş-i Humâyûn tercih ettikleri zaman Silahdâr Ağa vasıtasıyla ilgililere bildirir, ardından maiyeti için kayıklar hazırlanırdı (BOA, CTS, Nr16-BOA, İESM, Nr.119-1020). XVI. yüzyılda deniz binişleri *Başarda* denilen saltanat gemileriyle yapılmakta iken XVII. Yüzyıldan itibaren daha görkemli olarak *Saltanat Kayıkları* kullanılmaya başlandı.

Güvenlik, ulaşım kolaylığı ve rahatlık bakımından çoğu kez deniz yolundan binişler tercih edilmekte idi. *Bahren Biniş-i Humâyûn*larda sabah erkenden hareket edilir, önde içoğlanlarının bindiği *Sandaliye* denen altı büyük kayık eskortluk yaparken, arkadaki tek kayıkta Dülbent Ağası, ayakta padişahın sorguçlu bir sarığını sağa sola eğip kaldırır bu hareketle padişahın selâmını ve iltifatını bildirmiş olurdu (ÖZCAN, 1997:369). Bunun arkasındaki yan yana iki kayıktan birinde Mirahur Ağa, diğerinde Saray Ağası bulunurdu. *Bahren Biniş-i Humâyûn*larda Kız Kulesi'nden ardarda toplar atılarak biniş uyarısı verilir, saltanat kayıkları kulenin önünden geçerken de burayı bekleyen Bostancılar, kule rıhtımında dizilip selam görevini yerine getirirlerdi (SAKAOĞLU, 1994:235-236). Ayrıca, padişah saltanat kayığına bindiği vakit, etrafındaki bütün gemiler, onu kermal-i hürmetle selâmlamak için *Büyük Donanmada* olduğu gibi toplarını ateşlerlerdi (Eremya Çelebi Kömürciyan, 1991:35).

Biniş yerine varıldığında, iskemleye al payendazlar serilir, padişah karadan getirilen atına biner, maiyeti atlanır, yakınındaki bir camiye gidilerek namaz kılınır, sonra bahçeye veya köşke gidilirdi (Cuhadâr Hafız Hızır İlyas Ağa, 1987:63). Burada padişah yemek yiyip, dinlenir; ardından yapılan hazırlıklara göre spor gösterileri ve eğlenceler başlardı.

Biniş tamamlandıktan sonra padişah, biniş dönüşünü yine deniz yoluyla yapardı. *Selâm Alayı*, karşılamada olduğu gibi uğurlamada da aynı teşrifât kurallarını uygulardı. Saltanat kayığıyla giden padişah, kayığının yanındaki diğer kayıkların üstü açık olduğundan Saltanat kayığı hemen tanınır, boğazda seyreden diğer kayıklar tarafından çok ihtiram gösterilirdi (AYVERDİ, 1968:52).

Sonuç olarak Üsküdar, yüzyıllar boyunca imparatorluk payitahtının Anadolu'ya, Ortadoğu'ya ve Uzakdoğu'ya açılan bir kapısı olmuştur. Bu vasfından dolayı Osmanlı Saray Teşrifâtı içerisinde, Surre-i Humâyûn, Sefer-i Humâyûn, Elçi Kabulü ve Biniş-i Humâyûn gibi törenlerde Üsküdar'ın mekân açısından özel bir konuma sahip olduğunu ve bu konumunu yüzyıllarca koruduğunu ifade edebiliriz.

Kaynakça

- Abdülaziz Bey, (1995), *Osmanlı Âdet, Merasim ve Tabirleri* (Hazırlayanlar: Kâzım Arısan-Duygu Arısan), İstanbul.
- Ali Seydi Bey, (?), *Teşrifât ve Teşkilâtımız*, İstanbul.
- ALIKILIÇ, Dünder, (2002), XVII. Yüzyıl Osmanlı Saray Törenleri, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi) Erzurum.
- AND, Metin, (1970), "Elçilikler ve Elçiler", *Hayat Tarih Mecmuası*, Sayı 3, İstanbul.
- ATALAR, Münir, (1991), *Osmanlı Devleti'nde Surre-i Hümâyûn ve Surre Alayları*, Ankara.
- AYVERDİ, Semiha, (1968), *Boğaziçinde Tarih*, İstanbul.
- Balıkhâne Nazırı Ali Rıza Bey, (2001), *Eski Zamanlarda İstanbul Hayatı* (Haz. Ali Şükrü Çoruk), İstanbul.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), İbnül Emin Saray Mesarifi, Nr.1019, 1020.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Cevdet Tasnifi Evkaf (CTE) Nr. 11533.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Cevdet Tasnifi Saray (CTS), Nr.85.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), CTS Nr.16;
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Sadaret Defter (SD), Nr.348.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Surre Defteri (SD), Nr.:6.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Teşrifât Defteri (TD) 676, Mükerrer 1.
- Çuhadâr Hafız Hızır İlyas Ağa, (1987), *Tarih-i Enderun* (Haz. Cahit Kaya), İstanbul.
- D'OHOSSON, (1968), "Türkiye'de Dinî Bayramlar", (çev. Orhan Yüksel), *Hayat Tarih Mecmuası*, Sayı II, İstanbul.
- Defterdar Sarı Mehmet Paşa, (1995), *Zübde-i Vakaiyât* (Haz. Abdülkadir Özcan) Ankara.
- Eremya Çelebi Kömürçiyân, (1991), *İstanbul Tarihi XVII. Asırda İstanbul*, İstanbul.
- Esad Efendi, (?), *Teşrifât-ı Kadîme*, İstanbul.
- EYICE, Semavi, (1995), "Elçi Hanı", *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* XI, İstanbul.
- GALLAND, Antoine, (1987), *İstanbul'a Ait Günlük Hatıralar I* (çev. Nahid Sırrı Örik) Ankara.

- HALAÇOĞLU, Yusuf, (1989), “Osmanlı Devlet Teşkilatı”, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi XII*, İstanbul.
- HALAÇOĞLU, Yusuf, (2002), *Osmanlılarda Ulaşım ve Haberleşme (Menziller)*, Ankara.
- İPŞİRLİ, Mehmet, (1995), “Elçi”, *DİA XI*, İstanbul.
- KAHRAMAN, Atuf, (1995), *Osmanlı Devleti’nde Spor*, Ankara.
- MANTRAN, Robert, (1991), *XVI ve XVII. Yüzyılda İstanbul’da Gündelik Hayat*, (Çev.Mehmet Ali Kılıçbay), İstanbul.
- MAZLUM, Deniz, (1994), “Üsküdar”, *İstanbul Ansiklopedisi VII*, İstanbul.
- OK, Sema, (1997), *Harem Ağaları*, İstanbul.
- ÖGEL, Bahaeddin, (2000), *Türk Kültür Tarihine Giriş VI*, Ankara.
- ÖZCAN, Abdulkadir, (1997), “Haseki”, *DİA XVI*, İstanbul.
- PAKALIN, Mehmet Zeki, (1993), “Surre”, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü III*, İstanbul.
- SAKAOĞLU, Necdet, (1994), “Biniş”, *İSA III*, İstanbul.
- SERTOĞLU, Midhat, (1992), *İstanbul Sohbetleri*, İstanbul.
- Şemseddin Sami, (1317), *Kamus-ı Türkî*, İstanbul.
- Teşrifâtizâde Mehmed bin Ahmed, *Defter-i Teşrifât*, Süleymaniye Kütüphanesi Nr.2150.
- Tevkiî Abdurrahman Paşa, (1331), “Osmanlı Kanunnâmeleri”, *Millî Tettebular Mecması I/III*, İstanbul.
- ULUSKAN, Murat, (1998), *Divân-ı Hümâyûn Çavuşbaşılığı (XVI-XVII. Yüzyıl)*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yeniçağ Tarihi Anabilim Dalı (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) İstanbul.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, (1988), *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, Ankara.
- ÜÇEL, Gülgün -Aybet, (2000), “Osmanlı Devletçiliği ve Divan Çalışması”, *Yeni Türkiye 701 Osmanlı Özel Sayısı IV*, Ankara.
- YILMAZER, Ziya, (1990), *Topçular Kâtibi Abdülkadir Efendi Tarihi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yeniçağ Tarihi Anabilim Dalı (Yayımlanmamış Doktora Tezi) İstanbul.

ÜSKÜDAR NAMAZGÂHLARI

Mustafa Özdamar*

Halk arasında “set”, “seki”, edebiyatta ise “suffe”, “musallâ” ve “makam” kelimeleri ile de ifade edilen namazgâhlar, seyahate çıkan yolcularla pikniğe gidenlerin hem dinlenmeleri hem de namazlarını edâ etmeleri için vakfedilmiş hayrat yerlerdir.

Ansiklopedik İslâm Lügati’nde namazgâhlar için aynen şöyle söylenilmektedir. “Eskiden şehir dışında, kırdı ve set üzerinde mihrap konulmak suretiyle namaz kılınmak için yapılan yere verilen addır. Bir kasabanın bütün halkını bir arada bulunduran geniş meydana da bu ad verilirdi. Bayramlarda ve benzeri hallerde bütün halk burada toplanırdı. Bugünkü miting meydanı vazîfesini görürlerdi. Bu namazgâhların çoğunda üzerine çıkılıp hutbe okunacak veya konuşulacak bir minber ve mihrab bulunurdu. Keza büyük kervan yolları üzerinde, çoğunlukla konak yerlerinde de namazgâhlar bulunurdu. Buralarda çeşmeler inşa edilir ve namaz kılacak kimseleri güneşten korumak için ağaçlar dikilirdi.

“Namaz”, evrenin erdemi Efendimiz aleyhisselâmın özel ve güzel tanımlarıyla “dinin direği” ve “müminin mirâci”dir.

“Namazgâh”, Farsça kökenli “nemaz” kelimesi ile “yer” anlamındaki “gâh” edatının birleşiminden meydana gelmektedir. “Namaz kılınan yer” ya da kısaca “Namazlık” demektir. Anadolu’nun bazı yörelerinde, “Tuzla”, “Kışla” örneklerinde olduğu gibi “Namazla” deniyor.

“Namazgâh taşı” ise, hem kibleyi gösteren hem de açık arazide “sütre” -namaz kılan kişinin önünden geçilmek zorunda kalındığı takdirde namazın bozulmasına engel teşkil eden, namazın bozulmamasını temin eden bir tür perde- görevi gören ve görünümlü itibarıyla genellikle mezar taşına benzeyen ve üzerlerinde çoğunlukla:

“KÜLLEMA DEHALE ALEYHA ZEKERİYYAL-MİHRAB” âyeti, bazen sadece:

“EL-MİHRAB” kelimesi, bazen de:

“SAHİB-UL HAYRAT... RUHİÇUN FATİHA”

benzeri ibâreler bulunan, bu sebeble de halkın çoğunluğu tarafından mezartaşı sayılan kitâbelerdir.

Namazgâhların genel görünümü, halkın abdest alma ve su içme ihtiyacını karşılayan bir kuyu ya da çeşme, kibleyi gösteren ve mihrab görevi gören bir namazgâh taşı, taşın önünde en az bir kişinin namaz kılabilceği kadar bir set ve gölgesinde hem dinlenen hem de ibadet edilen bir veya birkaç ağaçtan ibaret bir alandır.

* Araştırmacı

Namazgâhlar daha ziyâde yaz mevsimlerinde ve özellikle sıcak aylarda hizmet veren, cuma, teravih ve bayram gibi cemaatin yoğun olduğu namazlar için vakfedilmiş açık hava ibadetgâhlarıdır. Bugünkü İstanbul'daki Kadırga Parkı, Esma Sultan Vakfı hayratındandır ve bu tür namazgâhlar için orijinal bir örnektir. Mihrap ve minberi hâlâ ayakta duran İstanbul Beykoz Anadoluhisarı Namazgâhı da böyle bir örnektir, Namazgâh alanları üzerinde bir yüzü mihrap, öbür yüzü çeşme olan ilginç yapılar da vardır.

I. Fazıl Ayanoğlu, İstanbul İ. Hakkı Konyalı Vakıf Kütüphanesi ve Arşivinde 5340 numarada kayıtlı “*İstanbul Namazgâhları*” müsveddelerinde bu konuya şöyle değiniliyor:

“İstanbul dünyanın tabii ve bedii güzelliklerini göğsünde toplamış ve tarih boyunca dillere destan olmuş şehirlerden biridir. Bu şehrin tabii güzellikleri Bizans eserleriyle süslenmiş, fakat sanatın erişilmezliklerine yükselen Türk âbideleriyle muhteşem bir hale gelmiştir. Göklere niyaz elleri gibi uzanan câmi minâreleri, çeşme, saray, medrese ve sebiller, bu duanın en sâde delillerindedir. Bu eşsiz güzel ve câzib şehrin Türk eserleri üzerinde uğraşmış, kitaplar yazılmış, tanıtmağa çalışılmış, fakat bu medeni eserler karşısında küçük olmakla beraber insanlığın en yüksek âbidelerinden sayılan namazgâhlar üzerinde durulmamış, onların muhafazası için çalışmak, tedbir almak şöyle dursun, olduğu gibi bırakılmış ve bunların üzerinden uzun uzun yıllar hatta asırlar geçmiş...”

“İstanbul'un ilk büyük namazgâhı, Okmeydanı'ndadır. Fakat mübarek addedilen bu meydana “kabza” alan pehlivanlardan başka kimse giremezdi. Beykoz'daki Sultaniye Namazgâhı mesiresi ile Kadıköy Küçükçamlıca Suyu'nun bulunduğu yerdeki “teferrüc” namazgâhlarında halk yazın gezinti yapardı.”

İbni Batuta'nın Denizli'de gördüğü bir namazgâhı anlatırken verdiği bilgiler, namazgâhların hem bir açık hava ibadetgâhı hem de bayram yeri ve şenlik alanı olduğunu belgelemektedir. Denizli ve Burdur yörelerinde eski namazgâh yerlerine hâlâ “bayram yeri” denilmesi, İbn-i Batuta'nın verdiği bilgileri doğrulamaktadır.

Atalarımızın Hak rızası için halkın tefekkür ve mesire ihtiyaçlarını düşünmeleri ve bu uğurda kendilerine emanet edilen mülklerini vakfetmeleri, hem üstün meziyet ve faziletlerini hem de yaşanılır bir çevre düzenine çok çok önem vermelerini ortaya koymaktadır.

İbn-i Batuta (İbn Batuta Seyahatnamesi'nden seçmeler, İ. Pakmaksızoğlu s. 16, 17, 121) Denizli Beyi yinanç Beğ'in de katıldığı bir ramazan bayramı şenliğinden söz ederken “*Namazgâha gittiğinizde Sultan da askerleriyle çıkmış, bütün sanatkarlar, davul zurna ve boruları, bayrakları ile hazırlanmışlar, gösterileri ve silahları ile de birbirleriyle yarışa girmişlerdi. Her sanatçı kolu, yanlarında getirdikleri koyun, öküz ve ekmek yüklerini taşıyanlar, kabristanda kestikleri kurbanları ekmekleriyle birlikte fakir fakuraya dağıtıyorlardı. Bayram alayı kabristandan başlamakta idi. Oradan Namazgâha geliniyordu.*” der ve Sultan Özbeğ'in tâhtkenti (Başkenti) “SARAY”ın özellik ve güzelliklerini anlattıktan sonra şunları ilâve eder. “*Onüç Cuma Mescidi vardır.*” “*Namazgâhları ise sayılamayacak kadar çoktur.*”

Gerçekten de İslâmiyetin yaygın olduğu ülkelerde, özellikle Anadolu'da, hemen hemen bütün kentlerde ve köylerde, yol boylarındaki konak yerlerinde ve açık arazilerde, bazen yaşı unutulmuş ulu bir çınarın, bazen de birkaç salkım söğütün gölgelediği zümrüt yeşili alanlarda şakır şakır hayat şakıyan bir pınar ya da sessiz veya çingiraklı bir kuyu çevresinde yer alan sayılamayacak kadar namazgâh vardır. Anadolu'da hemen

hemen her köyde bir çınaraltı vardır ve genellikle kır kahvesi olarak kullanılan bu mekanlar eski namazgâhlardır.

Namazgâhların bu denli çok olmasının özel ve güzel sebeplerinden ilki, İslâmiyetin ilk yıllarında, nurlu Medine Devleti'nin temellerinin henüz atıldığı devirlerde, toplu halde ve açık arazilerde kılınan namazların tatlı hatıralarını yâd etmek, canlı tutmak ve güzelim “sünneti seniyye”yi sürdürmektir.

İkincisi, pikniğe ya da yolculuğa çıkan ve yabancı olduğu açık arazide kibleyi tayinde güçlüklerle karşılaşan mü'minlere kibleyi göstermek.

Üçüncüsü, İslâmiyette şahıs mülkü olan bağ, bahçe, harman, arsa ve arazilerde namaz kılmak için dahi sahibinden izin almak şartı vardır. Eğer geniş bir arazide istirahat etmek ve namaz kılmak için vakfedilmiş hayrat bir yer yoksa, bu şartlar çerçevesinde kalan kişinin umuma ait olan “yol” da dinlenmesi ve namaz eda etmesi gerekir. Şahıs mülkü arazilerden, sahibinden helallik (izin) almadan yabânî ot devşirmek dahî câiz değildir. İslâm hukukunda bu durum öyle ileri noktalara götürülmüştür ki, serinlemek amacıyla şahıs mülkü evlerin saçaklarının altından geçmek ve ağaçlarının altında oturmak dahi doğru bulunmamıştır. Namazgâhların çokluğunun sebeplerinden biri de, işte bu ve benzeri netâme ve sorumlulukları ortadan kaldırmak ve halka gönül huzuru sağlamaktır.

Dördüncüsü, sıcak yaz aylarında, cuma, teravih, bayram ve cenaze gibi cemaatin yoğun olduğu ibadetlerin, ter ve nefes kokularından rahatsız olunmadan serinlik ve ferahlık içinde, açık havada edâ edilmelerini temin etmektir.

Beşinci sebep ise, “sâhibul hayrat”ın genele açık özel parklar ve yeşil alanlar vakfetmek suretiyle yaşanılır bir çevre düzeni ortaya koyarak dini ve medeni hamlelere kendi boyutlarında katkılarda bulunmaktır.

Bu yüksek ideale saygı duymamak mümkün değildir. Halkın, belediyelerin ve diğer ilgililerin bu konuya eğilmeleri, unutulmuş ve ihmâl edilen namazgâhları yenileyip düzenlemeleri, dinî ve medenî bir vecibedir. Ayrıca, eskimeyen canlılıklarıyla hizmete açılmaları şart olan ya da istimlâkleri sonucu yollarda veya yeşil alanlarda kalan namazgâhların münâsib yerlerine:

“BURASI... NAMAZGAHIDIR, TEMİZ VE BAKIMLI TUTULMALIDIR.”

şeklinde tanıtıcı ve uyarıcı kitâbeler konulmalı ve her türlü işgal ve tecavüzden korunmalıdır.

Böyle bir çalışma, hem örnek bir tavır, hem de kalıcı bir hayır olacaktır.

Hiç kuşku yok ki Üsküdar'daki namazgâhlar sâdece bizim listesini vereceğimiz taşınmazlardan ibâret değildir. Ancak, vaktiyle hemen hemen her mahallede özellikle yol boyları ve menzillerde (konaklama yerlerinde) yer alan namazgâhların bir kısmı belediyeler ve karayollarınca istimlak edilerek yollara, meydanlara katılarak kamulaştırılmış, bir bölümü ise çeşitli kanallardan şahıslara intikal ederek “özel mülkiyet”e dönüşmüştür.

Bugünkü yeşil alanların ve şehir içi dinlenme park ve bahçelerin pek çoğu vaktiyle kamulaştırılmış vakıf namazgâhlardır. Yazık ki belediyeler buraların namazgâh setlerini koruyarak park ve bahçelere anıtsallık kazandıramamıştır. Kültür tarihimize emek vermiş entellektüellerimizden Uğur Derman'ın konuyla ilgili “Osmanlı devri şehir ve menzil yollarında istirahat ve ibâdet yerleri” konferansında da belirtildiği gibi “Çeşme ve namazgâhlar, ha-

yırsever vatandaşlar eliyle yaptırılıp vakfedilir. Ancak, zaman geçtikçe vakfa ait eserlere gösterilen umûmî alâkasızlık ve kayıtsızlıktan namazgâhlar da nasibini almış, yıkılmasına, yok edilmesine, yerine bina yapılmasına göz yumulmuştur. Şu son kalan örnekler olmasa, kültür tarihimizin bu bahsi de tamamen kapanmış sayılabilir.”

Aynı konferansda sayın Derman bize şu kıymetli bilgileri de veriyor:

“Namazgâhların bir kısmı, yerden bir kaç karış yüksek olarak, bir sofa biçiminde inşa edilmiştir. Bazıları yerle aynı seviyede olup, böyle hemzemin Namazgâhlar mutlaka bir duvarla çevrilidir. Bir de çeşme üzerine bina edilen “Fevkânî Namazgâhlar” vardır. Şehir içinde ve mesire yerlerinde bulunan ayrı bir vasıf, yani istihbarat yeri vasfını da kazanmaktadır. Şöyle söyleyebilirim: Menzil yollarındaki namazgâhlar, bugünkü mânâsıyla, içinde bir ibâdet yeri de bulunan benzin istasyonları gibidir. Şimdi nasıl yollardaki benzin istasyonlarında arabalarımızın ikmâlini yapıp, kendimiz de ihtiyaçlarımızı gideriyorsak eski devirlerde yaşayanlar da, at, deve, merkeb gibi zamanın nakil vasıtasını, bu da yoksa biçâre ayaklarını burada dinlendirip, yemeğini yer, çeşmeden suyunu içer, çubuğunu çeker, bu arada ibâdetini de aksatmadan yapardı.”

I. Hakki Konyalı ise (Konya Tarihi s. 570) Konya’da halk arasında Musallâ Namazgâhı şeklinde şöhret bulan bir namazgâhı anlatırken şu bilgileri veriyor:

“Selçûkiler zamanında her şehir ve kasabanın SULTAN MEYDANI, MEYDAN denilen birer toplantı yerleri vardı, müsâit havalarda buralarda bayram namazı kılınır, bayramlaşılır. Ordu uğurlanır ve karşılanır, yağmur dileği namazı kılınır, açık kürsülerden halka ders, nasihat ve direktif verilirdi. Bu meydanların büyük kitleleri savaşa hazırlamak, onların heyecanlarını kamçulamak hususunda büyük rolleri olurdu.”

Vakıflar Genel Müdürlüğü’nde 950 nolu defterin 248. sahife 7363 sırasında kayıtlı Fatih Sultan Mehmed Han’ın Okmeydanı ile ilgili fermanında yer alan bilgiler bu husus teyid etmektedir. Gerek sözünü ettiğimiz defterde ve gerekse 954 numaralı defterin 1. sayfasında kayıtlı fermanlarda “Ebul Feth vel Gâzî Sultan Mehmed Han tâbe serâhu Hazretleri İstanbul muhasarasına şuru’larında (başladıklarında) Okmeydanı olmak ve sefer-i humâyun vakitlerinde DUA MEYDANI olmak üzere ittihaz ve SOFA ve MİNBER binâ ve vakfedüb ve hudud ve sınırı tahdid ve tebyin ve gerek rimat yedlerine hattı humâyun ile muanven evâmir-i aliyye ihsan idüb aslâ ve kat’a meydan-ı mezburda bağ ve bahçe ve mandıra ve bir türlü sair şeyler bina olunmayub ve kuyular hafr olunmayub ve koyun ve sığır ve sâir hayvanat ray olunmayub ve yehûd ve nasârâ ve müşrikini ayak bastırmayub mümkün olur ise MEYDAN üzerinde kuş dahi uçurmayalar deyu tasrih buyurmuştur. “... Cennetmekân Sultan Bayezid Velî Han tâbe serâh Hazretleri dahî meydan-ı mezbura riâyet ve bazı arazi ilhak ve tevsi idüb anlar dahi emr-i şerif itâ itmiş ve bunlardan maada Salâtîn-i mâziyeden her biri zamanlarında minval-i meşruh üzre evâmir-i aliyye verilmiş ve merhum Şeyhulislâm ve Müftiyyülenâm Ebûssuud Efendi dahî meydan-ı mezkurun ber minval-i muharrer sıhhat-ı vakfiyyetine ve tirendezâna mahsus olarak âhârın müdâhelesinin men’ine fetvây-ı şerife itâ eylemiş”tir.

Üsküdar Namazgâhları:

Ayverdi’nin (Boğaziçinde Tarih s. 381, 390) de ifade ettiği gibi “Haydarpaşa, henüz Anadolu yakasının limanı olmadan evvel, karşı sâhilin hareket ve vüsul noktası Üsküdar’dı. Anadolu’ya, Suriye, Irak, İran ve Mısır’a gidecek ordular ve kervanlar, sürre alayları, buradan kalkar, buraya göçerdi.” Burası bir menzil yeri, bir ticâret merkezi idi.

“Şehrin her cânibi mesire ve teferrücgâhtır. Dört bine yakın üzüm bağı, üç yüz gülistânı vardır.”

Üsküdar'da hatırlamamız gereken ilk Namazgâhlar:

1. Abdullah Ağa Mahallesi İstavroz Caddesindeki Çadırcı Ahmed Ağa.
  2. Aynı mahallede Bostandere Duttibi mevkiindeki,
  3. Ve yine aynı mahallede araba caddesindeki Safvet Ağa Namazgâhları olmalıdır.
  4. Beylerbeyi Abdullah Ağa Mahallesi Çınar ve Beybostanı sokaklarındaki 684 ada 10 parsel sayılı namazgâh da bunlardan biridir.
  5. Altunizâde Mahallesi Küçükçamlıca Caddesindeki, iki kuyusu ve bir de Yağlıkçı Ayazma diye anılan çeşmesi olan Namazgâh; 1275 H. (1858) de Yağlıkçı Halil Ağa tarafından vakfedilmiştir.
  6. Altunizade Mahallesi Besimağabağı Mevkiindeki 1260 H. (1844) tarihli Namazgâh, Kızlar Ağası Tayfur Ağa'nın hayratıdır.
  7. Altunizade Mahallesi Pilavcı bayırındaki Namazgâh, Köftüncü Hacı Mehmed Ağa'nın hayrı.
  8. Aynı mahalledeki Koruluk mevkiindeki Namazgâh,
  9. Aynı mahallede Koşuyolu caddesindeki Adile Sultan Namazgâhı,
  10. Aynı mahallede Tophanelioğlu Caddesindeki Namazgâh,
  11. Ve nihayet yine aynı mahallede Küçükçamlıca Caddesindeki 1147 ada 35 parsel sayılı Kapı Ağası Osman Ağa Namazgâhı, artık sadece Arşiv kayıtlarında yer almaktadır.
  12. Arakıyeci Hacı Mehmed Mahallesi Seyyid Ahmed Deresi Sokağındaki Namazgâh 1220 H. (1805) de vakfedilmiştir.
  13. Aynı mahallede yer alan Nuhkuyu Caddesindeki 458 ada 6 parsel sayılı namazgâh, 1261 H. (1845) de Ser Ağa Abdulğani Ağa tarafından hizmete sunulmuştur.
  14. Aşçıbaşı Mahallesi Miskinler Tekkesi Mevkiindeki Sadeddin Bey Namazgâhı İstanbul Büyükşehir Belediyesi İSFALT alanında kalmıştır.
  15. Aynı yerde Duvardibi Mevkiindeki Mustafa Yaver Efendi Namazgâhı halen dinlenme parkı olarak kullanılan yer olsa gerektir.
  16. Aşçıbaşı Mahallesinde Seyyid Ahmed Deresindeki diğer bir namazgâh, 1165 H. (1751) de Pürsefâ ve Nevsefâ Hatun tarafından vakfedilmiştir.
  17. Beylerbeyi İskele Meydanı, Sultan I. Abdulhamid tarafından set MEYDAN olarak vafedilmiştir. Hayrat-ı Şerife defterinin mülâhazat hanesinde burası için “*Câmi-i şerife müdâvim ahâlînin istirahat mahalli*” kaydı yer alıyor.
  18. Beylerbeyi Küplüce Mahallesi Küplüce Caddesi'de gür bir ağacın gölgelediği 901 ada 5 parsel sayılı set, Hatemi Efendi tarafından vakfedilen ve semt halkı tarafından tarihi özelliği korunan namazgâhlardandır.
  19. Hayrat-ı Şerife defterlerinde Hatemi Efendi'nin Beylerbeyi İskele Meydanında MEYDAN türünde bir Namazgâhı daha kayıtlıdır.
  20. Bulgurlu Küçük Çamlıca Caddesindeki Sultan Mehmed Namazgâhı'nın Çeşmesi 1602 H. (1651) tarihini taşıyor.
- Şair ve ressam Theophile Gautier, bu Namazgâhta gördüğü “*pembe, yeşil, mavi, leylak renkli giysiler giymiş, çiçekler gibi çimenler üstünde birikmiş ve çınarlar, ceviz ağaçla-*

rının gölgesinde serinlenen” Osmanlılar için “güzel, ilginç görünümüler için çok duyguludurlar.” der ve ilâve eder: “Güzel bir görünümün, iç açıcı bir perspektifin her bulunduğu yerde, emin olunabilir ki bir köşke, bir çeşmeye, yere serili halıları üstünde keyif çatan bir kaç Osmanlı’ya rastlanacaktır.”

Bu cümleler, vaktiyle bugünkü parkların ve yeşil alanların fonksiyonlarını da yerine getiren Namazgâhların yabancı gözüyle bile fark edilecek kadar çok olduğunu göstermektedir.

Ahmed Hamdi Tanpınar (*Beşşehir* s. 189-190) ’ın da tablolattırdığı gibi “Eskiden küçük büyük her çeşmeyi iri gövdeli bir çınar yahud da servi beklerdi. İşlenmiş mermerin üstüne aydınlığın nimeti onun fırınında pişmiş taze bir ekmek gibi düştüğü gün, mimari kendisini bulmuş sanılır. Mimarın veya hayrat sahibinin diktiği ağacın büyüdüğünü görüp görmemesinin ehemmiyeti yoktu. Dikilmiş olduğunu bilmesi yeterdi. Bilirdi ki toprağa emanet edilmiş bir ağaç; mahalleye, semte, şehre, hatta cemiyete ve bütün bir imana emânet edilmiş bir değerdir.

Bazen bu çeşmenin haznesi küçük bir set olur. Namazgâh teşekkül ederdi. Balıklıya giden yolda küçük mezarlığıyla bunlardan biri vardır. Fakat benim en sevdiğim, Küçük Çamlıca’da, altından Avcı Mehmed devrinin bir çeşmesi akan settir. Bu ilhamlı taraçanın Marmara’ya bakan tarafında, güneşin altında benekli bir hayvan sırtı gibi kabaran çifte kartal sokağı vardır. Bu adı nereden vermişler. Acaba dördüncü Mehmed’in av merakının bir yâdigârı mı? Yoksa aynı hastalığa tutulmuş bir başkasından mı geliyor. Yahud sadece tesâdüfün bir cilvesiyle mi bu çeşme ile sokak birleşiyorlar? Şurası var ki IV. Mehmed Çamlıca’yı seviyordu ve bu Namazgâhın civarından köşk, hatta bir de câmi yaptırmıştı. Hal’inden evvelki sıkışık günlerde bu tarafta avlanmıştı.

Ağaç, sade mimarlık zevkimize ve şehirciliğimize girmez. Eski şiirin mücerret dünyası bir halı desenine benzeyen servi, çınar, kavaklarla doludur. Fakat asıl büyü masallarda geçer.. Çocukluğumda, dinlediğim bir masalın şehzâdesi, kulaktan âşık olduğu peri kızına; altında akan bir çeşme ve yanbaşında Bâki’nin boyunu bosunu o kadar hayranlıkla övdüğü cinsten bir servi bulunan, yukarda anlattığımız cinsten bir Namazgâhta kavuşur. Öğrettikleri gibi çeşmeden abdest alır, ağacın dibinde namaz kılar ve dua ederken, üç defa üst üste: “Mersina, uzat saçının bir telini, al Mustafa’yı yanına...” diye bir ses işitir. Servinin derinliklerinden üç defa, “Alamam, dayıcığım, insan oğludur, çiğ süt emmiştir.” cevabı gelir. Fakat dördüncüsünde serviden bir saç teli uzanır. Masalın sonunda Mersina çiğ sütle beslendiği için unutkan olan âşığına kendisini hatırlatmak için, üzerine aynı çeşme ile servinin tasvirini (tabii gözyaşlarıyla- dokuduğu bir seccade gönderir, o da başını bu seccadeye koymaz aynı sesi işiterek Mersina’yı hatırlar ve ona döner.”

21. Bulgurlu Mahallesi Alemdağ Caddesi İzzetbey Sokağı’ndaki 95 ada 1 parsel sayılı Câvid Ağa Namazgâhının üzerinde halk tarafından yaptırılan ibadete açık cami var.

22. Bulgurlu Mahallesi Küçükçamlıca Caddesi Üçpınar Sokağı’ndaki 56 ada, 4 parsel sayılı Topçu kumandanı Hafız İbrahim Paşa Namazgâhı,

23. Aynı mahallede Neşet Bey Sokağı’ndaki 725 ada 92 parsel sayılı Namazgâh ile,

24. Çamlıca Caddesi’ndeki 727 ada, 26 parsel sayılı Abdullah Ağa Namazgâhları kısmen de olsa hatıralarını korumaktadır.

25. Çakırcı Hasanpaşa Mahallesi Kefçededeki Çakırcı Hasanpaşa Namazgâhı, bugünkü Doğançılar Parkı’nın bir bölümüne veya civarına tekabül ediyor. Do-

gancılar Civarı'nın çoğunluğu, zâten ayakta kalan ve kalamayan, Hasanpaşa Vakfına ait eserlerden meydana geliyor.

26. Vaktiyle Beylerbeyi Çengelköy Rasathane Yolu üzerinde 42 kapı numaralı evin karşısında, Hamdullah Paşanın bir namazgâhı vardı.

27. Ayanoğlu'na göre Çengelköy Bekârderesi Yolunda iki Namazgâh vardı ve kitabesi şöyleydi:

SAHİB'UL HAYRAT KÜLLEMA DEHALE ALEYHA ZEKERİYYA'L-MİHRAB-1227 H. (1812)

28. Beylerbeyi Kuzguncuk arasında yer alan Ahmed Efendi Sığınaklı Namazgâhını da Ayanoğlu'ndan dinleyelim.

“Bu namazgâhın ön kısmındaki musluğun iki tarafında hayvan yalağı ve bunların iki tarafında kapı bulunup, sağ kapıdan merdivenle çeşmenin üstündeki namazgâha çıkılmakta, sol kapının iç kısmı küçük bir oda olup, fırtınalı havalarda yolcuların sığınması için yapılmıştır. Üst kitabesi “canlıların cümlesi sudandır.” meâlindeki

VE MİNE-L MAİ KÜLLİ ŞEY'İN HAY

âyet-i kerimesi, diğer kitâbe ise:

NAMDAŞ-I FAHR-I ABA ZAIR-İ BEYT-İ HAREM AYN-I İHLAS İLE ODU HAYR Ü CUDUN MAZHARI Fİ SEBİLİLLAH BU ÇEŞMEYİ BÜNYAD İDÜB SU BE SU SEYRAB Ü MESRUR ETDİ TEŞNEDİLİ AYNİYA İTŞANA BİR BİR SÖYLEDİM TARİHİ TACA AL İÇ İCRA EYLEDİ AHMED EFENDİ KEVSERİ - 1239 H. (1823)

29. Çengelköy Hamallar İskeleyi Pazarkayığı Mevkiinde, Ayşe Hatun'un vakfettiği MEYDAN, meydan boyutunda bir abidedir.

30. Çengelköy Vapur iskelesinde Fazlullah Paşa tarafından vakfedilen “bir dönüm”lük MEYDAN,

31. Aynı yerdeki, vakfedeni tesbit edilemeyen “iki bin arşınlık” meydan,

32. Ve Çengelköy'de Kuleli'de Sultan Mahmud'un vakfettiği “sekiz bin arşın”lık MEYDAN, aynı medeniliğin ve açık mekân kültürüne hasbî katkının insânî ve İslâmî izleridir.

33. Debbaglar Mahallesi Toptaşı Caddesi'ndeki Namazgâh, kültür tarihimize karışmıştır.

Bugünkü konumu 260 ada 6 parsel olan ve aynı yerdeki Sokollu Mehmed Paşa İlkokulu'nun Bahçesinde kalan bu namazgâhı dini, medenî ve mimârî bir âbide olan Atik Vâlide Külliyesinin bâniyesi, Nurbânû Vâlide Sultan vakfetmiştir.

34. Hacı Hesna Hatun Mahallesi Sultantepe Caddesi'ndeki Şeyhulislâm Said Efendi Namazgâhının aziz hatırasını, ayakta kalmayı başarabilen akmaz harap çeşmesi yaşıyor!

35. İhsâniye Mahallesi Çiçekçi-Tunusbağı Caddesi'ndeki 336 ada 4 parsel sayılı Silâhşör Ahmed Bey ve Veliye Ayşe Hanım Namazgâhı, milli kültürümüzün mukaddes sancısını çeken ve çemeyen herkesin gözleri önünde kıyıma uğramıştır. “Bismillahirrahmânirrahîm” Küllemâ dehale aleyhâ Zekerıyyâ'l-mihrab. Sene 1181 H. (1767) ” kitabesini taşıyan kabartma nakışlı zarif Namazgâh taşı, artık sadece resim olarak ansiklopedilerde yer alıyor. 1974'lere kadar etrafı demir parmaklıklarla çevrili olarak korunan namazgâh taşı ve setinin, bu medenî âbidenin yasal şâgili tarafından söküldüğü ve yerine fıskıye yapıldığı, o civarda oturan herkes tarafından bilinmektedir.

36. İmrahor Mahallesi Doğancılar Caddesi'ndeki Kuyulu Namazgâh,

37. Kazasker Ahmed Efendi Mahallesi harmanlık Sokak ile Karacaahmed Kabristanı arasındaki Namazgâh,

38. Kısıklı Mahallesi Alemdağ Caddesi'ndeki Abdullah Ağa Namazgâhı da hatıra olmuştur.

39. Kısıklı Selâmî Tekkesi Sokağı'ndaki Selâmî Ali Efendi Türbesi'nin yanında yer alan namazgâhın 0.40 eninde, 1.10 yüksekliğinde kible taşında bulunan sülüs kitâbe şöyledir.

KÜLLEMA DEHALE ALEYHA ZEKERİYYAL MİHRAB - 1247 H. (1831)

40. Kısıklı Milet Bahçesi Mevkiindeki Ahmed Efendi Namazgâhı, o civara hâlâ cıvıltı sunan yeşil alanların çekirdeğini oluşturuyor.

41. Hayrat-ı Şerife defterlerinde, Kısıklı Caddesinde diğer bir Namazgâhtan daha söz ediliyor ama, bugünkü konumu bilinmiyor.

42. Selimiye Haydarpaşa Caddesi'ndeki Darussaade Ağası Namazgâhı ile,

43. Aynı yerdeki Çeşmiafet Kadın Namazgâhı, benim tahminlerime göre bu cadde-nin çevresindeki park ve bahçelere tekabül ediyor.

44. Selimiye Mahallesi Harem iskelesi sokağı'ndaki 312 ada 1 parsel sayılı Sultan III. Selim Namazgâhı şehir imar planında yeşil alan olarak gözükmektedir.

45. Selimiye'den Haydarpaşa'ya giderken Duvardibi Durağı'nın biraz ötesinde sol-daki köşede yer alan, Sultan Selim-i Sâlis Vakfına bağlı 293 ada 8 parsel sayılı Nevnihal Hatun Namazgâhı'nın çok şükür hâlâ ayakta duran ve halk tarafından kabir taşı sanıla-rak yeşile boyanan ve kenarına bir de mum yakma mahalli ihdas olunan Namazgâh ta-şı kitabesi şöyledir:

KÜLLEMA DEHALE ALEYHA ZEKERİYYAL-MİHRAB ŞEVKETLU EFENDİMİZ CA-RİYESİ MERHUM VE MAĞFUR-UN LEHA SARAYLI NEVNİHAL HATUNUN HAYRATI-DIR RUHU ŞAD OLMAK İÇÜN RIZAEN İLLAH EL FATİHA - 1227 H. (1812)

45. Selimiye Kışla Caddesi ile Hamam Sokağı'nın kesiştiği köşedeki dinlenme par-kı, Hacı Mustafa Ağa'nın Namazgâhıdır. Park Bekçisinin ahşap kulubesinin yanında yer alan ve mezar taşı sanılan namazgâh taşında şu ibare yer almaktadır.

KÜLLEMA DEHALE ALEYHA ZEKERİYYAL-MİHRAB SENE 1239 H. (1823)

SAHİB-UL HAYRAT MERHUM EL HAC MUSTAFA AĞA RUHU İÇÜN FATİHA

47. Selimiye Mahallesi Selimiye Meydanı, Harem Ağası Ahmed Ağanın Namazgâ-hıdır.

48. Tavaşi Hasan Ağa Mahallesi Gündoğumu Caddesi İnâdiye Câmî sokağındaki 273 ada 33 parsel sayılı namazgâh, Ahmed Ağa'nın hayratıdır.

Bu namazgâh, şimdi, aynı yerdeki Tavaşi Hasan Ağa Camii'nin avlusunda kalıyor. Hasan Ağa, Camii'ni 955 H. (1548) de yaptırmıştır. Vereceğimiz kitabeden de anlaşıl-a-cağı gibi, bir yüzü çeşme bir yüzü mihrap olan zarif bir yapıya sahip bu namazgâh, Ca-miden epey sonra, 1134 H. (1721) de İbn-ul Emin Ahmed Ağa tarafından yaptırılmış-tır. Zaten namazgâh ile cami parselinin ayrı olması da bunu göstermektedir.

Özenle korunan ve Cami cemaatı tarafından dinlenme mahalli olarak kullanılan namazgâhın mihrap tarafından, yeni harflerle "İbn-ul Emin Ağa Çeşmesi: Bu çeşmeyi

Ahmediye külliyesini yaptıran Eminzâde Ahmed 1134 H. (1721) yılında yaptırmıştır.” şeklinde muhdes bir kitabe yer almaktadır. Çeşme olan yüzündeki orijinal kitabesi ise şöyledir.

*MENBA'İ CUD-I ATA İBN-UL EMİN AHMED AĞA OLDU GAYETLE MAHALLİNE
MUSADİF BU ESER KİM AHALİYE SUSUZLUK VİRMEDİ ÇOK FÜTUR. İNTİFA İTDİK-
ÇE AB-I HOŞGÜVARINDAN BUNUN YAD İDERLER HAYR İLE CÜMLE İNAS Ü ZÜ-
KUR NUŞ İDÜB AB-I SAFA BAHSİN GELDİ TAB'IMA TA BEYAN-I SAL-İ BÜNYADIN
İDEM ZİB-İ SÜTUR LULEYİ GÖRDÜM NİDA BERLE DİDİ TARİHİNİ AL HÜSEYİN İLE
HASAN AŞKINA İÇ MA-İ TAHUR - 1134 H. (1721).*

KIRIM SAVAŞINDA ÜSKÜDAR VE İNGİLİZ ASKERLERİ

Azmi Özcan*

Üsküdar Osmanlıların İstanbul'da 1352' de fethettikleri ilk yer olup, fetihten itibaren Anadolu'nun Müslüman halkı buraya yerleşmeye başlamıştır. Evliya Çelebi XVII. yüzyılda Üsküdar'da 70 Müslüman, 11 Rum ve ermeni 1 Yahudi mahallesinin bulunduğunu hiç Frenk yaşamadığını kaydeder. Bu yapı Üsküdar'ın İstanbul'un diğer bölgelerinin aksine etnik ve kültürel yönden homojen bir karakter kazanmasını sağlamıştır. Üsküdar Osmanlı tarihi boyunca ayrıca Doğu ticaretinin kapısıdır, Asya ve Avrupa'dan gelen tüccarlar Üsküdar'da buluşurlardı. Keza Surre alayları da Hicaz'a kesintisiz kara bağlantısının uç noktası olması hasebiyle de olsa gerek Mekke toprağı olarak adlandırılan Üsküdar'dan uğurlanırdı. Tarihten günümüze Anadolu ve Türk İslam geleneğinin sakin ve asude bir temsilcisi olma hususiyetini taşıyan Üsküdar'ın bir başka farklılığı da Tanzimat sonrası yaşanan Avrupai değişimin sosyal hayatta bizzat Avrupalı temsilcileriyle ilk örneklediği birkaç mekandan biri olmasıdır. Bu özelliği ile Üsküdar kendi içinde bir garip zıtlığı da barındırmaktadır. Osmanlı Devlet ile Rusya arasında cereyan eden Kırım savaşı sırasında Osmanlı devletinin müttefikleri olan Fransa, İngiltere ve bir aralık ta Sardunya'nın sayıları yüz elli bin civarındaki askerleri İstanbul'a gelmişlerdi. Bunlardan 1854-1856 arasında Üsküdar'a yerleşen 35-40.000 civarındaki İngiliz askerleri, subay ve eşlerinin Üsküdar'ın homojen yapısı üzerinde olduğu kadar köklü gelenekleri alışkanlıkları zevkleri üzerinde tesirler bırakmış olması muhakkaktır.

1854 Nisanında Himalaya gemisiyle Üsküdar'a gelen binlerce İngiliz'in Anadolu'nun en ucunda İstanbul'a açılan bu sakin ve asude topraklar üzerinde geçici bir süre de olsa yerleşmeleri kalıcı etkilerin başlangıcını teşkil etti. Üsküdar çok kısa bir zaman içerisinde gerek Kırım savaşını takip eden Batılı gazetecilerin kaleminden, gerek Üsküdar'da kalmış İngiliz görevlilerin yazılarından, gerekse İngiliz hasta ve yaralılarının bakım ve tedavileri için otuza yakın meslektaşları ile Üsküdar'a gelen ve Batıda modern hemşireciliğin kurucusu olarak kabul edilen Florance Nightingale'nin kişiliği ve çalışmalarını etrafında geliştirilen efsane ve hikayelerin kuşaklar boyu taşınmasıyla günümüze kadar ulaşan bir "Scutari efsanesi" oluşmuştur. Batı dillerinde bir şekilde bu dönem olayları ile ilgili gezi, hatırat ve tarih temaları üzerinde yayımlanan Scutari başlıklı çok sayıda yayımlar Üsküdar'ı bir dönem İstanbul'un Dünyada en fazla tanınan ve meşhur parçası yapmıştır.

* Prof. Dr., Sakarya Üniversitesi

Bilindiği gibi 1853 yılında Rusya ile Osmanlı Devleti arasında başlayan Kırım savaşında Osmanlı topraklarının Rusların ile geçmesinden endişelenen İngiltere ve Fransa Osmanlı devleti ile birlikte Rusya'ya karşı savaş kararı almış ve bu karar çerçevesinde binlerce Fransız ve İngiliz Askeri gemilerle İstanbul'a gelmişlerdi. Fransızlar Avrupa yakasına giderken İngiliz askerleri de Üsküdar'a yönelmişlerdi. Bir kar fırtınasında kıyıya çıkan İngiliz askerleri cepheye gitmezden önce Selimiye kışlasına ve civarına yerleştiler. Böylece ilk defa bir Osmanlı kışlasına kadın ayağı da basmıştı. Zira gelen askerlerin bir kısmının subayların eşleri de bulunmaktaydı¹. Özellikle subayların oluşturduğu bu ailelerin bir kısmı da Üsküdar 'da kiralanan evlere yerleştiler.² Kışlanın yakınındaki Mehmet Paşa Kasrı yine yakınlardaki Beşir Ağa Camii depo olarak kullanılmak üzere onlara verildi. Bir kaç gün içerisinde Üsküdar'da daha önce görülmemiş bir telaş ve kalabalık ve buna mümasil bir merak hasıl olmuştu. Dahası Babıali'nin sefer ilan etmesiyle Anadolu'dan toplanan gönüllüler de Üsküdar'da toplanıyorlardı. Osmanlı ve İngiliz askerleri Selimiye Kışlasında aynı nöbet yerinde işaret diliyle de olsa birbirlerine nezaket ve iltifatla davranıyorlar ancak bir taraftan da durumu kavramaya çalışıyorlardı. Bu keşmekeşte Haçlı ordusundan bu yana bu kadar gayri Müslim askerin ikametine sahne olmayan Üsküdar da şaşırın halk arasında durumu izah sadedinde pek çok yorumlar yapılmaya başladı. Kulaktan kulağa dolaşan rivayetler arasında Fatih cami vaizi Hacı Pir Efendinin "Allah Osmanlılara yardım ettikleri için İngilizleri yarın Ahirette öbür gavurlardan ayrı bir yerde bulundurup cehenneme atmayacağı ve İngilizlerin bir gün Allah'ın inayetiyle buldukları o yerden cennete yol bulacakları" sözleri dolaşıyordu. Hacı Pir Efendiye göre bunun ilim ve din açısından hiç bir mahzuru bulunmaktaydı. Zira İngilizler arasında papaz, haç, çan, mum yahut kilise alayı görülmediğinden onların kalpleri hidayet açıldı ve diğer gavurlarla bir mütalaa edilemezdi.³ Ancak Hıristiyan ordularıyla işbirliği yapmayı mahzurlu görenler de vardı. Bunun için gereken fetva teşbihli bir cevaz ihtiva ediyordu:" Avrupalı Askerleri kendi ordumuzda kullanmak caiz midir sorusuna " El Cevab; mademki avcılar av tutmak için köpekleri kullanıyorlar biz de onları kullanabiliriz".⁴ Bir kısım ahali de Padişahın yabancı askerleri kiraladığını sanıyordu.

Bir müddet sonra bütün bu iyi niyet ve beklentiler sona erecek halk çaresizlik içerisinde düşecekti. Uzun Yıllar Osmanlı Donanmasında görev yapmış Avrupalı bir görgü şahidinin ifadesiyle, "Avrupa Şövalye takımının İstanbul'da toplanışı halkın üzerinde hüznü bir tesir yapmıştı. Bu, sanki ilerideki felaketlerin bir haberi, bir işaretiydi! Şemametli" Türkiye'yi taksim" yine ötede beride ağızlarda dolaşmaktaydı. İstanbullular yüzyıllarca süren bir rüyadan uyanmışlardı. Onlar Gelibolu'ya yabancı askerlerin gelmiş olmasına bile inanmak istememişlerdi; bu hadisenin ta Payitahtta hakikat olduğunu görünce şaşırıp kaldılar. Herkes birbirine sorup duruyordu: İngilizler, Fransızlar niçin takılıp kaldılar? Niçin Varna'ya gitmiyorlar? Düşmanın Tuna'yı geçtiğini duymadılar mı, bunlar Türkiye'yi korumak için gelmediler mi?"⁵ Halk arasında bu tedirginlik

¹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, 17/M/1271, D.No 88, G.No.100, HR.MKT; 26/Ra/1271 D.no.96, G.no.1, HR.MKT.

² Başbakanlık Osmanlı Arşivi, 17/Ş/1272, D.no 182, G.no.84 A.MKT.NZD; 4/Ca/1271, D.no.100, G.no.30, HR.MKT.

³ S. Adolphus Slade, *Türkiye ve Kırım Harbi*, (ter. Ali Rıza Seyfi) İstanbul 1943, s. 106-9

⁴ Slade, s. 121.

⁵ Slade s. 130.

varken Babiali askerlerin her türlü rahatını temin için gayretle çalışıyordu. Gelen askerlerin bütün masrafları Babiali tarafından karşılanacaktı. Ayrıca kışlanın bir bölümü hastaneye çevrilirken yakındaki Haydarpaşa hastanesi de İngilizlere tahsis edildi. Yine aynı yerde bir de mezarlık yeri ayrılmıştı.⁶ Subayların oturması için bazı aileler evlerinden bile çıkartılmışlardı. Üsküdar'daki büyük zahire ambarlarından bazıları tamir edilerek İngilizlerin kullanımına verildi.⁷ Kışla yakınında meyhaneler açılmasına izin verilmişti. Yabancı askerlerin Karacaahmet ve başka mezarlıklara gösterdikleri saygısızlıklara göz yumuluyordu. Askerler, namaz kılınırken camilerin içinde dolaşıyorlar, kapalı hanımlara arsız gözlerle bakıyorlardı.⁸ Sokak köpeklerini zehirliyorlar, limanda martıları, sokaklarda güvercinleri vuruyorlardı. Minarede ezan okuyan müezzinlerle alay ediyorlar ve Osmanlı mezar taşlarını kaldırım yapmak için eğlenerek kırıyorlardı. Türkler medeniyeti iştmişler şimdi de onu şaşırılmış oldukları halde görüyorlardı.. Padişah hala sarayında oturuyordu, lakin artık hükmü yoktu. Nasihat ve emir İngiltere ve Fransa sefaretlerinden geliyordu. Fransız ve İngiliz devletlerinin askerleri İmparatorluğun başşehrini işgal etmişlerdi, Fransızlar Avrupa, İngilizler Asya yakasını almışlardı.” İngilizler Üsküdar'da yaşadıkları yerlerin sokak ve cadde isimlerini de değiştirmişler, buralara Albert st. Wood street. Wapping St. Panmure St. Queen St. Market Square, St Andrew St. gibi adlar vererek yeni isimleri taşıyan haritalar ve şehir planları yapmışlardı. (Harita)

Bütün bunlara rağmen halkın hüznü ibret vericiydi. “Bir zamanlar büyük ve daima da gururlu bir millet oldukları halde, efendilerinin böyle aşağı vaziyette kalmalarına sevinçlerle gülen Hıristiyan tebaalarının yanında Frenkler tarafından haysiyetleri kırılmış Türkler, dinlerinin ahkamına sığınarak vaziyeti yüksek bir vakarla karşılamaya muvafak oldular. Memleketin başına daha büyük işler getirmek korkusu onlara tahammül ve feragat için kudret verdi; Batı Avrupa payitahtları halkını kızgınlıkla ayaklandırmaya yetecek ağır hadiseler her gün sabrediyorlar, Haçlı ordularının Şark İmparatorluğu merkezinden geçerken yaptıkları işleri hatırlatan bu vakalara karşı nezaketle, teenni ile davranıyorlardı. Tavır ve hareketleri gönüllerindeki kızgınlığı göstermiyordu”⁹. Bu şartlar ardından “ Rusya ile yapılmakta olan harp ikinci ehemmiyet derecesine düşmüştü. Onların akıllarındaki en önemli mesele İstanbul'dan müttefiklerin çıkmasıydı. İşte bu düşünce içerisinde yabancılardan kaçıyorlar, onların buldukları yerlerden çekiniyorlardı. “Üsküdar'da yapılan İngiliz süvari alayları geçit resminde Padişah tarafından gönderilen bir küçük heyetten başka Türk görülmemişti.¹⁰ Türk kadınları da erkekleriyle beraber Frenklerden tiksiniyorlardı. Müttefik ordularından hiç bir kimse Bosfor sahillerinde bir Türk kadını hatırasına sahip olamadı.”¹¹

Müttefik Askerlerinin İstanbul'da ne kadar kalacaklarının bilinmeyişi ve sergiledikleri davranışlar karşısında halk arasında başlayan bu tedirginlik ve özellikle onların buraya gelmesinde en fazla rolü bulunan Reşit paşanın muhaliflerince siyasi bir tenkit aracı olarak ta kullanılmaya başladı.” Bir adama gel demek kolay git demek zordur. Di-donlar İstanbul'un havasından hoşlandılar. bakalım nasıl gidecekler!” yollu gönderme-

⁶ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, 03/M/1271 D.no.87, G.no.6, HR.MKT.

⁷ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, 17/M/1271, D.No 88, G.No.100, HR.MKT.

⁸ Slade, s. 213.

⁹ Slade. s.217

¹⁰ Slade, s. 218 “

¹¹ Slade, s. 218 “

lerde bulunuluyor, halkın tedirginliği teşvik ediliyordu. Bütün bunlardan rahatsız olan Sultan Abdülmecit o sırada sadrazamlıktan mazul bulunan Reşit Paşayı saraya çağırarak müttefik askerlerin bir an evvel İstanbul'u terk etmelerini temin etmesini istedi. Padişahın huzurundan ter içinde çıkan Reşit Paşa derhal İngiltere ve Fransa Sefarethanelerine giderek sefirlerle görüştü. İstanbul halkının halet-i ruhiyesini ve padişahın sözlerini anlatan Reşit paşa Avrupalı askerlerin derhal İstanbulu terketmeleri gerektiğini aktardı. Reşit Paşa'nın sözleri o kadar ağır tesir bıraktı ki, Fransız ve İngiliz askerler yükte ağır neleri varsa haraç mezat satarak gemilerine binerek İstanbulu terkettiler.¹²

İngiliz Askerler 1856'da Üsküdar'dan ayrılırken içinde barındıkları bazı kışlaları, kasırları, İcadiye kulesini ve başka mekanları yaktılar. Niçin yaktıkları bilinmiyor.¹³ Aynı şeyi Avrupa yakasında Fransız askerleri de yaptı. Ancak bütün Osmanlı tarihinde ilk defa payitaht ve tabiatıyla Üsküdar bu kadar uzun bir süre yabancı askerlerin ikametine şahit olmuştu. Dolayısıyla kalıcı etkiler bıraktılar. Bu durumun millet vicdanında uyandırdığı hisler bir tarafa günümüze kadar devam eden sosyo-politik ve sosyo-kültürel tesirleri olduğu şüphesizdir ve asıl önemli olan da bu tesirlerdir.

Tanzimat hayatın hemen her alanında Avrupalı tarzda bir değişim öngörmüştü. Ancak geleneksel ve muhafazakar bir toplumda bu değişimin müşahhas olarak neyi ifade ettiği belli değildi. Payitahtta kapalı bir hayat yaşayan sefaretlar, Avrupalı tüccarlar ya da Avrupa ile bir şekilde ilişkileri bulunan seçkinlerin dışında hedeflenen yeni dünya görüşünün yaşayan örnekleri de yoktu. Halk bazında öngörülen sosyo-kültürel değişimin şekillendirdiği bir hayatın numuneleri babında İngiliz askerleri ve bunların ailelerinin oturduğu Üsküdar'daki muhtelif mahaller veya Boğazın Karşı Kıyısındaki Fransız askerler Avrupalı medeniyetin canlı temsilcilerini sunmuştu. Bu askerlerin ve ailelerin hayat tarzları, kılık kıyafetleri, müzikleri, eğlenceler, sporları vb yavaş yavaş nüfuz edecek ve moda kavramı ilk defa bu kadar geniş ölçekli bir biçimde Osmanlı toplumuna si-rayet edecekti. Üsküdar ve İstanbul halkı ilk defa sigara ile bu sırada tanıştı. Daha önce çubuk kullanılıyordu. Üsküdar'ın sembolü olan katibim türküsünün notaları da bu günlerin bakiyesidir. İngiliz alaylarındaki İskoç birlikleri meşhur gaydaları ile Üsküdar sokaklarında gösteriler düzenlerken İskoçların bu gaydasının makamına meçhul bir güftekar katibim türküsünün sözlerini uyarlar. Katibin gerçekten yaşamış birisi olup olmadığı bir tarafa bu dizelerde değişmekte olan bir davranış ve kılık kıyafet kültürünün açık ifadeleri bulunmaktadır.¹⁴

Bir de bu felaket zamanından bize yardım eden Avrupalı dostlarımıza karşı mahcup olmama saikiyle devlet tarafından tasarlanan yenilikler vardı. Hükümet daireleri ve teşkilatının ve işleyişinin Avrupa memleketlerinkine benzetilmeye çalışılması gündeme gelmiş, bu çerçevede belediye işleri için de ayrı bir daireye lüzum görülmüş, İstanbul Şehremaneti içerisinde Üsküdar belediyesi de yeni hüviyetine ilk defa 1855'de kavuşmuştur. "Zira bu sırada misafirimiz olan Avrupalıların en fazla şikayet ettikleri hususlar arasında belediye hizmetleri ve şehirlerin yaşamayı kolaylaştırıcı şekilde imarı gibi

¹² Abdurrahman Şeref, *Tarih Konuşmaları*, İstanbul 1978, s. 59

¹³ Bu davranışın muhtemel izahlarından birisi savaşın özellikle de savaş sırasında yaşanan salgın hastalıkların hatıralarının silinmesi akla gelmektedir. Florance Nightingale'nin hatıralarından onun görev yaptığı Selimiye Kışlasında günde ortalama 50-60 İngiliz askerinin salgınlardan öldüğü kaydedilmektedir. Bu askerler Kışlanın yakınlarındaki Haydarpaşa İngiliz Mezarlığında medfundurlar ve sayıları da 7000 civarındadır.

¹⁴ Erdem Yücel, "Katibim Türküsüne Dair", *Hayat Tarih Mecmuası*, yıl 11/11 Kasım 1975, s 24-26.

meseleler başta geliyordu.” Bu şikayetler belediye yapılanması hakkındaki arayışları hızlandırmıştı.¹⁵ İstanbul tabiatıyla Üsküdar, telgrafla yine ilk defa bu sırada tanıştı. Üsküdar’a ilk postane açıldı Varna üzerinden Balıkova, Kırım’a kadar çekilen ilk hattın ilk mesajı da “ müttefik Orduları Sivastopol’e girmişlerdir” şeklinde idi.

Kalıcı değişimler ve yenilikler arasında siyasi, sosyal ve kültürel sonuçları itibariyle en fazla dikkat çeken iki gelişme de İstanbul’da ilk defa misyoner merkezlerinin açılması ve ilk defa mason localarının kurulması da üzerinde özellikle durulması gereken hususlardır. Daha önce Payitahtta mason localarının ve Hristiyan misyonerlerinin faaliyetlerine hoş bakmayan Babıali, Rusya’ya karşı İngiltere ve Fransa’nın desteğine olan ihtiyacı sebebiyle bu konudaki engellemelerini kaldırmak durumunda kalmıştı. Nitekim İstanbul’da kurulan ilk mason locası İngiliz Sefiri Henri Bulver tarafından Paris anlaşması sonrasında kuruldu. Bunu daha sonra bir kaç sene içinde kurulan Fransız ve İtalyan locaları izledi.¹⁶ Aynı şekilde İstanbul’da açılan ilk Hristiyan misyoner merkezleri ve arkasından gelen yabancı okullar da netice itibariyle bugünlerin bakiyesidir.¹⁷

Burada bir sempozyum tebliğinin sınırları içerisinde ele aldığımız bu konu takdir edileceğini umduğumuz vechiyle Osmanlı sosyal, siyasal ve kültür tarihi açısından son derece önemli olan, ancak ne yazık ki bu güne kadar sosyal bilimcilerin özellikle de tarihçilerin gözünden kaçmış bir tarihi dönemin ilgililere takdim edilmesi mahiyetinde sunulmuştur. Burada vurgulanan Üsküdar cephesi ise doğrudan sempozyumun çerçevesi ile mukayyet olması içindir. İstanbul hatta memleketin tamamı bütünüyle düşünüldüğü zaman çok daha geniş çerçevede ele alınması gereken bu konunun bütün yönleri ile araştırılması, özellikle de ilgili ülke arşivlerinden, bir şekilde o dönemde İstanbul’da bulunmuş asker diplomat, gazeteci gibi kişilerin, yazıları, hatıraları ve mektuplarının mutlaka incelenmesi şüphesiz büyük önem taşımaktadır.

¹⁵ Osman Nuri, *Mecelle-i Umur-ı Belediye*, İstanbul 1995, C.I; Başbakanlık Osmanlı Arşivi, 17/L/1271. D.no.73, G.no.48, A.MKT.MVL

¹⁶ Osmanlı devleti le ilgili çok sayıda çalışma mevcuttur. Mesela bkz. Paul Dumont, *Osmanlılık, Uluscu Akımlar ve Masonluk*, İstanbul 2000; Kemalettin Apak, *Ana çizgileriyle Türkiyedeki Masonluk Tarihi*, İstanbul 1958 Ancak bu çalışmalar genellikle konu merkezli tarihi seyir takip ettiği için bu tebliğde ele alınan hususlar ile doğrudan ilgilenilmemiştir.

¹⁷ Bkz. Azmi Özcan-Tufan Buzpınar, “Tanzimat, Islahat ve Misyonerlik, Church Missionary Society İstanbul’da”, *İstanbul Araştırmaları Dergisi*, c. I. Bahar 1997.

Harita

OSMANLI ÜSKÜDAR'INDA AYDINLATMA

Mehmet Mazak*

İstanbul; Asya ve Avrupa kıtalarının birleştiği, doğu ve batı medeniyetlerinin buluştuğu zengin tarihi dokusu, derin bir muhtevaya sahip kültürel birikimi, harika tabiatı ve her dönemde medeniyetlere beşiklik etmesi nedeniyle dünyanın en önemli şehirlerinden biridir.

Bu şehrin en önemli merkezlerinden biri Üsküdar'dır. Üsküdar, İstanbul'un Asya kıtasındaki en eski yerleşim birimidir. Tarih boyunca pek çok uygarlığa ev sahipliği yapan Üsküdar Fetih'ten önce bir İslam şehri olmakla İstanbul'un fethine de tanıklık etmiştir.

Bu harika beldeye akşam karanlığı ayrı bir güzellik katmaktadır. Akşamları Üsküdar'ın sahili, cadde ve sokakları rengarenk ışık cümbüşüne bürünmektedir. İnsan ruhunu dinlendiren güzelim Üsküdar gecelerinin Osmanlı döneminde ne şekilde aydınlatıldığı, cadde ve sokakların nasıl ışıklandırıldığı merak konusudur.

Osmanlı döneminde temel aydınlatma aracı mumdu. Ayrıca çıra kandili diyebileceğimiz meşale, çıra ve başka kolay alev alan ağaçların taşındığı, demir bir sıraya bağlı ilkel bir aydınlatma aracı mevcuttu. Bunları taşıyan, meşaleyi tutuşturan ve gezdiren görevliye meşaleci denirdi. Erken Osmanlı döneminde sokaklarda ışıklandırma olmadığı için fenerler taşınırdı. Fenerler bakır, bronz veya gümüşten yapılarak, camlı taşınabilir kandillerdir. Yatsı namazından sonra sokaklarda fenersiz dolaşmak IV.Murat döneminde (1623-1640) yasaklanmıştı.¹

Osmanlı Üsküdar'ında sokakların aydınlatılması 19.y.y'a kadar söz konusu bile edilmemiştir. Fenersiz sokağa çıkmanın yasak olduğu bu dönemde gece bekçileri ellerinde fenerlerle gezerlerdi. Daha sonraları hali vakti yerinde olanlara ve devlet ricaline yalılı ve konaklarının önlerine fener asma zorunluluğu getirilmiştir. Kapı önlerine asılan bu fenerlere ilk sokak lambaları diyebiliriz.

Tanzimat'la birlikte kent hizmeti önem kazanmaya başlamıştır. Düzenli olarak sokak aydınlatması Tanzimat sonrasında gündeme gelmiştir. Tanzimat'la birlikte batının çağdaş kent olgusu Osmanlı şehirlerini, özellikle de İstanbul'u etkilemiştir. Bu etkilenmeden en çok Eminönü, Beyoğlu ve Üsküdar nasibini almıştır. Bu dönemde sokakların aydınlatılmasının medeniyet eseri olduğu belirtilerek dükkanların önlerine kandil asıl-

* Araştırmacı, Yazar

¹ Doğan Kuban, "Aydınlatma", *İstanbul Ansiklopedisi*, s.474-478.

ması gereği ortaya çıkmıştır. İsteyenler evlerinin önüne de kandil asabileceklerdi. Takip eden zamanda Meclis-i Vala-i Ahkam-ı Adliye kararı üzerine hali vakti yerinde olan kişiler hane ve yalılarının önlerinde yıl boyunca kandil yakmaya mecbur tutulmuşlardı. Halk içinden bu durumu benimseyenler hükümet nezdinde takdir görüyorlardı. Böylece sokaklarda kandil ve fener yakılması yaygınlaştı.²

1850'lerin sonunda ABD'de Pennsylvania'da bulunan petrol kısa zamanda ticari bir mal olarak Osmanlı'ya girmişti. Petrol hızla aydınlatma araçlarının yerini aldı. Çünkü bal mumu ve zeytinyağı gibi aydınlatma araçlarından daha verimli yanmakta idi. Petrol beraberinde depolama sorununu da getirdi. Patlamalara karşı önlem almak için yerleşim birimi dışında depolar kurularak gaz depolaması sağlandı. İlk gaz depolarından biri Çubuklu'da kurulmuştur.³

Kırım harbinden sonra Şehremaneti'nin kurulması ile birlikte şehrin sokaklarının aydınlatılması düşünülmüştü.⁴ O zamanlar sokakların aydınlatılması şehrin güvenliği ile ilgili bir sorun olarak görülüyordu. Yabancı bir girişimci olan Hers 1864'de dönemin güvenlik işlerine bakan en yüksek mercii olan Bab-ı Zaptiye Nezareti'ne baş vurarak sokakların petrol (gaz yağı) ile aydınlatma imtiyazını aldı. İmtiyaz gereğince İstanbul, Üsküdar ile Boğaziçi ve Marmara kıyılarındaki köy ve mahallelerin sokaklarının aydınlatılmasını taahhüt etmişti. Her ay için lamba başına imtiyaz sahibine 22, 5 kuruş ödenecek, gaz lambalarının yerleri Zaptiye Nezareti tarafından belirlenecekti. Fenerler yaz ve kış güneşin batmasından itibaren yakılacak, güneş doğuncaya kadar yanık kalacaktı. Her mahallenin sokaklarında yakılan gazyağı fenerlerinin bedeli, zaptiye idaresi tarafından mahalle imam ve muhtarları eliyle her ay halktan tahsil edilecekti. 1877 yılında gazyağı bedellerinin tahsili "Tenviriye Resmi" adıyla belediyelere verildi.

Dünyada modern ve çağdaş anlamda cadde ve sokakların aydınlatılması 19.yılın başında Havagazının elde edilmesiyle başladığı söylenebilir. 18.yılın sonunda havagazını Belçika'lı Minckelaers ilk kez elde etmiştir. Fakat havagazının gelişimini İngiliz Murdock sağlamıştır. Londra'da tesisi edilen fabrikadan elde edilen havagazı ile ilk olarak 1812 yılında Londra sokakları aydınlatılmıştır. Daha sonraki yıllarda havagazı ile aydınlatma yaygınlaşmış, ABD'de Baltimore şehri 1817, sonra Paris 1820 yılında havagazı ile aydınlatılmıştır. İlk büyük Havagazı şirketi 1812 yılında Londra'da kurulan Gas Light and Coke Co'dur.⁵

Dünyada havagazından faydalanılarak ilk sokak aydınlatmasının gerçekleşmesinden 44 yıl sonra İstanbul'da Dolmabahçe Sarayının havagazı fenerleri ile aydınlatıldığına şahit oluyoruz. Tanzimat'ında etkisiyle batı standartlarında yapılan sarayın aydınlatılması için 1856 yılında saray has ahırlarının bulunduğu yerin arka kısmında Dolmabahçe Gazhanesi tesis edilmişti. Başlangıçta sarayın aydınlatılması amacı ile yapılan gazhaneden üretilen gazların, üretim fazlasıyla yakın sokaklara fenerler döşenerek sokak aydınlatması sağlanmıştır. Galata, Pera, Yüksek Kaldırım, Cadde-i Kebir,⁶ Pangaltı, Fındıklı, Beşiktaş, Tophane-i amire, Talimhane ve Saraçhane'ye kadar olan bölge havagazı fenerleri ile aydınlatılmıştır.⁷

² "İstanbul", *Yurt Ansiklopedisi*, s.4030

³ Zafer Toprak, "Aydınlatma", *İstanbul Ansiklopedisi*, s.478

⁴ Zeynep Çelik, *Değişen İstanbul*, İstanbul 1996, s.37

⁵ "Havagazı", *Hayat Ansiklopedisi*, c. 3, s.1489

⁶ Nur Akın, *19.yılın İkinci yarısında Galata ve Pera*, İstanbul 1998, s.127-129

⁷ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Meclis-i Vala, nr.21204

a) Kuzguncuk Gazhanesi

Havagazı ile iç mekan ve sokak aydınlatmasında yüksek verim alınması sonucu havagazı tesislerinin yaygınlaştırılmasına gidilmiştir. Anadolu yakasında havagazı ile aydınlatma ilk defa Üsküdar kazasına bağlı Beylerbeyi Sarayının aydınlatılması için tesis edilen Kuzguncuk Gazhanesi'nden elde edilen gaz ile gerçekleşmiştir.

Bugünkü Beylerbeyi Sarayının bulunduğu alanda daha önceden bulunan yapılar, 1851'de çıkan yangında hasar görmüştü. Bunu bir uğursuzluk sayan Sultan Abdülmecid artık burada ikamet etmemiş, saray bir süre metruk kalmıştır. Abdülmecid'den sonra tahta çıkan Sultan Abdülaziz (1861-1876) tarafından bugünkü Beylerbeyi Sarayı, Serimimar-ı Devlet olan Sarkis Balyan ve kardeşi Agop Balyan tarafından yeniden yapılmıştır. Sarayın yapımı 1864'de tamamlanmış, 21 Nisan 1865 yılında Sultan Abdülaziz, Beylerbeyi Camiiindeki Cuma namazı sonrasında yeni saraya törenle gelmiştir.⁸

Beylerbeyi Sarayının yapımında ve ihtiyaçlarının giderilmesinde hiçbir masraftan kaçınılmamış ve aydınlatma içinde zamanın önde gelen tekniği havagazıdan faydalanılmıştır. Sarayın aydınlatılması için Kuzguncuk Baba Nakkaş Sokağı'nda bir gazhane kurulmuş, her ne kadar başlangıçta sarayın aydınlatılması için yapılmışsa da üretim fazlası gazla hem halka, hem belediyeye kolaylık, hem de gelir sağlamak için dışarıya gaz verilmesine ve sokaklarında aydınlatılmasına başlanmıştır. Beylerbeyi, Abdullah Ağa, İstavroz, Burhaniye, Fıstıklı semtlerinin sokakları ile saray tünelleri Kuzguncuk Gazhanesinden elde edilen gazla aydınlatılmıştır⁹ Kuzguncuk Gazhanesi Anadolu yakasının en eski sanayi tesislerinden biridir. Üsküdar meydanı ve ana caddeleri ile büyük camilerinde havagazı ile aydınlatıldığını sanıyoruz. Üsküdar cadde ve sokakların modern şehircilik anlayışı ile aydınlatılması ilk defa Kuzguncuk Gazhanesinde üretilen havagazı ile gerçekleşmiştir. Ancak bu gazhane zamanla yetersiz kalmış ve ihtiyaca cevap veremez duruma gelmiştir.

b) Üsküdar-Kadıköy Gaz Şirketi

Kuzguncuk Gazhanesi'nin yetersiz kalmasıyla birlikte yeni bir gazhane tesis etme çalışmaları başlatılmıştır. Kadıköy Hasanpaşa semtinde yeni bir gazhane tesis edilmesi fikri geliştirilmiştir. Kadıköy'de 1891 yılında inşa edilen yeni gazhanenin kurulma çalışmaları, en azından bu konuda fikrinsel anlamda inşa tarihinden çok önce gündeme gelmişti.¹⁰

Kadıköy'de gazhane inşası ve Anadolu yakasında gaz imtiyazıyla ilgili ilk tekliflerin 1891 imtiyazının verilmesinden iki yıl önce verildiğini görüyoruz.¹¹ 28 Temmuz 1891 tarihli mukavelename ile Anadolu yakasının havagazı ile tenviri (aydınlatılması) Paris'li demir fabrikatörü Mösyö Şarl Jorji adına olarak Mühendis Anatoli Barcil'i ile Osmanlı Devleti adına Şehremini Rıdvan Paşa arasında imzalanarak hayata geçirilmiştir. Bu anlaşma ile Kadıköy ve Üsküdar ile Anadolu sahilinden Sekizinci Daire-i Belediye (Beykoz) hududuna kadar olan bölgenin maden kömüründen elde edilen gaz ile aydınlatma, ısıtma ve enerjisinden istifade etmesi sağlanacaktı. İmtiyaz müddeti 50 yıl olarak belirtilmişti.¹²

⁸ Afife Batur, "Beylerbeyi Sarayı", *İstanbul Ansiklopedisi*, İstanbul 1994, c.2, s.206-210

⁹ Mehmet Rebii Hatemi Baraz, *Beylerbeyi*, İstanbul 1994, c.4, s.269

¹⁰ BOA, Şuray-ı Devlet, nr.2426'da bulunan bir mukavele müsveddesinde "...Beri Üsküdar'la Kadıköy'ne mahsus olmak üzere yeniden müstemilatıyla iki bab gazhane inşa ve imal eylemek hakk-ı iltizam ve imtiyazın..." diye devam ediyor.

¹¹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Mukavelat 6.

¹² Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Mukavelat5; Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umur-ı belediye*, İstanbul 1995, c.5, s.2650

1892 yılında fiilen hizmete giren Kadıköy Gazhanesi 06 Ocak 1892 tarihinde kurulan *Üsküdar-Kadıköy Gaz Şirketi-i Tenviriyesi* adıyla faaliyetini sürdürdü.¹³ Üsküdar-Kadıköy Gaz Şirketi I.Dünya savaşına kadar devamlı çalışmış ise de, savaşın devamı ve bitiminde kısa müddetlerle faaliyetini tatil etmekle beraber gaz üretiminde esas madde olan taş kömürü yerine zaman zaman zeytin çekirdeğinden de gaz üretilmiş ve tesisin üretime ara vermesi önlenmeye çalışılmıştır.

Gazhanede üretilen gaz sokak ve iç mekan aydınlatılmasında kullanılıyordu. Cadde ve sokakların aydınlatılması için yerleştirilen gaz fenerlerinin aralarındaki mesafe 60 metre olarak döşeniyordu. Şehremaneti 2170 sokak feneri için Üsküdar-Kadıköy Gaz şirketine 733.333 kuruş aydınlatma ücreti ödemekteydi. 1900 ile 1914 yılları arasında Üsküdar'ın cadde-sokak, saray-konak, yalı ve camilerinin aydınlatılma ihtisamı görülmüştür. İlk defa 1914'de İstanbul'da elektrik üretilmişse de sokakların elektrikle aydınlatılması 1920'lerde başlamıştır. *Üsküdar-Kadıköy Gaz Şirketi cadde ve sokak aydınlatması için 2989 adet havagazı feneri yerleştirmişti*. Bunların 70 adedi parasız, diğerleri ücretli olarak yakılmaktaydı. Fitillerin değişimi ve bakımı dahil fenerlerin yakılması Şehremaneti'ne ayda 85.000 ila 90.000 kuruş dolayında maliyeti vardı. 1910-1914 tarihlerinde İstanbul genelinde 8742 adet gaz feneri geceleri aydınlatılmaktaydı. Aynı dönemde belediye daireleri dahilinde 2316 gazyağı, 277 lüks yakılmakta idi. Bu sayılarla İstanbul'un dolayısı ile Anadolu yakasının birinci ve ikinci derecedeki sokakları geceleyin aydınlatılıyordu. Bütün bu gaz fenerleri Şehremaneti'nin belirlediği yerlere konuluyordu.

Fenerler belediyenin belirlediği vakitten 20 dakika evvel yakılıyor, 20 dakika sonra söndürülüyordu. Fenerleri yakma ve söndürme işlemini yapan görevliye "fenerci" denir. Fenerciler yakalarında gazhane numarası bulunan yazlık ve kışlık üniformalar ile dolaşırlardı. Fenerci elindeki uzun bir çubukla fenerin kapağını açar, sonrada gaz musluğunu çevirirdi. Yine aşağıdan uzanarak ucu çakmaktaşı sobasıyla gazı yakar, sonra cam kapağı kapatırdı. Fenerci gerektiği zaman fenerlerin camlarını siler ve gerektiğinde yanıcı kısımdaki havagazı gömleğini değiştirirdi. Bütün bu ifadelerden o devirdeki cadde ve sokakların ne kadar mükemmel bir çalışma sonucunda geceleri aydınlatıldığı sonucunu çıkarabiliriz.

Osmanlı Devleti'nin son bulup Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulması ile 1924 senesinde hükümetle yapılan ek mukavele ile anlaşma 50 sene daha uzatılmıştı. Türkiye Cumhuriyeti devleti adına Şehremini Emin Bey, Üsküdar-Kadıköy Gaz Şirketi adına şirket idare meclis azasından Arif Hikmet Bey arasında Ekim 1924 yılında anlaşma imzalandı.¹⁴ Eski anlaşma tadil edilerek yeni bir mukavele hazırlanmıştır. Yeni hazırlanan mukaveleye göre imtiyaz hudutları şöyleydi. *Kadıköy, Üsküdar, Anadolu Hisarı belediye sınırları içerisinde bulunan her yeri kapsamaktadır. Kadıköy tarafından Bostancıbaşı İskelesi, Bostancıbaşı deresini takip ederek İçerenköy, Merdivenköy, Libadiye, Muhacirköy, Çakalköy, ve Göksu Deresinden geçerek Akbaba arkasından ve Kabakoz köyleri önünden Şehitlikten inerek Anadolu Kavağı'na giden hudut dahilindeki yerlere imtiyaz verilmiştir.*¹⁵

¹³ Ergin, a.g.e., s.2659-2668. Üsküdar Kadıköy Osmanlı Gaz Şirketi Tenviriyesinin Nizamname-i Dahilisini bulabilirsiniz.

¹⁴ Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umur-ı belediye*.

¹⁵ IETT Gaz Teknik Dairesi Fizibilite Raporu.

1926 yılında Yedikule Gazhanesini işleten firma Üsküdar-Kadıköy Gaz Şirketini satın alarak "İstanbul Havagazı ve Elektrik Teşebbüsatı Sanayi Türk Anonim Şirketi" adıyla faaliyetine devam etti. Zaten 1920'lerden sonra elektriğin faaliyete geçmesiyle havagazı önemini yitirmeye başladı. 1938-1944 yılları arasında Kadıköy Gazhanesi müstakil olarak varlığını devam ettirdi. 1945 yılında İETT'ye devir edildi ve 1993 yılında kapatılıncaya kadar geçen dönemde İETT çatısı altında hizmet verdi

Bir zamanlar Üsküdar'ın cadde ve sokaklarında havagazı fenerleri, bunları yakıp söndüren fenerciler, gazcılar, fitilciler gibi günün vazgeçilmez manzaraları göze çarpardı. Bugün elektrik lambalarının aydınlattığı Üsküdar sokaklarında fener ve fenercilerin izleri kalmadıysa da, bazı gönüllerde bu izler hala yaşıyor.¹⁶

Üsküdar Kadıköy Gaz Şirketi Tarihi Seyri

- 1891 : Hasanpaşa'da gazhane tesis edildi.
- 1892 : Üsküdar Kadıköy Gaz Şirketi kurularak 50 yıllığına Fransızlara imtiyaz verildi.
- 1924 : Cumhuriyet Hükümeti ile anlaşma yenilendi.
- 1926 : Yedikule gazhanesini işleten firma satın alarak "İstanbul Havagazı ve Elektrik Teşebbüsat-ı Sanayi Türk Anonim Şirketi" adını aldı.
- 1931 : İstanbul elektrik şirketine satıldı.
- 1938-1944 : Müstakil olarak varlığını sürdürdü.
- 1945 : İETT'ye devir edildi.
- 1993 : Tesisler üretimine son verilerek kapatıldı.

¹⁶ İstanbul'un ve dolayısı ile Üsküdar'ın aydınlatma ve ısıtılması ile ilgili tarihi bilgilere geniş olarak ulaşmak için IGDAŞ'ın yayımladığı 3 cilt kitaba bakınız: Sertaç KAYSERİLİOĞLU-Mehmet MAZAK-Kadir KON, *Osmanlı'dan Günümüze Havagazının Tarihçesi*, İstanbul 1999, c.1, c.2, c.3.

OSMANLI SU MEDENİYETİ: ÜSKÜDAR'DAKİ SU TESİSLERİ BAĞLAMINDA BİR DEĞERLENDİRME

İsmail Orman*

Dünya üzerinde pek az kültür, gündelik yaşamın gereksinimlerini karşılamak üzere yaptıkları eserlere, Osmanlılar kadar yüksek bir estetik zevki katmayı başarabilmiştir. Bu olgu Osmanlı mimarisinin hemen her alanından tespit edilmekle birlikte, en somut örneklerini bulduğumuz su yapıları, aynı zamanda Osmanlı mühendisliğinin ulaştığı yüksek seviyeyi belirledikleri gibi, sahip oldukları yüksek estetik zevk ve bilincin göstergeleridir.

Hemen her dönemde, bugünkü gibi önemli bir metropol olma özelliğini sürdürmüş ender şehirlerden biri olan İstanbul'un, "bilâd-ı selâse" olarak adlandırılan önemli banliyölerinin başında gelen Üsküdar, fethin hemen akabinde Türkleştirilmiş¹, bunu maddi olarak ifade eden XV. yüzyılın ikinci yarısından Rum Mehmed Paşa Külliyesi, Kara Davud Paşa Camii gibi yapılarla da mühürlenmiştir. Bu dönemde küçük bir kasaba ölçeğinde olduğu anlaşılan Üsküdar'ın su ihtiyacı, Bizans'ın su tesisleri ve özellikle ayazmalardan temin edilmekteydi. Üsküdar'ı kuşatan tepelerde biriken suların kaynadığı yamaç eteklerinde yer alan bu ayazmalardan en ünlüsü, Ayazma semtine de adını veren, bugünkü şekline muhtemelen Osmanlı dönemindeki bir onarım neticesinde ulaştığı anlaşılan ayazmadır. Bunlar Osmanlı döneminde, hristiyan halkın inançlarına bağlı olarak kullanılmış olmaları yanında, müslüman halkın da günlük su ihtiyacı için baş vurduğu su kaynakları olarak kalmıştır.

Üsküdar'daki ve belki de muhtemelen İstanbul'daki en eski su yapısı olan Salacak'taki Fatih Sultan Mehmed Çeşmesi² de, bu türden bir kaynağın önüne inşa edilmiş olmalıdır. İstanbul'un fethini takip eden dönemde yaptırıldığı anlaşılan çeşmeyi (resim:1), XV. yüzyılın üçüncü çeyreği içine tarihlendirmek mümkündür.³ Arkasında bir de namazgahın bulunduğu tarihi gravürlerden anlaşılan çeşme, hemen hemen değişmeksizin günümüze ulaşabilmiş ender çeşmelerden biridir. Dönemin çeşme mimarisine

* Sanat Tarihçisi

¹ Bunu Fetih öncesine taşıyanlar bulunmakla birlikte, bunu ispatlayacak mimari yapıların günümüze ulaşmamış olması, Fetih öncesindeki Türk nüfusunun bu bölgeye tam olarak egemen olmadığına işaret etmektedir.

² İbrahim H. Konyalı, *Üsküdar Tarihi*, I, İstanbul 1976, s.53, Mehmet N. Haskan, *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, III, İstanbul 2001, s.1066-1067.

ışık tuttuğu gibi, tipolojik şekli ile de takip eden yüzyılda izlerini süreceğimiz özellikleri ortaya koyan bir yapıdır (çizim:1).

Artan nüfusa paralel olarak, XVI. yüzyılda büyük bir ivme kazanan inşa faaliyetleri, şehrin Türk kimliğini pekiştirdiği gibi, bu nüfusun su gibi temel ihtiyaçlarının karşılanmasına yönelik tesislerin inşasının da, geniş kapsamlı ve daha kompleks çözümler ile değerlendirildiği bir dönem olmuştur. Geçen yüzyılda, yakın kaynaklardan temin edilen su yeterli gelmekte iken, bunun artan nüfusun gereksinimlerini karşılamakta yetersiz kalması, Çamlıca gibi şehre uzak kaynaklardan su getirilmesini gerekli kılmıştır. Mimar Sinan'ın iskele başında Mihrimah Sultan adına, 1548 yılının Ocak ayında tamamladığı külliyesinin su ihtiyacı için Bağlarbaşı ve İcadiye'deki menbalarda toplatıp, künk ve galerilerden oluşan bir su yolu tesis etmesi⁴ ile başlayan bu süreç, sonraki dönemlerde nüfusun artışına bağlı olarak tesis edilen irili ufaklı bir çok suyolları ile devam ettirilmiştir. Bu suyolları Solak Sinan (1547-48), Atik Valide (1582-83), Koca Sinan Paşa (XVI. yüzyılın sonu), Aziz Mahmud Hüdaî (XVII. yüzyılın ilk çeyreği), Mahpeyker Kösem Valide Sultan (1642), Arslan Ağa (1646-47), Kemankeş Mustafa Paşa (XVII. yüzyılın ortaları), Selami Ali Efendi (1677), Yakup Ağa (1678), Hacı Halil Efendi (1707), Gülnüş Valide Sultan (1709), Tophanelioğlu Mustafa Efendi (1727), Damad İbrahim Paşa (1728-29), Ayazma (1760), Selimiye (1802), Mihrişah Valide Sultan (1802), Cevri Kalfa (XIX. yüzyılın başları) ve Altunîzâde (1862) suyollarıdır.⁵ Bunlardan başka küçük ölçekli suyolları ile tek bir çeşmeyi besleyen galerilerden oluşan tesisler de bulunmaktadır.

Ayrıca Üsküdar'da hemen her dönemde önemli bir çoğunluk oluşturan Ermeniler'in de kendi kiliseleri için yoğun olarak yaşadıkları muhitlere su getirttikleri bilinmektedir. Yenimahalle'deki Surp Garabet Kilisesi'nin ve Fıstıkağacı'ndaki Surp Haç Kilisesi'nin suyolları, bu kiliselerden başka, Ermeniler tarafından yaptırılan bazı çeşmeleri de beslemekteydi.⁶ Ermeniler'in yoğun olarak yaşadıkları bir diğer semt olan İcadiye'de de, Çamlıca'daki kaynaklardan getirtilen suyu taşıyan bir su yolu nihayetlenmekteydi.

Uzak kaynaklarda toplanan suyu, şehre getirmek amacıyla tesis edilen bu su yolları, künkler ve bazen de galeriler ile oluşturulmakta, belli yerlerde de, taşınan suyun basıncını dengelemek ve havalandırmak için lağım ve bacalar açılmaktaydı. Bu şekilde taşınan su, maksem olarak adlandırılan dağıtım yerlerine ulaştırıldıktan sonra, ayrı kollar halinde şehrin değişik kısımlarındaki çeşme, sebil gibi su tesisleri ile cami, medrese, mektep gibi kamu yapılarına ve ilaveten önemli kişilerin ev, konak, köşk ve saray gibi konutlarına iletilmekteydi. Bu maksemlerden en önemlisi Damad İbrahim Paşa'nın eşi Fatma Sultan ile birlikte tesis ettiği su yolu üzerinde bulunan maksem olmakla birlikte (resim:2), iç düzenini oluşturan tevzii sandığı günümüze ulaşmamıştır. Bu sandık, tek yol ile gelen suyun boşaldığı, öte tarafta da kollara ayrılan suyun ölçüldüğü bir düzenek şeklindeydi. Şehir içi isale sisteminde lağım ve baca inşa etmek pek mümkün olmadığı için, künklerle taşınan suyun basıncını dengeleme görevi, Osmanlı mühendisli-

³ Haskan, age, s.1066'da yakınındaki Fatih Mescidi'ne atıfta bulunarak 1458-1460 yıllarına tarihlemekteyse de, mescit ile hiç bir ilgisi bulunmayan bu tarihe nasıl ulaştığını belirtmemektedir.

⁴ Nazım, *İstanbul Vilayeti Şehremanetine Evkaftan Devralman Sular*, İstanbul 1341, s.42-43, Kazım Çeçen, *Üsküdar Suları*, İstanbul 1991, s.39.

⁵ Geniş bilgi için bakın; Nazım, age; Kazım Çeçen, age.

⁶ Kevork Pamukciyan, *İstanbul Yazıları*, İstanbul 2002, s.186-188.

ğinin buluşu olan su terazileri ile sağlanmaktaydı.⁷ Tepelerinde maksemlerdeki gibi sandıklar bulunan kule şeklindeki bu yapılar, suyun basıncının ayarlanmasından başka, dağıtım sisteminin tali kollara ayrılmasını da sağlamaktaydı. Üsküdar'da tam sayılarını tespit edemediğimiz su terazilerinin 1924 yılında 21 tanesinin faal durumda olduğunu biliyoruz.⁸ Ancak bugün sadece 3 tanesi, Kapağası, Selimiye ve Doğancılar'da (resim:3) bulunan su terazileri, bazı değişimler geçirmek suretiyle günümüze ulaşabilmiş durumdadır.

Her türlü bakım ve onarımlarından sorumlu olan su yolcularının denetimindeki bu tarihi suyollarının ve mezralarının çok titiz bir şekilde korunduğunu, zaman zaman çıkarılan fermanlardan anlamaktayız.⁹ Mimar Sinan'ın mimarbaşılığı esnasında sistematik hale getirilen su yolu inşası ve bakımı, mimarbaşına bağlı su yolu nazırının denetiminde gerçekleştirilmekteydi. Bunlardan başka, her su yolunun bakım ve denetiminden sorumlu olan bir su yolcusu vardı. Babadan oğula intikal eden bir meslek şeklinde devam eden su yolculuğu¹⁰, suyollarının yüzyıllar boyunca sağlam olarak işlemesini sağlamışlardır. Bunun karşılığında da, su yolunun beslediği vakıflardan ve özel mülk sahiplerinden belli bir ücret alırlardı. Giderek artan yapılaşma ve ekolojik dengenin bozulması ile gitgide azalan su randımanı,¹¹ bazı suyollarının kurumasına, debileri azalan ya da mezraları harap olan bazı suyollarının da başka suyolları ile birleştirilmesine neden olmuştur. Ayrıca su ihtiyacını karşılamak için yeni kaynakların devreye sokulması ve bu işi ele alan özel şirketlerin yeni tesisler kurması ile, tarihi suyollarının kullanımı, XX. yüzyılın başlarında ikinci planda kalmıştır. Giderek artan yapılaşma ile de hemen tamamının mezraları tahrip olan tarihi suyollarının kullanımı, sularının modern su sistemine katılması ile, XX. yüzyılın ikinci yarısında tümüyle sona ermiş, bunlar üzerinde yer alan isale ve dağıtım yapılarının büyük çoğunluğu da ne yazık ki ortadan kalkmıştır.

Bu şekilde şehir merkezine ve yerleşim birimlerine ulaştırılan su, çuvaldız, masura, kamyş, lüle gibi isimlerle tanımlanan ölçü birimleri ile, çeşme, sebil, şadırvan gibi su dağıtım tesisleri vasıtasıyla kamunun kullanımına tahsis edilirdi. Mîri, vakıf ve özel olarak adlandırılan su vakıflarından mîri; Osmanlı hanedanına mensup kişiler tarafından, vakıf ise devlet adamları ve diğer görevliler ile halk tarafından tesis edilen su vakıflarını tanımlar. Kişilerin kendi kaynakları ile temin edip büyük bir su yoluna katma yapmak suretiyle evlerine bağlattıkları sular ise özel niteliklidir. Bütün su tesislerinin günlük su istihkakı vakfiyesinde belirtilen miktarlarda tutulmakta ve bu miktar vakıf tarafından başka bir kişi ya da kuruma devredilmediği ya da kiralanmadığı¹² müddetçe sabit tutulmaktaydı. Ancak varlıklı kişilerin satın alarak ya da çıkarttırarak elde ettikleri, mezra hakkı ödeyip büyük suyollarına katma yapmak suretiyle konutlarına ge-

⁷ Önceki kültürlerde de örnekleri bulunmakla birlikte, su mühendisliğine 'su terazisi' ismi ile girmiş olan bu unsurları Osmanlı mühendisliğinin buluşu olarak saymak mümkündür.

⁸ Kazım Çeçen, age, s.24.

⁹ Bakın; "Hatt-ı Hümayun", *İstanbul Su Külliyyatı* 1, İstanbul 1997.

¹⁰ Bakın; Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Şehircilik ve Ulaşım Üzerine Araştırmalar*, İzmir 1984, s.78-vd.

¹¹ Bunu vakıf kayıtları ile 1925 yılındaki tespitler arasındaki fark açıkça göstermektedir: Vakıf kayıtlarında 77 lüle (yaklaşık 4000 m³) olarak belirtilen 16 büyük su yolunun debisi, 1925 yılındaki tespitite 2/3 oranında azalmış görünmektedir.

¹² Gülfettin Çelik, "Vakıf Su Tahlilleri 2, Su Hukuku ve Teşkilatı", *İstanbul Su Külliyyatı* XIV, İstanbul 2000, s. 51.

tirttikleri suyun, satış ve devir gibi işlemlerle sık sık el değiştirdiği belgelerden anlaşıl-
maktadır.¹³

Tümüyle kamunun ihtiyacına yönelik olarak işlevlendirilen çeşme ve sebiller, Üs-
küdar'da niceliksel olarak zengin bir görünüm sunmaktadır. Sokak sokak yapılan tara-
malar ve tarihi kaynaklardan ulaşılan bilgiler, Üsküdar İlçesi'nin bugünkü sınırları için-
de 242 çeşme ve 22 sebilin bulunduğunu ortaya koymuş, ancak yine bu tespitlerde,
bunlardan 54 çeşme ve 12 sebilin artık mevcut bulunmadığı da görülmüştür.¹⁴

Bizzat yerinde yapılan incelemeler ve titizlikle alınan ölçüler ile plan ve cephe çı-
zimleri yapılan çeşmelerin, plan ve tasarım olarak da oldukça zengin bir görünüme sa-
hip oldukları görülmektedir. Şehir içi dokusunda işgal ettikleri yer bağlamında değ-
lendirildiklerinde, müstakil ve bir yapının bünyesi ya da duvarı üzerine yerleşmiş ola-
rak iki ana başlıkta toplayabileceğimiz çeşmelerin plan kurgularında, şehir içi dokusu-
nun büyük bir belirleyiciliğinin olduğu söylenebilir.¹⁵ Özellikle müstakil çeşmelerde
karşımıza çıkan bu özellik, çeşmenin köşebaşında ya da sokak arasında bulunması ile
planda belirgin bir değişime neden olduğu gözlenmektedir. XVI. yüzyıldan Balcılar Yo-
kuşu'ndaki Mehmed Ağa ve Kartalbaba Caddesi'ndeki Kasım Ağa (resim:4) çeşmeleri,
buldukları köşelerin kesilmesi suretiyle, sokaklara 45°'lik açılarla yerleştirilmiş (çi-
zim:2) ve bu da çeşmenin önünde küçük bir alan yaratarak, çeşmeden yararlananların
sokaktaki harekete engel olmalarının önüne geçmiştir. Aynı uygulama, haznelerin çok
daha büyük olarak tasarlandığı XVII. yüzyılda, Divitçiler'deki Abbas Ağa (resim:5) ve
Sultantepe'sindeki Arslan Ağa çeşmelerinde, ayna kısmının büyük haznelerin bir köşe-
sinin kesilmesi suretiyle oluşturulan cephelere yerleştirilmesi ile devam ettiği görülür
(çizim:3). Aynı uygulamayı yansıtan İhsaniye'deki Hibetullah Sultan ve Çiçekçi'deki
Sultan III. Selim çeşmelerinde dönemin süsleme özellikleri ile bulmamız, şehir içi do-
kusunda önemli bir çözüm sağlaması ile açıklanabilir.

Öte yandan XX. yüzyılda elden geçirildiği anlaşılan, XVII. yüzyıla ait Selman Ağa
Camii önündeki Horhor Çeşmesi'nde (resim:6), pahlanmış köşedeki cephenin iki ya-
nındaki kısımlara eş büyüklükte birer cephe daha eklenmesi suretiyle oluşturulan ve
çatalçeşme olarak adlandırılan tasarım şeması, bu şemanın gelişmiş bir şekli olarak de-
ğerlendirilmelidir. 1730 tarihli Kaymak Mustafa Paşa Çeşmesi'nde birbirinden farklı üç
cephe ile uygulanan bu şema, Balaban'daki Sinaperver Valide Sultan Çeşmesi ile Çavuş-
deresi Caddesi'ndeki Ümmü Gülsüm Hanım Çeşmesi'nde (çizim:4), iki yanda, ana cep-
heden farklı ancak birbirleri ile aynı cepheler kullanılmış olarak karşımıza çıkmaktadır.

XVII. yüzyılda, şehir içi dokusundaki geniş meydanları tek başına değerlendirmeye
başlayan çeşmeler ile karşılaşılmaya başlanır. İlk olarak Salacak'taki Silahtar Mustafa
Ağa Çeşmesi'nde karşımıza çıkan bu özellik, Lale Devri'nde önemli bir gelişim kayde-
der. Mihrimah Camii önündeki Sultan III. Ahmed Meydan Çeşmesi, bu türün, İstanbul
dahilinde bile en anıtsal örneklerinden biridir. Dört kenarında dört cephesi bulunan,
pahlanmış köşelerine ise selsebiller yerleştirilen yapı, çevre ile kurduğu ilişki bakımın-

¹³ Gülfettin Çelik, age, s.53.

¹⁴ Bu konudaki en son kaynak olan Mehmet N. Haskan, age, c.III, s.1130'da, Bulgurlu kazası dahil merkez
nahiyelerinde 174 çeşmenin bulunduğunu ve bunlardan 115 tanesinin mevcut olduğunu belirtmiş ve
bu çeşmeleri tanıtmıştır. Ancak yapılan tespitler bu sınırlar içinde 190, toplamda 242 çeşmenin bulun-
duğunu ve bunlardan 192 tanesinin de halihazırda mevcut olduğunu göstermiştir.

¹⁵ Ayla Ödekan, "Kent İçi Çeşme Tasarımında Tipolojik Çözümleme", *Semavi Eyice Armağanı, İstanbul Ya-
zıları*, İstanbul 1992, s.281-298.

dan o döneme değin benzeri görülmemiş bir uygulamaya karşılık gelmektedir. Batılı etkiler taşıyan bir çevre düzeni içinde değerlendirilen yapının benzerleri, gerek Lale Devri ve gerekse de takip eden dönemlerde sıklıkla inşa edilmiştir. Nitekim bu modeli, Çengelköy'deki Kavasbaşı Ahmed Ağa Çeşmesi'nde dört yüzlü, Kuruçeşme'deki Sultan II. Mahmud Çeşmesi'nde tek yüzlü, Nakkaştepe'deki Mahbub Ağa Çeşmesi'nde (resim:7) ise üç yüzlü olarak bulmaktayız. Tipolojik özellikleri ile meydan çeşmesi olarak tanımlayabileceğimiz Selimiye Kışlası yakınlarındaki Beylik Çeşme ile Tazıcılar Ahır Çeşmesi ise, hayvanların su içmeleri için tasarlanmış, çepeçevre yalıkları ile farklı bir nitelik taşıyan çeşmelerdir (çizim:5).

Meydan çeşmesi olarak tanımlanabilmeleri mümkün olmakla birlikte, daha küçük ölçekli yapılar olarak karşımıza çıkan sütun çeşmeler, yine Lale Devri'nde çeşme mimarisine katılan bir tasarım şemasıdır. Ancak Üsküdar'da bu modelin örnekleri, XIX. yüzyılda Beylerbeyi ve Kandilli'deki Sultan II. Mahmud çeşmeleri ile görülmeye başlar. Çengelköy'deki Kavasbaşı Ahmed Ağa Çeşmesi'nde (resim:8) ise, sütunun üzerine bir lahana örgesinin yerleştirildiği dikkati çekmektedir. Bu simgenin kullanılması, banisinin dönemin önemli spor klüplerinden biri olan 'lahanacılar'ın mensubu ya da lehdarı olması ile açıklanabilir.

Sokak arasında yer alan çeşmelerde, cephenin sokağı belirleyen çizgi üzerinde yer aldığı görülmektedir. XVI. yüzyılın küçük hazneli tasarımlarının, Selamsız'daki Selami Ali Efendi ve Tunusbağı'ndaki Süleyman Paşa çeşmelerinde olduğu gibi, XVII. yüzyılda yerini büyük hazneli tasarımlara bıraktığı dikkati çeker. Öte yandan, Katip Mustafa Efendi ve Kassam çeşmelerinde olduğu gibi, sokak köşelerinde bulunan bazı çeşmelerde de bu model uygulanmıştır. Öte yandan Mehmed Ağa Çeşmesi ile Kartal Baba Tekkesi karşısındaki büyük haznede üç cephele tasarımlarla karşılaşmaktayız. Ortadaki ana cepheyi iki yanda genişleten beşer yüzlü kanatları ile çok yüzlü olarak tasarlanan Hüseyin Avni Paşa Çeşmesi ise, başlı başına anıtsal bir niteliktedir.

Bir yapının bünyesinde, ya da çevre duvarları üzerinde yer alan çeşmelerde de şehir içi dokusunun belirleyici olduğu söylenebilir. Ayazma Camii köşesindeki Sultan III. Mustafa Çeşmesi'nde ve Kartalbaba Tekkesi karşısındaki, Raif İsmail Paşa Haziresi'nin köşesinde, çeşmelerin sokak köşelerindeki dönüş hareketine engel olmayacak şekilde pahlanmış kısımlara yerleştirildiği gözlenir. Bunun dışında yapıların çevre duvarları üzerine yerleştirilen çeşmelerin, daha çok kapılarla irtibatlandırıldığı dikkati çeker. Atik Valide Camii'nin Doğu ve Batı çeşmeleri, avluya açılan cümle kapılarının yanındadır. Aynı durum Aziz Mahmud Hüdaî ve Ahmediye külliyelerinde de karşımıza çıkmaktadır. Üç yüzlü olarak tasarlanan Atik Valide Külliyesi'nin Batı Çeşmesi gibi çok yüzlü tasarımlar, bu modelde de görülmektedir. Bunun en ilgi çekici örneği olan Mihrimah Sultan Camii Çeşmesi'nde olduğu gibi cephe sayısı beşe kadar çıkabilmektedir (çizim:6). Ancak bu çeşmenin iki kemer gözü iptal edilerek, buna göre daha taşkın olan 1682 tarihli yeni bir çeşme eklenmiştir. Yine üç gözlü olarak tasarlanan Surp Karabet Kilisesi önündeki çeşme ise (resim:9), Ermeni cemaatinin yaptırdığı bir eser olarak Osmanlı çeşme mimarisinin tipik uygulamalarından birini yansıtır. Beylerbeyi Camii'nin cadde tarafındaki cümle kapısının iki yanına yerleştirilen süs çeşmeleri ise, bu türün farklı örnekleri arasındadır.

Çeşmelerin diğer yapılar ile kompleks oluşturması, XVI. yüzyıldan itibaren sıklıkla uygulanan bir tasarım şeklidir. Bu yapıların başında sıbyan mektepleri gelir. Mimar

Sinan'ın, Mihrimah Sultan ve Atik Valide Sultan sıbyan mekteplerinde, çeşmeleri bu yapıların alt kısımlarına yerleştirilerek sergilediği yapısal çözüm, hemen her dönem için belirleyici bir özellik taşır. Nitekim, Divitçiler'deki Yakup Ağa (resim:10) ve Boybeyi Sokakı'ndaki Türk Ahmed Paşa sıbyan mekteplerinde de aynı şema sergilenir. Atlamataş'ında, günümüze ulaşmayan Hacı Selim Ağa Mektebi'nde ise çeşmelerin karşılıklı olarak kapının iki yanında yer aldığı bilinmektedir.

Çeşmelerin kompleks oluşturduğu bir diğer yapı türü ise türbelerdir. İlk olarak Halil Paşa Türbesi'nde ortak bir program halinde kullanılan türbe-çeşme-sebil kurgusu (resim:11), aynı zamanda bu dönemde gelişen bir moda olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu kurgu Gülnuş Valide Sultan Türbesi'nde dağınık bir görüntü sergilerken, Karacaahmet'teki Zübeyde Hatun Türbesi'nde ortak bir programla karşımıza çıkar. Doğancılar Caddesi'ndeki Safveti Paşa Tekkesi'nin duvarında bulunan Silahşor Ahmed Bey Çeşmesi (çizim:7), tasarım bakımından bir duvar çeşmesi olmakla birlikte, hacet penceresi vasıtasıyla arkasındaki mezara irtibatlandırılmış olması ile, bu düşünceyi yansıtan bir çeşmedir.

Bir diğer bileşen olan namazgahlar ise özellikle şehir dışında, önemli menzil noktalarında, yolculuk edenlerin ihtiyaçlarına yönelik olarak tasarlanmışlardır. Çeşme-namazgah tasarımları, Harem'deki Ali Ağa Çeşmesi (resim:12) ile Karacaahmet'te günümüze ulaşmayan Saraçlar Çeşmesi'nde olduğu gibi, çeşmenin arkasındaki yüksek podyumlar üzerinde oluşturulduğu gibi, Nakkaştepe'deki Hacı Ahmed Efendi Çeşmesi'nde olduğu gibi, yapının üstünde de oluşturulabilmekteydi. Gündoğumu Caddesi'ndeki İbnü'l-emin Ahmed Ağa Çeşmesi'nde ise, namazgah farklı olarak yapının yanında, bir podyum üzerinde bulunur (çizim:8). Tasarım olarak duvar çeşmesi olan Doğancılar'daki Ayşe Sultan Çeşmesi'nde ise, arka yüzün bir namazgah olarak tasarlandığı dikkati çekmektedir.

Türk mimarisinin en özgün yapılarından biri olan sebiller, daha önce değinildiği gibi Ahmediye ve Yeni Valide külliyesi ile Halil Paşa ve Zübeyde hatun türbelerinde çeşmeler ile birlikte başka bir yapının bünyesinde kompleks oluşturdukları gibi, Ampir üslubundaki Şeyhülislam Ahmed Arif Bey Sebili (resim:13) gibi müstakil olarak tasarlanmış örnekler de bulunmaktadır. Özellikle Lale Devri'nde hız kazanan sebil inşası, Ahmediye, Gülnuş Valide ve Zübeyde Hatun sebillerinde bu dönemin özelliklerini yansıtan görkemli örnekler vermiştir. Bununla birlikte, Üsküdar'daki en ilgi çekici sebil Çini Külliyesi'nde, şadırvanın önündeki pencereyi işgal eden sebil (resim:14). İçte mermer bir şebeke, dışta ise lokmalı madeni bir şebeke ile kapatılan pencerenin iç kısmındaki tezgah ile, çift taraflı bir kullanıma sahip olan sebil, daha ziyade mezarlarla irtibatlandırılan pencere sebillerin değişik bir örneğini sunmaktadır (çizim:9). Bunlardan başka, Aziz Mahmud Hüdaî ve Karaca Ahmed türbelerinin girişlerindeki sebiller, bir mezar yapısı ile birlikte tasarlanmış olarak karşımıza çıkmaktadır.

Burada çizmeye çalıştığımız profil, aslında oldukça kapsamlı bir çalışmanın özeti- dir. 1996 yılından bu yana, çok büyük bir özveriyle sürdürdüğümüz bu çalışma, Üsküdar'da mevcut olan tüm su tesislerinin irdelenmesi ve tespitini kapsamaktadır. Burada sadece suyoları ile dağıtım tesisleri zikredilmiş olmakla birlikte, tespitlerimiz bunların dışında abdest muslukları, şadırvanlar ve harik havuzları ile bir çok kuyu, tulumba ve abdest teknesinin bulunduğunu göstermiştir. Toparlanması çok zor olan bir muhtevaya sahip olan bu çalışmayı kotarmak, hiç şüphesiz büyük bir efor ve kaynak aktarımını ge-

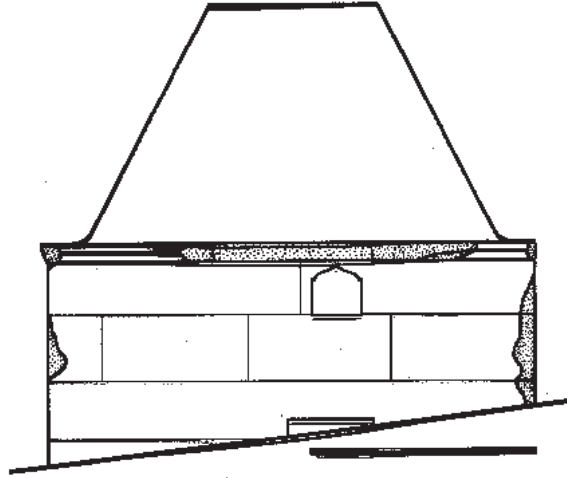
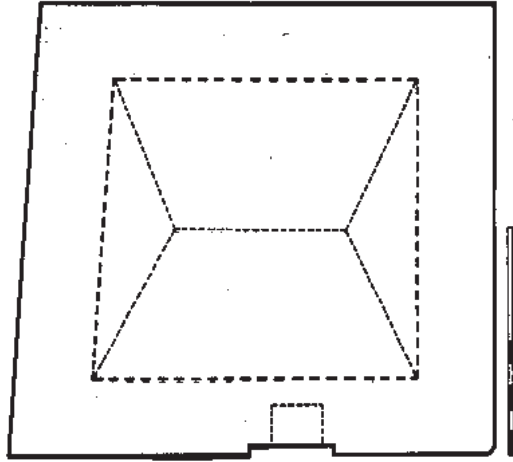

rektirmektedir. Ancak bu geniş muhteva bu çalışmayı yapma azmimizi köreltmemiş, aksine yeni bulgularla zenginleşmesi, bunu tamamlama arzumuzu kamçulamıştır. Azmimizi köreltenler ise, bizzat buna en büyük desteği vermesi gerekenler, yani halkın ta kendisi olmuştur. Ne yazık ki, çalışmamızın değişik aşamalarında yardımlarını talep ettiğimiz hemen her kişi veya kurum, işimizi kolaylaştırmaktan çok köstek olmuştur.

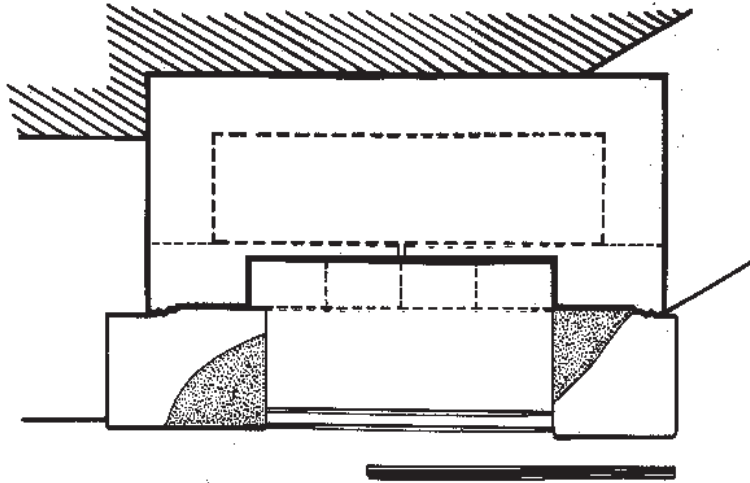
Bugüne pek azı ulaşabilmiş olsa da, dillere destan bir su potansiyeline sahip olan Üsküdar'ın, su yapıları açısından sergilediği zenginlik, muhtemelen zamanında, burada çizmeye çalıştığımızdan çok daha görkemliydi. Bunun, suyolcular, sakalar, sebilciler gibi kültürel ve folklorik unsurları ne yazık ki tarih kitaplarında ve kartpostallarda, ya da nostaljik Ramazan panayırlarında kalmıştır. Çocukluğumuzda, Terkos'un sık sık kesildiği sıcak yaz günlerinde Atik Valide Camii'nin şadırvanındaki acı su ile serinlemeye çalıştığımız, güğümlerle sıra olup eve su taşıdığımız günlerden bugüne, her şey gibi, sular ve su ile kurulan dostluklar da değişti. Artık sayıları parmakla gösterilecek kadar azalan eski ahşap evlerin yerinde yükselen devasa beton bloklar arasında, artık gerçek işlevini yerine getiremez olmanın sıkıntısıyla süklüm büküm duran bu ata yadigarları ile olan ilişkilerimiz de! Özellikle yerel yönetimlerin çabası ile ayakta kalmaya çalışan bu eserlerin nasıl bir kültürü barındırdığını, son zamanlarda yazılan eserler, bir parça da olsa ortaya koymayı başarmıştır. Kaybolan eski tatları yerine koyabilmek mümkün olmayabilir. Ama sonraki nesillere kendilerini tanıtmaya çabalayan bu eserlerin geleceğe intikal etmesini sağlamak, öncelikle kendi kültürümüze olan borcumuzdur.

Bunun önceliği de, sahip olduklarımızın bilincine varmayı gerektirmektedir.

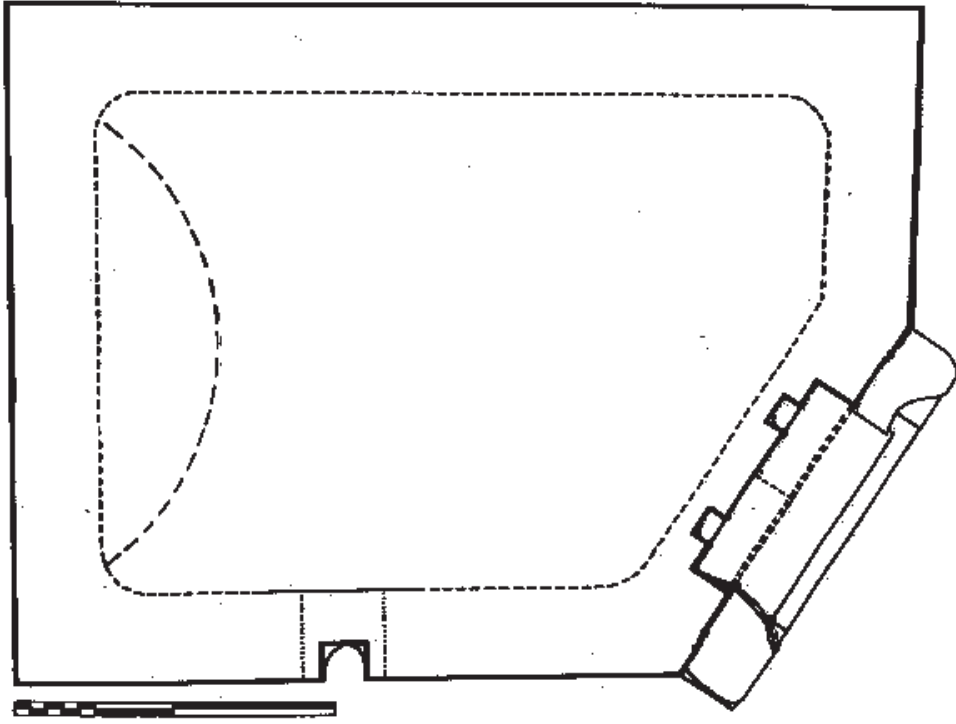

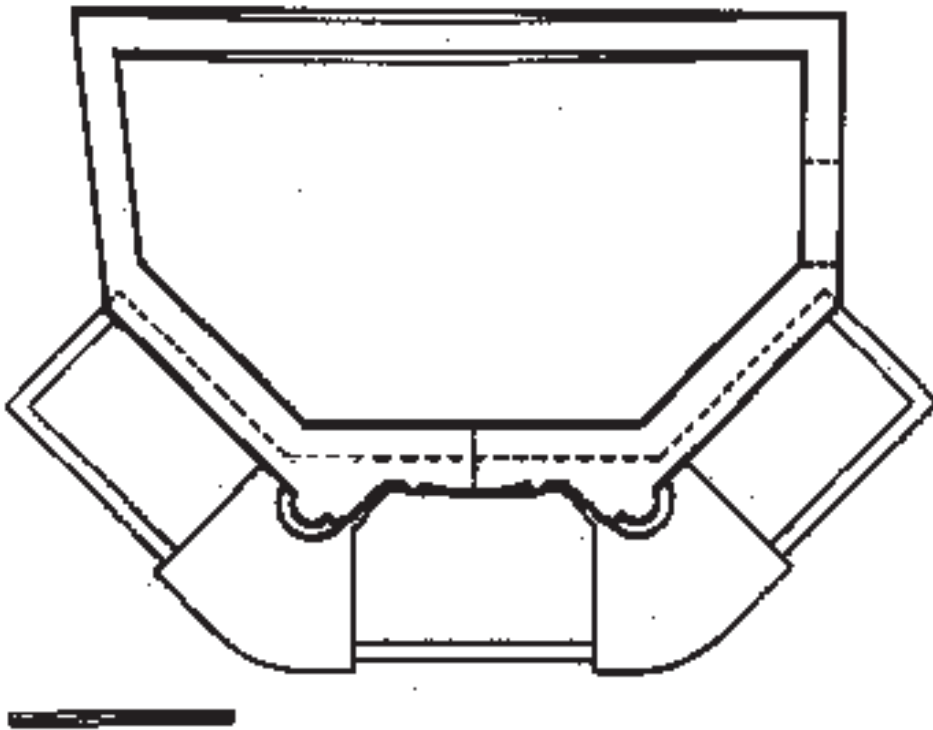
Çizim:1. Fatih Sultan Mehmed Çeşmesi. Plan ve Cephe Çizimi.

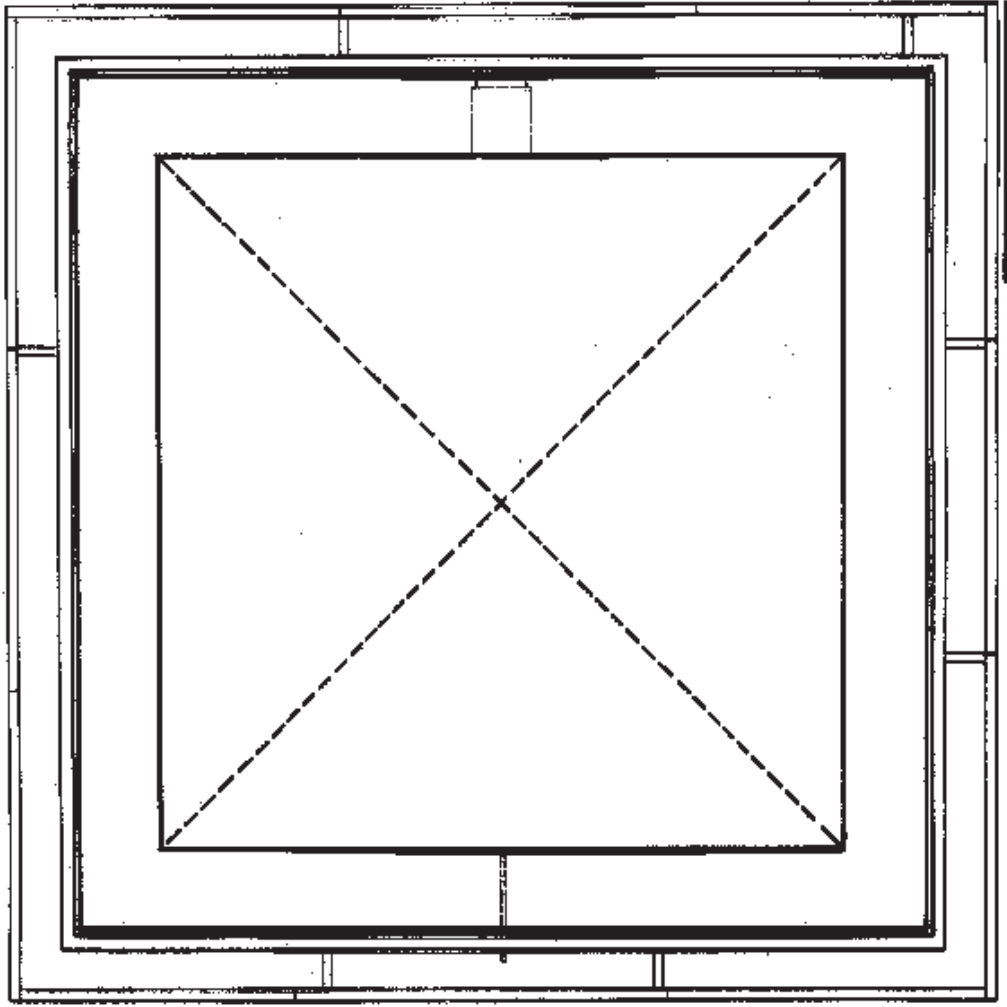
Çizim:2. Kasım Ağa Çeşmesi. Plan Çizimi.

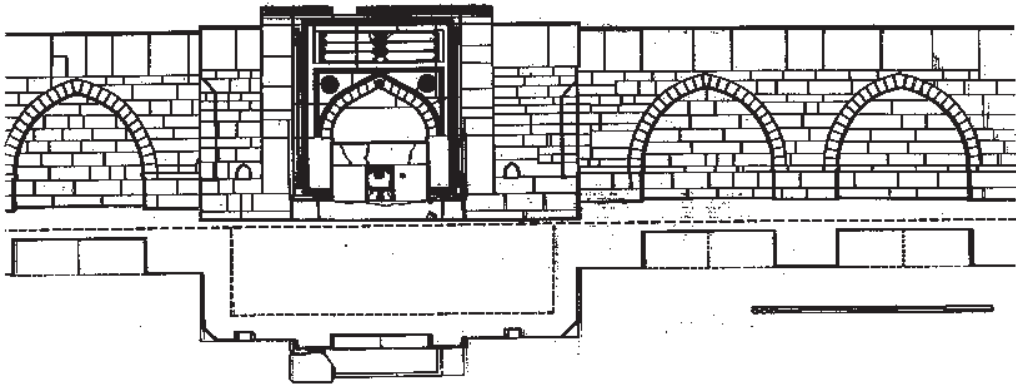
Çizim:3. Abbas Ağa Çeşmesi. Plan Çizimi.

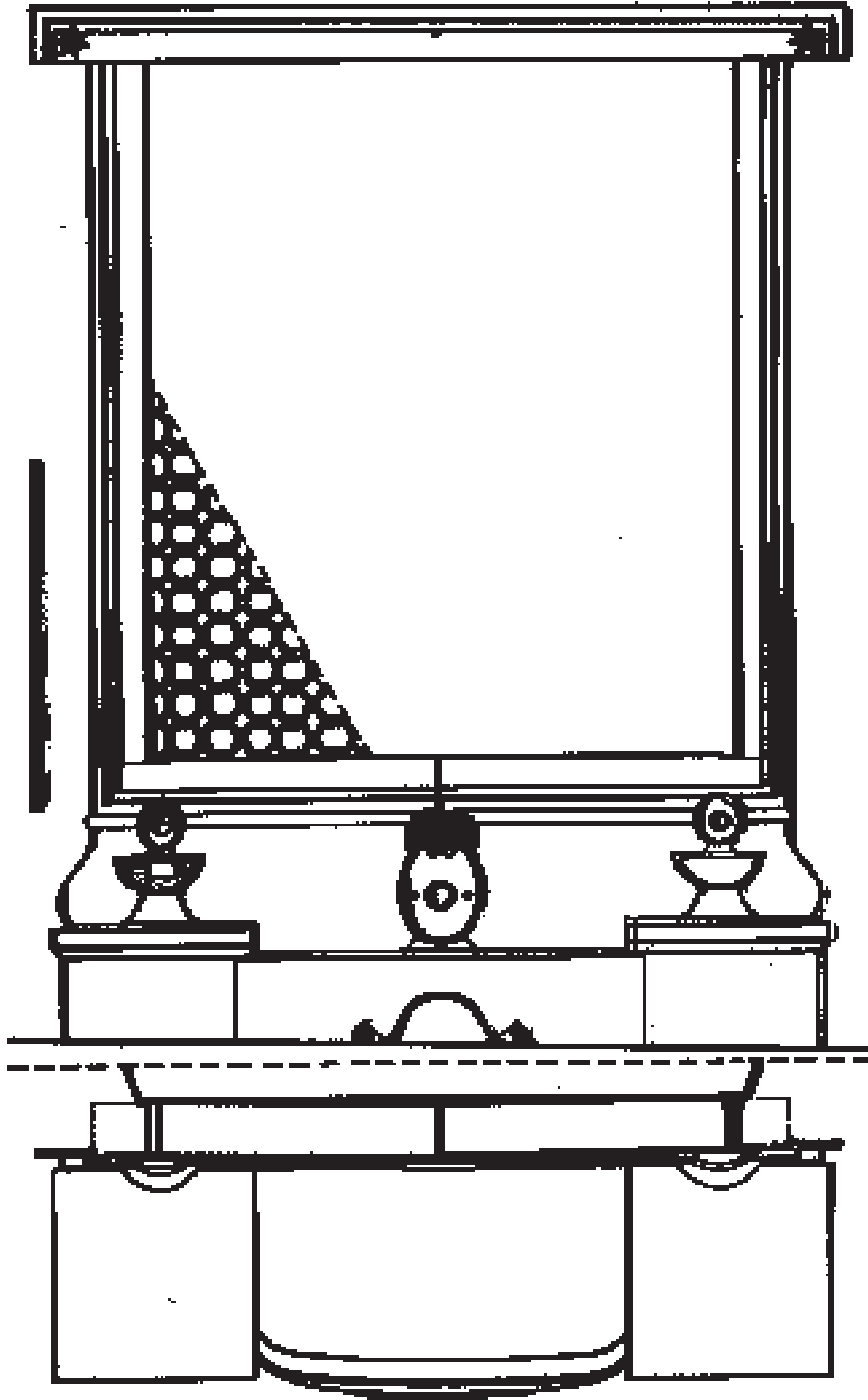
Çizim:4. Ümmü Gülsüm Hatun Çeşmesi. Plan Çizimi.

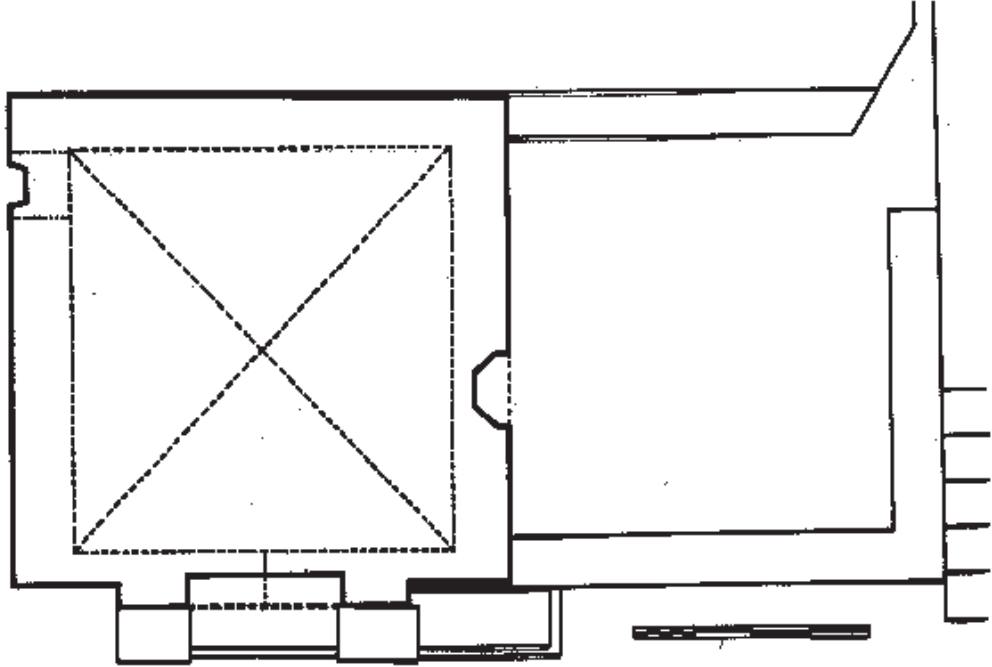
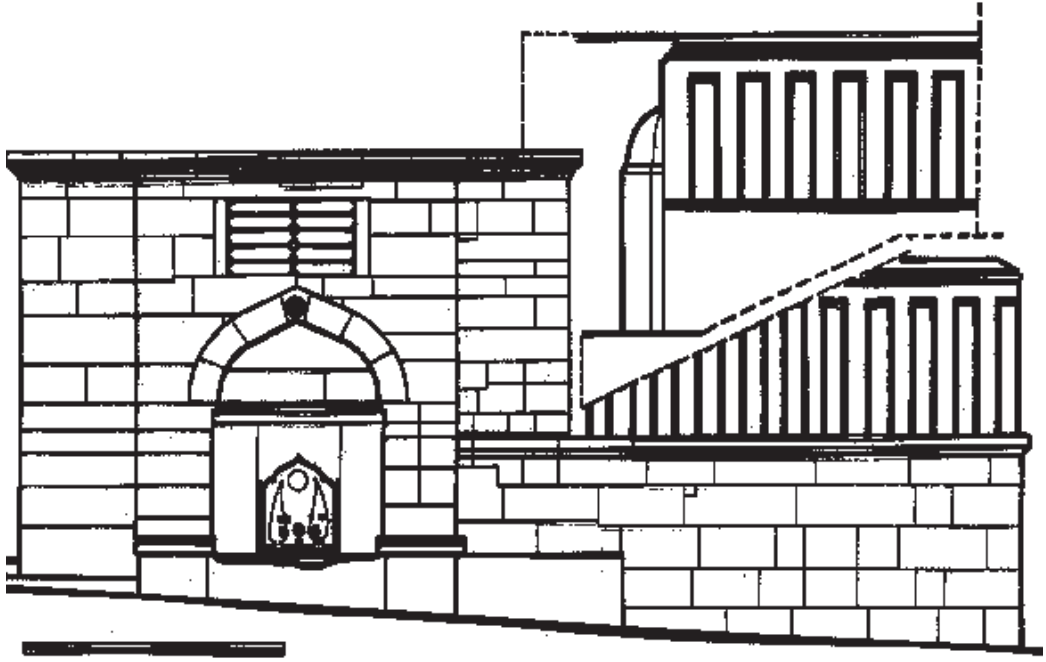
Çizim:5. Beylik Çeşme. Plan Çizimi.

Çizim:6. Mihrimah Sultan Camii Çeşmesi ile Mihrimah Sultan Çeşmesi. Plan ve Cephe Çizimi.

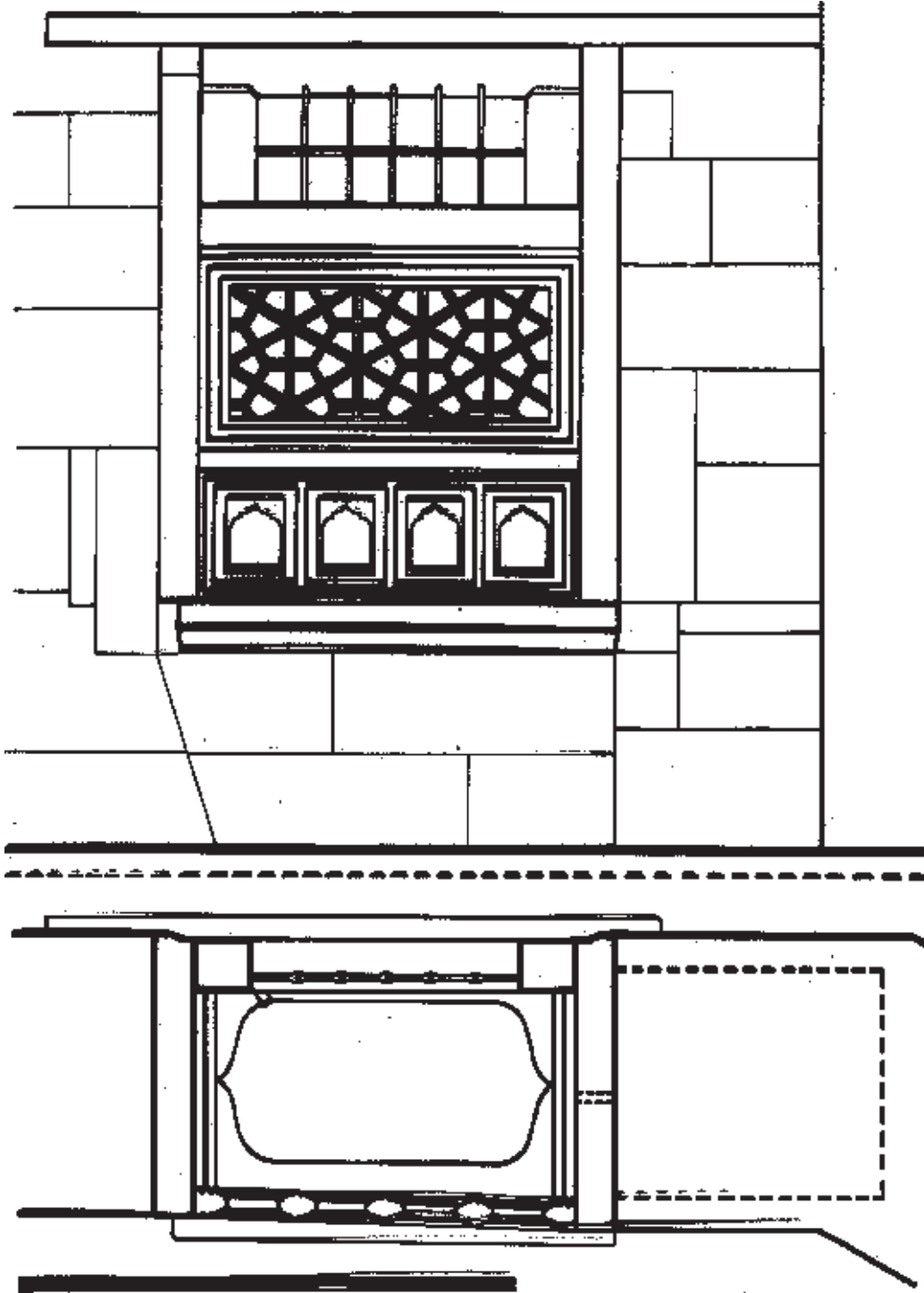

Çizim:7. Silahşor Ahmed Bey Çeşmesi. Plan ve Cephe Çizimi.

Çizim:8. İbnü'l-emin Ahmed Ağa Namazgahlı Çeşmesi. Plan ve Cephe Çizimi.

Çizim:9. Çinili Cami Sebili. Plan ve İç Taraf Cephe Çizimi.

Resim:1. Fatih Sultan Mehmed Çeşmesi.

Resim:2. Damad İbrahim Paşa Maksemi.

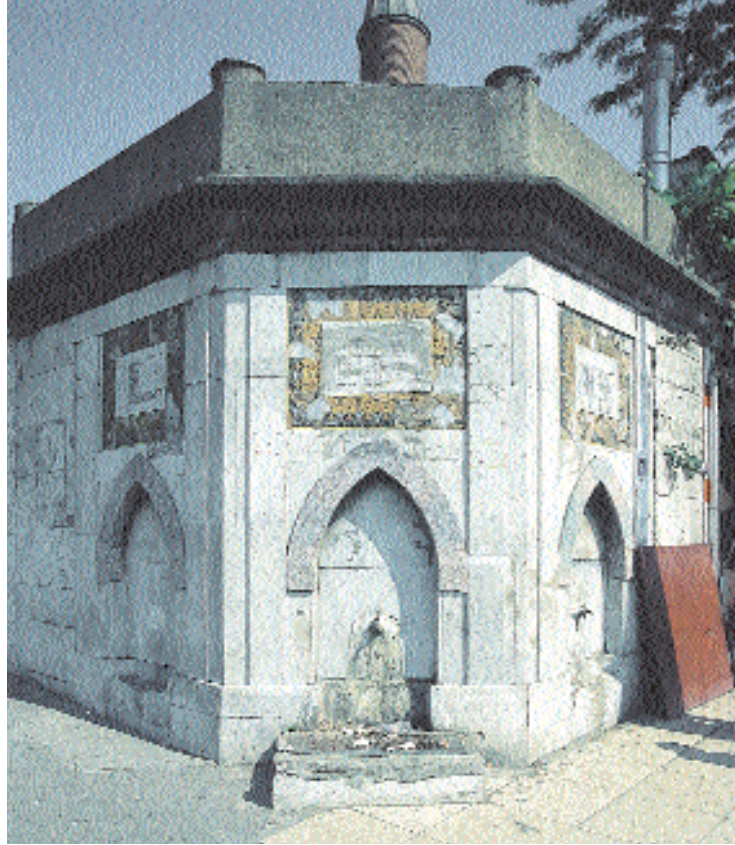
Resim:3. Damad İbrahim Paşa Suyolu'na Bağlı Doğuncılar'daki Terazi.

Resim:4. Kasım Ağa Çeşmesi.

Resim:5. Abbas Ağa Çeşmesi.

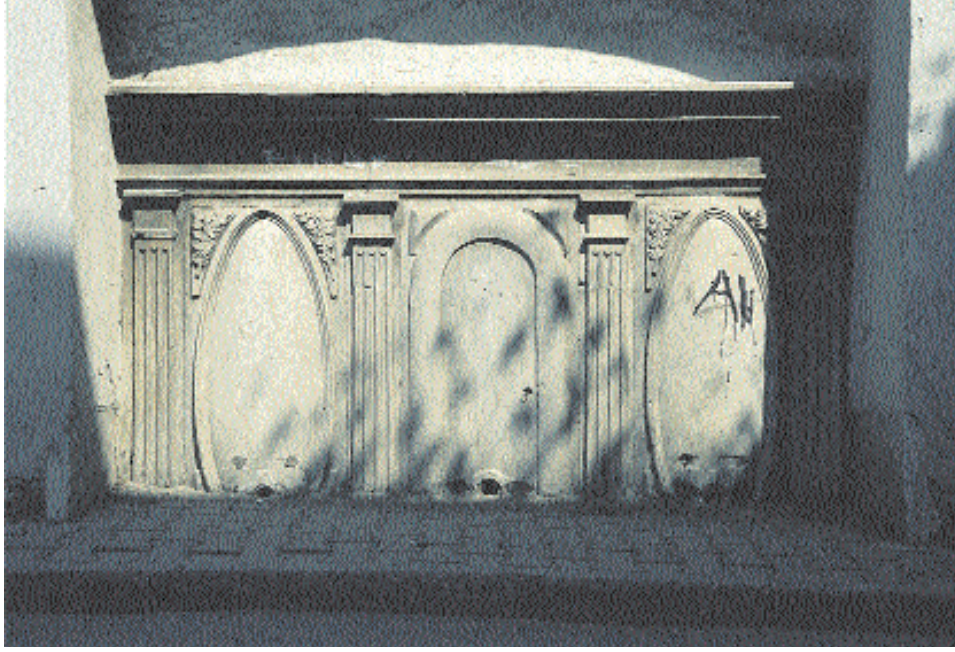
Resim:6. Horhor Çeşmesi.

Resim:7. Mahbub Ağa Çeşmesi.

Resim:8. Kavasbaşı Ahmed Ağa Çeşmesi.

Resim:9. Surp Karabet Kilisesi'nin Önündeki Üç Yüzlü Çeşme.

Resim:10. Sıbyan Mektebi ile Birlikte Tasarlanmış Kapağası Yakup Ağa Çeşmesi.

Resim:11. Çeşme ve Sebil İle Birlikte Tasarlanmış Halil Paşa Türbesi.

Resim:12. Ali Ağa Namazgahlı Çeşmesi.

Resim:13. Şeyhülislam Arif Hikmet Beyefendi Sebili.

Resim:14. Çinili Cami Sebili'nin Dış Yüzü.

ÜSKÜDAR'DA BİRLİKTE YAŞAMA TECRÜBESİ

Kemal Kahraman*

Böyle bir konuyu, Osmanlı ve Türkiye Cumhuriyeti dönemiyle ilgili genel verilerden toplayıp çıkarabiliyoruz. Üsküdar'a ilişkin bilgileri nüfus sayımlarından, sicillerden, hatıra kitaplarından ve en canlı olanlarını bu tecrübeyi yaşayan insanlardan alabiliyoruz..

Ben burada, nüfus ve sosyal hayata ilişkin bazı genel verilerden sonra Üsküdar'da birlikte yaşamaya ilişkin bir iki örnek vermek istiyorum.

Fakat daha önce kendi tecrübemden yola çıkarak bir giriş yapayım:

Milli Mücadele'den sonra yaşanan nüfus mübadelesiyle Yunanistan'a göçmüş olan Rumlar'la görüştüm. Arkadaş oldum. Türkler'in Avrupa'nın diğer uluslarına göre Yunanlılar'la çok daha kolay kaynaştığını hatırlatmak istiyorum. Bunda Akdenizli olmak kadar, yüzyıllara dayanan birlikte yaşama tecrübesinin de payı vardır sanıyorum.

Tabi benim akranlarım torunlardı. Bana aile geleneklerinde, mübadele ile *ülkelerinden* ayrılışlarının hep büyük bir üzüntüyle anlatıldığını söylediler. Burada kendi ülkelerinden ayrılma duygusuna vurgu yapmak istiyorum. Onlara bu duyguyu veren neydi? Osmanlı ülkesini herkesin ülkesi haline getiren neydi ? Bu konuda araştırılması gereken çok şey var.

19. yüzyıl sonlarında İstanbul'un nüfusu 1 milyon civarındaydı. 1885-86 nüfus sayımına göre yüzde 44 Müslüman, yüzde 18 Rum, yüzde 17 Ermeni, yüzde 5 Yahudi nüfus vardı. Yüzde 15'i ise yabancı ve bilinmeyen grubunda yer alıyordu. Bunların çoğunlukla Levantenler, yabancı tüccarlar ve misyonlar olduğunu tahmin edebiliriz. İstanbul kozmopolit bir Dünya kentiydi. Öyle ki Müslüman nüfusun çoğunluk haline gelmesi, Birinci Dünya Savaşı sonunda yaşanan göçler ve olaylardan sonraya rastlar.

Şimdi 1914 nüfus sayımına göre Üsküdar'a bir göz atalım : Müslüman: 70.447, Rum: 19.832, Ermeni : 13.296, Yahudi : 6.836. Bunların dışında az miktarda Katolik Rum ve Ermeni, Protestan, Latin ve Süryani sayılıyor. Yabancı gözlemciler bu oranları aşağı yukarı destekliyor.

Sosyal ve ekonomik hayat açısından baktığımızda; İstanbul genelinde Müslümanların yüzde 25.4'ü, Rumlar'ın yüzde 36.8'i, Ermeniler'in yüzde 43'ü, Yahudiler'in yüzde 31'i Latinler'in yüzde 47.5'i ticaret ve sanayi ile uğraşıyordu. Kamu görevlileri arasında

* Dr., Tarihçi, yazar.

Müslüman nüfus oranı yüzde 95.3'tü. Bankacılık ve Borsa ile uğraşanların yüzde 95'ten fazlası yabancıydı. Deniz Ticaretinde Müslüman Türk nüfus yok gibiydi. Bütün ülkede toptancı tüccarların yüzde 15'i, perakendecilerle birlikte sayarsak yüzde 25'i Müslüman Türk'tü. Üsküdar ölçeğindeki oranları vermemiz de mümkün. Fakat Üsküdar yakasında yabancı – Levanten nüfusun çok az olmasından başka meslekler itibariyle önemli bir değişiklik olmadığını söyleyebiliriz.

Sosyal ve ekonomik hayat açısından Cumhuriyet dönemi böyle bir gelenek devraldı. Osmanlı devrinde nüfus sayımları insanların dinlerine göre yapıldığından, bu verilere daha kolay ulaşabiliyoruz. Bu açıdan Cumhuriyet sürecindeki gelişmeleri tahmini olarak izleyebiliyoruz. Fakat sosyal gelenekler ve meslekler kolay kolay değişmiyor. İşte yabancı gözlemcilerden bir örnek : 1700 yılına ait bir belgede o tarihte sınava alınan tabip adaylarından beşinin müslüman, beşinin Rum, onüçünün Yahudi olduğunu gösteriyor. (Robert Mantran, *İstanbul'da Gündelik Hayat*)

Seferberlik ve savaş döneminde milli iktisat, milli burjuvazi gibi çalışmalar ve devlet desteği, dengeleri bir ölçüde değiştirdi fakat sonuçlarını gözlemek daha çok iktisat tarihçilerinin alanına giriyor.

Ben burada Üsküdar örneğinde hatıralara yansıyan bir sosyo ekonomik kesit vermek istiyorum. Öncelikle *Arımdan – Fırat'ın Öte Yanı* adlı eseri yazan Hagop Mıntzuri'ye kulak verelim. Emirgan'daki *Fırın Gitti* adlı hikayesinin bir bölümünde şöyle geçiyor:

“Delirdin mi Nahabetyan ? Şarap başına mı vurdu’ dedi Arhanyan. Nahabetyan'ın bacanağı olurdu. Zimar'daki Boğosyan'ın kızlarını almışlardı ikisi de. Arhanyan, Üsküdar'daki Şatır, Yeniçeşme, Kızlarağası, Tekkekapi fırınlarının sahibiydi.”

Bir başka bölüm :

“Ertesi sabah Nişan, Silo'yu Üsküdar'a götürdü. Oradaki çarşının fırınlarını bizim yukarı köylüler işletirlerdi.”

Mıntzuri 1978'de vefat etmiştir.

Şimdi yaşayan bir tanığa gelelim. Ahmet Yüksel Özemre *Ah Üsküdar Ah* adını verdiği hatıra kitabında Üsküdar çarşısına gelince birlikte yaşamaya ilişkin ipuçlarını alıyor. Kimbilir belki de Mıntzuri'nin anlattığı insanlarla da karşılaşmıştır. Bu bölümde sobacı Levon Efendi, Kırtasiyeci Davit efendi, tuhafiyeci Dirdat efendi, eczacı Moiz efendi, eczacı Toma gibi birçok isme rastlıyoruz. Bu şahıslarla ilgili çocukluk anıları önemli belgeler niteliğinde.

Mesela Özemre'nin çocukluğunda, Üsküdar'ın en işlek tuhafiyeci dükkanlarının sahipleri şöyle sıralanıyor : Tekfor Efendi, İstapan Efendi, Zare, Haçık, Süleyman bey ve Şerafettin bey. Eczacı Moiz efendinin, İsrail kurulduktan sonra bu ülkeye göçtüğünü, daha sonra pişman olmakla birlikte İstanbula dönemediğini öğreniyoruz. 1935 – 55 yılları arasında İstanbul'daki en ünlü yaynevlerinden Semih Lütfi Kitabevi sahibinin Leon Lütfi, İnkılap Kitabevini kuranınsa Garbis Fikri olduğunu öğreniyoruz.

Özemre; 1927 yılı Üsküdar'ına ait bir olayı şöyle naklediyor. Komiser Hulusi Bey bir ev almak ister. Doğancılar'da Manastırlı İsmail Hakkı sokaktaki bahçeli ev için 50 lira peşinat isterler. Hulusi Beyin 50 lirası yoktur. Üsküdar çarşısından üzüntüyle geçerken, Manifaturacı Tekfor efendi, Hulusi beyi zorla dükkanına davet eder. Olayı öğrenince, çekmecesinden 50 lira çıkarıp ona verir. “Bunu lütfen ev hediyesi olarak kabul eder.”

Günümüzde hiçbir grup arasında böyle bir ilişki kalmadı. Ama bu ayrıntılar bizi gerilerde kalan bir birlikte yaşama tecrübesine götürüyor.

Mimar ve şair Cengiz Bektaş'ın *Kuzguncuk'ta Hoşgörü* isimli eserinde daha farklı bir yaklaşımla sokaktaki insanın anıları bir araya toplanmış. Bu tecrübeyi araştırırken sözlü tarih çalışmasına çok ihtiyacımız var. Bektaş'ın eserini ve diğer canlı tanık öykülerini arşiv belgeleri gibi kabul etmemiz gerekiyor. Üsküdar'da fırın sektöründe Ermeniler hakim durumdayken Karadenizlilere geçiş nasıl oldu ? İşte size sosyo – ekonomik bir değişim konusu. Bunları ruhsatlarda izlemek de mümkün olabilir ama gerçek hayat tecrübeleri bize ipuçlarını verecektir.

Üsküdar, Galata tarafı kadar olmasa da kendi çeşitliliğini içinde taşıyor. Bülbülderesi Mezarlığı başlı başına bir konu. İngiliz mezarlığı. Ya İstanbul'un en büyük mezarlığının Üsküdar'da olmasına ne demeli. Üsküdar nüfusunun bir çoğu bu tarafta oturuyor, karşı tarafta çalışıyor. Adeta insanlar aradığı huzuru burada buluyor. Yaşarken de ölüncede de.

Üsküdar'ın İskelesine Mihrimah Sultan hakim. Fakat biraz içeriye girince Surp Haç, Surp Karabet ve Rum İlya Profiti kiliseleri mevcut. Bunların görünüşleri, Üsküdar'ın diğer tarihi yapılarıyla uyum içinde. Tabi en tanınmış sembol Kuzguncuk'taki Cami – Kilise – Havra üçlemesi. Bu üçleme yakın dönemi de sembolize ettiği için önem taşıyor : Yüzyılların içinde oluşmuş bir birlikte yaşamağı geleneğı devam etmektedir.

Göçlerden önceki son mekânsal belgeler niteliğindeki Pervitiç Paftalarında bu yaşayışın hatıraları olan eserleri ve mekanları görmemiz mümkün oluyor.

Son olarak, çok uluslu bir yapıya sahip olan Amerika örneğine değinerek küçük bir karşılaştırma yapmak istiyorum. Amerika'da bu duruma *melting pot* diyorlar. Redhouse bu deyimii şöyle tanımlıyor : çeşitli milletlerden kimselerin kaynaştığı memleket. Aslında melting pot'un tam karşılığı, eritme potası.

Osmanlıdan gelen gelenekte erime veya eritme yoktur. Farklı kimlikler önemli bir değişime uğramadan, kendi kültürleri ve hukuklarıyla yaşamaya devam etmiştir. Ulusçuluk akımı sürecinde, bu problem olmuştur ama dış müdahaleler olmasaydı bu tecrübelerin nasıl bir şekil alacağını bilemiyoruz.

O geleneğe ait anılar her inançtan Türkiye insanının anılarını süslemeye devam ediyor. Üsküdar'da yaşanan tecrübe, nüfusuyla, hatıralarıyla, sözlü tarih kesitleriyle günümüze ve toplumsal geleceğimize ışık tutuyor. Küçük farklar nedeniyle birlikte yaşayamayan günümüz dünyasında bu tecrübelerden alınacak çok ders var.

ÜSKÜDAR ERMENİ CEMAATİ TARİHİNDE BİR GEZİNTİ

Elmon Hançer*

Marmara Denizi'nin seyrine doyulmaz manzarasına ve yilankavi akıp giden Boğaz'a hakim Üsküdar tepeleri, Ermeni şairi Mıgırdiç Beşiktaşlıyan'ın bir şarkı haline getirilen dizelerinde şöyle hayat bulur¹:

“Ey mutlu Üsküdar!
Terketmem artık seni
Öyle bağlandım ki sana
İmkan yok ayrılmaya!

İstanbul Ermeni Cemaatinin tarihinde çok özel bir yer tutan Üsküdar, çağlar boyu coğrafi konumundan ötürü gerek siyaset ve gerekse ticaret açısından İstanbul'un tarihinde etkin bir rol üstlenmiştir. İstanbul'u Küçük Asya'ya bağlayan önemli bir köprü başı konumundaki Üsküdar², özellikle tüccar Ermenilerin tercih ettiği bir bölge olmuş olmalıdır. Çok erken tarihlerden başlayarak Bizans İstanbul'u ile ticari ve kültürel amaçlarla ilişki kuran ve bu dönemlerden itibaren İstanbul'da bir koloni oluşturan Ermenilerin, genellikle Galata gibi kent merkezinden uzakta, Bizans'ın dış mahallelerine yerleştikleri bilinmektedir³. Fatih Sultan Mehmed'in 1461 tarihli fermanıyla resmi bir statü kazanan Ermeni Cemaati bundan sonra tarihi yarımada çevresindeki semtlerde mahalleler oluşturmuştur⁴. Üsküdar'daki ilk yerleşmenin tarihi bilinmez, ancak Ermenilerin Üsküdar'daki varlıkları 16. yüzyıldan itibaren anılmaya başlar.

* Dr., Sanat Tarihçisi

¹ Vahram Torkomyan, *Isdambola Badmutyun Yeremya Çelebii Kömürçiyen* (Ermenice - Eremya Çelebi Kömürçiyen'in İstanbul Tarihi), C: 3, Viyana, 1938, s. 22. Şiirin aslı Ermenicedir.

² Robert Mantran, *17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul*, C: 1, İstanbul, 1990, s. 21.

³ I. Hançer, *Galata ve Pera'daki Ermeni Kiliseleri* I.Ü. Sos. Bil. Enst. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 1996, s. 68-69; Arsen Yarman, *Osmanlı Sağlık Hizmetlerinde Ermeniler ve Surp Pırgiç Ermeni Hastanesi Tarihi*, İstanbul, 2001, s. 19-21.

17. yüzyıldan başlayarak Osmanlı ticaretinde önemli bir konuma gelmiş olan Ermenilerin esasen M.Ö. 2. yüzyıldan itibaren Çin'den Avrupa'ya uzanan ticarete etkin bir rol oynadıkları bilinmektedir. Kent yerleşiminde ve kurulmasında ticaret yolları daima belirleyici bir faktör olmuştur. Bkz., H. Manantian, *Dikran Yergortı yev Hromi* (Ermenice - II. Dikran ve Roma), Erivan, 1972, s. 44, 84; H. Pasdermadjian, *L'Histoire de L'Arménie*, Paris, 1986, s. 39.

⁴ Yarman, *a. g. e.*, s. 21-37; Hançer, *a. g. t.*, s. 69-71.

Evliya Çelebi'ye göre; 17. yüzyılda mamur bir kent olan Üsküdar'da yetmiş mahallele İslam, onbir mahalle Rum ve Ermeni, bir mahalle Yahudi vardı⁵. Evliya Çelebi'nin çağdaşı Eremya Çelebi Kömürçiyen, iskeleden bir saat yukarıda Rum ve Ermeni mahallelerinin yer aldığını, Türk ve Ermenilerle meskun Yenimahalle'de Ermenilerin bir kiliseleri bulunduğunu belirtmektedir. Oysa, Üsküdar Selamsız mahallesinde çok sayıda Ermeninin yaşamasına karşın, buradaki Surp Haç Ermeni Kilisesi'nden söz etmeyen Kömürçiyen, Yenimahalle'den Çamlıca'ya uzanan yolun üstünde, çoğu Ermenilere ait olan sağlı sollu bağların sıralandığına ve sahil kesiminde diğer gayrimüslim toplum olan Yahudilerin evlerinin bulunduğu işaret etmekte, 17. yüzyıl Üsküdar'ını ayrıntılı olarak anlatmaktadır⁶.

Üsküdar Yenimahalle'de Ermeniler:

Surp Garabed Kilisesi - Batı Cephesi

Hovhannesyen, 18. yüzyıl sonlarında tamamladığı topoğrafyasında, burada yaşayan ihtiyarların anlattıklarına dayanarak, Surp Garabed Kilisesi'nin bugünkü yerine çok yakın bir noktada küçük bir şapel olarak inşa edilmiş olduğunu, bunun arka tarafında Rumların yaşadığı bir mahal- lenin bulunduğunu, ifade etmektedir⁷. Kömürçiyen'in tarihini yayımlayan Torkomyan, 1593 tarihli bir elyazma dua kitabının muhtırasına dayanarak,

söz konusu kiliseyi bu kitabın yazıldığı yer olarak zikretmektedir⁸. Ermenilerin Üsküdar'daki varlıklarını doğrulayan en eski yapı Yenimahalle'deki Surp Garabed Kilisesi'dir.

Eski Valide Külliyesi ve daha sonra da Çinili Külliyesi'nin inşası için getirilen, Van'lı ve Muş'lu Ermeni ustalar, Yenimahalle'nin ilk Ermeni sakinleridir ve büyük olasılıkla kendi ibadet ihtiyaçları için küçük ahşap bir kilise-şapel inşa etmişlerdir. İlk inşası belki de 1593 öncesine tarihlenebilecek olan bu küçük kilise, Muş Surp Garabed Kilisesi'nin hatırasını yaşatmak üzere Surp Garabed adıyla kutsanmıştır⁹.

⁵ Eremya Çelebi Kömürçiyen, *İstanbul Tarihi -17. Asırda İstanbul* (Ermenice'den çev. H.D. Andreasyan, yeni notlarla yayıma hazırlayan K. Pamukçiyen), Eren Yay., İstanbul., 1988, s. 279. İstanbul'un tarihi semtlerindeki nüfus dağılımı için bkz., Ekrem Hakkı Ayverdi, *Fatih Devri Sonlarında İstanbul Mahalleleri, Şehrin İskanı ve Nüfusu*, Ankara.

⁶ Kömürçiyen, *a. g. e.*, s. 49.

⁷ Sarkis-Sarraff Hovhannesyen, *Payitaht İstanbul'un Tarihçesi* (Ermenice'den çev. I. Hançer), İstanbul, 1997, s. 66-67.

⁸ Torkomyan, *a. g. e.*, s. 270; Kömürçiyen, *a. g. e.*, s. 281.

⁹ Torkomyan, *a. g. e.*, s. 23-24; V. Seropyan, "Surp Karabet Kilisesi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C: 4, İstanbul, 1994, s. 441; Kömürçiyen, *a. g. e.*, s. 281.

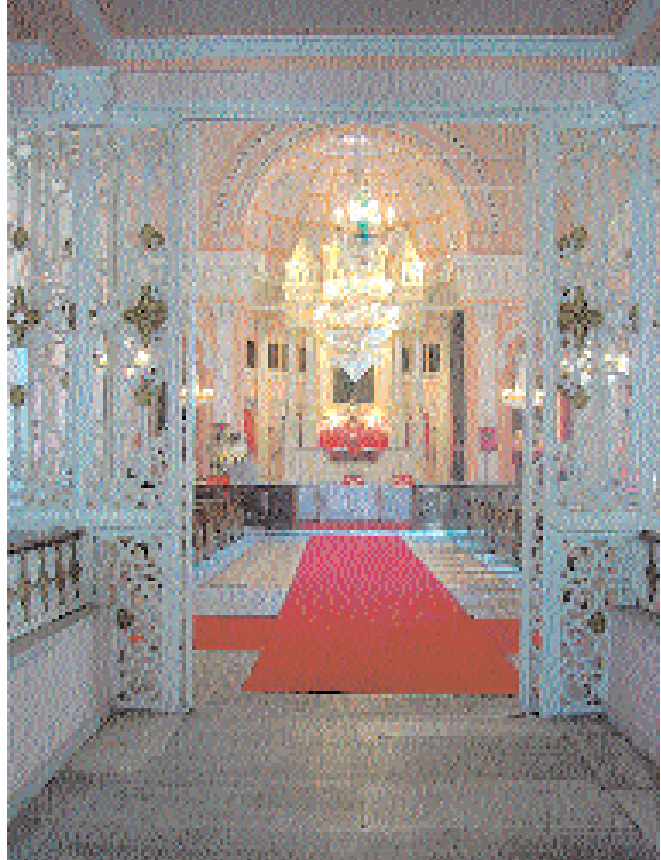

Bu ahşap kilise, 1617'de daha sonra Patriklik makamına yükselen piskopos Van'lı Zakaria'nın (1627-1640) çabalarıyla yenilenmiş, 1727 yılında ise İstanbul Patriği Hovhannes Golod'un öncülüğünde ve Sarkis Kalfa adlı Ermeni mimarın eliyle temelden inşa edilmiştir. 1844'te gösterişli bir biçimde kagir olarak yapılan kilise, 1887 yılında Yenimahalle'de baş gösteren büyük yangında yandığından, bir yıl sonra Matos ve Apik Uncuyan kardeşlerin maddi desteğiyle çok daha görkemli bir tasarımla bina edilmiş ve kutsanarak ibadete açılmıştır¹⁰.

İ. Hakkı Konyalı'nın bildirdiğine göre; Apik Uncuyan bu kiliseyi Muş'taki Surp Garabed Kilisesi planına göre yaptırmıştır¹¹. Kilise, dört katlı çifte çan kuleleri ve mermer inşa kitabesinin yer aldığı anıtsal bir girişi olan batı cephesi ile dikkat çekmektedir. Yapının iç mekanı, büyük bir bölümü saray ressamı Umed Bayzad ve genç yaşta ölen kızının ve kimi Ermeni ressamların eserleri olan yağlı boya tablolarla değerlendirilmiştir¹². Tek nefli, beşik tonozlu bazilikal büyük bir yapı olan kilise, İstanbul Ermeni Kiliseleri arasındaki az sayıdaki çift galerili yapılardan biridir. Giriş mekanı olan narteksin (kavit) üstündeki bu galeriler (vernadun), biri koroya diğeri kadınlara ayrılmış mahfillerdir.

Surp Garabed Kilisesi - Doğu Cephesi

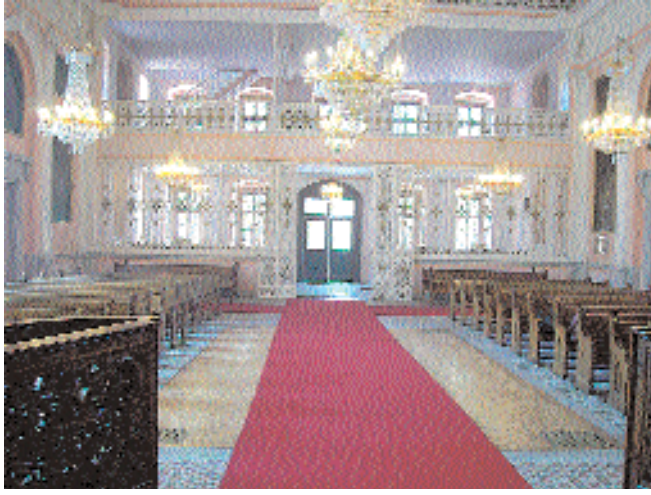

Surp Garabed Kilisesi - Batıdan doğuya iç mekan görünüşü

¹⁰ Torkomyan, a. g. e., 24-31; Seropyan, agm., 441; Sarraf-Hovannesyanyan, a. g. e., 66-67.

¹¹ İ. Hakkı Konyalı, *Üsküdar Tarihi*, C: II, İstanbul, 1977, s. 425.

¹² Torkomyan, a. g. e., s. 33.

Surp Garabed Kilisesi - Doğudan batıya iç mekan görünüşü

Bağdan günümüze ulaşmış olan küçük yapı kalıntısı

Ermeni tarihçilerin bildirdiğine göre; kilisenin tam karşısında Bağlarbaşı Ermeni mezarlıklarına kadar uzanan etrafı duvarlarla çevrili büyük bir bağ yer almaktaydı. Sahibi olan Üsküdarlı Kıymat adlı Ermeni, bu bağın gelirini Kudüs Surp Hagop Ermeni Manastırı'na 1615-1647 tarihleri arasında kesin olarak belirlenemeyen bir yılda bağışlamıştır. Zaman içinde, burada Kudüs'ten gelen patrik, piskopos gibi yüksek rütbeli din adamlarının ve aydınların uzun süre konaklayabilecekleri, çalışmalar yapabilecekleri bir manastır 1659-1660 yıllarında yapılmıştır. Çok geniş bir alanı kapsayan bağ, 17. yüzyılda Vank'ın bağı (manastırın bağı) olarak ünlenmiş, zamanla aynı adı taşıyan ve Ermenilerin yaşadığı havadar ve büyük bir mahalle haline gelmiş, fakat 19.yüzyıl sonlarında ve 20.yüzyıl başlarında terkedilmiştir¹³.

Mezarlıklar ve kilise arasındaki bir noktada, evler arasında sıkışmış kubbeli küçük yapı, bağlardaki binalardan günümüze kalan bir kalıntı olarak dik-

kati çekmekte¹⁴, günümüzde bu semte yakıştırılan Bağlarbaşı adı, bir vakitler burada var olan bağın hatırasını yaşatmaktadır. İçerisinde bulunan sarnıç sıvası sebebiyle en azından bir süre için sarnıç olarak kullanıldığını söylemek mümkündür.

Kilisenin yanı başında, bağın içinde 1719-20 yılında, eğitime-kültüre, barış ve dostluğa hizmet etmiş olan dönemin İstanbul Patriği Hovhannes Golod'un çabaları ile Cemaran adı verilen İstanbul'daki ilk Ermeni ruhban okulu açılmıştır. Surp Garabed Kilisesi'nin, manastır, okul ve geniş bağların yapıldığı bu alan erken dönemlerden başlayarak özellikle 18. ve 19. yüzyıllarda önemli bir kültür merkezi olmuştur¹⁵.

Tarihi yarımada, sur içi Ermeni kiliselerinde, özellikle 17. yüzyılda sayısız minyatürlü eser yazılmıştır. Üsküdar'da da bu tip yazmaların hazırlandığı bilinmektedir.

¹³ Torkomyan, a. g. e., s. 33-34 ve s. 41-42.

¹⁴ Halen Selamsız'da yaşayan yaşlı bir Ermeni'den alınan sözlü bilgiye dayanarak, bu kalıntının bağdaki yapıların bir bakiyesi olduğu söylenebilir.

¹⁵ Kômüciyan, a. g. e., s. 281.

Bunlardan bir tanesi bu kilisenin çatısı altında hazırlanmıştır. 604 arşiv numarası ile Viyana, Mkhitaristler Manastırı Yazma Koleksiyonu'nda korunan bir İncil, Rahip Mikael tarafından yazılmış, süslenmiş ve ciltlenmiştir. Yazmanın, İncil yazarlarını betimleyen minyatürlerinden üçü eksiktir. Kitapta sadece İncil yazarı Markos'un portresi yer almaktadır. Yazıcı, muhtırasında yazmayı Üsküdar Surp Garabed Kilisesi'nde 28 Mart 1643'te Sultan İbrahim döneminde tamamladığını belirtmekte, bu konuda kendi öğretmeni rahip Asdvadzadur'dan ve Vartabed Garabed'den yardım aldığını açıklamaktadır. Başka bir notta, yazmanın, 1958 yılında Peder Krikoris Manian tarafından İstanbul'dan Viyana'ya gönderildiği kaydedilmektedir¹⁶.

Deniz manzarasına sahip olan bağın içinde ve dışında birkaç çeşme ve bir de halkın su ihtiyacı için suyu çok uzaklardan getirilmiş bir sokak çeşmesi bulunmaktaydı. Halen az ilerdeki Semerciyan Cemaran Okulu'nun bahçesinde duran bu çeşmenin zarif süslemeli mermer aynasında, ikinci kez yapıldığını anlatan 1784 tarihli bir bağış kitabesi okunmaktadır.¹⁷

Bağ içindeki manastır zamanla yerini Cemaran mektebine bırakmış, okul, kilisenin adıyla Surp Garabed Mektebi olarak anılmaya başlamıştır. Bu okul, halen bulunduğu yerde saray mimarlarından Hovhannes Seryan ve Garabed Balyan tarafından yeniden, kagir olarak inşa edilmiş, 13 Eylül 1838'de Cemaran Yatılı Yüksek Okulu (lise/kolej düzeyinde) olarak hizmete açılmıştır. 1841'de kapatılarak el konulan okul, 1845 yılına dek askeri hastane olarak kullanılmıştır. Günün patriğinin ricaları üzerine cemaate geri verilmiş, 1846'da Cemaran Okulu adı altında tekrar hayata geçirilmiş, ancak eski görkemi yitirmiştir. Değerli öğrenciler yetiştiren bu karma okul 1887'de kiliseyle birlikte yanmış, 1911'de burada yetişen Levon Semerciyan tarafından yeniden yaptırılmıştır¹⁸.

Son banisine atfen Semerciyan-Cemaran adını almış olan okul, son onarımından bu yana eğitim hizmetlerini sürdürmektedir. Yaşanan bu uzun süreçte, Üsküdar Erme-

İncil Yazarı Markos

Semerciyan Cemaran Kalfayan İlköğretim Okulu

¹⁶Hamazasb Vosgiyan, *Tsutsak Hayeren Tserakrats Mkhitarian Madenatarani i Vienna* (Viyana Mkhitaristler Manastırı Ermenice Yazmalar Kataloğu), C: II, Viyana, 1963, s. 65-66.

¹⁷ Torkomyan, *a. g. e.*, s. 43.

¹⁸ Torkomyan, *a. g. e.*, s. 44-48.

ni Cemaati'nin nüfusundaki düşüş, okullardaki öğrenci sayısını da ciddi olarak etkilemiştir. Bu nedenle Semerciyan-Cemaran, Kalfayan Kız Yetimhanesi ile birleşmiş, yeni yönetmelik gereği bir ilköğretim okulu olarak Semerciyan Cemaran Kalfayan adı ile eğitimdeki yerini almıştır.

Yenimahalle Surp Garabed Kilisesi çevresi, esnaf ve zanaatkar Ermenilerin ikamet ettiği bir semtti. Oysa Selamsız'da, Surp Haç Kilisesi çevresinde gelişen mahalle, saraya yakın, mevki sahibi zengin Ermenilerin tercih ettiği bir semt olmuştur¹⁹. Yenimahalle Ermeni cemaatinde milletsever, eğitim ve kültüre hizmet etmiş bir çok edebiyatçı ve Ermeni aydını yaşamıştır. Bu kişiler tarafından kültür ve yardım dernekleri kurulmuş ise de bunlar uzun soluklu olamamıştır. 1851-1872 yılları arasında yaşamış ve veremden hayata gözlerini yummuş olan ünlü Ermeni şairi Bedros Turyan da kısa süren ömrünü bu mahallede, kilisenin az ilerisindeki bir evde geçirmiştir²⁰.

Selamiye-Selamsız Mahallesi'nde Ermeniler:

Üsküdar İlçesi'nde, Osmanlı kaynaklarında farklı adlarla (Selamiye/Selamsız, Tekkekapısı, Kocaçınar, Toygartepesi) anılan semtte²¹, çok eski tarihlerde buraya yerleşmiş kalabalık olmayan bir Ermeni cemaati vardı. Bu semte verilen Selamiye adı, Acıbadem (bugünkü Fıstıkağacı) denilen yerde şimdi bir cami bulunan noktada bir tekke kuran ünlü şeyh Selami Ali Efendi'nin (ö.1692) anısına verilmiş olup, onun bu semtin de kurucusu olduğu söylenegelmiştir. Surp Haç Kilisesi'nden Acıbadem'e giden yolun üzerinde Şeyhin bir türbesi vardır²².

Bu mahalledeki küçük Ermeni Cemaati, burada bir kilise bulunmadığı için Yenimahalle'deki Surp Garabed Kilisesi'ne giderek dini gereklerini yerine getirirdi. Eremya Çelebi Kömürçiyen, *İstanbul Tarihi* (1661-1684) adlı eserini yazarken, 1662 yılında Üsküdar'da kalmış, ancak Selamsız'daki Surp Haç Kilisesi'ne dair bir şey belirtmemiştir. Fakat halk arasındaki söylenceye göre 1662'den çok önce burada küçük bir kilise bulunmaktaydı²³. Kilisenin ilk kurucusu Balatlı bir papaz olan Apraham, Balat'ta meydana gelen yangınlarda evinin yanması üzerine bu semte gelip yerleşmiştir. Nitekim, daha sonra yine Balatlı pek çok Ermeni Selamiye'ye gelip yerleşmişlerdir²⁴.

Mahallenin yaşlı sakinlerinin anlattıklarına göre; Surp Garabed'de din görevlisi olarak hizmet veren papaz Apraham, bugünkü Surp Haç Kilisesi'nin yerinde bulunan

¹⁹ "Amiralar" denilen bu grup Agn'da (=Ermenice :göz-kaynak-umut anlamları taşır, Türklerce Eğin denilen bu ilçenin adı günümüzde Kemaliye'dir) ortaya çıkmıştır. Amiraların kökleri, 11. yüzyıl sonunda Selçukluların istilası nedeniyle Doğu Anadolu'dan kaçan ve Fırat Nehri kıyılarında Eğin'i kuran Ermeni Senyör (Nakharar) 'lere dayanmaktadır. Etimolojik olarak "Emir" anlamına gelen ve Arap istilası döneminden itibaren (7. yy) Müslüman Prenslere verilen "Amira" adı, zamanla bu yeni aristokrat grubu tanımlayan bir ünvan olarak kullanılmıştır. Bu yarı kentli-yarı köylü, soylu sınıfın ataları 14. ve 16. yy sonları arasında varlık göstermeye başlamıştır. Osmanlı Payitahtı'na ve özellikle Patrikhane çevresine yerleşen Amiralar, 18.- 19. yy'larda Osmanlı Devleti'nin en önemli kademelerinde söz sahibi olmuş, siyasi yaşamda güçlü bir konuma gelmişlerdir.

Bkz., Yarman, a. g. e., s. 70-87.

²⁰ Torkomyan, a. g. e., s. 48-56.

²¹ Baha Tanman, "Selami Ali Efendi Tekkesi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C:VI, İstanbul. 1994, s. 492.

²² Torkomyan, a. g. e., dipnot 66.

²³ Torkomyan, a. g. e., s. 58-59; Kömürçiyen, a. g. e., s. 281.

²⁴ Tokomyan, a. g. e., dipnot 68.

kendi ahşap evinin bir odasını ibadete ayırarak, burada ayin yapmaktaydı²⁵. Hatta, okul çağına gelen çocuklara bu evde okuma-yazma ve din dersleri vererek onların eğitim işini üstlenmişti. Yine bu söylenceye göre, yakın bir mahallede Surp Garabed Kilisesi varken papaz Apraham'ın ikinci bir kiliseye gerek duymasının nedeni şöyledir: Selamsız'daki Ermeniler Surp Garabed Kilisesi'ne gitmek için iki mahalleyi birbirinden ayıran büyük Müslüman mezarlığındaki sık selvi ormanından geçmek zorunda idiler. O tarihlerde, Yeniçerilerin burada gizlenerek soygunlar yaptıkları anlatılmaktaydı. Ayinin çok erken saatlerde başladığı günlerde, mesafe daha kısa olmasına rağmen, karanlık sabahlarda bu mezarlıktan geçmekten çekindiklerinden, uzun bir yol katederek Surp Garabed Kilisesi'ne ulaşırlardı. Diğer taraftan Selamsız mahallesindeki Ermeni sakinleri günden güne artmakta, bu mahalleye ait bir ibadethaneye gereksinim duyulmaktaydı. Papaz Apraham, kendi mahallesi Selamsız'da yeni bir kilise yapma arzusunu, dostluğunu kazandığı Şeyh Selami Ali Efendi'ye ancak uzun yıllar sonra sunacağı arzuhal ile gerçekleştirecektir. Kilisenin inşası ve kendi evinde çocuklara okuma-yazma öğretmesi için gerekli iznin verilmesini istihham ettiği, altında karısı ve kendisinin imzasını taşıyan bu dilekçe, kiliseye ait bir kayıta 1678 tarihli olarak işlenmiştir²⁶. Papaz Apraham büyük çabalar sonucu kendi evinin yerinde yapmayı başardığı küçük ahşap kiliseyi, Çengelköyü civarındaki Istavroz deresinde bulunan yıkık Istavroz Rum Kilisesinin anısına, aynı anlama gelen Surp Haç olarak kutsamıştır²⁷. Tarihçi Kömürçyan bu kilisenin ilk inşasını, 1684'ten sonraya tarihlemektedir. Kilise ve okulun kurucusu papaz Apraham, 1727 yılında, eşi ise 1730'da vefat etmişler ve kilisenin kuzey bahçesine gömülmüşlerdir²⁸.

Surp Haç Kilisesi - Batı cephesi giriş kapısı ve çan kulesi

Kilisenin ahşap ilk binası, 1727'de Patrik Golod'un gayretleri ve Hassa mimarı Kayseri'li Sarkis Kalfa eliyle Yenimahalle'deki Surp Garabed Kilisesi ile birlikte temelden bina edilmiştir. 1830'a kadar kullanılan bu yapı, bu tarihte kagir olarak saray mimarı Hovhannes Amira Serveryan ve Garabed Balyan tarafından yeniden yapılmıştır. İn-

²⁵ Torkomyan çocukluk yıllarında kilisenin bulunduğu sokağın iki girişine "Ermeni Kilisesi Sokağı" yazan levhaların konduğunu söyler. Sokağın adı değiştirilinceye kadar bu levhaların kaldığı anlaşılmaktadır. Bkz. *a. g. e.*, dipnot 69.

²⁶ Torkomyan, *a. g. e.*, s. 64-65.

²⁷ Tokomyan, *a. g. e.*, s. 67.

²⁸ Torkomyan, *a. g. e.*, s. 72-73.

Surp Haç Kilisesi - Apsis yönünden iç mekanı görünüşü

Surp Haç Kilisesi - Doğudan batıya iç mekan görünüşü,
Galeri katı ve giriş bölümü

şaat, saray mimarı Krikor Amira Balyan, Pişmişyan, Bezciyan gibi Osmanlı Sarayına yakın birkaç Ermeni hayırsever tarafından desteklenmiştir²⁹.

1882'de, bu bazilikal planlı kilisenin batı ana girişi üzerine bir çan kulesi inşa edilmiş, iç mekanını değerlendiren tabloların bir kısmı İtalya'dan getirilmiş, bir kısmı da saray ressamı Umed Bayzad ve genç yaşta ölen kızı tarafından hazırlanmıştır³⁰.

Kimi din adamı ve hayırseverler tarafından 18. yüzyıl boyunca çok uzaklardan su getirilmiş, bu kilisenin avlusunda ve yan bahçelerinde çeşme ve sarnıçlar yaptırılmıştır. Sadece kitabesi ile korunan 1762-63 tarihli bir çeşme, kilise defterinde kayıtlı olan en eski çeşmelerden biridir³¹. İbadete açıldığı tarihten günümüze dek çok değerli din adamlarının, vaizlerin görev yaptığı bu mabedin korosu 1710 yılında kurulmuştur³².

Selamsız Ermeni mahallesindeki çocukların eğitimini üstlenen papaz Apraham, kilisenin doğusunda yer alan kendi evini zamanla mektebe dönüştürmüştür. 1706 tarihli tapu

kaydında bu yer "muallimhane" olarak belirtilmiştir. Çocukların eğitimi 1716 tarihli özel bir fermanla onaylanmıştır. 1777 yılında gerçek bir okul yapısına kavuşturulan bu eğitim yuvası, 1797'de Surp Haç Kilisesi'nin onarımları sırasında temelden inşa edilen

²⁹ Torkomyan, *a. g. e.*, s. 75-77; Ekserciyan, *Hişadagaran Hnkyag Hopelyani Surp Khaç Yegeghetsvo Sgüdari 1676-1926* (Ermenice - Üsküdar Surp Haç Kilisesi'nin 250. Yılına Anma Kitabı 1676-1926), İstanbul, 1927, s. 17-18 ve s. 22-23; Seropyan, "Surp Haç Kilisesi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C: III, İst., 1994, s. 482; Inciciyan, *Boğaziçi Sayfiyeleri*, (Ermenice'den çev. Kandilli Ermeni Kilisesi Papazı) Eren Yay., İstanbul, 2000, s. 149-150. Inciciyan bu kiliseleri 1727'de yapıldıkları şekliyle görmüş olmalıdır.

³⁰ Torkomyan, *a. g. e.*, s. 80.

³¹ Hovannesyian, s. 66; Seropyan, *a. g. m.*, s. 482; Torkomyan, *a. g. e.*, s. 81-83; Pamukciyan, "Ermeni Hayırseverler Tarafından İstanbul'da Yapılan Sokak Çeşmeleri", *İstanbul Yazıları*, C: I, Aras Yay., İstanbul, 2002, s. 186-188.

³² Ekserciyan, *a. g. e.*, s. 56-57; Torkomyan, *a. g. e.*, s. 84 vd., 97.

yeni bir binaya kavuşturulmuş, okul bünyesinde bir de kütüphane oluşturulmuştur³³.

Sadece erkeklere eğitim veren bu okul 1846-1849 arasında çok parlak bir dönem yaşamış, 1850'deki bir yangında tamamen yanmış, eğitime bir süre kilisenin üst galerisi ya da narteksinde devam edilmiştir. Tam dokuz yıl harap bir durumda kalan okul (1848-1856), Sultan Abdülmecid'in 1859 tarihli fermarıyla ve dönemin patriği Hago-pos Seropyan'ın özverili gayretleri ile kız ve erkeklere ait iki ayrı bina halinde yeniden inşa edilmiş ve Surp Haç adı ile kutsanarak 1860 sonlarında eğitime açılmıştır³⁴.

Bu kurum kısa zamanda Yenimahalle Cemaran Okulu ile yarışacak derecede çok kaliteli bir eğitim yuvası haline gelmiştir. 1872 yılında temsilin olduğu, konferansların verildiği bir tiyatro salonu yapılmış, yüzyıl sonlarına doğru bu semtteki ilk ana sınıfı Surp Haç Okulu'nda hizmete girmiştir³⁵.

Surp Haç Kilisesi - Vaftiz şapeli,
Vaftiz kurnası

Surp Haç Okulu'nun tarihi binası - Giriş cephesi

³³ Ekserciyan, *a. g. e.*, s. 59-61, 74; Tokomyan, *a. g. e.*, s. 99.

³⁴ Ekserciyan, *a. g. e.*, s. 61-62; Torkomyan, *a. g. e.*, s. 100-106.

³⁵ Torkomyan, *a. g. e.*, s. 130; Ekserciyan, *a. g. e.*, s. 58-62, 71, 74.

Sultan Abdülmecid'in 1859 tarihli fermanıyla Surp Haç Okulu inşaatını belgeleyen Ermenice kitabe

1919 yılında bir kısmı yetimhaneye çevrilen okulun tamamı 1925'te, ana kısmı 1932'de, yetimhane ise 1938'de kapatılmıştır. 1940'ta askeriyenin elindeyken, 1780'den bu yana okulun kütüphanesinde korunan değerli yazmalar ve pek çok kitap çalınmıştır. Bu tarihi okul, 1954'te orta, lise ve ilahiyat bölümleri ile ve Surp Haç Tıbrevank Ermeni Ruhban Okulu adı ile tekrar açılmış, ilahiyat bölümü 1967'de kapatılmıştır. 1969'da yeniden açılan okulun adı da Surp Haç Ermeni Lisesi olarak değiştirilmiştir³⁶.

Surp Haç Okulu'nun tam arka sokağında, 1950'lerde Amerikan Kız Koleji'ne satılmış olan Odyan Boğos Ağa'nın büyük bir evi vardı. Bu evde, Boğos Ağa'nın oğlu Krikor Odyan, Nahabed Rusinyan ve Nigoğos Balıyan önderliğinde dini ve sivil kişilerden oluşan bir grup tarafından 1860'da "Nizamname-i Milleti Ermeniyân" adlı anayasa hazırlanmıştır. Odyanların evi zamanla Dayyan yatılı kız okulu haline getirilmiştir³⁷. Bu evin

Surp Haç Lisesi'nin günümüzdeki görünüşü

³⁶ Pamukciyan, *Üsküdar Surp Haç Okulu Tarihine Bir Bakış (yayımlanmamış notlar)*, İstanbul, 1993; Anonim, "Surp Haç Lisesi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C: VIII, İstanbul, 1995, s. 409.

³⁷ Pamukciyan, "Dayyan Mektebi", *İstanbul Yazıları*, s. 199.

tam yanında Nizamyân'ın çok büyük ölçüdeki evi de daha sonra yerini, ünlü hoca ve müdür Reteos Berberyan'ın yatılı ve gündüzlü Berberyan Okulu'na (1878) bırakmıştır. 1876'da önce Kadıköy'de açılmış olan okul daha sonra buraya nakledilmiş, Reteos Berberyan'ın ölümünden sonra (1907) oğulları tarafından Kahire'ye taşınmış, ancak 1934'te maddi güçlükler nedeniyle kapatılmıştır³⁸.

Odyan evinin ve Berberyan Okulu'nun sırasında Ermeni rahibelerin kurduğu bir mektep ve bunun arkasında da kız öğrencilere yüksek eğitim veren, 1874 yılında Amerikalı misyonerlerce kurulmuş Home School adlı okulun görkemli binası yükselmekteydi³⁹.

Değerli araştırmacı Dr. Vahram Torkomyan'ın notlarından edindiğimiz bilgilere göre Selamiye ya da Selamsız, İstanbul'da Ermenilerle meskun semtler arasında okul sayısı ve yaşam kalitesi açısından en zengin semt olmuştur⁴⁰. Böylece, Selamiye Mahallesi iyi eğitim almış kültürlü ve zengin Ermeni ailelerin yaşadığı yerleşmelerin başında gelmekte idi. Bir vakitler burada yaşam sürmüş olan üst tabakaya mensup Balyan, Pişmişyan, Noradunkyan, Odyan, Beyleryan, Papazyan, Seferyan, Behzad, Aznavuryan ve daha birçok aile anılmaya değer hizmetleri ile ölümsüzleşmişlerdir

Selamiye'nin geniş caddesinin alt tarafında Acıbadem, Dağ-Hamam ve Silahtar Bahçesi denilen yerlerde Ermenilerin ileri gelenlerinin ve hali-vakti yerinde zanaatkarların evleri vardı. Selamiye çarşısında karşılıklı olarak Ermenilerin bakkal, manav, balıkçı, şarapçı ve berber dükkanları sıralanırdı. Bunların sırasında da Ermeni aydınlarının toplanma ve konferans yeri haline gelen ve 1882'de bir yangında zarar gördüğünden yeniden yaptırılan sevimli Ermeni kahvehanesi bulunurdu.

Kayserili mimar Sarkis Kalfa'nın oğlu Kevork Usta'nın (ö.1751) Kuzguncuk'ta kurduğu nakışlı yazmacılık babadan-oğula geçmiş, torunu basmacı Hovhannes atölyeyi Üsküdar'a taşımıştır. Çark, Ermenilerin 1790-1840 arasında İstanbul'da, tülbent üzerine baskı desenlerle bezeli geleneksel yazmacılığın temelini attıklarını, Üsküdar'da geliştirdikleri bu yazmaların Beyrut, İzmir, Kahire, İskenderiye pazarlarında alıcı bulduğunu belirtmektedir⁴¹.

Ermeni edebiyatının en özgün kadın yazarlarından biri olan Zabel Yesayan 1878'de Üsküdar Selamsız'da dünyaya gelmiştir. Surp Haç Okulu'ndaki eğitimini tamamladıktan sonra Paris Sorbonne Üniversitesi'nde edebiyat ve felsefe eğitimi gören Yesayan, birçok öykü, makale, çeviri ve romanları ile ün yapmıştır. Eserlerinde doğup büyüdüğü, çocukluk ve ilk gençlik yıllarını geçirdiği Üsküdar'ı ve buradaki yaşamını dillendiren Yesayan'ın Üsküdar'a haslettiği romanlarından biri 1905 yılında kaleme aldığı *Üsküdar'da Günbatımları*, diğeri ise 1935'te yayınlanan *Silahtar Bahçeleridir*⁴².

Sivas'tan Talas'a geçen ve yıllar sonra İstanbul Üsküdar'a yerleşen Gülbenkyan ailesinin oğlu ünlü petrol kralı Kalust Gülbenkyan, Selamsız'da Surp Haç Kilisesi yakınında Acıbadem Caddesinde 379 numaralı (eski) evde dünyaya gelmiş ve bir ay sonra buradaki kilisede vaftiz edilmiştir⁴³. 1950 yılında Kalust Gülbenkyan vakfı, kilisenin

³⁸ Torkomyan, a. g. e., s. 132-133; Pamukciyan, "Berberyan Mektebi", *İstanbul Yazıları*, s. 193-194.

³⁹ Torkomyan, a. g. e., s. 134.

⁴⁰ Torkomyan, a. g. e., s. 135 vd.

⁴¹ Y. G. Çark, *Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler 1453-1953*, İstanbul, 1953, s. 46.

⁴² Yazı dili Ermenice olan Zabel Yesayan'ın eserleri bir kitapta toplanarak yayınlanmıştır. Bkz., Sovedagan Krogh, *Yerger*, Erivan, 1959.

⁴³ Pamukciyan, "Doğumunun 125. Yıldönümünde Petrol Kralı Kalust Bey Gülbenkyan (29 Mart 1869-1955)", *Tarih Toplum*, S: 130, İstanbul, Ekim 1994, s. 38-40.

Bağlarbaşı Ermeni mezarlıkları karşısındaki bir vakitler Ermenilere ait evlerden bir görünüş

yönetim kurulunun, salon ve odaların bulunduğu ek binayı yaptırmış, kilisenin ahşap beşik tonozu betonarme olarak yenilenmiştir.

Selamiye Caddesi'nde Harutyun Papazyan'ın veya Rahip Der Parnapasyan'ın gösterişli evi yer alırdı. Ermeni tiyatrosu tarihi ile ilgilenen araştırmacılar, ilk defa 1863'te seçkin tiyatro oyunları sahnelenmiş olan bu evi anmadan geçmezler. Yine bu caddede, semtin tek eczanesi olan (1876), Nişan Ghugasyan'ın dükkanı vardı.

Selamiye'deki nüfusun artması sonucunda, bu semtin kuzey yönünde de bir Ermeni cemaati oluşmaya başlamıştır. Burada kurulmuş olan iki Ermeni mahallesinden ilki İcadiye, ikincisi ise Arabzade adıyla anılmıştır. İcadiye'de, halen eğitim kurumu olarak varlığını koruyan, Yermonyanyan-Nersesyan adlı bir kız ve erkek okulu kurulmuştur (1873). Ermeni okulları arasında 19.yy. boyunca faal olan bir de yetimhane mevcuttu. Bu yeni semtlerde kısa süreli de olsa kimi özel okullar açılmıştır. Zaman zaman açılıp-kapanan birçok kültür-spor-yardım ve ticaret dernekleri faaliyet göstermiş, Üsküdar'daki cemaatin sosyal yaşamı daima canlı kalmıştır.

Bir zamanlar, mezarlığın tam güneyinde, Marmara Denizi'ne, Bitinya ve Prens Adaları'nın eşsiz panoramasına hakim, günümüzde Bağlarbaşı denilen büyük ve geniş caddede, Ermeni zenginlerinin görkemli konutları sıralanmaktaydı. Mezarlığın kuzeyinde, Tophanelioğlu denilen yolun başlangıcında Hagop Vartovyan'ın⁴⁴ kurduğu Ermeni Tiyatrosu bulunmaktaydı. Bu tiyatro yazın Üsküdar'da, kışın da Gedikpaşa'da temsiller sahnelerdi. Tiyatronun çok parlak ve gösterişli dönemlerinde burada Benliyan, Fasulyacıyan, Atamyanyan, Minakyan, bayanlardan Madam Arusyak, Karakaşyan Kızkardeşler gi-

⁴⁴ Hagop Vartovyan, yaşamının son yıllarında din değiştirmiş ve Müslüman olmuştur. Bkz. Raşit Çavaş, "Agop (Güllü)", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C: 1, İstanbul, 1994, s. 90-91.

bi, Ermeni ve dolayısıyla Türk Tiyatrosu tarihinin temelini oluşturmuş pek çok tiyatro sanatçısı ünlenmiştir⁴⁵.

Bu tiyatrodan sonra, Tophanelioğlu üzerinde günümüze çok azı kalabilmiş olan ve çoğu isim sahibi zengin Ermenilere ait bağlı-bahçeli ahşap konak ve köşkler yer alırdı. Bu yoldan, bir vakitler seyrine doyulmaz panoraması ve doğası ile pek çok edebiyatçıya ilham kaynağı olmuş Çamlıca tepesine ulaşırdı. Çamlıca tepesine çıkmadan yolun ortasında bir halk bahçesi yer alırdı⁴⁶. 1869 yılında Surp Haç Okulu öğrencileri, Alemdağı Köyü⁴⁷ gezisinden dönmekte olan Sultan Abdülaziz ve misafiri Fransa İmparatoru Eugenie (Öjeni) 'yi şarkılarla selamlamak üzere bu halk bahçesinde hazır bulunmuşlardı⁴⁸.

Bağlarbaşı Ermeni Mezarlıkları:

Günümüzde, Bağlarbaşı Meydanı'nda, ondört bin metre-karelik bir alanda, Üsküdar'da, Yenimahalle, Selamsız, İcadiye ve Kuzguncuk semti Ermenilerinin ebedi istirahatgahı olan iki mezarlık bulunmaktadır⁴⁹.

Eskiden beri varolan kısımda Surp Garabed ve 18. yüzyılda satın alınan bölümde de Surp Haç adı verilen iki mezarlık meydana getirilmiştir.

Bağlarbaşı Surp Haç Ermeni Mezarlığı

⁴⁵ Torkomyan, *a. g. e.*, s. 158-162.

⁴⁶ Burası büyük olasılıkla Millet Bahçesi olan yerdi. 19.500 metre-karelik bir alana sahip olan ve Üsküdar ve çevresinin en büyük bahçelerinden biriydi. 1867-1870 yılları arasında Kısıklı yolu üzerinde Bağlarbaşı civarındaki yeşil alan, halka açık bir belediye bahçesi olarak kurulmuştur. Günümüzde eski özelliğini yitirmiştir. Bkz., Faik Yalınk, "Millet Bahçesi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C: V, İstanbul, 1994, s. 462.

⁴⁷ Torkomyan, *a. g. e.*, s. 162-166; H. Papazyan, *Alemdağı*, İstanbul, 1994, s. 8-9; N. Sakaoğlu, "Alemdağı İspinozu", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C: I, İstanbul, 1994, s. 184-185. Halen Ümraniye İlçesi'ne bağlı olan ve Üsküdar'ın doğusunda takriben 20 km'lik mesafede bulunan bu orman köyü, 18. yüzyıl başlarında çeşitli suçlardan ötürü buraya sürülmüş Ermenilerle meskundü. Yaşamlarını odun satarak sürdüren bu topluluk, her yıl Üsküdar İmaret'i'ne belirli miktarlarda odun sağlamakla yükümlü idi. Alemdağı Ermenilerinin, tarihi net olarak bilinmemekle birlikte ilk inşası 18. yüzyılın ikinci yarısına tarihlenen ve günümüzde camiye çevrilmiş bulunan Surp Nişan adlı bir kiliseleri vardı. Sağaltıcı, şifalı havası ve suları ve de özellikle Alemdağı ispinozu ile ünlenmiş olan bu köy, 19. yüzyılda Sultan II. Mahmud döneminden başlayarak Üsküdar ve Kadıköy halkı için vazgeçilmez bir mesire yeri haline gelmiştir. Sakaoğlu, doğa sesinden ilham alan birçok sanatçı ve entellektüelin Alemdağı ispinozlarının ötüşlerini dinlemeyi sevdiğini, burada dönemin ünlülerinden kemani Tatyos, kemençeci Vasil, kanuni Şemsi, tanburi Yuvakim, Şevki Bey gibi bestekarların da katıldığı fasıllar tertiplendiğini yazmaktadır. Alemdağı mesire yerinde Sultan Abdülaziz (1861-1876) için Sarkis Balyan tarafından neoklasik üslupta yapılmış bir biniş kasrı bulunmaktaydı. Bu kasır 1940'lı yıllarda bekçisinin çıkardığı bir yangında harap olmuştur.

⁴⁸ Torkomyan, *a. g. e.*, s. 161-162.

⁴⁹ Torkomyan, *a. g. e.*, s. 142.

Bağlarbaşı Surp Garabed Ermeni Mezarlığı

Bu semtte başı vurdurularak idam edilen bir kişiye ait mezar taşı

Mezarlığın banisi Katırcı Atam'ın mezar taşı

Bu mezarlıkların kuruluşu 17.yy. başlarına hatta daha öncesine kadar gitmektedir. Semtin yaşlı Ermeni sakinlerinden öğrenildiği üzere burası önceleri terkedilmiş, sahihsiz çukurluk bir arazi olup, zaman içinde gömülen ölümlerle dolmuştur. Bu mezarlığı Ermeni cemaatinin özel mülkiyetine geçirebilmek için Amid'li (bugünkü Diyarbakır) Atam adlı bir katırcı (kervancı da olabilir) bütün servetini harcayarak, bu yerin kuzeyine doğru yayılan geniş araziye satın almış, mezarlığı büyütmüştür. Mezar kitabesine göre 1718 tarihinde vefat etmiş olan mezarlığın başışçısı Katırcı Atam Surp Haç Mezarlığı'na defnedilmiştir⁵⁰.

İ. Hakkı Konyalı mezarlıkla ilgili olarak şu öyküyü nakletmektedir: “Atam'ın atları bir gün burada bulunan bahçeye girmiş ve sebzeleri çiğnemiş, bozmuş, sahibi çıkmış, davacı olmuş. Atam sormuş: “Bahçen kaç lira eder?” Sahibi “Doksan altın!” demiş. Bunun üzerine katırcı Atam “Al paramı!” diyerek doksan lirayı saymış ve burayı mezarlık olarak vakfetmiştir. Ermeniler bu hayırseveri her yıl ölüm günü, kabri başında anarlar. Surp Haç ve Surp Garabed arasındaki bölüm, zamanla Rumlara bırakılmıştır. Rum ve Ermeni mezarlıklarına arka taraftan bitişik bir Yahudi Maşatlığı bulunmaktadır. Konyalı, İslam Araştırmaları Enstitüsü'nün buraya gömüyü yasakladığını kaydetmektedir⁵¹.

Bu mezarlıklarda, gerek cemaat içinde gerek Osmanlı toplumunda bir döneme damgasını vurmuş Üsküdarlı Ermenilerin, kimileri son derece görkemli anıtsal mimarileri ile dikkati çeken mezarları sıralanmaktadır. Buraya defnedilmiş olanlar arasında İstanbul

⁵⁰ Torkomyan, a. g. e., s. 142-144

patrikleri, din adamları, eğitimciler, şair ve yazarlar, doktorlar, mimarlar, devlet hizmetlerinde bulunmuş kişiler bulunmaktadır⁵². Ebniye-i Hassa kalfaları Balyanlar da burada gömülü olup, Krikor Amira Balyan'ın lahitinin baş tarafında Osmanlıca "Ebniye-i Hassa-i Şahane Kalfası Krikor Kalfa. 1247" yazılıdır⁵³.

Üsküdar İlçesi sınırları içine giren Kuzguncuk ve Kandilli'de günümüzde sadece birkaç kişiye inen Ermenilerin varlığı, bir vakitler özellikle Kuzguncuk'ta kalabalık cemaatler halinde ifade edilmekteydi.

Osmanlı Sarayı mimarları Krikor ve Sarkis Balyan ve aile efradının lahit mezarları

Kuzguncuk Surp Krikor Lusavoriç Kilisesi

18. yüzyıldan itibaren Kuzguncuk'a yerleşmeye başlayan Ermeniler, 19. yüzyılda kalabalık bir cemaat haline gelmişlerdir. Üsküdar bahsinde de sözü edilen ve "Sarkis Kalfa Basması" olarak ünlenen nakışlı kumaşların önce Kuzguncuk'taki Sarkis Kalfa'nın imalathanelerinde üretilmeye başladığı, bu imalathanelerin 19. yüzyıl başlarında Üsküdar'a taşındığı ve Sarkis Kalfa'nın oğulları ve torunları tarafından işletildiği bilinmektedir⁵⁴.

Kuzguncuk Ermeni Kilisesi 1835 yılında ahşap olarak yapılmış ve Surp Krikor Lusavoriç'e ithaf edilmiştir. 1861 yılında kagir olarak yenilenmiş olan kilisenin⁵⁵ haç planlı bir tasarıma yaklaşan iç mekanı merkezi, sağır bir kubbeye örtülmüştür. İstanbul'daki çok nadir kubbeli Ermeni kiliselerinden biri olan bu kilisenin iki katlı ve kubbeli çan kulesi doğu cephesi önünde yükselmektedir. Moloz taş ve iki sıra tuğla hatıllı duvar örgüsüne sahip kilise son olarak 1967'de onarılmıştır⁵⁶. Evvelce kilisenin çan kulesinin arkasında bir ana okulun bulunduğu, semtin Lusavoriçyan Okulu'nun ise İcadiye'ye başlanan tepede olduğu, burada ünlü Ermeni tiyatrocu Sisag yönetiminde tiyatro yapıldığı bilinmektedir⁵⁷. Kilisenin hemen yanı başında 1952 yılında inşa edilen Kuzguncuk Yeni Camii bulunmaktadır.

İ. Hakkı Konyalı'nın kilisenin zangocundan öğrendiği bilgilere göre; Sarkis Balyan Kalfa yeni inşa etmeye başladığı Beylerbeyi Sarayı'ndaki işinin başına sabahları biraz geç

⁵¹ Konyalı, *a. g. e.*, s. 517-520.

⁵² Torkomyan, *a. g. e.*, s. 144-152.

⁵³ Konyalı, *a. g. e.*, s. 518; Pamukciyan, "Bağlabaşı Ermeni Mezarlığı", *İstanbul Yazıları*, s. 159-163

⁵⁴ Kömürçüyan, *a. g. e.*, s. 277. Bu basmaların mucidi gerçekte Sarkis Kalfa olmayıp, 1751'de vefat eden oğlu Kevork Ustadır. Bu durum, Pamukciyan tarafından Kevork Ustanın Bağlabaşı Ermeni Mezarlığındaki kabir taşı kitabesinde yapılan saptama ile ortaya çıkarılmıştır. Pamukciyan, bu basmaların babasının adı ile anılmasının nedeninin, Kevork Ustanın "Sarkis Kalfayan" soyadını taşımasından kaynaklandığını ifade etmektedir. Torkomyan, *a. g. e.*, s. 15-16, 269; Hovhannesyan, *a. g. e.*, s. 64; Nur Akın, "Kuzguncuk", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C: V, İstanbul, 1994, s. 145-146.

⁵⁵ Kömürçüyan, *a. g. e.*, s. 277.

⁵⁶ Pars Tuğlacı, *İstanbul Ermeni Kiliseleri*, İstanbul, 1991, s. 169.

⁵⁷ Torkomyan, *a. g. e.*, s. 16-17, 21.

gelirmiş. Kendisine sorulduğunda: “Ben ibadetimi sabah Bağlarbaşı’ndaki kilisede yaparım. Bana uzak olduğu için iş başına geç geliyorum.” demiş. Bunun üzerine Sultan Aziz kendisine biraz para verip; “Kuzguncuk’ta bir kilise yaptır da işinin başına erken gel!” demiş. Kalfa iki Ermeninin yardımıyla bu kiliseyi yaptırmıştır⁵⁸.

Kandilli Surp Arakelots Kilisesi

Ermeniler 18. yüzyıl sonlarına doğru Kandilli’ye yerleşmişlerdir. Yuşa Tepesi’ne kadar Boğaz’ı gören bir tepenin yamacına kondurulmuş olan bu küçük kilisenin ilk yapısının 1810 yılında yenilendiği söylenmektedir⁵⁹. Torkomyan, kilisenin bir bina şeklinde değil, üzeri örtülü bir sunaktan ibaret olduğunu yazmaktadır. İsa’nın oniki havarisine adanmış olan ve bir şapel kadar küçük ölçülerdeki bu mabed, kitabesine göre 1841’de buradaki cemaatin yardımlarıyla yaptırılmıştır. 1845 yılında bir okul açılmış, kilise 1846 yılında genişletilerek yeniden inşa edilmiş⁶⁰ ve 1892’de Sobacı Parseğ Ağa (Ghazarosyan) ’ın maddi katkılarıyla onarılmıştır. 1962’de Harutyun ve Hovhannes Küpelyan Kardeşler tarafından restore ettirilen kilise son olarak 1985’te elden geçmiştir⁶¹.

Surp Yergodasan Arakelots Kilisesi’nin vaftiz şapeli, Kütahyalı Ermeni ustaların elinden çıkma, canlı renklerle işlenmiş zarif bezemeli çinileri ve özellikle Surp Kevork kompozisyonu ile göz doldurmaktadır. İnşa malzemesinde ahşaba yer verilmiş ender yapılardan biri olan kilisenin çan kulesi de özgün tasarımı ile dikkate değerdir. Kandilli tepesinde bir de küçük Ermeni mezarlığı bulunmaktadır.

Üsküdar Ermeni Cemaati tarihinde gezinirken, günümüze kadar ulaşan kilise, okul, mezarlık ve konutlarından kimi görünümlemlerle cemaatin varlığını görselleştirmeye çalıştık. Kesin tarihi bilinmemekle beraber kentin bu yakasında belki fetihten de öncesine dayanan bir yerleşmeden söz edilebilir. Fetihden sonra, Fatih Sultan Mehmed İstanbul’u bir dünya başkenti yapma ideali doğrultusunda, kent nüfusundaki etnik yelpazeyi zenginleştirmeyi hedeflemiş, Anadolu’da özellikle ticaret ve zanaat alanında etkin bir konuma gelen Ermenileri de bu coğrafyada önemli bir yere oturtmuştur.

Bu bağlamda gelişen ilişkiler, Anadolu’lu Ermeniler’in yeni yurtlarında gelişip büyümelerine zemin hazırlamıştır. Kozmopolit bir yaşamın sürdüğü payitahtta cemaat üyelerinin sosyal, kültürel ve dinsel varlıkları özellikle 19. yüzyılda doruk noktasına ulaşmış, Ermeni toplumu kendi içinde de en parlak dönemini yaşamıştır. 16. yüzyıldan itibaren kesin olarak bu bölgeye yerleşen ve giderek çoğalan Üsküdar Ermeni cemaati ile Üsküdar’daki diğer gayrimüslimler ve özellikle de müslüman ahali arasında, yüzyıllara dayanan köklü dostluklar kurulmuştur. Bu toplumlar birbirlerinin değerlerine saygıyla yaklaşmış, engin bir hoşgörü içinde birlikte yaşamının güzelliklerini paylaşmışlardır. Aksi taktirde, İstanbul’un bu cennet köşesinde bu denli yüksek bir kültürel ve sosyal yaşamın yeşermesinden söz edilemeyecekti.

Bugün, bizlere düşen en önemli görev, geçmişten günümüze azalarak ulaşan bu köklü birlikteliğin ve hoşgörünün izlerini sürerek ortaya çıkarmak, solan renklerini yeniden yeşertmek, gelecek nesillere geçmişin değerlerini ve güzelliklerini aktararak, geçmişine ve geleceğine karşı duyarlı, toplumsal bir bilincin yaratılmasında pay sahibi olmaktır.

⁵⁸ Konyalı, a. g. e., s. 426. Yapının Ermenice kitabesinde mimarın adı Hovhannes Amira Serveryan olarak kayıtlıdır.

⁵⁹ Konyalı, a. g. e., s. 425.

⁶⁰ Torkomyan, a. g. e., s. 265-266.

⁶¹ Tuğlacı, a. g. e., s. 194.

ŞAM VE İSTANBUL / ÜSKÜDAR'DA SA'DEDDİN CİBAVİ İZLERİ

Abdüsselâm Uluçam*

Şam'da, tasavvuf çevresinde ün yapmış önemli simalardan birisi de Sa'deddin Cibâvî'dir. Osmanlı sultanları ile valilerin iltifat ettiği şeyhin Şam'da türbesi ve iki zaviyesi bulunmaktadır. Günümüze ulaşan mimari yapılarıyla Sultan II. Abdülhamid tarafından yenilenen Cibâvî zaviyelerinin bir uzantısı da İstanbul / Üsküdar'da bulunmaktadır. Ağa Camii (Malatyalı İsmail Ağa Camii) olarak bilinen yapıya bitişik zaviyeden günümüze mimari olarak hiçbir şey ulaşmamış, ancak hazirede bir mezar ile giriş kapısı üzerindeki kitabe hatıra olarak kalmıştır.

Muhammed Sa'deddin Cibâvî eş-Şeybanî:

Sa'diye veya Cibâviye tarikatı olarak bilinen tasavvuf kolunun kurucusu Muhammed Sa'deddin Cibâvî Havran'da dünyaya gelmiştir. Doğum tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Ancak genelde 593 (1197) yılında doğduğu ve 700 (1300) yılında, 107 yaşında vefat ettiği kabul edilmektedir¹. Neseben, beyt-i şerifin anahtarını taşımaları nedeniyle Şeybî lâkabını aldıklarından Şeybanî; Şam yakınlarındaki Ciba'da yaşadığından Cibâvî namlarıyla anılmıştır. Kaynaklarda, gençliğinde yaman bir eşkiya olduğu, sarhoş bir vaziyette attan düşerek kendinden geçtiği, ıstıraplı bir haldeyken rüyasında Hz. Peygamberi görerek tevbe ettiği kayıtlıdır. Bundan sonra babasına intisab eden Sa'deddin, manen önemli mesafeler kat ederek yüce makamlara ulaşmış şeyhlik postuna oturmuştur. Sıkıntılı olanların sıkıntısını giderdiği gibi, akıl hastalarını telkinle tedavi ettiği de bilinmektedir.

Sa'diye (veya Cibâviye) tarikatı, Selamiye kolu ile Anadolu'ya, oradan da İstanbul ve Rumeli'ye geçmiştir. Son zamanlarda Bektaşilik ile karışarak varlığını yitirmiştir. Sa'diler, bir salonun etrafında sağ topukları üzerinde gözleri kapalı, kolları açık dönerek raks ederlerdi. Adab ve erkânı Haririzade'nin *Abiku's-saadeti'l Ebediye* adlı eserinde anlatılmıştır².

* Prof. Dr., Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Van.

¹ H.Vassaf, *Sefine-i Evliya, I*, (Osmanlıcadan çev. M. Akkuş – A. Yılmaz), İstanbul 1990, s.344'te, *Emsar-ı Esrar*'dan bu bilgiyi naklederek, kendi görüşünün "Hz. Pir'in doğumunun 507 (1113), yaşının 114, vefatının 621 (1224)" olduğu şeklindedir. K. Yılmaz, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, İstanbul 1994, s. 282; M.Kara, *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*, İstanbul 1990, s.297'de ölüm tarihi 700 (1300) olarak verirken, doğum tarihine değinilmemiştir.

² M.Kara, *age*, s.297.

Şam'da Sa'deddin Cibâvî Zaviye ve Türbesi:

Eski Şam kalesi içinde, Kaymeriye semti, el Kâri caddesi üzerinde bulunan Cibâvî Zaviyesi, bitişiğindeki cami ile birlikte planlanmıştır. Zamanla harap olan cami Memlûklü emiri Sefercelani tarafından yenilenmiş, günümüzdeki minare de o dönemden kalmıştır (Resim:1). Bu yüzden cami halk arasında Sefercelani Camii olarak tanınmaktadır. Giriş kapısı üzerinde 1311 (1893) tarihli tamir kitabesi ve Sultan Abdülhamid'in tuğrası (Resim:2) bulunan cami günümüzde de onarım için iskeleye alınmış bulunmaktadır.

Doğu-batı doğrultusunda uzanan dikdörtgen planlı *camii*, kuzeyindeki avlusuyla birlikte basit bir mimari yapıya sahiptir. Üzeri düz ahşapla örtülmüştür. Duvarlarda Şam işi mavi-beyaz çinilerle tavanda kalemî süslemeler görülmektedir. Minaresi Memlûklü üslubunda, Sefercelâni tarafından yaptırılmıştır.

Son şeklini II. Abdülhamid zamanında alan *zaviye*, camiye bitişik olarak tasarlanmıştır. Camiden ayrılan bir koridorla doğu taraftan iki kapıyla girilen *zaviye*, kible yönünde bir mescit ile kuzeybatısına bitişen bir tevhidhaneden (semahane) oluşmaktadır. Enine dikdörtgen planlı mescidin kible duvarında bir mihrap ile iki yanında iki pencere yer almaktadır. Ortadan geniş bir kemerle desteklenen düz örtülü tevhidhanenin üç yanına sekiler yerleştirilmiştir. Yapının kuzeydoğu köşesi, mescit ve tevhidhaneye geçişi sağlayan bir avlu işlevi görmektedir. Ahşapla kaplanmış duvarlarla dolap, kapı ve pencere kanatları zengin kalemî örneklerle bezenmiştir. Altın yaldızlı bezemeler arasında kapı üstlerinde ve tavandaki Osmanlı padişah tuğraları ile ta'lik kitabeler dikkati çekmektedir (Resim:3).

Zaviyenin mütevellisinde, Sultan Abdülmecid ve II. Abdülhamid dönemlerine ait çok sayıda berat, ferman, hüccet, rahif temliknamesi, silsilename, hat levhaları ve menakıb mevcuttur. Ayrıca, Kâbe örtüsü parçaları ile Sakal-ı şerif muhafaza edilmektedir.

Şeyh Sa'deddin el-Cibâvî'nin *türbesi*, şehir surlarının Babü'l Câbiye arafında, Al-el Beyt caddesi üzerinde bulunmaktadır. Kuzey-güney doğrultusunda, enine dikdörtgen planlı bir mekâna sahiptir (Resim:4). Üzeri düz tavan örtülü basit bir mimari ile ele alınmıştır. Cadde üzerinde, batıya bakan giriş cephesi Batılılaşma dönemi Osmanlı mimarisinin gelen çizgileriyle Sultan II. Abdülhamid tarafından yeniden yaptırılmıştır. Türbede, Sa'dedin Cibâvî ve yakınlarına ait altı adet sanduka bulunmaktadır. Sandukaların üzerinde Osmanlı dönemi ve günümüzde örtülmüş değişik kalite ve renkteki kumaşlardan puşideler bulunmaktadır.

Yapı, bir ziyaret mahalli olduğu kadar, Cibâvî tarikatı müntesiplerinin devam ettiği bir sosyal kurum olarak kullanılmaktadır. Yapı bakımlı ve sağlam durumdadır.

Üsküdar'da Şeyh Muhammed Cibâvî Tekkesi ve Haziresi:

Üsküdar'da, eski Kefçe Dede Mahallesi, Dönmedolap sokakta, halk arasında Malatyalı İsmail Ağa Camisi olarak bilinen Ağa Camii'nin güneyinde bir hazire yer almaktadır (Resim:5). Aslında bu hazirenin bugünkü imam konutu ile kuzeybatısındaki parkın yerinde bulunan Sa'diye (Cibâviye) Tekkesi'ne ait olduğu (kitabedeki bilgiye göre hânkâh) bilinmektedir.

Günümüze, plan ve mimari kimliğini yansıtmak üzere bırakmadan ortadan kalkan tekke hakkında kaynaklarda bazı yetersiz bilgiler mevcuttur:

“Tekke, Gündoğumu Caddesi üzerinde ve bu yola göre tepe olan bir mahalde bulunuyordu. Büyük bir bahçe içindeki bu ahşap binaya iki kapıdan girilirdi. Bahçe kapılarında biri cadde tarafında, diğeri ise Malatyalı İsmail Ağa Camii karşısındaki çıkmaz sokakta idi. Her ikisine de merdivenli bir yoldan gidiliyordu. Bugün tekke binasından ve Şeyh Fethi Efendi Türbesi’nden eser kalmamıştır.”

“.. Tekke, Sa’diyye tarikatından Şeyh Cemal Efendi tarafından tesis edilmiştir. Kendisi 1247 (1831) tarihinde vefat etti. Kabri tekkenin haziresinde iken, bugün mevcut değildir. O’nun yerine halifesi ve damadı Fethi Efendi şeyh olmuştur. Âyin Salı günü idi.”

Tekkenin kurulduğu tarih belli değildir. 1256 (1840) tarihli tekkeler listesinde adı “Sa’diyye’den Kapu Ağası İsmail Ağa Tekkesi, der kurb-ı Ağahamamı, der Üsküdar” diye kayıtlıdır. 1199 (1784) tarihli listede ise adı yoktur. 1250 (1834) tarihinde icra edilen Saliha Hatun düğününe çağrılan meşayih arasında (yakınındaki) Feyzullah Efendi Tekkesi’nin adı bulunduğu halde, bu tekkenin ismi yoktur. Bu durumda tekke 1840 tarihinden hemen sonra ikinci defa tesis edilmiş demektir.

Mir’at-i İstanbul yazarı: “Ahmediye’de Sa’diyye Tekkesi, Kızlar Ağası İsmail Ağa tarafından bina ve inşa olunmuştur” demektedir. *Hadika* yazarı, burada bir tekkenin bulunduğunu belirtmemiştir. “Derun-ı tekkede Fethi Efendi namında bir zat medfundur. Tekkenin altında dahi bir çeşme mevcut olup üzerinde *ve mine’l mâi küll-i şey’in hayy* ayet-i kerimesi mahkuktur. Tarihî binası 1118 (1707) ’dir.” demekte ve tekkenin yeri için de “Ağa Hamamı ilerisinde Çavuşbaşı Hatibzade Ahmed Efendi namına bina ettiren çeşme üzerinde büyücek bir Sa’dî Dergâhı idi” diye ilâve etmektedir.

23 rebiyülevvel 1177 (1 ekim 1763) tarihli bir arzda da, “İsmail Ağa Camii ve zaviyesi” diye adı geçmektedir. Başbakanlık Osmanlı Arşivi’ndeki 23 L. 1209 (23 mayıs 1795) tarihli bir tahrirde, “Üsküdar’da Babû’s-saâde ağası İsmail Ağa Camii ve zaviyesi vakfından bir cihetin verilmesi” istenmiştir. 26 Ramazan 1212 (13 mart 1798) tarihli bir arz tezkeresinde de “Üsküdar’da Bâsû’s-saâde ağası İsmail Ağa vakfından zaviyesinde ve zaviyesi camiinde ikişer akçe vazifeli hücre halifesi ve cüzhan cihetlerinin tevcihi” arzu edilmiştir.

Bu durumda tekke, İsmail Ağa tarafından 1045 (1635) tarihinde tesis edilmiş ve sonra inkitaya uğramış ve ikinci defa da en geç 1208 (1793) senesinde yeniden kurulmuş olmalıdır.

“.. Tekke, 23 şevval 1311 (Nisan 1894) ’de tamir edilmiştir. Tekke ve zaviyelerin kapatılmasından sonra harap olmuş ve 1935 tarihinde yıktırılmıştır”³.

Şam’da bulunan Cibâvî Zaviyesi’ndeki belge ve kayıtlarda da burada bir zaviyenin varlığına ve Hz. Pir Sa’deddin Cibâvî’nin evlatlarından Emin Sa’deddin el-Cibâvî’nin oğlu Şeyh Muhammed’in burada hizmet verdiğiğine işaret edilmektedir. Şam zaviyesi mütevellisi, hazirenin etrafının ihata duvarıyla, Şeyh Muhammed’in mezarının da demir parmaklıkla çevrilmesine yardımcı olmuşlardır.

Hazire meyilli bir arazi üzerinde bulunduğundan, doğuya bakan kısmı yükseltilmiştir. Cibâvî’nin mezarının da bulunduğu kısmın altına yakın zamanlarda bir tuvalet yapılmıştır. Caminin batısına imam konutu ilâve edilmiş, yıkılan tekke (zaviye) ve hazirenin bir bölümü ise çocuk parkı haline getirilmiştir.

³ M.N. Haskan, *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, I, İstanbul 2001, s. 456. *age*, s. 395’te, Üsküdar tekkeleri listesi edilmiş, 23. sırada “Malatyalı İsmail Ağa Sa’diyye Tekkesi 1118 (1707) ” şeklinde tarih verilmiştir.

İsmail Ağa Camisi'ne bitişen hazirenin doğu cephesinde tuvaletin giriş kapısı ile üst seviyede açılmış dar bir pencere yer almaktadır. Kapı üzerinde, basık üçgen biçiminde tepelikli mermer bir kitabe mevcuttur. Altı satır halinde ta'likle yazılmış kitabede:

*“Şam-ı Şerif’de Kaymeriye’de kâin el İmamü’l arifü’r Rabbani
Ve’l ğavsü’l kebir es-Samedâni ebu’l mevâhib ve’l fütüh hazreti
Sa’deddin el-Cibâvî el-Huseynî eş-Şeybânî evladlarından
Ve hânikâhı feyz-i iktinâhı seccadenişini el-merhum
Es-seyyid eş-şeyh Muhammed ibnü’s seyyidü’s şerif eş-şeyh Emin Sa’deddin
Teveffâ leyletü’l cum’a fi 25 zilhicce sene 1285”⁴.*

ifadeleri bulunmaktadır (Resim:6).

Günümüz Türkçesi'ne göre özetle, “Şam’ın Kaymeriyye semtinde oturan Nakşibendi tarikatının büyük şeyhi Sa’deddin Cibâvî evlatlarından hanikâhın feyiz kaynağı ve seccadenişini (şeyhi) Seyyid Şeyh Emin Efendi oğlu Şeyh Muhammed’, 8 Nisan 1869 Perşembe günü (cuma gecesi) vefat etti” denilmektedir.

Hazire, doğu ve güney cephelerden iki kademeli olarak görülmektedir. Camiye bitişen birinci kısım daha yüksek ve kapalı; güneydeki ikinci kısım ise avlu duvarı şeklinde, üstten korkuluk şeklinde düzenlenmiştir. Hazire içindeki mezarların çoğu özgün şekillerini kaybetmiş, bazılarının şahide ve sanduka taşları rast gele yerlere atılmış vaziyettedir.

Ayakta kalabilen mezarlardan birisi, Sa’deddin Cibâvî’nin torunlarından Şeyh Muhammed Sa’deddin Efendi’ye aittir. Hazirenin doğu duvarına bitişen yeni yapılmış betonarme⁵, üzeri açık bir mezar (sanduka) ile baş ucuna dikilmiş bir şahideden oluşmaktadır (Resim:7). Etrafı demir parmaklıkla çevrilmiştir. Levha şeklinde düzenlenmiş başı sarıklı şahidenin dışa (batıya) bakan yüzüne yedi satır halinde kitabe yazılmıştır:

*“Hüve’l Bakî
Hazreti Sultan Sa’deddin
El-Cibâvî eş-Şeybânî evladlarından
El-merhum postnişin Muhammed bin Şeyh
Emin Efendi ruhi’çün
Fatıha sene 1285” (1869).*

Denilmektedir (Resim:8). Ayrıca, Hüve’l Bakî’nin üzerinde ve sol tarafında okunamayan bir iki kelime daha mevcuttur.

Sonuç:

İslam ülkelerinin, özellikle Selçuklu ve Osmanlı devletlerinin sosyal ve siyasi çalkantılar içinde bulunduğu zamanlarda, halkın moral değerlerinin yükseltilmesi amacıyla tasavvuf ehline ve kurumlarına büyük önem verildiği ve bir ölçüde yardım umulduğu bir gerçektir. Osmanlı’nın son yüzyılında, devletin parçalanma ve küçülmeye yüz tuttuğu günlerde, Sultan II. Abdülhamid başta olmak üzere padişahlarının tekke ve za-

⁴ M.N.Haskan, *age*, I. S.61’de Şeyh Muhammed Efendi’nin mezar taşı hakkında bilgi verilmiş, ancak kitabesi eksik ve yanlış okunmuştur.

⁵ Malatyalı İsmail Ağa Camii imamının verdiği bilgiye göre, bu düzenleme Şeyh Muhammed bin Emin Efendi’nin Şam’dan gelen yakınları tarafından yapılmıştır.

viyelerin canlı tutulmasına büyük özen gösterdiği görülmektedir. Değişik tarikatlara ait tekke ve zaviyeler arasında Cibâviye veya Sa'diye'nin de önemli bir yer tuttuğu, yalnız İstanbul'da 22 adet teşkilâtının⁶ bulunduğu bilinmektedir.

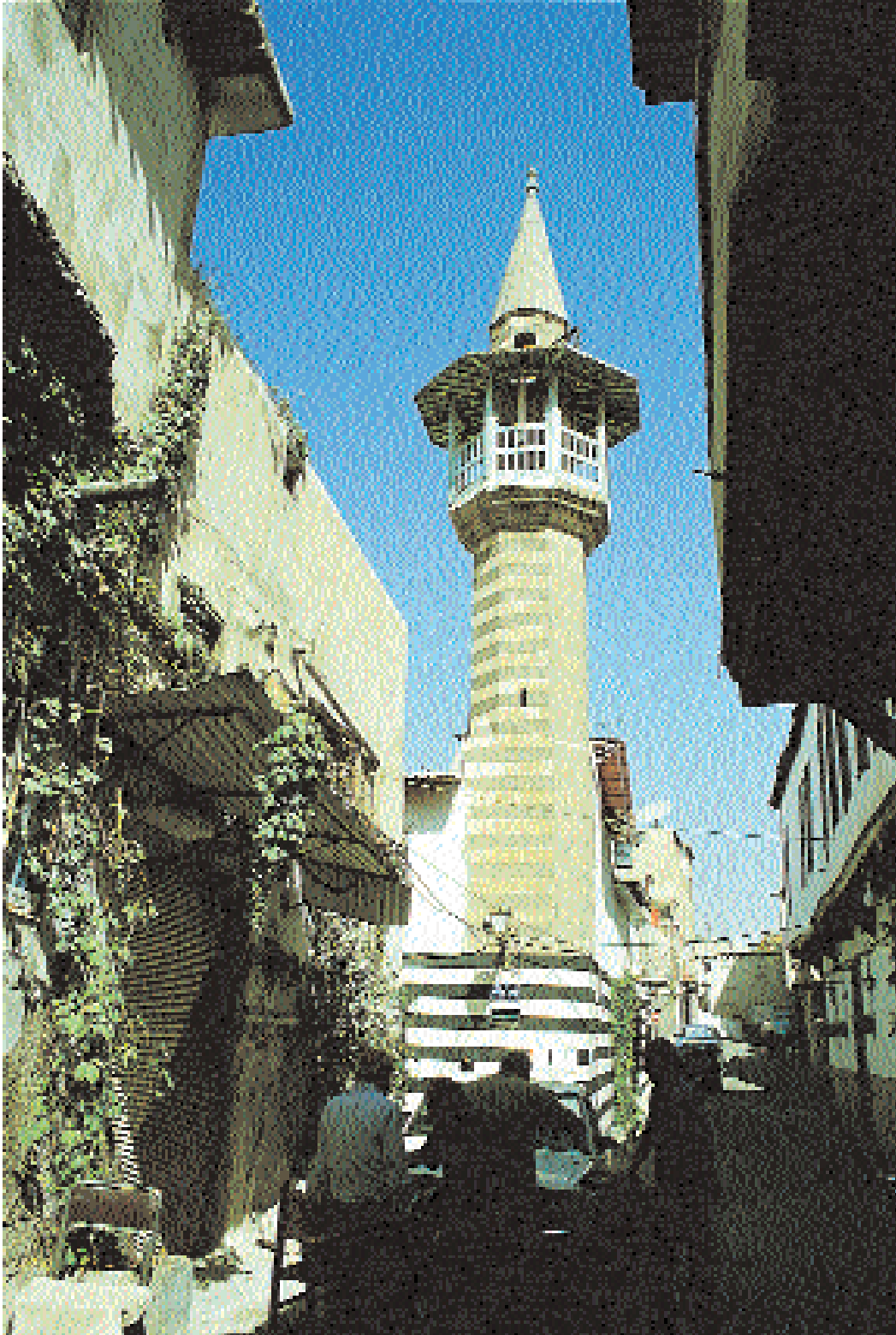
Üsküdar'da, Şeyh Muhammed Efendi'nin hizmet ettiği Cibavî Zaviyesi'nin mimari dokusu günümüze ulaşamasa da, şeyhin haziredeki mezarı, Şam ve Üsküdar'ın kültür ilişkisini yansıtan önemli izler taşımaktadır. Sultan Abdülmecid ve II. Abdülhamid'in büyük saygı duyduğu Sa'deddin Cibâvî'nin torunu ve Üsküdar'da Kapu ağası İsmail Ağa'nın tesis ettiği Sa'diye zaviyesinin postnişini (kapı üzerindeki kitabeye göre seccadenişini) Şeyh Muhammed Efendi burada yatmaktadır. Bu mezarın, Şam'da neşet edip Anadolu ve İstanbul'a yayılan Cibâvî tarikatı zincirinin bir halkasının belgesi ve kültür mirası olarak günümüze yansıyan işaretleri olarak görülmesi gerekir. Bunun için hazirede yeni bir düzenleme yapılmalıdır. İmam konutunun açıldığı avlu haline gelmiş mezarların rast gele atılmış taşlarının toplanarak yeni bir biçim verilmelidir. Şeyh Muhammed'in mezarı etrafındaki parmaklık kaldırılarak daha geniş açıdan görülmesi sağlanmalıdır. Bugün tuvalet kapısının üzerinde bulunan kitabe buradan kaldırılarak hazire girişinin üzerine konulmalıdır. En uygunu ise, burada yatan zatlara hürmeten, bilinçsizce yapılan tuvaletin başka bir yere kaldırılmasıdır.

Günümüze ulaşamayan Üsküdar Sa'diye (Cibâviye) zaviyesi ile, mimari ve estetik açıdan önemsiz gibi görünen Şam'lı Şeyh Muhammed Efendi el-Cibâvî'ye ait mezar taşı, kültür tarihimizin her geçen gün yok olan önemli bir belgesi niteliğindedir. Bu kültür mirasını koruyarak bizden sonraki nesillere ulaştırmak görevimiz olmalıdır.

⁶ K. Yılmaz, *age*, s. 282; M. Kara, *age*, s.297.

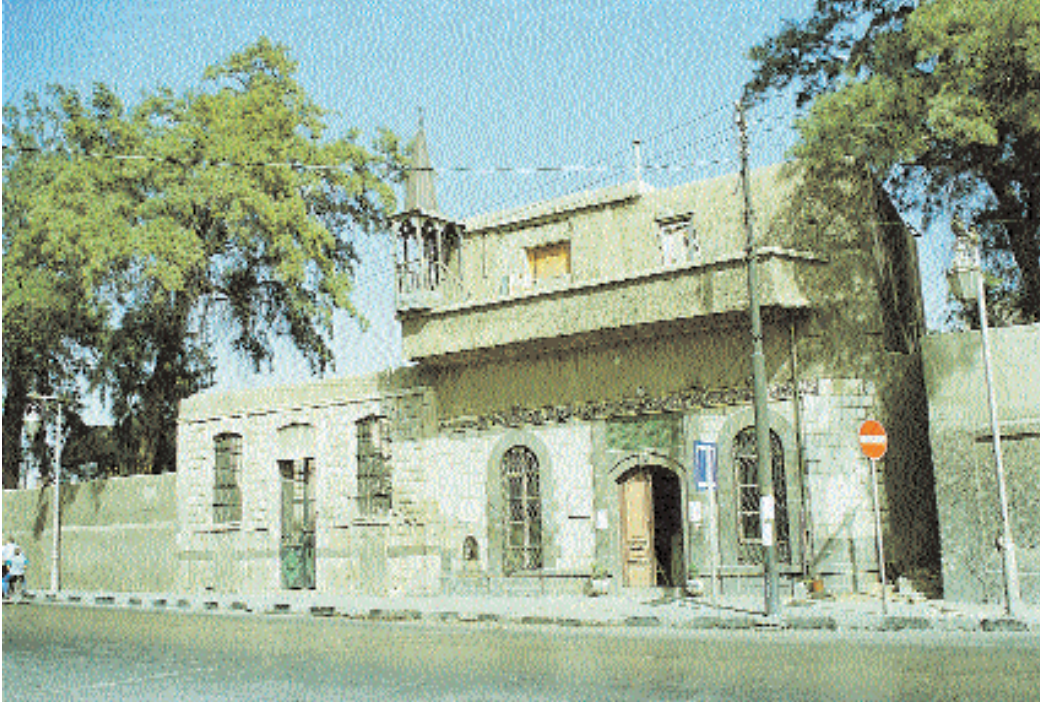
1. Şam, Sa'deddin Cibavî Zaviyesi.

2. Cibavî Zaviyesi'nde Osmanlı onarım kitabesi.

3. Zaviyenin iç mekanından görünüşü.

4. Şam, Sa'deddin Cibavî Türbesi.

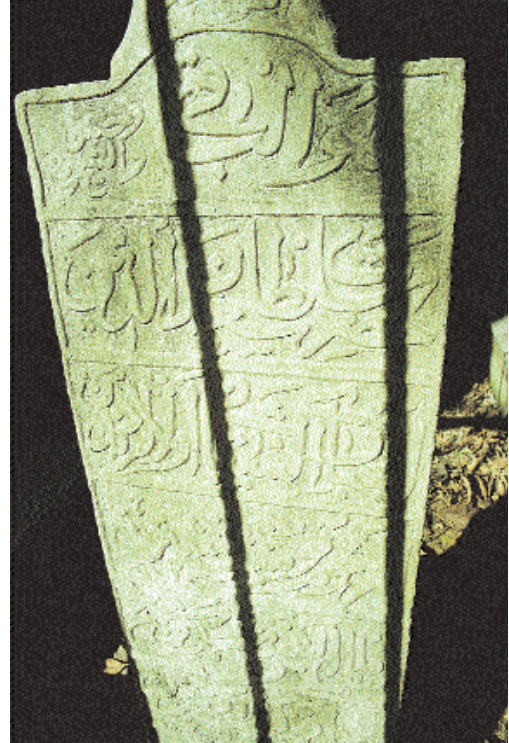
5. Üsküdar, Muhammed Sa'deddin Emin Efendi'nin medfun olduğu hazire.

6. Hazirede M. Sa'deddin Emin Efendi'ye ait kitabe.

7. Muhammed bin Sa'deddin Emin Efendi'nin mezarı.

8. Muhammed bin Sa'deddin Emin Efendi'nin mezar taşı kitabesi.

GEÇMİŞTEN GÜNÜMÜZE ÜSKÜDAR MEVLEVÎHÂNESİ

Sezai Küçük*

A. İstanbul Mevlevîliği

Mevlevîlik, XIII. asır sonlarında Konya'da Mevlânâ Celaleddin Rûmî adına, oğlu Sultan Veled tarafından kurulan tarîkatın adıdır. Bu tarikat, "Efendimiz" anlamına gelen "Mevlânâ" adıyla anılan Belhli Celâleddîn Muhammed'e nispet edilmiş ve vefatından sonra Konya'da gelişip, Anadolu Beylikler dönemi ve altı asırlık Osmanlı İmparatorluğu boyunca, Türk toplumunu belki de en yakından etkileyen tarikatlardan birisi olmuştur.

Mevlânâ'dan sonra yerine geçen Hüsameddin Çelebi, Mevlânâ'yı sevenleri ve bağlılarını bir arada tutmuş fakat bir tarikat ihdâs etmemiştir.¹ Hüsameddin Çelebi'den sonra Mevlânâ'nın oğlu Sultan Veled'in babasının makamına geçmesiyle birlikte, Mevlevîğin tarikat olarak kuruluş dönemi başlamıştır. Teşkilatçı bir kişiliğe sahip olan Sultan Veled, Mevlânâ türbesinin yapılmasını sağlamış, bu suretle Mevlânâ'yı sevenler için tekke anlamına bir merkez kurulmuştur. Zamanında görevde olan idarecilerle kurduğu yakınlık neticeinde türbeye vakıflar sağlamış, Amasya, Erzincan ve Kırşehir'e halifeler gönderip, Mevlevî tekkeleri açtırmış ve tarîkatın usûl ve erkanını tespit ederek, Mevlevîliği kuralları, törenleri sabit bir tarikat haline getirmeye çalışmıştır.²

XIII. yüzyıl sonlarına doğru Konya'da Sultan Veled tarafından kurulan bu tarikat, erken Osmanlı dönemi boyunca Anadolu'nun önemli ticaret merkezlerinde örgütlenmiş ve İstanbul'un fethiyle birlikte şehrin gündelik hayatına giren ilk tarikatlardan biri olmuştur.³

Mevlevîlik, Osmanlı İmparatorluğu'nun pay-i tahtı olan İstanbul'da ilk dergâhını Fatih Sultan Mehmed (1452-1481) zamanında, kiliseden camiye çevrilen ve daha sonra Kalenderhâne Zâviyesi olarak dervişlere tahsis edilen⁴ binada, tam manasıyla bir

* Yrd. Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.

¹ Feridüddin b. Ahmed-i Siphalsalar, *Risâle-i Siphalsalar (Mevlânâ ve Etrafındakiler)*, (trc. Tahsin Yazıcı), Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul 1977, s. 138, 144.

² Abdülbaki Gölpınarlı, *Mevlânâ'dan Sonra Mevlevîlik*, İstanbul 1983 (İkinci Baskı), s. 244-266; a. mlf. *Mevlevî Âdâb ve Erkânı*, İstanbul, 1963, s. 3; M. Fuad Köprülü, *Anadolu'da İslamiyet*, (hzl. Mehmet Kanar), İstanbul 2000, s. 54-55; Bediuzzaman Firûzanfer, *Mevlânâ Celâleddîn*, (trc. F. N. Uzluk), İstanbul 1990, (Feridun Nafiz Uzluk'un önsöz'ü), s. 3-9. Mehmet Önder, *Yüzyıllar Boyunca Mevlevîlik*, Ankara 1992, s. 5-6.

³ Ekrem Işın, "İstanbul'un Mistik Tarihinde Mevlevîhâneler", *İstanbul Dergisi*, 1993, sa. IV, s. 119.

⁴ Hüseyin b. İsmail Ayyansarayî, *Hadîkatü'l-Cevâmi*, İstanbul 1281, I, 166; E. Hakkı Ayverdi, *Fatih Devri Mimarisi*, İstanbul 1953, s. 17; Nejat Göyünç, "Kalenderhâne Camii", *Tarih Dergisi*, C. XXXIV, 1984, s. 485-494, M. Baha Tanman, "İstanbul Mevlevîhâneleri", *Osmanlı Araştırmaları*, sa. XIV, İstanbul 1994, s. 178.

Mevlevî dergâhı şeklinde açmıştır.⁵ Daha sonra 897/1491 senesinde, II. Bâyezid dönemi devlet adamlarından Iskender Paşa (1481-1512) Galata Mevlevîhânesi'ni⁶, 1006/1597 yılında Yeniçeri Katibi Malkoç Mehmed Efendi (ö. 1056/1646) Yenikapı Mevlevîhânesi'ni⁷, 1030/1621 yılında Ohrili Hüseyin Paşa (ö. Mayıs 1031/1622) Beşiktaş Mevlevîhânesi'ni⁸, XVII. yüzyılın ikinci çeyreğinde, 1032/1623-1042/1631 seneleri arasında Sırrî Abdî Dede Efendi (ö. 1041/1631) Kasımpaşa Mevlevîhânesi'ni, 1205/1790 yılında da Halil Nûman Dede Üsküdâr Mevlevîhânesi'ni kurmuştur⁹.

İstanbul'da ilk mevlevîhânenin açılmasından itibaren tekkelerin kapatılma tarihi olan 4 Eylül 1925 tarihine kadar geçen beş asır süre zarfında her ne kadar varlığını sürdüren yukarıda isimlerini verdiğimiz beş mevlevîhânedен söz edilse de¹⁰, bunlara kaynaklarda isimlerine rastlanan fakat bu beş mevlevîhâne gibi ömürlü olmayan, diğer üç mevlevîhânenin de eklenmesi gerekmektedir. Böylece beş asır boyunca İstanbul'da sekiz Mevlevî tekkesi tesis edilmiştir¹¹.

İstanbul'da tesis edilen mevlevîhânelerin kronolojik sıralamasına göz aacak olursak; fethi müteakip Fatih Sultan Mehmed tarafından, yukarıda zikri geçen ve *Hristos Akataleptos Kilisesi*'nin camiye tebdili, daha sonra da Kalenderhâne Zâviyesi olarak derişlere tahsisi sûretiyle Mevlevîlere verilen mezkur mekan, şehrin ilk mevlevîhânesi olarak kabul edilir¹².

Bu mevlevîhâne ile ilgili yaygın kanaat, azbir zaman sonra bu dergâhın Mevlevîhâne olma özelliğini kaybettiğidir. Kaynakların çoğu da bu mevlevîhânedен hiç bahsedilmemiş ve ilk mevlevîhâne olarak 897/1491-1492'de Divâne Mehmed Çelebi adına kurulan Galata (Kulekapısı) Mevlevîhânesi'ni gösterilmiştir¹³. Yukarıda ismi geçen zâviye-

⁵ Fatih Mehmet II Vakfiyeleri, Ankara 1938, s. 323-328, A. Gölpinarlı, *Mevlânâ'dan Sonra Mevlevîlik*, s. 336-337.

⁶ Iskender Paşa ile ilgili geniş bilgi için bk. M. Tayyib Gökbilgin, *XV. ve XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livasındaki Has Mukataa, Mülk ve Vakıflar*, İ.Ü.E.F. Yayınları, İstanbul 1952, s. 432-433; Ö. Lütü Balkan-E. Hakkı Ayverdi, *İstanbul Vakıfları Tahrîr Defteri (953/1546 Tarihli)*, İstanbul 1970, s. 222; Can Kerametli, *Galata Mevlevîhânesi Divan Edebiyatı Müzesi*, İstanbul 1977, s. 18-19.

⁷ Ayvansarayî, a.g.e. C. I, 228; M. Ziyâ, *Merâkiz-i Mühimme-i Mevlevîyeden Yenikapı Mevlevîhânesi*, İstanbul 1329, 35-41.

⁸ Ayvansarayî, a.g.e. C. II, S. 104; Zâkir Şükrü Efendi, "İstanbul Tekkeleri Silsile-i Meşâyihî III", (nşr. Şinasi Akbatu), *İslam Medeniyeti Dergisi*, Hairan 1981, V, 107; A. Süheyl Ünver, "Beşiktaş-Çırağan Mevlevîhânesi Hakkında", *Mevlânâ ve Yaşama Sevinci* (hzl. Fevzi Halıcı), Ankara 1978, s. 166'dan naklen. (1244/1867'de yıkılan Beşiktaş Mevlevîhânesi 1287/1870'de Maçka sirtlarında inşa ettirilen yeni yerine, oradan da Eyüp'te Bahâriye kıyılarında 1291/1874-1294/1877 yılları arasında inşası tamamlanan Bahâriye Mevlevîhânesi'ne taşınmıştır.)

⁹ Hüseyin Vassaf, *Sefîne-i Evliyâ*, İSAM Kütüphanesi, nr. 1999, V, 225.

¹⁰ Muzaffer Erdoğan, "Mevlevî Kuruluşları Arasında İstanbul Mevlevîhâneleri", *İ.Ü.E.F. Güney-Doğu ve Avrupa Araştırmaları Dergisi*, sa. 4-5, İstanbul 1975-1976, s. 24.

¹¹ Bedii Şehsuvaroğlu, "Galata Mevlevîhânesi" *Tercüman Gazetesi*, 8 Mayıs 1972; Ekrem Işın; a.g.m., s. 120.

¹² Ayvansarayî, a.g.e., C. I, 166; E. Hakkı Ayverdi, *Fatih Devri Mîmârisi*, İstanbul 1953, s. 17; Nejat Göyünç; "Kalenderhâne Camii", *Tarih Dergisi*, C. XXXIV, 1984, s. 485-494. M. Baha Tanman, a.g.m., C. XIV, S. 178. Bu mevlevîhânenin düzenlenen vakfiyesinde; "zâviyede bir şeyhin, bir de mücâvirlerin yemeklerine nezâret eden zâviye nâzırının bulunması, bir hâfızın Cuma günleri Cuma namazından sonra sema' meclisinde Mesnevî okuması, sohbetin sonunda meclis-i sema'n bir aşırıla tamamlanması, Mevlevîler ıstilahında mutrib denen dört kişinin adet olduğu üzere dostlarıyla sema' meclisi yapmaları" şart koşulmuş, bu suretle Kalenderhâne zâviyesi, tam manasıyla bir Mevlevî dergâhı şeklinde açılmış ve böylece fetihten sonra İstanbul'da açılan ilk mevlevîhâne olma hüviyetini kazanmıştır. Bk. *Fatih Mehmet III Vakfiyeleri*, s. 323-328. A. Gölpinarlı, *Mevlânâ'dan Sonra Mevlevîlik*, s. 336-337.

¹³ A. Gölpinarlı, *Mevlânâ'dan Sonra Mevlevîlik*, s. 337; B. Tanman, a.g.m., s. 178.

yi ilk mevlevîhâne kabul edersek, İstanbul'da kurulan ikinci Mevlevî tekkesi de diyebileceğimiz Galata Mevlevîhânesi'nin tesisıyla birlikte, İstanbul Mevlevîlik tarihinde ilk özgün dergâhını vücûda gelmiştir¹⁴.

İstanbul'da tesis edilen üçüncü tekke, yaklaşık aynı yıllarda, aslen Mevlânâ soyuna mensup bulunan fakat Nakşbendî şeyhi Molla İlâhî'ye intisab ederek Nakşî icâzeti alan¹⁵ Âbid Çelebi (ö. 903/1497)'nin, XV. yüzyıl sonunda¹⁶ Fatih semtinde Otlukçu Yokuşu'nda kurduğu dergâhtır. "Fatih Mevlevîhânesi" diye de bilinen, hem Mevlevî hem de Nakşî tarikatının temsilciliğini yapan bu tekkede, *Mesnevî* de okutulmakla birlikte, Nakşî zikri olan "hatm-i hâcegân" da icrâ edilmiştir. XIX. yüzyılda, mezkur tekkenin yönetimi üslenen Sa'diyye mensubu Hasırîzâde Ailesi¹⁷ *Mesnevî* okutma geleneğini sürdürerek, dergâhın yıkılan sema'hânesini tekrar inşa ettirmişlerdir¹⁸.

1925'e kadar varlığını sürdüren beş mevlevîhânenin dışında, önce Evliyâ Çelebi'nin *Seyahatnâme*'sinde Eyüb Mevlevîhânesi olarak geçen¹⁹ ve daha sonra sadece Mehmed Ziya Bey'in değindiği bir başka mevlevîhâne bulunmaktadır. Başkaca kaynaklarda rastlanmayan bu malumata göre: "*Defterdâr İskeleyi'nin arka taraflarına müsâdif Zâl Mahmud Paşa Türbesi civarında Sultan Mustafa'nın bidâyet-i culûsunda Yeniçeri Ocağı Başçavuşu Kara Mizah, burada bir mevlevîhâne tesis ve inşa etmiş ise de resm-i kuşâdı icrâ edilmeden evvel vukua gelen bir hareket-i arzda geceleyin yulup hâk ile yeksân olmuş ve bir daha yapılmamıştır*"²⁰.

Yukarıda ismi geçen Mevlevî tekkelerinden başka İstanbul'da kurulduğu kabul edilen bir diğer tekke de, 1229/1814'te Dolapçı lakabıyla anılan ve Kasımpaşa Mevlevîhânesi dervişlerinden olan Mehmed Dede (ö. 1240/1824)'nin Eyüp'te Gümüşsuyu civarında İdris Köşkü diye marûf mekanda kurduğu dergâhtır. Bu dergâhın tesisine İstanbul'daki diğer Mevlevîhane şeyhleri rıza göstermemişler²¹ ve Dolapçı Mehmed Dedi'nin Şevval ayı için-

¹⁴ B. Tanman, a.g.m., s. 178.

¹⁵ Ayvansarâyî, a.g.e., C. I, s. 115, 220-22; Baha Tanman, "Âbid Çelebi Tekkesi", *DBIA*, İstanbul 1993, C. I, s. 57; a. mlf., "Âbid Çelebi Tekkesi", *DIA*, C. I, s. 308; Ayvansarâyî, Âbid Çelebi'nin 922/1516'da vefat eden Emir Buhârî ile pirdaş ve Fatih Cami'ne yakın Yarhisar Cami civarında bir Âbid Çelebi Mescidi olduğunu nakletmektedir. Ayvansarâyî, a.g.e., C. I, s. 115, 220-221.

¹⁶ Evliyâ Çelebi "Sultan Beyazıd dönemi şeyhleri arasında zikrettiği Âbid Çelebi'nin İstanbul'daki dergâhına defnedilmiş olduğunu" nakletmektedir. Bk. Evliyâ Çelebi, *Seyâhatnâme*, (Sadeleştiren, Mümin Çevik) Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1985, C. I, s. 340.

¹⁷ *Sûrnâme*, İstanbul Üniversitesi Kütüphânesi, İbnülemin Yazmaları, nrk. 2802, vr. 21b.

¹⁸ Başbakanlık Osmanlı Arşivleri (*BOA*), İrade Evkaf, nr. 1966, (20 Ramazan 1313). XIX. Yüzyılın birinci çeyreğinde, mevlevîliği ile ünlü zamanın devlet ricâlinden Mehmed Saîd Halet Efendi tarafından tekkenin tekrar mevlevîhâne olarak ihyâsı için II. Mahmud nezdinde girişimlerde bulunmuşsa da, 1239/1823'de idam edilmesi üzerine bu girişimi yarım kalmıştır. 1918 yılında çıkan büyük Fatih Yangını'nda tarihe karışan söz konusu tekke ile ilgili Gölparlı; "Otlukçu Yokuşu sokağında inerken sol taraftaki Salih Zeki sokağının sağ yanında küçük bire vin önünde bulunan mezarlıklarda Âbid Çelebi'nin mezartaşımı ve bazı Sa'diyye tarikatı mensublarının ve bir iki de Mevlevînin mezar taşına rast geldiklerini" belirtse de, Âbid Çelebi Tekkesi'nden günümüze bazı duvar izlerinden ve mezar taşlarından başka bir şey intikal etmemiştir. Bk. A. Gölparlı, *Mevlânâ'dan Sonra Mevlevîlik*, s. 338; Baha Tanman, "Âbid Çelebi Tekkesi", *DBIA*, İstanbul 1993, C. I, s. 57-58, E. Işın, a.g.m., s. 120.

¹⁹ "Sultan Mustafa'nın ibtidâ-yı culûsunda Yeniçeri ocağı başçavuşu "Kara Mizah", Zâl Paşa gurbunda, hadîka-i her dem bahar içre bir mevlevîhâne bina ettirmişti ki, naziri bulunmazdı. Bir gece zelzele olup mevlevîhâneyi yerle yeksan etti. Zemini bostan olmuştur." Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, C. I, s. 395.

²⁰ Mehmed Ziya, *İstanbul ve Boğaziçi*, İstanbul 1928, C. II, s. 219. Şüphesiz adı geçen bu sonucu mevlevîhânenin Eyüb'te daha sonraları kurulan Bahariye Mevlevîhânesi ile hiçbir ilgisi yoktur.

²¹ Bu tekke ve kurucusu Dolapçı Mehmed Dede ile ilgili Seyyid Abdülbâkî Nâsır Dede *Defter-i Dervişan II*'da şu bilgilere yer verilmektedir:

de 1240/1824 tarihinde vefatıyla²² da tekke tarihe karışmıştır ve bu gün mevcut değildir²³.

İstanbul Mevlevîliği, İstanbul merkezli Osmanlı tarikat kültüründe tarih boyunca çok önemli bir mevkiye sahip olmasına rağmen, İstanbul'daki diğer tarikatlerin çoğundan daha az sayıda tekkeye sahip olmuştur. Bunun başlıca sebebi; diğer tarikatlardan farklı olarak Mevlevîliğin bazı araştırmacıların “popüler sufizm” diye adlandırdıkları, geniş tabanlı tasavvuf hayatı yerine, “entelektüel sufizm” diye tarif edilen ve başından beri tasavvuf kültürünün klasik boyutunu temsil eden, düşüncesi, edebiyatı, musikisi, irfanı, adâb ve erkânı ile daha seçkin bir düzeye hitap etmesi olarak kabul edilmiştir²⁴.

Mevlevîlik, İstanbul'a girmesiyle birlikte tarikatın yapısı gereği üst düzey yöneticilerden ve entelektüel çevrelerden yüksek teveccüh görmüş ve İstanbul Mevlevî tekkele-ri bu kesimler tarafından sürekli görüp gözetilmiştir. Mevlevîliğe muhib olanlar ve intisap edenler, kadınlardan, divan kâtiplerinden, resmî memurlardan, valilerden, mevki sahibi yüksek kişilerden, beylerden, beyzâdelerden ibarettir. Bunlar arasında halk tabakasına mensup olanlar pek az görülmektedir²⁵.

“İstanbul Mevlevîhâneleri topografik konumları bakımından tıpkı Bektaşî tekkele-ri gibi şehir merkezinden uzakta, sur dışında inşa edilmişlerdir. Zamanla şehrin büyü-mesi neticesinde yoğun iskan alanları içerisinde kalan bu dergâhlar, ibadet, eğitim, ko-naklama ve diğer toplumsal hizmet amaçlı yapılardan oluşan bir külliye niteliğindedir. Genellikle tarikata intisap etmiş devlet adamlarının geniş arazileri üzerinde kurulan bu külliyelerin merkezini mimarî program açısından birbiriyle kaynaşmış, semahâne ve türbeden meydana gelen yapı grubu oluşturur. Bu çekirdeğin etrafında özellikle türbe-yi bir kuşak gibi saran mezarlık olan hâmüşân ve ibadet amaçlı meydan-ı şerif ile mes-cit yer alır. Şeyh ailesinin ikamet ettiği harem ve selamlık daireleri ile geçici konaklama-ya mahsus mihmân-hâne, Mevlevî dergâhının barınma amaçlı yapıları olup, yine bu gru-ba dahil edilecek derviş hücreleri ise hem barınma hem de tarîat içi eğitimin verildiği mekanlardır. Bu mekanı matbah-ı şerif, somathâne, şerbethâne, gusûlhâne, çamaşırhâne, kütüphâne, muvakkithâne, kiler, helâ ve hamamdan oluşan diğer bir yapı grubu ta-

“Derviş Mehmed, II. Ebu Bekir Çelebi (ö. 1148/1785) zamanında çile çıkarıp Yenikapı Dergâhı'na gelip hücreniş9n olmuştur. Daha sonra evlenen Mehmed Dede'nin iki karısı olması sebebiyle biri Kasımpa-şa'da diğeri de Eyüb'te İmak üzere iki evi vardır. Kendisini Kasımpaşa müntesibi sayan ve bu dergâhın dervişlerinden görünen Mehmed Dede, 1231/1817 Zilkâdesinde İdris Köşkü'nde satın aldığı birkaç evi mevlevîhâne olarak inşa etmiştir. 27 Safer 1231/1817 tarihinde tanzim ettirdiği bir vakfiye ile zâviyedâr-lıkta tevliyeti kendisine ve kendisinden sonra erkek evlâdına şart koşmuş ve Konya'dan Çelebi'den de icazetnâme istemiştir. 1232/1817 Şevvalinin ilk günü icazetnâme ve daha sonra da 1234/1818 Muharreminin on sekizinci günü me-şihatnâme gönderilmiş ve mukâbele yapılmasına izin verilmiştir. Şevval 1240/1825 tarihinde Dolapçı Mehmed Dede vefat etmiş ve Kasımpaşa Mevlevîhânesi'ne defnedilmiştir.” Bk. Abdülbâkî Nâsır Dede, *Defter-i Dervîşân II*, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi Kütüphânesi (ISAM), nr. 18112, s. 71. Aynı memnuniyetsizliği o dönemi idrak eden Ayvansarayî de dile getirmekte ve “Âsitâne-i Aliyye'de olan şeyhler muâraza ettiklerinden, birveçhile sema' ve âyin-i Mevleviyye'den bir nesne kâdir olmayıp hâli üzere terk edilmekle tedricen münhedim oldu.” demektedir. Ayvansarâyî, a.g.e., C. I, s. 265; A. Gölpinarlı, *Mevlânâ'dan Sonra Mevlevîlik*, s. 339-340.

²² *Defter-i Dervîşân II*, s. 90. Zamanın Yenikapı Mevlevîhânesi şeyhi Recep Hüsnî Dede'nin düştüğü kayıt şöyledir: “Vefat-ı Dülâbî Şeyh Muhammed Efe9ndi mezkur kudemâ-yı tarikat-ı aliyyeden olup, Hazret-Hâlid civarında İdris Köşkü nâm mkahalde bir zâviye-i Mevlevîyye bina idüb lakin mukabeleye Çelebi-Efendimiz tarafından me'zûn olmamış, çok zaman emeli olup mukadder olmamıştır. Şevval 1240/1824” Bkr. *Defter-i Dervîşân II*, s. 90.

²³ E. Işın, a.g.m., s. 120.

²⁴ B. Tanman, a.g.em., s. 177-178.

²⁵ A. Gölpinarlı, *Mevlânadan Sonra Mevlevîlik*, s. 256.

mamlar. Çeşme, şadırvan, sebil, sarnıç ve kameriye gibi mimarî unsurlar da mevlevîhânenin bünyesinde yer almışlardır”²⁶.

İstanbul mevlevîhânelerinden Galata, Yenikapı, Beşiktaş/Bahariye, Kasımpaşa âsitâne niteliğinde, buna karşılık Üsküdar’ın seyyahların konaklaması için tasarlanmış bir zâviye olduğu bilinmektedir. Bu âsitâne-zâviye ayrımının belirli bir ölçüde söz konusu yapıların mimarî programını etkilediği, âsitânelerin daha geniş kapsamlı; semahâne, dedegân hücreleri, selamlık, harem gibi ibadet, barınma ve eğitim ihtiyaçlarına cevap verir tarzda Mevlevî Külliyesi olarak, Mescid-i Nebevî’nin, Hz. Peygamberdönemindeki fonksiyonu göz önüne alınarak inşâ edildiği görülmektedir²⁷. Aynı şekilde semahâne ve türbelerin Kasımpaşa Mevlevîhânesi hariç bütün diğer örneklerde (hatta Anadolu’daki bir çok mevlevîhâne de) aynı bölüm içinde olması Mevlevîler arasında “velâyet”e verilen önemin, Yunus Emre’nin “Ölen hayvan imiş aşıklar ölmez” mısrası ile en veciz ifadesini bulan inancın, mimarî yansımından başka bir şey olmadığı görülür. Bu yapılanmanın mimarî kaynağı da, Hz. Peygamber’in merkadi ile Mescid-i Nebevî’nin aynı özelliği taşıması ve bunun Konya Mevlânâ Dergâhı ile ilk örneğinin mevlevîlerce tesis edilmiş olmasıdır. Yine bu anlayış çerçevesinde Üsküdar Mevlevîhânesi’nde karşılaşılan zemin katın türbeye üst katın semahâneye tahsis edilmesi de Osmanlı öncesi Anadolu Türk mimarîsinde yaygın olan Kümbet anlayışının bir yansıması olarak değerlendirilebilir.

İstanbul’daki Mevlevî dergâhlarının şehir merkezinden uzakta sur dışında bağlık, çiftlik ve bostan gibi yerlerde kurulmaları, mevlevîlerin gönül huzuruna ve tabiat güzelliğine önem vermeleriyle, kalabalığın tecessüsünden, bazı mutaassıp çevrelerin kınamasından uzak olmayı arzu etmeleriyle, ayrıca mevlevîhânelerin geniş bir araziye ihtiyaç gösteren oldukça kapsamlı bir mimarî programa sahip olmalarıyla açıklanmıştır.

Şunu da ilave etmek gerekir ki, İstanbul mevlevîhâneleri inşâ edildikleri bölgelelerin mimarî anlayışlarına uygun tarz ve malzeme ile tesis edilmişlerdir. Bütün İstanbul’da yaygın ahşap mesken tipinin bir örneği olan ve devasa bir ahşap konağı andıran Kasımpaşa Mevlevîhânesi ile çevresindekiyalılara tam bir uyum içinde olan Bahariye Mevlevîhânesi bu hususta en bâriz iki örneği teşkil eder”²⁸.

B. Üsküdar Mevlevîhânesi

Üsküdar Mevlevîhânesi, İstanbul’da kurulup da tekke ve zevâyanın ilga edildiği 1925 senesine kadar faaliyetlerini sürdüren Mevlevî tekkelerinin kuruluş tarihi bakımından sonuncusudur. İstanbul’da bulunan diğer dört mevlevîhâne Avrupa yakasında inşâ edilmiş olduğu halde, Üsküdar Mevlevîhânesi Anadolu yakasında kurulmuştur. Üsküdar İlçesi’nde, İmrahor semtinde, Ayazma Mahallesi’nde, Doğancılar Cadesi’nin batı yakasında yer almaktadır²⁹.

²⁶ Ahmet Işık Doğan, *Osmanlı Mimârisinde Tarikat Yapıları, Tekke, Zâviye ve Benzeri Nitelikteki Fütüvvet Yapıları*, İstanbul 1977, s. 138-161; B. Tanman, a.g.m., s. 178-180.

²⁷ Bu konuda geniş bilgi için bk. I. Numan, “Dini-İçtimai Müesseselerimizin Doğuşunda ve Mimarî Tekamülüne Mescid-i Nebevinin Tesiri”, *Kubbealtı Akademi Mecmuası*, 3 Temmuz 1982, s. 37-52.

²⁸ B. Tanman, a.g.m., s. 178-181. İstanbul mevlevîhânelerinin mimarî tarzlarına dair geniş bilgi için ayrıca bk. Baha Tanman, *İstanbul Tekkelerinin Mimâri ve Süsleme Özellikleri*, (Basılmamış Doktora Tezi), İ.Ü.E.F. Kütüphânesi, İstanbul 1990, Kayıt No: TF 39, s. 342-370, 423-448, 499-513, 569-596; Bârihüdâ Tanrıkorur, *Türkiye Mevlevîhânelerinin Mimârî Özellikleri*, (Basılmamış Doktora tezi), Konya 2000, s. 157-167, 198-240, 284-305, 338-388.

²⁹ A. Gölpınarlı, *Mevlanâ’dan Sonra Mevlevîlik*, s. 339; Baha Tanman, “Üsküdar Mevlevîhânesi”, *DBIA*, VII, 348. *Sefîne-i Evliyâ*’da ise üsküdar Mevlevîhânesi’nin bulunduğu mekan o zaman ki yer ve mahalle isim-

Kuruluşundan itibaren bir Mevlevî zâviyesi özelliği taşıyan bu dergâh, İstanbul'da bulunan diğer mevlevîhânelerden farklı olarak, özellikle taşradan İstanbul'a gelen ve İstanbul'dan Anadolu yönüne doğru hareket eden Mevlevî şeyh veya dervişlerin konaklaması için tasarlanmıştır. Öyle ki, Anadolu'dan özellikle de Konya'dan gelen Mevlevîler burada konaklamış, birkaç gün istirahat ettikten sonra yapacakları işlere koyulmuş, Anadolu'ya gidecekler ise; yol ihtiyaçlarını hazırladıktan sonra Üsküdar Mevlevîhânesi'nden yola çıkmışlardır³⁰.

XVIII. asrın sonlarına doğru kurulan mevlevîhanenin bânisi ve ilk şeyhi Halil Nûman Dede'dir³¹.

C. Üsküdar Mevlevîhânesi Şeyhleri

1. Halil Nûman Dede (ö. 1213/1798)

Üsküdar Mevlevîhânesi'nin kurucusu, Şeyh Halil Nûman Bey, 1102/1691 tarihinde Osmanlı vezirlerinden Yiğit Ali Paşa'nın oğlu olarak doğmuş ve terk-i dünya ederek Konya'ya gitmiş, çile çıkarmış ve bir müddet sonra Galata Mevlevîhânesi'ne yirminci Şeyh olarak atanmıştır³². Halil Nûman Dede bu mevlevîhâne, Bakkalzâde Şeyh Ali Dede (meşîhati'nin ref'i 1201/1786)'den sonra dört yıl şeyhlik yapmış, daha sonra 1205/1790 tarihinde Galata Mevlevîhânesi meşîhatinden azledilmiştir³³.

Muhtemeldir ki, daha önce XVII. asırda Galata Mevlevîhânesi postnişini iken 1019/1611 tarihinde³⁴ Mevlânâ Dergâhı postnişini Bostan Çelebi (ö. 1040/1630) tarafından bilinmeyen sebeplerle bu makamdan azledilmiş³⁵ ve Kasımpaşa Mevlevîhânesi'ni kurmuş olan Abdî Dede'yi örnek alarak, Üsküdar'da bulunan evini tadilata tabi tutup bir de semahâne ekleyerek, 1205/1790 senesinde³⁶ Üsküdar Mevlevîhânesi'ni tesis et-

leriyle şöyle târif edilmektedir: "Medine-i Üsküdar'da, Rum Mehmed Paşa Mahallesi'nde vâkı', etraf-ı erbiâsi Kahveci Halil Ağa menzili ve hallâc ve kürkçü dükkanları ve tarik-ı âmm ile mahdûd..." Bk. *Sefîne-i Evliyâ*, V, 224. Ayrıca burada şunu ifade etmek gerekmektedir ki; Üsküdar Mevlevîhânesi ile ilgili en geniş kaynak, *Sefîne-i Evliyâ* müellifi Hüseyin Vassaf Efendi'nin dergâhın son Şeyhi Ahmed Remzi Dede'den istediği ve Ahmed Remzi Dede'nin de bir risale halinde yazarak Hüseyin Vassaf'a verdiği ve onu da *Sefîne-i Evliyâ*'ya koyduğu bu risaledir. Bu sebeple en geniş ve tek kaynak olması nedeniyle biz de daha çok bu risaleden faydalandık. Geniş bilgi için bk. *Sefîne-i Evliyâ*, V, 224 vd.

³⁰ A. Gölpinarlı, *Mevlânâdan Sonra Mevlevîlik*, s. 338; Baha Tanman, a.g.m., *DBİA*, VII, 348. Buna 1230/1815'te İstanbul'a gelen Said Hemdem Çelebi'yi örnek verebiliriz. Hemdem Çelebi, İstanbul'da bir ay kadar kalmış, Yenikapı Mevlevîhânesi'ne uğramışlar, 4 Cemâziye'l-Evvel 1230/1815 cuma günü Beşiktaş Mevlevîhânesi'nden ayrılıp Üsküdar'a geçmiş, Üsküdar Mevlevîhânesi'nde misafir olmuş, aynı ayın onuncu perşembe günü, oradan da ayrılıp "ayrılık çeşmesi"ne kadar atla gitmiş, bütün Mevlevî şeyhleriyle dervişleri, orada el öpmüşler, dua edilip gülbank çekilmiş, Çelebi, geçirenlerin geri dönmelerine müsâade etmiş, taht-ı revâna binerek Konya'ya uğurlanmıştır. Bk. *Defter-i Dervişân II*, s. 41.

³¹ *Sefîne-i Evliyâ*, V, 224; *Sicill-i Osmânî*, IV/11, 572; *Zâkir Şükrü*, a.g.e., s. 24, Behçetî İsmail Hakkı Üsküdarî, *Merâkid-i Mu'tebere-i Üsküdar*, (hzl. Bedii Şehsuvaroğlu), İstanbul 1976, s. 89; I. Hakkı Konyalı, *Âbideleri ve Kitâbeleriyle Üsküdar Tarihi*, İstanbul 1976, s. 211.

³² Osman Şevki, *Mevlevî Şeyhleri*, Galata Mevlevîhanesi Divan Edebiyatı Müzesi, nr. 103, s. 1; *Sefîne-i Evliyâ*, V, 175, 224; *Sicill-i Osmânî*, IV/11, 572; *Zâkir Şükrü*, a.g.e., s. 24.

³³ Osman Şevki, a.g.e., s. 1; *Sefîne-i Evliyâ*, V, 175, 224; *Sicill-i Osmânî*, IV/11, 572; *Zâkir Şükrü*, a.g.e., s. 24; *Tarih-i Cevdet*, VI, s. 108.

³⁴ Seyyid Sahih Ahmed Dede, *Mecmuâtü't-Tevârih-i Mevlevîyye*, Mevlânâ Müzesi Kütüphanesi, Kayıt no: 5446, s. 161; Rühî Dede, a.g.e., 14b.

³⁵ *Ayvansarayî*, a.g.e., C. II, s. 43; İzzet Molla, *Mensur Silsilenâme*, vr. 33b.

³⁶ *Sicill-i Osmânî*'de Nûman Dede'nin Galata Mevlevîhânesi'nden azli 1204/1789, Üsküdar Mevlevîhânesi'ni tesis tarihi 1208/1793 olarak verilmektedir ki, bu iki tarihte *Sefîne-i Evliyâ*'da da belirtildiği gibi yanlış. Gerek Üsküdar Mevlevîhânesi Vakfiyesi'nde gerekse İzzet Molla'nın Manzum Galata Mevlevîhâne-

miş ve evini ve Tire'deki çiftliğini dergâha vakfetmiştir³⁷.

Sefine-i Evliyâ'da aktarılan vakfiye ile ilgili bilgilere göre; 5 Rebiu'levvel 1205/1790 tarihli vakfiye senedi, Galata Mevlevihânesi meydan odasında teşkil edilen bir mecliste akdedilmiştir. Tanzim edilen bu vakfiye senedinde; mevlevihânenin yeri târif edilmiş ve Nûman Dede'nin evini, Mevlevî zaviyesi olarak vakfettiği belirtilmiştir. Vakfın tevliyeti de önce kendisine, kendisinden sonra ise sulbünden gelen ve Mevlevî terbiyesi görmüş ve şeyh olmaya layık, küçük veya büyüklüğüne bakılmaksızın eğvladına veya torunlarına, eğer sulbünden biri hayatta değil veya nesli kesilmişse, evlatlarının halifelerinden birine verilmesi şart koşulmuştur³⁸.

Sekiz yıla yakın bânisi olduğu Üsküdâr Mevlevihânesi meşihatinde bulunan Halil Nûman Dede, 27 Recep 1213/4 Ocak 1799 tarihinde vefat etmiş ve Üsküdâr Mevlevihânesi Türbesi'ne defnedilmiştir³⁹.

Nûman Dede'nin Mevlevî şeyhi olması ile birlikte Üsküdâr halkı dilinde şu söz dolaşır olmuştur:

“Üsküdâr'da vardır üç Nûlah evi; Mevlevî ve dünyevî ve uhrevî”

Bu üç Numan'ın dünyevisi; mukataât ve ilzâm ile meşgul olan ve 1208/1794 yılında vefat eden Selanikli el-Hac Numan Bey, uhrevîsi; 1211/1797 senesinde vefat eden Seyyid Muhammed Paşazâde Numan Bey; Mevlevîsi ise; ma'lum olduğu üzere 1213/1799'da vefat eden Halil Numan Dede'dir.

Bu üç Numan'ın vefatlarından sonra da Üsküdarlılar;

“Üsküdar'da kalmadı dünya evi, dünyevî ne uhrevî, ne Mevlevî” sözünü söyler olmuşturlardır⁴⁰.

2. Mehmed Hüsameddin Dede (ö. 1216/1801)

Nûman Dede'nin vefatından sonra yerine vakfiye şartnamesinde belirttiği gibi oğlu Hüsameddin Dede geçmiştir ki, Üsküdâr Mevlevihânesi'nin XIX. yüzyıldaki ilk, dergâhın ise ikinci şeyhidir.⁴¹ Üç sene meşihat makamında irşâd faaliyetlerinde bulunmuş ve 1216/1801 senesinde vefat etmiş ve Üsküdâr Mevlevihânesi hazîresine defnedilmiştir.⁴² Hüsameddin Dede'nin vefatıyla, Nûman Dede'nin soyundan kimse kalmamıştır⁴³.

si tarihçesinde; Nûman Dede'nin azl tarihi ve Üsküdâr Mevlevihânesi'ni tesis tarihi 1205/1790 tarihi olarak verilmektedir. Bk. Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmânî*, (hzl. O. Hülâgû-M. Ekincikli-H. Savaş) İstanbul 1998, C. IV/11, S. 572; *Sefine-i Evliyâ*, C. V, s. 225.

³⁷ *Sefine-i Evliyâ*, C. V, s. 224; *Sicill-i Osmânî*, IV/11, 572; B. Tanman, a.g.m., s. 348.

³⁸ *Sefine-i Evliyâ*, C. V, s. 224. Bu gün mevcut olmayan bu vakfiye muhtemelen dergâhın yedinci şeyhi Ârif Himmetî Dede döneminde, dergâhta çıkan ve büyük hasara sebep olan yangında yok olmuştur. Yangınla ilgili bk. *Sefine-i Evliyâ*, V, 229.

³⁹ *Sefine-i Evliyâ*, V, 225; *Sicill-i Osmânî*, IV/11, 572; İ. Hakkı Üsküdârî, a.g.e., s. 89; İ. Hakkı Konyalı, a.g.e., I, 212; B. Tanman, a.g.m., s. 348. Osman Şevki, Nûman Dede'nin Galata Mevlevihânesinden azlini 1205/1790, vefat tarihini de 1213/1798 olarak verdiği halde, Dede'nin şeyhlik süresi iki yıl göstermiştir ki bu yanlıştır. Bk. Osman Şevki, a.g.e., s. 9.

⁴⁰ Üç Numan'la ilgili geniş bilgi için bk. *Tarih-i Cevdet*, C. VI, s. 108; *Sicill-i Osmânî*, C. IV/11, s. 572; *Sefine-i Evliyâ*, C. V, s. 224.

⁴¹ Osman Şevki, a.g.e., s. 1; *Sefine-i Evliyâ*, V, 227; *Zâkir Şükrü*, a.g.e., s. 24; İ. Hakkı Üsküdârî, a.g.e., s. 89; İ. Hakkı Konyalı, a.g.e., I, 212.

⁴² Osman Şevki, a.g.e., s. 1; İ. Hakkı Üsküdârî, a.g.e., s. 89; İ. Hakkı Konyalı, a.g.e., I, 212.

⁴³ Nûman Dede'nin, Muhammed Sâdık isminde bir halifesi var idi ise de, Nûman Dede'nin Üsküdâr Mevlevihânesi'ne vakfettiği İzmir'in Tire Kasabası'nda bulunan çiftliğin idaresi ile meşgul iken 1207/1792 se-

3. Ali Nâilî Dede (ö. 1217/1802)

Tercüme-i hâli ile ilgili hiçbir bilgiye sahip olmadığımız Moralı⁴⁴ Ali Dede, 1216/1801'de Hüsameddin Dede'nin vefatı üzerine, Nûman Dede neslinden kimse bulunmadığı için Üsküdâr Mevlevîhânesi meşihatına tayin edilmiş, bir yıl bu görevi ifâ ettikten sonra 1217/1802 tarihinde vefat etmiştir. Mezarı mevlevîhânesinin hazîresindedir⁴⁵.

4. İsmail Hulûsî Dede (ö. 1219/1804)

Ali Dede'den sonra iki sene Üsküdâr Mevlevîhânesi'nde şeyhlik yapan Doğanî İsmail Ağa'nın⁴⁶ oğlu Hulûsî Dede 1219/1804 senesinde vefat etmiş ve türbeye defnedilmiştir⁴⁷. Kâmil ve fâzıl bir şeyh olarak bilinen Hulûsî Dede'nin vefatına Surûrî şu mısraları tarih düşmüştür:

*Deli kederle Surûrî-i muhlis tarih,
Çekildi çile-i kabre dönüb Hulûsî Dede (1220/1805)⁴⁸*

5. Mehmed Emin Dede (ö. 1228/1813)

Yine hakkında fazla malumat bulunmayan Emin Dede, Hulûsî Dede'den sonra geçtiği Üsküdâr Mevlevîhânesi postunda sekiz seneye yakın irşadda bulunmuştur. Bu dergâhta yedi seni sekiz ay şeyhlik yapan⁴⁹ ve “yeşil taçlı” diye maruf⁵⁰ olan Emin Dede, 15 Rebiülevvel 1228/1813 tarihinde vefat etmiştir. Türbede medfündür⁵¹.

6. Abdullah Necîb Dede (ö. 1252/1836)

1199/1785 tarihinde doğan ve Galata Mevlevîhânesi'nin Şeyh Galib Dede'den sonraki postnişini Mehmed Rûhî Dede (ö. 1225/1810)'nin oğlu olan Abdullah Necîb Dede'nin meşihati 1228/1813 senesinin Cemâziyelevvel'in onuncu günü gelmiş, yirmi birinci Cumartesi günü de posta geçmiştir⁵².

Galata Mevlevîhânesi şeyhi olan babasının vefatından iki yıl sonra, Üsküdâr Mevlevîhânesi postnişini olmuş ve bu tarihten itibaren XIX. yüzyıl boyunca uzun bir süre Üsküdâr Mevlevîhânesi meşihat makamı, bu ailenin elinde bulunmuştur.

---

nesinde vefat etmiş ve Tire'nin Arpacılar Köyü civarına defnedilmiştir. Mezar taşında “*Sabıkan Galata Mevlevîhânesinde şeyh olan Yiğit Ali Paşazâda Şeyh Nûman Bey'in hulefâsı, merhum ve mağfûr eş-Şeyh Muhammed Sadık Dede*” yazılıdır. Bk. *Sefine-i Evliyâ*, V, 227.

⁴⁴ Osman Şevki, *a.g.e.*, s. 9.

⁴⁵ *Sefine-i Evliyâ*, V, 227; *Zâkir Şükrü*, *a.g.e.*, s. 24; İ. Hakkı Üsküdârî, *a.g.e.*, s. 89; Osman Şevki, Ali Nâilî Dede'nin vefat tarihini 1218/1803, şeyhlik müddetini de iki yıl olarak vermektedir. Bk. Osman Şevki, *a.g.e.*, s. 9.

⁴⁶ Osman Şevki, *a.g.e.*, s. 9.

⁴⁷ *Sefine-i Evliyâ*, V, 227-228; *Zâkir Şükrü*, *a.g.e.*, s. 24; İ. Hakkı Üsküdârî, *a.g.e.*, s. 89.

⁴⁸ *Sefine-i Evliyâ*, V, 228. Sandukasında yazılan tarihle Surûrî'nin verdiği tarih arasında bir yıl fark bulunmaktadır ki, kaynaklar da sandukasındaki tarihle birleşmektedirler. Vefat tarihini İ. Hakkı Konyalı da 1223/1808 olarak yanlış vermiştir. Bk. *Sefine-i Evliyâ*, V, 228; *Zâkir Şükrü*, *a.g.e.*, s. 24; İ. Hakkı Üsküdârî, *a.g.e.*, s. 89; İ. Hakkı Konyalı, *a.g.e.*, s. 212.

⁴⁹ *Defter-i Dervişân II*, s. 34.

⁵⁰ Osman Şevki, *a.g.e.*, s. 9.

⁵¹ *Defter-i Dervişân II*, s. 34; *Sefine-i Evliyâ*, V, 228; *Zâkir Şükrü*, *a.g.e.*, s. 24; İ. Hakkı Üsküdârî, *a.g.e.*, s. 89; İ. Hakkı Konyalı, *a.g.e.*, s. 212.

⁵² *Sefine-i Evliyâ*, V, 228; *Zâkir Şükrü*, *a.g.e.*, s. 24; İ. Hakkı Üsküdârî, *a.g.e.*, s. 89; İ. Hakkı Konyalı, *a.g.e.*, s. 212.

Nûman Dede zamanından beri hiçbir tamir geçirmeyen ve harabeye yüz tutan Üsküdar Mevlevihânesi, Abdullah Necîb Dede ile beraber önemli bir onarım faaliyetine sahne olmuştur. Faal ve gayretkeşliği ile tanınan⁵³ Necîb Dede, muhtemeldir ki, babası Rûhî Dede'nin nüfûzunu da kullanarak Padişah II. Mahmud tarafından dergâhın tamir ettirilmesine muvaffak olmuştur. Bu onarım esnasında Müşir Ahmed Fevzi Paşa, II. Mahmud tarafından bina emini tayin edilmiş ve dergâh 1250/1834 tarihinde onarılmıştır. Pertev Paşa da bu onarım için bir manzume yazmış ve şu mısraları tarihi düşmüştür:

*Yine şadân kılda ruh-ı Mevlânâ'yı Mahmud Han
Yapıldı tarh-ı zîb efzâ bu a'lâ Mevlevihâne. 1250/1834*

Dergâhın II. Mahmud tarafından tamir ettirilmesini başaran Necîb Dede, dergâhın vakıflarıyla ilgili sıkıntıları da gidermeye çalışmıştır. Bu mealde, Nûman Dede tarafından dergâha vakfedilen ve bir müddet dergâh mensubu bazı dervişlerce işletildiği anlaşılan, daha sonra da kiraya verilen⁵⁴ Mahmudlar Çiftliği, son zamanlarda başkalarının eline geçmiş, Necîb Dede bu çiftliği geri almak için gayret sarf etmişse de muvaffak olamamıştır⁵⁵.

Üsküdar Mevlevihânesi'nde yirmi dört sene şeyhlik yapan Abdullah Necîb Dede 27 Cemâziyelâhir 1252/1836 günü vefat etmiş ve türbeye defnedilmiştir⁵⁶.

7. Ahmed Ârif Himmetî Dede (ö. 1290/1873)

Galata Mevlevihânesi şeyhi Mehmed Rûhi Dede'nin diğer oğlu olan ve biraderi Abdullah Necîb Dede'nin vefatı üzerine Üsküdar Mevlevihânesi postuna geçen Ârif Dede, Beşiktaş Mevlevihânesi şeyhi ve aynı zamanda Yenikapı Mevlevihânesi Şeyhi Osman Selahaddin Dede'nin mürebbisi Kadrî Dede (meşihat dönemi 1234/1818-1267/1850)'nin yetiştirdiği mevlevilerdendir⁵⁷. Âbid ve zâhid Mevlevî kişiliği ile dikkat çeken Kadrî Dede'nin bu özelliği Osman Selahaddin Dede ile Yenikapı Mevlevihânesine aktarıldığı gibi Ârif Dede ile de Üsküdar Mevlevihânesi'nde temsil edilmiştir⁵⁸.

Ârif Dede ile beraber Sultan Abdülmecid dömeminde (1839-1861) dergâh 1260/1844-1268/1852 tarihleri arasında bir çok tamirat geçirmiştir. Yaklaşık sekiz senelik tamirat süresi zarfında dergâhın müstemilatı ihtiyaç duydukça tamir ve tevsiye edilmiştir⁵⁹.

Ârif Dede zamanında bir de yangın geçiren dergâhın bütün müstemilatı yok ol-

⁵³ *Sefîne-i Evliyâ*, V, 229; İ. Hakkı Konyalı, *a.g.e.*, s. 212.

⁵⁴ Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan 1240/1824 tarihli bir senette "Tire'deki Mahmudlar çiftliğinin 4500 kuruş karşılığında kiraya verildiğini" göstermektedir. Bk. BOA, Cevdet Tasnifi, Nr: 28316, (1240/1824).

⁵⁵ *Sefîne-i Evliyâ*, V, s. 228.

⁵⁶ Osman Şevki, *a.g.e.*, s. 9; *Sefîne-i Evliyâ*, C. V, s. 229; *Zâkir Şükrü*, *a.g.e.*, s. 24; İ. Hakkı Üsküdarî, *a.g.e.*, s. 89; İ. Hakkı Konyalı, *a.g.e.*, s. 212.

⁵⁷ Ayvansarâyî, *a.g.e.*, C. II, S. 107; Hüseyin Fahreddin Dede, *a.g.e.*, s. 3; *Sicill-i Osmânî*, C. IV/1, s. 64, C. I, s. 264; *Zâkir Şükrü*, *a.g.e.*, s. 107; *Sefîne-i Evliyâ*, C. V, s. 179.

⁵⁸ E. Işın, *a.g.m.*, s. 132. Şeyhine son derece bağlı olan Ârif Dede, Beşiktaş Mevlevihânesi'nin yıkırılması ve Bahâriye taşınması esnasında hazîrede bulunan diğer nâşlar Bahâriye Mevlevihânesi'ne taşınırken, Ârif Dede, kadrî Dede'nin naşının Üsküdar'a taşınmasını istemiş ve 2284/1867 yılında icra edilen bir merasimle Dede'nin nâşi Üsküdar Mevlevihânesi'ne taşınmıştır. Bk. Defter-i Dervîşân II, s. 78; İ. H. Üsküdarî, *a.g.e.*, s. 89; *Sefîne-i Evliyâ*, C. V, s. 179.

⁵⁹ BOA, İrade Dahiliye (ID) 4487 (21 Recep 1260/1844), BOA, ID 4834 (6 Ml 1261/1845), BOA, ID 8530 (14 Muharrem 1264/1848), BOA, ID 4184 (22 Ramazan 1265/1849), BOA, ID 11225 (Gurre-i Şaban 1265/1849), BOA, ID 13140 (21 Zilkade 1266/1850), BOA, NSEK 14238 (21 Muharrem 1267/1851), BOA, ID 7379 (12 Zilkade 1267/1851), BOA, NSEK 14629 (5 Safer-13 Şaban 1268/1852).

muştur. Ârif Dede'nin önderliğinde hayır sahiplerinin de katkılarıyla 185/1868 yılında meydan odası, somathane, mutfaktan müştemil bir daire-i mahsusa, dört derviş hücre-si ve türbenin üzerine bir ism-i celâl odası yapılmıştır. Muhibb,ndan Asım Molla Bey bu inşaya şu tarihi düşmüştür:

*Yapıldı gayret-i Mevlânâ ile bu hücre-i molla,
Makâm-ı zıkr ism-i zât-ı a'ladır mürîdâna,
Yazıp tarihini derviş Âsım eyledi takdîm,
Dil ü aşk ile Allah de erenler gel bu medâna. 1285/1868.*

Bu inşâdan sonra Ârif Dede, tedârik ettiği 150 cilde yakın çeşitli kitapları dergâha vakfederek hücrelerinde yaptırdığı bir dolaba koymuştur. Bu arada semâhane mütevellilerin müracaatlarına rağmen tamir olunmamış ve ism-i celâl odası semahane yapılmıştır⁶⁰.

Mevlevî bestekârlardan kabul edilen Ârif Dede, Mâhurdan bir âyin-i şerif bestelemiş fakat unutulmuştur⁶¹.

Üsküdâr Mevlevihânesinde otuz sekiz seneye yakın postnişinlik makamında bulunan Ârif Dede, Cemâziyelâhir 1290/1873 senesinde vefat etmiş ve türbeye defnedilmiştir⁶².

8. Mehmed Zekî Dede (ö. 1299/1881)

Bursa Kassâm-ı Askerî Kalemî'nden Manisalı Mehmed Refik Efendi'nin oğludur. 1227/1821'de Bursa'da doğmuştur. İlmî tahsilini tamamladıktan sonra Bâb-ı Zemîn Cami imametine ve Mahkeme-i Şer'iyye katipliğinde bulunmuştur. Daha sonra Bursa Mevlevihânesi'nde Şeyh Mehmed Dede'ye intisab ederek çile çıkarmış, tâlik hatına çalışarak hat sanatındaki maharetini geliştirmiştir. 1271/1854'de Bursa'da vuku bulan büyük deprem neticesinde Sa'di Tekkesi bitişiğindeki evini satarak İstanbul'a gelmiş, yazdığı levhaları satarak, kitap tahrîr ve Mesnevî tedris ederek maişetini temin etmiş daha sonra Fetvahâne'de ta'lik muallimi olmuştur.

Bir süre Yusuf Kamil Paşa'nın konağında kendisine tahsis edilen maaş karşılığında Mesnevî okutmuş, Paşa'nın kütüphanesinde Hâfız-ı Kütüp sıfatıyla bulunmuş ve Paşa'nın istediği kitapları istinsah etmiştir⁶³.

1291/1874 senesinde Üsküdâr Mevlevihânesini meşihatine tayin edilmiştir. Beş sene kadar şeyhlik yaptığı Üsküdâr Mevlevihânesi'nde Cumartesi günleri, Ramazan ayında da bazı camilerde Mesnevî okutmuştur. Yazmış olduğu bir çok hat eserinin yanında şairliği de vardır⁶⁴. Emin Paşa (ö. 1326/1908) ve Değirmenci İbrahim Efendi (ö. 1320/1902)⁶⁵ gibi, hatta meşhur olan talebeler yetiştirmiştir.⁶⁶ Zeki Dede'nin Türk Va-

⁶⁰ *Sefine-i Evliyâ*, C. V, s. 229.

⁶¹ Saadettin Nuzhet Ergun, *Türk Müsiki Antolojisi*, C. II, S. 637-638; İstanbul 1943, A. Gölpınarlı, *Mevlânâ'dan Sonra Mevlevîlik*, 457; Yılmaz Öztuna, *Türk Müsiki Ansiklopedisi*, C. I, s. 68, İstanbul 1969.

⁶² *Sefine-i Evliyâ*, C. V, s. 229; Zâkir Şükrü, *a.g.e.*, s. 24; İ. Hakkı Üsküdârî, *a.g.e.*, s. 89; İ. Hakkı Konyalı, *a.g.e.*, s. 212.

⁶³ İbnülemin Mahmud Kemal Inal, *Son Hattatlar*, İstanbul 1955, s. 634; *Sefine-i Evliyâ*, C. V, s. 229.

⁶⁴ *Son Hattatlar*, s. 634.

⁶⁵ Değirmenci İbrahim Efendi, Bursa Ulu Cami ve Hüdavendiğan camilerinin yazıları ve Söğüt'teki Ertuğrul Cami yazılarını yazmıştır. Bk. *Son Hattatlar*, s. 555-557; Ş. Uzluç, *a.g.e.*, s. 75.

⁶⁶ Habib Efendi, *Hat ve Hattâtân* 1305/1887, s. 249; *Sefine-i Evliyâ*, C. V, s. 229; *Son Hattatlar*, s. 634, 672-686; Şehabettin Uzluç, *Mevlevîlikte Resim ve Resimde Mevlevîler*, Ankara 1957, s. 74-75; Şevket Rado, *Türk Hattatları*, İstanbul ty., s. 226.

kıf Hat Sanatları Müzesi'nde talik hat ile yazdığı bir eseri bulunmaktadır⁶⁷.

9 Safer 1299/1881 tarihinde vefat edip Üsküdar Mevlevihânesi haziresine defnedilmiştir.⁶⁸ Vefatına Senih Efendi şu mısraları tarih düşmüştür:

*Terk-i fâni eyledi tarihini söyle Senih
Tekke-i bâkiye nakl etti Zekî Mevlevî. 1299/1881*⁶⁹.

9. Mehmed Hasib Dede (ö. 1304/1886)

Ahmed Ârif Dede'nin oğlu olan Hasib Dede 1252/1836⁷⁰ senesinde babasının Üsküdar Mevlevihânesi meşihatine atandığı yıl dünyaya gelmiştir. Üsküdar Mevlevihânesi çevresinde yetiştiği muhtemel olan Hasib Dede'nin nasıl tahsil gördüğü ve nerede ikrar verdiği hakkında bilgi sahibi değiliz. Yalnız babasının vefatından sonra 39 yaşında bulunduğu halde onun yerine geçmesi gerekirken *Sefine-i Evliyâ*'da nakledildiğine göre bazı halleri meşihat makamına uygun görülmediği için tayin edilmemiş, yerine Zeki Dede atanmıştır⁷¹.

Zeki Dede'nin vefatından sonra 1299/1881 tarihinde Hasib Dede'nin mest hali geçtiği için Üsküdar Mevlevihânesi postuna geçmesi uygun görülmüş ve bu postta beş yıl hizmet ettikten sonra 1304/1886 tarihinde vefat etmiş ve dergâhın haziresine defnedilmiştir⁷².

10. Vekil Konevî Halil Hâlid Dede (ö. 1320/1902)

Hasib Dede'nin vefatından sonra yerine biraderi Rûhî Dede geçmesi gerekirken, Rûhî Dede'nin meczub olması sebebiyle meşihat oğlu **Ârif Efendi**'ye tevcih edilmiştir. Fakat Ârif Efendi de küçük yaşlarda bulunduğundan dolayı, Üsküdar Mevlevihânesi meşihatının işlerini yürütmek üzere Konyalı Hâlid Dede Ârif Efendi'ye vekil tayin edilmiştir. Kaynaklarda verilen bilgilerden anlaşıldığına göre; on altı yıla yakın bu makamda vekil olarak bulunan Halil Dede'nin vefatından sonra yerine daha sonra Galata Mevlevihânesi şeyhi olan Ahmed Celaledin Dede tayin edilip, bu makam Ârif Efendiye tevcih edilmediği için Üsküdar Mevlevihânesi tarihinde sadece ismi anılır olmuş⁷³, onun yerine Vekil Hâlid Dede şeyh sayılmıştır⁷⁴.

Ehl-i takva, zâhid ve aşık bir Mevlevî olarak bilinen Hâlid Dede, 1320/1902⁷⁵ senesinde bir sabah namazını müteakib zikir ve tefekkür ile meşgul iken secde halinde vefat etmiş, bir çok ilim ve tarikat erbabının da iştirakleriyle Kadirî şeyhi Abdüşşekür

⁶⁷ Z. Cihan Özsayiner, "Mevlevî Hattatlar", IX. Vakıf Haftası kitabı, Ankara 1992, s. 126.

⁶⁸ *Sefine-i Evliyâ*, C. V, s. 229; *Zâkir Şükrü*, a.g.e., s. 24; İ. Hakkı Üsküdarî, a.g.e., s. 89; İ. Hakkı Konyalı, a.g.e., s. 212; *Son Hattatlar*, s. 634.

⁶⁹ *Son Hattatlar*, s. 635.

⁷⁰ *Sefine-i Evliyâ*, C. V, s. 231.

⁷¹ *Sefine-i Evliyâ*, C. V, s. 229.

⁷² *Sefine-i Evliyâ*, C. V, s. 229; *Zâkir Şükrü*, a.g.e., s. 24; İ. Hakkı Üsküdarî, a.g.e., s. 89; İ. Hakkı Konyalı, a.g.e., s. 212.

⁷³ Ârif Dede, kendi yerine vekalet eden Hâlid Dede'nin vefatından sonra asaleten Üsküdar Mevlevihânesi şeyhliğine atanmışsa da, tahsil ve terbiyesinin noksanlığı ve mübtelâ-yı sū-i akrân olması sebebiyle, 1326/1908 senesinde Abdülhalim Çelebi tarafından meşihati kaldırılmıştır. Bk. *Sefine-i Evliyâ*, C. V, s. 235.

⁷⁴ *Sefine-i Evliyâ*, C. V, s. 230; *Zâkir Şükrü*, a.g.e., s. 24. Tomar-ı Tekâyâ da ise, 1901 tarihine kadar bu dergahta vazife yapan şeyhlerin sayısı 10 olarak verilmektedir. Halbuki sadece XIX. asırda bu dergahta vazife yapan şeyhlerin sayısı ondur. Bk. M. E. Kılıç, a.g.em., s. 269.

⁷⁵ *Sefine-i Evliyâ*, C. V, s. 230; *Zâkir Şükrü*, a.g.e., s. 24; İ. Hakkı Üsküdarî, a.g.e., s. 89; İ. Hakkı Konyalı, a.g.e., s. 212.

Efendi (ö. Şubat 1921)⁷⁶ tarafından Üsküdâr Yeni Cami’de kaldırılan cenaze namazından sonra, Üsküdâr Mevlevîhânesi haziresine defnedilmiştir⁷⁷.

XIX. yüzyılın sonlarına tesadüf eden bu yıllarda Üsküdâr Mevlevîhânesi’nde bulunan dervişlerle ilgili bazı bilgiler de mevcuttur. Konya Mevlana Müzesi’nde bulunan bir belgeye göre bu yıllarda Üsküdâr Mevlevîhânesi’nde yaşayan dervişlerle ilgili malumatlar şöyledir:

“Üsküdâr Mevlevîhânesi’nde hücrenişin dervîşânın isim ve mahallâtı ile tarih-i duhülleridir:

1- Afyonkarahisarlı Deirviş Osman. Arif. 1268/1852’de doğmuş, 1219/1803(?)⁷⁸’de Afyonkarahisar’da ikrâr vermiş, 1288/1871 senesinde hücreye çıkmıştır. Okuma ve yazması yoktur.

2- Dersaadette Üsküdârlı Aşçı Dervîş Rıza b. Muhammed Efendi. 1296/1879 doğumlu, 1319/1901’de Yenikapı’da ikrâr vermiş, 1322/1904 senesinde hücreye çıktı. Okur, yazar.

3- Üsküdârlı dervîş Hasan b. Osman Sıdkı. 1296/1879 doğumlu, 1313/1895’te Kahire Mevlevîhânesi’nde ikrâr vermiş, 1316/1898 tarihinde hücreye çıkmıştır. Arapça bilir.

4- Bursa’lı aşçı Hafız Muhammed. 1287/1870 doğumlu 1320/1901 tarihinde Afyonkarahisar’da ikrâr vermiş, 1329/1904’de hücreye çıkmıştır. Okur yazar, hâfız-ı Kur’an ve âyinhandır.

5- Kemalî Aşçı Tahir b. Hüseyin. 1268/1852 doğumlu, 1295/1878 senesinde Kalekapısı (Galata)’nda ikrâr vermiş, 1313/1895 senesinde Eskişehir Mevlevîhânesi’nde ikmal-i hizmet yapıp hücreye çıkmıştır. Okuması yoktur.

6- Dersaadette Üsküdâr Mevlevîhânesi’nde Türbedâr Ârif Dede. 1278/1861 doğumlu.

7- Dersaadette Üsküdâr Mevlevîhânesi’nde Ferruh Dede b. Ahmed Kemaledden Çelebi⁷⁹. 1283/1866 doğumlu, 1299/1882 senesinde hücreye çıkmıştır⁸⁰.

11. Ahmed Celaleddin Dede (ö. 1946)

Yerine posta tayin edilen ve daha çok Galata Mevlevihanesi son şeyhi diye meşhur olan Ahmed Celaleddin Dede, zamanının dirayetli şeyhlerinden Gelibolu ve Mısır Mevlevihanelerinde şeyhlik yapmış olan Hüseyin azmi Dede’nin oğludur⁸¹. Babasının Mısır şeyhliği sırasında Ezher’de tahsilini tamamlamış, aynı zamanda Mısır Hidivi Birinci Abbas’ın kölesi Mehmed Subhi Bey’den ney üflemesini öğrenmiş, Farsça tahsil etmiş, 1290/1873 yılında yirmi üç yaşında çileye girmiş, sırasıyla dergahta ayakçılık, meydançılık ve kazancılık hizmetlerini görmüştür. Çilesini tamamladıktan sonra da Kahire Mevlevihanesi’ne kudümzenbaşı ve neyzenbaşı olarak tayin edilmiştir⁸². 1311/1893 yı-

⁷⁶ *Sefîne-i Evliyâ*, C. I, s. 119.

⁷⁷ I. Hakkı Üsküdârî, *a.g.e.*, s. 89.

⁷⁸ Mevlevî çilesi 1001 gün olduğuna göre doğru tarih 1285/1868 olsa gerektir.

⁷⁹ Terceme-i hâli için bk. *Sefîne-i Evliyâ*, C. V, s. 233-234.

⁸⁰ *Konya Mevlânâ Müzesi Arşivi*, (KMMA), Zarf No: 68/43.

⁸¹ *Sefîne-i Evliyâ*, C. V, s. 237; Reşat Ekrem Koçu, *İstanbul Ansiklopedisi*, İstanbul 1958, I, 334; Şehabettin Uzluk, “Galata Mevlevîhânesi ve Şeyh Ahmed Celaleddin Baykara Dede Efendi”, *III. Milli Mevlânâ Kongresi (Tebliğler)*, 12-14 Aralık 1988, Konya 1989, s. 298.

⁸² R.E. Koçu, *a.g.e.*, C. I, s. 334; Ş. Uzluk, *a.g.m.*, s. 298; Abdullah Uçman, “Ahmed Celaleddin Dede”, *DIA*, C. II, 53.

İnında babasının vefatı üzerine babasının şeyhliği büyük kardeşi Muhammed Şemseddin Efendi'ye verilmiş⁸³, A. Celaleddin Dede de bir müddet sonra Üsküdar'a dönerek bir ev satın almış ve Üsküdar'a yerleşmiş, uzunca bir süre münzevî bir hayat yaşamıştır. 1326/1908 yılında Üsküdar Mevlevihanesi postnişini olarak tayin edilmiş ve Üsküdar Mevlevihanesi'nde önce vekaleten daha sonra da asaleten postnişin olarak bulunduğu 1908-1910 yılları arasındaki iki yıllık süre zarfında, Üsküdar'da Mevlevîliği temsilindeki kabiliyeti, mesnevihanlığı ve musikişinaslığı ile halkın ve ârifânın teveccühünü kazanmış, mevlevihaneyi ihyâ etmiştir. 1910 yılında Galata Mevlevihanesi Şeyhi Ataullah Dede'nin vefatıyla bu dergaha şeyh tayin edilmiş, tekkelerin kapatılmasına kadar vazifesini bihakkın icrâ etmiştir⁸⁴.

Ahmed Remzi Dede'nin "Üsküdar Mevlevihanesi" ismiyle telif ettiği bir risalede müşarünileyh ile ilgili şu sözleri söyler: "Peder-i müzürguvârîlerinin meşihati Mısır han-gâhına tahvîl edildiğinden ulemâ-i Kâhire'den tahsil-i kemâlât-ı ilmiyye ve ma'neviyye etmiş, mahfûzâtı kesîr ma'lûmâtı vefîr, ale'l-husus menâkıb-ı Mevleviyyeye bihakkın vâ-kıf edebiyât-ı Arabî ve Fâriside yed-i tûlâ sâhibi, mecma'-ı meâri-f tasavvufta yektâ, el-sine-i selâsede şîir ve inşâsı bihimmetâ, fâzıl-ı mütebahhir bir merd-i rânâdır"⁸⁵.

Soyadı Kanunu ile birlikte "Baykara" soyadını alan A. Celaleddin dede 1946 yılında vefatıyla birlikte Karacaahmet Mezarlığı'nda Miskinler Tekkesi'nin arkasına defnedilmiştir⁸⁶.

12. Ferruh Çelebi Efendi

Ahmed Celaleddin Dede'den sonra Üsküdar Mevlevihanesi meşihatine tayin olunan Ferruh Çelebi, Afyonkarahisar Mevlevihanesi'nde 1310/1892 yılına kadar şeyhlik makamında bulunan Kemaleddin Çelebi'nin⁸⁷ oğludur⁸⁸.

İlginç bir tesadüf olarak kendisinden sonra Üsküdar Mevlevihanesi'ne şeyh olarak tayin olacak olan Ahmed Remzi Dede, 1326/1908 senesinde Afyonkarahisar Mevlevihanesi'ne beş yüz kuruşluk maaşla hem şehzadeleri okutmak hem de çocuk yaştaki dergâh şeyhi Sakıb Çelebi yerine vekil şeyhlik yapmak üzere görevlendirilmiş, bir yıl sonra 1327/1909 senesinde de Kastamonu Mevlevihanesi'ne şeyh tayin edilince⁸⁹, yerine Ferruh Çelebi atanmış, fakat o da bir müddet sonra Üsküdar Mevlevihanesi'ne postnişin olmuştur⁹⁰.

Babası Kemaleddin Çelebi'nin Afyonkarahisar şeyhliği esnasında çile çıkarmış olan Ferruh Çelebi, *Mesnevî ve Divân-ı Kebir*'e olan hakimiyetiyle tanınmıştır. Zaman-ı meşih-

⁸³ *Sefîne-i Evliyâ*, C. V, s. 237.

⁸⁴ *Sefîne-i Evliyâ*, C. V, s. 237; R.E. Koçu, a.g.e., I, 334; Ş. Uzluk, a.g.m. s. 298; Abdullah Uçman, a.g.md., C. II, S. 53.

⁸⁵ *Sefîne-i Evliyâ*, C. V, s. 239. Ayrıca musikişinaslığı için bk. S.N. Ergun, *Türk Müsiki Antolojisi*, C. II, s. 637-638.

⁸⁶ B. Tanman, a.g.md., *DBİA*, C. I, s. 57-58; Abdullah Uçman, a.g.md., C. II, s. 53.

⁸⁷ A. Gölpinarlı, *Mevlânâ'dan Sonra Mevlevîlik*, s. 361; Süleyman Gencer, *Afyon İli Tarihi*, C. II, s. 65, 168, İzmir 1971.

⁸⁸ *Sefîne-i Evliya*, C. V, S. 232. Kemaleddin Çelebi, Mevlevî çevrelerinde sevilen ve sayılan bir şeyhtir. 1304/1886 yılında vefat eden İstanbul Yenikapı Mevlevihanesi şeyhi Osman Selahaddin Dede'nin akranı olması hasebiyle, vefatı ve gasli esnasında Eskişehir Mevlevihanesi şeyhi Hasan Hüsnî Dede ile birlikte hazır bulunmuş, şeyhin vefatından dolayı çok müteessir olduğunu ve "Vah Osman sen de mi gittin" dediğini Mehmed Ziya Bey nakletmektedir. M. Ziya, *Yenikapı Mevlevihanesi*, s. 176, 1300/1883 yılı Konya Salnâmesinde Karahisar-ı Sâhib (Afyonkarahisar) Mevlevihanesi şeyhi olarak ismi kayıtlıdır. Bk. 1300/1883 *Konya Salnâmesi*, s. 206.

⁸⁹ Ayrıca bk. Hasibe Mazıoğlu, *Ahmed Remzi Akyürek ve Şiirleri*, Ankara 1987, s. 4.

⁹⁰ *KMMA*, Dosya No: 97/14.

hati Birinci Dünya Savaşı'na tesadüf etmesi sebebiyle Üsküdar Mevlevihanesi'ne birkaç kez askerler el koymuş ve dergâh kullanılmaz bir halde terkedilmiştir. 1338/1919'da Karaman Mevlevihanesi'ne tebdil-i meşihat etmiş ise de iki sene sonra memleketi Afyonkarahisar'a giderek inzivâya çekilmiştir⁹¹. Aynı yıl yerine Afyonkarahisar Mevlevihanesi'nde selefi olan Ahmed Remzi Dede, halefi olarak üsküdar Mevlevihânesi meşihatine tayin edilmiştir.

13. Ahmed Remzi (Akyürek) Dede (ö. 1944)

Ahmed Remzi Dede'nin hayat hikayesi ile ilgili bir çok kaynakta geniş bilgiler mevcuttur⁹². Biz burada A. Remzi Dede'nin hayat hikayesinin sadece Üsküdar Mevlevihanesi şeyhliği ve Selim Ağa Kütüphanesi Müdürlüğü ile ilgili kısmını aktaracağız.

Zamanının en önemli Mevlevî simalarından biri kabul edilen ve Birinci Dünya Savaşı yıllarında Halep Mevlevihanesi şeyhliğini yürüten Ahmed Remzi Dede, Halep-Şam yoluyla Filistin cephesine giden gönüllü Mevlevî Taburu'na katılmıştır⁹³. Mevlevî Alay'ında Ahlak ve Din Dersleri vermiş, Medine'ye giderek Hz. Peygamberin kabrini ziyaret etmiş, Şam'a dönmüş ve burada Emevî Camii'nde Arapça *Mesnevî* okutmuştur. Şam'dan Halep'e döndüğü sırada Halep düşman tarafından işgal edilhdığı için de 1338/1919 yılında İstanbul'a gitmek zorunda kalmış ve aynı yıl, Üsküdar Mevlevihânesi meşihatine atanmıştır⁹⁴.

Ferruh Çelebi'nin Üsküdar Mevlevihanesi şeyhliğinden ayrılmasına tesadüf eden bu yılda dergaha postnişin olarak tayin edilen, ilmi dirayeti, mütevazi kişiliği ve Mevleviliği ihya sadedinde gayretkeşliği ile tanınan A. Remzi Dede, yukarıda Ferruh Çelebi bahsinde ifade ettiğimiz gibi kullanılmaz halde olan mevlevihaneyi ihyaya gayret etmiş, bu sadette; dergahın onarımına ihtiyacı olan kısımlarını tamir ettirmiş, şeyh dairesinin üstüne bir kat daha ilave ettirmiş, derviş hücrelerini temizletip bahçeyi düzene koymuştur⁹⁵.

1925 yılında tekkeler kapatılıncaya kadar devam eden meşihati müddetince; Üsküdar'da Mevleviliği ve Hz. Mevlana ruhunu canlandırmış, semahane on beş günde bir sema ayını düzenlemiş, Ayazma Sultan Mustafa Camii'nde ve İstanbul Bayezid Camii'nde *Mesnevî* okutmuştur. Ayrıca Meclis-i Meşayih Azalığı, Medresetü'l-irşad'ta tasavvuf hocalığı yapmıştır⁹⁶.

⁹¹ *Sefîne-i Evliya*, C. V, s. 233-234.

⁹² A. Remzi Dede'nin, Hayatı, eserleri ve ilmî kişiliği için bk. *KMMA*, Dosya No: 49/15; Hasibe Mazioğlu, *Ahmed Remzi Akyürek ve Şiirleri*, s. 1-11. Hasibe Mazioğlu bu kitapta aktardığı A. Remzi Dede'nin hayatıyla ilgili bütün bilgileri elinde bulunan ve A. Remzi Dede'nin ailesinden aldığı "*Remzinâme*"nin fotokopisinden naklettiğini belirtir. Ayrıca bkz. İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, VI-II/1408-1410; a.mlf. *Türk Şairleri*, C. I, s. 324-329; Tâhir'ül-Mevlevî (Olgun), *Çilehâne Mektupları*, (hızl: Cemal Kurnaz-Gülgün Erişen), Ankara 1995, 29-178; Ziver Tezeren, "Üstad Ahmed Remzi Akyürek", *Erciyes Dergisi*, sayı: 68, Kayseri 1983, s. 6-15; Abdullâh Satioğlu, "Kayseri Mevlevî Şeyhi A. Remzi Dede", *Erciyes Dergisi*, ay: 68, Kayseri 1983, s. 19-20; Abdulkâdir Zamantılı, "Yine Remzi Dede", *Erciyes Dergisi*, sayı: 68, Kayseri 1983, s. 21-23; A. Rıza Karabulut, *Erciyes Dergisi*, sa. 68, Kayseri 1983, s. 24-29; Kadir Özdamar, "A. Remzi Akyürek Üzerine Notlar", *Erciyes Dergisi*, sy. 68, Kayseri 1983, s. 35-39; Sezai Küçük, "Halep Mevlevihânesi" *İLAM Araştırma Dergisi*, sa. 2, Temmuz-Aralık 1998, İstanbul 1999, s. 87-90; Ahmet Cahit Haksever, *Son Osmanlı Mevlevilerinden Ahmet Remzi Akyürek*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2002.

⁹³ *Remzinâme*, s. 52; Tezeren, s. 8.

⁹⁴ *Remzinâme*, s. 45-48; *Nehrü'z-zeheb*, C. II, s. 263; Z. Tezeren, a.g.m., s. 8.

⁹⁵ *Son Asır Türk Şairleri*, C. VIII, S. 1408-1409; *Remzinâme*, s. 45-48; *Nehrü'z-zeheb*, C. II, s. 263; Z. Tezeren, a.g.m., s. 8; A. C. Haksever, a.g.e., s. 61.

⁹⁶ Z. Tezeren, a.g.m., s. 8-11; Mazioğlu, a.g.e., s. 6; A. C. Haksever, a.g.e., s. 63.

2 Eylül 1925'te tekkelerin kapatılması kanununun yürürlüğe girmesiyle birlikte A. Remzi Dede, Üsküdar Selim Ağa Kütüphanesi baş memurluğuna tayin edilmiş⁹⁷, burada da yoğun bir gayret içinde olmuş, kütüphanedeki kitapları tanzim ve tasnif etmiş, ilgisini çeken bazı Arapça ve Farsça eserleri tercüme etmiştir. Bu görevi esnasında da halkı irşadı bırakmamış ve Üsküdar Mihrimah Sultan camiinde Cuma hutbelerini okumuştur. Selim ağa kütüphanesinde bulunduğu sıralarda ilmi ve tasavvufi çevrelerden pek çok zevat kendisine teveccüh göstermiş, ilminden faydalanmaya çalışmıştır ki, bunlardan bazıları; Dr. Feridun Nafiz Uzluk, Saadettin Nüzhet, Ziver Tezeren, Yaman Dede, Hakkı Süha Sezgin, A. Nihat Asya ve Prof. Dr. Nihat Çetin'dir⁹⁸.

Yaklaşık on yıl vazife yaptığı Selim Ağa Kütüphanesi'nden yaşlılığı sebebiyle Şubat 1937 tarihinde ayrılmış, önce Ankara'ya kızının yanına, daha sonra da asıl memleketi olan Kayseri'ye dönmüş ve 20 Kasım 1944 tarihinde hayata gözlerini yummuştur. Kabri, Kayseri Seyyid Bürhaneddin Dergâhındadır⁹⁹.

Üsküdar Mevlevihanesi, tekkelerin kapatılmasıyla birlikte Cumhuriyet döneminde terk edilmiş ve zamanla harap düşen binalar -harem bölümü hariç- 1975-1980 yılları arasında bazı hayır severlerin yardımıyla onarılmıştır. Günümüzde semahane-türbe kısmı ziyaretçilere açık tutulmakla ve bazı kültürafaliyetlerine ev sahipliği olmaktadır. Selamlık, mutfak ve dedegân daireleri ise Vakıflar Genel Müdürlüğü'ne bağlı inşaat birimi tarafından kullanılmaktadır.

Bu gün semahanesinin altında bulunan türbesinde yukarıda ismi geçen bir çok Mevlevî şeyhini misafir ettiği gibi, neydeki mahareti ve bazı saz eserleri bestelemedeki şöhreti herkesçe bilinen, vücûda getirdiği "Hicaz Peşrevi" mevlevîhânelerde çokça icra edilen Aziz Dede (ö. 1323/1905)¹⁰⁰ ve son Osmanlı Kaptan-ı Deryası ve Bahriye Nâzırı, hattat, ressam, minyatür sanatçısı Ahmed Vesim Paşa (ö. 1328/1910)'ya¹⁰¹ ev sahipliği yapan Üsküdar Mevlevihanesi, semahanesinde ney seslerinin coşacağı, içinde *Mesnevî* derslerinin yankılanacağı, bahçesine Mevlana aşıklarının dolacağı günleri beklemektedir.

⁹⁷ Z. Tezeren, a.g.m., s. 8-11; A. Süheyl Ünver, "Osmanlı İmparatorluğu Mevlevîhâneleri ve Son Şeyhleri", *Mevlânâ Güldestesi*, Konya 1964, s. 38.

⁹⁸ H. Mazıoğlu, a.g.e., s. 6.

⁹⁹ H. Mazıoğlu, a.g.e., s. 12. Z. Tezeren, a.g.m., s. 11; A. Satioğlu, a.g.m., s. 20; A. Zamantılı, a.g.m., s. 23; A.R. Karabulut, a.g.m., s. 24; K. Özdamar, a.g.m., s. 39; A. C. Haksever, a.g.e., s. 66.

¹⁰⁰ *Hoş Sadâ*, s. 93-96; S.N. Ergun, *Türk Müsiki Antolojisi*, C. II, s. 501-512; Y. Öztuna, *TMA*, C. I, s. 90.

¹⁰¹ Bir çok tabloya imza atan ve bir tablosu Galata Mevlevîhânesinde bulunan Ahmed Vesim Paşa'nın Deniz Müzesi'nde, 1311/1893 ve 1323/1905 tarihli nesih hat ile yazdığı kur'an-ı Kerimler bulunmaktadır. 1323/1905 tarihli Kur'an-ı Kerim'in sonunda "Ketebe Ahmed Vesim el-Mevlevî" ibaresi vardır. 1311/1893 tarihli Kur'an-ı Kerim'in Medine ve Mekke minyatürlü olması da ilginç bulunmuştur. Ahmed Vesim Paşa'nın Galata Mevlevîhânesi'ndeki bir ayini resmeden ve minyatür içinde de kendisini de gösteren bir çalışması da meşhurdur. 1305/1887 tarihli olan bu minyatürde, Ahmed Vesim Paşa; Abdülvahid Çelebi, Galata Şeyhi Atullah dede, Kasımpaşa Şeyhi Ali Dede, Selanik Şeyhi Eşref Dede, Yenikapı Şeyhi Mehmed Celaleddin Dede, Üsküdar Şeyhi Vekil Halid Dede, Manisa Şeyhi Abdülhalim Dede, Semazenbaşı Hacı Hialil Efendi, Bahâriye Şeyhi Hüseyin Fahreddin Dede, Sernâyî Cemal Dede, Üsküdar Küçük Şeyhi Arif Efendi ve kendisini resmetmiştir. Bk. Ş. Uzluk, a.g.e., s. 76-77; Z.C. Özsayiner, a.g.m., s. 127. Bu minyatür için bk. A.S. Ünver Defterleri, Süleymaniye Kütüphanesi, Def. No: 77.

ÜSKÜDAR CELVETİ TEKKELERİ

Hasan Kamil Yılmaz*

Üsküdar, İstanbul'un en önemli mânevî merkezlerinden biridir. Üsküdar deyince ilk hatıra gelen hiç şüphesiz Azîz Mahmûd Hüdâyî'dir. İstanbul yakası için Eyüp Sultan ne ise Anadolu yakası için de Hüdâyî odur. Adı Üsküdar'la aynıleşen Hüdâyî Hazretleri için özel bir sempozyum yapmak Üsküdar Belediyesi'nin boynunun borcudur, diye düşünüyorum. Bu itibarla da Üsküdar hakkındaki bu sempozyumda Hüdâyî hakkında tebliğ sunmak yerine onun kurduğu tarikat ve tekkenin rengini yansıtacak bir tebliğ sunmayı tercih ettim.

Celvet ve Celvetiyye, ilk defa Ibn Arabî ile tarihin rahmine düşen, İbrahim Zâhid Giylânî'de filiz veren Üftâde ile Bursa'da çiçek açan Hüdâyî ilk Üsküdar'da meyveye duran bir kültür ağacıdır. Azîz Mahmûd Hüdâyî hazretlerine muzaf bu tarîkatin 350-400 yıllık tarihi boyunca kurucusu ve en önemli temsilcileriyle dört şubesinde üçünün kurucusu Üsküdardan yetişmiştir. Bu kollar Selâmi Ali Efendi'nin kurduğu Selâmiyye, Kütahtyalı Ali Fenâî'nin kurduğu Fenâiyye ile Bandırmalzâde Mustafa Hâşim Babanın kurduğu Hâşimiyye'dir.

Celvetîlik'in Hakkîyye kolunun kurucusu olan Rûhul- Beyan tefsiri müellifi ve yüzden fazla eser sahibi Bursalı İsmail Hakkı, her ne kadar "Bursalı" adıyla maruf ve hayatının son bölümünü Bursa'da geçirmiş ve orada ölmüşse de Üsküdar-Ahmediyye'de kısa sayılamayacak bir süre kalmış ve irşad hizmetinde bulunmuştur.

Bütün bunlardan Celvetîlik'in Üsküdar'da doğup orada kültür tarihimize yüzlerce ilim ve fikir adamı, pekçok şâir, mürşid ve sanatkâr yetiştirdiğini biliyoruz. Özellikle devlet ricaline müessir olan tavırlarıyla Celvetî meşayihî tâ Hüdâyî zamanından itibaren halkımızın gönlünde taht kurmuşlardır.

Yaptığımız araştırmaya göre İstanbul'da bulunan otuz kadar Celvetî tekkesinden onsekiz tanesi Üsküdar'dadır. Bunlardan yedisi cami ve mescid olarak hizmet vermeye devam ederken altısı yıkılmış, beş tanesi ise tamamen kaybolmuştur.

Üsküdarımıza İslâm ve Türk kültürünün mührünü basan insan merkezli eğitim üniteleri olan Celvetî tekkeleri tarihte önemli hizmetler sunmuşlardır. Gerek Hüdâyî'nin hayâtında gerekse daha sonraki devirlerde Celvetiyye'nin en çok yayıldığı yerlerin başında gelen İstanbul'da celvetî meşihatı vaz'olunan otuz kadar tekke tesbit edebildik. Bunlardan onsekizi Üsküdar'da, onbiri İstanbul sûr içinde, diğerleri sûr dışındaki kısımlardadır.

* Prof. Dr., Marmara Üniversitesi

Yine bu otuz tekkeden dokuz tânesi (Hüdâyî Âsitânesi, Selâmsız, Acıbadem, Kısıklı Selâmi Ali tekkeleri ile Fenâyi, İskender Baba, Bandırmalı Dergâhı, Şeyh Câmii Tekkesi) tarikat değiştirmeden celvetî olarak kalmış, bir kısmı birkaç def'a (Küçük Ayasofya, Mehmed Paşa tekkeleri gibi), bir kısmı ise (Bezirgan Tekkesi gibi) bir def'a celvetî tekkesi olabilmişlerdir.

Tesbit ettiğimiz bu tekkelerden hemen bir kısmı bugün mevcûd değildir, arsa veya hârabe halindedir. Bir kısmı ise mescid veya câmi olarak hizmet vermektedir.

Bu tekkeler şunlardır:

1- Hüdâyî Külliyesi veyâ Celvetî Âsitânesi

Külliye'nin Târihçesi

Celvetî Tarikatının merkezi sayılan Hüdâyî Âsitânesi, bizzât Hüdâyî tarafından yaptırılmıştır. Câmii yerini (998/1589) yılında Mustafa ve Ahmed isimlerinde iki kardeşe âid ev yeri iken bunların vekil-i şer'ileri Ali Bey nâmında bir zâttan 1017 kuruşa satın almış¹ ve aynı yıl inşâsını başlatmıştır¹.

Naîma, Hüdâyî câmi ve hankâhının Rüstem Paşa kerimesi Âdile Sultân tarafından yaptırıldığını yazıyorsa da² diğer kaynaklardan inşâatın bizzât Hüdâyî'nin kendisi tarafından yaptırıldığı anlaşılmaktadır³. Zâten kendisinin "pâdişah'ın Ali Paşa zâviyesine şeyhlik teklifini" kabul etmeyişi bizzât böyle bir hankâh yaptırmak arzûsundan olsa gerektir⁴. Kendisine âid mülknâmelerin çokluğu onun büyük bir servete nâil ve mâlik olduğunu göstermektedir. Fi'l-vâkı' inşâatın devâmı esnâsında müridlerinin yardımı –pek tabii ki- olmuştur⁵.

Zâviye, mescid, imârethâne, türbe, çeşme ve meşrûtalardan meydana gelen külliye'nin ilk yapıldığı zamanki şekli hakkında fazla bir bilgiye sâhip değiliz. Ancak önce mescid olarak yaptırdığı kısma daha sonra minber ilâvesiyle (1007/1598) câmie çevirdiğini ve hitâbet vazîfesinin bizzat kendisi tarafından îfa edildiğini biliyoruz⁶.

Hüdâyî Âsitânesi meşâyihından Abdurrahman Nesîb Efendi (1258/1842), Hüdâyî devrinde yapılan ve bil-âhare 1266/1850 yılındaki yangında yanan meşrûta binâları hakkında şu bilgileri vermektedir :

*"Hazret-i Pir Efendimiz şeyhlere meşrûata olan hâneyi nefis-i nefisleri için binâ buyurmuşlardır. Ve küçük şeyhin mutasarrıf bulunduğu hâneyi kerîme-i muhteremeleri Zeynep Hanım için binâ buyurmuşlardır. Ve ol silsileye meşrûtadır. Mütevellîye hanım ubdesinde olan hâneyi kerîmeleri Rûkıyye Hanım için binâ buyurmuşlardır. Ve Abdi Efendi (ki, Abdurrahman Efendi'nin amcasıdır.) hânesini kerîmeleri Fâtıma Hanım'a binâ buyurmuşlardır"*⁷. Bu îfâdelerden (1266/1850) yangınında yanmış bulunan bu meşrûtaların tamamının

¹ Nesib Abdurrahman, Mecmûa, Selimağa-Hüdayî, 1806, arka kapağın içindeki kayıt. Yeri: D-109 pafta, 443 Ada, 2parsel dedir

² II/112.

³ Ayvansarâyi, *Hadîka*, II /195; Vassâf, Sefîne, C. II/378 vd.; Gülşen, Külliyyât, C. 5

⁴ bk. Tezâkir-i Hüdâyî, Sülemâniye-Fâtih, 2572, vr.190b.

⁵ Lemezât, "Fukarâsi eliyle camî ve türbe bina eylemler. Menkûldur ki, asla abdestsiz bir taş konulmamıştır; diyerek buna işaret eder. vr 187b.

⁶ Kâtip Çelebi, Fezleke, C. II/114; Câmii kürsisi ise Gafûri Mahûd Efendi (1078/1667-1678) tarafından konulmuştur. bk. Nesib, Mecmûa, vr.52a.

⁷ a.e., vr.91b.

Hüdâyî tarafından ve kendi evlâdları için yaptırdığı anlaşılmaktadır.

Ayvansarâyî, bu bilgilerimize şunları da ilâve etmektedir: “Minaresinde çifte müezzin ezân okur, her gece temcid⁸ verilir mukâbelesi Cum’a namazından sonradır. Câmiin avlusunda şadırvanı etrafında fevkânî ve tahtânî mahfiller, zâviye kapısında müteaddid çeşmeler vardır. Zâviye hücreleri etrafındadır. Şeyh dâiresi başka olup müstakıl meşrûata menzilleri vardır. Dergâhta şeyhin evlâddan olma şartı yoktur. Şeyh olanlar kendi fukarâsından olup vakfına nezâreti vardır. Nukûd-ı mevkûfesi çoktur, müstakıl kâtipleri ve câbileri vardır. Dervişleri dahi umûr-ı vâkıfta müstahdemdirler”⁹.

Meşhûr Türk seyyâhı Evliyâ Çelebi, bildiklerimize yeni bir şey ilâve etmeden burada gece gündüz üçyüz dervişin devâmlı zikir ile meşgul olduğunu; her birinin birer köşede savmeaları bulunduğunu, Cum’a namazından sonra tevhîd-i sultânî yapıldığını” kaydetmektedir¹⁰.

Hüdâyî’nin böylesine maddî ve manevî zenginlik havâsı içinde bulunan irfân yuvası külliyesi 1266/1850 yılında Üsküdar çarşısında çıkan bir yangın neticesinde tamâmen yanarak devrin sultânı Abdülmecid Hân tarafından yeniden yaptırılmıştır.¹¹

Hüdâyî’nin yaptırdığı mescid zemînde olduğu hâlde Sultân Abdülmecid tarafından yeniden yaptırılan mescid ise eski haline göre genişletilmiş ve zeminden yukarı kaldırılmıştır. Câmiin zemînin ön kısmında mihrâp tarafının altında yer alan mezârlar da o zaman bu genişleme esnâsında câmiin içine alınmıştır.

Şeyh Efendî’nin zikir esnâsında oturduğu makâmdan yukarısı – ki bugün minberin sağ yan tarafında kafesli kısımdır- da sonradan ilâve edilmiştir. Bugün câmi olan “tevhîd-hâne” ile yukarı kabristan arasındaki dar sokağın içinde şeyh efendilerin mukâbele günleri makâmlarına girdiği bir kapı vardır. Şeyh Efendî cemâate açık bulundurulmuş orta kapıdan girip çıkmaz çoğu zaman bu kapıdan işlerdi¹².

Külliye’nin Bugünkü Durumu

Abdülmecid Han tarafından yenilenen külliyenin bugünkü mevcûd hâli aşağı girişte çeşmeler, sağlı sollu meşrûta binâları, açık türbeler, Hüdâyî türbesi, câmi, imâret-hâne, şeyh meşrûtası ve kütüphânedenden ibarettir.

Külliyenin aşağı girişinde bulunan kapının üstündeki kitâbede şu beyitler okunmaktadır:

*Hazret-i Abdu’l-Mecid Hân’ı ilâ yevmi’l –hısâb
Ömr ü şevketle Hudâ tahtında kılınsın kâm-yâb
Pîr Mahmûd Hüdâyî’nin ulüvv-i himmeti
Âsitânın eyledi mamûre vü zerrîn-kıbâb
Sa’y ile kesb-i safâ kıl kim bu dergâh-ı bülend
Kâbe-i uşşakdır olmuş metâf-ı şeyh u şebâb
Baş keser bu bâba mührünü ferş eyleyup*

⁸ Temcid:Senâ ve ta’zimî hâvî olarak sabaha karşı minârelerden “lâhn”ile okunan duâ demektir.bk.Tarih Deyimleri, C. III/451.

⁹ Ayvansarâyî Hadika, C. II/196;Hüdâyî’nin müridlerinden Halil Paşa’nın çok zengin vakıfının tasarrufu da Hüdâyî tekkesi şeyhlerine âidi.bk.Halil Paşa Vakfiyesi,Arkeoloji Müzesi Ktp.Yazmalar 1141,vr.37.b

¹⁰Seyahatnâme, C. I/473vd.

¹¹ Kemâleddin Şenocak, *Seyyid Aziz Mahmûd Hüdâyî*, İstanbul1970,29vd.

¹² Revnakoglu, a.g.e.; Arşiv:B, Zarf:229.

*Kad-ı hamide olmuş ânınçün sipihr-i bî-tınâb
Bendesin envâr-ı Hû ile kılıp rûşen-çerağ
Ol azîz-i celvetî eyler derûnun lem'a-tâb
Cûy-bâr-i feyz ü himmet kim der-i ihsânının
Çeşme-sâr-ı cânibinden revandır âb-ı nâb
Levh-ı bâb'a yazdı bir matla'Senîh-i kemterin
Kıldı her mısırâda bir târih-ı terkîm u hısâb
Oldu dergâh-ı Hüdâyî bendeye hayru'l-meâb
Sıdk ile gel âsitân-ı kutb-ı âlemdir bu bâb 1272*

Girişin sağında bir, solunda iki çeşme bulunmaktadır. Bunlardan sağdaki çeşmeyi Nevşehirli Dâmad İbrâhim Paşa (1143/1731)'nin dâmadı Mehmed Paşa, 1141/1728 yılında yaptırmıştır.

Soldaki iki çeşmeden birincisinin üzerinde bulunan kitâbesinden 1018/1609 yılında ta'mir gördüğü anlaşılmaktadır. İkinci çeşmede bulunan iki kitâbeden biri çeşmenin 1033/1623 yılında yapıldığını; diğeri ise Abdülmecid devrinde 1272/1758 yılında ta'mir ve tecdîd edildiğini göstermektedir.

Giriş kapısının sağında ve solunda iki meşrûta menzili bulunmaktadır ki bugün bunlardan biri de müezzin evi olarak kullanılmaktadır.

Soldaki meşrûta ile Hüdâyî türbesi arasında kalan bugün üstü açık beton mezarlarla dolu olan kısım, evvelce üstü örtülü türbe iken bil-âhare yıkılmış ve bugünkü hale sokulmuştur¹³. Beton sandukalar üzerinde yer alan ve yeni harflerle yazılmış bulunan mermerlerde bu mezarların kimlere âid oldukları gösterilmiştir. Birçoklarının yanlış olduğu anlaşılan bu levhalardan birinde Hüdâyî mürîdânından Halil Paşa (1039/1629) nın burada medfûn olduğu kaydedilmiştir. Halbuki Halil Paşa, Hüdâyî Âsitânesi'nin kible istikâmetinde, kendisi için bizzat yaptırdığı türbede medfûndur¹⁴. Bir kısım mezârların üzerinde ise sâdece Efendi Hazretleri veya Hanımefendi Hazretleri ifâdesi kaydedilmiştir. Müslüman mezarlık ve türbelerinde alışılmamış ve görülmemiş tarzda yapılan bu mezarların hangi anlayışla bu hâle sokulduğunu anlamak mümkün değildir.

a- Hüdâyî Câmii

Küllîye içinde türbenin hemen üst bitişik kısmında vaktiyle tevhidhâne olarak kullanılan câmi yer almaktadır. Câmii'nin kapısının üstünde Abdülmecid Han'ın tuğrası ve şu kitâbe bulunmaktadır:

¹³ Burasının türbe olduğunu Abdurrahman Nesîb Efendi'ye âid şu kayıtlar da göstermektedir: Pederim (şeyh Şihâbeddin 1234/1819) Efendi'nin medfûn bulunduğu türbe-i şerifte kapı karşısında Ayşe Sultân türbesi ve duvarına muttasıl Mes'ud Çelebi Efendimiz birâderi Belde-i İzmir'de hâkim olan Mustafa Efendi hazretleri medfûndur. İşte bu ikisi Hüdâyî'nin torunudur. Onların sol kapıdan girince sağ tarafta evlâd-ı pîrlerden Abdulhayy Efendi medfûndur. Bu zAt, Hüdâyî'nin torunu Şerîfe Fatma Hanım'ın oğludur. bk. Mecmûa, arka kapak içindeki kayıt.

¹⁴ Halil Paşa Vakfiyesi'ndeki: "Azîz-i mezbûr hazretlerinin türbe-i şerifeleri civârında kendileri için binâ buyurdıkları türbe-i şerif" kaydı (vr.40b vd.) ile Halil Paşa'nın müstakil bir türbede medfûn bulunduğu, vakfiye'nin 1038 C. Âhır'ında yazılıp imzalanmış olmasından (vr.58b) Halil Paşa'nın bu târihte hayatta olduğu anlaşılmaktadır ki, bu durum Hüdâyî türbesindeki Halil Paşa kabrine âid bilginin yanlış olduğunu gösterir.

*Şeh-i gâzî velâyet-menkabet Abdu'l-Mecid Hân'a
Zâhir olmuş fütûh-ı mülket içre nusret-i aktâb
Resânetle Aziz Mahmûd Efendi dergehin inşâ
Edince kıldı celb-i feyz-ı rûhâniyyet-i aktâb
Duâ-yı şevketiyle Ziver iki cevherin târih
Sezâdır olsa bâb-ı hankâhın zînet-i aktâb
Şeh-i dîn kim Hüdâyî hankâhın eyledi bünyâd
Muîn olsun umûrunda Hudâyâ himmet-i aktâb*

Câmi kapısının sağındaki kapı tevhihâne kapısı olup üzerinde iki satır halinde celi sülûs yazı ile şu kitâbe okunmaktadır:

*Eğer vâsıl olam dersem dilâ ol sırr-ı maksûda
Gel âdâb ile yüzün sür âsitân-ı Şeyh Mahmûd'a*

Câmiin bundan başka kible istikametine göre sağ yan duvarında üç kapısı daha bulunmaktadır. Bu kapılardan birinden câmiin altındaki kabristana inilir. İkinci şeyh kapısı, üçüncü de kadınlar mahfiline âid kapıdır.

Câmi ahşap bir kubbe ile örtülüdür. Kadınlar mahfili ile Hünkâr mahfili bugün hâlâ mevcûddur ve oldukları gibi muhâfazasına çalışılmıştır. Hünkâr mahfiline imâret mutfağının üstünden geçilir.

Hüdâyî sitânesi 1318/1900 yılında Şeyh Şihâbuddin Efendi (1330/1912) nin şeyhliği zamanında hazîne-i hassiye'den ta'mir görmüş ve bugün hâlâ mevcûd bulunan üç katlı, onsekiz odalı şeyh dâiresi o devrede yaptırılmıştır.

Hüdâyî'nin türbe kapısı önündeki mermerlerin kardan, yağmurdan muhâfazası için yaptırılan büyük chamkân. Câmideki zîynet ve nakışlar yine bu devirde yapılmıştı.¹⁵

Câmiin alışagelmış an'änenin aksine sol tarafta bulunan minaresine 1328/1910 yılında yıldırım isâbet ederek minâre türbede kuyunun bulunduğu orta sofaya düşmüş, türbedârlar birkaç yıl türbenin iç kısmındaki mermer sütunlar dibinde nöbet tutmuşlardı. Bil-âhare Topal Râuf Paşa'nın Beylerbeyi'nde oturan kızı Prenses Fatma Hanım bugünkü orta sofayı ve câmekânı yaptırıp türbeye yekpâre bir de halı hediye etmişti.¹⁶

Küllîye'nin imâreti câminin kuzeyinde ve hünkâr mahfilinin bitişiğinde iki kat halinde olup kapısı hünkâr mahfilinin arkasındadır. İmâret de diğer kısımlar gibi (1272/1855)'de Sultân Abdülmecid tarafından yaptırılmıştı.

İmâretin sağında kabristan arkasında Hüdâyî'nin geniş bir bahçesi vardı. Ortasında kameriyyeyi andıran zârif bir makâm ve etrafında derviş hücreleri bulunmakta idi ki, külliye yanarken bunlar da yanmıştır. Bugün bu geniş bahçenin bir kısmına bir ilkokul yapılmış adına- her nedense –Hüdâyî'nin adı bile verilmemiştir.

¹⁵ Hankâh'ın ta'mir işinde Faik Bey merhûm da delâlet ettiği gibi babası Lutfi Ağa'nın da himmeti olmuştu. Revnâkoğlu a.g.e., C. B/160; Revnâkoğlu ayrıca 1299/1881'den 1316/1898'e kadar hazine-i hassiye'den bu hankâh için ayrılan tahsisâtın 10.000 kuruşa ulaştığını belirtir B/229.

¹⁶ Vassâf, *Sefîne* ,III/2; Kemâleddin Şenocak, Hüdâyî Külliyyatının eski harflerle ikinci neşrinin masraflarının da bu prenses tarafından karşılandığını söylüyor.a.g.e .sh. 30.

Küllüye ile beraber Sultân Abdulmecid tarafından câmiin yol-aşırı batı tarafında bir mektep de yaptırılmış ise de bugün sokağa verdiği addan başka bir şeyi kalmamıştır.¹⁷

b- Hüdâyî Türbesi

Hüdâyî'nin türbesinin külliye içindeki yeri câmiin sol tarafı ve bitişiği üstü açık türbelerin yanındır. Türbe, Abdulmecid devrindeki yangından sonra câmi ve diğer kısımlarla birlikte yenilenmiştir. Türbe kapısında ta'lik yazı ile :

*Bu meşhed mecmâ-i ervah-ı ecsâd-ı Hüdâyîdir
Edeple gir azîzim türbe-i pâk-i Hüdâyîdir
Dilâ tahsîl idem dersem eğer zevk-i ilâhîden
Nasîbin alır elbet giren bâb-ı Hüdâyîden*

beyitleri iki satır hâlinde yer almaktadır. Yine türbe kapısı üzerinde tezhibli bir levhada Necmeddîn Okyay'ın hattıyla dört satır hâlinde şu beyitler yer almaktadır:

*Hulûs-ı kalb ile kâmil yüzün sür hâk-i pâyine
Teeddüble niyaz eyle makâm-ı ârifânidir
Cenâb-ı kutb-ı a'zamdır ve bir zât-ı mükerremdir.
Târîk-i Celvetî pîri Aziz Mahmûd Hüdâyîdir*

Türbe kapısından ilk önce türbedârların kaldığı yere gidilir. Burada sağ tarafta bir kuyu vardır. İç kapının üstünde Hüdâyî'nin mürîdânından Atâyî'nin arapça târih kıt'ası yer almaktadır. Bunun üzerine Hattât İzzet'e âid "Destûr yâ Hazret-i Pîr" levhası vardır.

Türbenin ahşap kubbesini dört mermer sütun taşımaktadır. Kubbenin iç kısmı ise onüç dilimli "celvetî tâci"ni andıracak şekilde işlenmiştir. Türbenin, kible istikâmetinde üç, kuzey tarafında bir penceresi vardır.

Dört duvarın üst tarafında Hattat Mahmûd Celâleddin'e âid olduğu anlaşılan nefis bir sülûsle Mülk Süresi yer almaktadır.

Hüdâyî'nin sandukası orta yerde yaldızlı demir parmaklık içinde ahşaptan yapılmıştır. Ucuna neftî renkli "celvetî tâci"¹⁸ konulmuştur. Sandukanın üstünde Kâ'be örtüleri ve surra bayrağının yanısıra Hüdâyî'nin bir de asâsı asılmıştır.

Türbe'de Hüdâyî'nin sandukasından başka kible tarafındaki pencereden i'tibâren:

1009/1600'de ölen kızı Ayşe
1004/1595'de ölen oğlu Mustafa Ebrâr
1004/1595'de ölen oğlu Evliyâ M. Muhtâr
(Vefât târihî belli olmayan) kızı Zeynep

Hüdâyî'nin ayak ucunda ise :

1052/1642'de ölen ve Hüdâyî'nin kızı Rukıyye Hanım'ın kızı Fatıma Zehrâ.
1034/1624'de ölen oğlu Ahmed Sıddîk

¹⁷ Konyalı, *Üsküdar Târihî*, C. II/303.

¹⁸ Hüdâyî'nin sandukası başına Muharrem,Safer,Rebiu'l-evvel,Rebiu'l-âhır aylarında celâle işaret olmak üzere siyah, müteâkip dört ayda cemâle işaretlen yeşil,diğer dört ayda da kemâle işaretlen sarı kubbeli tâc konulurdu.Revnaoğlu, a.g.e. Arşiv: b, Zarf 160,

1020/1611'de ölen oğlu Abdolvâhid
1010/1601'de ölen oğlu Ali Murtaza
1034/1624'de ölen kızı Fatıma Zehrâ
1086/1675'de ölen kızı Fatıma Zehrâ

Hüdâyî'nin türbesinde böylece kendisinden başka dört kızı, bir kız torunu ve beş oğlu ebedî istirahatete tevdi edilmiş bulunmaktadır.

Türbede bulunan üç sandık içerisinde Hüdâyî'nin elbisesi, tâcları, hırkası ve sâir şahsî eşyası ve kıymetli evrak saklanmaktadır¹⁹.

c- Hüdâyî Kütüphanesi

Kütüphâne, câmi ile hankâhın karşısında tek kat hâlinde muntazam kesme taştan yapılmıştır. Kapısının üstünde ta'lik yazıyla yazılmış kitâbenin son târih beyti şöyle sona ermektedir:

*Duâ ile dedim târih-i tâmmın Hakkıya ben de
Naîm-i huldü mesken eyleye Lutfî Bey'e Subhân*

Bu kitâbeden kütüphanenin Sultân Abdülhamid'in mukarriplerinden Lutfi Bey adına yapıldığı anlaşılmaktadır. Kütüphâne iki oda hâlinde olup sağ oda kütüphâne, sol oda ise türbedir. Türbe kısmında başlarında fes bulunan beş ahşap sanduka vardır²⁰.

Hüdâyî dergâhının ziyâretçilerinden olup zamanı şeyhlerini mesleklerine bağlılıkları, âdâba riâyet gibi meziyetleri ile takdîr eden Bursalı M. Tahir Bey'in kütüphanenin te'sisinde büyük hizmeti olduğu bilinmektedir. M. Tâhir Bey, bu dergâha olan muhabbeti sebebiyle belki kendi vasiyeti üzerine câmiin sağ tarafında bulunan kabristana defnedilmiştir.

Bursalı M. Tahir Bey için müstakıl bir eser yazan Muallim Vahyî onun iki aya yakın bir zaman bu kütüphanenin tanzîmi için bizzat amele gibi çalıştığını, gerek bizzat hediye etmiş olduğu, gerek erbâb-ı hayır ve te'lif tarafından hediye edilmesine delâlet eylediği eserlerle bu kütüphanenin te'sis edildiğini kaydetmektedir²¹.

Hüdâyî kütüphanesinde bulunan kitâplar tekkelerin kapatılmasından sonra Üsküdar Atlamataş'ında bulunan H. Selimağa kütüphanesine nakledilmiş ve bugün aynı kütüphâne bünyesinde "Hüdâyî Efendi Eserleri" nâmı altında muhâfaza ile okuyucuya arz edilmektedir.

Câmiî, tekkesi, türbeleri, çeşmeleri, imâreti ve kütüphanesiyle ma'nevî bir hayât zenginliği taşıyan Hüdâyî Âsitânesi bugün Üsküdar'ın bir tepesine adını vermiş bulunmaktadır. Hüdâyî'nin bu âhîret bahçesini andıran küllîyesini ve bil-hâssa türbesini derin bir bağlılıkla ziyâret edenler her devirde pek çok olmuştur. Bu gün de aynı duygularla hâlâ ziyâret edilmektedir²².

¹⁹ Konyalı, Üsküdar Târihi, I/336.

²⁰ a.e.403.

²¹ Müslümanlık ve Türklüğü Yükseltmeye Çalışanlardan Bursalı Tâhir Bey, İstanbul 1335, 101; Ayrıca ceride-i Süfiye'nin 16 Ağustos 1328 târihli nüshasında zamanın âsitâne şeyhi M. Gülşen Efendi'ye teşekkür'ünden kütüphaneye saray mensuplarından da kitap bağışladığı anlaşılıyor.

²² Ahmet Hamdi Tanpınar, *Beşşehir*, İstanbul, 1969, 185;

2- Hüdâyî Çilehânesi veya Mûsallâ Mescidi Tekkesi

Hüdâyî 'nin Âsitânesinden başka Küçükçamlıca'da bugün hâlâ mevcut olan ve halk arasında "Çilehâne" resmi kayıtlarda "Musallâ" nâmıyla ma'ru'f bir mescid ile bitişiğinde taştan iki odacık inşâ ettiği bilinmektedir²³.

Kısıklı- Küçükçamlıca yolundan Bulgurlu'ya inerken koru bitişiğindeki yoldan ulaşılan, Alemdağı tarafına bakan yamaç üzerinde yer alan "Çilehâne" bugün mescid şeklindedir ve birkaç merdivenle çıkılan ikinci set üzerinde bir kuyu ve som mermerden yapılmış bir su deposu ve meşrûtası vardır. Mescid, 5X10m. eb'adında ve 70 cm, genişliğinde taş duvardan yapılmış olup üstü kiremitlerle örtülüdür.

Aziz Mahmûd Hüdâyî 'nin vaktiyle taştan yaptırdığı iki odalı binânın esas muhâfaza edilerek yenilenmiştir. Bugün mescidin sağ duvarına bitişik kalın ve kısa minâre de sonradan yenilenmiştir. Sağındaki sofada da bir meşrûta vardır. Burada bulunan kuyunun kitâbesinde:

"Cennet-mekân Sultân Mahmûd Han hazretlerinin kadınlarından 3. Âşûbî Can Kadın Efendi'nin hayrâtıdır" 1285 yazılıdır.

Kuyunun önünde yek-pâre som mermerden yapılmış, üstüne yuvarlak ve çok zarif bir süs oturtulan dört musluklu bir su deposu bulunmaktadır. Onun arkasında da şu kitâbe okunmaktadır:

*Pîr Mahmûd Hüdâyî Azîzu'l-kadrin
Bu makâmı yapıp maksim-i âb oldu.
Levh-i nazm oldu bu târih-i güherle karneyn
Nev-eser yaptı zîhî himmet-i Kâmil Paşa 1291*

Kitâbeden bunun Kâmil Paşa tarafından 1291/1874 yılında yaptırıldığı anlaşılmaktadır. Aziz Mahmûd Hüdâyî 'nin çilehânesine sık sık atıyla geldiği ve bu yere gelirken bindiği ata âid olduğu rivâyet edilen eyer, bugün hâlâ türbesinde hâtıra olarak muhâfaza edilmektedir.

Buradaki mescide giderken yolun solunda bulunan çınarları da Aziz Mahmûd Hüdâyî'nin diktiği söylenir. Hüdâyî 'nin vaktiyle burada bir de yer altı çilehânesi vardı. Bugün burada mezartaşı kaybolmuş bir açık türbe dikkati çekmektedir²⁴.

Bulgurlu'da bulunan tek hamam da Aziz Mahmûd Hüdâyî'nin vakıf eserleri arasında bulunmaktadır. Ayvansarâyî : "Mescidin karibinde vâkı' tek hamam ve Bulgurlu'nun ekser mahalli dahî Aziz Mahmûd Efendi hazretleri vakf-ı şerifinin müsakkafâtındandır. Karye-i mezbûre vasatında bir miktar meydancık ve bir iki çınar dahî olup..." diyerek bunu anlatmaktadır²⁵.

Hamam camekânın dış kapısında da şu manzûm kitâbe okunmaktadır.

²³ Gülşen,Külliyât,5;Mûsallâ mescidinin inşâsına

Çün temâm oldu dedim târihini

Cennet-âsâ bir makâm-ı bî-adil 1024/1615

kı'asıyla târih düşüldüğüne göre burasının Hüdâyî'nin Üsküdar'da ikâmeti esnâsında yaptırıldığı anlaşılmaktadır.bk.Külliyâ-ı Hüdâyî,Süleymâniye Mihrişah Sultan,253vr.553b

²⁴ Konyalı, Üsküdar Târihi, I/129vd.

²⁵ Hadîka ,II/256. Buradaki Hüdâyî'ye âid yerlerin Sultan I.Ahmed tarafından temlik edildiği anlaşılmaktadır.bk.;Başkanlık Arşivi,M.Cevdet,EvkAf,IV/2531.

*Girseler sıdk ile hamama ger
Pâk olur ecsâm aruk olur kulüb
Görse bu uslûbu bir ehl-i nazar
Dedi târihin hamâm-ı hûb 1627*

Bu kitâbeden hamamın 1027/1617 târihinde yapıldığı anlaşılmaktadır. Şu hâlde Hüdâyî bunu Üsküdar'da iken bir eser-i hayr olmak üzere yaptırmış olmalıdır.

Rivâyete göre hamamda Aziz Mahmûd Hüdâyî 'nin ilk def'a yıkandığı bir "halvet" kısmı vardır. Her gece burada kandil yanardı. Güzel bir parmaklıkla ayrılan bu halvet kısmının parmaklıkları bozulmuş ve İmrahor Caddesi'ndeki eski hamama nakledilmiştir.

Hüdâyî 'nin Bulgurlu'da yaptırdığı bu hamam devrine göre çok temiz ve muntazamdır.²⁶ Hüdâyî 'nin yaptırdığı bu mescide ser-halifesi Ahmed Efendi bir ara halife olarak gönderilmiş ise de daha sonraki devirlere âid silsile-i meşâyih hakkında bir bilgiye sâhip değiliz. Ancak Bandırmalı-zâde Üsküdârî Ahmed Münib Efendi'nin *Mecmûa-i Tekkâyâ*'sında burası celvetî tekkesi olarak kaydedilmekte ve mukâbele günününün Perşembe olduğu belirtilmektedir.²⁷

3- Selâmsız Selâmi Efendi Tekkesi

Üsküdar'da Selâmsız Mahallesi'nde Tekkekapısı denilen yerde bulunan²⁸ bu tekke-yi Selâmi Ali Efendi yaptırmıştır. Selâmi Ali b. İlyâs, Menteşe'²⁹nin Kuzkaya köyündendir. 1000/1592 yılında doğdu³⁰. İlim tahsilini ikmâl ettikten sonra Kırkakçe Medresesi'ne müderris,³¹ bilâhare İstanköy³² kasabasına müftü oldu³³.

Tasavvufa olan meyli netîcesinde kadılığı bırakarak Zâkirzâde Abdullah Efendi'ye intisâb etti. Seyr u sülûkünü ikmâlden sonra da Bursa'ya halife olarak gönderildi. Bursa'da bir zâviye inşâ etti ve (1090/1679) yılında Divitçizâde Mehmed Efendi'nin vefâtıyla boşalan Hüdâyî Âsitânesi şeyhliğine getirilinceye kadar orada kaldı³⁴.

Hüdâyî Âsitânesi'nde post-nişin iken muâsırı Niyâzî Mısırî (1105/1693) ile mektûpla bir takım münâkaşaları olmuş³⁵ ve çeşitli dedikoduların tevâlî etmesi üzerine şeyhlikten feragat etmişti. (1093/1682).

Kısa bir zaman sonra "Hatt-ı Hümâyûn" ile yeniden getirildiği âsitâne şeyhliği hizmetine vefâtına kadar devâm etti.

Terceme-i hâl müelliflerinin "hâlât-ı garîbe ile meşhûr, şedid ve mehîb, akvâl ve ahvâli acîb" diye tavsif ettiği Selâmi Ali Efendi, Üsküdar Bağlarbaşı'nda bir tekke ve bir câmi, Bülbülderesi ve Acıbadem'de birer câmi, Bulgurlu yakınında Kısıklı'da bir zâviye in-

²⁶ Konyalı,a.g.e.,II/438.

²⁷ 93.sh.15.

²⁸ Selâmsız tekkesi Üsküdar' da Pafta C-109,Ada 134,parşel 15'tedir.bk.ÇEÇENER Besim. "Üsküdar Türbeleri ve Mezarlıkları"TTOK Mecmûası Eylül-ekim 1975,sh.18-27.

²⁹ Menteşe:Aydın vilâyetine bağılı ilçe merkezidir.bk.Kâmusu21-alâm,IV/4442.

³⁰ Revnakoğlu,a.g.e.,A/41.

³¹ Şeyhî,vr.II/4a.

³² İstanköy:Yunanistan 'ın elindeki on iki adadan biri.bk.Meydan Larousse,VI/511.

³³ Uşşâkizâde,688.

³⁴ Şeyhî,vr.II/44a.

³⁵ Niyâzî Mısırî'nin Selâmi Efendi'ye yazdığı bir mektubun süreti için bk.Revnakoğlu, A/41.

şâ ederek Bağlarbaşı'nda kendi adına muzâf bir mahalleyi bunların vazîfelilerine vakfeyecek bir sâhib-i hayr idi³⁶.

Kabri, Üsküdar Kısıklı'da yaptırdığı zâviye ve mescidin yanındadır.

Selâmi Ali Efendi'nin yaptırdığı tekkelerin en ma'rufu olan bu tekkeden bugün eser kalmamıştır. Sâdece Köstendilli Ali Efendi hazîresi mevcûddur.

Tekkenin âyin günü Pazartesi idi³⁷.

Selâmsız tekkesinde şeyh olan meşâyih ise şunlardır:

1. Şeyh Ali Fenâyi Efendi (1158/1745), (1126/1714'de kendi yaptırdığı tekkeye geçerek buranın meşihatını Ali Efendi'ye bırakmıştı.

2. Köstendilli Ali Efendi (1175/1632)

3. Şeyh Hacı Ömer Efendi (1175/1761)

4. Şeyh Sâlih Efendi b. Ömer Efendi (1194/1780)

5. Şeyh Hâfız Mehmed Celvetî (1216/1801)

6. Şeyh İsmâil Efendi (1227/1812) Hüdâyî halifelerinden Filibeli Şeyh İsmâil Efendi'nin evlâdındandır.

7. Şeyh Mehmed Râşid Efendi (1250/1834), Üsküdarlı Mustafa Hâşim Efendi'nin halifesidir.

8. Şeyh Seyyid Abdullah Efendi b. Şeyh M. Râşid Efendi (1275/1858)

9. Şeyh Ahmed Muhtâr Efendi b. Şeyh Abdullah Efendi (1307/1887)³⁸

4- Kısıklı Selâmi Efendi Tekkesi

Üsküdar İlçesinin Kısıklı Bucağı'nda Eski Çamlıca Caddesi üzerindedir. Selâmi Ali Efendi tarafından yaptırılmış olup Selâmi Ali Efendi'nin kendisi de orada medfûndur.³⁹

Tekkelerin kapatulmasından önce Hâfız Mehmed Nûrullah Efendi (1335/1917)'nin şeyhliği zamanında yıkılmıştır. Bugün Selâmi Ali Efendi'nin mezarından başka bir şey mevcûd değildir. Bu dergâhta pazartesi, cum'a geceleri yatsı namazından sonra, çarşamba günleri de öğle namazını müteâkıp haftada üç def'a celvetî âyini icrâ edilirdi⁴⁰.

Kuruluşundan itibaren tekkede post-nişîn olan meşâyih :

1. Selâmi Ali Efendi (1104/1692)

2. Kayserîli Şeyh Ahmed Efendi (v. ?). Selâmî Ali Efendi'nin halifesidir,

3. Niksarlı Şeyh Hacı Mehmed Efendi (1153/1740), Selâmî Ali Efendi'nin halifesidir,

4. Şeyh Halil Efendi 81214/1799) Kayserîli Ahmed Efendi'nin oğludur.

5. Şeyh Mehmed Râşid Efendi (1250/1834)

6. Şeyh Mustafa Şerefeddin Efendi (1271/1854 – 1855)

7. Şeyh Ali Rızâ Efendi (1330/1912)

8. Şeyh Hâfız Mehmed Nûrullah Efendi (1335/1917)

9. Mustafa İzzeddin Efendi⁴¹

³⁶ Şeyhî,göst.yer.; Uşşâkizâde, göst.yer.; Süreyyâ, S.O., III/53.

³⁷ Mecmûa-i Tekâyâ, 9.

³⁸ Derûn-ı İslâmbol'da Hankâhlar, 145.

³⁹ Hadîka,II/257.

⁴⁰ Revnakoğlu,A/41.

5- Acıbadem Selâmi Efendi Tekkesi

Şucâbağ Mescidi Tekkesi, Bülbülderesi Tekkesi, Bağlarbaşı Tekkesi diye anılan bu tekke Selâmî Ali Efendi tarafından yaptırılmıştır. Üsküdar'dan Bağlarbaşı'na çıkan yolun üzerinde bulunan bu tekkenin adını *Mecmûa-i Tekâyâ Acıbadem*,⁴² Âsitâne-i aliyye ve *Bilâd-ı Selâse'de kâin...tekkeler*” “Selâmî Ali Efendi Tekkesi der-kurb Acıbadem der-Üsküdar” olarak kaydetmektedir.⁴³

Abdurrahman Nesib Efendi'nin *Mecmûa'sında* verdiği Üsküdar tekkeleri listesinde adına Acıbadem Tekkesi olarak rastlanan⁴⁴ Sultân II. Mahmûd'un kızı Sâliha ile Tophâne-i Âmire müşiri Halil Rif'at Paşa'nın izdivâcı merâsîmi (1249/1833)nde bulunan da'vettiler arasında Kasapbaşı Şâkir Efendi'nin haymesinde yer alan celvetî meşâyih arasında “Acıbadem tekkesi şeyhi vekili Mehmed Hilmi Efendi” diye adına yer verilen⁴⁵ bu tekkenin *Hadikâ'nın* Şucâbağı Mescidi olarak tesbit ettiği tekke olduğu anlaşılmaktadır.⁴⁶ Bugün bu mahalde Selâmî Ali Efendi'nin adını taşıyan bir câmi bulunmaktadır.⁴⁷

Vaktiyle Cumartesi günleri celvetî âyini yapılmakta olan⁴⁸ bu tekkede şeyh olanları şöyle sıralayabiliriz:

1. Selâmî Ali Efendi (1104/1692)
2. Şeyh Ali Efendi (v. ?) ki, celvetiyyeden Çamlıcalı Mehmed Efendi'nin halifesidir.
3. Bandırmalizâde Şeyh Hâmid Efendi (1172/1758), Küçük Hâmid diye mâruf olup Bandırmalı Şeyh Yûsuf Efendi'nin oğlu ve Mustafa Hâşim Efendi'nin büyük kardeşidir.⁴⁹
4. Kemal Efendi (Hâmid Efendi'nin oğlu)
5. Göynüklü İbrâhim Efendi (v. ?)
6. Mevlevîyye'den İbrâhim Dede (v. ?)
7. Hâfız Mehmed Emin Efendi (1257/1812) Hankâh'ın hatipliğini de yapmakta idi.⁵⁰

Tekke'de bundan sonra kimin şeyh olduğuna dâir bilgiye sâhip değiliz. Ancak *Mecmûa-i Tekâyâ* kendi devrindeki (ö. 1307/1890) şeyhinin Ahmed Efendi isminde birisi olduğunu belirtmektedir.⁵¹

6- Fenâyi Tekkesi veya Yıldızlı Tekke

Celvetiyye'nin Fenâiyye kolunun kurucusu bulunan Ali Fenâyi Efendi (1158/1745) tarafından (1126/1714) târihinde yaptırılmıştır.⁵² Pazarbaşı mahallesinde Boybeyi sokağındadır. Bugün mescid olan mâb'ed, kârgir olup üç tarafı altlı üstlü mahsûralıdır. Câmiin kible tarafında altta iki, üstte iki olma Ali Efendi, Selâmî Efendi'nin halifesi olduğundan bu iki kolun silsileleri müşterektir.

⁴¹ Derûn-ı Islâmbol'da Hankâhlar,154;Revnakoğlu,A/41.

⁴² 100.sh.5

⁴³ 101.sh.4.

⁴⁴ 102.vr.,58b.

⁴⁵ I.Ü.Ktp.İbnü'l-Emin,T.Y. 2802,vr.13.

⁴⁶ II/235.

⁴⁷ Fıstıkağacı Selami Ali Câii olarak bilinen bu câmiin mi^marı Y.Mîmâr Mühendis Ömer Kirazoğlu'dur.

⁴⁸ Mecmûa-i Tekâyâ,5.

⁴⁹ 107.Tâhir,O.M.,I/62vd.

⁵⁰ Revnakoğlu,B/79;Derûn-ı Islâmbol'da hankâhlar,154.

⁵¹ Sh.5;Selâmî Ali Efendi'nin yaptırdığı Acıbadem Selamsız tekkeleri ve diğer hayır eserleri için bk.Şeyhi II/241;Uşşakizâde,688.hayır eserleri için bk.Şeyhi II/241;Uşşakizâde,688.

⁵² Ayvansarayî,Hadika,II/221;Tekke, C-108 pPaftası,Ada 175,Parsel 50'dedir.Çeçener,a.g.mak.

Fenâî Alî Efendi, şeyhi Selâmî Efendi'den tekmîl-i sülûk eyleyip hilâfet aldıktan sonra Manisa'da uzun yıllar irşâd hizmetiyle meşgûl olmuştu. Burada binâ ettirdiği câmi ve hankâhta “neşr-i feyz-ı tarîk” ile meşgûl iken şeyhinin vefâtı üzerine İstanbul'a geldi. İstanbul'da Selâmsız'daki Selâmî tekkesi şeyhliğine ta'yin edildi.⁵³ Ancak 1128/1716 yılında bu tekkenin şeyhliğini bir halîfesine bırakarak Pazarbaşı'nda inşâ ettirdiği tekkeye geçti. Bu tekkede otuz yıl kadar irşâd ile meşgûl olduktan sonra 1158/1745 yılında vefât etti⁵⁴.

Fenâî Alî Efendi, Sadrazam Baltacı Mehmed Paşa (1124/1712) ile Osmanlı-Rus muhârebesi (1124/1711)'ne iştirâk etmiş⁵⁵ ve bu savaşta büyük yararlıklar göstererek bir sancak almıştı.

Fenâî mahlâsıyla şiirler de yazmış bulunan Ali Efendi, Celvetiyye'de ictihâd etmiş ve kurduğu bu şu'be'ye de kendi mahlâsına izâfeten Fenâiyye denilmiştir.

k üzere dört pencere vardır. Mihrap ahşap olup üstü de ahşap çatı ile örtülüdür. Tuğladan olan minâresi avlu kapısından girişe göre soldadır⁵⁶. Ali Efendi zamanında yaptırılan minâreye 1180/1766 yılında yıldırım isâbet etmiş ve minâre yıkılarak mescid de zarar-dide olmuştu. Bunun üzerine zamanın şeyhi Abdullah Rıfkı Efendi (1184/1770) pâdişâh III. Mustafa'ya mürâcaatla câmi, türbe, minâre ve hücreler yeniden yaptırılmıştı. Câmiin karşı tarafında bulunan mektep de Ahmed Paşa tarafından vezîrlîğinden önce çavuşbaşı iken 1176/1704 yılında yaptırıldı. Bu yüzden de mektep, Çavuşbaşı Mektebi diye meşhûrdur⁵⁷.

Tekkeye “Yaldızlı Tekke” denilmesine sebep tekkeyi 1293/1876 yılında tamir ettiren ve mezârı bulunan Zeynep Hanım'ın kabrinin yaldızla süslenmiş olmasıdır⁵⁸.

Tekkenin önündeki türbede Ali Fenâyî Efendi medfûndur. Baltacı Mehmed Paşa ile beraber 1123/1711 Osmanlı-Rus harbine iştirâk etmiş bulunan Ali Fenâyî Efendi'nin bu savaşta aldığı sancak ile taşıdığı bayrak uzun yıllar hâtura olarak saklanmıştı⁵⁹.

Tekkede çarşamba günleri celvetî âyini yapılırdı⁶⁰.

Fenâyî tekkesinde post-nişîn olan meşâyih:

1. Şeyh Ali Fenâyî Efendi
2. Şeyh Abdullah Rıfkı Efendi (1184/1770)
3. Şeyh Mehmed Nazîf Efendi (1207/1792)
4. Şeyh Mehmed Şâkir Efendi (1225/1810) hattâttır.
5. Şeyh Mehmed Efendi (1261/1845) Bandırmalı tekkesi şeyhi M.Gâlip Efendi (1247/1831- 1832)'nin halîfesidir.
6. Şeyh Mehmed Şâkir Efendi (1302/1884 – 1885)
7. İhsân Efendi (v. ?) Mehmed Şâkir Efendi'nin dâmadı olup onun yanında medfûndur.
8. Şeyh Mehmed Şâkir Efendi (20 Eylül 1951), dergâhın son şeyhidir⁶¹.

⁵³ Vassâf, Seîne, III/64.

⁵⁴ Münib, Mir'âtu't-turuk, 44vd.; Süreyyâ S.O., III/536.

⁵⁵ Vassâf, Sefîne, III/65.

⁵⁶ Konyalı, Üsküdar Târihi, I/151.

⁵⁷ Ayvansarayî, Hadika, II/222

⁵⁸ enakoğlu, B/228.

⁵⁹ Hadika, II/221

⁶⁰ Mecmûa-i Tekâyâ, 12.

⁶¹ Revnakoğlu, B/228.

7- Bandırmalı Dergâhı

Üsküdar' da İnâdiye Mahallesi'nde Menzilhâne yokuşu başında ve Tavâşi Hasan Ağa Câmii yakınındadır. Tekke, 1145/1732 yılında Sadrazam Hekimoğlu Ali Paşa tarafından yaptırıldı⁶². Ayvansarâyî'nin verdiği bilgiye göre burası Şeyh Yûsuf Efendi (1166/1752)'nin evi iken bilâhare zâviye yapılmıştır⁶³. Hâşim Efendi, Hâşimiyye'nin kurucusu ve Yûsuf Nizâmeddin Efendi'nin oğludur. (1130/1718) yılında dünyâya gelmiştir⁶⁴.

Hâşim Efendi önceleri melâmî, sonra bir ara bektâşi olmuş ve bektâşiliğin İstanbul temsilciliğini yapmıştı. Bektâşiliği Mısır'da bulunduğu sırada Kasru'l-ayn tekkesi şeyhi Hasan Baba 1170/1756'dan aldı.

Hâşim Baba böylece birkaç tarıkata intisâb ettikten sonra babasının yolunda karar kılarak Bandırmalı Dergâhı'nda otuz yıldan fazla şeyhlik etti⁶⁵.

1197-1782 yılında vefât ettiği zaman cenâze namazı kılınmak için Hüdâyî Âsitânesi'ne getirildiğinde pîr makâmı şeyhi Büyük Rûşen Efendi (1209/1794) cenâzeyi içeri - her nedense- aldirmamış, hattâ kapıyı bile açtırmamıştı. Bunun üzerine cenâzesi, asitânenin alt tarafındaki yolda bulunan mûsâllâ üzerinde kılınmıştı.

Şehlâ Ahmed Paşa'nın 1169/1756 yılında yeniden yaptırdığı bu tekke 1942 yılında kısmen yanmıştı. Bugün ise mezarlardan başka bir şey kalmamıştır.

Tekkenin avlusunda Hâşim Efendi'nin şeyhi Mısırlı Hasan Baba (1170/1756)'nın da kabri vardır. Yûsuf Efendi ve Hâşim Efendi tekke civârında medfûn idiler.

Tekke'nin âyin günü cum'a idi.

Tekke'nin silsile-i meşâyihini şöyle tesbit mümkündür:

1. Bandırmalı Yûsuf Nizâmeddin Efendi (1166/1752)
2. Şeyh Mustafa Hâşim Efendi b. Yûsuf Efendi (1197/1783)
3. Seyyid Mehmed Gâlib Efendi (1247/1831- 18312)
4. Seyyid Abdurrahîm Selâmet b. Mehmed Gâlib (1266/1850)
5. Seyyid M. Fahreddîn b. Abdurrahim Selâmet (1311/1893)
6. Mehmed Gâlib b. Abdurrahîm Selâmet(1330/1912)

8 - Şeyh Câmii Tekkesi

Üsküdar'da Bülbülderesi yakınında Selmanağa Mahallesi'nde Şeyh Câmii derûnundadır. Bânisi Devâtî Şeyh Mustafa Efendi (1070/1659-1660)'dir ki, Hüdâyî Âsitânesi'ne şeyh olan Devâtîzâde Mehmed Efendi (1090/1679)'nin babasıdır.

Bu dergâhın derviş ve zâkirlerinin ekserisi "kalem efendisi" denilen devlet me'mûru kimselerdi. Dergâhta pazartesesi ve cum'a geceleri celvetî âyini yapılırdı. Bugün Şeyh Câmii nâmiyla ibâdete açıktır.

⁶² Derûn-i İslâmbol'da Hankâhlar,34;Hadika II/210.

⁶³ 118.a.e II/210.

⁶⁴ Rivâyete göre babası Yûsuf Efendi,Medîne'de ikâmet ederken bir hayru'l-halef evlâd ihsân buyrulmasını niyâz etmiş,müteâkiben rû'yâsında da kendisine bir erkek evlâd ihsan edildiği ve isminin Mustafa Hâşim konulması müjdesiyle uyanmış ve İstanbul'a döndüğünde bir erkek evlâdı dünyaya gelmişti.bk.Münib,Mir'âtu't-turuk,47 Revnakoğlu Revnakoğlu

⁶⁵ Hâşim Baba'nın Nasûhî Dergâhi şeyhi ile münâsebeti için bk.Vassâf,Sefine,III/65;Aynı zatla ilgili başka ba'zı rivâyetler için bk.Ergun,Antoloji,II/409.

Şeyh Câmii Tekkesi şeyhleri:

1. Devâtî Şeyh Mustafa Efendi (1070/1660), Muk'ad Ahmed Efendi'nin halifesi olup türbede medfündür.
2. Devâtîzâde Mehmed Tâlib Efendi (1090/1679) Türbe'de medfündür.
3. Erzincanlı Şeyh Mustafa Efendi (1167/1754) Bil-âhare âsitâneye şeyh oldu.
4. Şeyh Mehmed Sâid Efendi (1225/1810)
5. Şeyh Mehmed Âsım Efendi (1259/1843)
6. Şeyh Mehmed Tâlib Efendi b. Mehmed Âsım (1260/1844)
7. Şeyh Mustafa Dede (1263/1847), Hüdâyî türbesinde Hz. Hüdâyî'nin asâdârı idi.
8. Şeyh Ahmed Hasıb Efendi (1275/1858 – 1859)
9. Halil Dede (1325/1907), Hasıb Efendi'nin oğlu Tâlib Efendi'ye vekâleten bu hizmeti yürütmüştü.
10. Şeyh Mehmed Tâlib Efendi b. M. Hasıb Efendi (1341/1923) tekkelerin kapatılmasından iki yıl önce vefât ermişti.
11. Haydar Molla (v. ?) Mehmed Tâlib Efendi'den boşalan yere vekâleten ta'yin edilmiştir. Hüdâyî Âsitânesi kütüphânesinde "hâfız-ı kütüp" idi.
12. Ahmed Nâmık Efendi (v. ?) Bandırmalı tekkesi dedegânından olan Nâmık Efendide burada bir müddet niyâbeten meşihat etmiştir⁶⁶.

9 - İskender Baba Tekkesi

Üsküdar'da İnâdiye'de Ağa Hamamı karşısında meydan ortasında Karacaahmed tarafında bulunan celvetî tekkesidir⁶⁷. Bânisi Kânunî Sultân Süleyman devrinde yeniçerilik efendiliği ve sâir hizmetler ifâ etmiş bulunan Mehmed Efendi (955/1543)'dir. Mehmed Efendi ve meşâyıhtan İskender Baba burada medfündür. İskender Baba'nın vefât târihi belli değildir. Uzun yıllar mescid olarak kullanılan bu tekkeyi bilâhare celvetî meşâyihından Kaymakçı Şeyh diye meşhûr Mehmed Efendi (1186/1772), celvetî tekkesi hâline getirmiştir⁶⁸.

İskender Baba Tekkesi şeyhleri şu zevâtür:

1. Kaymakçızâde Şeyh Hacı Mehmed Efendi (1186/1772)
2. Şeyh Abdurrahman Efendi b. Şeyh Mehmed 81224/1809)
3. Şeyh Hâfız Mehmed Sâdık Efendi b. Şeyh Ali Efendi (1262/1846), Şeyh Abdurrahman Efendi'nin torunudur.
4. Şeyh Mehmed Şâkir Efendi (1279/1862- 1863), Bandırmalı tekkesi şeyhi Mehmed Gâlib (1247/1831 – 1832)'in torunudur.
5. Mehmed Şerefeddin Efendi b. Şeyh Şâkir (1310/1892)
6. Şeyh Mehmed Sâfi Efendi (1320/1902)⁶⁹

Vaktiyle çarşamba günleri celvetî âyini icrâ edilen bu tekkenin bugün sâdece türbe kısmı mevcûddur⁷⁰.

⁶⁶ Ayvansarayî,Hadîka,II/233,Yeri,D-109 Paftası, 507 Ada, 26 parseldir.Çeçener,a.g.mak.

⁶⁷ Tekke,Üsküdar'da 108-D Paftası,Ada 406,parcel 1'dedir. Çeçener,a.g.mak.

⁶⁸ Hadîka,II/2144;Süreyyâ,S.O.,IV/276.

⁶⁹ Derûn-ı Islâmbol'da hankâhlar,45.

⁷⁰ Mecmûa-i Teka'ya,11;27.2.1936 târihli Akşam gazetesinde "İskender Baba Tekkesi Harem Dairesi,Evkaf tarafından kiraya veriliyor" diye bir haber verildiğine göre tekkenin harem dairesinin o târihlerdemevcûd olduğunu anlaşıyor.

10- Üsküdar Atpazarı Tekkesi

Üsküdar'da Hayreddin Çavuş Mahallesi'nde Atpazarı denilen mahalde Eski Semerciler mevkiinde bulunan tekke Hüdâyî Âsitânesi şeyhlerinden Bilecikli Osman Efendi (1140/1727) tarafından 1133/1720–1721 yılında yaptırılmıştır. Osman Efendi, Selâmî Ali Efendi'nin halifesi idi.

Tekkenin silsile-i meşâyihî ve faâliyeti hakkında herhangi bir bilgiye sâhip değiliz. 1925 yılında tekkelerin kapatılmasından sonra Vakıflar İdâresince yürütülen tesbit çalışmalarından sonra hazırlanan raporda “Şeyh Osman Efendi Câmîi, Atpazarı Caddesi'nde dört duvardan ibâret halde” denilmektedir. Fakat bugün eser kalmamıştır.

Tekkenin âyin günü cum'a idi⁷¹.

12-Ayşe Sultân Tekkesi

Üsküdar-İmrahor'da bugünkü İmrahor Câmîinin hemen arkasından geçen yolun kenârındadır. Üst tarafında bugün mevcûd çeşmenin kitâbesinden de burasının Ayşe Sultân nâmına yapıldığı anlaşılmaktadır.

Kânûnî Sultân Süleyman'ın torunu, Rüstem Paşa'nın kızı olan Ayşe Sultân tarafından yaptırılan bu tekkede perşembe günleri celvetî usûlü icrâ edilmekteydi⁷². Tekke bugün tamâmen yıkılmış yerinde bir kaç mezar ve üst tarafındaki bir çeşmeden başka bir şey kalmamıştır. Tekke ve silsile-i meşâyihî hakkında mevcûd kaynaklarda herhangi bir bilgiye rastlayamadık. Ancak meşhûr duâhan Ebu'l-kavuk İsmâil Hakkı Molla'nın burada 1323/1905'den 1333/1914'e kadar on yıl şeyhlik ettiğini görmekteyiz. Nakşî şeyhi olan Ebu'l-kavuk İsmâil Hakkı Efendi'ye bu tekkenin şeyhlik ciheti resmen tevcih edilmiş değildi. Sâdece Celvetî Âsitânesi şeyhi Şihâbeddin Efendi (1330/1911)'nin teklîf ve tensibi ile verilmişti⁷³.

13-Bacılar Tekkesi

Aziz Mahmûd Hüdâyî âsitânesi civârında bulunduğunu ve mukâbelesinin salı gününü olduğunu *Mecmûa-i Tekâyâ*'dan öğrendiğimiz bu celvetî tekkesinin kimin tarafından yaptırıldığına dâir bir bilgiye sahip değiliz. Sultân II. Abdülhamid devrine âid Vakıf kayıtlarında tekkenin “Hazret-i Hüdâyî' nin damadı Kapıcı Mustafa Efendi tarafından yaptırıldığını” belirtilmekte ise de Hüdâyî' nin Kapucu Mustafa nâmında bir damadının bulunup bulunmadığını tesbit edemedik.

Abdurrahman Nesib Efendi' nin *Mecmûa*'sında “Ayşe Sultân Türbesi bitişiğinde bulunan hâli arsanın onyedî hücreli bir tekke, şeyhliğinin de Hüdâyî şeyhliğine meşrût ve dedelerinin mukâbeleye gelip hazır olmaları gerektiğini belirttiği zâviye” Bacılar Tekkesi olsa gerektir⁷⁴.

14-Kapıcı Tekkesi

Hüdâyî Türbesi yanında Halil Paşa'ya izâfe edilen Kapıcı Tekkesi nâmıyla meşhûr bir zâviye vardır ki, Hüdâyî türbesine mülhak olup bir kaç odadan ibârettir. Burada Halil Paşa' nın müstakil bir türbesi olup türbenin altında sebili ve yanında oğlu Mahmûd

⁷¹ Mecmûa-i Tekâyâ,3.

⁷² AKBÂTU,Şinâsi,İstanbul Tekkeleri Arşivi.

⁷³ Revnakoglu,B/197.

⁷⁴ Arka kapak içindeki kayıt

Bey' in türbesi vardır⁷⁵.

Kapıcı tekkesinin kimin tarafından yaptırıldığını kesin olarak bilemiyoruz. Halil Paşa tarafından türbenin civârına bir kaç oda yaptırıldığı Vakfiye' den anlaşılmaktadır⁷⁶. Ancak vakfiyede bu odaların tekke olarak yaptırıldığına dâir herhangi bir kayıt yoktur.

Halil Paşa'nın oğlu Ebûbekir Bey, Enderûn'dan yetişerek Kapıcıbaşı olmuştu. Bir ihtimâl olmak üzere bu tekkenin onun tarafından yaptırılıp bu isimle meşhûr olabileceği hatıra gelmektedir.

Tekke'nin ayakta kalan son bölümü geçen yıllarda Vâkıflar İdâresinin ilgisizliği yüzünden çevre sâkinlerinden biri tarafından yıkılmıştır. Harâbe hâlinde bulunan Halil Paşa türbesinin kapısının ön kısmında boş arsa işte bu tekkeye âiddir⁷⁷.

15- Kapağası Tekkesi

Üsküdar' da bulunan Kapağası Câmii, Dâru's –saâde ağası Mehmed Ağa (99/1591), tarafından yaptırılmıştır. Câmiin minberi ise Üsküdar Vâlide-i Atik Câmii imamlarından Mustafa Efendi'nin eser-i hayrıdır⁷⁸. Bu câmie ilk def'a vaz'-ı meşihat eden Morali Şeyh Yahyâ Efendi (1119/1707)' nin oğlu Abdüşşekûr Efendi (1191/1777)' nin oğlu Nûreddin Dergâhi şeyhi bulunan Mehmed Ârif Efendi (1228/1813)'dir.

Mehmed Ârif Efendi' den sonra birâderzâdesi Seyyid Abdulaziz (1280/1863), şeyh olmuştur⁷⁹. Abdulaziz Efendi' den sonra kimin şeyh olduğunu bilemiyoruz.

Hüdâyî Âsitânesi meşâyihından Mudanyalı Büyük Rüşen Efendi (1209/1794)'nin babası Abdurrahman Efendi'nin İstanbul'a geldiğinde Kapağası Tekkesi şeyhi olduğu bilindiğine⁸⁰ nazaran bu şeyhlik yukarıda adı geçen şeyhlerin meşihatından önce olmalıdır. Bu tekkede Büyük Rüşen Efendi'nin kendisi de âsitâneye şeyh olmazdan önce meşihât etmişti⁸¹.

16- İbrâhim Efendi Tekkesi

Âsitâne-i aliyye ve bilâd-ı selâse'de hankâhlar adlı eserin Bulgurlu'da Kızılmescid'de bulunduğunu ve mukâbele gününün çarşamba olduğunu belirttiği bu tekke hakkında daha fazla bilgi elde edemedik⁸².

17-Tembel Mehmed Efendi Tekkesi

Üsküdar'da Tembeller mahallesinde bulunan tekkeyi Hacı Mehmed Efendi yaptırmıştır⁸³. Mukâbele günü perşembe olan bu tekkenin bir adı da Tonbul Mehmed Efendi Tekkesidir. Tekkenin celvetiliğinden bahseden tek eser, *Mecmûa-i Tekâyâ'*dır⁸⁴.

⁷⁵ Hâdika,II/196

⁷⁶ Halil Paşa Vakfiyesi,vr.13ab.

⁷⁷ Tekke'nin yeri D-100 Paftası, Ada 441, Parsel 21'dedir.Çeçener,a.g.mak.T.T.O.K.Mecmûası Eylül-Ekim1975.

⁷⁸ Hâdika,II/218.

⁷⁹ Derûn-ı İslâmbol'da hankâhlar,41.

⁸⁰ Süreyâ,S.O.II/7422;Nesib,Mecmûa,vr.65b.

⁸¹ a.e.,göst yer.

⁸² Sh.11

⁸³ Hâdika,II/236

⁸⁴ Hâdika,II/186

18-Mihrimah Sultân Câmii Tekkesi

Kanûnî Sultân Süleyman'ın kızı Mihrimah Sultân tarafından Üsküdar Iskelesinde yaptırılan⁸⁵ câmiin derûnunda bulunduğu kaydedilen bu tekkenin celvetîliğini de *Mecmûa-i Tekâyâ*'dan öğreniyoruz⁸⁶.

Hüdâyî'nin ilim ve irfân yuvası olan tekkesi aynı zamanda anarşi devirlerinde devlet ricâlinden bir çok kimsenin canını ve itibârını kurtarmak için ilticâ ettiği birer “sefârethâne” gibiydi. O'na ilticâ edenler maddî ve manevî himayeye mazhar olarak canını ve itibârını kurtardıkları gibi âhretlerini de ma'mur etme imkânına sahip olurlardı. Nitekim Halil Paşa bunlardan birisidir. En karışık devirlerde ve “Genç Osman Vak'ası”ndan sonra o, Hüdâyî âsitânesine ilticâ ile hırka-i dervişi iktisâ etmişti.

Celvetiyye tarikatı, İstanbul'da ve Balkanlar'da çokça yayılma isti'dâdî gösterdiği gibi Anadolu'da uzun yıllar tesîrli olmuştur. Celvetiyye'nin büyük sûfilerinin Balkanlar'dan ve Bursa'dan yetişmiş olması da bunu te'yîd etmektedir.

İstanbul'daki Celvetî âsitânesi olan Hüdâyî Külliyesi ise bu tarikatın merkezi olarak her devirde nüfûz ve tesîriyle hizmetini sürdürmüştür. Âsitânenin liyâkatli şeyhleri son devre kadar bu itibârî devâm ettirmişlerdir. Bursalı M. Tâhir Bey, Hüdâyî Âsitânesi müdâvimlerinden olduğu gibi devrinin şeyhlerinin hayrânlarındandır.

İstanbul'da bulunan diğer Celvetî tekkeleri de tarikatın son devirlere kadar devâmını sağladıkları gibi her zümreden, her sınıftan halka irşâd hizmetini ulaştırmışlardır. XIX. Asrın sonlarında İstanbul'daki Celvetî tekkesi sayısının otuz civârında olması da bu gerçeği vurgulamaktadır.

⁸⁵ Hâdika,II7186.

⁸⁶ Sh. 15. Mihrimah Sultan Câmiinin yeri, D- 109 paftası, 526 Ada, 3 Parsel'dedir.

Kitabiyat

- 1- Abdalbâkî. *Melâmîlik ve Melâmîler*, İstanbul Devlet Matbaası, 1931.
- 2- el-Aclûnî İsmâil b. Muhammed. *Keşfu'l-hafâ ve müzîlu'l-ilbâs ammâ iştehere mine'l-ahâdis alâ el-sineti'n-nâs*, Beyrut, 1351.
- 3- Afvî Yakûb. *Hediyetü's-sâlikin*, İstanbul Bahriye Matbaası, 1329.
- 4- Agâh Yahyâ Efendi. *Mecmûatu'z-zarâif ve sandukatü'l-maârif*, Hakkı Târık Us Kütüphanesi, 1340.
- 5- Ahmed b. Seyfullah. *Sultân Ahmed'in Şiirlerine Nazire*, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Bağdad Yazmaları, 401/3.
- 6- Âlî (Gelibolulu). *Künhü'l-ahbâr*, İstanbul, Takvimhâne-i Âmire, 5c, 1277.
- 7- Alpaslan Kâzım. *Büyük Türk Mutasavvıfı Hazret-i Üftâde*, Bursa, II. Baskı.
- 8- Âsım Efendi (Mütercim). *Kâmus Tercemesi*, İstanbul, Matbaa-i Osmâniye, 1304-1305, 3 c.
- 9- Âsımbezyâde Dervîş Ahmed. *Mecma-ı Şuarâ ve Tezkire-i Üdebâ*, İstanbul, Matbaa-i Kütüphanesi-i Cihân, 1325.
- 10- Âşıkpaşazâde Dervîş Ahmed. *Tevârih-i Âl-i Usmân'dan Âşıkpaşazâde Târihi*, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1332.
- 11- Atâyî Atâullah b. Yahyâ. *Hadâiku'l-hakâyık fi tekmeleti's-şakâyık*, 2c., İstanbul, 1268.
- 12- Aydın Hüseyin, *Muhâsibî'nin Tasavvuf Felsefesi*, Ankara, 1976.
- 13- Aynî Mehmed Ali, *Türk Azizleri I. İsmâil Hakkı Bursalı*, İstanbul, Marifet Basımevi, 1944.
- 14- *Hacı Bayram Velî*, İstanbul, 1343.
- 15- Ayvansarâyî Hâfiz Hüseyin, *Hadikatü'l-cevâmi*, İstanbul, 2c., Matbaa-i Âmire, 1281.
- 16- Ayverdi Sâmiha, *Türk Tarihinde Osmanlı Asırları*, II. c., İstanbul, 1978, Damla Yayınevi.
- 17- Barkan Ömer Lütfi, "İstilâ Devrinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zâviyeleri" *Vâkıflar Dergisi*, II (1942).
- 18- *İstanbul Vâkıfları Tahrîr Defteri 953 (1546) Tarihli*, İstanbul, Bahâ Matbaası, 1970.
- 19- Baltacı Câhid, *XV. XV. Asırlarda Osmanlı Medreseleri*, İstanbul, 1976.
- 20- Banarlı Nihad Sâmi, *Resimli Türk Edebiyatı Tarihî*, İstanbul, 1976, M.E.Basımevi.
- 21- Bayrı Mehmed Hâlid, *Halk Şâirleri Hakkında Küçük Notlar*, İstanbul Burhâneddin Basımevi, 1937.
- 22- Baysun Câvid,
"Dr. Abdülhak Adnan Adıvar", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, VII (Eylül 1955).
- 23- Belig İsmâil, *Güldeste-i Riyâd-ı İrfân ve Vefeyât-ı Dânişverân-ı Nâdirân*, Hüdavendigâr Vilâyeti Matbaası, 1302.
- 24- Bolevî Mustafa b. İsmâil, *Âdâbu't-turuk*, İstanbul.
- 25- Bosnevî Sarı Abdullah, *Cevâhir-i Bevâhir-i Mesnevî*, İstanbul Matbaa-i Âmire, 1288.
..... *Ceheretü'l-bidâye ve Dürretü'n-nihâye*, Bâyezid Devlet Kütüphanesi, Veliy-
yuddin Ef. 1677.
..... *Semerâtü'l-fuâd fi'l-mebdei ve'l-meâd*, İstanbul Matbaa-i Âmire, 1288.
- 26- Browne G. Edward. *A Literary History of Persia*, Cambridge University Press, 1977.
- 27- Bursevî Hüsâmeddin. *Menâkıb-ı Üftâde (k.s.)*, Hacı Selimağa Kütüphanesi, Hüdâyî 982.
- 28- Bursevî İsmâil Hakkı, *Kitâbu'l-hutâb*, İstanbul, Kürsî-i Hilâfet-i Hâkaniye Matbaası, 1256.
..... *Mecmûatu'l-esrâr*, Âtîf Efendi Kütüphanesi, 1500.
..... *Silsile-i Tarîk-ı Celvetî*, İstanbul Haydarpaşa Hastanesi Matbaası, 1291.
..... *Şerh-ı Pend-i Attâr*, İstanbul Muhib Matbaası, 1287.
..... *Temâmu'l-feyz*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hâlet Ef. 244.
- 31- Cevdet Paşa, *Tarih-i Devlet-i Aliyye*, İstanbul, Takvimhâne-i Âmire, 1278.
- 32- Cengiz M. Ali -Adıgüzel Yüksel- Gülseren Mehmed. *Somuncu Baba*, Ajans Türk Matbaası, 1965.
- 33- Çeçener Besim, "Üsküdar Mezarlıkları, Türbeleri ve Hazîreleri" *Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni*, s. 49/328, Eylül-Ekim 1975 sh. 18/27.

- 34- Çoruh Şinâsi, *Emir Sultân*, Tercüman 1001 Temel, Nu: 8.
- 35- Cürcânî Seyyid Şerif, *Tarîfât*, İstanbul 1300.
- 36- Dânişmend İsmâil Hâmi, *İzâhlı Osmanlı Târihi Kronolojisi*, I.II.III. c., İstanbul Türkiye Yayınevi 1971.
- 37- Edirneli Mecdî Efendi, *Hadâiku's-şakâyık* (Terceme-i Şakâyık), İstanbul 1269.
- 38- el-Ensârî Zekeriyâ *Netâicu'l-efkârî'l-kudsiyye fi beyânı meâni şerhi'r-risâleti'l-Kuşeyriyye*, Mısır 1290.
- 39- Eraydın Selçuk, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, İstanbul, 1980, Ma'rifet Yayınları.
- 40- Ergun Sa'deddin Nüzhet, *Türk Şairleri*, I c., İstanbul 1935.
..... *Türk Müsikîsi Antolojisi*, I. ve II. c., İstanbul 1942.
- 42- Evliyâ Çelebi. *Seyâhatnâme*, İstanbul 1314, I. ve II. c.
- 43- Fuâd Abdalbâkî, *el-Mu'cemu'l-müfehres li-elfâzî'l-Kur'ânî'l-Kerîm*, Dâru'l-kütübî'l-Mısriyye, 1945.
- 48- el-Gazzâlî Muhammed, *Ihyâu ulûmi'd-din*, Dâru ihyâü'l-kütübî'l-arabîyye.
- 49- Gibb E.J.W., *A History of Ottoman Poetry*, London 1958.
- 50- Gölpinarlı Abdalbâkî, "İslâm Türk illerinde Fütüvvet Teşkilâtı ve Kaynakları" *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, XI Nu: 1-4, (1949-1950).
- 51- Gülşen Mehmed, *Külliyât-ı Hazret-i Hüdâyî*, İstanbul Bahriye Matbaası, 1338, 1340.
..... *Aziz Mahmûd Hüdâyî*, İstanbul Gayret Kitabevi, 1951.
- 53- Hâfız Hızır İlyas, *Vakâyi-i Letâif-i Enderûn*, İstanbul Matbaa-i Âmire, 1276.
- 54- Halil Paşa, *Vakfiye*, Arkeoloji Müzesi Ktp., Yazmalar, 1132.
- 55- Hammer J.V., *Devlet-i Aliyye-i Osmâniye Târihi*, (trc. Mehmet Atâ) 11 c, İstanbul, 1324-1947.
- 56- Harîrizâde M. Kemâleddîn, *Tibyânü vesâilî'l-hakâyık fi beyâni selâsili't-tarâik*, Süleymaniye Ktp. İbrâhim Efendi 430-432.
- 57- Hayrullah Efendi, *Devlet-i Aliyye-i Osmâniye Târihi*, İstanbul, I.c, 1273, II.c, 1293.
- 58- Hinz Walter, *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd* (terc. Tevfik Bıyıklıoğlu) Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1948.
- 59- Hey'et, *el-Mucemu'l-müfehres li-elfâzî'l-Hadîsi'n-NEBEVÎ*, VII, Leiden, 1936.
- 60- Hey'et, *el-Mucemu'l-vasît*, Tahran, bilâ-târih.
- 61- Hulvî Mahmûd Celâleddin, *Lemezât-ı Hulvîyye ez-Leme'ât-ı ulvîyye der-menâkıb-ı Meşâyih-ı Halvetiyye*, Süleymaniye, Hacı Mahmûd Efendi, 4536.
- 62- Hüdâyî Aziz Mahmûd Efendi, *Câmiu'l-fazâil ve kâmiu'r-rezâil*, H. Selimağa Kütüphânesi, Hüdâyî, 259.
- 63- *Ecvibe-i Mutasavvifâne*, İsmâil Erünsal Şahsî Kütüphânesindeki nüsha.
- 64- *Hayâtü'l-ervâh ve necâtü'l-eşbâh*, H. Selimağa, Hüdâyî, 271/5.
- 65- *Hulâsatü'l-ahbâr fi âhvâli'n-Nebiyi'l-Muhtâr*, H. Selimağa, Hüdâyî 258.
- 66- *Tecelliyât Tercemesi*, H. Selimağa, Hüdâyî, 593/3.
- 67- *Tezâkir-i Hüdâyî*, Süleymâniye, Fâtih, 2572.
- 68- *Vakîât*, Süleymâniye, Hekimoğlu Ali Paşa, 516; Bâyezid, Velîyyüddin Efendi, 1857; H. Selimağa, Hüdâyî, 249.
- 71- *Vakîât Tercemesi*, (trc. Mehmed Muuzziddin), İsmâil Erünsal Şahsî Kütüphânesindeki nüsha,
- 72- İbn Arabî, *İstlâhâtü's-süfiyye el-vârîde fi'l-fütühâti'l-mekkiyye*, İstanbul 1300, (Cürcânî'nin Ta'rîfât'ına zeyl olarak)
- 73- İbn Batuta, *Seyâhatnâme*, (trc. Mehmed Şerîf), İstanbul 1333.
- 74- İbn Haldûn, *Mukaddime* (terc. Zâkir Kâdiri Ugan), İstanbul, Ma'arif Neşriyatı, 1954.
- 75- Irene Beldiceanu Steinherr, *Scheich Uftâde der Bergunder des Gelveje*, München 1961. Gayrı matbû doktora tezi.
- 76- Prof. İz Fâhir, "XVII. Yüzyılda Halk Dili ile yazılmış bir Târih Kitâbı, Hüseyin Tüği, *Vakâyi-i Sultân Osman Han*" Türk Dil Kurumu Yayınları, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı*, BELLETEN 1967.
- 77- Karaçelebizâde Abdu'l-aziz, *Ravzatü'l-eberr el-mübeyyin bi-hakâyık-ı'l-ahbâr*, Kâhire 1248.
- 78- Kâtip Çelebi, *Fezleke*, I c. İstanbul 1286, II c. İstanbul 1287.

- 79- Kefevî Mahmûd b. Süleyman, *Ketâibu'l-âlâmi'l-ahyâr*, Süleymâniye, Halet Efendi, 630.
- 80- Kocatürk Vasfi Mâhir, *Tekke Şiiri Antolojisi*, Ankara Edebiyât Yayınevi, 1968.
- 81- İbrâhim Hakki, *Üsküdar Tarihî*, İstanbul, İc. 1976, İlc. 1977.
- 82- Köprülü Fuâd, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Ankara, Diyânet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1976.
- 83- Köprülüzâde Mehmed Fuâd, "Anadolu'da İslâmiyet "Dâru'l-fünûn Edebiyât Fakültesi Mecmûası, (Eylül 1338/1922), 5 (Teşrin-i sâni 1338/1922), 6 (Kânûn-ı sâni 1339/1923).
- 84- Küçük Hasan, *Osmanlıları Tarih Sahnesine Çıkaran Kuvvetlerden Biri Tarikatlar*, İstanbul 1976.
- 85- Lâlizâde Abdalbâkî, *Menâkıb-ı Melâmiyye-i Bayrâmiyye*, İstanbul Matbaa-i Âmire 1281.
- 86- Lâmi Mahmûd b. Osman, *Terceme-i Nefehâtü'l-üns*, İstanbul Matbaa-i Âmire 1270.
- 87- Levend Âgâh Sırrı, *Edebiyat Tarihî Dersleri*, İstanbul 1939, Kanaat Kitabevi.
..... *Türk Edebiyatı Tarihî*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Neşriyatı, 1973.
- 89- Mamık Ali b. Bâli *el-İkdu'l-manzûm fi zikri efâdili'r-Rûm*, Beyrut 1975, (Şakayık-ı Numâniye ile beraber)
- 90- Mehmed Şemseddin, *Yâdigâr-ı Şemsî*, Bursa Vilâyet Matbaası 1332.
Mehmed Şerefeddin *Simâvnakadısioglu Şeyh Bedreddin*, İstanbul Evkâf-ı İslâmiye Matbaası, 1341/1925.
- 92- *Meydan Larousse Ansiklopedisi* (İlgili Maddeler)
- 93- Münecimbaşı Derviş Ahmed. *Sahâifu'l-ahbâr*, (terc. Ahmed Nedim), İstanbul 1285.
- 94- Münib Ahmed (Üsküdarî), *Mecmûa-i Tekâyâ ve Zevâyâ*, İstanbul Âlem Matbaası, 1307.
..... *Mir'atu't-turuk*, İstanbul 1306.
- 96- Müstakimzâde Sa'deddin Süleyman, *Menâkıb-ı Melâmiyye-i Bayrâmiyye*, Süleymaniye, Nafiz Paşa 1164.
..... *Terâcim-i Ahvâl-i Şüyûh-ı Ayasofya*, Süleymaniye, Es'ad Efendi, 1716/2.
..... *Tâc Risâlesi*, Süleymaniye, Pertev Paşa, 611.
- 99- Martin B.G., "A Short History of Khalwati Order of Derwishes", Nikki R. Keddie, *Scholars, Saints, and Sûfis Muslim Religious Institutions Since 1500.*, London 1978.
- 100- Naîma Mustafa Efendi, *Ravdatü'l-Huseyn fi hulâsati'l-ahbârî'l-hafıkayn*, İstanbul 1280. I. ve II. c.
- 101- Nazmî Mehmed b. Ramazan, *Hediyetü'l-ihvân*, Süleymâniye, Reşid Efendi, 495.
- 102- en-Nebhânî Yûsuf b. İsmâil., *Câmiu kerâmâti'l-evliyâ II*, Mısır 1381/1962.
- 103- Nesib Abdurrahman, *Mecmûa*, H. Selimağa, Hüdâyî, 1806.
- 104- Neşri Mehmed *Kitâb-ı Cihân-nümâ*, Neşri Tarihî, C. I., (Hazırlayanlar: Fâik Reşid Unat Mehmed A. Köymen) Türk Tarih Kurumu Basımevi 1949.
- 105- Ocak Ahmed Yaşar, "Emirci Sultân Zâviyesi" *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, s. 9 (1978).
- 106- Okçuzâde Mehmed Şâhî, *Ahsenu'l-hadis*, İstanbul İkdâm Matbaası, 1314.
- 107- Osmanzâde Hüseyin Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ-yı Ebrâr ve Şerh-ı Esmâr-ı Esrâr*, Süleymaniye, Yazma Bağışlar, V, 2305-2309.
- 108- Öztuna Yılmaz, *Büyük Türkiye Tarihî*, İstanbul 1977, Ötüken Yayınları.
- 109- Peçevî İbrâhim Efendi, *Tarih-i Peçevî*, II, İstanbul Matbaa-i Âmire, 1283.
- 110- Rif'at Ahmed (Yağlıkçızâde), *Luğat-ı Tarihîyye ve Coğrafiyye*, VII, İstanbul 1299-1300.
- 111- Rizâyî Hasan (Aksaraylı), *Dîvân-ı Hasan Rızâyî*, Süleymâniye, H. Mahmûd Efendi, 3347.
- 112- er-Rifâi Seyyid Ahmed, *el-Burhânu'l-müeyyed*, Tahkik ve neşr: Hüseyin Nâzım el-Halvânî er-Rifâi, Hadislerin tahkiki: Abdullah el-Hereri el-Habeşi, Dimâşk (Şam) Bilâ-tarih.
- 113- Sâdi Sarühânî, *Türk Mutasavvıfı Aziz Mahmûd Hüdâyî*, Dâru'l-fünûn İlahiyât Fakültesi mezûniyet tezi, İslâm Araştırmaları Kütüphânesi tez: V.
- 114- Selânikî Mustafa Efendi, *Selânikî Tarihî*, İstanbul Matbaa-i Âmire, 1281, C. I. *Selânikî Tarihî*, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphânesi, Bağdat Köşkü, 202.
- 115- Sünbülî Mehmed Sâmî, *Esmâr-ı Esrâr*, İstanbul, Cemâl Efendi Matbaası, 1316.
- 116- Süreyyâ Mehmed, *Sicill-i Osmânî yahut Tezkire-i Osmâniye*, IV, İstanbul 1308.

- 117- Sâhaf Nürî, *Külliyât-ı Divân-ı Hazret-i Hüdâyî Aziz Mahmûd Efendi*, İstanbul Muhib Matbaası, 1287.
- 118- Pakalın Mehmed Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, III, İstanbul M.E.Basımevi, 1971.
- 119- Ramazanoglu Mahmûd Sâmî, Hz. *İbrâhim Halilullah*, İstanbul, Fâtih Gençlik Vakfı Matbaası.
- 120- Revnakoğlu Cemâleddin Server, *İstanbul Tekkeleri Tarihî Notları*, İstanbul Divân Edebîyatı Müzesi, Arşiv:A,B.
- 121- Şapolyo Enver Behnan, *Tarikatlar ve Mezhepler Tarihî*, İstanbul 1964.
- 122- Şenocak Kemâleddin, *Kutbu'l-ârifin Seyyid Aziz Mahmûd Hüdâyî*, İstanbul 1970.
- 123- Şemseddin Sâmî, *Kâmûsu'l-alâm*, İstanbul, VI, 1306-1316.
- 124- Şeyhî Mehmed, *Vakâyulu'l-fuzalâ*, (Zeyl-i Şakâyık), Bâyezid, Velîyyüddin Efendi, II, 2361-2362. *Silsilenâme-i aliyye-i meşâyih-i sûfiyye*, H. Selimağa, Hüdâyî 1098.
- 126- Tabibzâde Mehmed Şükrî, *Derûn-ı İslâmbol'da Hankâhlar*, Belediye Kütüphânesi, Yazma K 75.'in Fotokopi nüshası.
- 127- Tahir Mehmed (Bursalı), *Hacı Bayram Velî*, İstanbul İkbâl Kütüphânesi, 1341/1925. .... *Osmanlı Müellifleri*, III, İstanbul Matbaa-i Âmire, 1333.
- 129- Tanpınar Ahmed Hamdi, *Beş Şehir*, M.E.B. 1000 Temel Eser, İstanbul 1969.
- 130- Tansel Fevziye Abdullah, "Seyyid Aziz Mahmûd Hüdâyî" *Ankara Üniversitesi İlahiyât Fakültesi Dergisi*, XV (1967).
- 131- Tahralı Mustafa, *İstanbul Yüksek İslâm Enstitüsü Tasavvuf Notları*.
- 132- Tanyu Hikmet, *Tarih Boyunca Yahûdiler ve Türkler*, II. Baskı, Bilge Yayınları.
- 133- Taşköprülüzâde Ahmed İsâmüddin, *eş-Şakâku'n-numâniyye fi ulemâi'd-devleti'l-Usmâniyye*, I, Beyrut 1975.
- 134- Tayyârzâde Ahmed Atâ, *Tarih-i Atâ*, İstanbul 1293.
- 135- et-Tehânevi Mustafa Ali el-Fârûkî, *Keşşâfu ıstılahâti'l-fünûn*, neşr: Ahmed Cevdet, İstanbul İkdâm Matbaası.
- 136- Tezeren Ziver, *Seyyid Aziz Mahmûd Hüdâyî*, İstanbul 1984.
- 137- Uşşâkizâde Seyyid İbrâhim, *Uşşâkizâde Zeyl-i Şakâyık*, Otto Harransowitz Wiesbaden 1965, Hans Joachim Kissling.
- 138- Uzunçarşılı İ. Hakkı, *Osmanlı Tarihî*, T.T.Kurumu Neşriyatı, I.c. 1972, II.c. 1975, III.c. 1977. .... *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı*, Ankara 1945, T.T.K. Basımevi.
- 140- Üftâde Mehmed Muhyiddin, *Divân*, İstanbul, Necm-i İstikbal Matbaası, 1328 Bursalı M. Tahir neşri.
- 141- el-Üsküdarî Mehmed b. Mustafa., *Hucetu's-sâlikîn*, Millet Kütüphânesi, Ali Emîrî 1336/4.
- 142- Uludağ Süleyman, *Tasavvuf İlmîne Dâir Kuşeyri Risâlesi*, İstanbul 1978, Dergâh Yayınları.
- 143- Vahyî (Muallim), *Müslümanlık ve Türklüğü Yükseltmeğe Çalışanlardan Bursalı Tahir Bey*, Orhâniye Matbaası 1334-1335.
- 144- Vicdânî M. Sâdık, *Tomar-ı turuk-ı aliyye'den Halvetiyye Silsilenâmesi*, İstanbul 1338.
- 145- Yâkût Şihâbüddin b. Abdullah, *Mu'cemu'l-buldân*, V, Beyrut 1977.
- 146- Yazıcı Tahsin, "Fetihten sonra İstanbul'da İlk Halvetî Şeyhleri" *İstanbul Enstitüsü Dergisi*, II (1956).
- 147- Yıldız Sâkıp, *Büyük Türk Müfessiri İsmâil Hakkı Bursevî 1975*. (Fransızca doktora tezinin müellif tercemesi daktilo nüshası.
- 148- Yurd Ali İhsân, *Fâtih'in Hocası AKŞEMSEDDİN*, İstanbul, 1972.
- 149- Yurdaydın Hüseyin Gâzî, *İslâm Tarihî Dersleri*, Ankara Üniversitesi İlahiyât Fakültesi Yayınları, 1971.
- 150- Yûsuf Sinan Efendi, *Tezkire-i Halvetiyye*, Süleymâniye Es'ad Efendi, 1372.
- 151- *Menâzilü's-sâlikîn Tercemesi*, Süleymâniye, Mihrişah Sultân 253.
- 152- *Menâkib-ı Hüdâyî*, Ankara Üniversitesi, Dil Tarih Coğrafya Fakültesi, İsmâil Sâib 1.5025, (Eserin müellifi belli değil)
- 153- İslâm Ansiklopedisi, (İlgili Maddeler), M.E. Basımevi 1965.
- 154- İstanbul Ansiklopedisi, (Hazırlayan: Reşad Ekrem Koçu) İlgili Maddeler İstanbul 1958-1968 9c.

MİLLÎ MÜCADELE VE ÖZBEKLER TEKKESİ

Süleyman Beyoğlu¹

Biz burada Osmanlı devleti-tekke ilişkilerini siyasi ve iktisadi açıdan ele almaya çalışacağız. Çünkü tekkeler hakkında Osmanlı arşivi oldukça ilginç belgeler ihtiva etmektedir. Burada araştırmalarımız sırasında devletin Özbekler tekkesine yaptığı tahsisatlara ve tekke şeyhlerinin sarayla ilişkilerine dair rastlanılan orijinal belgeler değerlendirilecektir. Özelde Üsküdar Özbekler tekkesi² ve genelde tekkeler üzerinde bazı önemli ilmî çalışmalar bulunmaktadır.³ Ancak bu çalışmalarda birkaç arşiv vesikası dışında Osmanlı arşiv belgeleri yeterince kullanılmamıştır. Biz bu çalışmalara bir katkıda bulunmak için makalemizi kaleme aldık. Aslında Özbekler tekkesinin dinî yönünden çok bizi sahamız itibariyle ilgilendiren siyasi ve iktisadi yönü olmuştur. Bu anlamda Sultantepe Özbekler Tekkesi'nin Millî Mücadele tarihimiz açısından da önemli bir yeri bulunmaktadır.

Tekkelerin Osmanlı dinî, siyasi, kültürel ve sosyal hayatında önemli bir yeri olduğu açıktır. Bu sebeptendir ki, diğer Müslüman topluluklar arasında olduğu gibi Osmanlı Devleti'nde bu tür dinî kurumların sayıları oldukça fazladır. Bunlardan biri de Üsküdar'da Orta Asya'dan İstanbul'a gelenlerin barınağı olarak tesis edilmiş olan Özbekler Tekkesi'dir. Nakşibendî tarikatına bağlı olan tekke "el-Hac Hoca Hâce, Hacı Hoca, Kalendarhane" gibi adlarla anılmıştır. Özbekler Tekkesi 1166/1752-53'te Maraş valisi Abdullah Paşa (ölm. 1755) tarafından kurulmuştur. 1752-58'de, Çapraştılı Hasan Ağa adında bir şahsın masraflarını karşılamasıyla ilk postnişin Şeyh Seyyid Hacı Hâce Abdullah Efendi, tekkeyi mensup olduğu Nakşibendî tarikatına vakfetmiştir⁴. Başlangıçta mescit-

¹ Prof. Dr., M.Ü., Fen-Edebiyat Fakültesi.

² M. Baha Tanman, "Özbekler Tekkesi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, VI, İstanbul, 1994, 200-202; Cengiz Bektaş, "Özbekler Tekkesi", *Tarih ve Toplum Dergisi*, sayı 8(Ağustos 1984), 40-45; sayı 9(Eylül 1984), 38-43; Süleyman Beyoğlu, "Osmanlı Devleti'nin Üsküdar Özbekler Tekkesi'ne Yaptığı Tahsisatlar", *Bir Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, sayı 7 (İstanbul 1997), 27-34; Şeyh listelerinde geçmeyen Mustafa Efendi (Seyyid Baba)'nin de Üsküdar Özbekler tekkesi şeyhi olduğu, 12 Kasım 1781'de vefat ettiği görülmektedir (Mehmet Süreyya, *Sicill-i Osmânî*, IV, İstanbul, 1893, 448).

³ Mustafa Kara, *Tekkeler ve zaviyeler*, İstanbul 1980; İrfan Gündüz, *Osmanlılarda Devlet-Tekke Münasebetleri*, İstanbul, 1981; Günay Kut-Turgut Kut, "İstanbul tekkelerine ait bir kaynak: Dergah-nâme", *Türkische Miszellen R. Anhegger Festschrift*, İstanbul, 1987, 213-236. Bu makale tekkeler hakkında oldukça geniş bir bibliyografya ihtiva etmektedir.

⁴ Tekkenin inşasının 1171-1187/ 1757-1774 yıllarında olduğu da mescit kitabesine dayanarak iddia edilmektedir (F. Sinem Eryılmaz, *Sultantepe Özbekler Tekkesi*, (b.y ve t. y), 5).

tevhidhaneye minber konularak hizmet eden tekke zaman içinde yapılan ilavelerle tam teşekküllü bir tarikat tesisi haline gelmiştir. Tekke'ye, 1 Cemaziyel evvel 1174/ 9 Aralık 1760 tarihinde çıkarılan bir ferman gereğince Filibe Mukataası malından her ay iki kile ve her gün bir vukiyye pirinç tahsis edildi. Ancak Filibe'den pirincin nakli sırasında yarı miktarı yollarda ziyan oluyordu. Filibe'den Özbekler Tekkesi'ne tahsis edilen pirincin tekke marifetiyle getirilmesi güçlüğü dikkate alınarak, tekkeye gelen fakirlerin beslenmesinde kullanılan iaşenin Matbah-ı Amire'den günlük bir şinik verilmesine karar verildi. 3 Cemaziyel-ahir 1180/ 6 Kasım 1766'de Sultan Mustafa'nın ölümü üzerine, Tekkeden Musa ve Seyyid Nizameddin Mehmed kardeşler bu beratı yenilemişlerdi. Seyyid Nizameddin Mehmed Efendi'nin ölümüyle oğlu Seyyid Şeyh Cemaleddin adına 1199/1785 yılında beratın yeniden "tecdid" edildiği anlaşılmaktadır (5 Ramazan 1206/ 2 Kasım 1791)⁵. Şeyh Cemaleddin Efendi tekkeye verilmekte olan her ay 2 kile ve her gün 1 vukiyye pirinci 1224/ Ağustos 1809 senesi Receb'inde de almaktaydı⁶. 4 Cemaziyel-evvel 1213/1798 tarihinde selefi Şeyh Mehmed Efendi'nin (1210/1795) ölümü üzerine tekke şeyhliğine, Semerkandî Elhac Nazır Efendi getirildi. O'nun şeyhliği döneminde padişahın tekkeye Filibe mukataası malından fakirlerin ihtiyacı için günlük bir şinik pirinç tahsis ettiğini öğreniyoruz⁷. Filibe'den günlük pirincin getirilmesi imkânsız olduğundan, pirinç Matbah-ı Amire'nin ocaklık tahsisatından veriliyordu. Nazır Efendi'den sonra yerine geçen Şeyh Buharalı Halil Efendi de eskiden olduğu gibi pirinci alabilmek için Divan-ı Hümâyuna başvurarak, Rebiülevvel 1214/Ağustos 1799 tarihinde sadır olan fermanla aynı hakka sahip oldu. Durum Rikab-ı Hümâyûn defterdarı Mehmed Salih Efendi'nin telhisiyle baş mukataa kalemine bildirildi⁸.

Şeyh Hacı Halil Efendi'nin vefatından sonra (1228/1813) yerine geçen oğulları Şeyh İbrahim ve İsmail Efendiler yukardaki bir şinik pirinç hakkını almaya devam ettiler (2 Safer 1230/14 Ocak 1815)⁹. Es-şeyh Mehmet Sadık ve Es-seyyit Abdürezzak Efendi Divân-ı Hümâyûn'a arzuhal verip El-Hac Halil Ağa İbn-i Hasan Efendi Vakfı'ndan olan Özbekler Tekkesi'ne, Filibe Nezareti mukataasından; günlük 1 şinik erz (pirinç) ve Ahyolu Memlahasından; günlük 1 şinik melh (tuz) tahsisinin devamı için başvurdu. Şeyh İbrahim Efendi'nin, çocuksuz vefatından sonra tekkeye yapılan bu tahsisat ikiye ayrılarak İbrahim ve İsmail İbn-i Halil Buharî Efendilere 10 Rebi'ül-ahir 1237/4 Ocak 1822 tarihinden itibaren verilmeye devam edilmişti¹⁰. Görüldüğü gibi tekkenin bütün ihtiyaçları devletin gelirlerinden karşılanıyordu. Bu da doğal olarak devletin tekkeleri dikkatle izlemesi ve kontrol etmesini sağlamaktaydı. Tekkenin malî bağımsızlığının olmaması devlet menfaatlerine aykırı bir konumda bulunmamasını da zorunlu kılıyordu. Devletle herhangi bir çatışmada dergâhın gelirleri kısıtlanabilir, hatta kapatılabilirdi. Böylelikle tekke ve devlet uyumlu bir şekilde ilişkilerini ayarlıyorlardı. Osmanlı Devleti'nin tarikatlara yaklaşımı da düzenini bozmadıkları sürece olumluydu. Devlet-tarikat münasebetleri de oldukça dengeli idi. Devlet bunların dinî ve sosyal bir fonksiyon icra ettiğini görüyor ve destekliyordu. Dergâh işlerinden evkaf nazırlığı sorumluydu. Ayrıca Özbekler Tekkesi 1260/1844 yılında Sultan Abdülmecid (1839-1861) tarafından bu-

⁵ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BA), Cevdet - Evkaf, nr. 15173, lef-1.

⁶ BA, Cevdet - Evkaf, nr. 15173, lef-2.

⁷ BA, Cevdet - Evkaf, nr. 8528.

⁸ BA, Cevdet - Evkaf, nr. 25778.

⁹ BA, Cevdet - Evkaf, nr. 25094, lef, 1-6.

¹⁰ BA, Cevdet - Evkaf, nr. 21281.

günkü şekliyle yeni baştan inşa ettirilmiştir. Arşivde rastlanan diğer bir belgeden öğrendiğimize göre, Üsküdar Özbekler Tekkesi şeyhleri Abdürrezzak (ölm. 1854) ve Mehmet Sadık Efendiler'in her birine 50'şer kuruştan aylık 100 kuruş maaş bağlanmıştır. Bu süre sonra Mehmed Sadık (ölm. 17 R 1262/ 14 Nisan 1846) Efendi'nin de vefatı üzerine uhdesine düşen şeyhlik hissesi aylık 50 kuruş maaşın kendilerine tahsisini oğulları İbrahim Edhem ve Mehmed Salih Efendiler talep ettiler. Şeyh Abdürrezzak Efendi'nin uygun görmesiyle aylık 50 kuruşun adı geçenlere bağlanması hakkında irade çıktı. (27 Nisan 1846)¹¹. Tekkenin akarsuyu olmadığı için derin bir kuyu yaptırılmıştı. Bu kuyunun "âbkeşi" (sucu) olmadığından her sene 200 kuruş kova, ip vs. masrafı ve âbkeş ücretinin karşılanmasında zorluk çekildiği Şeyh Abdürrezzak Efendi tarafından padişaha bildirildi. Padişah su teminini de hayırlı bir iş olarak gördüğünden tekkeye bütün masrafları Mart 1262 (1846)'dan itibaren altı ayda bir defa 100 kuruştan senelik 200 ve aynı sene Haziran'ından başlayarak her ay verilmek üzere 15 kuruş âbkeş ücreti tahsisini uygun gördü (13 Haziran 1846)¹².

Özbekler Tekkesi'nin ihtiyaçları bitip tükenmek bilmiyordu. Nitekim daha 1847 yılı başında dergâha verilen taamiye (iaşe) yetmediğinden Şeyh Abdürrezzak zam talebinde bulundu. Haremeyn hazinesinden ve Sultan Abdülmecid Han vakfından fakirler için 200 kuruş, Şeyh Abdürrezzak ve ortağına ise maaş olarak 100 kuruş veriliyordu. Dervişlerin ve fakirlerin sıkıntı çekmemeleri maksadıyla tahsisatlarına 200 kuruş daha zam yapıldı. Böylece tekke, ayda 500 kuruş almaya başladı (21 Ocak 1847)¹³.

Özbekler Tekkesi şeyhleri Rumeli ve Anadolu'da vefat eden Özbek ahalisinden varisi olmayan kimselerin terekelerini emanete alıyordu. Mesela Şeyh Abdürrezzak Efendi Üsküp'te ölen Hücetü'l-İslam adlı kimsenin mirasının bedeli olan 1764 kuruşu almak üzere Beytü'l-mâl'a başvurdu. Konu Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'ye havale edildi. Daha önce sadır olan fermanla vefat eden Özbeklerin mirasları tekkeye bırakılmıştı. Vârisi olanların terekeleri Beytül-Mâl'de korunup varisleri çıktığında kendilerine teslim ediliyordu.

Meclis-i Vâlâ, nisaba malik olmayan, yani terekesi cüz'i bulunanların bedelinin Abdürrezzak Efendi'ye verilmesini uygun buldu. Fakat şeyhin alabileceği "hadd-ı nisâb" keyfiyeti 200 dirhem gümüş (fizze)'ten ibaret olduğu belirtilmişti. Bu cümleden olarak Özbek ahalisinden ölenlerin terekeleri bedeli 500-600 kuruş olduğunda tekkeye, o miktarı aşanlar ise devlet hazinesinde alıkonulacaktı (4 Mart 1848)¹⁴. Anlaşıldığı üzere devlet yüksek oranda kalan mirasları tekkeye vermek taraftarı değildi. Belki de böylece terekelerin malî bakımdan çok zengin bir duruma gelmesinin önü alınmak isteniyordu. Çünkü kendilerine yeterince tahsisat veriliyordu. Tekke şeyhlerinin şahsî olarak zenginleşmelerinin de sakıncalı bulunduğu söylenebilir. Böylece devletin tereke gelirlerinin de önemli ölçüde azalmasının önüne geçiliyordu. Zaten bu gelirler başka hayır işlerinde kullanılıyordu.

1852 yılına gelindiğinde tekke harap olmuştu. Tamiri için 4400 kuruş ile yerlere döşenen hasır masrafı 1100 kuruşun Laleli Vakfı'ndan ödenmesi kararlaştırılmıştı. Tekkenin tamiri ayrılan paradan 1800 kuruş daha fazlaya mal olmuştu. Yapılan toplam

¹¹ BA, İrade-Dahiliye, nr. 6150.

¹² BA, İrade-Dahiliye, nr. 6215.

¹³ BA, İrade-Meclis-i Vâlâ, nr. 2207.

¹⁴ BA, İrade-Meclis-i Vâlâ, nr. 2831.

7300 kuruşluk masraf Laleli Vakfı'nın 1267/1851 senesi gelirlerinden sağlandı (8 Nisan 1852)¹⁵.

Özbek ahalisinden Osmanlı topraklarında ölenlerin terekeleri satıldıktan sonra çok veya az elde edilecek gelirleri emaneten devlet hazinesine bırakılıyordu. Şeyh Abdürrezzak Efendi'nin ölümüyle yerine geçen Mehmed Efendi bu terekelerin varis veya vekilleri çıkarsa “ber vech-i şer’î” olmak üzere verâsetin yerine ulaştırılma işini müstakil olarak yapmaya başladı. Osmanlı topraklarında ölen Özbek ahaliden kalan mirasların idaresinin şeyhe verilmesi bu konuda bazı suistimallerin olabileceğini akla getirmektedir. Belki de sahte mirasçılar devlet hazinesine gelerek ölenin varis veya vekili olduğunu iddia ediyor ve ölen şahsın varisleri hakkında yeterli bilgi sahibi olmayan devlet memurları bazı hatalar yapıyordu. Doğru işlemeyen sistem gerçek mirasçı olan Özbekler Tekkesi ve devlet hazinesi zararına yol açıyordu (22 Şubat 1857)¹⁶.

İstanbul ve Bilâd-ı Selâse’de bulunan bütün tekke ve zaviyelere her senenin başında Haremeyn-i Muhteremeyn Hazinesi’nden verilmekte olan otuzar guruş Muharremiye’nin Bülbül Deresi’ndeki Divâne Ali Özbek Tekkesi’ne de ödendiği görülmektedir¹⁷. Buhara ahalisinin ağırlanmasında kullanılan dergâhın tahsisatı, ihtiyaçları yeterince karşılayamıyordu. Şeyhler bir sanat öğrenip az olan gelirleri artırmaya çalışıyordu. Mesela Şeyh Hacı Mehmed Salih Efendi daha önce öğrendiği litografya usulüyle kitap basmaktaydı. 1860 yılında harflerle kitap basmak üzere Meclis-i Maarif’e müracaat etmiştir. O dönemde İstanbul’da neşriyat yapmak isteyenler Meclis-i Maarif ve zabtiye tarafından incelendikten sonra sadaretin onaylamasıyla “basmahâne” açabiliyorlardı. Aslında İstanbul ve bazı eyaletlerdeki ecnebiler “hurûfla” neşriyat yapmaktaydı. Şeyh Mehmed Efendi’nin Osmanlı tebaasından olduğu halde hususî izin alması memnuniyetle karşılandı. Hatta zabtiye müşiri, şeyhin kanunlara aykırı davranmayacağına dair kefil olmuştu. Kendisinden mühürlü senet de alınmıştı. Mehmed Efendi basacağı kitap ve risâleleri öncelikle Meclis-i Maarif’e göndererek ruhsat alacaktı. İzinsiz kitap basmayacak ve usullere aykırı bulunur ise basmahânesi kapatılacak, kendisi ve kefilinde haklarında verilecek ceza icra edilecekti. Mehmed Salih Efendi kısa sürede basmahane açma ruhsatı aldı (11 Mayıs 1860)¹⁸.

Özbekler Tekkesi’nin binaları 1890’lı yıllarda oldukça harap olmuştu. Şeyh Edhem Efendi’nin (ölm. 1904) tahsisat artırılması isteği ve dergâhın hazine-i hassaca tamir edilmesi II. Abdülhamid tarafından kabul edildi. Eğer evkaf hazinesinde bir miktar fazlalık olursa tahsisatının artırılması da öngörülmüştür (10 Mart 1891)¹⁹. II. Abdülhamid’in bu cömertliği ve hayır severliği üzerine postnişin Edhem Efendi kendi imal ettiği süslü bir yazı çekmecesini, kendisi gibi, iyi bir marangoz olan padişaha hediye etti. Çekmecenin imalinde gösterilen maharet takdirle karşılanmış, şeyhe mükafat olarak bir iftihar madalyası verilmiştir (8 Nisan 1891)²⁰. Dahiliye Nezareti’nin 1301/1883-1884 tarihli istatistik cetvelinde burada 13 erkek ve 8 kadının ikamet ettiği belirtilmekte, ayrıca Maliye Nezareti’nin taamiye ve tahsisat defterinde tekkeye günde 2 okka et, yılda 372 kuruş verildiği bildirilmektedir.²¹

¹⁵ BA, İrade-Meclis-i Vâlâ, nr. 8179, lef, 1-2.

¹⁶ BA, İrade-Meclis-i Vâlâ, nr. 16080, lef, 1-2.

¹⁷ BA Cevdet-Evkaf, nr. 16321.

¹⁸ BA, İrade-Dahiliye, nr. 30173, lef, 1-5.

¹⁹ BA, İrade-Dahiliye, nr. 95389.

²⁰ BA, İrade-Dahiliye, nr. 95695.

²¹ B. Tanman, *aynı madde*, 200.

Özbekler Tekkesi sanat ve sanayi tarihimizde açısından önemli bir rol oynamıştır. Şeyh Mehmed Sadık Efendi ana yurdu Buhara'da öğrendiği ebru sanatını İstanbul'da devam ettirdi. Ebru sanatını oğulları İbrahim Edhem ile Mehmed Salih Efendi'ye öğretmiştir. 1829 yılında tekkede doğan Şeyh İbrahim Edhem Efendi birçok sanatı bilmesiyle ünlenmişti. İbrahim Edhem Efendi, hattatlık, ebruculuk, doğramacılık, marangozluk, oymacılık, hakkâklık, matbaacılık ve dokumacılık gibi pek çok el sanatını büyük bir beceri ile yapıyordu.²² Edhem Efendi babası Şeyh Sadık Efendi ve tekkeye gelen Buharalı alimlerden dersler alarak Arapça, Farsça ve Çağatayca öğrenmiş bu dillerde şiirler yazmıştı. Çarşambalı Arif Bey'den talik dersi almış ve sonrada kendisine icazetname verilmişti. Bu yeteneklerinden dolayı kendisine “hezarfen²³” lakabı verilmişti. Edhem Efendi, 1863'deki uluslararası İstanbul sergisine katılmış, burada sergilediği dokuma seccadeleri büyük beğeni kazandı²⁴. Şeyh Edhem Efendi, yaptığı buhar makinesi ile 1867 uluslararası Paris Fuarı'na katılıp madalya aldı. Şeyh Edhem Efendi'nin icadı olan buhar makinesinin plakası halen tekkede muhafaza edilmektedir. Bunun yanında Şeyh Edhem Efendi, tekkesinde, kuyudan su çekebilen bir tulumba yaptığı gibi, icat ettiği bir sünnet aletiyle de Almanya'dan takdirname de aldı.

Döneminde büyük bir ebru ustası olan Edhem Efendi, aralarında Sami Efendi, Aziz Efendi ve Abdülkadir Kadri Efendi'nin de bulunduğu birçok ebru sanatçısı yetiştirmiştir. Bu maharetlerini bilen Midhat Paşa 1869'da kurduğu Mekteb-i Sanayi'nin başına Şeyh Edhem Efendi'yi getirmişti. Bu okulda pek çok tornacı ve tesviyeci yetiştiren, Türkiye'de ilk kurşun borunun dökümünü gerçekleştiren Şeyh Efendi, hakkında düzenlenen “tekkede top döküp sarayı havaya uçurur” yollu jurnaller yüzünden kale ve Harem-i Şerif'in onarımı bahanesiyle Hicaz'a yollanmıştır. Edhem Efendi gençliğinde okçuluğa da merak sarmış bu spor da bazı başarılar da elde etmişti. Ayrıca 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbinde Üsküdar'da teşkil edilen Mevkib-i Hümayun'da kumandanlık vazifesiyle bulunmuştur²⁵. Ayrıca İbrahim Edhem Efendi'nin, tekniğini bir Hintliden öğrendiği dokumaları Sultan Abdülhamid'in çok beğendiği ve sarayın mefruşatında kullanılacak dokumaları kendisine sipariş ettiği söylenmektedir. Edhem Efendi'nin meşihatı (1855-1904) sırasında bir bilim ve sanat yuvasına dönem Özbekler Tekkesi'ne Matematikçi Salih Zeki Bey, Mekteb-i Harbiye Nazırı Galib Paşa, Ressam Hüseyin Zekai Paşa, Halide Edib Adıvar'ın babası Edib Bey, Filozof Rıza Tevfik (Bölükbaşı), Hattatlar Sami Efendi, Aziz Efendi, Abdülkadir Kadri Efendi, Necmeddin Okyay gibi ünlü simaların devam ettiği bilinmektedir²⁶.

1894 yılında tekkenin tekrar tamiri gündeme geldi. Yapılan keşifte 56.000 kuruşla bunun gerçekleştirilebileceği tespit edildi. Tekkenin gelirleri olmadığından tamirin evkafın fazla gelirlerinden yapılması kararlaştırıldı. Şehremânetince yapılan ikinci keşifte mecîdi 19 kuruş hesabıyla 45.016 guruş 36 para olarak saptanan masrafın “zuhurat” gelirlerinden 1308/1891 yılına mahsuben ödendiği görülmektedir (22 Mart

²² Aynı madde, 200.

²³ “Hezarfen” kelimesi çok hünerli anlamına gelmektedir.

²⁴ Rifat Önsoy, *Tanzimat dönemi Osmanlı sanayii ve sanayileşme politikası*, Ankara, 1988,87.

²⁵ Mehmed Nermi Haskan, *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, I, İstanbul 2001, s. 435. Araştırmacı Haskan, eserinde Özbekler Tekkesi ve haziresinde bulunan mezar taşları ve kitabelerini okumuştur (s. 438-442).

²⁶ B. Tanman, aynı madde, 200; Üsküdarlı bir yazara göre Özbekler Tekkesi, Üsküdar'ın manevi kültürüne yön vermiş olan dört büyük tekke kadem sırasıyla Aziz Mahmud Hüdayi Dergâhı, Özbekler Tekkesi, Sandıkçı Dergâhı ve Nasûhi Dergâhı olarak sayılmaktadır (Ahmed Yüksel Özemre, *Üsküdar'da Bir Attar Dükkânı*, İstanbul 1996, 14-15,23, 75-76.)

1894)²⁷. Tekke'nin 8 Eylül 1898 tarihinde saraydan verilen tahsisatının artırıldığı görülmektedir. Nitekim Sultan II. Abdülhamid'in iradesiyle tekkenin tahsisatına günlük 18 fodla, 2 okka et ile aylık 30 okka sade yağ, 4 çeki odun ve yıllık 2.500 okka kömürle sebze ve diğer masrafları içinde ayda 350 guruşluk zam yapılmıştır²⁸. Takriben on sene sonra tekke yine tehlikeli bir şekilde harap oldu. Dergâhın tamiri gümüş mecidî 19 kuruştan 27.500 kuruş bedelle müteahhit boya tüccarı Ali Efendi'ye ihale edildi. Masraf, II. Mahmud'un vakfının 1322 yılı gelirlerinden karşılandı. Dergâhın on yıl evvelki tamiri de aynı vakıftan ödenmişti. Tamir fazla masraf yapılmadan 16 Ağustos 1906'da başladı²⁹. Bu olaydan tam bir yıl sonra Kalenderhâne (Özbekler Tekkesi) dergâhının Horhor'daki Hindiler Dergâhı'nı emsal göstererek tayinatlarının artırılmasını istediği görülmektedir. Şûrâ-yı Devlet durumu ele alarak, "muhtacîn Münhâlâtı"nın ilerdeki gelirlerinden karşılanmak üzere emsali gibi senelik 1328 kuruş 28.5 paranın tekkeye tahsisini uygun buldu (22 Ağustos 1907)³⁰.

Özbekler Tekkesi'nin Buhara'dan gelip Osmanlı Devleti tabiyetine geçmek isteyenler için de bir tasdik veya güvenlik soruşturması merkezi olduğu anlaşılmaktadır. Mesela Osmanlı tabiyetine geçmek isteyen Murad Efendi adlı şahıs Şeyh Sadık Efendi'ye sorularak işlem yapılmıştır³¹. 20 Nisan 1915'te vefat eden Şeyh Sadık Efendi'nin dergâhın haziresine gömülmesi için saraydan izin alınmıştır³².

İstanbul'da bulunan bir çok asker ve sivil erkan Milli Mücadele'nin başlamasından sonra Anadolu'ya geçmek için her türlü tehlikeyi göze almışlardı. İstanbul'un 16 Mart 1920'de İtilâf Devletleri tarafından resmen işgali, Milli Mücadele'yi destekleyen insanların İstanbul'da kalmalarını tehlikeli hale getirmişti. Ayrıca İtilaf Devletleri'nin başkenti işgal etmeyeceklerini açıklamalarına rağmen Mondros Mütarekesi'nin 7. ve 24. maddelerini kendi menfaatlerine yorumlayarak işgallere devam etmeleri sulh yoluyla barış arayanların umutlarını söndürdü. Bu süreç işgalcilere silahlı mukavemet taraftarı vatanperverleri haklı çıkardı. Meclis-i Mebûsân'ın basılması, üyelerinin tutuklanması, bazı vatanperverlerin İtilâf Devletleri ve İstanbul hükûmetleri tarafından aranmaya başlama-

²⁷ BA, İrade-Evkaf, nr. 5/N 1311, lef, 1-2.

²⁸ BA, İrade-Hususi, 83/21 R 1316; Vahdetin Engin, *Sultan Abdülhamid ve İstanbul'u*, İstanbul 2001, s. 128.

²⁹ BA, İrade-Evkaf, nr. 11/C 1324, lef, 1-2.

³⁰ BA, İrade-Evkaf, nr. 1/B 1325, lef, 1-2.

³¹ BA, Dahiliye-İdare (DH-İD), nr. 61-1/58. Buhara'da 1283 yılında doğan Murad Efendi, 13-14 sene evvel İstanbul'a gelmiş ve ticaretle meşgul olmaktadır. 1322 tarihinde Hayreddin Çavuş mahallesindeki Şeyh Osman Efendi tekkesi imamı müteveffa Nuri Efendi'nin kızı Fatma Tevhide Hanım ile evlenerek biri 7-8 yaşında Saime ve diğeri 2 yaşında Şükriye adlarında iki kızı vardı. Üsküdar Selman Ağa mahallesinde Şeyh Cami-i şerifi sokağındaki küçük yokuşta bundan üç sene evvel satın aldığı arsa üzerine bir buçuk sene sonra yeniden 14 numaralı haneyi inşa ettirerek ikamet ediyordu. Çevresinde Buharalı olarak tanınmış ve bu cihet Özbekler tekkesi şeyhine sorulmuştu. Ne hanımı ne de çocukları o tarihe kadar nüfusa dahil edilmişti. Murad Efendi "hüs-n-i hâl ve şâyân-ı itimad" takımından olduğundan, elinden bir de tahhüt senedi alınarak İstanbul polis müdüriyetinin de onaylamasıyla Murad Efendi Osmanlı tabiyetine alındı (29 Ocak 1915).

³²BA, İrade-Mabeyn-i Hümâyün, nr. 20/C 1333. Şeyh Edhem Efendi'nin oğlu olan Şeyh Sadık Efendi, Ravza-i Terakki adlı okulda Farsça öğretmeniydi. M. Sadık Efendi, *Üss-i lisan-ı Türki* adlı bir Çağatay grameri yazdı. Bu eser 1313'te İstanbul'da basıldı (G.M. Smith, "The Özbek Tekkes of İstanbul", *Der İslam*, sayı 57/1, (1980), 137; Sultan Ahmed Özbekler Tekkesi Şeyhi Süleyman Efendi de *Lugat-ı Çağatayî ve Türkî-yi Osmanî* adlı bir Çağatayca sözlük kaleme almıştır. Bu eser de 1298'de İstanbul'da basılmıştır (Azmi Özcan, "Özbekler Tekkesi postnişini Buhara'lı Şeyh Süleyman Efendi bir "Double Agent" mi idi?", *Tarih ve Toplum*, sayı 100, (Nisan 1992), 16. Bu iki eser veya şeyh genellikle karıştırılmaktadır. Aslında M. Sadık Efendi gramer, Süleyman Efendi lugat yazmıştır.

sı veya tutuklanması, mebus, subay ve memurların Anadolu'ya geçişini hızlandırdı. Anadolu'ya yalnız subay ve sivillerin geçişi değil, gerekli silah ve cephanenin de kaçırılması gerekiyordu. Boğazlar ve önemli deniz yollarının, işgal devletlerinin denetim ve kontrolünde olması milli mücadeleye katılacak insan ve kaçırılacak silahlar için en emin yolun karayolu olduğunu gösteriyordu. İşgal devletlerinin kontrolü altında ki İstanbul'da vatanın kurtuluşu için çalışmalar yapmak her geçen gün imkansız hale geliyordu. Dolayısıyla Milli Mücadele'ye katkı yapan en önemli güzergâh İstanbul-İzmit-Geyve-Adapazarı yoluyla Anadolu'ya ilk geçişlerin büyük çoğunluğu bu yol üzerinden gerçekleşmişti. Bu geçişler sırasında yolculara kılavuzluk ve lojistik destek sağlayan kuruluşlardan biri de Karakol Cemiyeti idi. Cemiyet geçişlerin güvenli ve kolayca yapılabilmesi için bir menzil hattı teşkilatı kurmuştu. Bu teşkilatın başında Kocaeli Kuvva-yı Milliye Kumandanı Yenibahçeli Şükrü Bey bulunuyordu. Menzil teşkilatının Kadıköy mıntıkasında Orhan Veysel Bey, Gebze mıntıkasında Dayı Mesut (Gürbüz), Şile'de Yusuf Ziya (Şahap), Kartal'da İhsan Bey, Beykoz'da Murat Bey (Korsan), Kefken'de İpsiz Recep Beyler vazife yapıyorlardı. İlaveten menzil teşkilatına bağlı seyyar gruplar da vardı. Menzil teşkilatı ilk olarak İstanbul Anadolu koridoru olarak bilinen güzergâh üzerinde ki yol güvenliğini tehdit eden çetelerin temizlenmesine çalışmış, bunun başarılmasından sonra bu yolla Anadolu'ya bir çok vatanperver ve silahı kaçırmaya muvaffak olmuştur. Bu meyan da Sultan Tepe Özbekler Tekkesi Milli Mücadele tarihinde de önemli bir yere sahiptir. Çünkü menzil hattı Üsküdar'da Özbekler Tekkesi'nden başlayarak Geyve'ye kadar devam etmekteydi. Tekkenin son şeyhi olan Âta Efendi'nin (ölm. 1936), bu yönde ki faaliyetlerini dönemin İstanbul'unda polis memuru olarak çalışan ve Anadolu'ya birçok hizmetleri geçen Razi Yalkın, Şeyh Âta'nın Özbekler Tekkesi için “ *O günlerin millet fedailerini, istiklâlin Kâbesi olan Ankara'ya ulaştırın nurlu yollardan birinin ilk durağı ve gizli sığınağı*” ifadesini kullanmaktadır³³. Karakol Cemiyeti'nin vasıtasıyla Anadolu'ya gitmek isteyenler önce Özbekler Dergâhı'na gider ve menzil teşkilatı'nın kontrolünde yolculuğa başlarlardı. Şeyh Âta'nın tekkesine gelenler kapıyı açana: “ *Bizi İsa yolladı*” parolasını vererek içeri girer ve plana göre Anadolu'ya geçerlerdi³⁴. Anadolu'ya bu yolla geçen Türk Aydınlarının ilk büyük gurubunu Halide Edib Adıvar ve beraberinde ki 24 mebus oluşturuyordu. Halide Edib ve Doktor Adnan Adıvar Özbekler Dergâhı'na giderek Şeyh Âta vasıtasıyla Anadolu yolculuğuna başlamışlardı. Beraberlerinde başka mebuslar ve subaylarda olması planlandığı halde Tekke'nin İngilizler tarafından basılması ihtimali yüzünden yola yalnız çıkmaları zarureti ortaya çıkmıştı. Bir tedbir olarak Dr. Adnan ve Câmi Bey'lerin ayrı olarak yola çıkmaları kararlaştırılmış, Halide Edib ile Bülbül Deresi'nde buluşmuşlardı. O günler de Kısıklı ve Çamlıca İngilizler tarafından işgal edildiği için buraya gelen herkes kontrole tabii tutulup aranıyordu. Halide Edib, Yalnızselvi'ye giriş de kendisine refakat edecek jandarma erini beklemiş, nihayet Samandıra'ya doğru yola çıkmıştı. Bu arada İngilizlerin Dudullu'yu işgal etme haberi alınınca burası arabayla hızlı bir şekilde geçilip Dr. Adnan ve Aydın Mebusu Câmi (Baykurt) Beylerle Samandıra'da buluştular. Birlikte Tepeviran'a doğru yola çıktılar. Burada kafileye yeni katılımlar oldu. Güzergâh Korna Köyü üzerinden geç-

³³ Razi Yalkın, “ İstiklal Savaşı'nın Meçhul Kahramanlarından Rahmetli Şeyh Âta ”, *Tarih Hazinesi Dergisi*, sayı 5(15 Ocak 1951),217.

³⁴ Karakol Cemiyeti'nde kullanılan şifre isimler Mustafa Kemal Paşa, “ *Nuh*”, Galatalı Şevket “ *İsa*”, Ali Fuad Paşa “ *Musa*”, Kara Vasıf için “ *Cengiz* “ idi (Hasene Ilgaz, “ Milli Mücadele'de Varlığı Gizli Kalmış Bir Cemiyet: Karakol Cemiyeti “, *Tarih ve Edebiyat Mecmuası*, sayı 1(Ocak 1981), 10-20.

mekteydi. Bir gece önce aynı yollardan İsmail Fazıl Paşa (Ali Fuad Cebesoy'un babası), Halide Edib kafilesinin yolda olduğunu Mustafa Kemal Paşa'ya bildirmiş, fakat bu haber İngilizler eline geçince Korna Köyü işgal edilmişti. Kafile Yenibahçeli Şükrü Bey'in yardımıyla İzmit'ten geçerek üç günlük bir yolculuktan sonra Adapazarı'na ulaşacaktı (20 Mart 1920). Halide Edib kafilesiyle aynı günlerde Kaymakam Hüsrev Gere, Kaymakam Kâzım, kaymakam Naim Cevat, Hüsrev Bey'in kardeşi kaymakam Besâlet Beyler Anadolu'ya geçtiler³⁵. Ayrıca Millî Mücadele sırasında Karakol Cemiyeti'nin silah ve cephaneye kaçırma işlerinde Özbekler Tekkesi'nden yararlanılıyordu. Kaçırılan silahlar gizlice tekkeye getiriliyor, oradan cemiyet fedailerince Büyük Çamlıca yoluyla, önce Kısıklı imamı Nuri Hoca'nın Libadiye'deki evinin yanındaki mezarlığa, sonra da Dr. Esat Paşa'nın çiftliğine aktarılıyor, uygun bir zamanda Tomruk memba suyu taşıyan arabaların altlarında Alemdağ'ndaki millî güçlerin gizli karargâhına ulaştırılıyordu. Tekke işgalden cesaret alarak Türk köylerini basan Rum ve Ermeni eşkiyalarıyla çarpışırken ya da işgal altındaki cephanelikleri basarken yaralanan milliyetçiler için gizli bir hastahane olarak çalışıyordu. Gizlice tekkeye gelen doktorlar burada mesaide bulunuyorlardı. Özbekler Tekkesi, bir posta merkezi gibi de çalışıyordu. Ankara ile yapılacak bilgi alışverişleri için bu kanal kullanılıyordu. İstanbullu erlerin aileleriyle mektuplaşmaları da bu yolla sağlanıyordu. Hukukçu olan Şeyh Âta Efendi (1883-1936), Karakol Cemiyeti'nin kurucularındandı. Temsil ettiği dinî ve manevî değerleri, vatanın kurtuluşu ve istiklâline vakf etmişti. Başında yeşil sarığı, sırtında cübbesi kapı kapı dolaşarak bunalmış ruhlarla ümit telkin etmesinin yanı sıra tekkesinin dışındaki ulema ile de ilgilenerek onların Anadolu hareketinin yanında yer almalarına çalışmıştır³⁶. Hatta Şeyh Âta Efendi Anadolu'ya geçtikten sonra Mustafa Kemal Paşa ile Enver Paşa arasındaki anlaşmazlıkları gidermekte de önemli rol oynuyor ve 1920' de Ankara'nın talebiyle Türkistan'a gidip Enver Paşa ile görüşüp, bu arada önemli para yardımı da sağlayarak yurda dönmüştü³⁷. Araştırma ve hatıralarda bu tekke ile Maltepe Endaht Mektebi kanalıyla Anadolu'ya geçenler arasında Harbiye Nazırı Fevzi Çakmak, İsmet İnönü, Celal Bayar³⁸, Ad-

³⁵ Halide Edib Adivar, *Türkün Ateşle İmtihanı*, İstanbul 1987, 62-100; Aynı yazar, *Ateşten Gömlek*, İstanbul 1987, 56-57; Mesut Aydın, *Millî Mücadele Döneminde TBMM Hükümeti Tarafından İstanbul'da Kurulan Gizli Gruplar ve Faaliyetleri*, İstanbul 1992, 137-148.

³⁶ Samih Nafiz Tansu, *İki Devrin Perde Arkası*, İstanbul 1957, 222-226; Cemal Kutay, *Kurtuluşun ve Cumhuriyetin Manevî Mimarları*, Ankara 1973, 28-32; Vahide Alev, "Özbekler Tekkesi", *Tarih ve Toplum Dergisi*, sayı 2 (Ağustos 1984), 40-45; Mustafa Özdamar, *Dersaadet Dergâhları*, İstanbul 1994, 228-230; Recep Çelik, *Millî Mücadele'de Din Adamları*, I, İstanbul 1999, 326-329.

³⁷ G.M Smith, *aynı makale*, s.137; Sefa Kaplan, *Tarih Tereddütten İbarettir*, İstanbul 1990, 213-217; B.Tanman, aynı madde, 200, bazı araştırmalarda faaliyetleri dolayısıyla Şeyh Âta Efendi'nin İngilizler tarafından tutuklandığı anlatılıyorsa da, böyle bir tutuklanma olmamıştır. Yalnızda Tekke'de İngilizler tarafından arama gerçekleştirilmiş ve bundan sonra Şeyh Âta Efendi'de Anadolu'ya geçmiştir. R.Yalkın, "aynı makale", 218; Kadir Mısıroğlu, *Kurtuluş Savaşında Sarıklı Mücahitler*, İstanbul, 1992, 256-257.

³⁸ Celâl Bayar'ın tekke vasıtasıyla Anadolu'ya geçtiği torunu sayın Prof. Dr. Emine Gürsoy Naskali tarafından bana ifade edilmiştir. Mehmet Altun, "Kuvvayı Milliyecilerin Gizli Sığınağı ve Ardındaki bilinmeyenler: Özbekler Tekkesi", *Toplumsal Tarih Dergisi*, sayı 112 (Nisan 2003), 18-23; Ayrıca bazı yanlışları düzeltmek iddiasıyla kaleme alınan bu makale yanlış olarak İstanbul'da bulunan üç Özbek Tekkesi'nden habersiz olarak Sultan Ahmet Özbekler Tekkesi Şeyhi Buharalı Süleyman Efendi'yi de Sultantepe Hacı Hoca veya Özbekler Tekkesi'ne mal etmektedir. Makalede Mehmed Akif Ersoy'un Razi Yalkın'ın yanlışlıkla Nisan 1920 tarihini vermesi dolayısıyla tekke kanalıyla Anadolu'ya geçmediği şüphesini belirtmekte, ancak tekkeyle ilişkilendirmektedir. Mehmet Altun, Miralay İsmet (İnönü) Bey'in hatıralarına dayanarak Özbekler Tekkesi Şeyhi Âta Efendi'yi tanımadığını ileri sürmektedir. Çünkü makale yazarının iddiasının aksini yazan, hatta İsmet Bey'in Anadolu'ya isteği hilafına kaçırıldığını yazan (Feridun) Kandemir, "İs-

nan ve Halide Edib Adıvar, mebuslardan Ali Fuad Cebesoy'un babası İsmail Fazıl Paşa, Mehmed Akif Ersoy, Hamdullah Suphi (Tanrıöver), eski meclis-i mebûsan başkanı Celâleddin Arif Bey, Yunus Nadi, Miralay Kâzım(Orbay), Erzurum mebusları Hüseyin Avni, Necâti, Zihni ve Necip Beyler İsmail Suphi(Soysallıoğlu), Sakallı Nureddin Paşa, erkân-ı harbiye kaymakamı Seyfi, Binbaşı Saffet (Arıkan), Ahmed Ferid, İbrahim Süreyya, Nevres, Çerkes Edhem'in kardeşi Saruhan Mebusu Binbaşı Reşit, Hüsrev(Gerede), Keskin Mebusu Rıza, İstanbul mebusu Ali Rıza, Binbaşı Besâlet Beyler, emekli kolağası Manastırlı Nuri, polis merkezi memurlarından Manastırlı Nuri (Conker), Yüzbaşı İsmail Hakkı, Mehmet Ali, Erkân-ı Harb Derviş, Mülâzım-ı evvel Abdurrahman sayılmaktadır³⁹.

İstanbul'daki Özbek Tekkeleri ve Afganiler Tekkesi birbirleriyle yakın ilişkiler kurmuştu, İstanbul'da Özbek Tekkeleri Sultanahmet, Eyüp ve Üsküdar'da olmak üzere üç tane idi⁴⁰. Cumhuriyet dönemine kadar bu kuruluşlar, gayelerine uygun olarak Orta Asya'dan gelen yüzlerce kişiyi konuk etmiştir. Ayrıca Orta Asya'nın tasavvuf kültürünü ve Yeseviliğe özgü tarikat folklorunun yaşatıldığı birer ocak olması açısından da önem taşırlar. Ziyaretçiler için Tekkede künye defteri ve resmi misafirin defterleri bulunmaktadır. Bu defterlerde ziyaretçilerin adları doğum yerleri, baba adları, meslekleri, tekkeye geliş tarihleri gibi bilgiler ihtiva etmektedir. Künye defterinde, 1323-1341 yılları arasında konaklayanlar hakkında bazı kayıtlara rastlanılmaktadır. Ayrıca bu defterde 1942,1947 ve 1951 yıllarında ait de birer kayıta rastlanılmaktadır. Resmî misafirin defterinde de 1224-1241 yılları arasında işlenmiş 254 kayıt bulunmaktadır. Bu defterler incelendiğinde tekke de bir gece konaklayanların yanında dört yıl kalanlara da rastlanılmaktadır. Misafirlerin çoğunluğunu çeşitli mesleklere sahip Türkistanlılar oluşturuyordu⁴¹.

Tekkelerin kapatılmasından (1925) sonra, selâmlık bölümünde son postnişin Şeyh Âta Efendi (ölm.1936)'nin kardeşi Şeyh Necmeddin Efendi (Özbekkangay ölm.1971) ile ailesi, haremde tekkenin bazı emektâr mensupları, derviş hücrelerinde de son "hücrenişin" Tufan Baba ikamet etmişlerdir. Cumhuriyet devrinde senenin belirli günlerinde tekkenin mutfağında geleneksel özbek pilavı pişirilmiş, aşure ve mevlit cemiyetleri düzenlenmiş, Şeyh Necmeddin Efendi tarafından müzik ve sohbet toplantıları devam ettirilmiştir. Bu yıllarda da tekke bir çok sanat ve kültür adamının buluşma mekanı ol-

met Bey (İnönü) Anadolu'ya Nasıl Gönderildi? ", *Tarih Hazinesi Dergisi*, sayı 12 (Temmuz 1951), 586-589; " İsmet Paşa (İnönü) Anadolu'ya Nasıl Geçti? " *Tarih Hazinesi Dergisi*, sayı 15 (Nisan 1952), 788-791' deki makaleleri, yanlışları düzeltmek için yola çıkan M. Altun tarafından görülmemiştir. Oysa Kandemir'in bu yazısına İsmet İnönü sağlığında ısrarla istendiği halde cevap vermemiştir. Yine başka bir eserde Özbekler Tekkesi'nden Âta Efendi'nin yardımcılarıyla Milli Mücadele'ye dahil olan İsmet İnönü'nün, bütün bunları unutmamış ve Şeyh Âta Efendi'nin kızı Belkıs Hanım'ın tüm öğretim masraflarını karşılamış, tekkeye olan bağlılığı bununla da kalmayarak Menemen Olayı'ndan sonra genel atmosferde başlayan tutuklanmalara Özbekler Tekkesi mensuplarını dahil ettirmemiş olduğu bilinmektedir. (S. Kaplan, *aynı eser*, 217).

³⁹ *Harp Tarihi Vesikalari Dergisi*, sayı 23, (Mart 1958), 603; Sina Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele Son Meşrutiyet (1919-1920)*, İstanbul 1992, 462; Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü*,II, Ankara 1994, 432-433; B.Tanman, *aynı madde*, 200; Yücel Özkaya, " İstanbul'un İşgali Üzerine Aydınların İstanbul'dan Ankara'ya Kaçışı Olayı ", *Uluslararası Atatürk Sempozyumu (21-23 Eylül 1987)*, Ankara, 1994, 897, 903; Fethi Tevetoglu, *Milli Mücadele Yıllarındaki Kuruluşlar*, Ankara 1988, 13; K. Mısıroğlu, *aynı eser*, 255-265.

⁴⁰ Azmi Özcan, *aynı makale*, 12-16; Nâzân Bekiroğlu, " Bir Şairenin salonunda bir şeyh, bir sahte derviş, bir dil alimi", *Dergâh*, sayı 63(Mayıs 1995), 8-10.

⁴¹ F. S. Eryılmaz, *aynı eser*, 7.

muştur. Bunlar arasında Süleyman ve Ulvi Erguner, Aka Gündüz Kutbay, Niyazi Sayın, Cüneyt Orhon, Nezih Uzel sayılabilir⁴². Bu arada uzun müddet onarım görmeyen tekke binası harap olmuş, 93 harbi muhacirleri için yaptırılan odalar 1950'lerde yıktırılmıştır. ABD'de yaşayan ve tekke şeyhlerinin neslinden gelen eski büyükelçilerden Münir Ertegün'ün oğulları ünlü iş adamları Nasûhî ve Ahmet Ertegün kardeşlerin yardımları ile tekkenin mescit, tevhidhane, mutfak ve selamlık bölümleri 1983'te yüksek mimar Cengiz Bektaş'ın denetiminde onarılmıştır⁴³. Günümüzde Şeyh Necmeddin Efendi'nin oğlu Edhem Özbekkangay ailesi ile selamlık bölümünde ikamet etmekte, tekkeyi özgün dekoru ve havasıyla küçük bir müze gibi korumaktadır. Son olarak harem bölümü de onarılmış ve 12 Eylül 1994'te ABD Dışişleri eski Bakanı Kissinger'in da katıldığı bir törenle açılışı yapılmıştır⁴⁴. Şeyh Hezârfen Edhem Efendi'nin torunlarından Amerikan-Türk Dostluk Derneği Başkanı Ahmet Ertegün tarafından, 1997 senesinde Münir Ertegün Tarih Araştırma Vakfı kurularak, Özbekler Tekkesi bu vakfın bakım ve himayesine alınmıştır⁴⁵.

Sonuç

Üsküdar Özbekler Tekkesi'ne dair yaptığımız bu araştırma, tekkenin bütünüyle malî bakımdan devlete bağlı olduğunu göstermektedir. Şeyhlerin maaşları dahi devlet tarafından ödeniyordu. Devlet tekkeyi dikkatle izliyor ve kontrol ediyordu. Dergâhlardaki dinî tören ve ibadetlere devletin hiçbir müdahalesi olmadığı görülmektedir. Tekke devletin menfaatlerine aykırı bir davranışta bulunamazdı. Zira herhangi bir çatışmada dergâhın gelirleri kesilebilir, hatta kapatılabilirdi. Tekkelerin dinî yönü yanında sanat ve kültür hayatına da önemli katkılar sağladığı görülmektedir. Mesela Özbekler Tekkesi Orta Asya kültürünün Osmanlı Devleti'nde bir temsilcisi gibi idi. Tekke şeyhlerinin genellikle iyi eğitim görmüş, kendi ihtiyaçlarını kendileri karşılayabilen hünerli şahıslar oldukları anlaşılmaktadır. Osmanlı arşivinde tekkelerle ilgili benzeri pek çok belge mevcuttur. Bu belgeler kullanılarak tekkeler hakkında daha sağlam bilgilere ulaşmak mümkündür. Temennimiz ileride yapılacak araştırmalarda arşivlerin daha iyi değerlendirilmesidir. Burada Özbekler Tekkesi'nin dinî hayatımızda olduğu kadar, bilim, sanat ve Milli Mücadele tarihimizde de çok önemli roller oynadığı tekrar vurgulanmalıdır.

⁴² F. S. Eryılmaz, *aynı eser*, 11.

⁴³ B. Tanman, *aynı madde*, 200 ; T. Zarkona, " Histoire et croyances des derviches turkestanais et indiens à Istanbul", *Anatolia Moderna-Yeni Anadolu*, sayı 2 (Paris 1991),145-150; Cengiz Bektaş, "Özbek Tekkesi", *Tarih ve Toplum*, sayı 8 (Ağustos 1984), 40-45.

⁴⁴ B. Tanman, *aynı madde*, 200.

⁴⁵ F. S. Eryılmaz, *aynı eser*, 13.

ÜSKÜDAR
SEMPOZYUMU

**SOSYAL HAYAT
VE ÇEVRE**

ÜSKÜDAR'IN TÜRKİYE KİMLİĞİ: ÜSKÜDAR ANADOLU*

Mahmut Karaman**

I. Giriş ve Kavramsal Çerçeve

Kimlik Kavramı: Kimlik kavramı çok genel olarak; *birbiriyle bağlantılı, uyumlu, çok sayıda birimlerden oluşan, ayırt edici özelliğe sahip, zaman (tarihsel süreç) ve mekan boyutunda oluşan tutarlı yapılaşmış bir sistemi ifade eder.*

Tarihsel süreç ile sosyal gerçeklik ilişkisi içinde sürekli değişerek oluşmasına karşılık tutarlı bir “yapı” özelliği gösteren kimliklerin, oluşum ve inşa sürecini veren *tarihsellik*, varlığın kendisi ile ilgili algısını veren *psikolojik* ve varlığın kendine özgü gözlemlenebilir davranışlarının dışı nasıl yansıdığını gösteren *toplumsal* olmak üzere üç boyutu vardır. Üç boyut arasındaki ilişkinin dengeli ve tutarlı olması oranında sağlıklı kimliklerden bahsetmek mümkün olur. Bu ilişkinin tutarlılığının tespiti psikolojik veya sosyolojik analize bağlıdır¹.

* *Üsküdar Sempozyumu*'na hazırlanan bu tebliğin isim babası olduğu kadar, metni okuma inceliğini de gösteren değerli dostum Ahmet Emre Bilgili'ye ve günler süren kütüphane ve sahaf ziyaretlerinin yanı sıra okuma ve tashih gibi bütün sıkıntıları üstlenerek çalışmanın varlık alanına çıkmasını sağlayan aziz dostum Havise Durmuş'a binlerce teşekkürler.

** Yrd. Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi

¹ Psikolojide yaygın olarak kullanılan kişilik kavramı ile sosyoloji, sosyal psikoloji ve sosyal antropolojide kullanılan kimlik kavramı ve bu iki kavram arasındaki ilişki sosyal bilimlerin tartışmalı konularından biridir. Doğan Ergun'a göre insan ve toplumların birden çok kimlikleri olmakla birlikte tek bir kişilikleri vardır. Kişilik kimliklerin tutarlı bir şekilde örgütlenmesi ile ortaya çıkar. (Doğan Ergun, *Kimlikler Kısacasında Ulusal Kişilik*, İmge Kitabevi, Ankara, 2000 s. 10 vd. Bu noktada toplumsal anlamda kişiliğin, ulusal – milli kişilik/kimlik/kültür ile örtüştüğünü söyleyebiliriz. Yine birden çok kimliklerden, alt kimlikler olarak, siyasal kimlik, etnik kimlik, ideolojik-politik kimlik, dinsel kimlik, sınıfsal kimlik/kültürlerin anlaşılması gerektiği açıktır. Burada altı çizilmesi gereken en önemli husus, gerek üst kimlik olarak toplumsal kültürler, gerek alt kimlikler, kendi içinde birden çok, ama birbiriyle uyumlu birimlerden meydana geldiği, diğer kimliklerden farklı olarak ayırt edici bir özelliğe sahip bulunduğu ve tarihsel süreç içinde oluşan yapılaşmış bir sistem olduklarıdır. Literatürde, kişilik ve kimlik kavramı etrafında yer alan tartışmalar bu makalenin boyutlarını çok fazla aşacağı için şimdilik kimlik kavramını yukarıdaki anlam çerçevesi içinde kullanacağımızı belirtmekle yetinelim. Geniş bilgi için bkz; Doğan Cüceloğlu, *İnsan ve Davranışı*, 3.Basım, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1992, s. 403 vd. ; Clifford T. Morgan, *Psikolojiye Giriş*, (Çev.; Hüsnü Arıcı ve diğerleri), 9. Baskı, Hacettepe Üniversitesi Psikoloji Bölümü Yayınları, Ankara, 1991, s. 310 vd. ; Orhan Öztürk ve diğerleri, *Ruh Sağlığı ve Hastalıkları*, 2. Baskı, Türkiye Sinir ve Ruh Sağlığı Derneği Yayını, Ankara, 1983, s. 221 vd.; Feriha Baymur, *Genel Psikoloji*, 5. Baskı, İnkılâp ve Aka Kitabevleri, İstanbul, 1983, s. 253 vd. ; Çiğdem Kağıtçıbaşı, *İnsan ve İnsanlar*, 5. Basım, Beta Basım / Yayın Dağıtım, İstanbul, 1983, s. 266 vd. ; William A. Haviland, *Kültürel Antropoloji*, (Çev.; Hüsamettin İnaç-Seda Çiftçi), Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2002, s. 163 vd. ; Mahmut Tezcan,

Bireysel Kimlik: İnsan; kalbi, gönlü ve ruhu ile hisseden, duyumsayan, algılayan, beyni ve akli ile bilen, tanım yapan, kural koyan ve fizikî varlığı ile bu çerçevede yaşamını düzenleyen ve bu amaç için maddi araçları yaratan bir varlıktır. Birey, kalbi ve gönlü ile akli ve bilgisi ile davranışları arasında tutarlılığı sağladığı oranda, bireysel kimliğini; bireysel istek ve arzuları ile toplumsal kurallar arasındaki denge ve tutarlılığı kurabildiği oranda da, toplumsal kimliğini oluşturur².

Toplumsal Kimlik: Sosyolojide kimlik, kültürdür. Her insan grubu ihtiyaçlarını karşılamak için, tarihsel süreç içinde oluşturduğu, kendisini diğer toplumlardan ayırt eden, farklı kılan davranış kuralları ile tutarlı bir kültür yaratmak suretiyle toplum olur. Sosyolojik açıdan toplum, matematiksel bir insan yığını değil, sahip olduğu kültürü ile inceleme konusudur. Kendine has bir kültürü olmayan insan grubu toplum değil, sosyolojik açıdan anlamsız bir yığındır. İnsan yığını toplum yapan nüfus değil, sahip olduğu kültürdür. Kültürü olmayan kitleler ne kadar kalabalık da olsalar, toplum olamazlar. Toplum, demografik bir birim değil, kültürel bir bütündür.

Kültür Nedir?: Kültür ikiye veya üçe ayrılan parçalı³ bir “şey” değil, dört boyutu olan, bütün bir “sistem”dir. Kültür, bilişsel/sembolik boyutu olarak değerler ile, normatif boyutu olarak norm ve kurumlar ile, maddi boyutu olarak araçlar ve bu araçları kullanan insan/toplum boyutu ile bir bütündür⁴. Bir başka ifade ile belli değerlerin his ve duygu boyutunda yaşandığı, bu değerlerin “dil” düzeyinde ifadesi olan kurallar (norm

---

Kültür ve Kişilik, Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Yayınları, Ankara, 1993, s. 9 vd. ; Barlas Tolun, Galip Isen ve Veysel Batmaz, *Ben ve Toplum*, Teori Yayınları, Ankara, 1985, s. 108 vd. ; Gülgün Yanbastı, *Kişilik Kuramları*, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İzmir, 1990, ; Nuri Bilgin, *Kolektif Kimlik*, Sistem Yayıncılık, İstanbul, 1999, s. 59 vd. ; Nuri Bilgin, *İnsan İlişkileri ve Kimlik*, 2. Basım, Sistem Yayıncılık, İstanbul, 2001, s. 158 vd. ; Bozkurt Güvenç, *Türk Kimliği*, 6. Basım, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2000, s.1 vd.; Harold James, *Alman Kimliği*, (Çev.; İsmail Türkmen), Kızılelma Yayıncılık, İstanbul, 1999 ; Anthony D. Smith, *Milli Kimlik*, (Çev.; Bahadır Sina Şener), 2. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 1999 ; Jean-François Bayart, *Kimlik Yanılsaması*, (Çev.; Mehmet Moralı), Metis Yayınları, İstanbul, 1999 ; David Morley-Kevin Robins, *Kimlik Mekanları*, (Çev.; Emrehan Zeybekoğlu), Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1997 s. 70 vd.

² Kalbin, gönlün ve ruhun eylemleri olan hisler, duygular, duyuş ve sezgiler ile, aklın yaşantıları olan fikir, düşünce ve kanaatler ile, bedeninin eylem ve davranışları arasında bir denge kuramayan; bir başka ifade ile içsel ve dışsal istek, etki, ve baskıları içsel dünyasında dengeleyemeyen ve dışsal davranışlara yansıtamayan bireyin kimlik ve kişiliği, modern davranış bilimine göre sorunlu ve hastalıklıdır.

³ Cumhuriyet dönemi kültür devrimleri ile birlikte Ziya Gökalp'e atfedilen kültür tanım ve ayrımı; Osmanlının girdiği modernleşme sürecinde başlayan kimlik ve kültür tartışmalarını bitirmiş, süreçten memnun olmayan Türkçü ve İslamcı kesim olarak tanımlanan aydınların şüphe ve itirazlarını ister istemez (istemesi de...) büyük oranda bertaraf etmiştir. Aslında siyasal açıdan batılılaşma (batılaştırma, batıcılılaşma, batılılaştırma) sosyolojik açıdan zora dayalı kültür değişmesi olgusunu meşrulaştıran, bilimsel olmaktan uzak bu ideolojik tanım ve ayrım, kültür ile ilgili bütün tartışmaları büyük oranda belirlemiş olmakla birlikte Türk sosyal düşünce dünyasını da büyük bir kısırlığa mahkum etmiştir. Bu ideolojik sebebin yanı sıra, makro düzeyde sosyolojik bir kurama sahip ol(a)mama bu kısırlığı besleyen ikinci ana etmen olarak zikredilebilir. Bugün birbirinden kopuk ve dağınık bir manzara arz eden Türk sosyoloji literatüründe mevcut bütün bilgiler (hiyanet ve cehaletten kaynaklananlar hariç tutulursa) “doğru” olmakla birlikte bizi hiçbir sonuca götürmez. Söz konusu kısırlığın ideolojik ve bilimsel sebeplerini tartışmak başka bir çalışma konusu olmakla birlikte bilhassa konumuzla ilgili olarak, sosyolojik açıdan çok daha tutarlı kültür tanım ve ayrımlarının aynı ideolojik sebeplerden dolayı reddedildiğini veya ilgi görmediğini söylememiz gerekir. Kemal Tahir, Cemil Meriç, İdris Küçükömer, Mümtaz Turhan, Erol Güngör ve Baykan Sezer'in çalışmaları bu ideolojik anlayışı tamamen geçersiz kılmakla birlikte klasik ideolojik tutum hala ağırlığını korumaktadır. Bunun doğal sonucu olarak kültür ile ilgili tutarlı sosyolojik bir analiz veya sentez yapmak, Türk sosyal düşünce dünyasına hakim olan temel ideolojik parametreler ile mümkün değildir.

⁴ Kültür ile ilgili çizdiğimiz bu çerçevenin temel kabulleri için bkz; Beylül Dikeçligil, “Kültür Kavramının Analizi Veya Sosyo-kültürel Gerçekliğin Yapısı Üzerine Bir İnceleme”, *Dünyada ve Türkiye’de Güncel Sos-*

ve kurumlar) ile toplumsal ilişkilerin düzenlendiği, bu değer ve kuralların öngördüğü araçları üretmek ihtiyaçlarını karşılayan bir insan/toplum olgusu ile kültür bir bütündür. Bu bütünlüğün sağlanabildiği oranda tutarlı toplumlardan veya toplumların kimliğinden bahsetmemiz mümkündür.

Ölü kültürler, tanımımızdaki ilk üç boyutu teorik olarak taşımakla birlikte, sosyolojik açıdan bu kültürlerin bugün incelenemez (anlamsız) olması, bu değerleri bugün yaşayan, bu norm ve kurumlar ile toplumsal ilişkilerini düzenleyen ve bu kültürün ürettiği araçlar ile ihtiyaçlarını karşılayan bir insan grubunun olmamasındandır. Bir kültürün ölü bir kültür veya yaşayan bir kültür olup olmadığını, onun bütün fonksiyonlarını gerçekleştirip gerçekleştirmediğine, kısaca bireysel ve toplumsal düzeyde psikolojik ve sosyolojik açıdan hayatı düzenleyip düzenleyemediğine, ürettiği araçlar ile insan/toplumun bütün ihtiyaçlarını karşılayan kendine has bir tarz olarak yaşayıp yaşamadığına bakarak anlayabiliriz⁵.

Kültür, kitaplarda okunan, müzelerde seyredilen, şenlik ve törenlerde alkışlanan, salonlarda konuşulan bir şey değildir. Hayatta yaşanan bir şeydir. Teorik, folklorik, arkeolojik, ölü bir şey değil, yaşayan ve yaşanan bir gerçekliktir.

Sosyolojik açıdan kültürün, etkileşim araçları olarak dil ve sembollerde, etkileşim seviyeleri olarak fert, grup, topluluk ve toplumda, etkileşim görünümüleri olarak temel ve bütün alt toplumsal kurumlarda, etkileşim alanları olarak nüfus, kamuoyu ve bütün coğrafyada, ideal değerler itibarıyla his ve duygu düzeyinde yaşanması, normları ile kurumları belirlemesi, rol ve statü ayırımına giderek hayatı düzenlemesi, her olay, olgu ve ilişkiyi açıklaması, tanımlaması, uyguladığı kontrol mekanizması ile yaşanılır olması, araçsallaşarak gözlemlenebilir, maddi kültür haline gelmesi ve bütün toplumsal ihtiyaçları karşılaması gerekir⁶. Bu sayede toplumlar, diğer toplumlardan ayırt edilerek tarihsellik ve sürekliliklerini koruyabilirler.

Bir toplumun kimliği, bir kentin kimliği, toplumsal kültürüdür. Değerler sistemi ile, normatif sistemi ile maddi araçlar bütünü ile bütün kültür: Hissettiği değerler ile, bildiği ve yaşadığı kurallar ile kullandığı bütün araçlar, barındığı mekanlar, yürüdüğü sokaklar, caddeler, şehirler onun kültürüdür, kimliğidir.

Kimliğin İnşası: Toplumsal şuur ve tahayyül, tarihsel olayları, davranışları, alışkanlıkları, anıları; değerler, inançlar ve semboller ile mecz ederek, mit, efsane veya hurafeye, bu olayların aktörlerini ise kahramanlara, sembol 'şahsiyetler'e dönüştürerek kolektif belleği şekillendirir. Kolektif bellek, sosyalleşme kurumları aracılığı ile kolektif kimliği zaman içinde inşa eder.

İnsan toplulukları kendilerini ortak geçmişte tanır, bu geçmişi belleğine işler, ritüel ve seramonilerle, törenler, şenlik ve sohbetlerle anar, teori ve pratik düzeyde, yorumlar, yeniden üretir, kurumsallaştırır.

yolojik Gelişmeler, I. Ulusal sosyoloji Kongresi, 3 -5 Kasım 1993 İzmir, Sosyoloji Derneği Yayınları III, Ankara, 1994, ss. 37-47 ; Beylü Dikeçligil, "Sosyal Yapı Analizi", Yeni Türkiye Dergisi, S. 15, Ankara, 1997, s. 647, vd.; Alev Erkilet, Çağdaş Sosyal Değişme Teorilerinin Sınıflanmasına İlişkin Bir Deneme, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1985.

⁵ İdeolojik olarak savunulan değerler ile psikolojik olarak yaşanan değerler arasında, politik olarak savunulan ile sosyolojik olarak hayatı düzenleyen kurallar arasında, müzeli olarak seyredilen ile pratik olarak kullanılan araçlar arasında farklılık belli bir noktaya kadar sosyal değişimi dinamizmini vermekle birlikte, bu farklılığın zıtlığa dönüştüğü yerde şizofren bir toplum ile karşı karşıyayız.

⁶ Bkz.; Beylü Dikeçligil, "Sosyal Yapı Analizi", s. 660 vd.

Toplumsal bellek ve kimliklerin yapılanmasında değerler, inançlar, imgeler, semboller ve bunların ifadesi olan dil, kurucu fonksiyon görürler.⁷ Bu dönüştürme işlemi ve yeniden üretim sürecinde, bireysel olarak yazarlar, sanatçılar, entelektüeller, mimarlar ve iletişim araçları ile kurumsal olarak din, aile ve eğitim kurumundaki bütün aktörler, taşıyıcı fonksiyon görürler. Kısaca dil, din ve aile, kültürü yaratan temel kurumlardır.

Bu aynı zamanda kültürün/kimliğin inşası ve intikalidir.

Bir Kentin Kimliği: Kültür anlayışımızda da zikrettiğimiz gibi, bir toplumun sahip olduğu temel değerler, norm ve kurumlar olarak, sosyal hayatı bütün alanları ile düzenlemekte, belirlemektedirler. Aynı şekilde birey ve toplumların çevre-mekan ile olan ilişkileri kültürel değerlere ve toplumsal normlara bağlıdır. Kent, değer ve normların araçsallaşmış halidir, kültürün araçsallaşmış, mücessem hale gelmiş aynasıdır, simgesidir.

Her kültür, farklı çevre algısı ve mekan tasarımı ile inşa ve kullanımını beraberinde getirir. Mekan düzenlenmesi, başat kültürel değerlere bağlı olarak toplumsal normlara göre değişir. Toplumların çevre ve mekan algıları, tasarımları, inşa ve kullanımları kültürel değerler sistemine göre şekillendiği için her kültürün kentleri farklıdır. Örnekleyecek olursak: İslam kent tasarım ve inşasında bütün araç ve mekanlar İslâmî değerleri yansıttığı gibi, bu değerleri taşıyan kurallar da toplumsal ilişkileri düzenler. Aynı şekilde Hıristiyan kültürünün değerlerini taşıyan kentlerde de, aynı kültürün kuralları hayatı düzenler.

Kent insanların ihtiyaçlarını karşılamak için basit bir ev mimarisinden sokak, cadde ve mahalle tasarımından sanat eserlerine kadar; sosyal, kültürel, ekonomik, dini, askeri, siyasi, hukuki, edebi, ahlaki, eğitim ve boş zamanlar ile ilgili, kısaca hayatın her alanı ile ilgili üretilen ve tüketilen her eser, araç, kaynak ve belgeler, bize o kentte yaşayan toplumun sembolik düzeyde içselleştirilen, hissedilen, yaşanan değerlerini, normatif ve kurumsal düzeyde toplumsal ilişkileri düzenleyen normlarını ve kurallarını verir. Burada unutulmaması ve özellikle dikkat edilmesi gereken nokta, kentin inşasında üretilen ve tüketilen her tür eserin (araçlar=maddi kültür) birbiri ile uyumlu bir tutarlılık-bütünlük arz etmesinin yanı sıra, bu maddi kültürün dayandığı değerler manzumesi ve toplumsal norm ve kurumlar ile de bir bütünlük arz edip etmediğidir. Eğer bir bütünlük var ise kentin tutarlı bir kimliği var demektir.

Gerek Batı'da, gerek Doğu'da ve özelde Osmanlı'da kentler insanların barınma ihtiyaçlarını karşılayan fiziksel varlıklardır. Ancak kentler mekanlarla fiziki varlıklarını kazanırlarken bu mekana hakim olan ruh ve değerler ile de kimlik ve kişiliklerini bulurlar. Mekanlar, ilk haliyle fizik-maddi araç ve unsurların yan yana gelmesiyle oluşan binalar olmakla birlikte, insanoglu, daha inşa aşamasında, onları fiziki-biyolojik varlıklarından arındırarak, onlara madde üstü anlam ve değerler atfederek, onları kültürel olgular haline getirir. Zaman içinde toplumsal bilinç, birçok hayal, tasarı, mit ve efsanelerle onları kutsallaştırarak toplumsal bellekte onlara bir kimlik verir. Artık kentler, salt barınma mekânı olmaktan çıkarak, kültür ve medeniyetin, kısaca kimliğin aynası olarak işlev görürler. Bu kentte bulunan hiç bir fizik/biyolojik/maddi araç ve eşya, salt fizik biyolojik araç ve eşyalar olmayıp, o kültürü, o kimliği yansıtan kültürel olgulardır.

Bir başka ifade ile insanlar algıladıkları, hissettikleri ve içselleştirdikleri değerlere bağlı olarak oluşturdukları kurallar ve kurumlar çerçevesinde dönüştürdükleri maddi

⁷ Geniş bilgi için bkz.; Nuri Bilgin, *Kolektif Kimlik*, s. 62.

çevrede ihtiyaçlarını karşılayarak, kültür ve kimliklerini yaşarlar. Sosyal değişme ve gelişme çizgisinde geleneğin dönüştürülerek yaratıldığı yeni mekan formları, kültür ve kimlikte bir kopukluk meydana getirmez.

Buna karşılık; bir kentin tarihinde, toplumsal ihtiyaçları karşılayan mekan vb. bütün araçların yansıttığı değer ve kurallar ile yaşanan gerçeklikte aynı ihtiyaçları karşılayan araçlar ve ilişkileri düzenleyen kurallar arasında kültürel bir kopukluk ve zıtlık var ise, iki şey söz konusudur:

- Kent, farklı toplumlar tarafından ele geçirilmiş; eski toplumun ihtiyaçlarını karşılayan araçlar, müzelik kalıntılar olarak varlıklarını sürdürmekle birlikte, yeni toplum, kendi kültürel değerler manzumesine göre kendi mekanlarını yaratarak ihtiyaçlarını karşılamaktadır. Burada yeni toplum için kültürel bir sorun söz konusu değildir⁸. Anadolu'daki Türk - İslam öncesi şehirler, Osmanlı sonrası Balkan şehirleri gibi...

- Eski toplum, demografik açıdan varlığını sürdürmekle birlikte; kültürel açıdan değişime uğratılmış, eski(sin)den farklı ve zıt bir tarzda yeni araç ve mekanlar yaratılarak ihtiyaçlar karşılanmakta, ilişkiler düzenlenmektedir. Zora dayalı kültürel değiştirme program ve teknikleri⁹ ile eski kültüre ait bütün araçlar yok edilerek, yeni bir gündelik hayat dizayn edilmekle¹⁰ birlikte, toplumsal bilinç, hâlâ kendisini eski toplumun bir devamı olarak algılamaya devam etmektedir¹¹. Birinci örnekte kimliğin üç boyutu arasındaki örtüşme ve dayanışma ilişkisine karşılık, ikinci tip toplumlarda tarihsel kimlik ile toplumsal algı ve yaşanan gerçeklik arasında büyük kopukluklar, hatta yer yer çatışmalar söz konusudur¹². Bu tip toplumlarda kimlikler, uyum ve bütünlükten ziyade,

⁸ Kenti ele geçiren yeni toplumların, kimlik algılarının tarihsellik boyutunun güçlü veya zayıf olması bu eski kültürden/toplumdan kalma eserleri tahrip edip etmeyeceğini belirler. Kimlik algısı zayıf toplumlar genellikle farklı kültürden kalan bu eserleri tahrip eder” “Bulgaristan’da modernleşme hareketi, yani Batılılaşma bir “Osmanlılıktan kurtulma” olarak ortaya çıkmıştır. (...) Ulusal devletlerini geç kuran siyasal formasyonların hemen tümünde bu romantik nostalji vardır ve sürekliliklerini böyle kanıtladıklarını, ortak geçmiş böylece ideolojik düzeyde yarattıklarını düşünmekte ve ara dönemi yok saymaktadırlar. (...) Bağımsızlıktan sonra Bulgarların sahiplendikleri veya geçici Rus yönetiminin el koydukları dışındaki bütün Türk evleri, ya kinden ya da yakacak olarak kullanmak üzere tahrip edilmiştir. Nüfusu 20.000 kadar olan Sofya’da kısa zamanda 870 Türk evi tahrip edilmiştir. Ayrıca birçok Türk camisi de Bulgarların intikam duygularına kurban olmuştur.” Mehmet Ali Kılıçbay, *Şehirler ve Kentler*, 2.Baskı, İmge Kitabevi, Ankara, 2000, s. 123-129.

⁹ Gündelik hayata yapılan her tür müdahalenin yanı sıra, eğitim kurumunun bütün imkanlarının seferber edilmesi ile yeni kimlik kurma gayretlerine rağmen, eski toplumsal kimlik ve değerler sosyalleşmenin ilk kurumu olan aile üzerinden sızmaya devam etmektedir.

¹⁰ Bugün, Portekiz’in içine dağılmış 150 kütüphane ve dış ülkelerde bir çok enstitüye sahip, bir çok öğrenciye burs ve sanatçılara ödül veren, sergi ve festivaller düzenleyen Gulbenkian Vakfı ve Müzesi’nin kurucusu Üsküdar doğumlu Calouste S. Gulbenkian; Halep, Musul, Edirne, Konya ve İstanbul’dan topladığı binlerce yazma eser ve sanat şaheserleri için Saraçhane’de bir müze kurmak amacıyla devrin başbakanı İsmet İnönü’den izin ister. İnönü’nün cevabı şudur; “Eğer bu kitapları müzelere koyacak olsa idik harf inkılabını yapmazdık.” Bu kez kitapları yurt dışına çıkarmak için müsaade isteyen Gulbenkian, Portekiz devlet başkanı Salazar’ın daveti üzerine dünyanın en orijinal kitap müzesini Lizbon’da kurar. Geniş bilgi için bkz.; *Tarih ve Düşünce Dergisi*, S. 40, İstanbul, 2003, s. 32.

¹¹ Yine kurucu irade, eski kültürü bütünüyle silme çalışmalarına karşılık kuracağı yeni topluma aynı kültürel geçmişten tarihsellik arama çalışmaları ile acizlik içinde sık sık bocalamaktadır. Toplumsal hayatı “güç”e dayalı yasal/anayasal düzenlemelerle istediğimiz gibi kontrol edebilmekle beraber, toplumsal/kültürel kimliği (kültürü) ne yazık ki bir gecede silip yeniden kodlayamıyoruz. Kültürel kimlikler ancak ve sadece doğal süreçte gelişebilen olgular olduğu için seralarda yetiştirilemiyor, meclislerde inşa edilemiyor.

¹² Bizans öncesi eserler yeni kimlik kurma noktasında, Osmanlı insanı için bir çatışma konusu olmazken, Osmanlı dönemi eserleri, yaptıkları zengin çağrışımlarla inşa edilmeye çalışılan yeni kimliği parçalayan, derin çatışmalar yaşatan bir fonksiyon göstermektedir

şizofren bir karakter gösterirler. Günümüzde, eski mimari tarzın sosyolojik fonksiyonunun kaybolduğu büyük kentlerimizde, tutarlı kent kimliklerinden bahsetmemiz oldukça zor görünmektedir.

İslam Kenti - Osmanlı Kenti: Dinin, değerler sistemini ve zihniyetin oluşumunu belirlediğini Weber'den beri biliyoruz. Değerlerin ise, norm ve kurumlar üzerinden bütün maddi kültürü belirlediğini daha önce söylemiştik¹³. Zihniyeti yansıtan kriterleri, vasıtasız kaynaklar (insanlar) ve vasıtalı kaynaklar (eserler) olarak ikiye ayıran¹⁴ Ülgener, maddeye, çevreye ve zamana karşı takınılan tavırların zihniyetlere göre farklılaştığını söyler.

“Çevreye ilişkin görüşü, bütünüyle yararlanmaya dayalı dinsel Yahudi-Hıristiyan geleneği, insanı, kendini çevreleyen şeyler üstünde denetim hakkı olan tanrısal bir varlık olarak gördüğünden”¹⁵ kendine özgü bir ilişki gerçekleştirmiştir. Kendisinde, çevre üzerinde kontrol ve denetim hakkı olduğuna inanan batı, çevreyi istediği gibi kullanma ve dönüştürme amacıyla hareket ederken¹⁶, İslam, çevre ile uyum (“Doğayla sözleşme”) anlayışı içinde tabiatın tabiliğini koruyarak¹⁷, ona uyum sağlamak amacıyla hareket eder¹⁸. İslam kent anlayışının takipçileri olarak Osmanlı da, aynı felsefeye sahiptir¹⁹.

¹³ Mehmet Genç'in İktisadi dünya görüşünün klasik temel değerleri olarak zikrettiği eşitlik, işbirliği/dayanışma ve orta hallilik-ölçülü olma değerleri, Osmanlı dünya görüşüne hakim olan dini değerlerin iktisadi alana yansıyan değerleri olduğu gibi, bunun doğal sonucu olarak da Provizyonizm, Fiskalizm ve Tradisyonizm ilkeleri iktisadi hayatı düzenleyen temel ilkeler olmuştur. Geniş bilgi için bkz.; Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2000, s. 43 vd. Aynı değer ve ilkelerin, tarihte, Üsküdar'ın sosyal hayatında hakim olduğunu konu ile ilgili literatürde görebilmekteyiz.

¹⁴ Geniş bilgi için bkz.; Sabri F. Ülgener, *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*, Der Yayınları, İstanbul, 1981, s. 21 vd.; Sabri F. Ülgener, *İslam, Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlakı*, Der Yayınları, İstanbul, 1981, s. 21 vd.; Sabri F. Ülgener, *Zihniyet Aydınlar ve İzm'ler*, Mayaş Yayınları, Ankara, 1983, s. 9 vd.; Sabri F. Ülgener, *Darlık Buhranları ve İslam İktisat Siyaseti*, Mayaş Yayınları, Ankara, 1984, s. 1 vd.

¹⁵ Jean Morval, *Çevre Psikolojisine Giriş*, (Çev.; Nuri Bilgin), Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İzmir, 1985, s. 14.

¹⁶ Kapitalizmin gelişme tarihi olarak da alınabilecek batının çevre algı ve kullanımı ile kent tasarımı ve uygulamanın doğa üzerine yarattığı tahribat ve insanlığın geleceği ile ilgili ortaya çıkan tehlikeleri bertaraf etmek için bugün yeni bilim dalları geliştirilmiştir. Çalışmanın sınırlarını aşmama kaygısı ile batı kentleşme tarihine girmiyoruz. Batı kent kuramı ve kentleşme tarihi için bkz.; Charles Keith Maisels, *Uygurluğun Doğuşu*, (Çev.; Alâeddin Şenel), İmge Kitabevi, Ankara, 1999; Henri Pirene, *Ortaçağ Kentleri*, (Çev.; Şadan Karadeniz), 3.Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 1994; Max Weber, *Şehir Modern Kentin Oluşumu*, (Çev.; Musa Ceylan), Bakış Yayınları, İstanbul, 2003; Murray Bookchin, *Kentsiz Kentleşme*, (Çev.; Burak Özyalçın), Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1999; *Cogito*, (Kent ve Kültürü Özel sayı), S. 8, İstanbul, 1996.

¹⁷ Osmanlı mimari anlayışının amacı, doğaya egemen olmak, doğayı dönüştürmek değil, doğayı ve doğal olan her şeyi korumaktır.

¹⁸ “... “İslam kenti” ile “Batı kenti” arasındaki olası karşıtlık, her şeyden önce, Roma hukukunca yönetilen bir kent alanı ile İslam hukukunca yönetilen bir kent alanı arasındaki farklılıkların sonucudur. Bu çerçevedeki farklılıklar da temel olarak nitelendirilebilecek kadar büyüktür.” Reşat Kasaba, “Eski ile Yeni Arasında Kemalizm ve Modernizm”, Ed. Paul Dumont-François Georgeon, *Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri*, (Çev.; Ali Berktaş), 2.Baskı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999. s. 10. “İslam Kenti” kavramının “yanıltıcı” olduğu bunun yerine “İslam Kültür Kuşağı kentleri” kavramının daha uygun olduğu hakkında bkz.; Zeynep Aygen, “Kentlerin Tarihi Dokusu Korunmalı mıdır?” *Cogito*, a.g.e., s. 58.

¹⁹ Burada şunu söylemekte fayda var: Bugün akademik literatürde ağırlıklı olarak kent kavramı kullanılmakla birlikte, kentler insan ve bina yığılmaları, şehirler ise kültür ve medeniyet yönleri ağır basan yerleşim yerleri olarak bir anlam haritasına sahiptirler. Büyük yerleşim yerleri olarak batının kullandığı kavram kent iken, doğunun, özelde İslam kültürünün kullandığı kavram ise şehirdir. Aslında batı'da kentler, tiyatro, sinema, kitap, medya ve eğlence vb. kültürel faaliyetlerinin yoğunlaştığı bir merkez olarak düşünülmeyle birlikte, bizde ne yazık ki bina ve insan yığılmaları olarak gerçekleşmektedir.

İslam kent anlayışının²⁰ bir devamı olarak Osmanlı kentlerinde, toplumun genel olarak kültürünün, özelde ise dininin, mekân algısı ve yerleşim düzenini belirlediği, bir başka ifade ile en önemli kültür birimi olarak caminin kültürel, eğitimsel, dinsel, sosyal, ekonomik, ailesel, işlevleri dolayısıyla kenti belirleyen en önemli unsur²¹ olduğu bilinmektedir. Osmanlı Kent anlayışının İslam Şeriatı idealine dayanan ve bu ideali yansıtan bir organizasyon²² olduğu sıklıkla vurgulanan bir husustur.

Osmanlı kentlerinin oluşumunda, camilerin yanı sıra imaretlerin de büyük rolü vardır. Bunlar genellikle büyük bir caminin etrafında oluşturulan medrese, kütüphane gibi eğitim kurumlarıyla, hastane, hamam, aşevi gibi çeşitli hayır kurumlarıdır. Bunlardan başka, bu kurumları finanse etmek için vakıf olarak kurulan han, çarşı, fırın, değirmen, boyahane, salhane gibi kuruluşlar bir şehrin çekirdeğini teşkil eder. Bütün bunları, bir İslam şehrinin temel unsurları olarak cami-mescit, medrese-tekke-vakıf eserler ile çarşıya indirgemek kabildir.²³

Üsküdar'ın Kimliği: Bir sistem olarak Üsküdar kent kimliğinin analizini, değerler sistemi ile, sosyal ilişkiler ağı ile ve fiziki – mimari varlığı ile bir sosyo – kültürel sistem oluşturup oluşturamadığına, kısaca tarihini, psikolojisini ve sosyolojisini birlikte ve beraber değerlendirmek suretiyle yapabiliriz.

Sistemler arasında tutarlı bir ilişki ve ayırt edici bir özellik varsa bir kimlikten bahsedebiliriz.

Bir başka ifade ile, bir kentte yaşayan insanların sahip olduğu değerler ile, hayatı düzenleyen kurallar, ve ihtiyaçlarını karşıladıkları araçlar arasında bir bütünlük varsa, bir kimlikten bahsedebiliriz.

Sağlıklı-tutarlı insan/toplumların, psikolojik olarak yaşadıkları değerler ile ideolojik olarak savundukları değerler aynıdır. Yaşanılan/savunulan değerlere dayalı olarak, ilişkileri düzenleyen kurallar oluşturulur. Yani yaşanılan değerler ile yaşamı düzenleyen kurallar bir bütündür. İhtiyacı karşılayan bütün maddi araçlar ise bu değerler ve kurallar çerçevesinde üretilir ve tüketilir.

Sosyolojinin verilerine göre teorik olarak oldukça tutarlı sistemler kurmak kolay olmakla birlikte, bugün bilhassa Türkiye'de gerek bireysel, gerek toplumsal bazda, pratikte tutarlı kimlikler gözlemek şansına sahip değiliz. Kimlik ve kültürün teorik tanımındaki *tutarlılık büyük oranda parçalanmış, tarihsellik sosyolojik fonksiyonunu yitirmiş, ayırt edicilik vasfı ise büyük oranda silinmiş*, kısaca kimlikler kaybolmuştur²⁴.

²⁰ İslam ve Osmanlı kent anlayışı için bkz. R. B. Serjeant, *İslam Şehri*, (Çev.; Elif Topçugil), İz Yayıncılık, İstanbul, 1992 ; Turgut Cansever, *Kubbeyi Yere Koymamak*, İz Yayıncılık, İstanbul, 2002 ; Turgut Cansever, *İstanbul'u Anlamak*, İz Yayıncılık, İstanbul, 1998.; Maurice M. Cerasi, *Osmanlı Kenti*, (Çev.; Aslı Ataöv), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1999 ; Ed.; Paul Dumont, François Geogron, a.g.e. ; Suraya Faroqhi, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, (Çev.; Neyyir Kalaycıoğlu), 3. Baskı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2000.

²¹ Rana A. Aslanoğlu, *Kent, Kimlik ve Küreselleşme*, Asa Yayınları, Bursa, 1998, s.45.

²² Aktaran; Mustafa Armağan, *Şehir Asla Unutmaz*, 2. Baskı, İz Yayıncılık, İstanbul, 1997, s. 115

²³ Ahmet Tabakoğlu, *Türk İktisat Tarihi*, 4. Baskı, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1998, s. 82,152 Geniş bilgi için bkz.; Maurice M. Cerasi, a.g.e., s. 67 vd.

²⁴ Başlı başına bir inceleme konusu olan Cumhuriyet dönemi mimarlık anlayışı ve kentleşme politikaları için bkz.; Ed.; Sibel Bozdoğan-Reşat Kasaba, *Türkiye'de Modernleşme ve Ulusal Kimlik*, 2.Baskı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999 ; Ed.; Yıldız Sey, *75 Yılda Değişen Kent ve Mimarlık*, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998 ; Neşe G. Yeşilkaya, *Halkevleri: İdeoloji ve Mimarlık*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1999; Ruşen Keleş, *Kentleşme Politikası*, 7. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara, 2002.

Üsküdar'ın tarihsel kimliği ile yaşayan gerçekliği arasındaki kopukluk ve parçalanmışlık Üsküdar kimliğini, parçalı bir yaklaşım ile ele almayı zorunlu kılmaktadır. Bir kimliğin kendisini sübjektif olarak algılaması ile toplumsal düzeyde objektif olarak tanımlanması arasında az veya çok bir örtüşme aranır. Ancak, bireysel psikolojik algı ve toplumsal tanımlamanın, kanı ve imajın ötesinde mutlaka objektif bir gerçeklik taşıdığını söylememiz, her zaman mümkün değildir. Bilhassa, hastalıklı yapılarda bu örtüşme çok zayıftır. Bugün Üsküdar'a imaj olarak atfedilen kimliği, sosyolojik bir analize tâbi tutunca, ne yazık ki kimlikten ziyade büyük oranda paramparça bir "yığın" olgusu ile karşılaşmaktayız. Kısaca Üsküdar'ın gerçek kimliği ile toplumsal imajı arasındaki fark, farkında olmadığımız düzeyde büyüktür.

Bugün Üsküdar'ın tarihteki kimliğinin, maddi/araçsal yansıması olan mekan algısı, tasarım ve inşası kendisini yeniden üreterek dönüştürememiş, bireysel ihtiyaçları karşılayan ev-konak-sokak tasarım ve inşası büyük oranda kaybolmuş, toplumsal ihtiyaçları karşılayan ortak mekanları ise sosyolojik fonksiyonu olmayan seyirlik eserler olarak bir kenara atılmış veya ortadan kaldırılmıştır. Bu tarihsel kimlik ile sosyolojik gerçeklik; gerek bireysel ihtiyaçların karşılanmasında yeni mekân ve çevre tasarımı ile ve gerekse toplumsal-gündelik ihtiyaçların karşılandığı yeni ortak mekânlar (kahvehaneler, meyhaneler, cafeler) ile büyük bir tezat arz etmektedir. Yine Üsküdar nüfusunun büyük oranda ideolojik olarak savunduğu değerler ile psikolojik olarak yaşadığı değerler arasında ve kimliğini ifade ederken politik olarak benimsediği normlar ile sosyolojik olarak yaşadığı norm ve kurallar arasında büyük farklar vardır. Kurumlar arasındaki çatışmanın yanı sıra, değerler ile kurallar ve araçlar arasında da büyük tutarsızlıklar söz konusudur. Kısaca kimlik büyük oranda tarihselliğini, tutarlılığını ve ayırt edicilik vasfını kaybetmiştir.

Bugün Üsküdar'ın imaj olarak algılanan kimliği, büyük oranda tarihsel kimliğinin bir yansımasıdır. Sosyolojik –gerçek kimliği ise, bu tarihsel kimliğin bir devamı değil, oldukça farklılaşmış başka bir gerçeklik alanıdır. Üsküdar kimliğini ortaya koymayı amaçlayan bu kısa incelemede, kimliğin alt parametreleri olarak kullanılan bütün başlıklar aslında başlı başına bir inceleme konusu olmakla birlikte, biz genel bilgiler vermek suretiyle bir "çerçeve-üst kimlik" çizmeye çalışacağız. Üsküdar'ın kimliğinin inşası ve tarihsel gerçeklik boyutunu Üsküdar'ın Tarihsel kimliği, bu kimliğin "devamı" olarak günümüzdeki Üsküdar algısını Üsküdar'ın İmaj Kimliği ve iki boyut arasındaki ilişkiyi analiz etmeye çalışacağımız gerçek kimliğini ise Üsküdar'ın Sosyolojik Kimliği başlığı altında ele almaya çalışacağız.

II. Üsküdar'ın Tarihsel Kimliği

Türkiye'nin yaşadığı hızlı kentleşmenin²⁵ başlangıç tarihi olarak, 1950'den önceki Üsküdar'ın kimlik ve zihniyetini yansıtan kriterlerden, vasıtasız kaynaklar (insanlar) büyük oranda azalmış durumdadır. Vasıtalı kaynaklar (eserler) ise sosyolojik fonksiyonunu büyük oranda kaybetmiş, seyirlik eserler olarak çürümeye terk edilmiş durumda-

²⁵ Bu hızlı kentleşmenin Üsküdar'da yarattığı değişimi, uzun yıllar dışarıda yaşamış eski bir Üsküdarlı'nın şu satırlarında görmek mümkündür: "Geçenlerde Sirkeci'den Üsküdar'a vapurla geçip bildiğim sandığım Hakimiyet-i Milliye caddesinden Doğanlılar'a doğru yürüdüm. Benim hatıralarımda kalan Üsküdar'la gördüğüm Üsküdar arasında en ufak bir benzerlik bile yoktu. Valide, Şeyh ve Yeni camilerini birer tahata perde arkasında saklasalar İstanbul'un hiç tanımadığım bir semtinde dolaştığıma yemin edebilir, yalan yere yemin ettiğimden de şüphe etmez, cehennemime gideceğim aklıma bile gelmezdi." Fuat Andıç, *Üsküdar'dan Çıktım Yola Hatıralar*, Eren Yayıncılık, İstanbul, 2001, s. 11.

dırlar. Üsküdar'ın tarihsel kimliğini²⁶ büyük oranda vasıtalı kaynaklara ve o dönemi yaşayan insanların yazdıkları hatırat türü eserlere dayanarak vermeye çalışacağız.

Üsküdar'ın Tarihi Kimliği: M.Ö. 1000 yıllarında Kadıköy, Fikirtepe'de Kalkedon kentini kuran Fenikelilerin, Üsküdar sahillerinde, Salacak sahilinin olduğu yerde ve şimdiki vapur iskelesinin yerinde, bir limanları vardır. Bu tarihten önce Üsküdar meskun bir yer değildir. M.Ö. 675 yılında Fenikeliler'den bu bölgeleri alan Akalar, Üsküdar'a da nüfus yerleştirir. M.Ö. 400'lerde Bizans'ı kuşatan Atinalı General Charis'in ölen karısı Damalis'in adı, Şemsi Paşa, Ayazma ve Salacak arasındaki bölgeye verilir. M.Ö. 89-88 yıllarında Pontus hakimiyetine giren Üsküdar, M.Ö. 63 yılında tekrar Romalıların eline geçerek, 458 sene Romalıların hakimiyetinde kalır. M.S. 395 yılında ise Üsküdar, Bizans'ın hakimiyetine girer. Bizanslılar döneminde önemli bir ticaret ve konaklama merkezi olan Üsküdar, Persler'in ve Arapların istilasına uğrar. Halife Muaviye'nin oğlu Yezid tarafından idare edilen ve ileri gelen Sahabiler ile birlikte Ebu Eyyüb el-Ensari'nin aralarında bulunduğu ordunun, 668/669 tarihindeki İstanbul Muhasarası ile Üsküdar ilk kez Müslümanlar ile tanışır.

Malazgirt zaferinden sonra 1075 yılında, İznik'i zaptederek yerleşen Kutalmuşoğlu Süleyman; rivayete göre ilk defa Büyük Camlıca Tepesi'nden İstanbul'u ve Üsküdar'ı seyreder.

Bizans'ta eksik olmayan taht kavgalarından istifade eden Türkler, 1080 yılında Üsküdar ve Kadıköy bölgesi ile boğaz hudut olacak şekilde, Anadolu sahillerini ele geçirmekle birlikte 1094 yılında Drakon(s) (Kireçhane Deresi-Maltepe) suyuna çekilerek, Üsküdar ve Kadıköy sahillerini boşaltırlar.

Anadolu ve Suriye'yi Türkler'in elinden almak amacıyla düzenlenen Haçlı seferleri sırasında Üsküdar, işgal ve talana uğrar. 1204 yılında Haçlılar tarafından ele geçirilen İstanbul'da kurulan Latin İmparatorluğu'nun eline geçen Üsküdar'da, Türk nüfusun varlığı devam etmektedir. 1261 yılında Latin İmparatorluğu'nun yıkılması üzerine İstanbul ile birlikte Üsküdar, yeniden Bizans'ın eline geçer.

1347-48 yıllarında, Kayınpederi Bizans İmparatoru Altıncı Yoannis Kantaskuzinos'un davetlisi olarak ilk kez İstanbul'a misafir gelen Orhan Gazi, 1351-52 yıllarında, Büyük Camlıca, Küçük Camlıca ile Doğancılar'a kadar, Üsküdar ve Kadıköy'ün stratejik yerlerini ele geçirir. 1402 Ankara savaşı ile Üsküdar yeniden Bizanslıların eline geçmekle birlikte kıyı şeridi hariç Türkler; Camlıca'dan Doğancılar semtine kadar varlıklarını İstanbul'un fethine kadar sürdürmüşlerdir.²⁷

²⁶ Üsküdar ile ilgili bir çok eser hakkında, (cami, çeşme, tekke, vb.) literatürde farklılıklar vardır. Bu durum gerek tarihten günümüze Üsküdar'ın idari sınırlarının değişmesinden gerekse çalışmayı yapan kişilerin farklı sebeplerden dolayı bu sınırı farklı tutmalarından kaynaklandığı gibi, bazen de farklı kriterlere göre tasniflerin yapılmasından kaynaklanmaktadır. Amacımız genel bir çerçeve çizmek olduğu için bu kurumlarla ilgili ayrıntılı bir çalışmaya gitmedik. Bu konularla ilgili verilen bilgilerin, matematiksel veya tarihsel bir takım eksiklik veya yanlışlıklar taşıması bu sosyolojik çerçevenin inşasına halel getirmez.. Kaldı ki "bilimsel olarak" her konuda "muhteşem bir şekilde yanılma hakkını mahfuz tuttuğumuz" da bilinen bir husus olsa gerektir.

²⁷ Yıldırım Bayezid döneminde İstanbul'da bulunan Müslümanların davalarına bakması için Üsküdar'da bir kadı görevlendirilmiştir...Deniz Mazlum, "Üsküdar" , *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, C.7, İstanbul, 1993-1994, s. 343-346 Sultan I. Bayezid'in 1391'deki kuşatmasının kaldırılması karşılığında Bizans başkentinde yaşayan azınlık Türkler ve diğer müslümanlar için elde edilen, "bir camiye sahip olmak ve kadı yargısına tabi olmak" hakları için bu görevlendirme yapılmıştır. Robert Mantran, *XVI ve XVII. Yüzyılda İstanbul'da Gündelik Hayat*, (Çev.; Mehmet Ali Kılıçbay), Eren Yayıncılık, İstanbul, 1991, s. 45, 2 nolu dipnot.

Üsküdar İstanbul'un fethi ile birlikte tamamen Müslüman Türklerin eline geçer.²⁸

Üsküdar'ın tarihi, Fetih öncesi 2000 yıldan fazla bir geçmişe dayanmasına rağmen, Üsküdar'ın yaşayan kimliğinde, Fetih öncesi bir iz veya eser bulmak oldukça zor görünmektedir. Tabiri caiz ise Üsküdar, Fetih öncesi kimliğini bütünüyle unutmuştur²⁹. Üsküdar'ın tarihi, ortalama 3000 yıllık bir geçmişe dayanmakla birlikte, Üsküdar'ın günümüze yansıyan tarihsel kimliği, Fetih ile başlar.

Üsküdar'ın Coğrafi Kimliği: Üsküdar Bir Anadolu Şehridir: Osmanlı döneminde Üsküdar, "Marmara Denizi'nin Asya'da yer alan kuzey kıyılarında İzmit ili sınırlarına kadar ve Boğaz'ın Anadolu kıyılarında Karadeniz'e kadar uzanan alanda (Sarayın müneccimbaşısına bırakılmış Beykoz dışında) uzanıyordu."³⁰ Bunun yanında coğrafi açıdan bir başka özelliği ise göğün yere en çok yaklaştığı³¹ (veya yerin göğe en çok yaklaştığı) yer olarak tarif edilen, İstanbul'u en geniş açıdan gören³², "her türlü nadir şeyleri bir bakışta gösterecek, (...) İstanbul'un en müstesna köşesi"³³ Camlıca tepesi Üsküdar sınırları içindedir. Namık Kemal'e göre, "Çamlıca'ya Firdevs-i Âlâ'nın yere inmiş bir kıt'ası denilse şâyestedir."³⁴

Üsküdar'ın Dini Kimliği: Üsküdar Bir İslam Şehridir: İlk kez 650'li yıllarda çoğu sahabe olan Müslümanlarla tanışan Üsküdar, 1075-80'li yıllarda Türk'lerle tanışır. Fetih'ten sonra ise Rum, Ermeni ve Yahudi vatandaşların varlığına karşılık şehir tamamen Müslümanlaşır ve Türkleşir. Osmanlı döneminde ağırlıklı olarak Müslüman-Türklerin oturduğu yer olarak bilinir. Bunun yanında günümüze kadar, giderek azalan bir seyir izleyen Rum, Ermeni ve Yahudi ve bu azınlıklara ait dini ibadet yerleri de varlıklarını korumaktadırlar. Bugün de İstanbul'un dini kimliği en önde olan bölgelerinden birisi, Üsküdar'dır.

Ermeni, Yahudi, ve Rum azınlıkların yaşamalarına karşılık Üsküdar'ın dini kimliği, bütünüyle İslam'dır.

Üsküdar'ın Etnik Kimliği: Üsküdar Bir Türk Şehridir: 11. yüzyılın sonlarına doğru, (1075-1080) Türkler'in ziyaret etmeye başladıkları, 1350'li yıllarda ise Doğancılar'a kadar hemen hemen ele geçirdikleri Üsküdar, İstanbul'un fethi ile birlikte tamamen Türk'lerin eline geçmiştir³⁵. 1071'de Anadolu'yu fetheden Türk'ler, 5 yıl sonra Üsküdar

²⁸ Geniş bilgi için bkz; Mehmet Nermi Haskan, *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, Üsküdar Belediyesi Üsküdar Araştırmaları Merkezi, Sayı: 3, C. I, İstanbul, 2001, s. 21-32

²⁹ Bugün Üsküdar'da hiçbir Bizans kalıntısı bulunmamaktadır. Bkz; Jane Taylor, *İmparatorlukların Başkenti*, Arkeoloji Ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2000, s. 305. Kız kulesinin efsanelerle karışık tarihi Bizans dönemine dayanmakla birlikte günümüzdeki mevcut bina Osmanlı eseridir. Geniş bilgi için bkz; Çelik Gülersoy, "Kız Kulesi" *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C. 5, s. 10-12 ; İbrahim Hakkı Konyalı, *Üsküdar Tarihi*, Türkiye Yeşilay Cemiyeti Yayınları, C.II, İstanbul, 1976, s. 277 vd ; Mehmet Nermi Haskan, a.g.e., C. III, s. 1476 vd.; Cüneyt Özdemir, Aylin Atasoy ve Özgül Apaçe, *Kız Kulesi Efsanesi*, Su Yayınları, İstanbul, Tarihsiz.

³⁰ Robert Mantran, *İstanbul Tarihi*, (Çev.; Teoman Tunçdoğan), 2. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002, s. 245

³¹ "Çamlıca'da yerdedir göklerin derinliği" Necip Fazıl Kısakürek

³² "Bir dairenin yaklaşık üç çeyreği boyunca Marmara Denizi, Adalar, Stanboul, Haliç, Pera, neredeyse Boğazın Karadeniz'e kadar tümü görülebilmektedir. (...) Marmara Denizi'nin güneyinde karlı tepesiyle yükselen Uludağ'ı görmek mümkündür." Jane Taylor, a.g.e., s. 320

³³ Namık Kemal, "Çamlıca" Der.; Necati Güngör, *Bir Hayal İstanbul*, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1997, s. 17.

³⁴ Aktaran, İbrahim Hakkı Konyalı, a.g.e., s. 457.

³⁵ 1550 yıllarına ait bir yabancı hekimin yazdıklarına göre, İstanbul merkezde, 40.000 Hristiyanlara, 4000 Yahudilere ve 60. 000 Türklere ait olmak üzere toplam 104.000 hane vardır, ki ortalama 500.000 kişilik

sahillerindedirler³⁶. Fetihden sonra İmparatorluğun değişik bölgelerinden İstanbul'a gelenler, farklı semtlere yerleştirilerek yeni mahalleler oluşturulurken, Anadolu Türkleri Üsküdar'a yerleştirilir³⁷. O günden sonra, "Üsküdar özellikle Türklerin yaşadığı bir kenar semtti."³⁸ 16. yüzyılda İstanbul hayatı ile ilgili bilgi veren bir kaynağın, Üsküdar halkının İstanbul halkından çok farklı olduğunu, esmer tenli, köylü şivesiyle konuşan, sarıklarını bile doğru dürüst saramayan insanlar olduğunu³⁹ söylemesi Üsküdar halkının, ortalama Anadolu halkının kişilik özelliklerini gösterdiğinin bir ifadesidir. Osmanlı döneminde, İstanbul'da Türklerin yerleştiği en önemli yerlerden biri, Üsküdar'dır.⁴⁰

Üsküdar Kutsal bir Şehirdir, Aziz bir Şehirdir, Uhrevi bir Şehirdir: Türk'lerden önce "altın şehir"⁴¹ ismine sahip olan şehir, Fetih ile birlikte, "Fethi gören şehir", aylarca Fethi seyreden, "Övülmüş ordu ile birlikte 100 bin meleğin uçtuğuna şahit olan", diğer şehirlerin gıptaıyla hatırladığı⁴² şehir olarak, kutsal bir kimlik kazanır.⁴³

Bugün, İstanbul'un fethi ile ilgili rivayet edilen hadis, her Müslüman kişinin bilincinde İstanbul'a bir kutsallık vermeye yetmektedir. Bu hadis, İstanbul'a ve İstanbul'un

bir nüfusa tekabül etmektedir. Merkezin dışında ise banliyölerde 10.000 hane daha söz konusudur. Başka bilgilerle teyid edilmeyen bu bilgilere göre % 57.7 Müslüman, %42.3 Hıristiyan nüfus söz konusudur. 1520-1535 yılları için Ö. L. Barkan 46.635 Müslüman hanesi, 25.292. Hıristiyan hanesi, 8.070 Yahudi hanesi olmak üzere yekün 80.000 hanenin varlığını zikreder. Ki oran olarak % 58.3 Müslüman, % 41.7 Hıristiyan ve Yahudi olmak üzere ortalama olarak 400.000 kişilik bir nüfusa tekabül eder. 17. yüzyıla ait Müslim, Gayrimüslim oranlarını yarı yarıya ifade ederek nüfusu 700.000 olarak belirten yabancı bir yazar ile Evliya Çelebi'nin bilgileri de kesinlikten uzaktır. 1689'da bir Fransız tüccarın verdiği oranlar, 16. yüzyıldaki rakamları büyük oranda doğrulamaktadır. 1690 Osmanlı arşivlerine göre 62.000 civarındaki gayri Müslim hane 200-250.000 arası Hıristiyan ile 50.000 civarında Yahudi nüfusa tekabül eder. 16. yüzyıl oranları aynen alınırsa buna mukabil 350-430.000 arası bir Türk nüfus ile birlikte toplam 600.000 ile 730.000 civarında bir nüfustan bahsedilebilir. Bütün tahminler, dönemin İstanbulunun Avrupa ve yakın doğununun en büyük nüfusuna sahip kent olduğunu ortaya koymaktadır. Konumuzla ilgili olarak Ermenilerin 17.yüzyıl başlarında Üsküdar'da bir kilise sahibi oldukları bilinmektedir. Buna karşılık Rumların da eskiden beri Çengelköy, Kuzguncuk ve Üsküdar'da oturduklarını bu bölgede 3 veya 4 kiliseye sahip olduklarını biliyoruz. Evliya Çelebi'ye göre Üsküdar'da 70 Müslüman mahallesi, 11 Rum ve Ermeni mahallesi ve 1 Yahudi mahallesi vardır. Yine 17. yüzyılda Kuzguncuk'ta Yahudilerin olduğu bilinmektedir. Geniş bilgi için bkz.; Robert Mantran, *17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul*, (Çev.; Mehmet Ali Kılıçbay-Enver Öncan) Türk Tarih Kurumu Yayınları, C.I, Ankara, 1990, s. 45, 79 ; Robert Mantran, *XVI-XVII Yüzyılda İstanbul'da Gündelik Hayat*, s. 45 vd. ; Eremya Çelebi Kömürçüyan, *İstanbul Tarihi XVII Asırda İstanbul*, (Çev.; Hrand D. Andreasyan), Eren Yayıncılık, İstanbul, 1988, s. 47 vd , s. 277 vd.

³⁶ Türkler ile, Türk tarihi ile ilişki kuran ilk semt Üsküdar'dır. Bkz.; Samiha Ayverdi, *Boğaziçinde Tarih*, 5. Baskı, Kubbealtı Neşriyatı, İstanbul, 2002, s. 391.

³⁷ Mine Soysal, *Kentler Kenti İstanbul*, Tarih vakfı Yayınları, İstanbul, Tarihsiz. s. 30

³⁸ Robert Mantran, *İstanbul Tarihi*, s. 309

³⁹ Metin And, *16. yüzyılda İstanbul*, Kent. Saray. Günlük Yaşam. Akbank Kültür ve Sanat Kitapları, İstanbul, 1993, s. 80

⁴⁰ Atilla Aksel, "Üsküdar İlçesi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C. 7, s. 347

⁴¹ Skütari olarak ünlenmeden önce Üsküdar'ın adı, altın şehir anlamına gelen Khrysoapolis'tir.

⁴² Üsküdar hakkında bir çok şiir yazılmasına rağmen, bilhassa Yahya Kemal'in, "İstanbul'un Fethini Gören Üsküdar" isimli şiirde kullandığı bütün telmih, temsil ve teşbihler Üsküdar ile ilgili yazılan yazılarda anonim hale gelmişlerdir. Bkz. Yahya Kemal, *Kendi Gök Kubbemiz*, 5.Basıls, Yahya Kemal Enstitüsü-Fetih Cemiyeti ortak yayını, İstanbul, 1974, s. 28-29. Üsküdar ile ilgili yazılan şiirler için bkz.; *Hayal Şehir Şiirlerde Üsküdar*, (Haz.; Kemal Kahraman-Seyfettin Ünlü) Üsküdar Araştırmaları Merkezi Yayını, İstanbul, Tarihsiz.

⁴³ İstanbul'un kutsal bir şehir olması sadece Müslümanlar için değil Hıristiyanlar için de söz konusudur. "Hıristiyanlar için Konstantinopolis'in kurulması Tanrı'nın yardımıyla gerçekleşmişti. İmparator, Tanrı'nın yeryüzündeki temsilcisiydi ve Meryem Ana kentin koruyucusuydu. II. Mehmet içinse, fetih Allah'ın kutsal emriydi. Sultanın dinsel rehberi Şeyh Akşemsetdin, son saldırıda beyazlar giymiş Hızır

fethine öylesine güçlü bir kutsal anlam atfetmektedir ki; Fethi⁴⁴ seyreden, Fethe şahit olan şehir olarak Üsküdar da, ayrıca kutsallık kazanmaktadır. Başka şehirlerin sahip olamadığı, bunun için kendisini kıskandıkları bir şehirdir Üsküdar.

Daha sonra değişik zamanlarda yaşamış, sahabe mezarları ile, şeyhlerle, azizlerle Üsküdar kimliği etrafında bir kutsallık örülür. Ezeli mağfiretin ikliminde her semti bir cennet şehir olarak tavsif edilen Üsküdar'a, sahabe⁴⁵ Ebu'd- Derda⁴⁶'nın makamı⁴⁷ ihdas edilerek, bu kutsallık ve azizlik imajı, daha da pekiştirilir.⁴⁸

Yine Sürre Alayı'nın⁴⁹ Üsküdar'dan uğurlanışı ile, İstanbul yakası ve Rumeli dahil bütün Avrupa yakasından hacca gitmek üzere yola çıkan bütün Müslümanların, ilk olarak Üsküdar toprağına ayak basmaları dolayısıyla, Üsküdar toprağı Kâbe toprağı kimli-

---

aleyhisselam ve evliyaların padişahın ordusunu zafere götürdüğünü anlatmıştı." Halil İnalçık, "İstanbul: An Islamic City", *Journal of Islamic Studies*, I, 1990, s. 1-23, Aktaran, Doğan Kuban, *İstanbul Bir Kent Tarihi*, (Çev.; Zeynep Rona), 2. Basım, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2000, s. 192.

⁴⁴ İstanbul'u fethetmek ve bu fetih işinde görev almak ("mutlu asker") o kadar kutsal bir iştir ki, değişik zamanlarda İstanbul'un muhasarasında görev almış askerlerin çoğu "dede" lakabı ile anılarak evliya mertebesine yükseltilmiştir. Süheyl Ünver, *İstanbul Risaleleri*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, Cilt 3, İstanbul, 1995, s. 230. Hristiyanlık dönemi azizlere mukabil Müslüman İstanbul'un bu evliya türbelerinin sosyolojik fonksiyonları için bkz.; a.g. e., s. 231 vd.

⁴⁵ İslam Peygamberinin müjdelediği şerefi kazanmak için Hicri 49, Miladi 669 yılında Hz. Muaviye'nin İstanbul'un fethi için gönderdiği ordu içinde Hz. Peygamber zamanını yaşamış 33 sahabe vardır. Süheyl Ünver, a.g.e., s. 260, Bugün İstanbul'un değişik semtlerinde kabirleri bulunan bu sahabilerin isim ve mezar yerleri şunlardır: Abdullâhi'l-Ensârî (Salmatomruk-Edirnekapı), Abdullâhi'l-Hudrî, (Eğrikapı-Ivaz Efendi Cami civarında), Abdurrâhman-ı Sâmi (Ayasofya Cami civarında), Ahmedü'l-Ensârî (Ayvansaray'da), Abdullâh İbn- Âmir (Eğrikapı'da), Amr İbnü'l-Âs (Galata'da Kurşunlu-mahzen Cami=Yer altı Cami içinde), Baba Cafer (Sultanahmet'te Baba Cafer veya Zindan denen mahalde), Cabir bin Semre-Cabir bin Abdullah (Ayvansarayî Koca Mustafa Paşa camiinde), Ca'fer-i Ensârî (Balat'ta Hoca Kasım Günânî Cami yakınında), Daye Hatun (Koca Mustafa Paşa'da) Ebu Saidi'l-Hudrî (Kariye Cami Haziresinde), Ebu'd-Dürdâ-Derdâ, (Eyupsultan'da), Ebu'd-Dürdâ-Derdâ (Karacaahmet Mezarlığı bitişiğinde), Ebu Şebiti'l-Hudrî (Ayvansaray'da), Ebu Zerri'l Gıfârî (Eğrikapı'da, Nakş- dil Valide Mescidi bitişiğinde), Edhem (Eyub Sultan'da Cezeri Kasımpaşa mahallesinde), Eyüb Sultan (Eyüb), Bunun dışında Ayvansaray'da Toklu Dede mahallesinde ve Kasımpaşa'da isimleri bilinmeyen başka sahabi ve tâbiin'den insanların gömülü olduğu mezarlık kitabeleri vardır. Geniş bilgi için, bkz; Süheyl Ünver, a.g.e., s. 231-258.

⁴⁶ Ebu'd Dürda (Ebu'd-Derdâ) nın makamı Üsküdar'da Karacaahmet mezarlığı bitişiğindedir. a.g.e., s. 249. Aynı isim ile Eyup Sultan civarında medfun bulunan sahibinin aynı kişi mi, yoksa farklı kişiler mi olduğu kesin olarak bilinmemektedir.

⁴⁷ Makam: Yüksek dereceli bir kimsenin mezarı veya onun adına yapılan türbe-ziyaret yeri. Mehmet Doğan, *Büyük Türkçe Sözlük*, Vadi Yayınları, Ankara, 2001, s. 871.

⁴⁸ Orhan Gazi döneminde "Hakk'ın kudretiyle "Nil'den büyük, Tuna'dan geniş" olarak oluşan Boğaz da "Nehr-i azîz" olarak tanımlanır. Aktaran, Mustafa Armağan, *Şehir Ey Şehir*, Şule Yayınları, İstanbul, 1999, s. 84. Her şeyi ve her yeri Hakk'ın bir tezahürü olarak gören Osmanlı gittiği, gördüğü, ulaştığı her yeri yüceltmekte, aziz kılmakta, kutsallaştırmaktadır. Aynı şekilde Nazım Hikmet de Boğaz için şu mısraları yazar: "Bir deniz ki yol vermiş hâkanımın atına/ Şâhid olmuş Fâtih'in yüce saltanatına.". Aktaran, Nihad Sâmi Banarlı, *İstanbul'a Dair*, Kubbealtı Neşriyatı, İstanbul, 1986, s. 75.

⁴⁹ Osmanlı Sultanlarının Hac mevsiminde Mekke'ye gönderdiği armağanları taşıyan alayın adı Sürre Alayı'dır. Sürre Emîni adı verilen devlet adamlarından birinin idaresinde ve muhafız askerlerin eşliğinde gönderilen alay, "Tören günü davetliler saraya geldiğinde, sultanın huzurunda harem ağalarının omuzlarında getirilen keseler ile bunlara ait defterler ve Mekke Emiri'ne hitaben yazılan name-yi hümâyün ile Sürre Emîni'ne teslim edilirdi. Bu sırada hilatlar giydirilir, Kuran ve naatlar okunur ve mahmil devesi ile yedek deve ahır kethudası ve sekbanbaşı tarafından Kubbe-yi Hümâyün önünde gezdirilirdi. Hicaz'a gönderilen nadir halılar, değerli taşlarla bezenmiş avize ve şamdanlar; Mushaflar, levhalar; perdeler, gümüş perde halkaları; okkalarca buhur; Sürre Emîni'ne mahsus sırmalı elmas ve inci işlemeli hilat, mücevherli kılıç, inci tesbih gibi hediyeler mahmil devesi ile taşınacağından, bu deve en gösterişli olanlardan seçilir, gümüş zincir ve ipek yularla donatılarak mümkün olduğunca süslenirdi. Mahmili şerif deve-

ğini kazanır⁵⁰. O'nun Kabe toprağı olarak algılanması, kutsallık imajını pekiştiren olgulardan biri olmuştur. Üsküdar Mübarek ve kutsal bir şehirdir⁵¹.

Üsküdar biraz Mekke, biraz Medine'dir.

Bunun yanında Kudüs'ün Anadolu kapısı sayılan Kuzguncuk da, Musevilerin manevi bir rabıta ile bağılı oldukları bir semttir.⁵²

Üsküdar Camiler, Mescitler ve Namazgahlar Şehridir: İbrahim Hakkı Konyalı, *Üsküdar Tarihi* isimli eserde, Üsküdar'da 141⁵³ cami ve mescit zikretmekle birlikte Mehmet Nermi Haskan'a göre, Üsküdar'da tarihin kaydettiğı cami ve mescit sayısı 107'dir.⁵⁴ Osmanlı döneminde yapıldığı bilinen bu camilerden bir kısmı yol yapım ve meydan genişletmesi çalışmalarında yıktırılmıştır. Bu yıktırılan camilerden, daha sonra yaptırılan 13 adet ile birlikte, bugün 92 tane tarihi cami ibadete açıktır⁵⁵.

Mihrimah (ay yüzlü) Sultan Cami, Yeni Valide Cami, Valide-i Atik Cami, Çinili Cami, Altunizade Cami, Rumi Mehmet Paşa Cami, Ayazma Cami⁵⁶, Selimiye Cami bunların en meşhurlarıdır.

Ordu ve Kervanlar için Anadolu'ya giriş ve çıkış için bir tür kapı durumunda olan Üsküdar'da, 50 adet Namazgah vardır.⁵⁷

Adile Sultan Namazgahı, Ayrılık Çeşmesi Namazgahı, Baba Nakkaş Namazgahı, Doğançılar Namazgahı, Selimiye Namazgahı, Büyük Camlıca-Küçük Camlıca Namaz-

leri ve Sürre-yi Hümâyün katırları, Babı Hümâyün'dan çıkıp Alay Köşkü yoluyla Kireç Kapısı iskelesine varır ve dualarla binilen çekdiriyle Üsküdar'a geçilerek kara yoluyla Hicaz'a yola çıkarılırdı." Mehmet Zeki Pakalın, *Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Milli Eğitim Yay., İstanbul, 1983, s.280-283, Aktaran, Semra Germaner-Zeynep İnankur, *Oryantalistlerin İstanbulu*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2002, s. 142. "Sürre alayı 1864 yılına kadar katır ve develerle gönderilirken, o tarihten sonra deniz yoluyla vapurla gönderilmiş, Hicaz demiryolunun yapılması üzerine trenle yollanmaya başlanmıştır." Semra Germaner -Zeynep İnankur, a.g.e., s.142.

⁵⁰ A.Halük Dursun, *İstanbul'da Yaşama Sanatı*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 1999, s.118.

⁵¹ Tanpınar, İstanbul'un yanı sıra Bursa'nın da, eskiler için Mekke ve Medine kadar mübarek şehirler olduğunu söyler. Ahmet H. Tanpınar, *Beş Şehir*, 16. Baskı, Dergah Yayınları, İstanbul, 2001, s. 49.

⁵² "Museviler Kuzguncuk'a Kudüs'e bağılı mübarek bir toprak nazarıyla bakarlar. Bu sebepten bu topraklara bir kutsiyet atfederler." A. Rağıp Akyavaş, *Âsitâne*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. I, Ankara, 2000, s.130. Musevilerin öldükleri vakit Kuzguncuk'un üstünde bulunan mezarlıkta gömülmek istemeleri yöreye atfettikleri kutsallıktan kaynaklanıyordu. Aynı nedenden dolayı Hahambaşının vekili de burada oturuyordu. Samiha Ayverdi, a.g.e., s. 387, ayrıca bkz. G.V. Inciciyan, *Boğaziçi Sayfıyeleri*, (Düzelti, Önsöz ve Notlar: Orhan Duru), Eren Yayıncılık, İstanbul, 2000, s.152.

⁵³ İbrahim Hakkı Konyalı, a.g.e., Cilt 1, s. 77 vd.

⁵⁴ Mehmet Nermi Haskan, a.g.e., Cilt 1, s. 57. Haskan'a göre gerek cami olarak yapıldıktan sonra tekke haline getirilen, gerekse tekke-cami olarak yapılan ibadethaneleri tekkeler başlığı altında zikretmek gerekir. Cami sayısında iki kaynak arasındaki bu büyük farkın, bu farklı tasniften kaynaklandığı anlaşılmalıdır.

⁵⁵ İstanbul Büyük Şehir Belediyesinin Grafiklerle 1990'larda İstanbul isimli 1994 tarihli eserde Üsküdar için cami sayısı, 142 olarak belirtilirken, günümüzde aynı kuruluşa ait Web sayfasında Üsküdar için 175 cami 7 mescit zikredilmektedir.

⁵⁶ III. Mustafa'nın kendi adına yaptırdığı bu camiye halk Bizans döneminden kalma ve semte adını veren ayazmadan dolayı ayazma cami adını vermiştir. Rivayete göre bundan çok üzölen Padişah III. Mustafa'nın çevresindekilere dert yanması bugün bile insanları hüznendiriyor: "Üç cami yaptırdım, üçüne de başkaları sahip çıktı. Fatih Camii'ni yeniden yaptırdım, atam aldı; Ayazma Camii'ni yaptırdım su aldı; Laleli Camii'ni yaptırdım, onu da bir meczup aldı" aktaran; Mustafa Armağan; *Şehir Asla Unutmaz*, s. 169, Bu camilerin sadece meşhurlarının değil, hemen hepsinin ilginç hikayeleri bilinmeden Üsküdar'ın bu tarihsel kimliğinin ve bunun temsil ettiği zihniyetin kühüne varmak mümkün değildir.

⁵⁷ İbrahim Hakkı Konyalı 11 adet namazgah zikreder. Bkz.; İbrahim Hakkı Konyalı, a.g.e., Cilt 1, s. 407 vd.

gahları ile Alemdağı Caddesi Namazgâhı en çok bilinenleridir. Bir adı da Bostancıbaşı Namazgâhı olan Alemdağı Caddesi Namazgâhı halk arasında gerek cami, gerekse semt ismi olarak kullanılmaktadır.

Söz konusu bu cami ve mescitlerin yanı sıra Rum ve Ermenilere ait 8 adet kilise⁵⁸ ile Yahudilere ait iki adet sinagog⁵⁹ vardır.

Üsküdar Tekkeler, Medreseler ve Mektepler Şehridir: Üsküdar'ın kimliğinin oluşumunda büyük paya sahip, eski Üsküdar sınırları içinde 58 adet tekke tesbit edilmiştir.⁶⁰ Misikinler Tekkesinin ismi tekke olmakla birlikte, Hastahane olarak fonksiyon gördüğü için tekkeler içinde zikredilmez. Bunların içinden günümüze ulaşan yalnız 14 tanedir. Üsküdar kimliğini oluşturan asıl unsurlar, bu kurumlardır. Bunların içinde Aziz Mahmut Hudâi Tekkesi ile Özbekler Tekkesi, bu kimliğin hâlâ en önemli kilometre taşlarıdır. Üsküdar Mevlevihanesi de ayrı bir öneme sahiptir⁶¹.

Üsküdar sınırları içinde, tesbit edilen 96² adet medrese⁶³ ile birlikte, 33 tane tarihi mektep ile, vakıflar idaresinin daha sonra özel idareye devrettiği 35 mektep faaliyet göstermiştir⁶⁴. İstanbul'un başlıca eğitim ve kültür kurumlarından Üsküdar sınırları içinde olanlar şunlardır: Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne (Haydarpaşa Lisesi.), Kandilli Rasathanesi, Çamlıca Kız Lisesi, Kandilli Kız Lisesi, Üsküdar Amerikan Kız Lisesi.

Kısaca gerek Klasik Osmanlı döneminde, gerekse Modernleşme döneminde Üsküdar, önemli ilim adamlarını ve eğitim merkezlerini sinesinde barındırmıştır.

Üsküdar, Şeyhler, Veliler, Evliyalar, Hocalar, Hattatlar Şehridir: Tekke ve Medreselerin sayısını ortalama 400-500 yıllık bir zaman diliminde düşünürsek, Üsküdar'da dini faaliyet göstermiş, halkı irşad etmiş, Nakşi, Kadiri, Rufai, Mevlevi, şeyh, baba, de-

⁵⁸ Surp Apekolos Ermeni Kilisesi (Kandilli), Metmorfosi Rum Kilisesi (Kandilli), Ayidos Pandeyimo Kilisesi (Kuzguncuk, Ayi Pandeimo Kilisesi (Çengelköy), Ilya Profti Kilisesi (Bağlarbaşı), Surp Karabed Ermeni Kilisesi (Bağlarbaşı), Surp Haç Kilisesi (Bağlarbaşı), Surp Krikor Lusavoriç Kilisesi (Kuzguncuk), Aya Tiryadi Kilisesi, Bkz.; İbrahim Hakkı Konyalı, a.g.e., C.II, s. 419 vd.

⁵⁹ Büyük Sinagog, Küçük Sinagog (Kuzguncuk) a.g.e., s. 415 vd.

⁶⁰ İbrahim Hakkı Konyalı, Üsküdar'lı Seyyid Ahmet Münib Efendi'nin 1889 yılında yayınladığı *Mecmua-i Tekâyâ* mecmuasında İstanbul'a ait 305 tekkeden 47 tanesinin Üsküdar sınırları içinde olduğunu belirttiğini ifade eder. Bunların 12 tanesi Celvetî, 8 tanesi Kadiri, 3 tanesi Sa'dî, 6 tanesi Şa'bânî, 4 tanesi Bedevî, 3 tanesi Rıfâî, 2 tanesi Cerrâhî, 1 tanesi Halvetî, 2 tanesi Bayrâmî, 1 tanesi Sünbülî, 5 tanesi de Nakşi tekkesidir. Bkz.; İbrahim Hakkı Konyalı, a.g.e., C. I, s. 417 vd. Mehmet Mermi Haskan'ın verdiği 58 tekkeden Büyük Çamlıca'daki bir Bektâşî tekkesinin tarihi Fetih'ten öncesine dayanır. Yine Haskan Evliya Çelebi'nin de Üsküdar'da 47 tekke olduğunu söylemekle beraber pek azının ismini verdiğini belirtir. Bkz.; Mehmet Nermi Haskan, a.g.e., C.I, s. 395 vd.

⁶¹ Bkz.; M. Baha Tanman, "Üsküdar Mevlevihanesi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C. 7, s. 348.

⁶² Ahmediye Medresesi, Çinili Medresesi, Gülfem Hatun Medresesi, Hacı Kadın Medresesi, Mihrimah Sultan Medresesi, Rum Mehmet Paşa Medresesi, Şemşi Paşa Medresesi, Şeyhül İslam Minkarizade Yahya Efendi Medresesi, Valide-i Atik Medresesi. Mehmet Nermi Haskan, a.g.e., C. 3, s. 1237 vd..

⁶³ İbrahim Hakkı Konyalı bunlardan farklı olarak şu dört medreseyi zikreder: Kelime Hatun Medresesi, Vani Efendi Medresesi, Ayşe Sultan Dar-rül-Kurrâsı, Esmahan Sultan Dar-ül-Kurrâsı. İbrahim Hakkı Konyalı, a.g.e., C.II, s. 285 vd. Burada şunu belirtmekte fayda var: Mehmet Nermi Haskan önsöz'de Üsküdar'ın ayrılmaz parçaları olarak kabul edilen Kuzguncuk, Beylerbeyi, Çengelköy, Vaniköy ve Kandilli beldelelerinin kitap hacminin çok genişleyeceği düşüncesiyle esere dahil edilmediğini ifade eder. Üsküdar ile ilgili tarihi eserlerin farklı rakamlarla ifade edilmesinin sebebini, her iki eserin Üsküdar coğrafyasını farklı genişlikte almalarında aramak gerekir. Gerek bu coğrafyanın sınırlarını tesbit etmek, gerekse bu farklı rakamların karşılaştırılmasını yapmak, bu çalışmanın sınırlarını aşacağından konu başlıkları ile ilgili rakamları her iki eserden vermekle yetiniyoruz.

⁶⁴ İbrahim Hakkı Konyalı, a.g.e., C. II, s. 297 vd.

de ve velilerin sayısını tahmin etmek güç olmasa gerektir⁶⁵.

Aziz Mahmut Hudâi⁶⁶, Karacaahmet Sultan Baba, Nakkaş Baba, Kartal Baba, Asadar Baba, Kuzgun Baba, Abacı Dede, Selami Ali Efendi, Tereddütsüz beş asır “Hattatların Kiblesi” sayılan Şeyh Hamdullah efendi,⁶⁷ en çok bilinenleridir. Hat sanatının hala Üsküdar’da sürüyor olması, bu geleneğin bir devamı olsa gerektir⁶⁸. Yine son dönem şeyhlerden Süleyman Hilmi Tunahan da Üsküdar sakinlerindedir⁶⁹.

Evliyalık biraz Üsküdar mesleğidir.

Üsküdar, Hastaneler, İmaretler, Kervansaraylar, Hamamlar şehridir: Üsküdar’da, 6 tane hastane⁷⁰ 9 tane imaret⁷¹ ve 5 tane kervansaray vardır⁷².

⁶⁵ Eskiden bu şeyh ve dervişlerin türbe ve tekkelerini görmek için Üsküdar başlı başına bir ziyaret merkezi idi. Bkz.; Ahmet Yüksel Özemre, *Üsküdar, ah Üsküdar*, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2002, s. 35. Yaşanan bu sosyo-kültürel değişimin kısa bir değerlendirmesi için bkz.; Nevval Çizgen, *Kent ve Kültür*, Say Yayınları, İstanbul, 1994, s. 91-95.

⁶⁶ Bugün İstanbul’a veya Üsküdar’a yola çıkan her Anadolu insanına ziyaret edilmesi gereken yerlerden biri olarak Üsküdar Aziz Mahmut Hudâi Cami ve külliyesi tavsiye edilir... Fırtınalı havalarda boğaz gemilerinin kendisinin yürüyerek karşıya geçtiği hattı izlediklerine inanılır. Yalnız Üsküdar’da değil, Anadolu’da da bu velinin kerametleri hâlâ anlatılmaktadır. Üsküdar’da çok güçlü olan bu veli-evliya kültürü sadece Üsküdar’ın değil Anadolu kimliğinin oluşumunu da hâlâ etkilemektedir.

⁶⁷ Yakın zamanlara kadar yazıya yeni başlayan hattat adaylarının, Tunusbağı Caddesi üzerinde hattatlar mezarlığı (Şeyh Sofası)nda bulunan şeyhin mezar toprağında kalemlerini bir hafta bekleddikleri bu şeyhin keramet ve marifetleri başlı başına bir çalışma konusu olsa gerektir: Saraya ders vermek için Üsküdar, Sarayburnu arasını, poturu ile gömleğini başına sarıp cüz kesesini ağzına alarak suyun üzerine adeta bağdaş kurmak suretiyle yüzerken geçecek kadar usta yüzücü, II. Bayezid’e diktiği kaftanın dikiz izlerini kimse bulamayacak kadar usta terzi, Okmeydanı’ndaki Okçular Tekkesi’nin şeyhi olacak kadar usta okçu, ok ve yay yapıcısı, ünlü şahin avcısı, pehlivan, 47 Kur’an-ı Kerim, 1000’in üzerinde enam ve cüz ile cami kapılarına kitabeler yazan, beş asır boyunca hattatların en büyüğü olarak tanınmış, ama yazılarının altına yazan kişi olarak adını “türlü belâya mübtela Hamdullah” veya “Kendi küçük, günahı büyük Hamdullah” yazan ancak mezar taşına isminin yazılmasını istemeyecek kadar mütevazı ve alçakgönüllü gerçek bir şeyh... Mehmet Nermi Haskan, a.g.e., C. 2, s. 604 vd.

⁶⁸ İbrahim Hakkı Konyalı 19 meşhur hattat zikreder. Bkz.; İbrahim Hakkı Konyalı, a.g.e., C. I, s. 397 vd.

⁶⁹ Ayakta zor duran üç Üsküdar’lı sarhoşun “ikinci namazının sünnetinin farz mı vacip mi olduğuna” dair yaptıkları “ciddi” tartışmayı çözmek için oturduğumuz arkadaş grubunu hakem olarak seçtikleri zaman bu şeyhlerin kerametlerinin devam ettiğini düşündüm.

⁷⁰ Haydarpaşa Askeri Hastahanesi, Haydarpaşa Nümune Hastahanesi, Üsküdar Cüzzamhanesi, - Miskinler Tekkesi- Valide-i Atik Darü’s-Şifası-Bimarhanesi, Valide-i Atik Tabhanesi. M.Nermi Haskan, a.g.e., C.3, s. 1247 vd. Konyalı bunlardan sadece üç tanesini zikreder. Bkz.; İbrahim Hakkı Konyalı, a.g.e., C. II, s. 369. Bunun yanında 1893 yılında İstanbul’da görülen kolera salgınından sonra İstanbul’da açılan üç Tebhirhane’den birisi Üsküdar’da Doğançılar caddesinde açılmıştır. Bugün de kuruluş amacına uygun olarak Anadolu yakasında ilaçlama ve dezenfeksiyon çalışmalarını sürdüren Tebhirhane, evlere ücretli, okullara ücretsiz hizmet vermektedir. Geniş Bilgi için bkz.; Nuran Yıldırım, “Tebhirhaneler”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C. 7, s. 231-232. Tebhirhaneler: “Kolera, çiçek, suçiçeği, veba, kızıl, kızamık, tifo, tifüs, dizanteri, difteri, verem, loğusa humması ve boğmaca gibi bulaşıcı hastalıklardan birine yakalanan kişilerin giysi ve eşyalarını basınçlı su buharı ile, bu hastalıkların görüldüğü mekanları, kimyasal maddeler ile dezenfekte etmekle görevli sağlık kurumlarıdır.” Bkz.; a.g.e., s. 231.

⁷¹ Aziz Mahmut Hudâi Efendi İmareti, Davut Paşa İmareti, Fatih İmareti, Gülfem Hatun İmareti, Kösem Sultan İmareti, Mihrimah Sultan İmareti, Nurbanu Valide Sultan İmareti, Rum Mehmet Paşa İmareti, Yeni Valide Cami İmareti, Mehmet Nermi Haskan, a.g.e., C.2, s. 993 vd. Konyalı ise bunlardan yalnız dört tanesini zikreder. İbrahim Hakkı Konyalı, a.g.e., C. 1, s. 437.

⁷² Kösem Sultan Kervansarayı, Mihrimah Sultan Kervansarayı, Muıtap Hanı (Han-ı Sebil), Valide-i Atik Kervansarayı, Üsküdar Menzilhaneleri ve Posta Nakil İşleri. M.Nermi Haskan. a.g.e., C.2, s. 977, Konyalı sadece dört adet kervansaray zikreder. İbrahim Hakkı Konyalı, a.g.e., C. II., s. 383. Evliya Çelebi 11tane kervansaray zikreder, “ki başlıcaları iskelenin yakınındaki 100 oda ve atlar için 100 gözlü, Mihrimah Sultan Kervansarayı, aynı adlı caminin yakınındaki 100 “ocak”lı ve 1000 atlık ahırıyla Orta Vali-

Üsküdar'da kayıtlara geçen 21 adet Hamam yapılmıştır⁷³. Bugün için altısı halka, biri askerlere ait olmak üzere 7 tanesi açıktır. Vakıf hamamı olarak yalnız bir tanesi (İcadiye Dağ Hamamı) faaliyet göstermektedir. Üsküdar Merkezindeki Büyük Hamam, Mimar Sinan Çarşısı olarak, Küçük Hamam ise, Yimpaş adı ile süper market olarak faaliyet göstermektedir.⁷⁴

Üsküdar, Mezarlık ve Türbeler Şehridir: Müslümanlara ait, Çakal Dağı Mezarlığı, Nakkaş Baba Mezarlığı, Ayrılık Çeşmesi Mezarlığı ve 19 ayrı mezarlığı içinde barındıran meşhur Karacaahmet Mezarlığı ile, Bülbülderesi'nde Selanikliler Mezarlığı, Bağlarbaşı'nda Maşatlık olarak da bilinen Musevi Mezarlığı ile Rum ve Ermeni Mezarlıkları, Üsküdar'ın kutsallık ve azizlik imajlarına uhrevilik boyutunu ekleyen en önemli olgulardır.

Mezarlıkların yanı sıra Üsküdar'da her adım başı karşımıza çıkan, gerek saraya mensup kişilere, gerekse veli kişilere ait 80 adet türbe bulunmaktadır.⁷⁵

Üsküdar Sular, Ayazmalar, Kuyular, Sebiller ve Çeşmeler Şehridir: “velhasıl Bursa sudan ibarettir” diyen Evliya Çelebi'nin, Üsküdar'a haksızlık ettiğini söylersek, herhalde abartmış olmayız.

Suyu kutsal ve aziz kabul eden Müslümanlar gibi, Bizans döneminde de Hıristiyanların Üsküdar'da bir çok su kaynaklarına, su kuyularına kutsallık atfederek hastaların, şifa bulma veya dini ayin amacıyla buraları ziyaret ettikleri görülmektedir⁷⁶. Üsküdar'ın kutsallık imajının, biraz da bu kutsal suların varlığından beslendiğini söylemek yanlış olmasa gerek. Üsküdar'ın kimliğindeki “su şehri” algısının Bizans dönemine kadar eskilere dayanması, kimliklerin tarihsellik boyutunun en güzel örneği olarak alınabilir. Üsküdar Tarihi'nde, Bizans döneminde Üsküdar sınırları içinde “sayılmayacak kadar çok ayazma” olduğu ifade edilmekle birlikte, 16 tane ayazmanın yeri ve ismi zikredilir.⁷⁷

de Kervansarayı ve “lüks bir kervansaray” olan, ekâbiran ile büyük kimselerin istirahatlerine tahsis olunmuş Kösem Valide Kervansarayıdır.” Aktaran, Robert Mantran, *17.Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul*, I. Cilt, s. 78.

⁷³ İbrahim Hakkı Konyalı 18 tane hamam zikreder. Bkz.; İbrahim Konyalı, a.g.e., C. II, s. 431 vd.

⁷⁴ Evliya Çelebi “boğazdaki köylerde (Üsküdar ve Kadıköy ile birlikte) 24 hamam bulunduğunu zikrederek hamamları meslek gruplarına göre ayırmaktadır: “Kuzguncuk hamamı kuzgunlara, Eski Valide Hamamı yolculara, Orta Valide Hamamı gariplere, Kösem Valide Hamamı köselere, Arslan Ağa Hamamı avcılara, Kasapbaşı Hamamı kasaplara, Hacı Paşa Hamamı hacılara, Türbedar Hamamı mezarlıklara ve Kadıköy hamamı bağcılara” hizmet vermektedir. Kayıtlara geçmiş hamamların isimleri şunlardır: Ağa Hamamı, Altünizade İsmail Paşa Hamamı, Ayazma Hamamı, Bulgurlu Köyü Hamamı-Aziz Mahmut Hudai Efendi Hamamı, Cinci Hüseyin Efendi Hamamı, Çarşı Hamamı-Büyük Hamam/Yeşil Direkli Hamam, Çinili Hamam, Dağ Hamamı, Doğancılar Hamamı-Hacı Paşa Hamamı, Eski Hamam-Rum Mehmet Paşa Hamamı, İcadiye Dağ Hamamı, İskele Hamamı-Sultan Hamamı/Kulluk Hamamı/Küçük Hamam, Selami Ali Efendi Hamamı-Selamsız Hamamı, Selimiye Hamamı, Sinan Paşa Hamamı, Valide-i Atik Hamamı-Toptaşı Hamamı, Hüseyin Paşa Hamamı, Aslanağa Hamamı, Kasapbaşı Hamamı, Türbedar Hamamı, Limonlu Konak Hamamı, aktaran; Robert Mantran, *İstanbul Tarihi*, s. 247

⁷⁵ Mehmet Nermi Haskan, a.g.e., C. 2, s. 521 vd.

⁷⁶ Büyük dinlerdeki kutsal yer ve mekanların bazen diğer dinlerin müntesipleri tarafından da ilgi ve alâka gördüklerini, bir başka ifade ile insanların insan üstü kişi, yer ve mekânlardan yardım istemelerinin dinleri aşan bir boyutu olduğunu biliyoruz. Bugün de Hıristiyanların kutsal kabul ettikleri bir çok yerlerin Müslümanlar tarafından ziyaret edilmesi gibi, eski Üsküdar'da da henüz varlığını koruyan ayazmalara ilk okul çocuklarının okul ile ilgili sıkıntuları için müracaat ettiklerini mum diktüklerini görüyoruz. Fuat Andıç, a.g.e., s. 15

⁷⁷ Bu ayazmaların isimleri şunlardır: Harem Ayazması, Alemdar Köyü Ayazmaları, Aya Fentelimon Ayazması, Ayia Efimia Ayazması, Ayios İonis Ayazması, Ayios Kostantinos Ayazması, Ayios Dimitrios Ayaz-

Kur'an-ı Kerim'deki "yaşayan ("diri-canlı olan") her şeyin sudan yaratıldığı"⁷⁸ ve "Biz gökten bereketli bir su indiririz ve onunla bahçelerin yeşerip büyümesini sağlarız, ve ekin tarlalarının"⁷⁹ ayetlerinin doğal sonucu olarak, İslam kültüründe çok güçlü ve kutsal bir "su" imgesi söz konusudur⁸⁰. Hayatın kendisi ile özdeş bir anlam ve algılayışı çağrıştıran su, (ırmaklar, bağ-bahçe ve köşkler ile birlikte) aynı zamanda, cennet tasavvurunun ayrılmaz bir parçasıdır. Müslüman Türkler'in tarihteki mekan algısı ve inşasını göz önüne alırsak, cennet tasavvurlarına yakın bir dünya tasarımına sahip olduklarını söyleyebiliriz. Üsküdar'da tarihte, ilkinin Mihrimah Sultan'ın yaptırdığı 18 büyük, 17 küçük isale hattı yapılmıştır⁸¹. Üsküdar suları içinde, Büyük ve Küçük Çamlıca⁸² suları ile Tomruk suyu, Taşdelen suyu ve Karakulak suyu en makbulleridir.⁸³

Üsküdar'da su ile ilgili yapılan eserler şunlardır.

170 tane çeşme⁸⁴ (61 tanesi bugün yoktur.)

39 tane kuyu

16 tane vakıf suyu

19 tane sebil

2 tane Maksem⁸⁵ ve bir su terazisi⁸⁶

Üsküdar Edipler, Şairler, Ressamlar, Sanatçılar Şehridir: Üsküdar, Osmanlı'nın klasik döneminde tekkeler ve medreseleri ile, hoca, şeyh, kurra ve hattatları ile bir kültür merkezi olduğu kadar, modernleşme döneminde de bir çok mektebin yanı sıra bir çok edip, şair ressam ve sanatçıya ev sahipliği yapmış, bir çok kişiyi sinesinde barındırmıştır.⁸⁷ Osmanlı döneminde Üsküdar'da oluşan gelenek dönüşerek modernleşme dö-

ması, Ayos İoanis Ayazması, Ayos Pandeyimo Ayazması, Çaprazlı-Bahçeli Evler Ayazması, Yağlıkcı Ayazması, Ayia Marina Ayazması, Ayia Paraskevi Ayazması, Ayios Andanios Ayazması, Ayios Haralambos Ayazması, Mikail Ayazması, İbrahim Hakkı Konyalı, a.g.e., C. II, s. 407 vd.

⁷⁸ Enbiya Suresi, ayet 30

⁷⁹ Kâf Suresi, ayet 9

⁸⁰ Su, (deniz) tüm canlı türlerinin ilk örneğinin ortaya çıktığı ortam olması, tüm sıvılar içinde yalnızca suyun hayat için uygun ve gerekli özelliklere sahip olması ve hayvansal ve bitkisel canlı her hücrenin fiziksel temelini oluşturan ve içinde hayat olgusunun belirebileceği yegane madde ortamı olan protoplazmanın büyük ölçüde sudan ibaret olması gibi tüm yaratılış olgusunun dayanağı olması su'yun hayatı karakterize eden kutsal bir anlam taşıması için yeterli bir sebeptir. Geniş bilgi için bkz.; Muhammed Esed, *Kur'an Mesajı*, (Çev.; Cahit Koytak-Ahmet Ertürk) İşaret Yayınları, İstanbul, 1996, C. 2, s. 651.

⁸¹ Geniş bilgi için bkz.; Burhan Oğuz, *Bizans'tan Günümüze İstanbul Suları*, Simurg kitapçılık ve Yayıncılık, İstanbul, 1998, s. 171-172.

⁸² Namık Kemale göre "Feyyaz-ı Kudret (Allah) âlemdede Âb-ı hayât icâdını irâde etmiş olsaydı, o hasiyeti Çamlıca suyuna verirdi." Aktaran, İbrahim Hakkı Konyalı, a.g.e., C. II, s. 457.

⁸³ Ahmet Yüksel Özemre, *Üsküdar, ah Üsküdar*, s. 109-110, ayrıca bkz.; Mustafa Armağan, *Şehir Asla Unutmaz*, s. 130 ; Balıkhane Nazırı Ali Rıza Bey, *Eski Zamanlarda İstanbul Hayatı*, (Haz.; Ali Şükrü Çoruk), 2. Baskı, Kitabevi, İstanbul, 2001 s. 140.

⁸⁴ 924 tarihli bir belgede 158, 1930 tarihli vakıf çeşmeler defterinde ise Üsküdar sınırları içinde 195 çeşme zikredilir. Bkz.; Kazım Çeçen, "Üsküdar Suları" *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C. 7 s. 350 ; İstanbul Suları ile ilgili bir başka kaynakta ise "Vakıf Defteri'nde Üsküdar sınırları içindeki (Çamlıca, Kuzguncuk, Dudulu vb. yerler hariç) çeşme, cami, dergâh, kilise gibi su dağıtılan yerlerin sayısının 144" olarak saptandığı yazılmaktadır. Burhan Oğuz, a.g.e., s. 171.

⁸⁵ Şehir suyunun taksim edildiği yer.

⁸⁶ İbrahim Hakkı Konyalı 138 tane çeşme, 9 tane sebil, 4 tane su kuyusu, 2 su kuyusu bileziği, 1 su deposu, 2 su terazisi, 1 su maskemi zikredilir. Bkz.; Konyalı, a.g.e., C. II, s. 3 vd.

⁸⁷ Ali Rıza Yöntem, Burhan Felek, Cemil Topuzlu, Emin Ongan, Hoca Ali Rıza, Halide Edip, İsmail Hakkı Dümbüllü, Mimar Kemalettin, Nezih Uzel, Semahat Özdenses, Selim Rakıp Emeç, Ömer Ferit Kam, Mü-

neminde de devam etmiş, ancak Cumhuriyet sonrası bu gelenek büyük oranda yok olmuştur. Şair Nabi'den, Burhan Felek'e kadar bütün güzel insanlar Üsküdarlı'dır. Hele elleri ve gözlerinin güzelliği dünyaya nam salmış, fesi, kolalı beyaz gömleği ve setre pantolonu ile Selami Ali Efendi Tekkesi şeyhinin oğlu bir Aziz Mahmut Bey⁸⁸ var ki, Türkiye'nin kültür elçisi sıfatını kazandığını söylememiz, yanlış olmaz.⁸⁹

Üsküdar Saraylar, Yalılar, Konaklar, Köşkler Şehridir: Bizans döneminden⁹⁰ sonra Osmanlı döneminde de, Müslüman üst tabaka, köşk ve saraylarını boğazın diğer semtlerinin yanı sıra Üsküdar, Beylerbeyi⁹¹ ve Camlıca sırtlarında yaptırıyordu.⁹² Üsküdar, Osmanlı döneminde saraylar, köşkler ve konaklar kentidir.⁹³ Şemsi Paşa sahilinden itibaren sultan sarayları, şükûfe bahçeleri, yine Harem iskelesi'nin arka tarafında Damat İbrahim Paşa tarafından yaptırılan Şerefâbad sarayı vardı.⁹⁴ Salacak'tan Hareme kadar sahilin üstündeki semtte vezirler, bürokratlar, edibler ve şairler oturmuş.⁹⁵ 19. yüzyılda Bağlarbaşı, Osmanlı ileri gelenlerinin sevdiği sayfiye yerleri arasına girmişti⁹⁶. Sultanlar, Paşalar burada bahçe içinde konak ve köşkler, hatta saraylar yaptırıldılar.⁹⁷

Yüzyıllar Boyunca Üsküdar isimli çalışmada 14 yalı, 35 köşk, 6 Kasr, 29 saray, 17 konak ve meşhur kimselere ait 9 ev zikredilmektedir⁹⁸. İbrahim Hakkı Konyalı, "Saraylar, Köşkler (kasırlar) Sahil Saraylar ve Bazı konaklar" başlığı altında 85 adet eser sıralar⁹⁹. Genel olarak Üsküdar tarihine bakınca, bu şehrin banliyo merkezi olarak köşk, konak ve saraylar şehri olarak hizmet verdiğini söylememiz mümkündür¹⁰⁰. Literatürde zikredilen rakamlar belli bir tarih dilimi ile sınırlı ve değişken rakamlardır.¹⁰¹

Üsküdar, Bağ- Bahçeler, Mesireler Şehridir: Evliya Çelebi'ye göre, şehrin her yeri gezinti yeri olmakla birlikte bilhassa mesire yerleri "yarı dünya" gibi, "cennet gibi" yerlerdir. İlkbahardan Kasım sonlarına kadar mesireler halkın gezme, eğlenme yerleri-

---

nevver Ayaşlı, Osman Zeki Üngör, Ressam Fehim Özarman, Ressam Ali Rıza Bey, Ressam Hüseyin Zekai Paşa, Ressam Şeker Ahmet Paşa, Şair Nabi.

⁸⁸ Eşi Seyide Hanım'ın aşkını ifade için yazıp bestelediği şarkı ile ününü günümüze kadar sürdüren bu zavallı, başına gelen 17 evlilikten sonra 52 yaşında vefat eder. Garibin bugün bir mezar taşı bile yoktur.

⁸⁹ Bugün bütün Türkiye'de bilinen Katibim şarkısı, aynı zamanda dünyada en çok bilinen Türk ezgisidir. Geniş bilgi için bkz.; Ruhi Ayangil, "Katibim Türküsü" *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C. 4, s. 489. Bunun yanında Fransız Televizyonunda yapılan bir programda; Yunanistan, Bulgaristan, Polonya, Romanya, Sırbistan ve Bosna-Hersek'de farklı sözler ile dinlenen Katibim şarkısının müziğinin, her ülkenin sanatçıları tarafından kendilerine ait milli müzik olduğu ısrarla ileri sürülmüştür. Öyle ki, Bosna-Hersek'te savaşa çağrı sözleri ile dini bir müzik olarak dinlenirken Yunanistan ve Sırbistan'da aşk şarkısı olarak dinlenmektedir.

⁹⁰ Konstantinopolis, birleşik Roma İmparatorluğunun başkenti yapılıncı Kadıköy ile birlikte Üsküdar'da banliyö oldu. Aynı gelenek Osmanlı döneminde de devam etti.Bkz.; Jane Taylor, a. g. e., s. 305.

⁹¹ G.V. Inciciyan, a.g.e., s. 147, 155 ; İlhan Tekeli, "19. Yüzyılda İstanbul Metropol Alanının Dönüşümü" Ed.; Paul Dumont, François Georgeon, a.g.e., s. 19-30.

⁹² İlhan Tekeli, a.g.m., s. 29-30

⁹³ Robert Mantran, *17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul*, s. 79.

⁹⁴ Balıkhane Nazırı Ali Rıza Bey, a.g.e., s.124.

⁹⁵ Ahmet Yüksel Özemre, Üsküdar, ah Üsküdar!, s. 47.

⁹⁶ Geniş Bilgi İçin bkz.; G.V. Inciciyan, a.g.e., s. 67 vd.

⁹⁷ Murat Belge, *İstanbul Gezi Rehberi*, 6. Baskı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999, s. 12.

⁹⁸ Mehmet Nermi Haskan, a.g.e., Cilt III, s. 1313-1456.

⁹⁹ İbrahim Hakkı Konyalı, a.g.e., C. II, s. 145 vd, s. 536 vd.

¹⁰⁰ Bir çok padişah yaptırdığı saray ve köşklere yazın av ve dinlenmek için kalırlardı. Ahmet Hamdi Tanpınar, a.g.e., s. 80 vd. Evliya Çelebi, sadece 39 tane vezir konağı sayar. Aktaran, Ahmet Hamdi Tanpınar, a.g.e., s. 55.

¹⁰¹ Eremya Çelebi Kömürçüyan, a.g.e., s. 45.

dir.¹⁰² Evliya Çelebiye göre, IV Murat döneminde Üsküdar, 9000 kadar bağlık, bahçelik; yalılar, evler ve benzeri binalarla süslenmiş bir şehirdi.¹⁰³

15 tane belli başlı mesire yerleri içinden, Büyük Çamlıca ve Küçük Çamlıca ile Millet Bahçesi mesireleri bugün de halka açık yerlerdir.

Halka açık ortak mesire¹⁰⁴ yerleri dışında Üsküdar, büyük oranda bağlık ve bahçeliktir. Bahçelerde, meyve ağaçlarının dışında her tür çiçek yetiştirilirdi. 19. yüzyıl sonlarında batılı bir hatırat, Üsküdar sokaklarının, bahçe ve bostanların yeşillikleri arasında kaybolduğunu yazar¹⁰⁵. Üsküdar'daki bu bağ ve bahçe geleneği tamamen yok olmuş, ancak çiçek geleneği, Özbekler Tekkesinin gül bahçesi ve Mustafa Düzgünman'ın ebru sanatı ile günümüze kadar gelmiştir.¹⁰⁶ Müslümanlardaki bu ağaç ve çiçek tutkusunun mezarlarda da sürdürüldüğünü görüyoruz. Üsküdar'daki Rum nüfusun denizciliğin yanı sıra bahçecilik, bostancılık ve meyvecilik yaparak geçindiklerini¹⁰⁷ yine tarihten öğreniyoruz.

İslami cennet tasavvurunun bir gereği, Üsküdar'da her evin bir bahçesi vardır. Bahçede sular, ağaçlar, meyveler, güller, çiçekler vardır. Cami ve tekke bahçelerinde de gül yetiştirirler. Hepsi de, Peygamber Efendimizin mübarek teri gibi kokar.¹⁰⁸

Üsküdar Kuşlar ve Bülbüller Şehridir: Üsküdar ile ilgili yazılan hatıratlarda, insanların sabah namazlarından sonra bülbül deresine, bülbül dinlemeye gittiklerini¹⁰⁹ öğreniyoruz.

Kumrular, güvercinler, kırlangıçlar, serçeler ve leylekler Üsküdar bağ ve bahçelerinin ayrılmaz bir parçası olarak resmedilmektedir. Kuşlar, ağaçlar,¹¹⁰ akan sular ve çiçek¹¹¹ imgeleri ile hayli yüklü bağ ve bahçe anlatımına bakılırsa insanlar Üsküdar'da cennet tasarımlarını gerçeğe dönüştürmüşe benzerler.

Üsküdar Kadınlar Şehridir: Üsküdar'ın kadın imgesi, daha doğrusu kadın kimliği, Kız Kulesi ile ilgili, Bizans dönemindeki imparatorların güzel kızlarının süslediği öykü ve efsanelerle, azizelere atfedilen ayazmalarla başlar. Kentin kadın kimliği, bu dönemde örülmeye başlanır, büyük bir kısmı Anadolu'dan gelen Türk nüfusun içinde,

¹⁰² a.g.e., s. 279.

¹⁰³ Bu mesire isimleri şunlardır: Ali Bahadır Bağları, Bulgurlu Hanım Seti Mesiresi, Büyük Çamlıca Safa Tepesi Mesiresi, Büyük Çamlıca Subaşı Mesiresi, Haydarpaşa Mesiresi, Karaman Çiftliği Mesiresi, Kayışdağı Pınarı Mesiresi, Koruluk Mesiresi, Küçük Çamlıca Mesiresi, Libade Mesiresi, Millet Bahçesi Mesiresi, Suphi Paşa Korusu, Şuca' Bağları Mesiresi, Taşdelen Mesiresi, Tunusbağı Bahçesi. Mehmet Nermi Haskan, a.g.e., C. 3, s. 1281-1296 Evliya Çelebi, Kandilli Bahçesi, Çamlıca Bahçesi, İstavroz Bahçesi ve Üsküdar Bahçesi'ni Padişahlara ait bağ ve bahçeler olarak zikreder. Aktaran, İbrahim Hakkı Konyalı, a.g.e., C.II. s. 453.

¹⁰⁴ Edmondo De Amicis, *İstanbul (1874)* (Çev.; Beynun Akyavaş), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1993, s. 343

¹⁰⁵ Ahmet Yüksel Özemre, *Üsküdar'da Bir Attâr Dükkânı*, 4. Baskı, Kubbealtı Neşriyatı, İstanbul, 2003, s. 19, 95 ; A.Halûk Dursun, a.g.e., s. 119.

¹⁰⁶ Robert Mantran, *İstanbul Tarihi*, s. 226.

¹⁰⁷ Ağaç dikme olgusu Müslümanlar için Allah'ın rızasını kazanmaya vesile olan en önemli işlerden birisidir. Üsküdar ile ilgili bütün hatırat türü yazılarda bağ ve bahçelerdeki meyve ağaçları ve Karacaahmet mezarlığının yanı sıra servi ve çınar ağaçları (ve minareler'in) Üsküdar'ı sembolize etmektedir.

¹⁰⁸ Ahmet Yüksel Özemre, *Üsküdar, ah Üsküdar!*, s. 15.

¹⁰⁹ a.g.e., s. 17.

¹¹⁰ "Bu bahçeleri, genellikle: Gül, ortanca, filbahri, akşamsefası, herca'ı menekşe, şakayık, kasımpatı, horozibiği, sardunya, mor salkım ve erguvanlar süslerdi." a.g.e., s. 17.

¹¹¹ Aktaran, Robert Mantran, *17.Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul*, s. 79.

“Tebriz’den gelenler arasında çok sayıda güzel kızların bulunması¹¹² ile kadın imajı pekiştirilir.

Osmanlı saray kadınları arasında Üsküdar’da bir han, hamam, cami, saray, vb. bir şey yapmak neredeyse Valide Sultan olmanın temel zorunluluklarındandır.

Artık Kadınlar Şehri olarak toplumsal bellekte kimlik edinen Üsküdar’da, hanımefendilerin eşlerinden daha çok yaşaması¹¹³ kadar doğal bir şey olamaz. Kadın imgesi o kadar güçlüdür ki Üsküdar’ın kimliğinde, Üsküdarlı kadınların biraz meleklere benzediğini, bütün güzel kadınların biraz Üsküdarlı olduğunu rahatlıkla düşünebilirsiniz¹¹⁴.

Kadın camileri, kadın imaretleri, kadın çeşmeleri, hamam, türbe, tekkeleri ve medreseleri Üsküdar kimliğinin en önemli kilometre taşlarıdır. Denilebilir ki, Üsküdar’ın tarihsel kimliğinde kadının olmadığı hiçbir olay ve eser yoktur. Kadınlar, Üsküdar şehrinde; 30 adet çeşme, 6 adet vakıf suyu, 6 adet su kuyusu, 5 adet sebil, 4 adet su terazisi, 1 adet maksem, 4 adet hastane, 5 adet medrese, 4 adet kütüphane, 6 adet imaret, 15 adet mektep, 4 adet tekke, 3 adet kervansaray, 4 adet hamam, 6 adet namazgah, 12 adet saray, 9 adet cami ve mescit yaptırılmışlardır.

Bilhassa Üsküdar’a dini kimliğini veren büyük camiler, Mihrimah Sultan Cami, Yeni Valide Cami, Atik Valide Cami, Aziz Mahmut Hudâi Cami, Çinili Cami kadınların yaptırdığı Camilerdir.

Üsküdar Asya ve Avrupa Arasında Bir Kapı, Bir Köprü Şehirdir: Küçük Asya’dan İstanbul ve Avrupa’ya karayolu ile taşınan her tür mal ve madde Ankara – Bolu yolundan, Üsküdar üzerinden karşıya geçer.¹¹⁵ 14 iskele, değişik şekillerde Asya ile Avrupa arasındaki bu ilişkiyi sürdürür.¹¹⁶ Aynı şekilde Anadolu, Ermenistan ve İran’a ulaşan ticaret yollarının buradan başlaması sebebiyle Üsküdar uluslar arası ticari bir nitelik taşır.¹¹⁷ Cumhuriyet döneminde de Harem Otogarı ile bu ilişki devam eder. Harem semti, Anadolu’ya çıkış kapısı, İstanbul’a giriş kapısıdır. Anadolu coğrafyasının kapılarından birisi Malazgirt, birisi de Üsküdar’dır. Üsküdar sadece Anadolu’nun değil, Arab’ın,

¹¹² Ahmet Yüksel Özemre, *Üsküdar, ah Üsküdar!*, s. 32. Zaten aksi olması mümkün olmayan bu ‘doğal’ ve nüfus bilimi verileri ile de büyük bir uyum gösteren bilgiyi normal bulmakla birlikte karşı sayfayı okuyunca, Üsküdar’da aile kurumunda yaşanan sosyo-kültürel değişimin boyutlarını görmemek, şaşırmanın (ya da hayali bile cihan değer diye iç geçirmemek) kabil değil. “Üsküdar’ın hanımları aile hayatlarında sabırlı, mütevekkil ve settar olurlar; kocalarının sıkıntılarını paylaşıp bunları olabildiğince hafifletme cihetinde gayret sarf ederlerdi” a.g.e., s. 33 ; Yine, cesaretimi topladığım bir anı hanımın eşref saatine denk getirerek kendilerine okuyabilme hayalini uzun müddet taşıma cüretini gösterdiğim ancak aile hayatının huzur, sürur, sükün ve saadetine halel gelmemesi için vazgeçtiğim, dönemin Üsküdar aile hayatını tevsik eden ibretimiz şu satırları mübarek Üsküdar’ın muhterem hanımları ile Atatürkçü efkârı umumiyenin nazari dikkatine tevdi ediyorum: “...bir zâtin Cumhuriyet öncesinden kalmış olan dört zevcesinin kocalarının hâl-i hayatında nasıl uyumlu bir hayat sürmüş ve onun vefâtından sonra bile nasıl emsâl teşkil edecek örnek bir uyumlu hayat sürmekte olduklarından, birbirlerinin çocuklarına nasıl sahip çıktıklarından hanımlar arasında hayranlıkla söz edilirdi.” a.g.e., s. 33

¹¹³ Kadın kimliği, üretme, doğurma, süsleme, güzelleştirme özellikleri ile kök salma, ev sahibi olma, kısaca yerleşik olma ve uygarlık beşiği olarak şehirleri sembolize ederken , erkek kimliği avcılığı (üretim yerine doğanın sunduklarını arayıp bulmak) gezgin ve seyyah olma özelliği ile göçbeliği, veya bina ve insan yığını olarak kentleri temsil eder. (Bkz.; Mehmet Ali Kılıçbay, a.g.e., s. 13-21) Dolayısıyla bütün “güzel” şehirlerin kadın imgesi ile örtüştüklerini, kadın kimliğini sembolize ettiklerini söyleyebiliriz.

¹¹⁴ Robert Mantran, *17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul*, s. 198 ; Murat Belge, a.g.e., s. 298.

¹¹⁵ Bkz.; Ahmet Yüksel Özemre, *Üsküdar, ah Üsküdar!*, s. 48 ; M. Nermi Haskan, a.g.e., C. III, s. 1489-1493.

¹¹⁶ Deniz Mazlum, a.g.m., s. 345.

¹¹⁷ Robert Mantran, XVI-XVII. Yüzyılda İstanbul’da Gündelik Hayat, s. 21

Acem'in, Hind'in, Çin'in ve tüm Asya'nın kapısıdır. Bütün yolculuklar Üsküdar'dan başlar, bütün yollar Üsküdar'da biter. Ayrılma ve kavuşma noktası Üsküdar'dır. Üsküdar'ın tarihten günümüze kazandığı bütün önem ve gördüğü bütün işlevler, İstanbul'u Asya'ya bağlayan bir köprü başı konumunda olmasında saklıdır.¹¹⁸

Üsküdar Bir Kültür Şehridir: Üsküdar'ın kutsal değeri ile coğrafi anlamı ile, stratejik önemi ile, dini şahsiyetleri ile, cami, tekke ve medreseleri ile, saray, konak, bağ, bahçe ve çeşmeleri ile önemli sosyal¹¹⁹, kültürel¹²⁰ ve sanatsal¹²¹ merkezleri ile tarihten günümüze her zaman bir kültür merkezi olarak önemini korumuştur. Bugün ise Üsküdar, "canlı bir arkeoloji müzesi" görünümündedir.

Son yıllarda büyük oranda tarihi kültürel kimliğini kaybeden Üsküdar'ın yeniden bir kimlik kazanmasının en önemli kalkış noktası ancak yine kültür olabilir.

III. Üsküdar'ın İmaj Kimliği

Bu bölümde, Üsküdar'ın toplumsal bilinç düzeyinde nasıl algılandığını irdelemeye çalışacağız. Büyük oranda tarihsel kimliğinden günümüze yansıyan ve tarihsel eserlerden beslenen bu imaj kimlik, sosyolojik anlamda tutarlı bir kimliğe tekabül etmemektedir.

Coğrafi Açından Üsküdar: Batının burnu dibinde olmasına rağmen Üsküdar, her şeyden önce coğrafi açıdan Anadolu'dur. Anadolu'nun batıda olan son uç noktasıdır. Coğrafi açıdan en önemli özelliği, *Anadolu'nun sonu* da olsa, "yolun sonu" da olsa, yine

¹¹⁸ Kurucu üye ve ilk futbolcuları arasında Burhan Felek'in de yer aldığı Anadolu Spor Kulübü 1908 tarihinde Üsküdar'da kurulur. Kulüp, uzun yıllar İstanbul amatör ve profesyonel liglerinde yer alan futbol takımının yanı sıra atletizm, deniz sporları ve halat çekme dallarında da faaliyetlerde bulunur... Bugün Üsküdar Anadolu Spor kulübü olarak faaliyetlerini sürdürmektedir. Geniş bilgi için bkz.; Cem Atabeyoğlu, "Anadolu Spor Klübü", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C. 1, s. 256.

¹¹⁹ 1727 tarihinde İbrahim Müteferrika'nın kurduğu ilk matbaadan sonra 1795'de Hasköy'de kurulan ikinci matbaanın siyasal gelişmeler sonucu faaliyet gösterememesi ile üçüncü matbaa Üsküdar'da Harem İskelesi Yokuşu'nun başında Boyacı Hanı'nda, 3 Mayıs 1803'de Dârü't - tibâati'l-Ceditet'i - Ma'mure adıyla açılır. Geniş bilgi için bkz.; Turgut Kut, "Matbaalar", a.g.e., C. 5, s. 308 ; Mehmet Nermi Haskan, a.g.e., C. 3, s. 1486; ; İbrahim Hakkı Konyalı, a.g.e., C. II, s. 527 vd.

¹²⁰ Türk Müzik tarihinde önemli bir yeri olan Anadolu Musiki Cemiyeti 1918'de Üsküdar'da kuruldu. 1923 tarihinde Üsküdar Musiki Cemiyeti adını aldı. 1934-1938 yılları arasında kapatılan cemiyet günümüze kadar değişik isimler altında faaliyetlerini sürdürerek Türk Müziğine önemli isimler kazandırmıştır. Bugün Emin Ongan Üsküdar Musiki Cemiyeti adıyla çalışmalarını sürdürmektedir. Geniş bilgi için bkz.; Mehmet Güntekin, "Üsküdar Musiki Cemiyeti", *Dünden bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C. 7, s. 349-350 ; Bunun yanında ilk çalışmalarını Şehzadebaşı ve Çağaloğlu'nda sanatçılara ait ev ve konaklarda sürdüren ressam, Osmanlı Ressamlar Cemiyeti adı altında ilk resmi merkezlerini ve sergilerini Üsküdar'da açmışlardır. Seyfi Başkan, *Osmanlı Ressamlar Cemiyeti*, Çardaş Basım Yayın, Ankara, 1994, s. 26, 27, 30.

¹²¹ Anadolu Selçuklu şehirleri eski Hıristiyan şehirlerinin bir devamı olmakla birlikte (bkz.; Ahmet Tabakoğlu, a.g.e., s. 83; Maurice M. Cerası, a.g.e., s. 51) kısa zamanda Müslüman Türk kimliğine uygun bir kimlik kazanırlar. Her kültürün kendi değer ölçülerine uygun mimari ve çevre düzenlemesini yaratmasının doğal bir sonucu olarak Müslümanlar, Hıristiyan şehirlerini kendi kültürel değerlerine göre dönüştürmüşler, tabiri caizse yeniden inşa etmişlerdir. Bunu yap(a)madıkları yerleri ise kendilerine yabancı veya o yerlerde kendilerini yalnız hissetmişlerdir. Üsküdar'ın yerli ve milli kimliği temsil etmesinin önemini Batı'yı temsil eden Pera'nın verdiği yalnızlık duygusu ile birlikte düşünmek gerekir. Nazım Hikmet'in Pera'nın ortasında duyduğu yalnızlık duygusunu işlediği Ağa Camii şiiiri bunun tipik örneğidir: "Kendi elemim gibi anlıyorum ben bunu./ Anlıyorum bu yerde azap çeken ruhunu./ Bu imansız muhitte öyle yalnızsın ki sen/ Bir teselli bulurdun ruhunu görebilsen!" Necip Fazıl Kısakürek'de Kaldırımlar'da aynı yalnızlık duygusunu cınnet düzeyinde yaşar.

de Anadolu toprağı olmasındır. Batıyı temsil eden İstanbul'un Pera¹²² ve Kostantinopolis'ine karşılık Üsküdar, İstanbul'un Anadolu yüzüdür, Batı'ya karşı yerli ve milli unsuru temsil eder¹²³. "Yolun sonu" ya da "Anadolu'nun sonu"da olsa, yine de Anadolu topraklarında kalmak, Anadolu insanına her zaman güven vermiştir¹²⁴. Bütün Osmanlı saray seçkinlerinin dinlenmek için Üsküdar'ı seçmeleri, aynı psikoloji ile izah edilebilir. Anadolu insanı Avrupa'da çalışır, Avrupa'da savaşır, ama ancak Anadolu'da dinlenebilir. Ölüsü bile Anadolu'da huzur buluyor¹²⁵. Avrupa ne diriye, ne ölüye, kimseye güven vermiyor.

Tarihsel Açıdan Üsküdar: Türkler'in, 1071'de fethettikleri Anadolu kadar, 1075'lerde geldikleri Üsküdar'da tarihsel açıdan Anadolu'dur. Üsküdar'ın tarihi toplum-sal bilinçte Türk ve İslam ile başlamaktadır.¹²⁶

Siyasal Açıdan Üsküdar: Saraya bir "yüzme mesafesi" olmasına karşılık ve bütün saray mensuplarının saray ve konaklarının bulunmasına karşılık, Üsküdar, her zaman nezih bir yer olmuş, ama seçkin/elit olmamış, her zaman Saray ve yönetime karşı emin bir yer olmuştur. Zalimin karşısında mazlumu, seçkinin karşısında halkı temsil etmiştir. Atı olsa da olmasa da, Üsküdar'a geçen ya da Üsküdar'ı geçen herkes, siyasi takip ve denetimden kurtulmuş sayılmıştır.

Kurtuluş Savaşında da Sultantepe'ye kadar gelebilen herkes, kendisini Anadolu'da kabul etmiştir, kendisini kurtulmuş saymış, kurtuluş rüyalarını ilk kez Üsküdar'da görmüştür. İstanbul'un yardımlarını Anadolu'ya, Üsküdar (Özbekler Tekkesi) aktarmıştır.¹²⁷

Üsküdar bugünkü siyasi merkeze de en uzak olan İstanbul semtidir. Siyasi merkeze değil, toplumsal merkeze daha yakındır. Toplumun merkezindedir denilebilir.

İdeolojik-psikolojik açıdan Üsküdar: 1908 de kurduğu spor kulübüne Anadolu Üsküdar Spor Kulübü, 1918' de kurduğu musiki cemiyetine, Anadolu Üsküdar Musiki Cemiyeti ismini verecek kadar refleks gösteren bir Anadolu psikolojisine sahiptir.

Ekonomik Açıdan Üsküdar: Osmanlı Döneminde büyük bir ticaret merkezi olmayan, bugün de ticari faaliyetleri yerel düzlemde oldukça kısıtlı olan¹²⁸ Üsküdar'ın hâlen büyük ticari çarşıları veya firmaları yoktur.¹²⁹ Ticareti sadece semt sakinlerinin günlük ihtiyaçlarını karşılamaya yöneliktir. İsrâf, gösteriş ve ihtişam yoktur. Sanayisi yoktur.

¹²² A. Halûk Dursun, a.g.e., s. 118.

¹²³ Geniş bilgi için bkz.; Robert Mantran, *17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul*, s. 80.

¹²⁴ Bugün Avrupa'da vefat eden Türk işçilerinin cenazelerinin mutlaka "memlekete" götürülmelelerinin di-ni değil, psikolojik bir izahı olsa gerektir.

¹²⁵ Tarih sosyolojik açıdan "tarihsel" değil yaşayan bir olgudur. Üsküdar'ın Türk İslam öncesi tarihi yaşa-madığı için Üsküdar'ın İslam öncesi tarihi sosyolojik bir olgu değil tarihsel-akademik bir olgudur. Üs-küdar'ın tarihi toplumsal bilinçlerde İslam ile başlar.

¹²⁶ A. Halûk Dursun, a.g.e., s. 118; Kurtuluş savaşındaki faaliyeti ile Üsküdar'ı tek başına temsil etmeye ye-terli bir üne kavuşan Özbekler Tekkesi için bkz.; Mehmet Törenek, *Türk Romanında İşgal İstanbul'u*, Ki-tabevi, İstanbul, 2002, s. 118 ; M. Baha Tanman, "Özbekler Tekkesi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklope-disi*, C. 6. s. 199-202 ; Cengiz Bektaş, "Özbekler Tekkesi" *Tarih ve Toplum*, S. 8, İstanbul, 1984, s 40-45; Cengiz Bektaş, "Özbekler Tekkesi-II" *Tarih ve Toplum*, S. 9, 1984, s. 38-43 Murat Belge, a.g.e., s. 307.

¹²⁷ Robert Mantran, *XVI-XVII. Yüzyılda İstanbul'da Gündelik Hayat*, s. 26.

¹²⁸ Eski Üsküdar Çarşısı için bkz.; Ahmet Yüksel Özemre, *Üsküdar, ah Üsküdar!*, s. 55 vd ; Ticari ahlak için, a.g.e., s. 67 vd.

¹²⁹ Aynı eserde, Üsküdar'ın serseri, esrarkeş ve meczubunun dahi edepli (s.44) delisinin de biraz veli ol-duğunu öğreniyoruz. s.94.

Etiler-Ortaköy gibi eğlencede, Şişli gibi modada, Taksim gibi kültürel faaliyetlerde, Cağaloğlu gibi fikirde, Mecidiyeköy-Levent gibi ticarete, Kartal, İkitelli gibi sanayide, Kadıköy-Beşiktaş gibi eğitimde, kısaca, hiçbir iş ve meslekte Üsküdar öne çıkmamış, sivrilmemiştir. Hiçbir konuda iddialı değildir. Mütevazı ve alçakgönüllüdür.

Sosyo-ekonomik açıdan da ortalama olarak Anadolu'yu temsil etmektedir.

Kültürel Açıdan Üsküdar: Batının karşısında doğuyu, modernizmin karşısında gelenegi, temsil eder. Anadolu'yu temsil eder. Üsküdar, genel anlamda muhafazakar bir şehir olarak algılanmaktadır.

Dini Açıdan Üsküdar: Müslüman'dır. Tarihteki veli, evliya ve şeyh bolluğuna rağmen bugün Üsküdar'ın kamu oyuna mal olmuş bir Şeyh'i yoktur. Ancak, bugün Üsküdar sakinlerinin dinlerini yaşayacak kadar bir bilgiye sahip olduklarını söyleyebiliriz. Dini-muhafazakâr bir atmosferin varlığı ilk bakışta göze çarpar.

Ahlaki Açıdan Üsküdar: İhtişam yerine alçak gönüllülük, gurur ve kibir yerine tevazu, zenginlik yerine orta hâllilik, itidal bütün Üsküdar'a hakimdir. Her tür sivrilikleri törpüleyen gizli bir el, bütün Üsküdar'lıları birbirine eşitler. Delisi,¹³⁰ velisi, körü ve topalı ile her tür insan¹³¹ temsil edilir Üsküdar'da. Herkese yer vardır Üsküdar'da. Delisi de biraz veli, serseri ve berduşu da biraz edeplidir. Sarhoşu ve meczubu da mutedil ve ölçülüdür. Suç istatistikleri İstanbul ortalamasının altındadır.

Bütün eğlence ve sefası, Üsküdar Harem arası akşam gezintisidir ki, en güzel vakti grup vaktidir, belki de bundan şair, "Az sürer gerçi fakir Üsküdar'ın saltanatı" demiştir.

Demografik Açıdan Üsküdar: İstanbul'da, İstanbullu nüfusun en çok olduğu yer, hâlâ Üsküdar'dır.¹³² Bunun yanında Anadolu'nun bütün bölgelerinden nüfus almış olmakla birlikte, Karadenizliler biraz daha çoğunluktur.

Üsküdar'ın, Anadolu'nun her köşesinden nüfus almış olması eski Üsküdar kültürünü büyük oranda parçalamakla birlikte, folklor yönünden onu zengin kılan önemli bir husustur. Eski Üsküdarlı azınlıkta kalınca bütün illerin yanı sıra bir de yurt dışından gelenleri eklediğimiz zaman, karşımıza ortalama bir Anadolu folkloru çıkmaktadır¹³³.

Ailevi açıdan Üsküdar: Sapma ve çözümlere yaygın olarak rastlanılmamakta, aile önemini korumaktadır.

Eğitim Açısından Üsküdar: Üsküdar'da şeyhülislamın yazlık konakları olmuş, evliyalar tekke, ilim adamları medrese açmış ancak Üsküdar, bir ilim ve irfan merkezi olamamıştır. Bugün de çok değişik kesim ve alanda bir çok ulema ve aydın Üsküdar'da oturur ama bu insanların Üsküdar'ın eğitim ve kültür düzeylerine bir katkısı olmaz, Eğitim ve kültürde de Üsküdar ortalama bir düzeyi geçmez.

Mimari Açıdan Üsküdar: Mimarisi sağlıksız olsa bile, çağdaş kentlerde gördüğümüz yüksek gökdelenler yoktur. Mimari bir ihtişam sizi ürkütmez, şaşkına çevirmez, sizi küçültmez. Yok etmez.

Sosyal Açıdan Üsküdar: Hangi sosyal parametre açısından ele alırsak alalım, Üsküdar ortalama bir Anadolu terkiğini, ortalama bir Anadolu sentezini verir.

¹³⁰ Ahmet Yüksel Özemre, a.g.e., s. 35.

¹³¹ Erol Tümertekin, *İstanbul İnsan ve Mekan*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1997, s. 253.

¹³² Mehmet Solmaz, *Tarih Boyunca Asya'nın Kapısı Her yönüyle Üsküdar*, Eko Matbaası, İstanbul, 1979. s. 135.

¹³³ Ahmet Hamdi Tanpınar, a.g.e., s. 21 vd.

Üsküdar İstanbul'a bu kadar yakın olduğu halde sosyo-ekonomik açıdan İstanbul'un değil, Anadolu'nun bir parçasıdır. Bilhassa Cumhuriyet ve 1950'li yıllardan sonra başlayan yoğun kentleşme veya çirkin apartmanlaşmanın dışında kalmayı başarmış, görece Anadolu'ya daha yakın olan Kadıköy – Kartal hattı ise Anadolu'dan çok, İstanbul'un semtleri olduğu halde, Üsküdar Anadolu'nun bir parçası olarak algılanmaktadır.

Denilebilir ki Üsküdar, bugün sadece Anadolu'nun değil eski İstanbul'un olduğu kadar şimdiki İstanbul'un da bir terkiibini, bir sentezini verir. İstanbul'da bugün her semt bir sosyo ekonomik özelliği ile öne çıkarken Üsküdar her boyutu ile belli bir ortalamayı korumuş, eski ile yeni arasında ortalama bir sentezi gerçekleştirebilmiştir. Eski İstanbul'un ve Anadolu'nun da bir sentez, bir terkip¹³⁴ olduğunu düşünürsek, bunun, bugün için en güzel Üsküdar'da yaşandığını söylememiz abartı olmaz.

Bazılarına göre geçmişi öğrenmek, özgürleşme ve kurtuluş için önemlidir. Üsküdar'da geçmişi öğrenemezsiniz ama hissedersiniz, ve biraz da yaşarsınız, öğrenebildiğiniz oranda ise özgürleşir ve kendinizi kurtulmuş hissedersiniz. Üsküdar'da eski kültürün egemenliğindeki mekân formları, yeni mekânları belirleyerek bir senteze gitmediyse de, çürümeye terkedilmiş eski mekânların yanında bir takım, imaj, hayal ve tasarımlarla aydınlandığınızı, rüyadan uyanıklığa değilse bile, sık sık bir başka aleme gidip geldiğinizi hissedersiniz. Bir koleksiyoncu kimliğiyle Üsküdar, yaşadığı gün ile geçmiş arasında hiçbir bağı kalmamış insanları sık sık ürkütür, rahatsız eder. Her adımda tarih, “ yol kenarında pusu kurmuş haydutlar gibi aniden önümüze çıkarak yanlış inançlarımızı fark etmemize yol”¹³⁵ açarlar. Ya da o binanın tanıklık yaptığı tarihe kadar sizi sürükleyerek rahatsız eder.

Tarihi ve kimliği olmayan sentetik beton yığınları içinde kendi tarih ve kimliğini de kaybederek daha bir yoksullaşan insan, kimi zaman şaşkınlıkla, kimi zaman öfke ile Üsküdar'da, sık sık kendi kimliği ile, kendi tarihi ile karşı karşıya gelir. Her yıkık ev, her akmayan çeşme, her kubbe, her minare ya kişiliğinizi tamir eder, kimlik verir, kişilik verir, ya da daha bir parçalar, paramparça eder. Üsküdar'ın tarihsel kimliği içinde herkesin kendi kimliğini hissetmesi, fark etmesi, kendi kimliği ile karşılaşması, tanışması imkânı mutlaka vardır. Üsküdar'ın bize sıcak gelen yüzü, bizi bizimle karşılaştırması tanıştırmasıdır.

Kısaca, her insan için, insanın her hali için bir iz, bir eser, bir hâl, bir hayâl bulunur Üsküdar'ın imaj kimliğinde... Ve her insanın beyninde bir resim, bir hayal, bir efesane, bir imaj vardır Üsküdar'ın tarihinden. Üsküdar deyince herkesin aklına mutlaka bir şey gelir. Her halinize uygun bir köşe bulunur Üsküdar'da. Kimileri için göğe uzanan Üsküdar minareleri Allah'a şahitlik eder, kimileri için Kız Kulesi tarihe şahitlik eder. Bütün erkekler hayatlarında mutlaka birkaç kez ya Bizanslı Leandre gibi Kız Kulesindeki sevgilisi ile buluşmuş, ya da Battal Gazi gibi “güzelliği dillere destan” tekfur kızlarını kaçırmıştır Kız kulesinden... Kimileri için Üsküdar camilerinde namaz kılmak büyük kayıptır, kimileri için Kız Kulesinin karşısında, Salacak meyhanelerinde rakı içmemek büyük eksikliktir.

Salacak sahillerinden herkes, kendi İstanbul'unu görür. Coğrafi varlığı ile bir tane olan İstanbul'a karşılık, psikolojik açıdan herkesin İstanbul'u başkadır. Toplumsal belikte ise, iki tane İstanbul vardır:

¹³⁴ Rana Aslanoglu, a.g.e., s. 226.

¹³⁵ Bugün ise “batının gelişmiş kentlerindeki kültürel parçalanma- küreselleşme Türk kentlerine taşınarak bu parçalanmanın hızı daha da arttırılmaktadır,” Rana A. Aslanoglu, a.g.e., s. 116-117.

Kabe yolunun başlangıcı, Kâbe'nin kapısı, Mekke ve Medine'nin kardeşi İstanbul, Avrupa'nın eşiği, Bizans'ın beşiği İstanbul...

Avrupa'nın İstanbul'u şarap kokar, Üsküdar Ekmek...

Avrupa'nın İstanbul'unda saraylar var, Üsküdar'da konaklar...

Avrupa'nın İstanbul'unda zindanlar var, Üsküdar'da dergahlar...

Avrupa'nın İstanbul'undan feryatlar yükselir, Üsküdar'dan şarkılar...

Avrupa İstanbul'unun sultanları, padişahları Üsküdar'a gelince kul olurlar, mum olurlar, mürid olurlar...

Üsküdar herkesi kendisine benzetir...

Tarihi imajinatif yargılar, semboller beynimizde uçuşurken, tarihi öykü ve masalların kucağında Üsküdar kimliğini gerçekte değil, hayalde yaşıyoruz. Yaşanan kolektif bir kimlik değil, kolektif psikolojik bir yanılgıdır. Üsküdar'ın tarihsel kimliği bugün sosyolojik bir gerçeğe tekabül etmez.

IV. Üsküdar'ın Sosyolojik Kimliği

Tarihi 7-8 bin yıl kadar eskiye giden kentler, 19. yüzyıla kadar sadece demografik, idari ve biraz da ekonomik bir olgu iken, sanayi devrimi ile birlikte köy hayatından tamamen farklı, sosyolojik bir olgu olarak karşımıza çıkmaktadır.

Türkiye'de geleneksel kent varlığını ortalama 1950'li yıllara kadar korumuştur. Bu yıllarda oldukça sağlıklı bir şekilde başlayan kentleşme, kentlerin geleneksel yapılarını bozmuş ve değiştirmiştir.

Türkiye'deki kentleşmenin en tipik özelliği ikili bir karakter göstermesidir. Bir başka ifade ile nüfus hareketi olarak çok hızlı olan kentleşmeye paralel sosyolojik anlamda kentleşme çok zayıf kalmıştır. Kente göç eden çok değişik gruplar, kentle bütünleşme yerine kendi alt kültürlerini yaratarak, cemaat yaşantılarını sürdürmeye çalışmışlar, farklı kültürün mekanı olarak eski kentlerin ahenkli ritmik iç yapısını bozarak, kentlerin parçalanmasına yol açmışlardır.¹³⁶

Bizim bugün ancak bir takım anı kitaplarından okuduğumuz Üsküdar'ın eski kimliğinden eser kalmamış, Türkiye'ye özgü bu çarpık kentleşmeden, bu çarpık kimlik değişiminden Üsküdar da nasibini almış, kimliği büyük oranda değişmiştir.

Kimliğin veya kültürün temel şartlarından birisi olarak tarihsellik özelliği, bütün kent kimliklerinde olduğu gibi Üsküdar'da da büyük oranda silinmiş, sosyolojik fonksiyonunu kaybetmiş, tarihi eserler, yaşayan-sosyolojik bir olgu olmaktan çok seyirlik-müzelik eserler olarak varlıklarını sürdürmektedirler.

Kimliğin tarihsel boyutu ile sosyolojik gerçekliği arasındaki bu kopukluk, bütünleşmiş-uyumlu bir "yapı"dan çok, parçalı bir "yığın" olgusunu beraberinde getirmiş, dolayısıyla kimliğin ikinci temel şartlarından birisi olarak tutarlılık ve bütünleşme de, büyük oranda kaybolmuştur.

Tarihsellik boyutunun, sosyolojik fonksiyonunu kaybetmesi ve bütünleşme özelliğinin parçalanmaya yüz tutması sebebiyle, Üsküdar kimliğinin sosyolojik anlamda ayırt edicilik özelliği büyük oranda zayıflamakla birlikte, modern kent görüntülerinden farklı olarak tarihi – müzelik eserleri ile belli bir farklılığı korumaya devam etmektedir. An-

¹³⁶ Geniş bilgi için bkz.; Erol Tümertekin, a.g.e., s. 253 vd.

cak bu “zayıf tarihselliğin” sosyolojik anlamda bir kimlik özelliğine veya fonksiyonuna tekabül ettiğini söylememiz mümkün değildir.

Cumhuriyet dönemi yaşanan genel olarak modernleşmenin, özel olarak ise kentleşmenin yoğun tahribi altında bulunan hiçbir kurum veya kentin, kendine has bir uslub veya tarz yaratamadığını düşünürsek, Üsküdar’ın yaşadığı değişimin de normal olduğunu teslim etmemiz gerekir.

Üsküdar’ın yaşayan kimliğini, alt başlıklar altında değerlendirmeye çalışarak, genel bir çerçeve çizmeye çalışalım.

Üsküdar’ın Demografik Kültürü : Sistemli bir bütün olarak, Üsküdar’ın gerçek kültürünün, toplam nüfusun % 30’luk bir dilimini teşkil eden eski Üsküdarlılarda yaşadığı rivayet edilir. Ancak, Üsküdar’ın bu gerçek kültürü, bugün yekün toplam içinde alt kültürdür. Ana/ Hakim/ Gerçek/ Yaygın kültür değildir. İdeal kültür olması gerekirken, gruplar arası geçişlilik olmadığı için, bu grup, ideal kültür fonksiyonu görmemekte ya da görememektedir.

Bugün İstanbul doğumlu nüfusun, diğer ilçelere oranla en yüksek olduğu ilçe, Üsküdar’dır. Salacak, Ayazma, Kandilli, İhsaniye semtlerinde İstanbul doğumlu nüfus önemini korumaktadır. Ancak kıyıda uzaklaşıldığı, planlı apartmanlaşmanın yoğunlaştığı, eskiden açık olan alanlara doğru İstanbullu nüfus oranının giderek düştüğü, bilhassa Çamlıca çevresi ve Ümraniye’de, tamamen, doğum yerleri İstanbul dışında olanların hakim olduğu görülmektedir.¹³⁷

Bunun yanında, eski Üsküdar semtlerinde Anadolu nüfusunun çok büyük gruplaşmalar göstermemesine karşılık, yeni yerleşim yerlerinde Karadenizliler başta olmak üzere belli gruplaşmalar/ yığılmalar görülmektedir.

Eski İstanbulluların, mahalle nüfusunun % 46’sına sahip oldukları ender mahallelerden biri olan Kuzguncuk’ta, kıyı sokaklarda bu oran daha da yükselir.¹³⁸

İdeolojik Olarak Öğrenilen Kültür: Sosyalleşme sürecinde ailede öğrenilen/aktarılan geleneksel kültürel değerler ile hurafelerle karışık geleneksel normların yanı sıra, TV’nin aktardığı magazin kültürü yan yana...¹³⁹

Psikolojik Olarak İçselleştirilen/Hissedilen Kültür: Bu, geleneksel kültür ile modern kültürün yan yana yaşanmasından meydana gelen melez veya arabesk bir yapı, parçalı ve şizofren bir kültürdür.¹⁴⁰

Davranışsal Olarak Yaşanılan Kültür: ideolojik olarak “öğrenilen” geleneksel kültür ile psikolojik olarak “içselleştirilen,” modern kültürün meydana getirdiği parçalı karma bir kültür; cami, meyhane yan yana. Bu sentez değil, ikili bir kültürdür. Yani şizofren bir yapıdır.

Dini Kültür: Sosyolojik bir kurum olarak din kurumu var olmakla birlikte, dini kurumlar (camiler) sosyolojik bir olgu değil, politik laik ve bürokratik olgulardır.

¹³⁷ Geniş bilgi için bkz.; a.g.e., s. 253 vd.

¹³⁸ Tutarlı sosyo-kültürel yapılarda kurumlar arası “örtüşme ve dayanışma”nın doğal sonucu olarak sosyalleşme kurumları olarak aile ve okul birbirini tamamlar nitelikte kimliğin oluşumunu sağlayan en önemli kurumlardır. Zora dayalı değişim yaşayan toplumlarda ise kurumlar arası çatışmanın doğal sonucu olarak aile ve okul arasında büyük zıtlıklar görülmektedir.

¹³⁹ Literatürde Hibritleşme olarak ifade edilen bu olgu için bkz.; Rana A. Aslanoğlu, a.g.e., s. 168 vd.

¹⁴⁰ Artık eski mahalle, sokak ve komşuluk kültürünün kalmadığı Üsküdar’da aynı mahalle ve sokak insanları bile birbirini tanımamaktadır.

Sosyal Kontrol Fonksiyonu İtibariyle Üsküdar'da Aktarılan Kültür: Mahalle veya sokak¹⁴¹ sınırları dışında Üsküdar'da kimse kimseyi tanımadığı için, Üsküdar kültürünün, sosyal sapmaları önleyecek bir kontrol fonksiyonu kalmamıştır.

Ayırt Edici Özelliği İtibariyle Üsküdar: Gerek Üsküdar'ın, gerekse Üsküdar'da bir semtin, diğer semt ve kazalardan farklı olarak, sosyolojik anlamda ayırt edici bir kültürel kimlik özelliğinden bahsetmemiz zor görünmektedir¹⁴².

Maddi Unsurları İtibariyle Araçsallaşan Kültür-Mimari Kültür: Tarihsel-müzelik anlamda Türk İslam mimarisi, sosyolojik boyutu ile kasaba ve gecekondu mimarisi apartman evi ile modern mobilyası ile, televizyon ve bilgisayarı ile, çağdaş bir televole kültür.

Kolektif Bellek Açısından Üsküdar: Paramparçadır. Toplumsal birimler arasında ilişki olmadığı için,¹⁴³ toplumsal bilincin katmanları arasında geçişkenlik yoktur. Çok parçalı, yöresel ve etnik alt gruplar ile sınırlı bir bellek.

Üsküdar'ın Kolektif Kültürü: Kolektif bellek paramparça olduğu için Üsküdar'ın kolektif kültürü de paramparçadır, yöresel ve alt grup kültürleri, kimlikleri yan yanadır.

Kültürü Aktaran Sembol Olarak Üsküdar'ın Dili: Farklı yöre ve değişik kültürel geleneklere ait alt grupların dili. Eski Üsküdar'ın dili yok.

Süreç İtibariyle Üsküdar'ın Kültürü: Üsküdar'ın sosyolojik değilse de, folklorik bir tarihi var, (tarih, tarihsel değil, sosyolojik bir olgudur) ama Üsküdar'dakilerin tarihi yok. Gelenekleri yok, kültürleri yok, kimlikleri yok. Ya da kopuk ve parçalıdır.

Kültür Üreten Birimler Açısından Üsküdar : Ekonomik fonksiyonu ile Aziz Mahmut Hüdai vakfı, bilgi düzeyinde belki çok zayıf bir takım vakıf ve kuruluşların yanı sıra Karacaahmet Sultan Baba türbesi ve cem evi ile atari ve net salonları ve meyhanelerin, sosyolojik anlamda fonksiyonel olduklarını söyleyebiliriz.

Var olduğu söylenen imam – Hatip lisesi ile İlahiyat Fakültesinin, akademik ortamların dışında, sosyolojik anlamda bir kültürel faaliyetine rastlayana, henüz rastlanılmadı. Üsküdar'ın kültürü ile ilgili literatürde henüz böyle bir kayıt yok.

Eğer kurumsallaşabilirse, Üsküdar'da tek yeni kültürel olgu Ramazan çadırıdır. Önemli bir sosyolojik fonksiyona sahip bu çadır, Eski Üsküdar Ramazan kültürünün yeniden üretilen bir tarzı olarak alınabilir.

Karadeniz'in bütün köy ve beldelerinin birer kültür merkezlerinin bulunduğu Üsküdar'da artık Üsküdar kültürünü üreten, yayan ve yaşatan bir kültür merkezi açma/kurma zamanı gelmiştir. Üsküdar'da 75'li yıllarda Mimar Sinan Çarşısını kültür merkezi yapma hayalleri kuran idealist gençlerin gözleri önünde, 90'lı yıllarda Mimar Sinan'ın eseri Küçük Hamam,¹⁴⁴ dozerle yıktırılarak, süper market yapıldı. Demek ki tarihi eserleri yok etmek, kimsenin tekelinde değil. Tarihi eserlerin amaçları dışında kul-

¹⁴¹ Sosyolojik kimlik ile, müzelik tarihi eserlerin varlığı birbirine karıştırılmamalıdır.

¹⁴² Eski Üsküdar kimliğini temsil eden Eski Üsküdarlılar ile Anadolu'dan gelip Üsküdar'da oturanlar arasında sosyolojik bir ilişki olmadığı için kolektif bir bellekten ziyade parçalı bir Üsküdar belleğinden söz etmek daha doğru olur

¹⁴³ Ayasofya Vakıfları muhasebe defterinde ve bir başka Hamam Tahrir Defteri'nde Ayasofya Cami vakıf malları arasında gösterilen, ilk önce Fatih Sultan Mehmet tarafından yaptırılan, daha sonraları 1547'de Mihrimah Sultan tarafından Mimar Sinan'a yeniden yaptırılan Hamam 14 Ağustos 1991 günü dozerle yıktırıldı. 1994 senesinde çarşı olarak faaliyete geçti. Geniş bilgi için bkz.; Mehmet Nermi Haskan, a.g.e., C. 2, s. 972-973.

¹⁴⁴ Bilhassa Yimpaş Holding yetkilileri ile bütün devletlü ve haşmetlü kişilere duyurulur.

lanılmasının ideolojik veya ekonomik bir gerekçeye dayanması da, hiçbir şeyi değiştiriyor. Küçük Hamamı süper market yapanlar ile tarihi eserlere at bağlayanlar arasında ne kadar bir fark var acaba? Yıllardır çürümeye terk edilen Valide-i Atik Cami İmaretini de hayırlısı ile bir cafe yapabilirsek, artık Üsküdar için istediğimiz kadar mevlit okuyabilir, sempozyum düzenleyebiliriz.

Tarih kimliktir, tarih kişiliktir. Kimlik ve kişilikler ise fayda maliyet analizi ile değerlendirilecek, alınıp satılacak mallar değildir. Bir kentin kimliği, bir toplumun kimliği konferans salonlarında yaşamaz. Toplumsal kimlik, teorik - akademik bir konu değil, yaşayan bir olgudur. Bir toplumun; folkloru seyirlik, mimarisi müzelik, tarihi akademik, kent kimliği arkeolojik, kültürü antropolojik bir olgu ve tartışma konusu olmuşsa eğer, zaten sosyolojik olarak yaşayan bir kültürden değil, ölü bir kültürden bahsediyoruz demektir.

Bugün Üsküdar'ın gerçek kimliğini, konferans salonlarında değil, Üsküdar'ın bütün mahalle, sokak, cadde, sahil ve meydanlarında yaşatabiliriz ancak. Büyük Hamam, Küçük Hamam ve Valide Atik Cami İmareti binaları, "Üsküdar Tarihi ve Kültürünü Araştırma ve Yaşatma Merkezleri" haline getirilebilirse, Üsküdar kültür ve kimliğini korumanın ilk adımları atılmış olacaktır.

Bütün bunlardan çıkan ortak sonuç şudur: Üsküdar tarih ve geleneğine uygun olarak ancak bir kültür şehri olabilir...

Kaynaklar

- Aksel, Atilla, "Üsküdar İlçesi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C.7, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, İstanbul, 1993-1994
- Akyavaş, Ragıp, *Âsîtâne*, C. I, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2000.
- And, Metin, *16. yüzyılda İstanbul*, Kent. Saray. Günlük Yaşam. Akbank Kültür ve Sanat Kitapları, İstanbul, 1993.
- Andıç, Fuat, *Üsküdar'dan Çıktım Yola Hatıralar*, Eren Yayıncılık, İstanbul, 2001.
- Armağan, Mustafa, *Şehir Asla Unutmaz*, 2. Baskı, İz Yayıncılık, İstanbul, 1997.
- _____, *Şehir Ey Şehir*, Şule Yayınları, İstanbul, 1999.
- Aslanoğlu, Rana A., *Kent, Kimlik ve Küreselleşme*, Asa Yayınları, Bursa, 1998.
- Atabeyoğlu, Cem, "Anadolu Spor Kulübü", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C.1, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, İstanbul, 1993-1994
- Ayangil, Ruhi, "Kâtibim Türküsü", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C. 4, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, İstanbul, 1993-1994
- Aygen, Zeynep, "Kentlerin Tarihi Dokusu Korunmalı mıdır?", *Cogito*, (Kent ve Kültürü Özel sayı), S. 8, İstanbul, 1996.
- Ayverdi, Samiha, *Boğaziçinde Tarih*, 5. Baskı, Kubbealtı Neşriyatı, İstanbul, 2002,
- Banarlı, Nihad Sâmî, *İstanbul'a Dair*, Kubbealtı Neşriyatı, İstanbul, 1986.
- Başkan, Seyfi, *Osmanlı Ressamlar Cemiyeti*, Çardaş Basım Yayın, Ankara, 1994.
- Bayart, Jean-François, *Kimlik Yanılsaması*, (Çev.; Mehmet Moralı), Metis Yayınları, İstanbul, 1999.
- Baymur, Feriha, *Genel Psikoloji*, 5. Baskı, İnkılâp ve Aka Kitabevleri, İstanbul, 1983.
- Bektaş, Cengiz, "Özbekler Tekkesi" *Tarih ve Toplum*, S. 8, İstanbul, 1984.
- _____, "Özbekler Tekkesi-II" *Tarih ve Toplum*, S. 9 1984.
- Belge, Murat, *İstanbul Gezi Rehberi* 6. Baskı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999.
- Bey, Balıkhane Nazırı Ali Rıza, *Eski Zamanlarda İstanbul Hayatı*, (Haz.; Ali Şükrü Çoruk), 2. Baskı, İstanbul, Kitabevi, 2001.
- Bilgin, Nuri, *Kolektif Kimlik*, Sistem Yayıncılık, İstanbul, 1999.
- _____, *İnsan İlişkileri ve Kimlik*, 2. Basım, Sistem Yayıncılık, İstanbul, 2001.
- Bookchin, Murray, *Kentsiz Kentleşme*, (Çev.; Burak Özyalçın), Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1999.
- Bozdoğan, Sibel -Reşat Kasaba, *Türkiye'de Modernleşme ve Ulusal Kimlik*, 2.Baskı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999.

- Cansever, Turgut, *İstanbul'u Anlamak*, İz Yayıncılık, İstanbul, 1998.
- _____, *Kubbeyi Yere Koymamak*, İz Yayıncılık, İstanbul, 2002.
- Cerasi, Maurice M., *Osmanlı Kenti*, (Çev.; Aslı Ataöv), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1999.
- Cüceloğlu, Doğan, *İnsan ve Davranışı*, 3. Basım, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1992.
- Çeçen, Kazım, "Üsküdar Suları", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C.7, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, İstanbul, 1993-1994
- Çizgen, Neval, *Kent ve Kültür*, Say Yayınları, İstanbul, 1994.
- De Amicis, Edmondo, *İstanbul (1874)* (çeviren; Beynün Akyavaş), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1993.
- Dikeçligil, Beylü, "Kültür Kavramının Analizi Veya Sosyo-kültürel Gerçekliğin Yapısı Üzerine Bir İnceleme", *Dünyada ve Türkiye'de Güncel Sosyolojik Gelişmeler*, I. Ulusal sosyoloji Kongresi, 3-5 Kasım 1993 İzmir, Sosyoloji Derneği Yayınları III, Ankara, 1994.
- _____, "Sosyal Yapı Analizi", *Yeni Türkiye Dergisi*, S. 15, Ankara, 1997.
- Dursun, A. Haluk, *İstanbul'da Yaşama Sanatı*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 1999.
- Ergun, Doğan, *Kimlikler Kısacasında Ulusal Kişilik*, İmge Kitabevi, Ankara, 2000.
- Erkilet, Alev, *Çağdaş Sosyal Değişme Teorilerinin Sınıflanmasına İlişkin Bir Deneme*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1985.
- Esed, Muhammed, *Kur'an Mesajı*, C. 2, (Çev.; Cahit Koytak-Ahmet Ertürk) İşaret Yayınları, İstanbul, 1996.
- Faroqhi, Surayı, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, (Çev.; Neyyir Kalaycıoğlu), 3. Baskı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2000.
- Genç, Mehmet, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2000.
- Germaner, Semra -Zeynep İnankur, *Oryantalistlerin İstanbulu*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2002.
- Gülersoy, Çelik, "Kız Kulesi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C. 5, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, İstanbul, 1993-1994
- Güntekin, Mehmet, "Üsküdar Müsiki Cemiyeti", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C.7, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, İstanbul, 1993-1994
- Güvenç, Bozkurt, *Türk Kimliği*, 6. Basım, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2000.
- Hamdi Tanpınar, Ahmet, *Beş Şehir*, 16. Baskı, Dergah Yayınları, İstanbul, 2001.
- Haskan, Mehmet Nermi, *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, C. I, II, III, Üsküdar Belediyesi Üsküdar Araştırmaları Merkezi Sayı: 3, İstanbul, 2001.
- Haviland, William A., *Kültürel Antropoloji*, (Çev.: Hüsamettin İnaç-Seda Çiftçi), Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2002.
- İnciciyan, G. V., *Boğaziçi Sayfiyeleri*, (Düzeltilmiş, Önsöz ve Notlar: Orhan Duru), Eren Yayıncılık, İstanbul, 2000.
- James, Harold, *Alman Kimliği*, (Çev.; İsmail Türkmen), Kızılelma Yayıncılık, İstanbul, 1999.
- Kağıtçıbaşı, Çiğdem, *İnsan ve İnsanlar*, 5. Basım, Beta Basım / Yayın Dağıtım, İstanbul, 1983.
- Kahraman, Kemal -Seyfettin Ünlü, *Hayal Şehir Şiirlerde Üsküdar*, Üsküdar Araştırmaları Merkezi Yayını, İstanbul, Tarihsiz.
- Kasaba, Reşat, "Eski ile Yeni Arasında Kemalizm ve Modernizm", Ed. Paul Dumont-François Georgeon, *Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri*, (Çev.; Ali Berktaş), 2. Baskı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999.
- Keleş, Ruşen, *Kentleşme Politikası*, 7. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara, 2002.
- Kemal, Namık., "Çamlıca" Der.; Necati Güngör, *Bir Hayal İstanbul*, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1997,
- Kemal, Yahya, *Kendi Kök Kubbemiz*, 5. Basılış, Yahya Kemal Enstitüsü-Fatih Cemiyeti ortak yayını, İstanbul, 1974.
- Kılıçbay, Mehmet Ali, *Şehirler ve Kentler*, 2. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara, 2000.
- Konyalı, İbrahim Hakkı, *Üsküdar Tarihi*, C. I-II, Türkiye Yeşilay Cemiyeti Yayınları, İstanbul 1976.
- Kömürçüyan, Eremya Çelebi *İstanbul Tarihi XVII Asırda İstanbul*, (Çev.; Hrand D. Andreasyan), Eren Yayıncılık, İstanbul, 1988.
- Kuban, Doğan, *İstanbul Bir Kent Tarihi*, (Çev.; Zeynep Rona), 2. Basım, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2000.
- Kut, Turgut, "Matbaalar", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C.5, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, İstanbul, 1993-1994
- Maisels, Charles Keith, *Uygarlığın Doğuşu*, (Çev.; Alâeddin Şenel), İmge Kitabevi, Ankara, 1999.
- Mantran, Robert 17. *Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul*, I. cilt (Çev.; Mehmet Ali Kılıçbay-Enver Öncan) Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1990.
- _____, *XVI ve XVII. Yüzyılda İstanbul'da Gündelik Hayat* Çev.; Mehmet Ali Kılıçbay, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1991.

- _____, *Istanbul Tarihi*, Çev.; Teoman Tunçdoğan, İletişim Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2002.
- Mazlum, Deniz, "Üsküdar", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C.7, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, İstanbul, 1993-1994.
- Morgan, Clifford T., *Psikolojiye Giriş*, (Çev.: Hüsnü Arıcı ve diğerleri), 9. Baskı, Hacettepe Üniversitesi Psikoloji Bölümü Yayınları, Ankara, 1991.
- Morley, David -Kevin Robins, *Kimlik Mekanları*, (Çev.; Emrehan Zeybekoğlu), Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1997.
- Morval, Jean, *Çevre Psikolojisine Giriş*, Çev.; Nuri Bilgin, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İzmir, 1985.
- Oğuz, Burhan, *Bizans'tan Günümüze İstanbul Suları*, Simurg Kitapçılık ve Yayıncılık, İstanbul, 1998.
- Özdemir, Cüneyt ve diğerleri, *Kız Kulesi Efsanesi*, Su Yayınları, İstanbul, Tarihsiz.
- Özemre, Ahmet Yüksel, *Üsküdar, ah Üsküdar!*, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2002.
- _____, *Üsküdar'da Bir Attâr Dükkanı*, 4. Baskı, Kubbealtı Neşriyatı, İstanbul, 2003.
- Öztürk, Orhan ve diğerleri, *Ruh Sağlığı ve Hastalıkları*, 2 Baskı, Türkiye Sinir ve Ruh Sağlığı Derneği Yayını, Ankara, 1983.
- Pirene, Henri, *Ortaçağ Kentleri*, (Çev.; Şadan Karadeniz), İletişim Yayınları 3.Baskı, İstanbul, 1994.
- Serjeant R. B., *İslam Şehri*, (Çev.; Elif Topçugil), İz Yayıncılık, İstanbul 1992.
- Sey, Yıldız, *75 Yılda Değişen Kent ve Mimarlık*, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998.
- Smith, Anthony D., *Milli Kimlik*, (Çev.; Bahadır Sina Şener), 2. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 1999.
- Solmaz, Mehmet, *Tarih Boyunca Asya'nın Kapısı Her yönüyle Üsküdar*, Eko Matbaası, İstanbul, 1979.
- Soysal, Mine, *Kentler Kenti İstanbul*, Tarih vakfı Yayınları, İstanbul, (Tarihsiz) .
- Tabakoğlu, Ahmet, *Türk İktisat Tarihi*, 4. Baskı, Dergah Yayınları, İstanbul, 1998.
- Tarih ve Düşünce Dergisi*, S. 40, İstanbul, 2003.
- Tanman, M. Baha, "Üsküdar Mevlevihanesi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C.7, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, İstanbul, 1993-1994
- _____, "Özbekler Tekkesi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C.6, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, İstanbul, 1993-1994
- Taylor, Jane, *İmparatorlukların Başkenti*, Arkeoloji Ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2000.
- Tekeli, İlhan, " 19. Yüzyılda İstanbul Metropol Alanının Dönüşümü" Ed. Paul Dumont, François Georjeon, *Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri*, (Çev.; Ali Berktaş), 2.Baskı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999.
- Tezcan, Mahmut, *Kültür ve Kişilik*, Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Yayınları, Ankara, 1993.
- Tolan, Barlas ve diğerleri, *Ben ve Toplum*, Teori Yayınları, Ankara, 1985.
- Törenek, Mehmet, *Türk Romanında İşgal İstanbul'u*, Kitabevi, İstanbul, 2002, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C. 6. s. 199-202.
- Tümertekin, Erol, *Istanbul İnsan ve Mekan*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1997.
- Ülgener, Sabri F., *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*, Der Yayınları, İstanbul, 1981.
- _____, *İslam, Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlakı*, Der Yayınları, İstanbul, 1981.
- _____, *Zihniyet Aydınlar ve İzm'ler*, Mayaş Yayınları, Ankara, 1983.
- _____, *Darlık Buhranları ve İslam İktisat Siyaseti*, Mayaş Yayınları, Ankara, 1984.
- Ünver, Süheyl, *Istanbul Risaleleri*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, Cilt 3. İstanbul, 1995.
- Weber, Max, *Şehir Modern Kentin Oluşumu*, (Çev.; Musa Ceylan), Bakış Yayınları, İstanbul, 2003.
- Yanbaşı, Gülgün, *Kişilik Kuramları*, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İzmir. 1990.
- Yeşilkaya, Neşe G., *Halkevleri: İdeoloji ve Mimarlık*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1999.
- Yıldırım, Nuran, "Tebhîrhâneler", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C.7, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, İstanbul, 1993-1994

ÜSKÜDAR'I KABE TOPRAĞI KILMAK

Nazif Gürdoğan*

İstanbul'un Fethini Gören Şehir

Tarihin her döneminde düzenli ve dengeli bir biçimde şehirleşen toplumlar, kendileriyle birlikte çevrelerini de değiştirmeyi bilenler olmuştur. Ülkelerin ekonomik, siyasi ve kültürel zenginliği, bütün dünyanın üretim ve çekim merkezi olmasını başaran şehirlerinden gelir. Ekonomik ve kültürel faaliyetler şehirlerde yoğunlaşır. Bunun için, toplumların değişik alanlardaki üretim gücü, küçük yerleşim birimlerinden daha çok büyük şehirlerinden kaynaklanır. Ekonomi ve politikada olduğu gibi, eğitim ve kültürde de şehirler sinerji kaynağıdır. Her çağın güçlü ülkeleri, şehirleşme sürecini başarıyla tamamlamış olan toplumlardır. Toplumlarının şehirleşmesine hız ve yoğunluk kazandıramayan ülkelerin, ekonomik alanda olduğu kadar kültürel alanda da atılım yapmaları mümkün değildir.

Asya'nın Avrupa'ya, Avrupa'nın da Asya'ya açılan kapısı olan İstanbul'un Türkiye'de, Üsküdar'ın da İstanbul'da ayrı bir yer ve önemi vardır. Çünkü Üsküdar Fatih'in ordularının İstanbul'a nereden nasıl girdiğini görmüştür. Bunun için, büyük İstanbul tutkunu Yahya Kemal "Hangi şehir görmüş onun gördüğünü? / Bizim İstanbul'u fethettiğimiz mutlu günü" diyerek, Osmanlı'nın dünya devleti olmasında bir dönüm noktası olan İstanbul'un fethini ölümsüzleştirir. O günden bugüne İstanbul'a giriş kapısı olarak, Üsküdar önemini korumaktadır. Geçmişte olduğu gibi, Üsküdar'ın Kabe toprağı olma özelliğinin korunması, bütün yerel yönetimler için, örnek alınacak bir model oluşturacaktır.

Üsküdar geçmişten bugüne İstanbul'da bir ulaşım ve kültür merkezi olma özelliğini korumayı başarmıştır. Iskele meydanı merkez olmak üzere, bir yandan Boğaz kıyılarında diğer yandan da Anadolu ekseninde Üsküdar giderek büyümüştür. Üsküdar günümüzde pek çok Anadolu şehrinden daha büyük bir nüfusa sahiptir. Şehirlilik bilinci herşeyden önce farklı kültürlerden gelen toplum kesimlerinin birarada hoşgörü içinde yaşamasını gerektirir. Değişik din, ırk ve dilden topluluklarla ortak eğitim, sağlık, kültür, üretim kurum ve kuruluşları oluşturamayan yerel yönetimler, şehirlerini bir çekim merkezi haline getiremez. Üsküdar Anadolu'nun İstanbul'a açılan kapısı olarak, yeni bir şehir bilincinin oluşturulmasında öncü olmalıdır.

Çevre Şehire Tutulan Aynadır

Bütün dünyada tüketimin değişik biçimlerde özendirilmesi kaynakların gerçek ihtiyaçlardan yapay ihtiyaçlara doğru kaymasına yol açtı. Bunun sonucu eğitim, sağlık, ulaşım, haberleşme, çevre ve toplumsal gelişmeye dönük yatırımlar büyük ölçüde aksadı. İstan-

* Prof. Dr., Yeni Şafak Gazetesi

bul'un çevresinde olduğu gibi, tüketim ekonomisine dönük yatırımlarla şehirlerin çevresinde yoğunlaşan gecekondu mahalleleri ortaya çıktı. Yatırımların şehirlerde yoğunlaşması, çevreden merkezlere göçü büyük bir hız ve yoğunluk kazandırdı. Tüketim ve üretimin artışına paralel olarak, şehirlerdeki çevre kirlenmesi giderek hızlandı. Çevre kirlenmesinin ana kaynağı, tüketim ya da üretim sırasında ortaya çıkan atık ve artıklardır. Çevre kirlenmesinin temeli olan artıklardan bütün şehirlerde çöp dağları oluştu. Yerel yönetimlerin ana sorunlarından biri de, şehirlerdeki çöpleri toplayarak, toplum sağlığını korumaktır.

Üsküdar'ı Üsküdar yapan koruları, parkları ve tepeleriyle bütün yeşil alanlardır. Nasıl bir bahçedeki ağaçlar meyveleriyle değerlendirilirse, bir şehirdeki yerel yönetim de yeşil alanlarıyla değerlendirilir. Bu yüzden, şehirlerin çevresiyle birlikte bütün kültürel varlıklarının korunması, yerel yönetimlerin karşı karşıya olduğu sorunların başında gelir. Çünkü bir şehirde imar planlarının hazırlanması, çevrenin bütün değerleriyle korunması ve tarihi yapıların ayakta kalması yerel yönetimlerin başarısında hayati önem taşır. Şehirlerin bir çekim merkezi olması, herşeyden önce, bütün zenginlikleriyle çevrenin korunmasına bağlıdır. Şehirlerde çevre yerel yönetime tutulan bir aynadır. Çevre sorunlarını çözemeyen bir yerel yönetimin, şehiriçi ulaşım, mesken, sağlık ve eğitim sorunlarını çözmesi oldukça güçtür.

Tarihi yapılar açısından Üsküdar İstanbul'un en zengin ilçelerinden biridir. Belediyenin simgesi Kız Kulesi'nden günümüze kadar gelen zengin bir tarihi eser mirası vardır. Yerel yönetime düşen görev, zengin tarihi dokuyu koruyarak, Kız Kulesi'nde olduğu gibi, güne uygun bir işlev kazandırmaktır. Tarihi eserler şehirlerin vitrinidir. Vitrini güzel olmayan bir şehirin, diğer alanları da güzel olmaz. Şehirlerin varlığını sürdürmesi tarihi eserlerinin bugüne taşınmasına bağlıdır. Şehirlere kişilik ve kimliğini tarihi yapılar kazandırır. Çünkü, şehirlerde kuşaklar arasındaki iletişimi tarihi yapılar kurar. Bir şehir geçmişe ne kadar derinden bakarsa, geleceğini de o kadar yakından görür. Geçmiş olmayan bir şehrin, geleceği de olmaz. Tarihi yapılar şehirlerin ana dokusunu oluşturur. Yerel yönetime düşen, Üsküdar'ı bütün zenginlikleriyle bugüne taşımaktır.

Harem'i Harem'e Dönüştürmek

Seksenli yıllardan sonra bütün şehirler gibi, Üsküdar da ekonomik, sosyal ve kültürel kaynaklarıyla Anadolu insanının önemli çekim merkezlerinden biri oldu. Tarımsal üretimden endüstriyel üretime geçişin hızlanmasıyla, Üsküdar'ın çevresini fabrika, hastane, eğitim binaları ve alışveriş merkezleri kuşattı. Oysa ki, Üsküdar'ın merkezinde Roma değil, Osmanlı vardır. Orhan Gazi Üsküdar'a gelen ilk Osmanlı sultanıdır. O Bizans imparatoruyla Kız Kulesi'nde görüşmüş. Üsküdar İstanbul'dan çok önce Türklerin eline geçtiği için, Roma'dan daha çok Osmanlı'dan iz taşır. Roma'nın etkisi Kız Kulesi'nden beriye geçmez. Üsküdar'da yalnızca Osmanlı vardır. Bunun için, Üsküdar'ın merkezi Osmanlı tarihinin açık hava müzesine benzer. Odak noktasında Sultan Ahmet Çeşmesi bulunur. Avrupa'dan Asya'ya geçenleri meydanın ortasında yer alan çeşme karşılar.

Osmanlı Devleti'nin güçlü olduğu dönemlerde, Üsküdar'a büyük önem verilmiştir. Çünkü Üsküdar İstanbul'da Hac yolculuğunun başlangıç yeri olarak kabul edilmiş, Hacca gitmek için Avrupadan gelenler Üsküdar'da toplanmışlardır. Hac görevinin aksa-madan yerine getirilebilmesi için, aylarca süren Mekke yolculuğu Osmanlı sultanlarının gözetim ve denetiminde düzenlenmiştir. Ekonomik, siyasal ve kültürel boyutlarıyla Hac, Müslüman ülkelerin ekonomisinde olduğu kadar yönetimlerinde de önemli bir yer tutuyordu. İslam dünyasının değişik bölgelerinden Hacca gidenlerin güvenliğiyle bir-

likte yiyecek ve içeceklerin sağlanmasından Osmanlı yönetimi sorumluydu. Üsküdar'dan toplu halde yola çıkılırdı. Hac yolculuğunun başlamasında her yıl Topkapı'dan Beşiktaş'a, oradan da Üsküdar'a geçiş Osmanlı toplumunda büyük bir kültürel olguydu.

Haccın başlangıç yeri olduğu için, Osmanlı döneminde Üsküdar Kabe Toprağı sayılmıştır. İslam medeniyetindeki Harem anlayışı ve harem bölgesinde uyulması gereken ilkelere Kabe toprağına kutlu bir anlam kazandırarak, yüzyıllar boyunca da doğal yapısıyla birlikte şehri büyük ölçüde korumuştur. Prof. Dr. Muhammed Hamidullah, Harem anlayışının İslam'da şehirciliğin temellerini oluşturmakla kalmadığı aynı zamanda çevrenin de korunmasında en büyük güvence olduğunun üzerinde önemle durur. Harem yasakları yüzyıllarca Mekke ve Medine'yi çevresiyle birlikte bozulmadan korumuştur. Çünkü Harem bölgesinde kan dökülmez, hayvanlar öldürülmez, ağaçlar kesilmez ve bitkiler koparılmaz.

Günümüzde çevrenin korunması uluslararası bir sorun haline gelmiştir. Çevre sorunlarının üstesinden gelebilmek için, geçmişte olduğu gibi, Üsküdar'la birlikte bütün İstanbul'un Kabe Toprağı kılınması gerekir. Şehirlerde çevre sorunlarının üstesinden gelmede şehirlilik bilincinin oluşturulması zorunludur. Artık hiç kimse sosyal, ekonomik ve kültürel kaynaklarıyla, yaşadığı şehri bedelsiz hizmet sunan bir yardım kuruluşu olarak görmemelidir. Harcama ve gösteriş yarışı içinde şehirden alınan her hizmetin, mutlaka aynı şehirde yaşayanların hepsinin ödediği bir bedeli olduğunu kimse unutmamalıdır. Kim bir şehrin ortak alanından ihtiyacından daha fazla yararlanmaya kalkarsa, farkına varmadan birlikte yaşadığı insanlara haksızlık yapar. Şehirler hiç kimsenin kaynaklarından sınırsız ve sorumsuz bir biçimde yararlandığı ortak yaşama alanları değildir. Şehirleri şehir yapan koru, park ve bahçeleriyle birlikte bütün yeşil alanlardır. Üsküdar'ın örnek bir şehir olması için, bütün mahalleleri Fethi Paşa korusu gibi, korularla güzelleştirilmelidir.

İstanbul'un Giriş Kapısı

Üsküdar'ın Anadolu'nun İstanbul'a, İstanbul'un da Anadolu'ya giriş kapısı olabilmesi merkeziyle birlikte sahil yolunun da yeniden düzenlenmesine bağlıdır. Bunun için de Mihrimah, Gülnuş Sultan ve Şemsi Paşa camileri arasındaki üçgen bütününü yeniden düzenlenmelidir. Trafik Üsküdar'ın merkezinden Harem'e kaydırılarak, işlevini yitiren şehirlerarası otobüs terminali de kaldırılmalıdır. Üsküdar'da Harem'in yeniden Harem olabilmesi için de, çevresi yeniden düzenlenerek, bir kültür ve iş merkezine dönüştürülmelidir. Osmanlı'nın kültürel mirasının korunarak, hayatın içine çekilmesiyle, Üsküdar büyük bir kültürel canlılık kazanmakla kalmaz, Osmanlı medeniyetinin açık hava müzesine dönüşür.

Üsküdar'ın ciğerleri olan tepeler, çok hızlı bir ağaçlandırmaya gidilerek, Çamlıca yalnızca Anadolu yakasının değil, bütün İstanbul'un nefes aldığı, dinlendiği ve eğlendiği bir merkez olmalıdır. Anadolu kültüründe ağaçların vazgeçilmez bir yeri ve önemi vardı. Bunun için, Fatih İstanbul'da ormandan, bir ağaç kesmeyi, bir dal kesmeyi bile insan hayatıyla özdeş gördü. Çünkü yetişmesi çok kolay olan ağaçları önemsemeyen bir toplum, yetişmesi çok daha güç olan insanın değerini kavramakta güçlük çeker. Ağaç mimari ve sanatın simgesi olduğu kadar, hayatın da simgesidir. Mesken ve işyeri olmayan bir şehir düşünülemediği gibi, ağaçsız da merkezi ve işyeri düşünülemez.

Avrupa yakasının Belgrat ormanları gibi, Çamlıca da Asya yakasının ormanları olacak şekilde ağaçlandırılmalıdır. Ağaç toprak, su ve hava gibi, hayattır. Bir şehirde ağaç yoksa, hayat da olmaz. İnsan ağacı korursa, ağaç da çevreyi korur. Eski Üsküdar'da ca-

miler bile, ağaçlardan daha yüksek yapılmamıştır. Üsküdar'ın merkezinde Osmanlı camileri gibi, Osmanlı çarşıları da kurulmalıdır. Çarşısız bir şehir, susuz bir nehir gibi, bütün canlılığını yitirir.

Üsküdar Bir Kültür Şehri Olmalı

Bütün dünyada şehirler toplumların ekonomik ve kültürel güç kaynağıdır. Bir şehrin şehir olabilmesi için, ya üretim ya da kültür merkezi olması gerekir. Ekonomik ve kültürel faaliyetlerin yoğun olmadığı bir şehirde, farklılıkların korunması mümkün değildir. Farklı kültürden gelenlerin birlikte hoşgörü içinde yaşayamadığı bir şehirde hiçbir alanda canlılık olmaz. Şehirlerin ekonomik, siyasal ve kültürel alandaki canlılığı farklı, kesim ve kurumlar arasındaki verimlilik yarışına dayanır. Şehrin ana işlevleri arasında hizmet yarışına girmeden, hiçbir şehrin çekim merkezi olması beklenemez.

Üsküdar'ın İstanbul'un kuruluş yıllarına kadar uzanan zengin tarihi varsa da en parlak yıllarını Osmanlı devrinde yaşamıştır. Üsküdar Osmanlı döneminde Üsküdar olmuştur. O dönemde Üsküdar'da farklı ırk, din ve dilden topluluklar birlikte barış içinde yaşamının en güzel örneğini vermiştir. Kimsenin inancı küçümsenmemiş, kimseye de inancını değiştirmesi için baskı yapılmamıştır. Bütün Osmanlı coğrafyasında olduğu gibi, Üsküdar'daki kültürel ve ekonomik zenginliğin kaynağı farklılıkların doğurduğu sinerjidir. Sinerji doğurmasını bilmeyen şehirler, ekonomik ve kültürel zenginliklerini artıramaz.

Ellili yıllardaki gelişmelerde, bütün Anadolu şehirleri gibi, İstanbul'da plansız ve denetim dışı büyüdü. İstanbul'un düzensiz büyümesinden Üsküdar da payını aldı. Sanayi toplumundan bilgi toplumuna geçişin hızlandığı bir dönemde, Üsküdar, Ümraniye, Tuzla ve Kartal gibi bir sanayi şehri değil, bir kültür ve eğitim şehri olmalıdır. Üsküdar'ın tarihi birikimi de, bir eğitim merkezi olmaya çok uygundur. Bunun için de, Üsküdar meyrdanı Üçüncü Ahmet çeşmesi çevresi, yeniden düzenlenmelidir. Atık Valide, Mihrimah ve Şemsi Paşa camileri arasındaki alan trafiğe kapatılmalıdır.

Osmanlı'nın Açık Üniversitesi

Eski Üsküdar'ın merkezini çeşme, cami ve çarşı oluşturur. Osmanlı çeşmelerinin musluklarından yalnızca su değil, hayat da akar. Şair ve düşünür Sezai Karakoç çeşmeleri şairlere benzetir. Çeşmeler insanların yüzlerini, şairler de ruhlarını yıkar ve arıtır. Üsküdar'daki büyük çeşme, çarşının hem görünen hem de görünmeyen kirlerini temizler. Çeşme çarşını kirlenmenin kaynağı olmaktan çıkarır. Bunun için, çeşmesiz hiçbir Osmanlı şehri yoktur. Çarşı gibi, çeşme de şehrin hayat kaynağıdır. Hiçbir canlı suyun gücüne karşı koyamadığı gibi, susuz da varlığını sürdürülemez. Bu yüzden, Üsküdar'ın merkezinin tarihi çeşme çevresinde büyük bir çarşıya dönüştürülmesi, Üsküdar için olduğu kadar İstanbul için de büyük önem taşır. Çeşmesiz bir çarşı temiz, çarşısız bir çeşme işlevsiz olur.

Üsküdar'ın Osmanlı döneminde olduğu gibi, yeniden Kabe Toprağı olması onun Asya ve Avrupa'nın kesişme noktasında güçlü bir eğitim ve kültür merkezine dönüştürülmesine bağlıdır. Ancak o zaman, Üsküdar'ın çeşmelerinden su ve bilgi birlikte akmaya başlar. Bunun için de, Osmanlı yapısı Selimiye Kışlası merkez olmak üzere, eski Haydarpaşa Lisesi'ndeki fakültelerle birlikte İlahiyat Fakültesi'ni de içine alan yeni bir üniversite oluşturulmalıdır. Adı "Altın Şehir" olabilecek bu üniversite, ileride Topkapı, Dolmabahçe ve Yıldız Parkı'nı da bünyesine katarak, "Osmanlı" dünyasının "Açık Üniversitesi" olabilir.

İSTANBUL GECEKONDU KİMLİĞİ

Orhan Türkdoğan*

1950'er sonrası, Türk sosyolojisinin yeni boyutlarından biri de gecekondu olgusudur. Gecekondulaşma, Latin Amerika, Birleşik Devletler, Doğu Asya ve Kuzey Afrika gibi ülkelerin teknolojik ilerleme ve sanayileşme süreci sonucu ortaya çıkan dinamik sorunlarından biri, belki de en önemli olanıdır.

Gecekondulaşma, bugün ülkemiz anakentleri nüfusunun yaklaşık yüzde 65-70'i oranındadır. Kimdir bu insanlar? Nereden ve niçin gelmiş ve metropol alanların kenar mahallelerine yerleşmişlerdir? Kentten ayrı bir dünya mı, yoksa kentle bütünleşme çabası içinde midirler? Dünya görüşleri, kültür değerleri, inanç sistemleri ve kente bakış açıları nelerdir? Kent yaşantısından ne bekliyorlar? Ve kent onlara ne verebiliyor? Tüm bunları yakından görmek, tanımak ve gerçekleri ortaya koyabilmek için katılımcı gözlem, görüşme ve tarama (survey) gibi modern bilimin araştırma metodolojisine dayalı yöntem ve teknikleri kullanmak için bizzat araştırmacının topluluklar arasında yaşaması gerekmektedir. Alan araştırması (field work) olarak da bilinen bu yaklaşım tarzı günümüz antropolojisinin biricik uygulama metodunu teşkil eder. Soru-cevap tekniğine dayalı anket metodu bize sadece ne tür bir topluluk üzerinde çalıştığımızı, topluluğun niteliği ve boyutlarını belirlemede bir demir atma (anchorage) olanağını verir, hepsi o kadar. Önemli olan grup içinde yaşamak, grubun davranış ve dünya görüşlerini ortaya koymaktır. Böylece, grup içinde araştırmacının bakış açısı(etik) değil de, bizzat üzerinde araştırma grubunun olaylara yaklaşım tarzını(emik) tespit etmek gerekmektedir.

1972-1980 yılları arasında, Doğu yöresinin dinamik kenti Erzurum gecekonduları üzerinde yürüttüğümüz iki araştırmamızda, biri temel(basic), öteki tali olmak üzere iki varsayım ileri sürülmüştür. Bu varsayımlardan ilki, yarım yüzyıldan beri büyük kentlerin kıyı şeritlerine yerleşen ve adeta kent yapılaşmaları yanında birer toplumsal kast oluşturan gecekonduların, hâlâ kimliklerini korumaları ve kentle bütünleşememeleri hususudur. ABD ve Latin Amerika ülkelerinde rastladığımız türde slum, shanty town veya ghetto tipi oluşumlardan farklı olan bu yapılaşma, tamamen Türk toplumunun tarihsel gelişimi ve kültürel değerlerinden kaynaklanmaktadır. Çünkü, Selçuklu'lardan başlayan ve Osmanlılarda sürüp giden patrimonial yönetim biçimi, bu tür ikili(dual) bir toplum oluşumunu hazırlamıştır. Hanedan-i Osmani, yönetimi, askeri-sivil Devşirme ve Dönme unsurlara terk etmiş, halkını ise toprağa bağlı, vergisini ödeyen Reaya konumuna getirmiştir. Böylece, Osmanlı toplum yapısı, bazı Batılı sosyologların da (Edward

* Prof. Dr, Emekli Öğretim Üyesi

Shills ve Robert Redfield) ileri sürdükleri gibi, ikili (dual) bir yapılaşmaya dönüşmüştür. Bir yanda merkezi rol oynayan yönetici azınlık, öte yanda vergisini ödeyen, toprağa bağlı halk unsuru.

İkili toplum yapısı yüzyıllarca kimliğini sürdürmüş, kurumlaşmış ve kendine özgü bir yaşam tarzı, kültür ortamı ve dünya görüşü meydana getirmiştir. Bu nedenle, yönetici ve yönetilen tabakaların birbirine olan bakış açıları ve dünya görüşleri de farklılaşmıştır. Atatürk'ün milli kültür politikasına rağmen, Cumhuriyetle de bu ikili yapılaşma toplumsal entegrasyona gidememiş, merkezi seçkinler kimliklerini korumuş, tabanı temsil eden büyük halk kitlesi ise, okulsuz-egitimsiz, ulusal kalkınma nimetlerinden yoksun ve açlıkla mücadele eden bir yaşam sürmüştür. Tarihsel bu iki tabakanın birbirine bakış açıları da ayrımcı kimliğini sürdürmüş, hatta Metin Heper' in yerinde deyimini ile "merkez veya merkezi seçkinler, çevreyi fitne unsuru olarak görmüşler, İslamın dışlanmasını ve sakallı öğrenciler dahil İslami kesime mensup herkesi köktendinci(fundamentalist) kabul etmişlerdir". Günümüz bir çok toplumsal gerginliklerin temelinde seçkin sınıf ile halk tabakası arasındaki bu tarihsel ve kültürel ayrışımın derin izleri vardır. 1950'lerden itibaren başlayan gecekondu olgusu da bu oluşumdan dışlanamaz. Köyler kentlere taşınmış, kentsiz kentleşme meydana gelmiştir.

İkinci -yani tali- varsayımımız da, gecekondu yaşam biçiminin bir yoksulluk süreci içinde olduğu gerçeğidir. Ancak, bu yoksulluk-yukarıda belirtildiği üzere-Selçuklular ve Osmanlılardan devam eden ikili yapılaşma sonucu adeta kurumlaşmış ve deyim yerinde ise kültürel kalıplaşmaya dönüşmüştür. Artık, ekonomik olanaksızlığın ürünü açlık veya fukaralığın simgesi yoksulluk normu, tamamen yoksulluk kültürü diyebileceğimiz bir tarzda biçimlenmiştir.

Kısacası, ikili (dual) toplum yapısı ve yoksulluk kültürü, tüm gecekondularımız için geçerliliğini koruyan varsayımlarımızdır. Kentte köylülük veya kentlerin köylüleşmesi sloganları, tarihsel gerçeğin bir yansımasıdır. Yukarıda değindiğimiz Erzurum gecekondu araştırmamız, her iki temel varsayımımızın geçerliliğini kanıtlamıştır. Böylece, 1950-1980 arası 30 yıllık süre içinde, kentle ayrışım ve gecekonduya özgü farklı bir kültür alanı oluşturma, üçüncü ordu karargâhı ve dönemin tek üniversite kenti olan Erzurum toplum dinamiğine rağmen, istenilen sonucu verememiştir. Gözlendiği üzere, Erzurum' da gecekondulaşma olgusu ikili bir yapıya dönüşmüş, bir yanda kentin kıyı semtlerinde yaşayan varoş kuşağı, öte yanda kent gerçeği olmak üzere tarihsel tablo niteliğini gecekondu ortamında da sürdürmüştür. Bu gerçeğin 'yoksulluk kültürü' adlı yarınımızda tüm ayrıntılarıyla ortaya koymuş bulunuyoruz.

Belirtildiği üzere, temel varsayımlarımız Erzurum gecekonduları için geçerliliğini korumuştur. Şimdi, Üsküdar gecekonduları da dahil tüm İstanbul gecekondularımız için durum nedir? İstanbul, toplum dinamiği ve gelenekli kimliğinden ötürü gecekondu olgusunun odak noktasını oluşturur. Anketler ve katılımcı gözlem, görüşme ve tarama yöntemleri sonucu elde edilen verilerin, 11 ilçemiz için de varsayımımız doğrultusundaki geçerliliğini koruduğunu gözlemiş bulunmaktayız. Bu nedenle, sadece Üsküdar örneklemini yerine, Üsküdar'ı da kapsayan tüm İstanbul gecekondu tablosunu ele alarak konuyu tartışmanın yararlı olacağı görüşündeyiz. Ancak, Üsküdar'ın konumu hakkında kısa bir bilgi vermek suretiyle gecekondu olgusunun dinamikliğine dikkat çekmek istiyorum.

Osmanlı toplum yapısında önemli bir tarihsel özelliğe sahip olan Üsküdar, İstanbul' un Asya topraklarında üçüncü yerleşim alanlarından biridir. Bazı araştırmacılara,

özellikle Thevenot' a göre bir köy, Le Bruyn için kalabalık nüfuslu, her türden dükkânların bulunduğu iyi bir kenttir. Kuşkusuz Üsküdar bir kenttir ve Avrupa'ya ulaşmadan önce, buraya varan Ermeniler ve İranlıların İran' dan itibaren başlattıkları kara ticareti Avrupa işlerine kadar Üsküdar' dan uzanıyordu. Görülüyor ki, Üsküdar Asya' yı Avrupa'ya bağlayan son derece dinamik bir ticaret yolunun düğüm noktasını oluşturmaktadır.

Evliya Çelebi' nin tespitleri göz önüne alındığında, o dönemlerde Üsküdar' da yaşayan halkın 70' i Müslüman, 11' i Rum ve Ermeni, biri de Yahudi mahallesinde gruplanmışlardır. Böylece, Üsküdar, o tarihlerde Galata ve Pera dışında, Avrupalı' ların hiç bulunmadıkları veya çok az buldukları bir yöremizdir. Yine Evliya Çelebi' den öğrendiğimiz kadarıyla Üsküdar nüfusunun büyük bir kısmının Anadolu' dan gelmiş ve Türkçe konuşan insanlar olduğunu da biliyoruz.

Bu çerçevede düşünüldüğünde, Anadolu yakasında en eski yerleşim birimlerinden biri de Üsküdar gecekondusudur. Bunda önemli olan etken Anadolu yakasında gelişen sanayi odaklı alt yapıların kuruluşudur. Özellikle, bu oluşumda Kocaeli' den itibaren uzanan karayolu ve demir yollarının etkisini düşünmek gerekir. Her iki yol da İstanbul' a girişin esas hareket noktasını teşkil eden bir cazibe merkezidir. Üsküdar ilçemiz aynı zamanda 1960-1975 yılları arasında nüfus artışı itibarıyla İstanbul' un Bakırköy ve Kadıköy' den sonra üçüncü en yoğun ilçesidir. İstanbullu nüfus daha ziyade kentin eski ve merkezi kısımlarında toplanmış olup oranı da yüzde 30' dur. Üsküdar, İstanbul kökenlilerin ağırlıklı olduğu bir yerleşim birimi olarak kabul edilmelidir. Bu nedenle, Üsküdar gecekonduları, öteki ilçeler karşısında kent-gecekondü bütünlüşmesi açısından daha talihli bir durumdadır. Çünkü, tespitlere göre, İstanbul doğumlu nüfusun göç edenlere oranla daha yüksek düzeyde olduğu bir ilçemizdir Üsküdar.

İstanbul gecekonduları üzerinde gerçekleştirdiğimiz İnsan ve Kültür adlı yayımlarımızda, 12 ilçemiz-ki bunlardan biri kontrol grubudur(Gebze)- örnekleme katılmış ve her gecekondü bölgesinden rastgele tekniğine göre 10 hane alınarak, tüm aile fertleriyle uzun süreli görüşme, gözlem ve taramalar gerçekleştirilmiştir. Üsküdar'ın da Emek Mahallesinden 8, Yavuztürk'ten de 6 aile olmak üzere, tam 14 hane veya aile birimi üzerinde varsayımımız doğrultusunda katılımcı gözlemlerimiz uygulanmaya konulmuştur. Bazan saatlerce, bazan da günlerce yürütülen görüşmeler ayrıca teype alınmak suretiyle belgelenmiştir.

Böylece, bugüne kadar İstanbul gecekonduları üzerinde yapılan münferit araştırmalardan farklı olarak, tüm ilçe gecekondular örnekleme, hem anket hem de alan (field work) araştırması çerçevesinde bütüncül-holistic- bir tarzda incelemeye tabii tutulmuştur. Ayrıca, İstanbul gecekondularından random tekniğine göre seçilmiş(1182) kişi üzerinde (51) sorulu bir anket tekniği de uygulanmıştır. İkinci aşamada İstanbul genelinde :Zeytinburnu, Büyükçekmece, Ümraniye, Üsküdar, Gazi Mahallesi, Gaziosmanpaşa, Halkalı, Gültepe, Tuza, Fikirtepe, Eyüpsultan ve kontrol grubu olarak da Gebze ve yörelerine ait rasgele (random) tekniğine dayalı olarak (119) hane seçilerek, aralarında günler ve haftalar geçirilmiştir geçirilmiştir. Böylece, soru-cevap tekniğine dayalı anket metodunun dışında, bizzat grubun içinde yaşayarak katılımcı gözlem, görüşme ve tarama tekniğine dayalı yöntemler kullanmak suretiyle, varsayımımız doğrultusunda kendi algı alanımızın (Etik yaklaşım) ötesinde, bizzat grubun doğrudan görüşünü(Emik yaklaşım) kavramaya çalışmış bulunuyoruz.

Bu çizgide, biri kontrol grubu, on biri de deneme grubu olmak üzere, on iki ilçeden rastgele tekniğine göre seçilen 119 aile(hane) üzerinde yürütülen görüşme, katılımcı gözlem ve tarama yöntemleri yanında, 1182 kişiye uygulanan anket sonuçları, yukarıda ileri sürülen temel ve yan varsayımlarımızı doğrular nitelikte sonuçlar elde etmemize katkıda bulunmuştur. Ancak, bu varsayımımız, daha önceleri İstanbul, İzmir, Ankara, Adana, Bursa, Elazığ, Kayseri ve öteki kentlerde yürütülen bazı gecekondu araştırma sonuçları ile uyum sağlayamamış, önemli ayrışımı ortaya koymuştur. Hatta, İstanbul Büyük Kent kuruluşunun geliştirdiği projeleri yürüten GENAR araştırma grubunun, 2001 yılında İstanbul genelinde 2300 denek üzerinde gerçekleştirdiği geniş kapsamlı ve gerçekte büyük emek ürünü bir incelemesinde de, “İstanbullu olma” bilincinin örnekleme katılan orta ve alt tabaka mensupları arasında giderek filizlendiği görüşü tespit edilmiştir.

Genar’ in vardığı sonca göre, araştırmaya katılanların yüzde 47’ sinin İstanbul’ a gelmekle yaşantılarında bir değişme olduğunu, yüzde 30’ unun ise hiçbir değişme olmadığını, yüzde 23’ ü de çok az bir değişme gözlemlendiğini ileri sürmüşlerdir. GENAR, adı geçen araştırmasında:a) Siyasal eğilim, b)konuşulan şive ve c) İstanbul’ u özleme gibi unsurları göz önüne alınmıştır. Oysa, dinamik bir tez haline gelen ve Büyük Kent Belediyemiz tarafından da desteklenen”İstanbullu olma” bilincinin gerçek anlamda belirlenmesi için, daha can alıcı soruların gündeme gelmesi gerekirdi. Özellikle, kişinin dünya görüşü, değerler sistemi, kente bakış açısı yanında, eğitim düzeyi, kozmopolitliği (toplumsal hareketliliği), sivil toplum örgütlerine katılım oranı ve bilhassa geleceğe yönelik beklentisi(empati) gibi değişkenlerin de ele alınması gerekirdi. Bu tür geniş çaplı bir yaklaşım olmadan dar kalıplı soruların istenilen amacı gerçekleştireceği düşünülemez.

Kuşkusuz, GENAR’ in adı geçen araştırması, günümüzde “İstanbullu olma bilinci” açısından yürütülmüş en ciddi ve geniş kapsamlı bir incelemeyi ortaya koymaktadır. Durum ne olursa olsun, yine de bu araştırma ile, belirli süreler içinde Anadolu kentleri ve kırsal alanlardan göç yolu ile gelmiş, İstanbul’ a yerleşmiş ve İstanbul doğumlu “taşralı” tipolojisinin kognisyonları ortaya konulmuştur.

Gecekondu olgusu;kırsal alanlardan, kasaba ve ilçelerden ana kentlere geçim sınırlarını giderme, iş bulmak, meslek edinmek, eğitim ve görgü-bilgi birikimini attırmak gibi çok yönlü nedenlerden kaynaklanan göç süreciyle gerçekleşmiş bir oluşumdur. Özellikle, 1950’ ler öncesi Marshall Planı ile 240 bin traktörün yurda girmesi(1948) göç sürecini hızlandırmıştır. Kırsal alanlarda yaşayan emekçi maraba, karakullukçu ve gündelikçi -ücretli- insanlar, mekanik enerjinin organik enerjinin yerini almasıyla, büyük kentlere olan iç göçleri hızlandırmışlardır.

Bilindiği üzere, ülkemizde ilk gecekondu araştırması ABD’li antropolog Charles W. M. Hart tarafından Zeytinburnu üzerinde gerçekleştirilmiştir(1962). Eser daha sonraları(1969) İstanbul Ticaret Odası tarafından yayınlanmıştır. Zeytinburnu ilçesinde, Kazak ve yerli göç grupları üzerinde yürütülen bu araştırmayı izleyen bir diğeri de, Kemal Karpat’ın Gültepe gecekonduları üzerinde yürüttüğü The Gecekondu adlı çalışmasıdır. Daha sonraları, bir vakitler Üsküdar’ a bağlı olan Selma Erder’in Ümraniye’ si, Murray Bokchin’ in Kentsiz Kentleşme’si, Erol Tümertekin’in İstanbul’ da İnsan ve mekânı adlı geniş kapsamlı incelemesi;keza Metin Heper’in, Türkiye’ de Kent Göçmeni adlı yayını yanında TESEV’in önemli örnekleme kapsayan Kent Yoksulluğu, Taylan Akkayan’ın Mahallesiyle Muhtarıyla İstanbul’u, Strewing Reinhard’ın İstanbul’ da Çıkmaz Sokak ve

Gecekondu'su; keza Robert Mantran'ın 17. Yüzyıl İçinde İstanbul' u, - yanında Tansı Şen Yapılı'nın Bütünleşmemiş Kentli Nüfus Sorununu, Grainville H. Swell'in Türkiye' de Yerleşimler adlı yayını, Paul Dumont ve François Georgeon' un Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri adlı eserleri en dikkat çekici olanlarıdır. Ayrıca, bazı üniversite ve akademik kuruluşların yayınlanmamış lisansüstü ve doktora tezleri de farklı yönlerden İstanbul'un yapısı ve gecekondu biçimlerini ele almış ve yorumlamışlardır.

Bu yayınların büyük çoğunluğunda, gerek doğrudan gerekse dolaylı olarak "çarpık kentleşme" adı altında gecekondu olgusu ele alınırken "varoş kültürü" belirtilmiş, ancak kentle bütünleşebilecekleri tezi gözlerden irak tutulmamış, sürekli toplumsal entegrasyon tezi vurgulanmıştır.

Bir grup araştırmacının kent ve gecekondu oluşumu karşısında kentsel yoksulluktan söz açtıklarına tanık olmaktadır. Nitekim, Habitat II deklarasyonu bu görüştedir. Bu tür bir yaklaşım tarzı daha ziyade gecekondu yaşantısını belirleyen sefalet tablosunun bir yansımasıdır. Zamanla gecekondularda gelir düzeyinin yükselmesi, yeni iş sahalarının açılması yoksulluğun önlenebileceği ve kentle bütünleşebileceği görüşüne destek vermektedir. Böylece, tarihsel köy-kent ayrışımı kentte buluşarak, sona erecektir. Oysa, sorun çok daha derinlerde yatmaktadır. Yoksulluğu yenmek kolaydır, fakat yoksulluk kültürünü yok etmek öyle kolay değildir. Ancak, O. Spengler' in "ebedi köylülük" tezi de sürüp gidemez. Kuşkusuz, tarihsel ikili toplum yapımız da bir gün sona erecektir.

Gözlendiği üzere, Habitat II Deklarasyonunun tezi kentsel yoksulluk; "yoksulların yaşadıkları kent alanlarında gelir düzeylerinin yetersizliği, temel hizmetlerden yararlanma olanaksızlığının yanı sıra, kent alanlarından dışlanma, olumsuz yaşam ortamları, yargı, bilgi, eğitim, karar alma yetkisi ve yurttaşlık gibi haklardan yoksunluk, şiddete maruz kalma ve güvenlik eksikliği gibi sorunlardan başka, statü açısından sıkıntı çekmeleri" anlamını taşımaktadır.

GENAR, Habitat II Deklarasyonu, Kemal Karpat ve Şerif Mardin gibi kişi ve kuruluşlar tarafından ileri sürülen kent yoksulluğu, yoksulluk kültürü değil, bizzat yoksulluk olgusunun kendisidir. Oysa, yoksulluk kültürü, yoksulluktan farklıdır. Yoksulluk kültürü bir bakış açısı, gecekondu insanının kazandığı bir hayat tarzı ve dünya görüşüdür. Başlıca özelliklerini şöyle sıralayabiliriz: 1) Fertlerin içinde yaşadıkları milli kurumlarla bütünleşme olanaklarının kopukluğu; 2) aşağı düzeyde örgütlenme; 3) insanların sürekli geçim kavgası içinde bulunmaları; 4) geleceğe dönük yükselme ve beklentilerinin (empathy) son derece zayıf kalması.

Dikkatle incelendiğinde, yoksulluk kültürü, ekonomik temele dayandığı kadar sosyo-psikolojik bir niteliği de sahiptir. Bu nedenle, toplum yaşantısında yoksulluktan farklı olarak, ortak kültür ve değerleri taşımasından ötürü kuşaktan kuşağa niteliklerini sürdürür. Çünkü, gecekondulara taşınanlar, gökten inmiş veya bir başka dünyadan gelmiş kimseler değildirler. Yüzyıllarca marjinalite itilmiş, horlanmış, Reaya (taşralı) kimliğini taşıyan insanlarımızdır. Merkezden uzak, tarihsel çevrelerinde yaşayanlarımızdır. Bu nedenle, Batılı slum, shanty town ve ghetto tipi yapılaşmalardan farklı, kendine özgü bir konumu vardır. Kültür tarihi ve toplum dinamiklerimizin bir ürünüdür.

Şimdi önemli bir noktaya geliyoruz. Anakentlerimizin yüzde 60-70' ine ulaşan gecekondu kuşaklarının yarım yüz yılı aşmasına rağmen hâlâ kentlerle bütünleşememeleri, ikili yapılarını sürdürmeleri önemli bir sosyolojik sorunu da gündeme taşımakta-

dır. Bu da, ulus-devlet oluşumunu temsil eden Standart Kültür veya Egemen Toplum' dan bir sapmayı ortaya koyar. Bilindiği üzere antropolojik anlamda Standart Kültür veya Egemen Toplum aynı dili konuşan, aynı kültür ve duyguları paylaşan insanların meydana getirdiği bir ortak paydadır. Gecekondu insanı, Standart Kültürü belirleyen bu tür bir ortak payda birleşemiyorsa bir yan-kültür alanı oluşturabilir. Ralph Linton her ne kadar “bir toplumun tüm kültürü, gerçek anlamda yan-kültürlerin bir toplamıdır” diyorsa da, zaman zaman bu yan-kültür alanlarının karşıt-kültür alanlarına dönüştükleri de bir gerçektir. Bu olguya, 1960'lı ve 1980' li yıllarda tüm boyutları ile ülkemiz gecekondu yörelerinde tanık oluyoruz. Özellikle Ümraniye 1 Mayıs (Mustafa Kemal Paşa) mahallesi, Gazi mahallesi, Armutlu Mehmet Akif Mahallesi Marksist-Leninist kökenli terör odak noktaları ile mezhep ve etnik bölünmelerin sızama noktalarını teşkil etmiştir. Bu mahallelerde sokaklar kişilerin geldikleri bölgelere veya örgüt adlarına göre adeta kodlanmıştır: Sivashlılar, Tokatlılar, Tunçeliler, Diyarbakırlılar veya DHKP-C, TIKKO, MLSPB, PKK ve benzerleri gibi. Şu anda Armutlu' da giremediğimiz örgüt mahalleleri vardır. Tunçeliler ve Sivashlıların oluşturduğu Sargazi (Sarıkadı), Küçük Armutlu ve Gazi mahallesi ideolojik tayfın ve etnik kimliğin adeta örgütlenmiş kaleleri gibidir. Dergileri, bültenleri ve halk meclisleriyle kimliklerini sürdürmektedirler. Kurtarılmış mahallelerde, terör örgütlerinin amblemleri tüm duvarları damgalamıştır.

Gözlendiği üzere, gecekondulaşma olgusunun meydana getirdiği alt-kültür alanları, sağlıklı veya sağlıklı diyebileceğimiz önemli gelişmelere de sahne olabilmektedir. Bir diğer gerçek de, nerede “Standart Kültür”le uyum sağlamayan bir uc varsa, orada muhakkak karşıt ucun da olabileceği göz önüne alınmalıdır. Dinamik bir yapılaşma olarak yoksulluk kültürü, karşıt uc olarak zenginlik kültürü ile toplumsal korelasyon durumundadır. Böylece, yoksulluk kültürü, bir karşıt kültür alanı olarak, zenginlik kültürü ile bir zıt kardeş olarak, aynı ana rahmini paylaşmaktadırlar.

Sosyal bilimcilerimiz, zenginlik kültürü üzerinde durmak suretiyle, bu karşıt kültür yapılaşmalarının fonksiyonel bağlantılarını yakından araştırmalıdır. Bir varsayım olarak bizim burada ileri süreceğimiz önerme, “eğer bir toplumda yoksulluk kültürü varsa orada aynı zamanda zenginlik kültürünün varlığı da kaçınılmazdır”.

Araştırma süresince karşılaştığımız gerçek o dur ki, gecekondularımız şu anda sandığı kadarıyla sakin, aş ve iş peşinde koşan “gariban” kişilerin oluşturduğu bir yerleşim alanı değildir. Yer yer mezhep hareketleri, yer altı örgütlenmeleri, ideolojik kutuplaşmaların ötesinde kaçakçılık, ilaç iptilası, cinayet şebekelerinin de yuvalandığı adacıklar durumundadır.

Radikal ideoloji örgütlenmelerinin dışında, günümüz gecekonduları aynı zamanda Alevi-Sünni kolonileşmeleri, hemşehri dostluk grupları, cemaatlaşma ve etnisiti kutuplaşmalarına kadar uzanan hemen her renk ve dokuda ayrışma sahne olmaktadır. Kente ilk gelen ve bir gelenek oluşturan gruplar, kırsal alanlarda yaşayan yakınları için bir tampon fonksiyon (Buffalo Function) rolünü oynamak suretiyle adeta bir cazibe merkezi haline gelmekte, onları şartlandırmaktadır. Özellikle, 1984 PKK eylemleri, Doğu ve Güneydoğu yörelerinde mezra, yaylak ve kışlaklar yanında, köylerin de boşalmasına yol açmıştır. 1984-1995 yılları arası, sürüp giden terör eylemlerinin neden olduğu göçler sonucu, anakent varoşlarında gecekondu kuruluşlarının yoğunlaştığına ve yeni gecekondu kuşaklarının oluştuğuna tanık olmaktayız. Böylece, kırsal alanlar 1970-1980'li yıllardan sonra adeta boşalmıştır.

Sonuç

Gecekondu-kent bütünleşmesi veya dar anlamda “İstanbullu olma bilinci”, yeneden gözden geçirilmeli ve Türk toplum dinamiklerine göre analiz edilmelidir. Zira Batıda, Latin Amerika ülkeleri ve ABD’ de tanık olduğumuz kent-slum veya shanty town türü oluşumları aynen ülkemize de cereyan ettiği gibi, benzeri yöntemlere dayalı kent-gecekondu bütünleşmelerini aynen sergilenmenin bir anlamı olmazsa gerek. Zira, gelenekli ikili toplum yapımız, Batıda gözleendiği türde teknolojik gelişme ve sanayileşme süreci sonucu ortaya çıkan oluşumun bir benzeri veya eşdeğeri değildir. Türk gecekondu olgusu, Türk toplum yapısının tarihsel gelişimi, kültür değerleri ve inanç sisteminin bir ürünüdür.

Sosyolojik anlamda, kentlileşme, kent gerçeğinin bir yansıması olması nedeniyle iki yönlü bir işlevi yürütür. Bir yanda heterojen bir yapılaşma ve nüfus yoğunluğunu oluştururken öte yanda kentlileşme dinamiğinden ötürü, doğal yaşantılarını terk eden yığınları içine çekmek suretiyle onları adeta metalaştırır. Murray Bookchin’ in yerinde tespiti ile günümüzde kent gerçeği kutsal ve püritan bir oluşum değildir. Kente de bir biçim vermek, kültür yaratıcı bir konuma getirerek, etik ve ekolojik bir kimlik kazandırmak zorunluğu vardır. Aynı şekilde, Kırsal alanları, taşra unsurlarını kentlere taşıyan Yeni Kentliler de kendilerine özgü değerler sistemini kente kazandırmak için eğitilmiş, beklentisi-empatisi- yüksek ve toplumsal hareketlilik yeteneği güçlü olması gerekir. Bir başka deyimle, kente önce gelenler sonra gelenler için kent yüklü deneyimlerini göz önüne alarak bir tampon fonksiyon rolünü oynamalıdır. Oysa, tarihsel ikili toplum yapımız nedeniyle, bu iki başlı sürecin-kent ve gecekondu-bütünleşmesinin sağlıklı bir biçimde gerçekleşebilmesi için yeniden örgütlenme sürecinin gündeme gelmesi gerekmektedir. “İstanbullu olma bilincinin” veya kent- gecekondu bütünleşmesinin temel alt yapısı, ancak bu tür bir felsefe ve anlayışın sivil toplum örgütlerinde belirmesi sonucu yeni bir kimlik kazanabilecektir.

UYGULAMALI HALKBİLİMİ BAĞLAMINDA ÜSKÜDAR ARAŞTIRMALARI VE TÜRK HALK KÜLTÜRÜ MÜZESİ

Özkul Çobanoğlu*

Çalışmamızın konusunu uygulamalı halkbilimi bağlamında Üsküdar araştırmaları ve özellikle de önereceğimiz Üsküdar Türk Halk Kültürü müzesi oluşturmaktadır. Konunun uzmanı olmayanlar için son derece yüzeysel de olsa, temel kavramlarımızı kısaca özetleyerek açıklamak yararlı olacaktır. Bilindiği gibi, “Millî kültür denilen pek çok unsurdan oluşan birikimin tarihî gelişim içinde bir milletin çeşitli grupları tarafından farklı ölçülerde yaşanan verilerinin varyantlarına ve bu verileri inceleyen” (Günay 1977: 29) bilim dahı olan halkbilimi, halk kültürünü kendine özgü yöntemlerle derleyip çeşitli kuramlar açısından değerlendiren bağımsız bir disiplin olarak 19. yüzyılda ortaya çıkmıştır. Ancak, halkbiliminin gerek 19. yüzyılda ve gerekse 20. yüzyılın ilk yarısında özellikle sözlü kültür ve edebiyatın masal, türkü, atasözü, efsane, inançlar gibi belirli türleri üzerinde yoğunlaşarak halk kültürünün belirli bir alanını ele alması eğilimi yaygınlaşmıştı.

Bu tür bir halkbilimi anlayışı tamamen yanlış olmasa bile eksikti. Bu nedenle, halkbilimi çalışmaları içinde 1950’lerden sonra gittikçe yaygın olarak kabul gören “halkhayatı”(folklife) anlayışı beraberinde, topyekün geleneksel kültür unsurlarını “halk kültürü” (folk culture) bütünlüğü içinde (Yoder 1968: 47-48) ele almayı getirmiştir. Böylece, halkbilimi çalışmalarındaki söz konusu eksiklik giderilmiş ve halk kültürü kavramı kapsamında bir bütüncüllüğe ulaşılmıştır. Özellikle, Alman halkbilimciler arasında 1967 yılında dışavurulan disiplinin yapısını değiştirme isteği ve bu yönde başlayan tartışmalar içinde 1970 yılında Frankurt yakınlarındaki Falkenstein köyünde yapılan toplantıda çoğunlukla kabul edilen “Halkbilimi (Volkskunde) kültürel değerlerin objektif ve subjectif formlarda nedenleri ve süreçleriyle birlikte aktarımlarını analiz eder. Amacı sosyo-kültürel problemlerin çözümüne katkıda bulunmaktır.” şeklindeki tanım evrensel düzeyde “halkbilimi” çalışmaları üzerinde, yeniden yapılanmış değişim ve dönüşümlerine yol açan, büyük tesirler meydana getirmiş ve getirmeğe de devam etmektedir. Bu tesir ve dönüşümlerin en önemlisi “halkbilimini”, “deneysel kültürbilim” şeklinde yorumlayış ve uygulamalı halkbilimi çalışmalarının başlamasıyla teori ve pratik birbirini bütünleyecek şekilde çalışılmağa başlanılmış olmasıdır.

* Doç. Dr., Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Halkbilimi Bölümü.

Bu haliyle halkbilimi uygulamaları, eğitim ve kültür turizmi amaçlı “halk kültürü müzelerinden, roman ve hikâyeci seminerlerine, reklam ve tv dizisi gibi yaratıcı yazarlık geliştirme projelerine, sosyo-kültürel ve tarihi şehir dokularının restarosyon ve yeni işlevler yüklenilerek muhafaza ediliş projelerine, şehircilik projelerinde hedef belirleme, yerleşilecek alan ve alanın yaşam tarzına bağlı olarak planlanmasına yönelik uygulamalara, çeşitli mesleklerde mesleki uyum projelerinin geliştirilmesine, sosyo-kültürel belgesel program yapımcılığına, müzik, dans, tiyatro ve festival gösterilerinin düzenlenip icrasına, göçmen ve benzeri toplulukların sosyo-kültürel uyum problemlerinin çözülmesine, geleneksel kültürel kodlar doğrultusunda yaşlı, emekli ve çocuklara yönelik eğlence ve dinlenme (rekreasyon) alanlarının oluşturulmasına varıncaya dek, sosyo-kültürel değişme karşısında karşılaşılan her türlü problemle ilgilenir ve bunların çözümüne yönelik uygulanabilir projeler üreten bir yapıya sahip hale gelmiştir.

Geleneksel bir bilginin manifestosu niteliğindeki geleneksel obje ve nesnelerin yer aldığı sergilerin yanısıra bunların niçin ve nasıl yapıldığını anlamak ve anlatmak maksadıyla yapıları ve yapılaş amaçlarına uygun olarak işe koşulmaları yollarıyla insanlığın bugününü inşa eden geçmişini anlamak ve kavramak hususunda daha derin bir bilginin kaynağı hiç şüphesiz, halk kültürü veya folklor müzeleridir. Okumak veya konuşmak yoluyla edinilenden çok daha fazla bilgi, görmek, dokunmak, koklamak, işitmek ve tatmak yoluyla edinilebilir. O halde adeta “bir zamanlar maziye bak ne kadar şendik” dermişcesine Türk kültürünün ihtişamlı geçmişinden bahsetmenin ve bunu kitaplara gömmenin yanısıra o muhteşem geçmişimizi üç boyutlu objelerle seyredilebilecek, duyulabilecek, dokunulabilecek, işitilebilecek ve hatta tadılabilecek hale getirmekten başka çözüm yolumuz yoktur.

Bu bağlamda özel olarak Üsküdar araştırmaları ve genel olarak da İstanbul araştırmaları Türk halkbilimi açısından olmazsa olmaz bir önem taşımaktadır. Günümüzde halkı “kuramsal olarak aralarında en az bir müşterek faktör ve en az iki kişi” (Ben Amos 1972; Dundes 1980) olarak niteleyen halkbilimi çalışmalarına göre 10 milyonu aşkın bir nüfusun yaşadığı Edirne’sinden Hakkari’sine kadar bütün coğrafyayı etkileme gücüne sahip ve sosyo-kültürel anlamda da etkileyen bir şehirler konfederasyonu şeklindeki İstanbul metropolünde dünkü ve bugünkü hayatımızı bütün saha ve safhalarıyla etüpedip anlamadıkça taşradan parça parça derlenip toplanan ve tahlil edilen parçalar hiçbir zaman tamamlayamayacağımız bir ucu daima sonsuza açık ve onu anlamlı kılacak parçalarından mahrum bir yap-boz bilmecesi olmağa devam edecektir. Bu bağlamda nüfusu ve kapladığı alan yeryüzündeki bir çok ülkeden fazla olan bütün İstanbul’dan önce tarihin hemen her döneminde hem İstanbul’un bir parçası hem de kendi sosyo-kültürel bütünlük ve kimliğine sahip, “Asya’nın kapısı” olarak nitelendirilen Üsküdar’dan bir anlamda “İstanbul’un” ve “Avrupa’nın kapısı” mahiyetindeki bu beldeden işe başlamak daha anlamlı ve fayda getirici sonuçlar doğurabilir olarak gözükmektedir.

Bu nedenlerle Üsküdar’da Belediyesinin öncülüğünde ve sponsorlar yardımıyla Türk Halk Kültürü Müzesi kolayca kurulabilir. Bu müze sadece tarihsel ve estetik yönüyle sanatsal materyali tespite ve teşhire yönelik tarih, sanat ve bilim müzelerinden hem teması hem de tekniği yönünden tamamen farklı ve daha kolayca finanse edilebilir niteliktedir. Uygulamalı halkbilimi çalışmalarının araştırma ve eğitim amaçlı olarak halk hayatını muhafaza etmeyi tasarladığı halk kültürü müzeleri yeni bir sosyal tarih anlayışı ortaya koymaktadır. Bu yeni sosyal tarih anlayışı, bir toplumun belli bir dönemini sadece önde gelen siyaset, edebiyat ve sanat adam ve olaylarından ibaret görmeyen

bu yeni bakış açısı, sıradan insanların günlük yaşantısını ve dönemin herkes için “tipik” olan özelliklerini ortaya koymayı amaçlamaktadır. Bu anlayışla hareket eden ve “halk kültürü müzesi” oluşturmaya yönelik A.B.D.li halkhayatı ve halkbilimi araştırmacıları, İskandinav halkbilimcilerin “açık hava müzesi” (open air museum) kavramını daha da geliştirerek, müzelerde sadece araç ve gereçleri değil onları yapanları ve söz konusu objelerin yapılışını da katmışlardır. (Jones 1987: 5). Bir başka ifadeyle, halk kültürü müzeleri daha önceki dönemlerin tecrübelerinin ziyaretçilere göstererek öğretmeyi de hedeflemektedir¹.

Harem terminalinden boşalacak mekanda veya başka uygun bir alanda tarihi ve mahalli yaşantılarımızı özellikle mutfak ve eğlence sektörleri ağırlıklı olmak üzere inşa edilecek bir Türk halk kültürü müzesinde mesela bir Kastamonu evi ve yöresiyle ilgili materyali veya tefrişini bu yöreyle ilgili kültür derneklerinden ve söz konusu vilayet belediyesinden temin etmek yoluyla hayata geçirilebilir. Aynı şekilde bu uygulamayı Sivas, Divriği, Elazığ, Erzurum ve diğer yörelere ve hatta Türk dünyasının tamamına teşmil etmek mümkündür. Bu konuda belli bir aşama katıldığında bunun pek çok il ve ilçe için bir prestij unsuru haline dönüşerek tahmin edilenin çok ötesinde genişlemesi dahi söz konusu olabilir. Öte yandan 19. yüzyılda veya 18., 17., 16. Üsküdar’da mutfak, eğlence ve günlük hayatının canlandırılacağı bir Han veya sokak şeklinde projelendirilebilecek bir yapılaşma birlikte oluşacak olan Anadolu ve Rumeli’ye ait mahalli evlerde şekillenen yerel mutfaklar ve geleneksel eğlence birimleri bir araya geldiğinde Türk halk kültürünün neredeyse tamamını içine alan büyük bir kompleks veya kampüs oluşturacaktır.

Mesela, gravürlerde gördüğümüz ve Evliya Çelebi’nin Üsküdar ve İstanbul’da mebzul miktarda olduğundan bahsettiği dört veya sekiz mahfilli ahşap Türk kahvehaneleri nerede? Yangınlar, depremler ve hoyratlıklarımız derken bugün bildiğimiz kadarıyla ülkemizde yaşamağa devam eden bir tane bile böyle bir sivil mimari eserimiz yok. Deniz kenarında Kız Kulesine bakan sekiz mahfilli gravürlerdeki gibi bir kahvehanemiz inşa edilebilir. 16. yüzyıldan bu yana kültür hayatımızda olumlu ve olumsuz pek çok sosyo-kültürel değerimizin değişmesinin ana unsurlarından birisi olan ve dünyaya yayılan bir Türk ve Müslüman kurumu olan kahvehanelerimiz üçüncü dereceden torunları olan “kafe”lerin yanında kendilerine yaraşır vakar ile var olmalı; “sütlü, sütsüz neskafeistan” a dönen memleketimizde “Türk” sıfatını eklemeksizin bir “sade kahvenin”, Çırcır suyu ve çifte kavrulmuş lokumuyla istenebileceği bu mekanlar var olurlarsa; aynı zamanda “Türk gecesi” adı altında beş yıldızlı otellerde yapılan rezaletlerin önüne geçebilecek örneklerin veya modellerin yaratılabileceği “animasyon” merkezlerine ve mekteplerine dönüşecektir.

Aynı şekilde tarihi ve geleneksel Türk oyuncaklarının sergileneceği ve zamanla reprüdüksiyonlarının üretilip satışa sunulacağı bir birim diğer yöresel el sanatları unsurlarıyla son derece zengin ve geniş “sovrner” veya turistik eşya üretimi ve pazar ihtiyacını karşılayacaktır. Dahası bugün bir çoğu unutulmuş geleneksel çocuk oyunlarında yapılacak standartlaştırmalar ve tamimlerle ilk ve orta dereceli okullar arasında yıllık bir yarışma veya olimpiyat şeklinde düzenlenebilecek olan “Geleneksel Türk Çocuk Oyunları Olimpiyatı”na ev sahipliği yapmak ve bunu sonsuza kadar kalıcı kılmak yurtda anahatlarını çizdiğimiz Belediye’ye ait Üsküdar Türk Halk Kültürü Müzesi’nin

¹ Halkbilimindeki teorik gelişmeler ve uygulamalı halkbilimi konseptine dair daha fazla bilgi için bkz. (Çobanoğlu 1992).

son derece kolayca uygulayacağı ikincil projelere dönüşecektir. Halkbiliminin kültüre dair tespit ettiği temel yasalardan birisi, “işlevini yitiren unsurların kanun ve polis gücüyle ayakta kalamayacağı, işlevini yitirmeyen kültürel unsurların da kanun ve polis gücüyle ortadan kaldırılamayacağı” şeklindedir. Bir an için düşünelim, topaç çevirmeden, misket oynamaya, aşık atmaya, beş taşa, çelik çomak oynamaya varıncaya dek pek çok yakın zamana kadar var olan çocuk oyunumuz ortadan kalktı ve atari salonlarına bilgisayar oyunlarına yenik düştüler, düşmeyenler de düşmek üzereler. Eğer geleneksel oyunlarımıza yeni formlar ve işlevler kazandıramazsak -ki bu husus geleneksel kültürel unsurlarımızın tamamı için geçerlidir- onlar için nostalji yapıp ah vah etmemizin hiçbir anlamı yoktur. Ancak yeni bir işlev kazandırılırsa, Üsküdar Geleneksel Çocuk Olimpiyatlarında aşık atmada, modern kasklarla oynanan çelik çomak oyununda yahut beştaş, dokuz taş oynamada kazanılan bir birincilik burs getirir, madalya getirir, kısaca prestij getirir hale gelirse tıpkı halk oyunlarında olduğu gibi geleneksel çocuk oyunlarımızın da kendilerini geliştirerek tekrar hayatımıza geri geldiğini ve atari salonlarına, bilgisayar oyunlarına rağmen okullarımıza ve oyun bahçelerimize girdiğini görebiliriz. Artık tarım toplumundan sanayi toplumuna geçtik, hayat şartlarımız değişti ne masal anlatıyoruz ne de dinliyoruz, diye onbinlerce yıl insanlığa ve uygarlığa hizmet eden “masal” türünü yeni kuşaklara tanıtmaktan, masal anlatmaktan vaz mı geçeceğiz. İskandinav ülkeleri, Almanlar, Japonlar, Amerikalılar vazgeçmediler, profesyonel masal anlatıcılar yetiştirdiler ve kurdukları “masal müzeleri”yle dramatize veya yarı dramatize hale getirerek genç kuşaklarına masal anlatmağa devam ediyorlar. Hiç şüphesiz bizim milletimizin de geleneksel kültürünün çağdaş formlar içinde işlenerek kendi kendisini var eden kültürel kodlarla bilinçlenmeğe, “Gülen Ayvadan Ağlayan Nardan” nasiplenmeğe hakkı vardır. Aynı formülasyonu Karagöz için de, ebru için de tezhip ve tezminat da dahil bütün kültürel değerlerimiz için uygulamanın başlanacağı yer sözünü ettiğimiz Üsküdar Türk Halk Kültürü Müzesi olabilir.

Kısaca Üsküdar Türk Halk Kültürü Müzesi dört temel işlevi yerine getirecektir.

1. Kültür Turizmi: Ülkemize gelen yabancı turistlerin Türk halk kültürünün geçmişteki ve günümüzdeki geleneksel örneklerimizi toplu olarak mimari, giyim-kuşam, mahalli mutfak, ses, söz ve hareket birlikteliği içinde eğlence boyutlarıyla öğrenmek ve son derece kendine has geleneksel kültür yapımız hakkında bilgi edinme imkanı sağlayacaktır. Bu özellikleriyle de Üsküdar Türk Halk Kültürü Müzesi bir yandan iş imkanı sağlarken diğer yandan da bir türlü turizm de hak ettiği yeri alamamış olmanın eksikliğini giderecek yepyeni ekonomik girdiler sağlayacaktır.

2. Film Platosu: Meydana getirilecek olan Üsküdar Türk Halk Kültürü Müzesi'nin mekanları Türk Sinemacılığına özellikle tarihi ve kültürel filmler çekmekte özgün plattolar işlevi üstlenebilecektir. Diyelim ki Şair Nedim arkadaşlarıyla bir kahvehanedeki bir sohbetini ele alacak olan bir sahneyi sekiz tabureli bir “çay ocağı bozuntusu” mekanda çekmek zorunda kalınmayacaktır. Dahası, son zamanlarda özel televizyonların yöneldiği yerli diziler için pek çok nezih ve özgün mekan olarak Üsküdar Türk Halk Kültürü Müzesi bünyesinde gerektiğinde emirlerine hazır halde bulunacaktır.

3. Araştırma: İdari yönden Üsküdar Belediye'sine bağlı olacak olan halk kültürü müzesinin hedefi ekonomik yönden belediyenin sırtına yük olan yeni bir BIT olmamalı kendi kendini finanse edecek dahası katma değer getirecek ekonomik yapılandırıştır. Bu nedenle Üsküdar Belediyesi'nin koordine edeceği bu yapıyı Marmara veya İstanbul Üni-

versitesi'nde kolayca açılabilir olan bir Türk Halkbilimi Bölümü ile işbirliği içinde bir yandan Müze'nin bir "araştırma-inceleme ve geliştirme" birimine sahip olması sağlanabilir. Diğer yandan mümkün olduğunca az sayıda istihdam edilecek kadrolu elemandan ziyade gönüllü ve özellikle de "part-time" çalışacak olan öğrenciler vasıtasıyla kurulacak olan yapılanmanın ekonomik olarak sıkıntıya düşmesinin önüne geçilebilir. Zaman içinde araştırma ve derlemelerle zenginleşecek olan arşiv ve maddi kültürel materyal bütün üniversitelerin ilgili birimlerinin faydalandığı ve katkı sağlayacağı araştırma fonksiyonunu da yerine getirebilir. Dahası üniversite merkezli ve daimi kadro özelliğinde olmayan bu tür bir araştırma-inceleme birimi yapılanışının kalite-kontrol sağlayacağı bir düzenleme de yerel derneklere veya özel sektöre de yönelik iyi tanımlanıp sınırlanmış daha geniş roller verilebilir.

Bu bir anlamda sıkı kontrole sahip "yap-işlet" ve "kuruluş amacına uygun kalitede üretime" devam ettiğin müddetçe devam et." aksi halde belediyeye "devret" formülünün hayata geçirilmesidir. Meselâ, ürünün vasıfları ve geleneksel teknolojisi tamamen belirlenmiş bir Çorum Leblebici'si böyle bir mekanda leblebinin geleneksel yollarla üretimini bütün safhalarını da sergileyeceği ve ürününü satabileceği Çorum'un yerel mimarisine has bir mekan meydana getirip işletebilir; ancak burada pişmaniye de iyi gidiyor bir denesem mi veya tadı ve vasfı kendinden menkul bir "Üsküdar leblebisi" üretsem mi dediği anda inşa ettiği mekanını ve bir daha işletmeci olma hakkını kaybedebilir; şeklinde bir denetime ve uygulamaya rağmen sözünü ettiğim Üsküdar Türk Halk Kültürü Müzesi'nde oluşacak ekonomik, sosyo-kültürel cazibe merkezi hemen bütün yörelerin, halkbilimcilerce belirlenecek ve kontrol edilecek standartlarından taviz vermeksizin yer alacağını düşünüyorum. Örnekleri rast gele veriyorum sizler yukarıdaki formülasyona uygun olarak her türlü yerel ve tarihsel ürünümüzü bu tabloya yerleştirebilirsiniz.

4. Eğitim: Tarihsel ve yerel örneklerle dayalı olarak Türk halk kültürünün görülebilen, yenilip içilerek, dokunularak öğrenileceği geçmişi ve günceli birarada mukayese ederek bir Türk gencinin ülkesi ve geçmişi hakkında yaşayarak, gezip eğlenerek bilgilenileceği bir laboratuvar niteliği de taşıyacak olan Üsküdar Türk Halk Kültürü Müzesi, İstanbul ve çevresindeki okullar için ideal bir yaşayan okul mahiyetinde olacaktır. Her gün birkaç okulun öğrencilerini ağırlayabilecek olan bu mekan aynı zamanda iç turizm ve eğitim-öğretim işlevlerini de üstlenmiş olacaktır. Bir şekilde "para bulup" zenginleşerek İstanbul'a gelenlerin veya İstanbul'da sermaye sahibi olup da "hala millî burjuvaziye" dönüşemeyen ve ülkemizde yabancı kültürlerin Truva atları gibi kişneyen bazı kötü örneklerin, "çıktığı yumurtanın kabuğunu beğenmemeye" ve kırıp dökmeğe haklarının olmadığını öğretmenin en iyi yaşı ve yolu kanaatimizce var oluş zeminlerini hiçbir komplekse kapılmadan öğrenmekten geçer. Bu da dünle bugünü birbirine bağlamaktan her şeye, "hatta biz Türk aydınlarının olanca hoyratlıklarına" rağmen hâla direnmekte olan ulusal kültürümüze sahip çıkmakla olur. Bunun da yolu bu sözü çok sık tekrarlamaktan değil çok kısa ve ana hatlarına işaret ettiğim Üsküdar Türk Halk Kültürü Müzesi gibi kurumlar kurmaktan başka bir şey değildir.

Sonuç olarak, dileğimiz, Türk halk kültürünün bütün boyutlarıyla sergileneceği daimi bir panayır ve gerçek millî bir festivale dönüşecek olan bu kültürel sektörün bir an önce faaliyete geçmesi ve büyük mütefekkir Erol Güngör'ün ifadesiyle, her şeye hatta biz Türk aydınlarına rağmen kozmopolitizme ve kendisini assimile etmeğe çalışan emparyel kültürlerle direnmeğe devam eden Türk Millî kültürüne sonsuza kadar yaşamak için bir hamle gücü kazandırılmasıdır.

Kaynakça

- BEN AMOS, DAN, "Toward a Definition of Folklore in Context." R. Bauman and A. Paredes (ed.) *Toward New Perspectives in Folklore*, The University of Texas Press, Austin 1972.
- BYINGTON, H. Robert, "What Happened to Applied Folklore." Charles Camp (ed.) *Time & Temperature*, The American Folklore Society, 1989, Washington DC.
- ÇOBANOĞLU, Özkul, *Halkbilimi Kuramları ve Araştırma Yöntemleri Tarihine Giriş*. Akçağ Yay., Ankara 1992.
- DUNDES, Alan, "Who are the Folk?" içinde Alan Dundes (ed.) *Interpreting Folklore*, Indiana University Press, Bloomington. 1980.
- GEORGES, Robert E., "Recreations and Games." R. Dorson (ed.) *Folklore and Folklife*, The University of Chicago, Chicago 1972.
- GÜNAY, Umay, "Folklor Nedir?." *Türk Folklor Araştırmaları*, n. 977, 1977.
- ROBERTS, Warren E., "Folk Crafts." R. Dorson (ed.) *Folklore and Folklife*, The University of Chicago, Chicago 1972.
- ROBERTS, Warren E., "Folk Architecture." R. Dorson (ed.) *Folklore and Folklife*, The University of Chicago, Chicago 1972.
- JENKINS, J. Geraint, "The Use of Artifacts and Folk Art in the Folk Museums." R. Dorson (ed.) *Folklore and Folklife*, The University of Chicago, Chicago 1972.
- JONES, C. Louis ve Candace T. Matelic., "Folklife and Museums: How Far Have Come Since the 1950s?" P. Hall ve C. Seemann *Folklife and Museums*, The American Association for State and Local History, Nashville, 1987.
- YODER, Don, "Folk Cookery." R. Dorson (ed.) *Folklore and Folklife*, The University of Chicago, Chicago 1972.

YEREL YÖNETİMLERDE YÖNETİM GELİŞTİRME ÇALIŞMALARI – ÜSKÜDAR BELEDİYESİ ÖRNEĞİ –

Celil Güngör - Hasan Öncü*

YÖNETİM GELİŞTİRME KAVRAMININ İÇERİĞİ VE SINIRLARI

Kurumların kendilerini geliştirip yenileyebilmeleri, verimliliklerini ve sundukları hizmet kalitelerini yükseltebilmeleri yönetim başarısının temel bir göstergesidir. Kamu ve özel sektör kurumlarının sundukları ve ürettikleri hizmetin sürdürülebilir olmasının garantisi, hizmet sunma süreçlerinin rasyonelitesini tasarlayıp uygulamak, yani yönetim biçimini geliştirmektir.

Kurumların/organizasyonların niteliğine bağlı olarak yönetim geliştirme çabalarını üç başlıkta ele alabiliriz.

1. Yasalar: Sosyal hayatın bir denge ve uzlaşma içerisinde sürdürülebilmesi, farklı çıkarların ve/veya çıkar gruplarının üstünlüklerine değil, uzlaşmalarına dayalı bir iklimin sağlanabilmesi için açık, anlaşılabilir ve uygulanabilir kuralların olması zorunludur. Yasalar bu zorunluluk dolayısı ile gereklidir.

Ancak bu zorunlulukların içerikleri ve sınırları sosyal hayatın ivmesi ve gerekleri ile uyumlu olmalıdır. Sosyal hayatın gereklerine ve bireylerin dinamizmine uyum sağlayamayan yasalar iyi bir yönetim felsefesine sahip olan kurumlarda/organizasyonlarda sürekli iyileştirilir, uyumlaştırılır.

Temel yasaları ile temel sosyal taleplerini uyumlaştıramayan kurumlar/organizasyonlar zaman içerisinde verimsiz, etkinliği yok olmuş ve toplumsal dengesizliğin kaynağını besler hale dönüşürler.

2. Teamüller: Kurumların/organizasyonların işleyişinde belirleyici olan etkenlerden biri de teamüllerdir. Uzun gelenekler, zengin tecrübe ve birikimler sonucunda ortaya çıkan ve yazılı olmayan teamüller zaman içerisinde esnek olmayan, katı kurallara dönüşürse “kurumsal katılık” diyebileceğimiz, gelişme ve yeniliklere duyarsız; işin esasına değil usulüne ait kısım ile ilgilenen ve toplumsal faydayı, verimliliği görmezden gelen bir hal alır.

Bu açıdan teamüllerin rasyonel, verimli ve dinamik bir yapılanmayı ve işleyişi esas alıp almadığı önemsenmelidir.

3. İnsan Kaynakları: Kurumların/organizasyonların stratejik sermayesi insan kaynaklarının nitelikliliğidir. Yapılan işin niteliğine uygun, iş gelişimine ve dinamizmine uyum sağlayabilen insanlardan oluşan kuruluşların kendilerini geliştirebilmeleri, reka-

* Araştırmacı

betçi bir yapıya kavuşabilmeleri ve sektörlerinde lider olabilmeleri çok da zor değildir.

İnsan Kaynaklarının sürekli dinamizmini koruyabilmesi için kurumların elemanlarına iş tatmini sağlayabilmeleri, yaratıcılıklarını teşvik etmeleri ve hayat standartlarını belirli ölçülerde tutabilmeleri esastır.

Yönetim Geliştirme çalışmalarının öncelikle bu alanlardan başlatılması gerekir. Kurumların yapılanmalarını belirleyen bu etkenler aynı zamanda verimliliği, saydamlığı, kaynak kullanma biçimini ve denetlenebilir olma özelliğini kazandıracaktır.

Üsküdar Belediyesi Yönetim Geliştirme çalışmalarına Temmuz 2000'de başladı. 2001 yılında bu çalışmaları Toplam Kalite Yönetimi sisteminin kurulması ve ISO 9001:2000 kalite belgelendirme süreci ile 2003 yılında sonuçlandırıldı.

Bu sürecin başında Müdürlük yönetmelikleri AR-GE uzmanları ve birim yöneticileri ile ortak çalışma grupları oluşturularak gözden geçirildi. İş süreçleri tanımlandı, sadeleştirildi görev ve yetki alanlarının birimlerin birbirleri ile kesişmeyecek şekilde belirlenmesi sağlandı.

Yasal bir dayanağı olmayan ve iş süreçlerini yavaşlatan veya uzatan kimi teamüller ortadan kaldırıldı, süreçlerin rasyonelitesi önem kazandı.

Personel için niteliklerine göre verimlilik ilkesi doğrultusunda Toplam Kalite Yönetimi eğitimi, ISO 9001:2000 eğitimi ve Kişisel Gelişim alanlarında eğitime tabi tutuldu. Üst yönetimden işçilere kadar tüm kademeleri kapsayan eğitimler kişi başına 6 saat ile 108 arasında gerçekleştirildi.

YEREL YÖNETİMLERDEN BEKLENTİLER

Türkiye'de yerel yönetimler merkezi yönetimin vesayetinden henüz kurtulamamıştır. Dolayısı ile yerel yönetimlerin algılanma biçimi ve çalışma alanları sınırlı olmuştur.

Batı ülkelerinde kamu hizmetlerinin yüzde ellisini gerçekleştiren yerel yönetimler ülkemizde ancak yüzde onbeşini gerçekleştiriyor.

Ancak AB sürecinde ülkemizde de yerel yönetimler yeni bir yapılanmaya hazırlanmakta, merkezi yönetimin kimi hizmet alanlarını devralmak durumundadır.

Bu açıdan yerel yönetimlerin de AB sürecinde kendilerine verilecek yetki ve görevleri yerine getirebilmeleri için zihniyet, insan kaynakları ve bilgi teknolojisi alanlarında açılımlara hazır olmaları gerekir.

Yerel Yönetimlerin durumunu üç aşamada gözden geçirebiliriz.

1- Hali Hazır Durum: Daha çok bazı altyapı çalışmaları ile sınırlandırılmıştır. Sınırlı bir katılım vardır. İdari ve mali açıdan merkezi yönetime sıkı bağlarla bağlıdır. Kaynak oluşturma ve kaynak kullanma konusunda özerk değillerdir.

2- Orta Vadede Oluşacak Durum: AB sürecine ve "Yerel Yönetimler Şartı"na bağlı olarak merkezi yönetimin hizmete ilişkin bazı işlevlerini devralmak, sınırlı da olsa kaynak oluşturmak ve kullanmak özerkliğine sahip olmak durumunda kalacaktır. Bu safhada gitikçe niteliksizleşen merkezi hizmetleri nitelikli hale getirebilmek için yerel idarelerin yönetim sistemlerini gözden geçirmeleri, insan kaynaklarını eğitmeleri önem kazanmaktadır.

3- Uzun Vadede Oluşacak Durum: Savunma, eğitim planlaması, sosyal güvenlik, adalet, güvenlik vb. alanların dışında tüm kamu hizmet ve etkinliklerinin yerel yönetimlere devredilmesi AB sürecinin sonuçlanması ile ortaya çıkacaktır.

Katılım, saydamlık, üretkenlik, verimlilik, hesap verilebilirlik gibi temel kriterlerle yerel yönetimlerin bu sürece hazırlık yapmaları gerekmektedir.

ÜSKÜDAR BELEDİYESİNDE YÖNETİM GELİŞTİRME ÇALIŞMALARI

Küreselleşmenin ve iletişim teknolojilerindeki hızlı gelişmenin etkisi ile ülkelerin birbirleri ile olan ilişkileri ve etkileşim dereceleri hızla artmaktadır. Artık her alanda rekabet ulusal düzeyde değil, uluslararası düzeyde olmaktadır.

Gelişmekte olan ülkeler uluslararası rekabet yarışında geride kalmamak için; gelişmiş ülkelerin uygulamalarını takip etmek ve kendi uygulamalarına uyarlamak ve bunları geliştirmek zorundadırlar.

Konuyu ülkemiz açısından değerlendirdiğimizde uluslararası ilişkilerde başarılı olmak ve AB sürecinde uyulması gereken kriterlere göre ekonomik, sosyal ve siyasal yaşamımızı düzenleme çalışmaları yoğun olarak sürdürülmektedir.

Avrupa Birliği giriş sürecinde tüm uygulamalarımız AB müktesebatına göre yapılacak düzenlemelerle özellikle ülkemizde yerel yönetimlerin önemi, görev ve sorumlulukları artacağından belediyelerde genişletilen yeni görev alanlarında hizmet kalitesini arttırabilmek için insan kaynaklarının niteliklerini artırıcı eğitim çalışmalarının hızla planlanması gerekmektedir.

Bunun için öncelikle belediyelerdeki mevcut insan kaynakları profili tespit edilmeli, buna uygun olarak eğitim ihtiyacı analizi yapılarak insan kaynakları niteliğini geliştirmek gerekmektedir.

Üsküdar Belediyesi olarak küreselleşmenin, iletişim teknolojilerindeki hızlı değişimin ve ülkemiz için AB'ye giriş ile yaşanacak değişim sürecini önceden düşünerek;

Üsküdar'da yaşayan, Üsküdar'a gelen, Üsküdar'dan geçen vatandaşlarımıza daha kaliteli hizmet sunmakta ve Üsküdar'la olan ilişkilerinden memnun kalmalarını sağlamak için;

Sunulmakta olan hizmetlerin planlanarak, planlanan çalışmalarla uygulamaların karşılaştırılmasının yapılması ve aksaklıkların giderilmesi, hizmet ve iş süreçlerinin belirlenen kalite düzeyinde olması, toplam kalite anlayışının yerleştirilmesi doğrultusunda toplam kalite bilinciyle hareket edilerek, çalışan personele ve vatandaşlara daha fazla fayda sağlamak amacıyla;

Toplam kalite geçiş sürecini 21.07.2000'de başlattık. Bu süreçte Toplam Kalite Yönetimine, Kişisel Gelişime, Hizmet İçi Alana ve ISO 9001: 2000 Kalite yönetim Sisteminin kurulmasına yönelik çalışmalar ve eğitimler düzendi.

Mart 2002 - Mart 2003 Tarihleri arasında ISO 9001: 2000 Kalite Yönetim Sistemi kurulması ve Kalite Belgelendirme Projesi kapsamında;

1- Organizasyon / Reorganizasyon Çalışmaları; bu çalışma kapsamında belediye-miz çalışanlarının çeşitli kademelerde görüş ve önerilerinin toplanması ve değerlendirilmesi ile geliştirilmiştir.

Ar-Ge ve Planlama Müdürlüğü koordinasyonunda tüm müdürlüklerden görevlendirilen elemanlarca çalışma grupları oluşturulmuştur. Oluşturulan grupların yaptıkları çalışmalar Ar-Ge ve Planlama Müdürlüğü koordinasyonunda rapor haline getirilerek Proje Yürütme Komisyonuna sunulmuştur.

Bu bilgiler çerçevesinde komisyon tarafından daha önce hazırlanan Organizasyon Kılavuzu revize edilmiş ve 04.01.2002 tarihinde Belediye Başkanı'nın onayı ile tüm müdürlüklere dağıtılarak yürürlüğe girmiştir. Ayrıca Müdürlük yönetmelikleri Organizasyon Klavuzu ile uyumlu hale getirilmiştir.

2- Kalite Yönetim Sistemi Kurulmasına Yönelik Çalışmalar; Bu çalışma kapsamın-

da Vizyon, Misyon belirlenmesi Kalite Yönetim Sistemi Dokümantasyon Çalışması, İç Tetkik, Dış Tetkik ve Belgelendirme Başvurusu faaliyetleri yapılmıştır.

a- Üsküdar Belediyesi'nin Misyon ve Vizyonu oluşturulması için toplantılar düzenlenmiş, bu toplantıların sonunda Misyon ve Vizyon belirlenmiştir.

b- Başkan, Başkan Yardımcıları, Danışmanlar, Müdür, Müdür Yardımcıları, Şefler ve Ar-Ge ve Planlama Müdürlüğü'nün katılımı ile iki kez Genişletilmiş Genel Yönetim Toplantısı düzenlenmiştir. Bu toplantıda Toplam Kalite bilincinin oluşturulması ve kurumsallaşmasının geliştirilmesi için Yönetim Geliştirme Projesi ile ilgili bilgi verilmiş ve öneriler toplanmıştır.

c- ISO 9001: 2000 Kalite Yönetim Sistemine uygun olarak tüm müdürlükler ve üst yönetime ait prosedür, talimat, iş akışı, istatistik vb. çalışmalar yapıldı. Kalite El Kitabı hazırlandı, Yıllık İç Tetkik Planı çerçevesinde İç Tetkik gerçekleştirildi.

d- ISO 9001: 2000 Kalite Yönetim belgesi almak için TSE (Türk Standartları Enstitüsü)'ye Ön Tetkik için başvuru yapıldı. Haziran 2003 sonuna kadar Ön Tetkik ve Belgelendirme Tetkiki yapılarak Kalite Belgesi alınması planlandı. Ağustos 2003'te Kalite Belgesi alındı.

3- Eğitim Çalışmaları; eğitim çalışmaları projenin amacı ve yönetim kademeleri göz önüne alınarak oluşturulan gruplara göre hazırlanan eğitim programı çerçevesinde yürütülmüştür. Ayrıca Ar-Ge ve Planlama Müdürlüğü çalışanları ile İnsan Kaynakları Müdürlüğü çalışanlarına yönelik eğitimler uygulanmıştır.

Mart 2002 - Mart 2003 tarihleri arasında Toplam Kalite Yönetim Felsefesine ve ISO 9001: 2000 uygulamasına yönelik eğitimler:

Grup	eğitim-saat
Başkan, Başkan Yardımcıları ve Başkan Danışmanlarından oluşan üst yönetim grubuna	864
Müdür ve Proje Yürütme Komisyonundan oluşan yönetim grubuna	2880
Müdür Yardımcısı ve şeflerden oluşan yönetim grubuna;	1800
ISO 9000 grubuna (memur);	3348
ISO 9000 grubuna (işçi);	960
Alt kademe çalışanlarına (memur);	2520
Alt kademe çalışanlarına (memur);	2460

olmak üzere tablolarla konuları belirtilen eğitimler gerçekleştirilmiştir.

Grup	Kişi/saat
Üst Yönetim grubunda kişi başına	108
Müdürler, Proje Yürütme Komisyonu grubuna kişi başına	96
Müdür Yardımcısı ve şefler grubuna kişi başına	30
ISO 9000 grubuna (memur) kişi başına	54
ISO 9000 grubuna (işçi) kişi başına	24
Alt kademe çalışanlarına [memur] kişi başına	12
Alt kademe çalışanlarına [işçi] kişi başına	6

eğitim verilmiştir. Bu kapsamda gruplara göre uygulanan eğitim konuları ve eğitmenler aşağıdaki tabloda görülmektedir.

TABLO I

EĞİTİM GRUPLARI VE KATILIMCI PROFİLİ	EĞİTİM KONULARI	EĞİTİMENLER
Başkanlık Divanı	Problem Çözme Teknikleri	Tanıl KILINÇ
Belediye Başkanı, Başkan Yardımcıları,	Tepe Yöneticileri Ne İş Yapar	Prof. Dr. Ömer DİNÇER
Meclis Üyeleri	Makro Ekonomik Göstergelerin Yorumlanması	Prof. Dr. Kerem ALKIN
I.A		
Başkan, Başkan Yardımcıları, Başkan Danışmanları, ISO 9000 Çalışma Grubunun dışındaki Müdürler ve ISO 9000 Çalışma Grubuna sonradan eklenenler	ISO 9000 Kalite Standartlarının Tanıtımı	Doç. Dr. Coşkun ÖZKAN
	ISO 9000 Dokümantasyon Eğitimi	Suat YAĞMUR
I.B		
Başkan, Başkan Yardımcıları, Başkan Danışmanları, Müdürler ve Proje Yürütme Komisyonu	Verimlilik Arttırma Teknikleri	Meral TOPRAK
	Yerel Yönetimlerde Yeni Eğilimler ve Stratejik Kent Yönetimi	Prof. Dr. Ömer DİNÇER
	Organizasyonlarda Sorumluluk Bilinci	Elmas AKKUŞ
	Rapor Yazma Teknikleri	Prof. Dr. Yahya KARSLIGIL
	Yerel Idarelerde Hizmet Yönetimi	Prof. Dr. Muhittin KARABULUT
	NLP ve Coaching	Doç. Dr. Turgay BIÇER
	Proje Yönetimi	Alp SERT
	Performans Yönetim Değerlendirmesi ve yerel yönetimlere uygulanması	Doç. Dr. A. Cevat ACAR
	İş Süreçleri ve Faaliyetlerinin Denetimi	Doç. Dr. Coşkun ÖZKAN
	Kriz Yönetimi	Doç. Dr. Coşkun ÖZKAN
	Değişim Yönetimi ve Örgüt Geliştirme	Prof. Dr. Ömer DİNÇER
	Kalite Çemberleri	Kamuran DİNÇSOY
	Makro Ekonomik Göstergelerin Yorumlanması	Dr. KeremALKın
	Yerel Yönetimlerde İş Gören Performans Değerlendirmesi	Doç. Dr. A. Cevat Acar
	Yerel Yönetimlerde İş Gören Performans Değerlendirmesi	Doç. Dr. A. CevatAcar
I. C		
Müdürler ve Proje Yürütme Komisyonu	Tepe Yöneticileri Ne İş Yapar	Prof. Dr. Ömer DİNÇER
	ISO 9000 Kalite Standartlarının Tanıtımı	Doç. Dr. Coşkun ÖZKAN
	ISO 9000 Dokümantasyon Eğitimi	Suat YAĞMUR
	Verimlilik Arttırma Teknikleri	Meral TOPRAK
	Organizasyonda Sorumluluk Bilinci	Elmas AKKUŞ
	Yerel Idarelerde Hizmet Yönetimi	Prof. Dr. Muhittin KARABULUT
2. B		
Müdür Yardımcıları ve Şefler	ISO 9000 Kalite Standartlarının Tanıtımı	Doç. Dr. Coşkun ÖZKAN
	ISO 9000 Dokümantasyon Eğitimi	Suat YAĞMUR
	Verimlilik Arttırma Teknikleri	Meral TOPRAK
	Organizasyonlarda Sorumluluk Bilinci	Elmas AKKUŞ
	Yerel Idarelerde Hizmet Yönetimi	Prof. Dr. Muhittin KARABULUT
ISO Grubu I		
ISO 9000 çalışmalarında destek olmak üzere Belediye birimlerinde çalışanlarından oluşan orta kademe yönetim grubu	Yerel Yönetimlerde Yeni Eğilimler ve Stratejik Kent Yönetimi	Prof. Dr. Ömer DİNÇER
	İstatistik Teknikleri	Prof. Dr. Besim AKIN
	İç Kalite Tetkiki Eğitimi	Cevat BAŞOĞLU
	Kalite(sizlik) Maliyetleri	Doç. Dr. Coşkun ÖZKAN
	Rapor Yazma Teknikleri	Prof. Dr. Yahya KARSLIGIL
	Proje Yönetimi	Alp SERT
	İş Süreçleri ve Faaliyetleri	Doç. Dr. Coşkun ÖZKAN
	Kalite Çemberleri	Kamuran DİNÇSOY

EĞİTİM GRUPLARI VE KATILIMCI PROFİLİ	EĞİTİM KONULARI	EĞİTMENLER
ISO Grubu II	Yerel Yönetimlerde Yeni Eğilimler ve	
ISO 9000 çalışmalarında destek olmak üzere belediye birimlerinde çalışanlarından oluşan orta kademe gönetim grubu	Stratejik Kent Yönetimi	Prof. Dr. Ömer DİNÇER
	İstatistik Teknikleri	Prof. Dr. Besim AKIN
	İç Kalite Tetkiki Eğitimi	Cevat BAŞOĞLU
	Kalite (sizlik) Maliyetleri	Doç. Dr. Coşkun ÖZKAN
	Rapor Yazma Teknikleri	Prof. Dr. Yahya KARSLIĞIL
	Proje Yönetimi	Alp SERT
	İş Süreçleri ve Faaliyetleri	Doç. Dr. Coşkun ÖZKAN
	Kalite Çemberleri	Kamuran DİNÇSOY
3.A	ISO 9000 Kalite Standartlarının Tanıtımı	Doç. Dr. Coşkun ÖZKAN
Memurlardan oluşan alt kademe çalışanları	Verimlilik Artırma Teknikleri	Meral TOPRAK
	Organizasyonlarda Sorumluluk Bilinci	Elmas AKKUŞ
	Kalite (sizlik) Maliyetleri	Doç. Dr. Coşkun ÖZKAN
ISO 9000 İşçi	İlk Kademe Yöneticilik Bilgileri	Elmas AKKUŞ
İşçilerden oluşan ISO 9000 alt çalışma grubu	ISO 9000 Kalite Standartlarının Tanıtımı	Doç. Dr. Coşkun ÖZKAN
	ISO 9000 Dokümantasyon Eğitimi	Suat YAĞMUR
	Verimlilik Artırma Teknikleri	Meral TOPRAK
3.B	ISO 9000 Kalite Standartlarının Tanıtımı	Doç. Dr. Coşkun ÖZKAN
Memurlardan oluşan alt kademe çalışanları	Organizasyonlarda Sorumluluk Bilinci	Elmas AKKUŞ
	Verimlilik Artırma Teknikleri	Meral TOPRAK
	Kalite (sizlik) Maliyetleri	Doç. Dr. Coşkun ÖZKAN
4.A	Organizasyonlarda Sorumluluk Bilinci	Elmas AKKUŞ
İşçilerden oluşan alt kademe çalışanları	Kalite (sizlik) Maliyetleri	Doç. Dr. Coşkun ÖZKAN
4.B	Organizasyonlarda Sorumluluk Bilinci	Elmas AKKUŞ
İşçilerden oluşan alt ademe çalışanları	Kalite (sizlik) Maliyetleri	Doç. Dr. Coşkun ÖZKAN
Ar-Ge ve Planlama Müdürlüğü ve İnsan Kaynakları Müdürlüğü çalışanları	Belgelendirme Kuruluşları,	Ömer AYDIN
	Belgelendirme Süreci	
	Kalite ve Toplam Kalite Anlayışının Kurum Genelinde Benimsetilmesi	Ömer AYDIN
	ISO 9001-2000 Standartlarının Açıklanması I	Ömer AYDIN
	ISO 9001-2000 Standartlarının Açıklanması II	Ömer AYDIN
	ISO 9001-2000 Standartlarının Açıklanması III	Ömer AYDIN
	Yönetim ve Yönetici Kavramları	Serkan KOCASARAÇ
	Organizasyonun Yapısı	Serkan KOCASARAÇ
	Organizasyonun Temel Prensipleri	Serkan KOCASARAÇ
	Organizasyon / Reorganizasyon	Ömer AYDIN
	Organizasyon Kılavuzunun Takibi ve Revizyonu	Ömer AYDIN
	Prosedür, Talimat ve Form Hazırlama	Serkan KOCASARAÇ
	İş Tanımı İş Analizi	Serkan KOCASARAÇ
	İnsan Kaynakları Yönetiminin Gelişimi	Demet YILDIRIM
	ISO 9001-2000 Standartlarının Açıklanması I	Demet YILDIRIM
	ISO 9001-2000 Standartlarının Açıklanması II	Demet YILDIRIM
	ISO 9001-2000 Standartlarının Açıklanması III	Demet YILDIRIM
	Yönetim ve Yönetici Kavramları	Özlem ÇAKAR
	Organizasyonun Yapısı	Özlem ÇAKAR
	Organizasyonun Temel Prensipleri	Özlem ÇAKAR
Organizasyon / Reorganizasyon	Ömer AYDIN	

ÜSKÜDAR'DA MAHALLİ İDARELER SEÇİMLERİ (1984-1999)

Davut Dursun*

Giriş

12 EYLÜL darbesinin yarattığı olağanüstü dönem sona erip normal düzene geçildiğinde Üsküdar'ın İstanbul Büyükşehir Belediyesine bağlı bir ilçe belediyesi haline getirilmesiyle Üsküdar için yeni bir dönem başlamış oldu. 3392 Sayılı yasa ile 19 Haziran 1987 tarihinde ilçe haline getirilen Ümraniye'nin ayrılmasıyla Üsküdar bugünkü sınırlarına kavuşmuştur. 1968'de belediye olan ve Üsküdar'dan ayrılırken bu ilçeden dokuz mahalle ve altı köyü kendi sınırlarına katmış olan Ümraniye 1989'da İstanbul Büyükşehir Belediyesine bağlı bir ilçe belediyesi haline getirilmiştir.

İstanbul Büyükşehir Belediyesi sınırları içerisinde bir ilçe belediyesi olarak Üsküdar için dört ayrı mahalli idare seçimi söz konusudur. Büyükşehir Belediye Başkanlığı seçimi, Belediye Başkanlığı seçimi, İl Genel Meclisi üyeliği seçimi ve Belediye Meclis üyeliği seçimi. Mahalli idare organ ve kurumları için yapılan seçimlerin yanında bir de mahalle ve köylerde muhtar ve ihtiyar heyeti üyeleri seçimi de yapılmaktadır. Bilindiği gibi anayasamız köyleri de mahalli idare birimi olarak kabul etmektedir. (Madde:127) Ancak Üsküdar sınırları içerisinde köy tüzelkişiliğine sahip bir yerleşim yeri olmadığından bu anlamda bir seçim de söz konusu değildir.

12 Eylül olağanüstü döneminden sonra 6 Kasım 1983'te yapılan genel seçimlerle normal demokratik düzene geçilmiştir. Seçimlerle oluşmuş TBMM içerisinde çıkan T. Özal başkanlığındaki hükümet 13 Aralık'ta onaylanıp göreve başladığında 12 Eylül olağanüstü dönemi, şeklen de olsa, kapanmış ve kontrollü bir demokratik dönem başlamıştır.

Genel seçimlerden sonra mahalli idare seçimlerinin de yapılması, merkezi idarenin yanında mahalli idarelerde yani il, belediye ve köylerde de demokratik yöntemlerle teşekkül eden idarelerin göreve gelmeleri ihtiyacı belirlemiştir. 12 Eylül darbesinden sonra askeri yönetim iktidara geldiğinde seçimlerle teşekkül etmiş belediye meclisleri ile il genel meclislerini feshederek belediye başkanlarının görevlerine son vermiştir. Hatta sadece halkın oylarıyla teşekkül eden kurum ve organları tasfiye etmekle kalmamış belediyelerin yapısında da bir takım tasarruflara giderek bazı yerlerin belediyeliklerini kaldırmış, bazı belde ve ilçeleri başka yerlere bağlamıştır. Böylece askeri yönetim kendi hedeflerine uygun mahalli idare birimleri oluşturmuş, halkın yönetime katılımına son ver-

* Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi öğretim üyesi.

miştir. Merkezi idarede demokrasiye geçilip halkın oylarıyla teşekkül eden kurum ve organlar oluşturulurken mahalli idarede askeri yönetimin oluşturduğu kurum ve organların olduğu gibi devam etmesi elbette düşünülemezdi. Bu bakımdan bir an önce yapılacak mahalli idareler seçimleriyle demokrasi sürecinin tamamlanması gerekiyordu.

12 Eylül sonrasında ilk mahalli idareler seçimleri 25 Mart 1984 tarihinde yapılmıştır. Bu tarihte il genel meclisi, belediye meclisi, belediye başkanlığı, köy ve mahalle muhtarlıkları ile büyükşehir yönetimi tesis edilen yerlerde büyükşehir belediye başkanlığı seçimleri aynı anda gerçekleştirilmiştir.

Anayasaya göre beş yılda bir yapılması gereken mahalli idareler seçimlerinin ikincisi 26 Mart 1989 tarihinde, üçüncüsü 27 Mart 1984'te ve dördüncüsü de 18 Nisan 1999 tarihinde genel seçimle birlikte yapılmıştır. Bu çalışmada söz konusu dört mahalli idare seçimini Üsküdar için incelemeye çalışacağız.

Mahalli İdareler Temelinde Sonuçlar

1. Büyükşehir Belediye Başkanlığı Seçimleri

1982 Anayasası büyük şehirler için özel yerel yönetim biçiminin getirilebileceğini hükme bağlamıştır. (Madde: 127) Buna dayanılarak Mart 1984'te Ankara, İstanbul ve İzmir şehirlerinde "Büyükşehir Belediyesi" adıyla anakent belediyeleri kurulmuştur. Büyükşehir belediyesi sınırları içerisindeki ilçelerde de, büyükşehir belediyesine bağlı ilçe belediyeleri oluşturulmuştur. Büyükşehir belediyeleri ile ilçe belediyelerinin yapısı ve görev dağılımı 3030 sayılı yasa ile düzenlenmiştir.

Üsküdar için bu süreç değerlendirildiğinde yeni kurulan *İstanbul Büyükşehir Belediyesi* sınırları dahilinde kalan Üsküdar bir ilçe belediyesi olmuştur. Bu durumda yapılacak mahalli idareler seçiminde Üsküdarlı seçmenlerin hem kendi ilçe belediye başkanları, belediye meclisi üyeleri, il genel meclisi üyeleri için hem de İstanbul Büyükşehir Belediye başkanlığı için oy kullanmaları söz konusu olmuştur.

1984'ten itibaren mahalli idareler seçiminde İstanbul Büyükşehir Belediye Başkanlığı için Üsküdar'da partilerin aldıkları oy miktarları şu şekilde gerçekleşmiştir.

Tablo: 1. Üsküdar'da Büyükşehir Belediye Başkanlığı seçimlerinde partilerin aldıkları oylar

Partiler	1984	1989	1994	1999
ANAP	76836 (49.3)	36433 (26)	53614 (22.6)	63094 (24.3)
DSP		12552 (9.0)	22363 (9.4)	52343 (20.2)
HP	15760 (10.1)	—	—	—
SHP		52000 (37.1)	45064 (19)	
SODEP	38390 (24.6)	—	—	—
CHP	—	—	3110 (1.3)	26991 (10.4)

Partiler	1984	1989	1994	1999
DYP	6964 (4.5)	22914 (16.3)	35539 (28.9)	11003 (4.2)
RP/FP	8392 (5.6)	14312 (10.2)	68466 (28.9)	76464 (29.5)
MDP	8041 (5.1)	—	—	—
MÇP/MHP	—	(1.1)	1577 (2.6)	6082 (7.6)

Kaynak: Devlet İstatistik Enstitüsü, *Mahalli İdareler Seçimi Sonuçları (1963-1994)*, Ankara, 1994; Devlet İstatistik Enstitüsü, *Mahalli İdareler Seçimi Sonuçları (27.03.1994)*, Ankara, 1994; Devlet İstatistik Enstitüsü, *Mahalli İdareler Seçimi Sonuçları (18.04.1999)*, Ankara, 2000.

Büyükşehir Belediye Başkanlığı seçimlerinde Üsküdar ilçesinde ortaya çıkan tablo yukarıdaki gibidir. Bu tablonun değerlendirilmesinde önemli sorun yirmi yıllık zaman içinde partilerde meydana gelen değişimlerdir. Zaman içinde bazı partiler kapanmış, bazıları birleşmiş, bazıları bütün seçimlere katılmamış ve bazı partiler de bölünerek yeni partiler doğmuştur. Bu nedenle Üsküdarlı seçmenlerin Büyükşehir Belediye Başkanlığı seçiminde ortaya koydukları eğilimin doğru şekilde ortaya konulabilmesi için öncelikle bu partiler yapısında ortaya çıkan gelişmeleri birbirine yakın olanları bir grup içerisinde değerlendirerek ana eğilimlerin belirlenmesi gerekmektedir. Üsküdarlı seçmenlerin davranışlarındaki değişimleri ve tercihlerini doğru değerlendirebilmek için siyasal partilerin ortaya koyduğu tabloyu doğru görmek gerekmektedir.

1984, 1989 ve 1994 seçimlere katılan ve 1998 başında kapatılan *Refah Partisi*' (RP) nin oylarının *Fazilet Partisi* (FP) 'ne gittiği bilinmektedir. Sadece 1984 seçimlerine katılan ve kısa bir zaman sonra siyasal hayattan çekilen *Milliyetçi Demokrasi Partisi* (MDP) 'nin oylarını herhangi bir parti içerisinde göstermek zordur. Zaten girdiği seçimde aldığı oy da fazla önemli değildir. Yüzde beşlik oyun diğer sağ partiler arasında dağıldığı tahmin edilebilir. Asıl sorun sol grup partilerde ortaya çıkmaktadır. 1984 seçimlerine giren *Halkçı Parti* (HP) ile *Sosyal Demokrat Parti* (SODEP) 'nin her ikisi kısa bir zaman sonra *Sosyaldemokrat Halkçı Parti* (SHP) 'de birleşmişlerdir. 1989 ve 1994 seçimlerine katılan SHP daha sonra *Cumhuriyet Halk Partisi* (CHP) ile birleşmiş ve kendini feshetmiştir. CHP ise 1994 ve 1999 seçimlerine katılmıştır.

Sıra ile 167434; 147157; 250971 ve 270143 seçmenin oy kullandığı Üsküdar ilçesinde 1984'te yüzde 49.3 ile Anavatan Partisi (ANAP); 1989'da yüzde 37.1 ile SHP; 1994'te yüzde 28.9 ile RP ve 1999'da yüzde 29.5 ile FP Büyükşehir Belediye Başkanlığı seçimlerinde en çok oyu alan parti olmuşlardır. Bu durumda Üsküdar ilçesi sınırlarındaki seçmenlerin genel eğiliminin İstanbul Büyükşehir Belediyesi sınırları dahilindeki seçmenlerin eğilimleriyle örtüştüğü gözlenmektedir. Zira İstanbul Büyükşehir Belediye Başkanı 1984'te ANAP'tan, 1989'da SHP'den, 1994'te RP'den ve 1999'da da FP'den seçilmişlerdir. Bir başka ifade ile İstanbul Büyükşehir Belediye Başkanlığını kazanan parti, Üsküdar'da da seçimi kazanmaktadır.

Merkez sağ ve merkez sol oylar şayet bölünmüş olmasa ve tek bir parti bünyesinde toplanmış olsalar merkez sağ oyların sol ayların üzerinde olduğu anlaşılmaktadır. Sol oyların en yüksek orana ulaştığı 1989 seçimlerinde Demokratik Sol Parti (DSP) ile SHP'nin

oylarının toplamı yüzde 46.1'e ulaşmaktadır. Ne var ki bu oranın daha sonraki seçimlerde gerilediği ve sağ partilere kaydığı gözlenmektedir. Son Büyükşehir Belediye Başkanlığı seçiminde oylarını artıran partiler FP, DSP, Milliyetçi Hareket Partisi (MHP), CHP ve ANAP, oy kaybeden tek parti ise Doğru Yol Partisi (DYP) olduğu gözlenmektedir.

2. İl Genel Meclisi Seçimleri

İl Özel İdaresinin karar organı olan İl Genel Meclisi, il sınırları dahilinde yaşayan halkın serbest ve genel oylarıyla seçilen üyeleri tarafından teşkil edilmektedir. Siyasal partiler İl Genel Meclisi üyeleri seçimi için aday göstermekte ve seçmenler tercihlerini partiler arasından yapmaktadırlar. Ülkemizdeki genel eğilim genel seçimlerdeki sonuçlarla İl Genel Meclisi üyeleri seçimindeki eğilimin birbirine çok yakın olduğu şeklindedir. Seçmenler genel idare için yaptıkları tercihlerini nerede ise olduğu gibi İl Genel Meclisi için de yansıtmaktadırlar. Bu durumda İl Genel Meclisi il Özel İdaresi gibi bir yerel yönetim biriminin karar organı olsa da seçmen nezdinde bu durum fazla kabul görmemekte ve nerede ise merkezi yönetim birimi şeklinde algılanarak benzer tercihler gösterilmektedir.

1984, 1989, 1994 ve 1999 mahalli idareler seçimlerinde Üsküdar ilçesinde seçmenlerin İl Genel Meclisi üyeleri seçimi için kullandıkları oyların partilere göre dağılımı aşağıdaki tabloda verilen şekilde gerçekleşmiştir:

Tablo 2. Üsküdar'da İl Genel Meclisi seçimlerinde partilerin aldıkları oylar.

Partiler	1984	1989	1994	1999
ANAP	81749 (49.5)	32315 (22.5)	54896 (22.6)	52550 (19.9)
DYP	8031 (4.9)	25062 (17.5)	32997 (13.6)	15288 (5.8)
HP	15943 (9.6)	—	—	—
SODEP	41696 (25.2)	—	—	—
SHP	— (37.9)	54374 (16.5)	40076	—
CHP	— (1.8)	— (7.9)	4278	20886
MDP	9694 (5.9)	—	—	—
RP/FP	8073 (4.9)	15225 (10.6)	68765 (28.4)	69943 (26.6)
DSP	— (9.9)	14147 (11.8)	28549 (24.8)	65339
MÇP/MHP	— (1.3)	1832 (3.7)	8911 (9.2)	24094

Kaynak: Devlet İstatistik Enstitüsü, *Mahalli İdareler Seçimi Sonuçları (1963-1994)*, Ankara 1994; Devlet İstatistik Enstitüsü, *Mahalli İdareler Seçimi Sonuçları (27.03.1994)*, Ankara 1994; Devlet İstatistik Enstitüsü, *Mahalli İdareler Seçimi Sonuçları (18.04.1999)*, Ankara 2000.

Tablodan anlaşılacağı gibi Üsküdar'da İl Genel Meclisi seçiminde partilerin aldıkları oy miktarları genel olarak ana eğilimleri yansıtmaktadır. Mesela ANAP 1984'te %49.5 gibi en yüksek oranda oy almışken bu oran sonraki seçimlerde sıra ile yüzde 22.5'e, 22, 6'ya ve 19.9'a kadar gerilemiş bulunmaktadır. Bu partinin genel seçimlerde Türkiye genelinde aldığı oy oranıyla Üsküdar'da İl Genel Meclisi seçiminde aldığı oy oranı aynı olmamakla birlikte İstanbul ili genelindeki oy oranlarıyla yakın değerlerdedir. Anavatan Partisi İstanbul ili genelinde İl Genel Meclisi seçiminde 1984'te yüzde 48.8; 1989'da yüzde 23.4; 1994'te yüzde 22.7 ve 1999'da da yüzde 18.1 oranlarında oy almıştır. Bu durumda Üsküdar'daki seçimlerde ortaya çıkan genel eğilimin İstanbul ili genelindeki eğilime yakın olduğu anlaşılmaktadır.

Söz konusu durum sadece ANAP için değil diğer partiler için de geçerlidir. DSP'ye bakacak olursak bu parti 1984 seçimlerine katılmamış, 1989 seçimlerinde yüzde 9.9; 1994 seçimlerinde yüzde 11.9 ve 1999 seçimlerinde de yüzde 24.8 oranında oy almıştır. DSP'nin Üsküdar'da aldığı oy oranıyla Türkiye genelinde aldığı oy oranı arasında genel çizgileriyle bir yakınlık olduğu açıktır. İstanbul ili genelindeki duruma bakacak olursak 1989'da yüzde 14.2; 1994'te yüzde 14.6 ve 1999 seçimlerinde de yüzde 24.1 olduğu görülmektedir. Genel eğilim olarak Üsküdar ile İstanbul ili birbirine yakın olmakla beraber DSP'nin İl Genel Meclisi seçiminde Üsküdar'da 1989 ve 1994'te İstanbul genelinden daha düşük, 1999'da ise il genelinden biraz daha yüksek oy almış olduğu anlaşılmaktadır.

RP/FP açısından konuya bakıldığında ise şöyle bir tablo ortaya çıkmaktadır: Bu parti İl Genel Meclisi seçiminde Üsküdar'da sıra ile yüzde 4.9; 10.6; 28.4 ve 26.6 oranında oy almıştır. İstanbul genelinde aldığı oyların oranı ise yüzde 4.9; 10.7; 25.3 ve 24.5 şeklindedir. Bu durumda 1984 ve 1989 seçimlerinde İstanbul geneli ile Üsküdar'dakiler aynı oranda, 1994 ve 1999 seçimlerinde ise Üsküdar'daki oylar İstanbul genelinden daha yüksektir. Türkiye geneli ile kıyaslandığında ise açığı Üsküdar lehine daha da açılmakta olup Üsküdar'da alınan oylar hem İstanbul genelinde alınan oy oranından hem de genel seçimlerde Türkiye genelinde alınan oy oranının üzerinde olduğu anlaşılmaktadır.

3. Belediye Başkanlığı Seçimleri

Mahalli idare birimleri arasında halkın en çok ilgi gösterdiği ve yerel halkı en çok ilgilendiren idare hiç kuşku yok ki belediye başkanlığı seçimidir. Bu bakımdan mahalli idareler seçimlerinde belediye başkanlığı seçiminde ortaya çıkan tablo yerel halkın eğilimlerini yansıtması bakımından diğerlerine göre daha anlamlı gözükmektedir.

Belediye başkanlığı seçimlerinde Üsküdar halkının kullandığı oyların partilere göre dağılımı aşağıdaki tabloda gösterildiği gibidir. Buna göre Üsküdar'da belediye başkanlığı seçimlerinde en fazla oyu 1984'te ANAP, 1989'da SHP, 1994'te RP ve 1999'da da FP almıştır. Partilerin aldıkları oy oranları ve genel eğilimler, yukarıda verilen İl Genel Meclisi seçimleri ile Büyükşehir Belediye Başkanlığı seçimleri sonuçlarına yakın bir tablo sunmaktadır.

Bazı küçük farklılıklar bulunmakla birlikte sonucu farklı kılacak büyüklükte olmadığı gözlenmektedir. Mesela Anavatan Partisi 1984'te Büyükşehir Belediye Başkanlığı seçiminde yüzde 49.3; İl Genel Meclisi seçiminde yüzde 49.5 oranında oy almıştır. Belediye başkanlığı seçiminde ise aldığı oy yüzde 49.1 oranındadır. 1989, 1994 ve 1999 seçimlerinde de bazı küçük farklılıklar bulunmakla birlikte eğilimi değiştirebilecek büyüklükte değildir. Mesela 1989'da Büyükşehir Belediye Başkanlığı seçiminde yüzde 26 oy alırken İl Genel Meclisi seçiminde yüzde 22.5; belediye başkanlığı seçiminde ise yüzde 22.3 oranında oy al-

mıştır. 1994'te ise Büyükşehir Belediye Başkanlığı seçiminde yüzde 22.6; İl Genel Meclisi seçiminde yüzde 22.6 ve belediye başkanlığı seçiminde de yüzde 23.3 oranında oy almıştır. 1999 seçimlerinde de Büyükşehir Belediye Başkanlığı seçiminde yüzde 24.3; İl Genel Meclisi seçiminde yüzde 19.9 ve belediye başkanlığı seçiminde yüzde 21.5 oy almıştır.

Tablo: 3. Üsküdar'da Belediye Başkanlığı seçimlerinde partilerin aldığı oylar.

Partiler	1984	1989	1994	1999
ANAP	76405 (49.1)	31264 (22.3)	55001 (23.3)	55568 (21.5)
DYP	7454 (4.8)	24655 (17.6)	29601 (12.5)	16181 (6.3)
HP	14241 (9.1)	—	—	—
MDP	8758 (5.6)	—	—	—
SODEP	37940 (24.4)	—	—	—
SHP	—	35060 (39.2)	41897 (17.7)	—
CHP	—	—	3522 (1.5)	20945 (8.1)
DSP	—	12880 (9.2)	27112 (11.5)	58903 (22.8)
RP/FP	7790 (5.0)	14407 (10.2)	66527 (28.2)	74205 (28.7)
MÇP/MHP	—	1652 (1.2)	9216 (3.9)	20830 (8.1)

Kaynak: Devlet İstatistik Enstitüsü, *Mahalli İdareler Seçimi Sonuçları (1963-1994)*, Ankara 1994; Devlet İstatistik Enstitüsü, *Mahalli İdareler Seçimi Sonuçları (27.03.1994)*, Ankara 1994; Devlet İstatistik Enstitüsü, *Mahalli İdareler Seçimi Sonuçları (18.04.1999)*, Ankara 2000.

Diğer partilerin aldıkları oy oranlarında da benzer durum gözlenmektedir.

4. Belediye Meclisi Seçimleri

Üsküdar'da belediye meclisi seçimlerinde 1984'ten bu yana alınan sonuçlar tablo-
da görüldüğü gibi belediye başkanlığı seçimleri ile belediye meclisi seçimlerinde parti-
lerin aldıkları oylar birbirine çok yakın bir oranda seyretmektedir. 1984'te en fazla oyu
ANAP, 1989'da SHP, 1994 RP ve 1999'da FP almıştır. FP'ni RP'nin devamı olarak değer-
lendirirsek bu zaman zarfında üst üste iki kez belediye başkanlığını RP/FP kazanmıştır
diyebiliriz. Belediye başkanlığı seçiminde RP/FP ile DSP ve MÇP/MHP istikrarlı şekilde
oylarını artırmışlardır. ANAP'ta ciddi bir oy kaybı, DYP'de ise 1994'e kadar oy artışı
1999'da yarı yarıya bir oy kaybı söz konusudur. Oylarını artıran partilerden RP/FP son
iki seçimde belediye başkanlığı seçimini kazanırken diğer partilerden DSP'nin 1999'da
aldığı oy miktarı yaklaşık altı puan daha geride kalmıştır.

Partilerin Üsküdar Belediye Meclis seçiminde aldıkları oy oranları ile genel seçimlerde Türkiye genelinde aldıkları oy oranları arasında doğrusal bir ilişki bulunmamaktadır. 1999 genel seçiminde ülke genelinde DSP birinci, MHP ikinci parti olarak öne geçerken Üsküdar'da FP yüzde 27.9 oy oranıyla birinci parti, yüzde 23.6 oy oranı ile DSP ikinci parti olmuşlardır. MHP Üsküdar'da yüzde 8.6 ile ancak dördüncü parti olabilmiştir. Yine ANAP yüzde 20.9 oranı ile ülke genelinde aldığından daha yüksek oy alırken DYP yüzde 5.8 ile ülke genelinin gerisinde kalmıştır. Buna karşılık İstanbul genelinde belediye meclisi seçiminde partilerin aldıkları oy oranı ile Üsküdar'da aldıkları oy oranları arasında yakın bir ilişkinin bulunduğu gözlenmektedir. Anavatan Partisi Üsküdar'daki yüzde 20.9 oy oranına karşılık İstanbul genelinde yüzde 18.9'luk bir oy oranı tutturmuştur. DSP ise Üsküdar'da yüzde 23.6 oy alırken İstanbul genelinde yüzde 22.5; FP Üsküdar'da yüzde 27.9 İstanbul genelinde yüzde 25.6; DYP Üsküdar'da yüzde 5.8, İstanbul genelinde yüzde 5.4; MHP de Üsküdar'da yüzde 8.1, İstanbul'da da yüzde 8.1 oy oranı yakalamıştır. Dikkat edilirse Üsküdar ile İstanbul geneli arasında bazı farklılıklar bulunmakla birlikte Türkiye geneliyle olan farklılık kadar bir sapma bulunmamakta ve genel eğilimler itibariyle birbirine yakın rakamlar ortaya çıkmaktadır. Bu bakımdan Üsküdar'daki mahalli idare seçimlerinin İstanbul'daki genel eğilimleri yansıttığı, ciddi bir sapmanın ortaya çıkmadığı söylenebilir.

Tablo: 4. Üsküdar'da Belediye Meclisi seçimlerinde partilerin aldıkları oylar.

Partiler	1984	1989	1994	1999
ANAP	77239 (49.8)	38801 (22.1)	54632 (23.2)	54005 (20.9)
DYP	7374 (4.8)	24983 (18.0)	29575 (12.5)	14985 (5.8)
MDP	8581 (5.5)	—	—	—
HP	14397 (9.3)	—	—	—
SODEP	38072 (24.5)	—	—	—
SHP	—	53547 (38.4)	39965 (17)	—
CHP	—	3942	20832 (1.5)	(8.1)
RP/FP	7666 (4.9)	14555 (10.5)	66458 (28.2)	72223 (27.9)
DSP	—	13273 (9.5)	27902 (11.8)	60947 (23.6)
MÇP/MHP	—	1701 (1.2)	9483 (4.0)	22234 (8.6)

Kaynak: Devlet İstatistik Enstitüsü, *Mahalli İdareler Seçimi Sonuçları (1963-1994)*, Ankara 1994; Devlet İstatistik Enstitüsü, *Mahalli İdareler Seçimi Sonuçları (27.03.1994)*, Ankara 1994; Devlet İstatistik Enstitüsü, *Mahalli İdareler Seçimi Sonuçları (18.04.1999)*, Ankara 2000.

Partilere Göre Sonuçlar

Üsküdar'daki mahalli idareler seçimlerinin her birinde ortaya çıkan genel durumu değerlendirdikten sonra bu verileri parti ve seçimler temelinde incelemek anlamlı olabilir.

1. Anavatan Partisi

Tablo: 5. ANAP'ın Üsküdar'da mahalli idare seçimlerinde aldığı oylar

	1984	1989	1994	1999
Büyükşehir Belediye Başkanlığı seçimi	%49.3	%26	%22	%24
İl Genel Meclisi seçimi	%49.5	%22.5	%22.6	%19.9
Belediye Başkanlığı Seçimi	%49.1	%22.3	%23.3	%21.5
Belediye Meclisi seçimi	%49.8	%22.1	%23.2	%20.9

Anavatan Partisi'nin Üsküdar'daki mahalli idare seçimlerinde aldığı oylar tablolaştırıldığında yıllar itibariyle uyumlu bir tablo olduğu dikkat çekmektedir. 1984 seçimlerinde alınan oylar Büyükşehir Belediye Başkanlığı, İl Genel Meclisi, Belediye Başkanlığı ve Belediye Meclis üyeliği için de yüzde 49'larda seyretmektedir. 1989 mahalli idareler seçiminde Büyükşehir Belediye Başkanlığı seçiminde alınan oylar diğer üç seçimde alınanlardan biraz daha fazla gözükmeyle beraber il Genel Meclisi üyeliği, Belediye Başkanlığı ve Belediye Meclis üyeliği seçimlerinde yüzde 22 civarında seyretmektedir. 1994 seçimlerinde alınan oylar arasında da yakınlık gözlenmekte olup yüzde 22 ile 23.20 arasında seyretmektedir. 1999 seçimlerinde ise daha önceki seçimlerde gözlenen açının darlığı biraz daha açılmış bir görüntü vermektedir. Oranlar yüzde 24 ile 19.90 arasında dağılmaktadır. Genel olarak son üç seçimde oyların her dört mahalli idare birimleri arasında birbirine yakın oranda dağıldığı gözlemlenirken 1984 seçimlerinde oy oranı çok yüksek oranda ortaya çıkmaktadır. Bu durumu 1984'ün özel şartlarına, darbeden sonra yeni siyasi yapının teşekkülü sırasında bazı partilerin genel seçimlere girmelerine izin verilmesine, bazılarının ise seçimlere sokulmaması yoluyla haksız rekabetin yaratılmasının ortaya koyduğu özel şartlara bağlamak gerekir.

2. Doğruyol Partisi

Tablo: 6. DYP'nin Üsküdar'da mahalli idare seçimlerinde aldığı oylar

	1984	1989	1994	1999
Büyükşehir Belediye Başkanlığı seçimi	%4.5	%16.3	%15.0	%4.2
İl Genel Meclisi seçimi	%4.9	%17.5	%13.5	%5.8
Belediye Başkanlığı Seçimi	%4.8	%15.6	%12.5	%6.3
Belediye Meclisi seçimi	%4.8	%18.0	%12.5	%5.8

Doğruyol Partisi'nin 1984'ten itibaren Üsküdar'daki mahalli idareler seçimlerinde aldığı oylar uyumlu bir tablo oluşturmaktadır. Her bir seçimde mahalli idare birimleri için alınan oylar arasında fazla büyük bir açı farkı bulunmamaktadır. Mesela 1984'te Büyükşehir Belediye Başkanlığı, İl Genel Meclisi, Belediye Başkanlığı ve Belediye Meclisi

üyeliği seçimlerinde alınan oylar yüzde dört civarında seyretmektedir. Aralarındaki fark çok küçük gözükmemektedir. 1989 seçimlerinde marjın biraz açıldığı gözlenmekte olup en fazla oyu yüzde 18 ile Belediye Meclisi seçiminde alırken en az oyu Belediye Başkanlığı seçiminde almıştır. 1994'te ise en fazla oy yüzde 15 oranıyla Büyükşehir Belediye Başkanlığı, en düşük oyu da bir öncekinin tersine yüzde 12.5 ile Belediye Başkanlığı ve Belediye Meclisi üyeliği seçiminde almış gözükmemektedir. 1999 seçiminde ise DYP'nin oylarında dramatik diyebileceğimiz bir düşüş gözlenmektedir. Bu partinin oyları yüzde beşler civarına düşmüştür. Bu oran DYP'nin genel seçimlerde Türkiye genelindeki oy oranının yarısından daha azdır.

3. Demokratik Sol Parti

Tablo: 7. DSP'nin Üsküdar'da mahalli idare seçimlerinde aldığı oylar

	1984	1989	1994	1999
Büyükşehir Belediye Başkanlığı seçimi	—	%9.0	%9.4	%20.2
İl Genel Meclisi seçimi	—	%9.9	%11.8	%24.8
Belediye Başkanlığı Seçimi	—	%9.2	%11.5	%22.8
Belediye Meclisi seçimi	—	%9.5	%11.8	%23.6

1984 mahalli idare seçimlerine katılmamış olan Demokratik Sol Parti'nin 1989, 1994 ve 1999 seçimlerinde mahalli idare birimleri için aldığı oylar kendi içerisinde uyumlu bir tablo sunmaktadır. İlk bakışta Üsküdarlı seçmenin Büyükşehir Belediye Başkanlığı seçiminde diğerlerine göre daha az itibar ettiği gözlenmektedir. 1989, 1994 ve 1999 seçimlerinin üçünde de Büyükşehir Belediye Başkanlığı için daha az oy almıştır. Bu partinin son mahalli idare seçimlerinde Üsküdar'da aldığı oy oranıyla genel seçimlerde Türkiye genelinde aldığı oy oranı arasında çok yakın bir ilişkinin bulunduğu anlaşılmaktadır. 1994 genel seçimlerinde ise Üsküdar'da aldığından daha yüksek oy almıştır. 1994 genel seçimlerinde ülke genelinde yüzde 14.6 oranında oy alırken Üsküdar'da mahalli seçimlerde bu oran yüzde 11'ler civarında gerçekleşmiştir.

4. Refah/Fazilet Partisi

Tablo: 8. RP/FP'nin Üsküdar'da mahalli idare seçimlerinde aldığı oylar

	1984	1989	1994	1999
Büyükşehir Belediye Başkanlığı seçimi	%5.6	%10.2	%28.9	%29.5
İl Genel Meclisi seçimi	%4.9	%10.6	%28.4	%26.6
Belediye Başkanlığı Seçimi	%5.0	%10.2	%28.2	%28.7
Belediye Meclisi seçimi	%4.9	%10.5	%28.2	%27.9

RP/FP'nin de Üsküdar'daki mahalli idare seçimlerinde aldığı oy oranları arasında anlamlı bir bütünlük gözlenmektedir. 1994 ve 1999 seçimlerinde Büyükşehir Belediyesi Başkanlığı seçimlerinde alınan oylar diğerlerine göre biraz daha fazladır. Bu durum muhtemelen adayın kişisel özellikleriyle yakından ilgilidir. 1994'te Tayyip Erdoğan da-

ha fazla oy alırken 1999'da Erdoğan dönemindeki başarılı hizmet dönemi seçmen tarafından desteklenmiştir. 1983 genel seçimlerine girmemiş olan RP'nin 1989'daki yerel yönetim seçiminde Üsküdar'da aldığı oylar 1987 genel seçimlerinde Türkiye genelinde aldığı oylar oranından (yüzde 7.2) daha yüksek olarak ortaya çıkarken 1994 ve 1999'da da ülke genelindekinden daha yüksek gerçekleşmiştir. 1991 genel seçimlerinde diğer partilerle (MHP, İDP) ittifak halinde ancak yüzde 16.9 oy almışken 1994 yerel seçimlerinde Üsküdar'da yüzde 28'ler civarında oy almış bulunmaktadır. 1999 mahalli seçimlerinde de benzer bir durum gözlenmektedir. Bu yıl yapılan genel seçimlerde ülke genelinde yüzde 15'ler civarında oy olan FP Üsküdar'daki mahalli idareler seçimlerinde nerede ise bunun iki katı oy almıştır. Son iki seçimde bu partiye oy veren Üsküdarlı seçmen daha çok Büyükşehir Belediye Başkanlığı için oy vermektedir.

5. Milliyetçi Hareket Partisi

Tablo: 9. MHP'nin Üsküdar'da mahalli idare seçimlerinde aldığı oylar

	1984	1989	1994	1999
Büyükşehir Belediye Başkanlığı seçimi	—	%1.1	%2.6	%7.6
İl Genel Meclisi seçimi	—	%1.3	%3.7	%9.2
Belediye Başkanlığı Seçimi	—	%1.2	%3.9	%8.1
Belediye Meclisi seçimi	—	%1.2	%4.0	%8.6

1999 genel seçiminde ülkenin ikinci büyük partisi olarak Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne giren MHP'nin Üsküdar'daki mahalli idareler seçimlerinde aldığı oyların oluşturduğu tablo kendi içerisinde bir bütünlük oluştururken ülke genelindeki oy oranıyla anlamlı bir bütünlük oluşturmamaktadır. 1984 mahalli seçimlerine girmeyen bu parti 1989 mahalli seçimlerinde Üsküdar'da son derece düşük oranda oy almıştır. Her dört mahalli idare birimi için de aldığı oylar birbirine yakın gözükmektedir. 1994 seçimleri için de aynı durum söz konusudur. Burada Büyükşehir Belediye Başkanlığı için diğerlerine göre daha düşük oy aldığı, bir başka ifade ile Üsküdarlı seçmenin bu parti adayını Büyükşehir Belediye Başkanlığı için diğer birimlere göre daha az tercih edilebilir bulduğu anlaşılmaktadır. Aynı durum 1999 seçimlerinde de ortaya çıkmıştır. MHP'nin Üsküdar'daki mahalli seçimlerinde aldığı oy oranıyla genel seçimlerde ülke genelinde aldığı oy oranı arasında da uyumlu bir bütünlük bulunmamaktadır. 1999 genel seçiminde ülke genelinde nerede ise Üsküdar'da mahalli idareler seçimlerinde aldığı oyun iki misli oy almıştır. Buradan şöyle bir sonuca gitmek mümkündür. Üsküdarlı seçmen MHP'yi genel yönetimde tercih ederken mahalli yönetim birimlerinde itibar etmemekte, güvenmemektedir. FP için ise bunun tersi bir durum gözlemlenmiştir. Üsküdarlı seçmen FP'ni mahalli idare birimlerinde iktidara taşırken genel yönetimde tercih etmemektedir.

6. Cumhuriyet Halk Partisi

1999 genel seçiminde ulusal barajı geçemediğinden TBMM'nde temsil edilememiş olmakla beraber mahalli idare seçimlerinde belli bir başarısı bulunan ve Türk siyasal hayatının önemli bir eğilimini oluşturan *Cumhuriyet Halk Partisi* açısından da bir değerlendirme yapmak mecburiyeti vardır. Bu konuda karışık bir durumla karşı karşıya ol-

duğumuz söylenebilir. 1984 mahalli idareler seçimlerine *Halkçı Parti* ile *Sosyaldemokrat Parti* katılmışlardı. Daha sonra bu iki partinin birleşmesinden *Sosyaldemokrat Halkçı Parti* (SHP) doğmuş ve 1989 mahalli seçimlerine bu parti katılmıştır. 1994 seçimlerine geldiğimizde hem SHP hem de yeniden kurulan Cumhuriyet Halk Partisi seçime katılmışlardır. 1999 mahalli seçimlerine geldiğimizde ise SHP CHP'ne katıldığından siyasal hayattan çekilmiş ve seçimlere CHP katılmıştır. Bu bakımdan CHP çizgisini ve mahalli idareler seçimlerindeki başarısı tablolastırırken HP+SODEP+SHP+CHP oylarını birlikte ele alıp değerlendirmek gerekmektedir. Elbette ki partilerin birleşmesi, tasfiyesi ve yeni oluşumların ortaya çıkması sırasında seçmenin bütünü olduğu gibi yeni partiye ve oluşuma intikal etmemekte ve başka alanlara kaymaktadır. Bunun da dikkate alınması gerekir. ÖDP ile HADEP'in de belli rezervler dahilinde bu çizgi içerisinde değerlendirilmesi mümkün olmakla birlikte biz her iki partinin oylarını dışarıda tutmayı tercih ettik.

Tablo: 10. CHP'nin Üsküdar'da mahalli idare seçimlerinde aldığı oylar

	1984	1989	1994	1999
Büyükşehir Belediye Başkanlığı seçimi	%34.7	%37.1	%20.3	%10.4
İl Genel Meclisi seçimi	%34.8	%37.9	%18.3	%7.9
Belediye Başkanlığı Seçimi	%33.5	%39.2	%21.6	%8.1
Belediye Meclisi seçimi	%33.8	%38.4	%18.7	%8.1

HP/SODEP/SHP/CHP'nin Üsküdar'daki mahalli seçimlerinde aldığı oyların tablolastırılmasında ortaya çıkan görüntüye baktığımızda ilk göze çarpan durum bu çizgideki partilerin 1989 mahalli seçimlerinde bir önceki seçimlere göre daha başarılı olduğu ve son iki seçimde ise ciddi şekilde oylarını kaybettiğidir. Her seçimde mahalli idareler birimleri bazında alınan oylar kendi arasında belli bir bütünlüğe sahip gözükmektedir. Bu durum diğer partilerde de gözlemlenmişti. Mesela 1984 mahalli seçimlerinde bu partinin aldığı oylar yüzde 34'ler seviyesinde seyretmektedir. Yine hayatının en büyük başarısını yakaladığı 1989 mahalli idareler seçimlerinde de alınan oylar kendi içerisinde bir bütünlük oluşturmaktadır. Bununla birlikte Belediye Başkanlığı seçiminde diğerlerinden biraz daha fazla oy almıştır. 1994'te alınan oylara bakıldığında partinin bir önceki seçime göre nerede ise yarı yarıya oy kaybettiği söylenebilir. Oy kaybı sadece bir mahalli idare birimi için değil her dört birim için de söz konusudur. 1999 mahalli seçimlerinde ise gerileme ve oy kaybı daha dramatik bir durum almıştır. Yine burada da bir önceki seçimlere göre yarı yarıya oy kaybı gerçekleşmiştir. Son mahalli seçimlerinde Üsküdar'da alınan oylarla genel seçimde ülke genelinde alınan oylar arasında anlamlı bir yakınlığın bulunması dikkat çekicidir. Bilindiği gibi CHP 1999 genel seçiminde ülke barajını aşamadığı için Meclisin dışında kalmıştır. Üsküdar'daki mahalli seçimlerinde de genel olarak oylar yüzde onun altında kalmıştır. Buna karşılık daha önceki 1984, 1989 ve 1994 seçimlerinde alınan oy oranlarıyla bu yıllarda genel seçimde ülke genelinde alınan oy oranları arasında anlamlı bir bütünlük ve yakınlık bulunmamaktadır. Bu parti Üsküdar'da daha yüksek oranda oy alırken ülke genelinde oyları daha düşük kalmaktaydı. Buna karşılık son mahalli seçimlerde bu durum genel seçimdeki sonuçlara yaklaşmış bulunmaktadır.

Sonuç

Partiler ve mahalli idare birimleri temelinde yapılan bu tablolaştırmalar ve değerlendirmeler kabaca bizi şu sonuca götürmektedir. Partilerin Üsküdar'daki mahalli seçimlerde aldıkları oylar kendi arasında bir bütünlük oluşturmaktadır. Üsküdarlı seçmen genel olarak mahalli idareler birimleri için oy kullanırken öncelikle tercihini partiler arasında yapmaktadır. Yani seçmenin öncelikli tercihi adaylar arasında değil partiler arasındadır diyebiliriz. Büyükşehir Belediye Başkanlığı, İl Genel Meclisi üyeliği, Belediye Başkanlığı ve Belediye Meclisi üyeliği seçimlerinde alınan oylar birbirine yakın değerlerde gerçekleşmektedir. Bazı partiler için mahalli idare birimleri arasında kullanılan oylardaki farklılık çok fazla bir sapma göstermemektedir. Bu konuda adayın kişiliğinin bunda etkili olduğu düşünülmektedir. Bunun yanında partilerin Üsküdar'daki mahalli seçimlerde aldıkları oylarla Türkiye genelinde aldıkları oylar arasında doğrusal bir ilişki bulunmamaktadır. Bazı partiler genel seçimlerde daha yüksek oranda oy alırken bazı partiler mahalli seçimlerde daha yüksek oy almaktadırlar.

Bu çalışmayı bitirirken ilave edilmesi gerekli bir başka husus Üsküdar seçmeninin mahalli seçimlerde genel olarak ülke genelinde marjinal durumda gözükken, genel seçimlerde düşük oy alan, Meclise giremeyen partilere fazla itibar etmediği, genel eğilimlerle yerel eğilimler arasında anlamlı bir ilişkinin bulunduğu, bununla birlikte bütün partiler için benzer bir davranış göstermediği gözlenmektedir. Bu durumun ülke ve toplum gerçeklerine uygun bir davranış olduğu söylenebilir.

YENİDEN DAĞITIM KÜLTÜRÜ OLARAK ÜSKÜDAR RAMAZAN ÇADIRI

Ahmet Emre Bilgili*

Giriş

Bilindiği gibi 1995 yılından bu yana özellikle İstanbul merkezli olmak üzere yerel yönetimler, İslam dinince kutsal kabul edilen Ramazan ayında yoksula ve evine yetiştiremeyenlere iftar ettirmek amacı ile bir çadır geleneği oluşturdu. Bu uygulama, ilçe belediyelerinin Ramazan'da yaptıkları *yoksula yardım* projesinin bir parçası olarak görülmekteydi. Halktan büyük ilgi gördü. Olayın bir de gösteri/görüntü kısmı vardı ve bu durum, politik hesapları da olan yönetimleri doğal olarak etkilemekteydi. Ve bu uygulama söz konusu dinamiklerin de etkisi ile ülke çapında yaygın hale geldi.

Ramazın çadırı uygulaması, yukarıda da ifade edildiği gibi özellikle belirli bir siyasi görüşe ait yerel yönetimlerin ortaya çıkardığı ve öncelikle bunlar arasında yaygınlaşan bir uygulama olarak belirdi. Sonrasında genellikle bütün yerel yönetimlerin paylaştığı bir uygulamaya dönüştü. Daha sonra buna farklı bir boyut eklendi. Madem çadırlar kurulmuştu, bunları biraz daha modernize ederek kültürel etkinliklerin gerçekleştirileceği mekânlar haline getirilebilirdi. Öyle de oldu. Bütün belediyeler olmasa da bir kısmı bu uygulamaya başladı.

Çadır uygulamasının halk tarafından benimsenmesinin ve bunun giderek artış göstermesinin elbette bir çok nedeni var. Politik ve kültürel dinamiklerin yanında asıl faktör; ülkemizde giderek etkisini artıran yoksulluğun bizatihi kendisi olmuştur. Yaşanılan ekonomik krizlerin de etkisi ile yoksulluk, kapsama alanını genişletmiş ve vasıflı ve eğitimli bireyler de bu çerçeveye dahil olmuştur. Bir bütün olarak bu durum, belediyelerin yoksullarla ilgisini arttırmasına sebep olmuş ve problemin bireysel ve sosyal düzeyde çözümüne yönelik olumlu çabalar olarak değerlendirilmiştir.

Bu çalışmada, *ramazan çadırı* uygulamasını ilk başlatan ve kapsam, boyut ve işleyiş itibarıyla de diğerlerinden farklılıkları bulunan Üsküdar Belediyesinin gerçekleştirdiği ve 10 yıldır sürdürdüğü Ramazan Çadırı uygulaması bütün boyutları ile ele alınmakta ve sosyolojik bir çözümlemeye tabi tutularak tartışılmaktadır.

1. Yoksulluk ve Yeniden Dağıtım Kültürü

Kavram olarak yoksulluk; maddi nitelikteki mahrumiyetler nedeni ile kaynaklara ve üretim faktörlerine erişememe ve böylece asgari yaşam düzeyini sürdüreceğ gelirden

* Doç. Dr., Marmara Üniversitesi, Atatürk Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Bölümü

yoksun bulunması halidir. Mutlak yoksulluk, görelî yoksulluk, insani yoksulluk, objektif ve subjektif yoksulluk gibi yoksulluğun farklı boyutlardan ele alındığı tanımları bulunmaktadır. (Aktan, 2002: 1043) Bu durum aynı zamanda yoksulluğun çok boyutlu oluşuna ve ölçülmesindeki güçlükler vurgu yapmaktadır. Yoksulluk, temelde iktisadi bir kategori olmakla birlikte bireylerin/yoksulların psikolojik literatürde *'başta çıkma'* olarak isimlendirilen çeşitli teknikler geliştirdikleri ve kullandıkları sosyal bir durumu ifade eder.

Yoksulluğun Türkiye'deki görünümü, son yıllarda ülkenin yaşadığı krizin de etkisiyle nüfusun çok önemli bir kısmını doğrudan etkiler hale gelmiştir. Yaşanan krizin derinliğini ortaya koyacak en iyi şey bütün sosyo ekonomik göstergelerin zikzaklar çizmesi olmuştur. (Sönmez, 2002: 9) Resmi raporlar, gelir dağılımı dengesizliğinin artarak devam ettiğini göstermektedir. (DPT, 2000) Mevcut sosyal güvenlik ve yardım sistemi ise yoksul kesimleri korumakta yetersiz kalmıştır. Normal koşullarda yoksulluk; kırsal ve kent sosyolojik anlamda geçkondu bölgelerinin problemi olarak bilinir. Yeni durumda vasıflı bireyler işsiz kalmış, eğitilmiş gençler arasında işsizlik oranı ise %30 lara yaklaşmış (DPT, 2001: 68-97) olup bunun da etkisi ile yoksulluk kır yerine kentlerde daha çok görülür hale gelmiştir.

Kentte yoksullarca yaşanan bir bütün olarak *yoksulluk halleri* kalıcı hale geldiğinde, toplumda birey ve grup düzeyinde davranımlar geliştirerek bir alt kültür oluşmaktadır. İlk defa antropolog *Oscar Lewis* (1959) tarafından geliştirilen *yoksulluk kültürü/yoksulluk alt kültürü* kavramı genel anlamda yoksulluğun etkisi ile sosyal sistemin normlarından sapmayı ifade etmektedir. (Kottak, 2001: 507) Kavramın, İktisadi, sosyolojik ve psikolojik boyutları bulunmaktadır.

Türk toplumunda yoksulluk, özellikle son yıllarda yaşanan iktisadi krizlere rağmen davranım olarak tehlike sınırını geçmemiş ise aile ve akrabalık temelinde var olan geleneksel yardımlaşma ve dayanışma türünden dinamiklerin etkisi sayesinde olmuştur. Yani kurum olarak aile burada tampon mekanizma işlevi görmüştür. Fakat bu durum ailenin *yorulması* sonucunu doğurmuş, aynı fonksiyonu ikinci kez yerine getirememeye tehlikesi belirlemiştir. Çünkü yoksulluk aile için parçalanma, aile üyeleri için ise sosyal ve psikolojik problemlerle karşılaşma riskini artıran bir olgu haline gelmiştir.

Yoksulluk ve *yeniden dağıtım kültürü*, kavram olarak birbirleriyle doğrudan ilgilidir. Çünkü, kültür olarak yeniden dağıtım, başka faktörler olmakla birlikte büyük ölçüde yoksullar gözetilerek yapılmaktadır. Bu durumda iki kavramı birbirleriyle ilişkilendirmekte yarar bulunmaktadır.

Yoksulluk, çok boyutlu olup bireysel ve sosyal düzeyde bizatihi yaşanan bir *durumdur*. Ramazan çadırları kapsamında yapılanları, senenin bir ayı içerisinde de olsa *Yoksulluk halleri* olarak isimlendirilen durumları tüketmeye yönelik çalışmalar çerçevesinde düşünmek gerekmektedir. Ramazan çadırı uygulamasını öncelikle teorik bir temele oturtmaya veya en azından ilişkilendirmeye çalışmak gerekir. Bu konuda birbirinden çok da bağımsız görünmeyen iki boyut görünmektedir.

1.1. Geleneksel Dayanışma Kültürü

Bilindiği üzere gelenek, çok genel ifade ile; bir kuşaktan diğerine aktarılan sosyal/kültürel uygulamalar olup dayanışma ve yardımlaşma da bu kapsamda değerlendirilir.

rilir. Her toplum içerisinde bir şekilde var olan yardımlaşma ve dayanışma, antropolojik anlamda o toplumun *kültüründen* beslenir.

Türk kültüründeki yardımlaşma ve dayanışma, kültürün temel unsurlarından olan; örf, adet ve dinden beslenmiş, büyük ölçüde bu çerçevede gerçekleştirilen ve geleneğe dönüşebilen bir yapı arz etmektedir. Bunun da etkisiyle ramazan çadırları kısa zamanda gelenekselleşme istidadı göstermiştir. Şüphesiz ki bu istidadın gösterilmesinde diğer faktörlerle birlikte ihtiyaç sahiplerine bu ayda bireysel ve kurumsal düzeyde zaten yapılmakta olan yardımların öteden beri uygulanışı da etkili olmuştur. Bu anlamda ramazan çadırındaki uygulama, büyük ölçüde bir form değişikliği ve kültürel etkinliklerin ilave edilmesi anlamına gelmektedir.

Bu yapı üzerine geleneksel muhafazakâr siyaseti benimseyen parti/lere ait yerel yönetimlerin, yeni bir formla ve kendi siyasi yaklaşımlarına uygun düşecek şekilde ortaya koydukları ramazan çadırları, kısa zamanda kabul görmüş ve yaygın hale gelmiştir. Bu yaygınlaşmada *geleneğe vurgu*, önem arzeden stratejik bir öge olmuştur.

1.2. Yeniden Dağıtım Kültürü

Üretim-tüketim ilişkilerinin evrimi, karşılıklı paylaşma sisteminden zorunlu bir dağıtım ve yeniden dağıtım sistemine doğru olmuştur (Güvenç, 1984: 233) Yeniden dağıtım; malların, ürünlerin, paranın önce piyasa veya Pazar gibi merkezi bir yerde toplanıp sonra yeniden dağıtıldığı bir *değişim tarzı*dır. (Haviland, 2002: 248) Bunu bir kişi veya aile yapıyorsa sosyal konumun, nüfuzun sürdürülebilirliği ile ilişkilendirilir. Bu alanda tam bir rekabet mevcuttur. Bunun antropoloji literatürüne geçmiş en ünlü örneği; özellikle Kuzey Amerika'nın kuzey Pasifik kıyılarında yaşayan kabilelerde yaygın olarak uygulanan ve *potlaç* diye bilinen, aşırıya kaçmış bir yeniden dağıtım uygulamasıdır. Potlaç, servetin dağıtım yolu ile elden çıkarılmasına vurgu yapar. Bu şekliyle belirli kişilerin çok fazla servet biriktirmesi de engellenmiş olur. (Güvenç, 1984: 233, Haviland, 2002: 248, Kottak, 2001: 382-385)

Sanayileşmemiş toplumlarda gelirler, hediyeler ve vergiler şeklinde kamu kasasına akmakta ve buradan yeniden dağıtım yapılmaktadır. Sanayileşmiş toplumlarda ise gelir, vergiler olarak toplanmakta ve değişerek/dönüşerek yeniden dağıtılmaktadır. Büyük kentlerde sebze ve meyvelerin hal'de toplanarak, düzenlenmesi ve komisyon ilave edilerek yeniden dağıtılması da yeniden dağıtım kapsamında kabul edilir. Bununla birlikte bir ülkede toplanılan vergilerin farklı hizmetlerle yeniden dağıtılması, örneğin ABD'de toplanılan vergilerin bir kısmının hükümet tarafından değişik hizmetlerde kullanılması bir yeniden dağıtım örneği sayılmaktadır. (Haviland, 2002: 248).

Yeniden dağıtım; dünya üzerinde farklı uygulamalarıyla evrensel bir kültür teşkil etmektedir. Bunun bir çok yerde şölensel bir boyutu da bulunmaktadır. Güvenç, fitre, zekat, adak, sünnet, hac, mevlit törenleri, Ramazan ve Kurban bayramlarını da İslam dininin kurumlaştırdığı bir *yeniden dağıtım* biçimleri olarak kabul etmektedir. (Güvenç, 1984: 233) Bu kabulün şüphesiz ki tartışılır yönü var, ancak bu türden şölensel yanı olan törenlerin -hatta buna *taziye* de eklenebilir aynı zamanda yeniden dağıtım boyutunun da olduğu reddedilemez. Diğer bir deyişle, bu törenleri yalnızca *yeniden dağıtım kültürü* ile açıklamak yerine onların bu tür boyutları olduğunu söylemek daha doğru bir yaklaşımı ifade etmektedir.

2. Üsküdar Ramazan Çadırı

Sosyolojik ve Kültürel Anlam

Ulus olarak *çadır* mimarisinin ve geleneğinin yabancıları değil. Özellikle İstanbullular bu mekânın tarihten bugüne ne tür çağrışımlar yaptığını iyi bilirler. Çadır; dün de bugün de içindekiler için taşıdığı anlamı muhafaza eden, yoksul ve zenginliği buluşturan ortak imgenin (Işın, 2003: 134) bizatihi kendisi olarak görünmektedir. Bu ortak imgenin etrafında günümüzdeki *aş* ve *kültür* dağıtımında olagelenler, tarihten bugüne normal seyrin dışında esas olarak çok fazla değişikliğe uğramış görünmüyor.

Üsküdar Ramazan Çadırı, diğer ilçe veya il belediye çadırlarından hem biçim hem de fonksiyon olarak farklılaşan bir uygulama olarak görünmektedir. Burada, hem *aş* hem de *kültür* dağıtımı yapılmaktadır. Üsküdar'ın demografik yapısı ve sosyal/geleneksel kimliği, özelliği de bu farklılığa uygun düşmektedir.

Üsküdar Ramazan Çadırının yemek kısmından yararlananların profili, evine yetiştiremeyenlerden çok evinde *aş* olmayan yoksul kesimlerin mevcudiyetini ifade eder. İlçeyle ilişkin köken olarak Üsküdar'da yaşayanlardan çok başka yerlerin yoksulları buradan istifade etmektedir. Bununla birlikte *sokağın çocuklarının* karınlarını doyurmalarının yanında gece boyunca yararlandığı bir mekândır çadır. Yemeğin bitimini müteakip *teravih namazından* (Ramazan ayına mahsus namaz) sonra *kültür* dağıtımına başlanır. Bu dağıtım esnasında profil büyük ölçüde değişir. Programlar, belediyenin ait olduğu siyasal partinin görüşlerine de uygun düşen geleneksel, muhafazakâr bir kesime hitap etmektedir. Bu, aynı zamanda ilçenin sosyal yapısına paralel bir kültür sunumunu da ortaya koymaktadır.

2.1. Çadırın Oluşumu ve Gelişimi

Çadır, ilk kez 1995 yılında Üsküdar'ın Demokrasi Meydanında siyah renkte kıl bir çadır olarak başladı. Burada sadece iftarda evine yetiştiremeyenlere ve yoksullara iftar ettirmek amaçlanmıştı. İlk çadırın biçim ve kapasite olarak bu fonksiyondan başka bir şeyi zaten yerine getirmesi mümkün değildi.

Çadır fikrinin hareket noktası Üsküdar Belediye Başkanı *Yılmaz Bayat*'ın ifadesiyle 'eski dönemlerde Ramazan ayında Üsküdar meydanında toplu iftarların verilmesi ve eğlencelerin tertip edilmesi'dir. Bu noktadan hareketle; sosyal dayanışmanın sağlanması, farklı sosyo kültürel düzeylere sahip insanları buluşturma ve gelenekten beslenen sanatların icrasınıdır. Bu düşüncelerle '*geleneğin yeniden ihyası*' olarak ortaya çıkan çadır, gördüğü fonksiyon itibarı ile halktan kabul gördü ve her yıl hem biçim ve kapasite olarak hem de gördüğü hizmet anlamında yenilendi ve gelişme kaydetti.

2.2. Mevcut Durum

Çadır 9 yıl içerisinde ilk haline göre her açıdan gelişme kaydetmiştir. Biçim ve kapasite olarak 2003 yılı itibarıyla geldiği noktayı özetlemek gerekirse: öncelikle 1500 metrekarelik bir alana ve 13 metre yüksekliğe sahip hale gelmiştir. Çadır içerisinde aynı anda 1200 kişi yemek yiyebilmektedir. Bu haliyle Türkiye'nin en büyük çadırı olma hüviyetine sahiptir. Çadır, kendi içerisinde fonksiyonel olan çeşitli bölümlerden oluşmaktadır. Bunlar; özel yapım kapısı, misafirlerin ağırlandığı padişah otağı, gözleme ve çay evi, ayakkabılık, sahne ve oturma mekânlarıdır. Bunların yanında çadır çevresinde; nargile evi, sohbet mekanları, Osmanlı evi, çeşmeler, eski kitapçı ve 20 civarında dük-

kân bulunmaktadır. Yani; şerbetçi, şekerci, dönerci, sucukçu, bozası, kestaneci, pamuk şekercisi, Osmanlı macunu türünden ürünlerin yapıldığı/satıldığı mekânlardır.

İstanbul'da tümü yerel yönetimlere ait; Üsküdar, Eyüp, Sarıyer, Beykoz, Ümraniye, Şişli, Pendik, Beyoğlu, Bağcılar, Zeytinburnu, Eminönü, Bayrampaşa, Güngören, Bahçelievler ve Sultanbeyli olmak üzere çadırların sayısı on beştir. Buralarda günde 39.150 kişi yemek yiyor veya iftar açıyor. Üsküdar çadırı aracılığıyla günlük dağıtılan yemek sayısı ise 15 bini bulmaktadır. Üsküdar'ın dışındaki tüm çadırlarda günde 24.150 kişi yararlanmaktadır. Diğer bir deyişle tüm İstanbul çadırlarından yemek yiyen kişilerin yaklaşık % 40'ı Üsküdar çadırından istifade etmektedir. Bu durum Üsküdar'ın öncülüğünü ve liderliğini açık bir şekilde ortaya koymaktadır.

Diğer çadırlardan farklılıklarına -ki başkan Bayat buna özel bir önem atfediyor- da kısaca değinmek gerekir. Öncelikle Türkiye'nin ilk ve en büyük çadırı özelliğini taşıyor. 1995'ten bu yana yaklaşık bir milyon ikiyüzellibin kişi yemek yemiş. Biçim olarak çadır geleneğine uygun, çadıra benzemiyor çadırın bizatihi kendisi. Diğer bir farklılık ise içerisinde birçok kültürel etkinlik icra edilebiliyor.

2.3. İşleyiş

Çadırın işleyişinde temel esas; belediyenin bir maliyet yüklenmeksizin bu işi koartması olarak belirlenmiştir. Bütün giderler kişi ve kuruluşlar tarafından karşılanmaktadır. Bu kişi ve kuruluşlardan dileyen -hayır yapmaya teşvik amacıyla- umuma ilan edilmektedir. Belediye ise, mevcut imkânlarını kullanarak lojistik destek sağlamak ve işin organizasyonunu üstlenmiştir. Örneğin toplanan erzakları, yardımları belediyenin aşçıları yemeğe dönüştürmektedir. Olayın bir başka boyutu, çadırın yemek dağıtımında bir *simge* haline gelmiş olmasıdır. Buradan hareketle, yani aynı organizasyon kapsamında yemek dağıtımı bazı merkezi eğitim kurumlarında da yapılmaktadır. Yine bu kapsamda ihtiyacı olanlara erzak dağıtımı da sürdürülebilir bir biçime büründürülmüştür. Çadır, 1999 Körfez ve Düzce depreminde bölgeye taşınarak orada depremzedelere yönelik hizmetler sunmuştur.

2.3.1. İftar/Yemek

Ramazan çadırının hareket noktası; dini içeriğinden dolayı oruç tutan, yoksul ve evine yetişemeyenlere iftar ettirmek anlaşılmaktadır. Bundan dolayı da yemeğin adı *iftardır*. Ancak fiili olarak gerçekleşen ve belediye başkanının da isteği olan; oruç tutan, tutmayan, kadın-erkek, çocuk ve herhangi bir dine mensubiyeti dahi önemli olmayan bütün kişiler bu imkândan yararlanabilmektedir. Bu durumda çadırda gerçekleşen yemek olayı, dini kapsam içerisinde büyük ölçüde yoksullara ve yoksulluğa yönelik bir etkinliğe dönüşmüş olmaktadır. Ramazan ayında sosyal dayanışmanın ve *hayır potansiyelinin* büyümesi ve kullanıma açılması yönündeki pozitif gelişmeler, yoksullara yönelimi artırmaktadır.

2.3.2. Kültürel Etkinlikler

Ramazan çadırında, yemek olayının bitimini müteakip teravîh namazından sonra kültürel faaliyetler başlamaktadır. Çadır, bu amaca uygun olarak da düzenlendiği için küçük bir operasyonla kültürel programların düzenlendiği bir mekâna dönüşebilmektedir.

Burada etkinlikler ramazan ayı gözetilerek programlanmıştır. Çeşitlilik olarak bakıldığında; tasavvuf musikisi, mehter, Türk sanat müziği, Türk halk müziği konserleri,

karagöz, kukla, orta oyunu, tiyatro, tuluat tiyarosu, meddah, sema gösterisi, aşıklar şöleni, şiir şöleni, illüzyon, sohbetler ve genel kültür yarışmaları olarak ifade edilebilir. Görüldüğü üzere, program çeşitliliğinde ve sunumunda gelenekten beslenme öne çıkmaktadır.

Çadırda, kültürel etkinlikleri izleme sayısı, ortalama olarak günde yaklaşık iki bin kişiyi bulmaktadır. İzleyicilerin profiline bakıldığında yaş, cinsiyet, sosyo ekonomik ve kültürel düzey açısından tam bir çeşitlilik göze çarpmaktadır. İftarda olduğu gibi kültürel faaliyetlere iştirak sadece Üsküdar'dan değil ilçe dışından da olmaktadır. Sosyal profil olarak Üsküdar'ın geleneksel ve Anodul kimliğine uygun düşen bir mevcudiyet bulunmaktadır.

2.4. Çadırın Farklı Bir Fonksiyonu: Sokağın Çocuklarına Geçici Sığınak

Ramazan çadırının planlanan fonksiyonları dışında da işlevleri olabilmektedir. Bunlardan biri *sokağın çocukları* ile ilgilidir. Bilindiği üzere sokakta yaşayan ve çalışan çocuklar, büyük ölçüde yoksulluğun bir sonucu olarak sokaktadırlar. Bunlardan özellikle sokakta yaşayan çocukların, diğer sorunlarının yanında büyük bir barınma problemi bulunmaktadır. Kentin neresinde barınacak bir yer buldu ise orayı ikametgah olarak kullanan bu çocuklar, Ramazan ayından dolayı büyük bir mutluluk yaşadıklarını ifade etmişlerdir. Zira, bunlar Ramazan ayında hem karınlarını doyurmaktalar hem de geceyi -yöneticilerin de göz yumması ile- çadırın bir köşesinde geçirmektedirler. Görüldüğü gibi sokağın çocukları için çadır, hesapta olmayan bir fonksiyon icra etmiştir.

3. Sonuç ve Değerlendirme

Ramazan çadırlarına yönelik analizde bir eleştiri olarak; Üsküdar da dahil olmak üzere iftar çadırlarının geleneksel imaret sisteminin dini içeriğe sahip kamu ahlakına farklı bir çerçeve getirdiğini ve iftar yemeği veren kişi veya kurumun adını ilan etmek uygulamasının eskisinden farklı olarak yeni yaklaşımın çarpıcı bir örneği (Işın, 2003: 134) olduğu ifade edilmiş ve devamla bu uygulamanın geleneksel ahlak anlayışıyla çelişen benlik duygusunun bütün bir geçmişi çiğneyerek öne çıktığı, 'iktidar ile kullanı arasındaki üstü örtük ilişkiyi anonim niteliğinden soyutlayıp kişiselliğin sözcülüğünü üstlendiği' ve böylece iftar çadırlarının mevcut hali ile "şehrin yeni hakimlerini kamuoyuna takdim eden birer gösteri sahnesi" (Işın, 2003: 134) haline geldiğine vurgu yapılmaktadır.

Işın'ın da belirttiği gibi çadır, yoksulları ve varsılları buluşturan ortak bir imge haline gelmiştir. Bu çerçevede kendi kültürel kodlarına önemli oranda uygunluk arzeden bir *sosyal değer* üretimi yapılma denemesine girişilmiştir. Üretilen bu değer elbette ki tartışılabilir ancak bunu yaparken, yapılanları *sürdürülebilir kılma* çabası ve dönemin koşullarından soyutlamanın mümkün olmadığı göz önünde tutulmalıdır. İftar çadırlarının, şehrin iktisadi hakimlerinin kamuoyuna takdimi gibi algılanması sonucunu doğurabilir olması elbetteki bir tehlikeye işaret etmektedir fakat aynı zamanda bu durum, bireysel ve sosyo ekonomik olarak geline nokta gösteren bir *sonucu* ifade etmektedir.

Üsküdar Ramazan Çadırı, bu analizle birlikte ülkenin ekonomik krizler yaşadığı ve bunun neticesi olarak yoksulluğun özellikle büyük kentlerde daha çok arttığı bir dönemde sosyo ekonomik anlamda olumlu bir fonksiyon icra etmiş ve dokuz yıl içerisinde kendisini her açıdan geliştiren, adeta kendisi ile yarışan ve kendini inşa eden bir dönem geçirmiştir. Bir ay boyunca sadece Üsküdar'ın yoksullarına değil, ulaşımda merke-

zi bir konuma sahip olmasının ve ihtiyaç sahiplerinin fazlalığının da etkisiyle, ramazan çadırı bütün çevrenin yoksullarının toplandığı bir mekâna dönüşmüştür. Bu durumun oluşmasında başkanın ve ekibinin, siyasal ve dinsel hareket noktalarının yanında *sosyal sorumluluk bilinci* içerisinde hareket etmesinin önemli bir payı olduğu anlaşılmaktadır.

Ramazan çadırı, özellikle çocuklar için oldukça önem arzeden bir konuma sahiptir. Çadırın yemek dağıtımından yoksul ailelerin çocukları ile birlikte sokakta yaşayan çocuklar yararlanmaktadır. Bunun yanında kültürel etkinliklerin icra edildiği zamanda ise bu çocuklarla birlikte aileleriyle birlikte ve kendi başlarına gelen farklı kesimlere ait çocuklar buluşmaktadır. Bilindiği gibi çocuklar için çocukluklarında yaşadığı anılar, olayların bıraktığı izler sonrası için önemli kabul edilir. Her ne kadar çocuklar yoksulluklarını hatırlatacak anıları da zihinlerine yerleştiriyorlarsa da diğerleri ile birlikte ramazana ilişkin güzel hatıralar elde etmek, onların sonraki yaşantıları için pozitif bir mahiyet taşımaktadır.

Ramazan çadırı uygulaması, tüm bunların yanında Üsküdar'ın ve belediyenin tanıtımında önemli bir rol oynamıştır. Belediyenin Basın Tanıtım ve Halkla İlişkiler Müdürlüğü, medya analizi raporlarına göre; ramazan çadırı 1995-2003 yılları arası toplam olarak, ulusal ve yerel yazılı/görsel basında 1.722, yabancı yazılı ve görsel basında ise 106 kez habere konu olmuştur. Bu rakamların anlamı; bir ilçe ve belediyenin tanıtımı bağlamında son derece önemli bir kazanım olarak kabul edilmektedir.

Nihai ve bir bütün olarak Üsküdar Ramazan Çadırı, yardımlaşma ve dayanışma duygusunun ve potansiyelinin yüksek tutulduğu ve gerçekleştiği bir ayda, yerel yöneticilerin öncülüğünde ve sosyal sorumluluk çerçevesinde bu kavramların teoriden pratiğe dönüştüğü bir ortak simgenin adı olmuştur.

Kaynaklar

- Aktan, C.A. (2002) *Yoksullukla Mücadele Stratejileri*, Ankara, Hak İşçi Sendikaları Konfederasyonu Yayınları.
- DPT, (2000) *Uzun Vadeli Strateji ve Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı 2001-2005*, 05.04.2003 tarihinde: <http://ekutup.dpt.gov.tr/plan/viii/taslak.pdf>
- DPT (2001), *Gelir Dağılımının İyileştirilmesi ve Yoksullukla Mücadele Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı Özel İhtisas Komisyonu Raporu*, Ankara, DPT Yayınları.
- Erdoğan, N. (2002), *Garibanların Dünyası: Türkiye'de Yoksulların Kültürel Temsilleri Üzerine İlk Notlar, Yoksulluk Hâlleri Türkiye'de Kent Yoksulluğunun Toplumsal Görünümleri*, (Ed. Necmi Erdoğan) İstanbul, Demokrasi Kitaplığı Yayınları.
- Güvenç, B. (1984), *İnsan ve Kültür*, İstanbul, Remzi Kitabevi, (Dördüncü Baskı)
- Haviland, W.A. (2002), *Kültürel Antropoloji*, İstanbul, Kaknüs Yayınları (Çev. H. İnanç, S. Çiftçi)
- Işın, E. (2003), *İftar Çadırları, Cogito*, (Sayı: 35), İstanbul, Yapı Kredi Yayınları,
- Kottak, C.P. (2002), *Antropoloji, İnsan Çeşitliliğine Bir Bakış*, Ankara, Ütopya Yayınları.
- Sönmez, M. (2002) *100 Göstergede Kriz ve Yoksullaşma*, İstanbul, İletişim Yayınları, (İkinci baskı).
- Üsküdar Bülteni, Yılmaz Bayat'la söyleşi, Cumhuriyetin 75. yılı özel sayısı, İstanbul, Ekim 2002.

Çadırda iftar için oluşan kuyruk. Son yıllarda alınan tedbirlerle kuyruk oluşumu büyük ölçüde önlendi

Çadırın içerisinde iftar saatinin gelmesi bekleniyor

Ramazan çadırı ve ana sponsor

Çadırın içerisinde kadınlar için ayrılan bölümde iftar vakti bekleniyor

Çadırın iftar gideri hergün bir kişi veya kuruluş tarafından karşılanıyor. Hayır sahibi ilan ediliyor.

Çadırdaki kültürel etkinliklerden sema gösterisi

GÖÇMENLERİN ŞEHİR ALGISI VE ŞEHİRLİLEŞMELERİNİN GECİKME SEBEPLERİ

Ali Rıza Abay*

Giriş

Endüstrileşmenin ve şehirleşmenin doğal sonucu olarak, kırsal (köy) alandan şehre doğru, adına “göç” dediğimiz bir nüfus hareketi gerçekleşmektedir. Bu bir sosyal olgudur.

Köyden şehre göç edenlerin yeni hayat şartlarına uyum sağlayıp şehir insanına mı dönüştüğü, yoksa bunu çeşitli nedenlerle gerçekleştiremeyip köyünden taşıdığı alışkanlık ve değerleri kentte de sürdürerek köylü mü kaldığı, sorusu hep sorulagelmiştir.

Bu soruya farklı cevaplar verilmesine rağmen, göçmenlerin kısa vadede şehirli olmadığı veya olamadığı herkes tarafından kabul edilen bir gerçektir. Gelişmekte olan ülkelerde, bu arada Türkiye’de 1950’li yıllarda başlayan ve sanayileşmeye paralel olarak, kırsal alandan kentsel alana doğru artarak devam eden göç olgusu, toplumsal değişimin geleneksel-modern ekseninde gerçekleşeceği varsayımına dayanan inancın sarsılmasına sebep olabilecek gelişmelere sebep olmaktadır. Bilindiği gibi modernleşme kuramında şehre gelen birey zamanla geleneksel tutum ve davranışlarından sıyrılarak modern şehre ait tutum ve davranışları benimseyeceği varsayılır. Oysa bugün şehre gelen göçmenler şehirde tutunabilmek için yada şehir tarafından yutulmamak için dayanışma mekanizmalarını harekete geçirerek geleneksel yapılarını korumaktadırlar. Hatta göçmenlerin dayanışması “gettolaşma” biçiminde algılandığı gibi, yine göçmenlerin dayanışmasının “biz” ve “ötekiler” ayımına sebep olduğu biçiminde de yorumlanmaktadır. Bu durum göçmenlerin şehirlileşmemeleri biçiminde anlaşıldığı gibi “acaba şehirler mi köyleşiyor” sorusunun sorulmasına sebep olmaktadır.

Şehir şehirlilere aittir. Ancak şehirde yaşayan herkes şehirli midir. Şehirde yaşayanlar kendilerini şehirli görmüyorlarsa şehre kim sahip çıkacaktır? Örneğin İstanbul’da yaşayanların % 33’ü, yani sadece üçte biri kendilerini İstanbullu olarak tanımlıyorlarsa, % 44’ü kendilerini İstanbullu hissetmiyorlarsa ve daha da ötesi % 11’i kendilerini İstanbullu hissetmek istemiyorlarsa ve % 51’i de kendilerini İstanbul’un sahibi olarak görmüyorlarsa¹ burada önemli ölçüde bir şehirlileşme problemi var demektir.

* Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü Öğretim Üyesi.

¹ <http://www.kentimistanbul.com/araştırmasonuçlar.asp>

Artık sorumuzu daha net sorabiliriz; “Şehirli kimdir?” “Şehirli nasıl davranır?”, “Şehirlilik bilinci nedir?”, “Kendini şehre ait hissetmenin ölçütü nedir?”, “Kendini şehirli görenler göçmenleri nasıl algılıyor?”, “Göçmenler şehri nasıl algılıyorlar?” ve “Hem köylü hem şehirli olunabilir mi?”

Türkiye’de, göç dalgalarından ve buna bağlı olarak çarpık şehirleşmeden en çok etkilenen şehir de *taşı toprağı altın sanılan* İstanbul olmuştur. Üsküdar ise İstanbul’un ayrılmaz bir parçası ve Türkler için İstanbul’u da önceleyen eski bir yerleşim alanıdır. Bu bildiride göçmenlerin şehir algısı üzerinde durulduktan sonra İstanbul ve Üsküdar bağlamında geç şehirleşmenin sebepleri üzerinde durulacak ve problemin çöümüne yönelik öneriler geliştirilecektir.

Göç, Köylü Kalmak ve Şehirli Olamamak

Bireylerin ya da toplumsal grupların yerleşmek üzere bir yerden başka bir yere gitmelerine göç denir (Ozankaya, 1975:49). Amiran Kurtkan Bilgiseven de (1980) göçü bir coğrafi hareketlilik olarak ifade ettikten sonra, bir ülkedeki fertlerin bazılarının yaşadıkları yeri değiştirmeleridir, diye tanımlamaktadır.

Gezgin’in Braunschmid’ten aktardığı bir tanımda ise göç; “Göç eden kişinin ya da bir grup insanın önceden belirlenmiş bir süre için veya bundan daha geniş bir süre için ikametgahını bir yerden başka bir yere nakletmesidir” şeklinde tanımlanmaktadır (Gezgin, 1994: 16).

Göçler; bireyler ve toplumsal gruplar halinde olduğu gibi, tarihi süreç içinde kavimler ve uluslar halinde de ülke değiştirmeler olmuştur ki bunlara toptan göç adı verilmektedir (Hançerlioğlu, 1986: 158).

İnsanların doğdukları ve yaşadıkları yeri terk etmelerinin çeşitli sebepleri vardır. Genel olarak bu sebepler köyün itmesi ve şehrin çekmesi teorisi ile izah edilse de detaylandırıldığında göçün, ekonomik, siyasal, ailevi, dini ve savaş gibi sebeplerinin olduğu anlaşılmaktadır.

Göç hangi çeşit ve sebebe bağlı olursa olsun sosyo-ekonomik, sosyo-kültürel ve sosyo-psikolojik boyutları olan bir olgudur.

Göç ile şehirleşme arasında hemen hemen birebir, bir ilişki vardır denilebilir. Şehirleşme göçün bir sonucu iken, göçte şehirleşmenin bir sebebidir. Ayrıca endüstrileşme ve şehirleşme göçü hızlandırırken, hızlı ve aşırı göçte çarpık şehirleşmeye sebep olmaktadır.

Tarihçilere ve toplumbilimcilere göre, insanlık tarihi içinde şehirlerin MÖ. 3000-5000 yılları arasında ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. Günümüz şehirlerine model olacak şehirler ise sadece 250 yıllık bir geçmişe sahiptirler (Tatlıdil, 1994: 385).

Başlangıçta yerleşik köylü halkın, ürettiklerinin fazlasını satmak ve ihtiyaçlarını satın almak, şehirdeki dini törenlere katılmak, eğlenmek ve düşman istilasını ihtimalleri karşısında şehrin müstahkem kalelerine sığınmak vb. sebeplerle (Bilgiseven, 1988: 25) köy şehrin kurulmasına katkıda bulunurken, sanayileşmenin de şehirde ve şehrin etrafında kümelenmesi ve ticaretin de şehirde mekan tutması vb. sebepler şehri cazibe odağı haline getirmiştir. Böylece adına göç dediğimiz nüfus hareketleri de hızlanmıştır.

Şehir bilimcilerinin, şehri tanımlarken değişik perspektiflerden bakarak tanımladıklarını görüyoruz. Genellikle şehri tanımlamak için idari ve demografik özellikler ile

sosyo-ekonomik ve kültürel özellikler dikkate alınmaktadır. İdari ve demografik açıdan; belli bir nüfus büyüklüğüne ulaşan yerleşme birimi olmaktadır (Sezal, 1992: 22). Ancak nüfus büyüklüğünü esas alan şehir tanımları ülkeden ülkeye değiştiği gibi aynı ülkede zaman içinde de değişmektedir.

Sosyo-ekonomik ve kültürel açıdan ise; sosyal hayatın mesleklere, işbölümüne ve farklı kültür gruplarına göre organize edildiği, kurumlaşmaların yoğunluk kazandığı, karmaşık insan ilişkilerinin bütün bir günlük yaşayışı etkilediği yerleşme merkezi olarak tanımlanabilir (Keleş, 1990; Sezal, 1992).

Bir başka yaklaşıma göre de şehir; heterojen mesleki örgütlenmelerin ön plana çıktığı, sosyal yaptırımların azaldığı, fertlerin “biz” duygusuna sahip olduğu cemaat hayatının, “ben” duygusunun hakim olduğu cemiyet hayatına geçtiği ve bu tarz içinde sosyal ilişkilerin yer aldığı cemiyetler olarak görülmektedir (Tatar, 1997: 73). Böylece şehre “birbirine benzemeyen yaşam biçimlerine sahip insanların aynı yerleşim alanında diğer yaşam biçimlerini kabullenerek yaşayabildiği mekanlardır” (Tatlıdil, 1994: 385) diyebiliriz.

Weber’in ayırımını esas aldığımızda şehirleri; tüketici, üretici ve ticaret şehri diye üçe ayırabildiğimiz gibi (Bilgiseven, 1986: 15), Zanden’in ayırımını esas aldığımızda da şehirleri; sanayi öncesi şehirler, sanayi merkezi şehirler ve metropoliten şehirler diye üç aşamalı bir gelişimden söz edebiliriz (Sezal, 1992: 42).

Gerek şehrin tarihi oluşum çizgisini ve bu oluşum çizgisine bağlı yaklaşımları ve gerekse şehirle ilgili yapılmış olan tanımları göz önünde bulundurduğumuzda şöyle bir sonuca varılabilir: Şehir; tarım dışı etkinliklerin var olduğu, karmaşık ilişkilerin yaşandığı, iş bölümünün alabildiğine çoğaldığı, sosyal yaptırımların azaldığı, gönüllü örgütlenmelerin ortaya çıktığı, “ben” duygusunun hakim olduğu ve belli bir nüfus kesafetine ve idari yapılanmaya sahip yerleşim mekânıdır.

Şehirleşme ise dar anlamda, şehir sayısının ve şehirlerde yaşayan nüfusun artmasıdır. Ancak şehirleşme olayını sadece şehir sayısının ve şehirlerde yaşayan nüfusun artması ile izah etmek yeterli değildir. Şehirleşme, geride bıraktığımız yüzyılın en önemli özelliklerinden birisi olmuştur. Gelişmiş olsun, gelişmekte olsun, kapitalist olsun, sosyalist olsun bütün ülkeler şehirleşme olayının ve sonuçlarının etkisiyle karşı karşıya kalmışlardır.

Türkiye’nin şehirleşmesine gelince; Türkiye’nin şehirleşmesine etki eden faktörleri genel şehirleşme yaklaşımlarından soyutlamamız mümkün değildir. Ancak yine de Türkiye’ye özgü bazı farklılıkların olması doğaldır. Türkiye’de şehirleşme, 1950’li yıllardan itibaren başlamıştır diyebiliriz. 1927 nüfus sayımına göre 13.6 milyon olan Türkiye nüfusunun 2.2 milyonu (% 16.4) şehirlerde yaşamakta iken, 1945’lere gelindiğinde 18,8 milyona çıkan Türkiye nüfusunun 3.4 milyonunun (% 18.3) şehirlerde yaşadığı anlaşılmaktadır. Bu süre içinde şehirleşmede bir gerileme gözlemlenmektedir. 1985 verilerine göre şehir nüfusu 25.8 milyona (% 51.1) çıkarırken, 1990 verilerine göre de şehir nüfusu 31.8 milyona (% 56.3) çıkmıştır. 1997 verilerine göre ise şehirleşme oranı % 65.03 olmuştur.² Bu tirent günümüzde de devam etmektedir.

Türkiye hızlı şehirleşmekte olan bir ülkedir. Buna bağlı olarak da hızlı bir değişim süreci yaşamaktadır. Bu süreci yaşarken birçok problemi de beraberinde getirmektedir.

² (www.die.gov.tr/nufus97.html).

Bu bağlamda şehirleşmeyi sanayileşme ve kalkınma kavralmaları ile birlikte mütalaâ etmek de yanlış olur. Zira Türkiye’de görülen şehirleşme sanayi ve hizmetlerdeki gelişmenin sonucu olan sağlıklı bir şehirleşme değil, köyün itişi sonucu şehirde gerçekleşen sağlıklı bir yapılanmadır (Ozankaya, 1982: 236).

Netice itibariyle, köy şehirden önce kurulur. Zamanla şehirleşmeye müsait olan yerleşim alanları (köyler) şehir halini alır. Köy ve şehir farklılığı yada farklılaşmayı anlatan iki temel kavram haline gelir. İnsanlar bu iki çevre içersinde iki hayat biçimini oluştururlar; Köylülük ve Şehirliklik (Aslantürk, 1997: 148). Köyün ve köylünün yönü şehre yönelik olduğu için, köylü şehirli olmak isterken şehirli de köylüyü şehirde bir problem olarak görmektedir. Böylece köylünün şehirlileşmesi problemi doğmaktadır.

Şehirlileşme olgusuna gelince; Şehre gelip oturmakla şehirli olunmaz. Şehirlileşme süreci aynı zamanda bir kültür değiştirme sürecidir de. Bu probleme çözümler üretebilmek için bu sürecin nasıl işlediğine bakmak lazımdır.

Hangi nedene bağlı olursa olsun şehirleşme gerçekleşirken, şehirleşme sürecinde bir değişme de gerçekleşmektedir. Bu değişme sürecinde insan davranış ve ilişkilerinde, değer yargılarında, maddi ve manevi yaşam biçimlerinde de değişmeler ortaya çıkar. İşte bu süreci şehirlileşme olarak tanımlamak mümkündür (Keleş, 1980: 71). Başka bir ifade ile de şehirlileşme; “kentsel yaşam deneyimi içinde elde edilen bir kültür birikimidir” (Tatlıdil, 1994: 386).

Köyde bireyciliğin gelişmesini engelleyen “biz” şuuru hakim iken, şehirde ise “ben” şuuruna sahip olan birey yalnızlığa ve güvensizliğe kapılmaktadır.

Köyde sosyal münasebetler daha samimi, yüz yüze ve uzun süreli bir nitelik gösterirken şehirde ise, kısa süreli, resmi ve standartlaşmış bir özellik gösterir (Fındıkoğlu, 1968: 33).

Şehirlileşme sürecinin en önemli problemi şehre göç edenlerin uyumu problemidir. Bu süreç içerisinde köylü aşama aşama köylülükten kurtularak şehirli olmaya doğru yol almaktadır. Zira şehre gelen insanlar geldikleri gibi kalmamaktalar, ulaşım, iş, eğlence, eğitim, alış-veriş vb. değişik amaçlarla değişik mekanlarda şehirle bütünleşme ve şehirlileşme imkânlarına kavuşmaktadırlar (Tatar, 1997: 81).

Göçmenlerin Şehir Algısı

Yukarıda da ifade edildiği gibi sanayileşme ve göç olgusuna bağlı olarak ortaya çıkan hızlı ve çarpık şehirleşme, *geç şehirlileşme* gibi bir problemin de ortaya çıkmasına sebep olmaktadır. Geç şehirlileşme probleminin temelinde şehre göç edenlerin *şehri algılama biçimleri* önemli bir yer tutmaktadır.

Göçmenlerin şehri algılama biçimi üzerinde durmadan önce şehirlik bilinci üzerinde durmak gerekir. Şehirlileşme yada şehirli olmak birey bazında sosyal psikolojik bir değişimi ifade ederken, toplum ölçeğinde ise sosyolojik bir değişimi ifade eder. Gerek birey bazında ve gerekse toplum bazında şehirli olmak dondurulmuş statik bir yapıyı ifade etmez. Zira şehir homojen bir yapı olmadığı gibi özellikle güçlerin devam ettiği şehirlerde oldukça dinamik bir yapı söz konusudur. Onun için tek tip şehirden söz etmemiz mümkün olmadığı gibi tek tip şehir kültüründen de söz etmemiz mümkün değildir. Şehirli olma konusunda bir genelleme yapmamız gerekecek olursa, şehirde yaşamaktan ötürü geliştirdiğimiz ortak tutumlar, değerler ve davranışlar akla gelmektedir. Bütün bunlara rağmen şehirle ilgili bilincimiz göreceli ve dereceli olacaktır. Göçmenle-

rin kendileri ile şehir arasında ilgi kurmaları ve şehirle ilgili bilinç düzeyleri şehirde ihtiyaçlarının karşılanması ile ilgili olduğu gibi şehirde kalış süresi, ekonomik yeterlilik, eğitim vb. sebeplerle de alakalıdır.

Diğer bazı konularda olduğu gibi göçmenlerin şehri algılamaları konusunda da kişiler kendilerini, nasıl ifade ediyorlarsa öyle kabul etmek gerekir. Kişileri kendilerinin kabul etmeyecekleri bir tanımlama ile anlatmak doğru bir yaklaşım değildir.

Şehirlilik bilinci yada kişilerin kendilerini şehirli görüp görmemeleri ile ilgili olarak genel geçer iki kıstastan söz edebiliriz; birinci kıstas, kişilerin kendilerini şehirli olarak tanımlayıp tanımlamadıklarına bakmak gerekir. İkinci kıstas ise kişilerin kendilerini o yerel (şehre) ait görüp görmemesi ile alakalıdır (Güçlü, 2002: 17-18). Şimdi bu iki kıstas açısından göçmenlerin şehir algısı üzerinde durabiliriz: göçmenlerin kendilerini şehirli olarak tanımlamaları ve kendilerini yaşadıkları şehre ait görmelerinin ifadesi sayılabilecek olan bazı göstergeler üzerinde durmak gerekir. Çalışmanın girişinde de ifade edildiği gibi İstanbul genelinde İstanbul'da yaşayanların yalnızca 1/3'ü İstanbullu olduklarını ifade etmişlerdir. Nerelisin, sorusuna % 33.9'u da İstanbul cevabını vermiş, diğer bölümü ise kendilerini geldikleri yöre ile tanımlamıştır. İstanbul'da yaşayanların yalnızca % 44'ü kendini İstanbullu hissettiğini, % 11'i kendilerini İstanbullu hissetmek istemediklerini ve % 51'e de kendilerini İstanbul'un sahibi olarak görmediklerini ifade etmişlerdir. Aynı soruları Üsküdarlılara Üsküdar açısından sorduğumuzda Üsküdar'da yaşayanların % 58'i kendilerinin Üsküdar'lı, % 28,2'si İstanbullu, % 13.8'i de diğer cevabını vermiştir. Üsküdar'da oturanların % 55'i zorunlu sebeplerle otururken % 45'i de tercihen oturduklarını ifade etmişlerdir. Ayrıca Üsküdar'da yaşayanların % 93.2'si de Üsküdar'da yaşamaktan memnun olduklarını ifade etmişlerdir. Yine İstanbul'da yaşayanların % 28'i İstanbul'un tarihi ve turistik yerlerini bilmediklerini belirtmişlerdir. Üsküdarlıların ise Üsküdar'ın tarihi ve turistik yerlerini bilmeyenlerin oranı % 16.5 civarındadır. İstanbul'un geneli ile Üsküdar'ı kıyasladığımızda Üsküdar'ın şehirlilik bilincinin İstanbul genelinden hayli ileride olduğu görülmektedir (Denge Araştırma, 2001: 12-20). Bunun sebebi olarak Üsküdar'ın, İstanbul'un diğer ilçelerine göre daha eski ve oturmuş bir ilçe olması ile daha az göç alıyor olması ve bunlarla birlikte son yıllarda Üsküdar'da yerel yönetimlerce şehirlilik bilincini geliştirecek olan kültürel etkinliklerin hız kazanmış olması gösterilebilir.

Şehirde yaşayanların Türkiye'ye ortalamasına baktığımızda, yaklaşık % 65'i kendilerini şehirli olarak görmektedirler (Gökçe, 1994: 186). Bu durumda İstanbul Türkiye ortalamasının oldukça altındadır.

Şehirde yaşayan ve şehirlileşme sürecinde olan göçmenlerin şehre aidiyet konusu ile ilgili sorulan soruları cevaplandırırken bir ikilem içinde oldukları anlaşılmaktadır. Kendilerini şehirli kabul ettiklerinde geldikleri yöreler ile tümüyle bağlarının kopacağı psikolojisi içine girmektedirler. Bundan ötürü de kendilerini tümüyle yaşadıkları şehre ait hissedememektedirler. Bu psikolojik durum zamanla ortadan kalkacak ve göçmenler kendilerini şehre ait olma konusunda daha özgür hissedeceklerdir.

Göçmenlerin Şehirleşmelerinin Gecikme Sebepleri

Köylüler şehre niye geliyorlar. Köylü kalmak için mi? Şehirli olmak için mi? Elbette ki, şehirli olmak ve şehirli gibi yaşamak için geliyorlar. Göçmenlerin köylü kalmak gibi bir düşüncesi olamaz. O halde neden şehirlileşmeleri gecikiyor?

En genel anlamı ile köyün itmesi ve şehrin çekmesi olarak ifade edebileceğimiz meşhur göç teorisi şehirlileşmenin gecikme sebeplerini de bünyesinde taşımaktadır. Zira köy ittiği göçmenle tümüyle bağıni koparmamakta şehir ise çektiği göçmeni tümüyle rahat ettirememektedir. Göçmenlerin şehirlileşmelerinin gecikme sebeplerini üçe ayrılarak açıklayabiliriz;

I- Sosyo-psikolojik sebepler;

- Özellikle birinci kuşak göçmenlerin çocukluk yıllarını geçirdikleri yerlere özlem duymaları, önem atfetmeleri ve aynı önemi çocukların da göstermelerini istemeleri, geleneksel yapının korunmasına katkı sağlamaktadır.

- Yine özellikle birinci kuşak bazı yaşlıların geride kalan ömürlerini doğdukları yerlerde geçirmek istemeleri, en azından cenazelerinin doğdukları yörelere götürülmelerini vasiyet etmeleri kırsal alan ile bağıni devamını sağlamaktadır.

- Şehirde kendisini yabancı hisseden göçmen, kendisine yol gösterecek olan kamu yönetiminin otoriter yapısı karşısında ondan uzaklaşmakta, yalnızlığı tercih etmekte ve kendini şehirliden soyutlama psikolojisi içine girmektedir.

II- Sosyo-kültürel sebepler;

- Türk toplumunda çeşitli sebeplerle seyahat etme alışkanlığı olmadığı için, göçmenler tatillerini bıraktıkları yörelerinde geçirmektedirler. Bu durum da onların geleneksel yapılarının devamına katkı sağlamaktadır.

- Sıla-i rahim anlayışı, dayanışmacı bir cemaat yapısı ve buna paralel olarak dini bayramlarda akraba ziyaretleri geleneksel yapının devamına hizmet etmektedir.

- Göçmenlerin, geleneksel ve dini bir terim olan "vatani asli" kavramına eksik yada yanlış anlam yükleyerek doğdukları yeri asli vatan-memleket kabul etmeleri bilgisine sahip olmaları da şehirlileşmeyi geciktirmektedir.

- Şehirlilerin göçmenlere adap-erkan bilmeyen taşralılar gözü ile bakmaları onların şehrin yerlileri ile sağlıklı temas kurmalarını engellemektedir ve böylece de şehirlileşmeleri gecikmektedir.

- Göçmenlerin genellikle eğitim düzeyleri düşük olduğundan şehirdeki kültür değerlerine de bir anlam atfetmemektedirler.

- Büyük şehirler genellikle Üniversite şehirleri olduklarından, öğrenci göçmenler nasıl olsa okul bitince bu şehirden gideceğim düşüncesi ile kendilerini şehirde geçici olarak görmektedirler.

- Ulusal ve yerel ölçekte bir göç ve iskan politikası uygulanmadığından, hızlı ve çarpık şehirleşme nedeniyle şehrin yerlileri, göçmenlere şehir kültürünü aktaracak bir ortamı bulamadıkları gibi göçmenler de adap erkan öğrenecek ortamı bulamamaktadırlar.

- Göçmenlerin şehir hayatına ait fazla bilgileri olmadığı için şehir sorunların çözümüne de katkı sağlayamamaktadırlar.

- Genel olarak gelişmekte olan ülkelerde toplumsal değişme için gerekli olan genel geçer şartların henüz oluşmamış olması da şehirlileşmeyi geciktirmektedir.

III- Sosyo-ekonomik sebepler;

- Göçmenler henüz şehirde kendilerini, özellikle ekonomik açıdan yeterince güvende hissetmedikleri için şehre tam olarak bağlanamamakta ve sürekli kendini şehirde geçici olarak görmektedirler.

- Ekonomik değeri fazla olmamakla birlikte, terk ettikleri yörelerde bıraktıkları gayri menkullerin mülkiyetleri kendilerinde olduğu için o yörelerle bağlarını koparamamaktadırlar.

- Göçmenlerin şehirde yaşadıkları halde köyden ekonomik destek alma ihtiyacını hissetmeleri köy ile bağın devamını sağlamaktadır.

- Büyük şehirlerde kontrolün sağlanamadığını gören bazı göçmenler, kayıt dışı bir sosyo-ekonomik hayatı tercih ederek kendilerini şehre ait hissetmemektedirler.

Tartışma, Sonuç ve Öneriler

Göçmenlerin şehirlileşmesinin gecikme sebepleri üzerinde durduktan sonra daha temel bir tartışma konusu ile karşı karşıya bulunmaktayız. Bu temel tartışma konusu da; köylüler şehirlileşecekler midir yoksa şehirde köylü olarak mı kalacaklardır. Bu konuda iki temel yaklaşım vardır. Birinci yaklaşım; yapısal fonksiyonalist bir yaklaşım olup göçmenler kendi aralarında kurdukları dayanışma örüntüleri ve tampon kurumlar ile zaman içinde şehirlileşecekleri görüşüdür. İkinci yaklaşım ise “kültürel izolasyon” (Tekeli, 1996: 13) ve Oscar Lewis’ten mülhem “yoksulluk kültürü” (Türkdoğan, 2002: 555) kavramlarına dayalı olup göçmenlerin dayanışmasının şehirde gettolaşmaya ve ayrışmaya sebep olduğu gerekisi ile şehirlileşmeye olumsuz katkıda bulduklarını savunanların görüşüdür ki, bu görüşe göre köylüler asla şehirlileşemeyeceklerdir.

Biz tartışmayı daha çok ikinci görüş üzerinden yürüteceğiz. Bu görüşü savunanlara göre, ilksel bağları paylaşan göçmenlerin şehrin belli merkezlerinde toplanarak kendilerini “biz” kendileri dışındakileri de “öteki” diye ifade ettiklerini (bunlar şehrin yerlileri de olabilir), ötekilerle asla bir arada bulunmak istemediklerini, hatta bu görüşü savunanlar bunu o kadar ileri götürmektedirler ki, kendilerini biz diye kabul edenlerin mühendis, avukat ve işçilerin aynı çatı altında birleşebildiklerini ve aralarında tamamen bir patronaj ilişkisi içinde olduklarını iddia etmektedirler. Öteki olarak tanımladıkları diğer insanları hiçbir zaman anlamayı denememekte, beraber yaşayabileceği bir model oluşturamamakta, en küçük bir anlaşmazlık da çatışmayla sonuçlanabilmektedir³ demektedirler. Görüşlerini kuvvetlendirmek için de romanlar ile diğer vatandaşların çatıştığı esenler Karabayır mahallesi’ndeki 1 kişinin ölümüne, 12 kişinin de yaralanmasına yol açan çatışmayı ve 17 Eylül 1967’de Kayseri’de oynanan maçta 40 kişinin ölümü, 300 kişinin de yaralanmasını hemşehricilik taassubuna bağlamaktadırlar⁴.

Bu görüşler üzerinde duracak olursak, öncelikle şunu ifade etmeliyiz ki, gettolaşma dediğimizde bir biçimde diğer insanlardan izole edilmiş grupları anlıyoruz. Bu kavram daha çok eski dönemlerde dışlanmış Yahudilerin yayadıkları mahalleler için kullanılırdı (Kızılçelik-Erjen, 1994: 184). Türkiye’nin hiçbir şehrinde gettolaşmadan söz edemeyiz. Zira bu kavram hemşehri dayanışmasının doğurduğu sonuçlarla örtüşmüyor. Ayrıca hemşehri dayanışmasına bir patronaj ilişkisi olarak bakmak da yanlıştır. Şayet yukarıda ifade edildiği gibi farklı statüdeki insanlar aynı çatı altında buluşabiliyorlarsa, bu durumda bir patronaj ilişkisinden öte arkadaşlık ve dostluk ilişkisinden söz edilebilir. Türkiye’de kısmen de olsa biz ve ötekiler ayrışması varsa bunu da göçmenlerin dayanışmasına bağlamamalıyız. Biz ve ötekiler ayrışmasının sebeplerini ekonomik ve siyasal sebeplerde aramak gerekir. İstanbul Esenler’de romanlar ile diğer vatandaşla-

³ (<http://www.bianet.org/diger/makale8375.htm>)

⁴ (http://www.kurtulus-online.com/eskisayilar/b-yolunda17/halk_gercegi.html).

rın çatışmasını sadece hemşehri dayanışması ile izah etmek Türkiye’de roman vatandaşlar gerçeğinin çözülmesi gereken sosyal bir problem olarak üzerinde fazla düşünülmediğini gösterdiği gibi 1967 yılında Sivas Kayseri futbol maçında çıkan olayların da futbol fanatizminin sonucu olabileceğini görmemezlikten gelmek olur. İstanbul’da yapılan bir araştırmanın verilerine göre, deneklerin yalnızca yüzde 13’ünün memleketine ait bir vakıf veya derneğe üyeliği vardır. Ayrıca deneklerin yüzde 77’si çocuklarını memleketinden biriyle evlenmesi konusunda tarafsızdırlar. “İstanbul’da en çok kimlerle görüşüyorsunuz?” sorusuna verilen cevaplar incelendiğinde de ilk sırada akrabalar, arkadaş grubu, iş arkadaşları ve mahalle grubu, kendi dünya görüşünden olan kişiler gelmektedir. Hemşehriler ve köylüler ise bunları takip etmekte olup ilk sıralarda yer almamaktadırlar. Komşuluklar ise hemşehri, köylü ya da akrabalara göre değil, rasgele oluşmaktadır⁵. Bu durumu, göçmenlerin gettolaşma içinde olmadıkları ve şehirlileşme sürecinde oldukları biçiminde yorumlamak gerekir.

Kendi dayanışma örgütlerine sahip olan eski köylüler yeni şehirli adayları, örgütleşmenin şehirde bir statüye sahip olmak anlamına geldiğini de bilmektedirler. Bir taraftan şehirdeki değişmeye, diğer taraftan da ilerlemeye katkıları olan dayanışma örgütleri üyelerinin bireysel arzularının gerçekleşmesine de aracı olmaktadır (Erkal, 1972: 8). Bundan daha doğal ne olabilir ki? Ayrıca göçmen grupların köyden getirdikleri bir takım değerleri şehirlileşme sürecinde devam ettirmeleri kalıcı bir alt kültür oluşturdukları (Gökçe, 1994: 286) anlamına da gelmemelidir. Zira göçmen gruplar sanıldığı kadar homojen bir yapıya da sahip değildirler. Adapazarı’nda yapılan bir araştırmaya göre (Abay, 1997: 62) göçmen hemşehriler arasında örtülü bir biçimde kıskançlığa dayalı rekabetin olduğu bile anlaşılmaktadır.

Göçmenlerin şehirlileşmesi gecikmiş olsa bile zaman içinde şehirlileşecekleri görüşüne tekrar dönecek olursak, yine İstanbul’da yapılan araştırmanın verilerine göre deneklerin yaklaşık yüzde 70’i İstanbul’a göçün hayat tarzlarını değiştirdiğini ifade etmişlerdir. Bu durum, köyden şehre göçün önemli bir sosyal değişme faktörü olduğunu göstermektedir. Deneklerin yaklaşık yarısı konuşmasının-şivesinin değiştiğini, yüzde 74’ü ise ekonomik durumunun değiştiğini belirtmişlerdir⁶. Bu durum göçmenlerin şehirlileşme sürecinde olduklarının açık göstergesidir.

Bu noktada sonuç olarak şunu söyleyebiliriz; hızlı ve çarpık kentleşme sonucu farklılıkları olan insanların bir arada yaşamalarında bir takım sorunlara yaşanabilir. Bu sorunların çözümünde merkezi ve yerel yönetimlere önemli görevler düşmekle birlikte, aynı yada benzer kültüre sahip olan insanların dayanışma içine girmelerinden daha doğal bir durum olamaz.

Sonuç

Yukarıda saymaya çalıştığımız sebeplere bağlı olarak göçmenlerin şehirlileşmesi gecikmektedir. Hızlı ve çarpık şehirleşmenin ortaya çıkardığı bir takım problemleri göçmenlerin kendi aralarında kurdukları bazı dayanışma örgütleri ile çözümledikleri görülmektedir.

Dayanışma ile bütünleşme arasında çok yakın ilişki vardır. Dayanışma içinde olmayan toplumların yada toplulukların sosyal bütünleşmesinden söz edilemez. Bu an-

⁵ (<http://www.kentimistanbul.com/aramasonuclar.asp>)

⁶ (<http://www.kentimistanbul.com/aramasonuclar.asp>).

lamda köyden şehre göç eden gruplar şehir ortamında çeşitli dayanışma kalıpları oluşturmaları gerekir ki, köylülerle şehirliler kaynaşabilsinler ve şehirde sosyal bütünleşme içine girebilsinler. İşte şehirlileşmenin tampon kurumu sayılabilecek olan sosyal dayanışma örgütleri böyle bir işlevi görmektedirler.

Göçmenlerin şehirlileşmelerinin gecikmesi olumlu ve hayırlı bir gecikme olarak görülmelidir. Zira şehrin sosyal dokusunu dönüştürmek fiziki dokusunu dönüştürmek kadar kolay değildir. Zorlama ile dönüştürmeye kalkmak ise bir takım yeni sosyal problemlerin ortaya çıkmasına sebep olabilir. Göçmenlerin şehirde köylü kalmaları diye bir şey de sözkonusu değildir.

Üsküdar'da bir şehir bilinci vardır ve bu bilinç çeşitli etkinliklerle geliştirilmektedir.

Öneriler

Şehirliler göçmenleri eğitime muhtaç edilgen bir grup olarak görmemelidirler. Şehirliler kendilerini merkeze konuşturup merkez çevre ikileminin körükleyicisi olmamalıdır.

Şehirler homojen özellik taşımadığından tek bir şehirlilik kimliğinden ziyade, kentte birlikte yaşamayı amaçlayan ortak bir bilinç oluşturulmalıdır.

Göçmenlerin şehirlileşmesi konusunda birer sivil toplum örgütü olan Hemşehri Dernekleri ile işbirliği yapılmalıdır.

Göçmenlerin dayanışma örgütleri bir araya gelerek bizzat kendileri şehret (Üsküdar'a) sahip çıkma projeleri üretmelidirler.

Yerel Yönetimler göçmenlerin mahalli sorunlarla ilgilenmelerini sağlamak maksadıyla mahalle mahalle yada semt semt toplantılar yapmalıdırlar.

Yerel Yönetimler ve konusunda uzman kişi ve örgütler göçmenlerin şehri ve şehirdeki yaşamı tanımlarını sağlayacak sosyal ve kültürel etkinlikler düzenlemelidirler.

Mahallelerde zaman zaman çeşitli konularda halkın görüşlerine baş vurulmalı, gerekiyorsa referandum yapılmalıdır.

Kaynakça

- ABAY, A. Rıza, *Adapazarı'nda Hemşehri Derneklerinin Şehir Hayatına ve Meslek Edinmeye Etkileri*, Sakarya 1997.
- BİLGİSEVEN, Amiran KURTKAN, *Sosyoloji*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1980.
- , *Genel Sosyoloji*, Filiz Kitabevi, İstanbul 1986.
- , *Köy Sosyolojisi*, Filiz Kitabevi, İstanbul 1988.
- ERKAL, Mustafa, “*Sakarya’da Sosyal Teşekküller ve Tesirleri*”, Sosyoloji Konferansları, İktisat ve İçtimaiyet Enstitüsü Yayınları, Onbirinci Kitap, İstanbul 1972.
- DENGE ARAŞTIRMA, *Üsküdar Halkının Yerel Sorunları* (basılmamış rapor), Üsküdar 2001.
- OZANKAYA, Özer, *Toplumbilim Terimler Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu, Ankara 1975.
- SEZAL, İhsan, *Şehirleşme*, Ağaç Yayınları, İstanbul, 1992.
- TATLIDİL, Ercan, *Kentleşme ve Gecekondu*, Ege Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları, İzmir 1994.
- ASLANTÜRK, Zeki, “*Trabzon’da Şehirleşme Eğilimleri ve Kenar Mahalle-Gecekondu Sosyo-Kültürel Hayatı*”, *Türk Sosyoloji Dergisi*, Genç Sosyologlar Derneği Yay., İstanbul, 1997.
- GÖKÇE, Birsen, “*Gecekondularda Aileler Arası Geleneksel Dayanışmanın Çağdaş Organizasyonlara Dönüşümü*”, *Dünyada ve Türkiye’de Güncel Sosyolojik Gelişmeler*, Sosyoloji Derneği Yay., Ankara 1994.
- , “*Geleneksel ve Modern Dayanışma*”, *Dünyada ve Türkiye’de Güncel Sosyolojik Gelişmeler*, Sosyoloji Derneği Yay., Ankara 1994.
- GEZGIN, Fikret, *İşgücü Göçü ve Avusturya’daki Türk İşçileri*, İktisat Fak. Yay., İstanbul 1994.
- GÜÇLÜ, Sevinç, *Kentleşme ve Göç Sürecinde Antalya’da Kent Kültürü ve Kentlilik Bilinci*, Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara 2002.
- HANÇERLIOĞLU, Orhan, *Toplumbilim Sözlüğü*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1986.
- KIZGINÇELİK, S. ERJEN, Y. *Sosyoloji Terimler Sözlüğü*, Atilla Kitabevi, Ankara 1994.
- FINDIKOĞLU, Z. Fahri, *Adapazarı’nın Şehirleşmesi ve Sosyolojik Problemleri*, SESAM Yay., İstanbul 1967.
- TATAR, Hüsniye Canbay, “*Şehirleşme ve Cemaatleşme*”, *Türk Sosyoloji Dergisi*, Genç Sosyologlar Derneği Yay., İstanbul 1997.
- TÜRKDOĞAN, Orhan, *Gecekondu*, Genar Yayını, İstanbul 2002.
- TEKELİ, İlhan, “*Türkiye’de Çoğulculuk Arayışları ve Kent Yönetimi Üzerine*”, *Kentte Birlikte Yaşamak Üstüne*, İstanbul 1996.

İnternet:

- <http://www.bianet.org/digermakale8376.html>(25.04.2003).
- <http://www.die.gov.tr/nufus97.html>(25.04.2003).
- <http://www.kentistanbul.com/araştırmasonuçlar.asp> (15.05.2003).
- http://www.kurtulus-online.com/eskisayilar/b-yolunda17/halk_gercegi.html(25.04.2003).

ÜSKÜDAR'DA BİR AMERİKAN OKULU

Betül Aydın*

Üsküdar ilçesi, tarihi dokusu itibariyle buram buram Anadolu kokan bir İstanbul'u yansıtmaktadır. Camileri, hamamları, medreseleri ile Osmanlı'nın damgasını vurduğu bir yerleşim merkezidir. Tarihi zenginliği içerisinde, Osmanlı'nın yanı sıra 19. yüzyılda kurulan Amerikan Okulları'ndan bir tanesi de Bağlarbaşı'nda bulunmaktadır. Ana caddeden geçerken fark edilmeyen, su deposu sokağında adeta gözden irak bir mekana yerleşmiştir.

Bu okulun kuruluşuna vesile olan olay ise, 1797 yılında ilk defa İzmir limanına yanaşan Amerikan ticaret gemisidir. Daha sonra, yoğun ticaret trafiği ile 1830 yılında Amerika ile Osmanlı devleti arasında ticaret anlaşması yapılmıştır. Osmanlılar'ın Amerikalılar'la ilk temasları Amerikan tüccarları ve misyonerleri vasıtasıyla olmuş, ülkeye Amerikalı diplomatlar, konsoloslar gelmiştir. Osmanlı Devleti, Amerika'ya en ayrıcalıklı devlet statüsünü tanıyarak, tüm imtiyazlardan yararlanma hakkı vermiştir. Amerikalı misyonerler bilhassa Ermeni cemaati ile çok yakınlaşmışlardır. Daha sonra, tüm gayri müslim cemaatlerin eğitimi için eğitim kurumları açmışlardır.

Amerikan Okulları

Üsküdar Amerikan Kız Lisesi, ilk defa 1876 da Bahçecik'te kurulmuştur. Şimdi kullanılan bina 1914-1915 yıllarında bir süre Ermeni Yetimhanesi olarak, 1915-1918 yıllarında kışla, 1920 de de Üsküdar Amerikan Kız Lisesi olarak kullanılmıştır. Osmanlı İmparatorluğu döneminde Amerikan Board Heyeti Anadolu toprakları üzerinde çalışmaya başlamıştır. 1820 senesinde " American Board of Commissioners for Foreign Missions" (ABCFM), Anadolu'ya ilk temsilcilerini göndermiştir. Misyonları, kendi ifadelerine göre "iyilik temelinde ne yapmalıyız?" ve " Nasıl yapmalıyız?" şeklinde yapılanmıştır. Bu temel misyonlar doğrultusunda Amerikan Board temsilcileri önceliği eğitim programlarına vermişlerdir. Ayrıca, salık ve yayıncılık alanlarında da çalışmalar yapmışlardır.

Misyonun Başlangıcı

Amerikan eğitiminin gelişmeye başladığı bu dönem, eğitim alanında farklı fikirlerin gelişerek eğitimcileri etkilediği bir dönemde oluşmuştur. Dinin yeniden ön plana çıktığı, İkinci Uyanış olarak adlandırılan ve insanların dünyadaki ahlaki düzenin iyileştirilmesi fikrinden etkilendikleri bir dönemdir. Çalışanlarının çoğu " iyilik için iyilik"

* Prof. Dr., Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Bölümü

düşüncesinden hareketle hizmet etmeyi öne çıkaran, ancak dinden döndürmeyi hedeflemeyen bir grup olduğu bildirilmektedir. İyi ahlaklı insan yetiştirme anlayışı, bu misyonun ana hedefidir. Bu amaç doğrultusunda New England bölgesinde akademiler kurulmuştur. Akademilerin kuruluş amacında iki temel neden vardır: 1) Daha üst düzeyde eğitime (kolej, üniversiteye) hazırlık, 2) Hayatın gerekliliklerini öğretmek. İlk dönem Anadolu'ya gelen misyonerlerin çoğu bu akademilerde okumuş kişilerdir. 1870 yılında Anadolu'da Amerikan Board Heyeti'ne bağlı 233 eğitim kurumu olduğu bilinmektedir. Öğretmen kadrosunda Osmanlı tebaasında olanlar kadar Amerikan Board üyeleri de bulunmaktaydı.

Düşüş ve Değişim

Birinci Dünya Savaşı sırasında ve sonrasında Amerikan Board Okullarının bir kısmı Beyrut, Suriye ve Yunanistan'a taşınmıştır. Temelde Hıristiyan cemaatinin çocuklarına eğitim veren bu kurumların sayısında azalma olmuştur. Hıristiyan cemaatin de zaten Anadolu'yu terk etmeye başladığı dönemdir. Bağlarbaşı kampüsünün Üsküdar Amerikan'a devri de bu dönemde gerçekleşmiştir.

1923 ten sonra 1924 yılında Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile Batı anlayışında laik bir eğitim sistemine geçişten sonra bu okullar “ne ve nasıl yapılabilir”e cevap arama yoluna yöneldiler ve eğitime devam etme kararı aldılar. 1930'larda Milli Eğitim bütün yabancı okullara bir Türk Müdür Yardımcısı bulundurma zorunluluğu getirmiştir.

Zaman içerisinde iki kız (Üsküdar, İzmir) ve iki erkek (Tarsus, Talas) ayakta kalmıştır. En son 1967'de Talas Okulu'da kapanmıştır.

Üsküdar Amerikan Kız Lisesi 1876'da kurulmuş ve bugüne kadar yaklaşık 3300 kişi mezun vermiştir. Okulun ilk Müslüman mezunu olan Semiha Malatyalıoğlu, bu okulda uzun seneler Türk müdür olarak görev yapmıştır. Kendisi anılarından bahsederken, 1926 dan sonra okulda çalışan kadronun yapısında değişiklikler olmaya başladığını bildirmiştir. Ermeni kökenli hocaların yerine de, Amerikalı hocalar ağırlık kazanmıştır. Türk öğrenci sayısı ciddi bir şekilde artış göstermiştir.

Lozan Anlaşması öncesi dönemde, okulda normal bir günün İncil'den bir cümlenin okunması ile başladığı bildirilmektedir. Lise-1'den itibaren üç alanda- ticaret ağırlıklı, yüksek öğrenime hazırlık ve ev idaresi olmak üzere eğitimin yoğunlaştığı belirtilmiştir. 1924'ten sonra Coltage House'da Türk öğretmenler Türk Dili ve Edebiyatı ile Sosyal Bilimler derslerini verirken, Amerikalı hocalar da İngilizce, Fen ve Matematik gibi dersleri vermeye başlamışlardır. 1937 de Türk Müdür Yardımcısı atamaları gerçekleşmiştir.

1968 de Salık Eğitim Vakfı kurulmuştur. Bu vakıf, anlam itibariyle insanları sevmek ve insanlığa hizmet etmeye yöneliktir. Sheppard tarafından Gaziantep'te kurulan Amerikan hastanesi daha sonra bu vakfa devrolmuştur. Sheppard sadece bu hastaneyi kurmakla kalmamış, at üstünde eşi ile birlikte Gaziantep ve yöresine yıllarca hizmet vermiştir. 1990'da karma eğitime başlanmış ve Home Economics dersinin verilmesine de son verilmiştir. Orta hazırlık sınıfına erkek öğrencilerin de alınmasıyla, “Kız Okulu” olma gerçeği ve imajı yıkılmıştır.

Türkiye deki Amerikan okullarından binlerce kişi mezun olmuştur. Yakın çağ tarihimize ve günümüzde, okulların kazandırdığı kurum kimliği ve İngilizce gibi evrensel bir yabancı dile hakim olma olgusu nice başarılı insanların yetişmesine neden ol-

muştur. Günümüzde başarılı iş adamları, sanatçılar, öğretmenler, uzmanlar ve akademisyenler yetişmiştir. Bu okulların öğrencilerine kazandırdığı önemli vasıflardan bazıları, hoşgörü, insanları olduğu gibi kabul etme, demokrasi anlayışı, girişimcilik ve sorumluluk duyguları olduğunu vurgulamak isterim. Örnek bir T.C. vatandaşı olmak ve kendisi, ailesi ve ülkesi adına yüksek sorumluluk anlayışı bu okulların kazandırdığı önemli özelliklerdendir. Nitekim yakın çağ tarihimizde İstanbul'un işgali döneminde ve Kurtuluş Savaşı'nda Anadoluda ve İstanbul'da önemli kadın hareketleri olmuştur. 19 Mayıs Pazartesi günü gerçekleşen Fatih Mitinginde 50 bin kişi toplanmıştır. Ayrıca Sultanahmet ve Kadıköy mitingleri "iğne atsan düşmez" tarzında gerçekleşen toplum hareketleridir. Bu toplantılarda Halide Edip Adivar, Hariciye Nazırı Hulusi Bey'in kızlarından Ümran Hanım (Fransız Okulu mezunu), Neriman ve Perihan Hanım da (Amerikan Kız Koleji mezunları) Asri Kadınlar Cemiyeti ile birlikte Milli Mücadelede rol almış şahıslardır. 19 Mayıs'taki Fatih mitingine İstanbul'da ilk defa bir kadının kürsüye çıktığı gündür. O şöyle demiştir:

"Türkler ve Müslümanlar, bugün kara günümüzdür. Ancak sabahı olmayan gece yoktur. Hanımlar, bugün elimizde top ya da tüfek yok. Amam ondan büyük, ondan kuvvetli bir silahımız var: Hak ve Allah. Top ve tüfek düşer ama Hak ve Allah bakidir." Bu konuşmadan sonra alkışların sonu gelmemiştir.

Kurtuluş savaşının başlamasında bu mitinglerde öncü olan kişiler kadar Türk kadınlarının inancı bu hareketlere ivme sağlamıştır. Toplumunu harekete geçirirken anaların, kızların desteğini alma konusunda örnek bir kadın, kadınların başında Amerikan Okullarından yetişmiş bir Türk kadınına görüyoruz. Belki de o tarihlerde iyi eğitim alma şansına sahip, yüksek özgüveni olan kadınların nispeten daha az olması bu olguda önemli olmuştur.

Kaynaklar

Bilim, Yalçın Cahit, "Türkiye'de Çağdaş Eğitim Tarihi (1734-1876)" Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir, (2002).

Haydaroğlu, Polat İlknur, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar" Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, (1990).

<http://www.ttk.gov.tr/yayinlar/ata.html>.

<http://www.uaa.k12.tr/uaamain.html>

ÜSKÜDAR AMERİKAN KIZ KOLEJİ'NİN KISA TARİHİ

Teyfur Erdoğan*

Giriş

Üsküdar'da bir Amerikan kız mektebi kurulmasına karar verildiği zaman Amerikan misyonu¹ Osmanlı İmparatorluğu'nda 51 yılını doldurmuş bulunuyordu. Osmanlı kızlarının Amerikalılar tarafından eğitilmesine başlanıldı (1830 Beyrut) ise 41 sene olmuştu.² Kızlar için ayrı bir misyon kolunun kurulması ve Home School (ev içi eğitim) formatında okullar açılmasının sebebi hedef kitle olan Osmanlı Ermeni cemaatinin kapalı ve muhafazakar yapısı olmalıdır. 1861 yılında ABD'de, ülke dışına daha planlı kadın misyoner göndermek için Women's Foreign Missionary Society kuruldu. Yine ABD'de Dr. Cyrus Hamlin'in tavsiyesi üzerine Ermenilerden oluşan bir kadın grubu Young Ladies Missionary Society'i kurdu.³

Okulun kuruluşu

Üsküdar Amerikan Kız Koleji'nin kuruluş hikayesi 1867'ye dayanır. İstanbul'da ikamet eden Dr. George W. Wood ve Boston'lu Caroline Borden gibi isimlerin de aralarında bulunduğu bir çalışma grubunu arkasına alan I. American Board'un kuruluşu 1812, Osmanlı'ya gelişi 1820'dir. Albert Howe Lybyer, "America's missionary record in Turkey", *Current history magazine*, Feb. 1924, s. 804. 2 Amerikalıların Osmanlı'daki ilk kız mektebi Beyrut'da 1830'da açıldı. Mustafa Halidi ve Ömer Ferruh, *İslam ülkelerindeki misyonerlik ve emperyalizm*, çev. O. Şekerci, İstanbul 1968, s. 105; Alan ise kuruluş tarihini 1824 olarak vermektedir: Gülbadi Alan, *Osmanlı Devleti'nde Amerikan mis-*

* Arş. Gör., Hacettepe Üniversitesi

¹ American Board'un kuruluşu 1812, Osmanlı'ya gelişi 1820'dir. Albert Howe Lybyer, "America's missionary record in Turkey", *Current History Magazine*, Feb. 1924, s. 804.

² Amerikalıların Osmanlı'daki ilk kız mektebi Beyrut'da 1830'da açıldı. Mustafa Halidi ve Ömer Ferruh, *İslam ülkelerindeki misyonerlik ve emperyalizm*, çev. O. Şekerci, İstanbul 1968, s. 105; Alan ise kuruluş tarihini 1824 olarak vermektedir: Gülbadi Alan, *Osmanlı Devleti'nde Amerikan misyoner okullarının Ermenilere bakışı (1820-1914)*, Y. Lisans tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 1997, s. 148. Misyonun İstanbul'da açtığı ilk kız okulu ise 1832 senesine rastlamaktadır: May Fincanci, *The story of Robert College old and new (1863-1983)*, İstanbul 1983, s. 30. I. Ortaylı, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Amerikan okulları üzerine bazı gözlemler", *Amme İdaresi Dergisi*, 14/3, 1981, s. 87-96.

³ Seçil Akgün, "Amerikalı misyonerlerin Ermeni meselesinde rolü", *Türk Kültürü Araştırmaları Dergisi*, 27/2, 1989, s. 8.

yoner okullarının Ermenilere bakışı (1820-1914), Y. Lisans tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 1997, s. 148. Misyonun İstanbul'da açtığı ilk kız okulu ise 1832 senesine rastlamaktadır: May Fincanci, *The story of Robert College old and new (1863-1983)*, İstanbul 1983, s. 30. İ. Ortaylı, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Amerikan okulları üzerine bazı gözlemler", *Amme İdaresi Dergisi*, 14/3, 1981, s. 87-96. 3 Seçil Akgün, "Amerikalı misyonerlerin Ermeni meselesinde rolü", *Türk Kültürü Araştırmaları Dergisi*, 27/2, 1989, s. 8. Mrs. Bowker, İstanbul'da bir kız okulu kurma fikrini ortaya attığı zaman destek, 1871 yılında eşiyle birlikte Osmanlı topraklarında misyoner istasyonlarında ziyaret gezisinde bulunan ve Türkiye'de erkekler için birçok okul olmasına rağmen kızlar için eğitim imkanlarının halen yetersiz olduğunu gören Amerikan Misyoner Heyeti yabancılar sekreteri Nathaniel G. Clarke'dan geldi.⁴ Bunun üzerine altı Amerikalı kadın, daha önce Laura Farnham⁵ ve Leila Persons adlı iki Amerikalı genç kızın 1870 yılında American Board of Commissioners for Foreign Missions (ABCFM) nezdinde yürüttükleri İstanbul'da kız öğrencilerin devam edebileceği bir okul açma hususundaki faaliyetlerine destek vererek 3000 dolar para yardımında bulundular.⁶

Mekteb, ilk olarak 1871 yılında American Board tarafından Dr. Hamlin'in gayretleriyle Robert College bünyesinde olarak Gedikpaşa'da bir evde kuruldu. Sebebi bu semtin büyük bir Ermeni cemaatini barındırıyor olmasıdır. Ayrıca her zaman işletilemeye de Osmanlı hükümetinin getirdiği kurala göre de Protestan okullarının açılacağı yerde Protestan nüfusun bulunması zorunlu idi.⁷ Okul açılırken güdülen gaye ise okulu sadece civar Ermeni kızları için değil şehrin tüm kadın ve kızları için Hristiyan inançlarının merkezi haline getirmektir.⁸

1872 yılına gelindiğinde Üsküdar Selamsız'da Ermeni mahallesi denen mevkide Vakıf sokağı nihayetinde eski tramvay deposu ile Beyleroğlu tiyatrosunun arkasında, Marko'nun bahçesinin yanında 50.000 dolar altına (=58.000 dolar paraya) sahibi Pişmişzade'den okul için bir arsa satın alındı. Kurulacak okulun arka kapısı da Ekmekçi-başı sokağına açılacaktı.⁹

1873 yılında kampüs yapılanaya kadar yine Üsküdar'da ikibuçuk yıllığına kiralanan bir eve taşındı.¹⁰ Fakat yer olarak niçin "muhafazakar" Üsküdar seçilmiştir? Bunun iki nedeni bulunmaktadır: İlki, Türk hükümetini endişeye sevk edebilecek bu yeni oluşumun biraz gözden irak bir bölgede hayata geçirilme isteği olmalıdır. İkincisi de Üsküdar'ın o dönemde güçlü bir Ermeni cemaatine sahip olmasıdır.

1876 yılında High School/Üsküdar Kız Rüşdiyyesi adı altında yeni yerinde açıldı.

⁴ Marry Mills Patrick, *Bir Boğaziçi macerası. İstanbul Kız Koleji (1871-1924)*, İstanbul 2001, s. 31-32.

⁵ 1866'da Türkiye'de olduğu bilinmektedir. Mehmet Nermi Haskan, *Yüzyıllar boyunca Üsküdar*, İstanbul 2001, c. 2, s. 928.

⁶ Fincanci, *Robert College*, s. 39; Frank Andrews Stone, *Academies for Anatolia*, New York 1984, s. 73-74.

⁷ Nurdan Şafak, Osmanlı arşiv kaynaklarıyla XIX. yüzyılda Osmanlı- Amerikan ilişkileri: Gelişim süreci ve yoğunlaştığı anlar, Y. Lisans tezi, Marmara Üniv. Ortadoğu ve İslam Enstitüsü, Dan. Z. Kurşun, İstanbul 1999, s. 104.

⁸ Caroline Borden, *Constantinople Home*, 1890, John Freely, *A history of Robert College*, İstanbul 2000, c. 1, s. 140'dan.

⁹ Patrick, *Boğaziçi*, s. 32-33; Recep Ülke, İstanbul Amerikan Koleji'nin tarihçesi. Kız ve erkek kısımları, İstanbul 1956, s. 4. Ergin ve Okan hatalı olarak mektebin 1871 yılında doğrudan Üsküdar'da açıldığını yazmaktadır: Kenan Okan, *Türkiye'de yabancı okullar üzerinde bir inceleme*, Ankara 1971, s. 19; Osman Nuri Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, İstanbul 1977, c. 1-2, s. 785.

¹⁰ Patrick, *Boğaziçi*, s. 33.

Genel olarak Osmanlı idaresi ve Amerikan okulları

Osmanlı'nın Avrupa Uyumu içine dahil edildiği 1856'dan sonra hükümet, iç işlerini düzenlemekte görece olarak rahat etti.¹¹ Bu düzenleme sahalarından biri de yabancı okullar meselesidir. Maarif Nezareti, aynı yıl (1856) yayınladığı Maarif Nizamnamesi ile daha önce alınmış olan ruhsatları geçersiz saydığını ve hazırlıklar tamamlanana kadar Maarif Nezareti'nce geçici bir ruhsatname verilmesinin kararlaştırıldığını bildirdi. Bunun üzerine diğer ülkeler gibi Amerika tarafından da protestolar yükseldi ve ilişkiler gerildi.¹² Aslında ilk Amerikan vekilleri, daha sonra elçileri Osmanlı devletinde siyasi entrikalara pek katılmazlardı. Ancak yine de etkileri yadsınamaz derecede önemliydi. Özellikle gördükleri saygı dikkate değerdi.¹³ Bu biraz da ABD'nin, diğer devletlere nazaran Osmanlı yöneticisi gözündeki Osmanlı topraklarına karşı saldırganlıktan uzak tutumuna bağlıdır.

1869 yılına gelindiğinde Osmanlı tarafı bir atak daha yaparak yayınladığı Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nin yabancı mekteplerle ilgili 129. maddesiyle bu okullar üzerindeki denetimini arttırmayı denedi: Bundan sonra yabancı okullarda çalışacak öğretmenlerin diplomalarının Maarif Nezareti'nce tasdik edilmesi gerekiyordu. Ayrıca bu okullarda genel adaba ve Osmanlı Devleti'nin takib ettiği politikalara aykırı eğitim yapılmaması için okutulacak derslerin ve kitapların İstanbul'da Maarif Nezareti'nden, taşrada mahalli maarif idareleri ve valiler tarafından tasdik edilmesi esası getiriliyordu. Aksine hareket eden okul kapatılacaktı.¹⁴ Ancak okul kitaplarının denetimi istenen düzeye ulaşamadı. Örneğin Üsküdar Kız Koleji'nde hala "Türkler tembel ve cahildirler" türünden cümlelerin yer aldığı ders kitapları okutulabiliyordu.¹⁵

Abdülhamid (II.)'in tahta çıkarılmasından sonra hükümetin yabancı okullara karşı daha aktif davrandığı gözlenmektedir. Bu tutum özellikle Abdülhamid'in bu okullar hakkındaki görüşlerinden kaynaklanıyordu. Ona göre "...bizim müsamahamıza karşılık bu mekteplerde dinimize, devletimize karşı nefret öğretiliyor. Maarif Nazırı [Münif Paşa] nın bu husustaki alakasızlığı affedilemez. Belki de harekete geçmek için cesareti yoktur. Fakat her zaman her şeyi benim yalnız başıma yapmam da beklenemez. Vakıa bu mekteplerin hatt-ı hareketine müdahale etmenin her zaman pek kolay olmadığı da bir hakikattir. Pek çok defa bu mektepleri himaye etmek suretiyle kendilerine ehemmiyyet payı çıkararak konsolosların sefirlerin arkasına sığınmaktadırlar".¹⁶ Bu görüşün neticesi her yıl genel imtihan ve mükafat dağıtım törenleri, çeşitli vesilerle yapılan tiyatro, konferans gibi toplantılar ve bunların hazırlıklarının bazen alenen yaver gibi bazen de gizli şekilde izletilmesi ve merasime kimlerin katıldığı, kaç kişinin bulunduğu gibi teferruatlı bilgiler alınması şeklinde tezahür ediyordu.¹⁷ Bu takibat mutad şekilde yapılırken temel iki önlem daha alındı:

¹¹ Teyfur Erdoğan, "1856 Paris Kongresi-1878 Berlin Kongresi Arasında Osmanlı Dış Politikası", *Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç*. Ankara, 15-17 Ekim 1997, Ankara 1999, s. 149-172.

¹² Milli Eğitim Arşivi, no: 114/a; ABCFM arşivi, seri ABC 16/9/3, vol. 21/199; 16/5, vol. 8/79B.

¹³ Patrick, Boğaziçi, s. 24.

¹⁴ 24 Cemaziye'l-evvel 1286/1 Eylül 1869 tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesi için bkz. *Düster*, t. 1, c. 2, s. 184-219.

¹⁵ W.M. Ramsay, *The revolution in Constantinople and Turkey. A diary*, London 1909, s. 183-184.

¹⁶ Orjinalitesi üzerinde şüpheler bulunan Sultan Abdülhamit, *Siyasi hatıratım*, İstanbul 1974, s. 175.

¹⁷ Hazırlığa ve törenin işlenişine aid raporların bir kısmı Üsküdar mutasarrıfı tarafından bir kısmı da jurnalciler tarafından gönderilmiştir. Teferruatlı örnekler için bkz. BOA., Y.PRK.ML, 5 Za 1306, 9/62; Y.PRK.AZJ., 13 B 1318, 41/19; Y.PRK.ZB., 2 Ra 1319, 28/20; 4 Ra 1325, 37/32; Y.PRK.ASK., 4 Ra 1325, 245/94.

İlk olarak 6 Mayıs 1886 tarihinde Mekatib-i Gayr-i Müslime ve Ecnebiyye Müfettişliği kuruldu.¹⁸ Bu dairenin görevi okulları teftiş etmek, tedrisat dışında sözlü ve yazılı olarak ders verilmesine ve telkin yapılmasını engellemek, evvelce ruhsatsız açılan okulları ruhsata bağlamaktı. Ancak teftiş imparatorluğun siyasi zaaflarından dolayı yeterli düzeyde işlettirilemedi. Denetim konusunda sürtüşmeler genellikle okul müdürlerinin müfettişleri okula sokmamak için ellerinden geleni yapmaları ile daha da şiddetlendi. Müfettişlere okullara girmek istiyorlarsa sefarete müracaat etmeleri gerektiği bildirilerek teftişe izin verilmiyordu. Müfettişler okullara girmeyi başarsa bile genellikle müdürlerle görüşmeden ve bilgi alamadan okulları terketmek zorunda kalıyordu.¹⁹ Bizim okulumuzda öğretmenler tek Türk öğrenci olan Gülistan İsmet'i birgün habersiz gelen müfettişlerden korkarak öğretmenler odasına gizler ve kitapları denetimden salim kılmak için de kütübhanenin kapısını kitlerler. Gelen müfettişler bu odayı ve böyle bir okulda bulunabileceğini tahmin etmedikleri kütübhaneyi görmek istemeden okuldan ayrıldılar. Böylelikle tehlike atlatılmıştır.²⁰

İdare tarafından alınan ikinci önlem 16 Aralık 1886 tarihinde Maarif Nazırı Münif Paşa'nın ruhsatsız çalışan okulların müracaat ettikleri takdirde ruhsat alabileceklerini açıklamasıydı. Bunun üzerine Amerikan maslahatgüzarı Pendleton King bütün Amerikan misyonerlerine 1869 Maarif-i Umumiyye Nizamnamesi'nin 129. maddesinden yararlanılması gerektiğini bildirerek derhal mahalli idare amirlerine müracaat edip uyum içinde çalışmalarını bildirir. Ancak birçok okul bu uygulamanın kapitülasyonlarla kazanılmış hakları kısıtladığını ileri sürerek ABD'nin konuya doğrudan müdahale etmesini ister. İlişkiler bir kez daha gerilir. Hatta American Board yetkilileri 1885 yılında ABD başkanı G. Cleveland'a başvurarak Akdeniz'deki Amerikan filusunun İzmir, Selanik ve İstanbul limanlarında misyoner okullarının çalışmalarını kolaylaştırmak maksadıyla bir gösteri yapmasını isterler.²¹

Birkaç yıl sonra 1892 senesinde Abdülhamid bir irade yayınlarak mahalli idarelerden alınan izinle kurulan yabancı okullara ferman verilmeyeceğini ve artık padişahın özel izni olmaksızın yabancı okul açılmayacağını karara bağlar.²² Abdülhamid (II.) yine Protestan okullar hakkında tam bilgiye sahip olmak için raporlar hazırlatıyordu: Zühdü Paşa tarafından padişaha sunulan 1 Ağustos 1893 tarihli rapora göre 392 Protestan ve Amerikan okulundan sadece 51'i ruhsata sahiptir ve denetimleri mümkün olamamaktadır. Buralarda okutulan kitab ve programlar da doğru dürüst bilinmemektedir.²³ Rapor üzerine Osmanlı hükümeti önce 25 Aralık 1893 tarihinde Amerikan sefiri ile mahremane görüşerek Ermenilerden şüpheli olanların çocuklarının Amerikan okullarına alınmamasını ve daha önce girenlerin de ihrac edilmesi talebini bildirdi. Ardın-

¹⁸ Bu müfettişlik Maarif nazırı Münif paşa tarafından Nezaret'e bağlı müstakil bir daire halinde kuruldu ve başına mirmiran rütbesinde Rum cemaatinden bir paşa tayin edildi. BOA., İ., Maarif, no:1459-3.

¹⁹ BOA., YEE., 35/100/102/232, Yahya Akyüz, "Abdülhamit devrinde Protestan okulları ile ilgili orijinal iki belge", *AÜ Eğitim Fakültesi Dergisi*, 3/1-4, 1970, s. 123'den; BOA., Y.PRK.DH., M. 1315, 10/58.

²⁰ Marry Mills Patrick, *Under five sultans*, New York 1930, s. 166.

²¹ Uygur Kocabaşoğlu, *Kendi belgeleriyle Anadolu'daki Amerika* (19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Amerikan misyoner okulları), İstanbul 1989, s. 120-121; Joseph L. Grabill, *Protestant diplomacy and the Near East: missionary influence on American policy 1810-1927*, Minneapolis 1971, s. 40-41; İlknur Polat Haydaroğlu, "Osmanlı İmparatorluğu'nda açılan Amerikan okulları üzerine bir inceleme", *Belleten*, 203, 1989, s. 636.

²² BOA., MV., 10 Ca 1310, 72/54.

²³ BOA., YEE., 35/100/102/232, Akyüz, "Protestan okulları", s. 123'den.

dan 1895 yılında ise bu defa bu kararını açıkca ilan ederek ülkede bulunan tüm Amerikan okullarına “mazanne-i su” (kendisinden ancak fenalık beklenen) kimselerin çocukların alımını yasakladı.²⁴ Kitabların denetimi hususunda da aynı yıl girişimlerde bulunularak, 1863’de kaleme alınan gümrük tezkeresi, bütün yabancı devlet temsilcilerine gönderildi ve bundan böyle gümrüğe gelecek her kitabın bir kopyasının inceleneceği bildirildi. Bu duyuru karşısında ABD, Ekim 1895 tarihinde diğer devletlerle ortak hareket ederek konuya itiraz etti. Ardından Osmanlı hükümetine gönderdiği bir raporda bu duyurunun 1883 tarihli uluslararası antlaşmaya aykırılığından dolayı kararı protesto ettiğini açıkladı. Çünkü ABD pek de haksız olmayarak Osmanlı hükümetinin bu denetim işini etkili ve hızlı bir şekilde yapamayacağından ve gümrükde gecikmelerin olacağından endişe ediyordu. Keza endişelerinde haklı da çıktı. İlişkiler bir kez daha gerildi.²⁵ 1896 yılına gelindiğinde hükümet Vilayat-ı Şahane’de maarif müdirlerinin vezaifini mübeyyin talimat’ı yayınlamaya (m. 51) yabancı okulları senede en az üç kez teftiş tabi tutacağını duyurdu. Ancak okulun mensub olduğu devletin konsolosunun veya onun adamının hazır bulunmadığı durumlarda bu teftişler gerçekleştirilemeyecekti.²⁶ Tüm bu uyarılara karşın Amerikan okullarının bir çoğunun ruhsat alma işini ağırdan aldıkları ve 20.yy.ın başlarına kadar müracaat etmedikleri bilinmektedir.²⁷

Ardından 1902 yılının Ocak ayında başkan Th. Roosevelt Osmanlı hükümetinin baskılarından okulları masun kılmak için sefiri Leishman’ın vasıtasıyla Abdülhamid (II.) e bir ultiaton göndererek “...okul ve ruhani kuruluşların serbestçe hareket etmesi, II. Abdülhamid’in bu hususta kendini muhatab almasını” istedi. Abdülhamid 3 Şubat 1902 tarihli cevabında

“Amerikan okullarının yoğun ve zararlı faaliyetlerde bulduklarını, konunun ABD elçisi²⁸ ile Osmanlı hariciyye nazırı arasında görüşülebileceğini” belirtti.²⁹

Abdülhamid devri sona erip İttihad ve Terakki iktidara geçtiği zaman Amerikan okullarına daha bir müsamaha ile yaklaşılmaya başlandı. Türk çocukları İttihad ve Terakki döneminde Amerikan okullarına bizzat hükümet izniyle kaydediliyordu. Hatta mesela 1909-10 öğretim yılında Türk kızlarının Üsküdar Amerikan Kız Koleji’nde okuyabilmesi için gereken mali yardımı hükümet bizzat yaptı. Okuyacak olan Daru’l-muallimat mezunu 5 kızı seçme görevi de Halide Edib’e verildi. Bu kızlar mezuniyetten sonra 5’er yıl Türk okullarında öğretmenlik yapacaklarına dair birer sened imzaladılar.³⁰ 8 Eylül 1914 tarihinde ise kapitülasyonlar kaldırılarak yabancıların devletlerarası

²⁴ BOA., Y.PRK.HR., 16 C 1311, 18/32; A.MKT.MHM., 29 S 1312, 701/2. Ancak bu karara ne kadar uyulduğunu bilmiyoruz.

²⁵ İlkur Polat Haydaroglu, *Osmanlı İmparatorluğu’nda yabancı okullar*, Ankara 1993, s. 21-24.

²⁶ BOA., YEE., 9 Cemaziye’l-evvel 1284/8 Eylül 1867, 33/1407/73/91; Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiyye, İstanbul 1316, s. 136-156. Teftiş esnasında konsolosluktan birinin hazır bulunmasının hukuki geçerliği tartışmaları için bkz. Betül Başaran, *Reinterpreting American missionary presence in the Ottoman Empire: American schools and the evolution of Ottoman educational policies (1820-1908)*, Master Thesis, Bilkent Üniversitesi, Ankara 1997, s. 68.

²⁷ American National Archives, Despatches of U.S. Ministers to Turkey, M 46/47/23, 16 Aralık 1886 tarihli maslahatgüzar tamimi; Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiyye, İstanbul 1318, s. 1387.

²⁸ ABD ortaelçiliği 1908 yılında sonradan ilk büyükelçi olacak John. G. Leishman’ın çabalarıyla elçiliğe dönüştürüldü. Patrick, Boğaziçi, s. 25.

²⁹ Erol Kırşehirlioglu, *Türkiye’de misyoner faaliyetleri*, İstanbul 1963, s. 154-156.

³⁰ Müdire Patrick’in 1 Ekim 1909 tarihinde Samuel Darling nezdinde Mütevelli Heyeti’ne yazdığı mektubdan. Metin için bkz. Freely, Robert College, c. 1, s. 198; Ülke, İstanbul Amerikan Koleji, s. 6.

hukuka tabi olmaları prensibi kabul edildi. Bu arada yayınlanan Memalik-i Osmaniye'de bulunan ecanibin hukuk ve vezaifi kanunu'nun 27. maddesinde fermanlı ve ruhsatlı bütün yabancı okulların bazı hükümlere bağlanmasını kayıd altına aldı: A) Türkçe, Türkiye tarihi ve coğrafyası Türkçe okutulacak, okulun programı Nezaret'e verilecek, Nezaret bu programa göre okulun derecesini belirleyecek ve diplomasını geçerli sayacak; B) Yabancı okullarda okutulan kitapların künyeleri ve birer nüshaları Nezaret'e sunulacak; C) Okulun mensub olduğu din ve mezhebin o dinden olmayan çocuklara telkin edilmesi ve bunların dua ve ayinlerde bulundurulmasının yasaklanacak (aşağıda görüleceği üzere bu durum hükümet tarafından bilinen ama müdahale edilemeyen bir konudur); D) Sınavlarda Maarif idarelerinden memurlar gönderilecek; E) Türkçe öğretmenleri Maarif Nezaretinden ehliyetnameli olacaklar; F) Bu okullardaki memurların listesi bildirilecek, diplomalar ve ehliyetnameler Nezaret'e gönderilecek; G) Eğitim ve sağlık müfettişleri her zaman kabul edilecek, istedikleri tüm bilgiler kendilerine verilecek; H) Bu kararlara uymayan okullar kapatılacaktır.³¹ Bunun üzerine okulların geleceği hususunda endişeye kapılan Amerikan büyükelçisi H. Morgenthau, Robert College'da 1 Ekim 1914 tarihinde Enver Paşa ile bir görüşme yaptı. Enver Paşa, Amerikalılara ve Amerikan müesseselerine düşmanca bir tavır takınmadıklarını aksine kapitülasyonlar kalkarsa Türk çocuklarının da bu okullarda okuma imkanı kazanabileceklerini söyledi. O gün ayrıca Enver Paşa'nın kardeşi, şeyhülislamın iki oğlu ve şehremininin oğlu için yaşları küçük olduğundan tahsis edilen hususi sınıfın açılışında bulundu.³² Gerçekten de kapitülasyonların kaldırılması Amerikan okullarını hiçbir şekilde etkilemedi. Ne bu okulların bir kısmı kapatıldı ne de ders programlarına karışıldı.

Bu kanunun ardından 1915 yılında Mekatib-i hususiye talimatnamesi yayımlandı. Bu talimatname ile devlet I. Dünya savaşının başlaması sebebiyle etkisiz kalan kontrol alanını etkinleştirmek istedi. Bu talimatnamenin 6. maddesinde "Türkçe'den başka lisanla tedrisat yapan hususi mekteplerde Türkçe'nin, Türkiye tarih ve coğrafyasının Türkçe olarak Türk öğretmenler tarafından okutulması mecburidir", 10. maddesinde ise "özel mektepler buldukları yerin en büyük mülkiye memurları ve maarif müdür ve müfettişleriyle, sıhhiye müfettişlerinin nezaret ve teftişine tabidir" denerek önceki teşebbüslere güç verilmeye çalışıldı.³³

Savaş esnasında İstanbul'daki İngiliz, Fransız, İtalyan ve Rus okulları kapatıldı, Alman, Avusturya ve İran okullarına dokunulmadı.³⁴ Amerika Nisan 1917'de Almanya'ya karşı savaş ilan etmesine ve 20 Nisan 1917 tarihinde Osmanlı ile diplomatik ilişkilerini kesmesine rağmen onun Osmanlı'daki okulları açık kaldı. Bunun sebebi Amerikalıların Osmanlı idaresi tarafından tarihsel hasım olarak algılanmaması olmalıdır. Ancak diplomatik münasebetlerin kesilmesi üzerine Amerikan haklarını bu arada okullarını koruma görevini İsveç sefaretine üstlendi.³⁵

³¹ Nevzad Ayas, *Türkiye Cumhuriyeti millî eğitimi (kuruluşlar ve tarihçeler)*, Ankara 1948, s. 694.

³² M. Hidayet Vahapoğlu, *Osmanlıdan günümüze azınlık ve yabancı okulları (yönetimleri açısından)*, Ankara 1990, s. 48; Evening Star, 12 September 1914, s. 4 Mine Erol, *Birinci Dünya Savaşı arifesinde Amerika'nın Türkiye'ye karşı tutumu*, Ankara 1976, s. 53'den.

³³ Mekatib-i Hususiye Talimatnamesi, İstanbul 1337, s. 2.

³⁴ Nejdet Sevinç, *Ajan okulları*, İstanbul 1975, s. 83-84; Kırşehirlioğlu, *Misyoner faaliyetleri*, s. 37-38; Haydaroğlu, "Amerikan okulları", s. 650-652; Seçil Akgün, "Kendi kaynaklarından Amerikalı misyonerlerin Türk sosyal yaşamına etkisi (1820-1914)", *X. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, V, 1986, s. 2128-2129.

³⁵ Orhan Köprülü, "Tarihte Türk-Amerikan münasebetleri", *Belleten*, 51/200, 1987, s. 941.

Kız Koleji'nin tarihi gelişimi

Okul ilk zamanlar Constantinople Home veya Home School olarak anılıyordu ve rüşdiyye (ortadereceli bir okul) iken, gayriresmi yeni müdire Mary Mills Patrick'in 1888-1889 yılları arasında Amerika'ya giderek okul idare heyeti azalarından Caroline Borden, Pauline Durant, Alice Freeman Palmer ve Kate Pond Williams'in desteği sonucu 18 Şubat 1890 tarihinde Massachusetts Commonwealth (Eyaleti) Senatosu, okulu Woman's Board of Missions of the Congregational Church (WBM) teşkilatının kontrolü altına soktu ve dört sınıf ilavesiyle hedeflenen kolej olması müsaadesini ve bu gelişimi kayıd altına alan kuruluş sözleşmesini onayladı. Bu girişim sonucu yardım olarak 98.000 dolar toplandı. Okul bundan sonra American College for Girls at Constantinople adını aldı. Bu haberi okul görevlileri kalabalık bir yemekle aynı akşam kutladılar.³⁶ Osmanlı idaresi ise kolejin vergi meselesi işine (mukataa-yı zemine bağlanmasını) 1891'de başlayıp 1894'de tamamladı ve bir sene sonra 19 Mart 1895 tarihinde koleji resmen tanıdı ve vergiden muaf tuttu.³⁷

1892 yılında profesör Dodd'un girişimiyle bir Öğrenci Yönetim Derneği kuruldu. Bu dernek öğrenci eylemlerinde bağımsızlık, Türkiye'de ve Balkanlarda birçok kadının oy kullanma hakkı için hazırlayıcı roller oynadı.³⁸

Okul 1890'da kolej haline gelse de maddi açıdan halen bağımsız değildir. Çünkü okulun geliri American Board'un istekleriyle sınırlıydı.³⁹ Okul hakkında stratejik ve taktik kararlar American Board ve Woman's Board of Missions (W B M) ve WBM'nin temsilcilerinin yaptığı yıllık toplantılarda alınıyordu.⁴⁰ Okulun fiili idaresi ve derslerin düzenli yürütülmesi ise yönetim kurulu=mütevelli heyeti (board of managers) tarafından üstlenilmişti. Yönetim kurulunda başlangıçta ağırlık misyonerlerde idi. Ancak yerli halkın okula yaptığı mali destek ve yerli unsurun gücünün artmasıyla okul idaresindeki söz hakkı da tedrici olarak yerli unsura kaydı.⁴¹ Ancak bu gelişim beraberinde okulun eğitim politikasında dünyevileşmeyi doğurmadı.

Müdire Mary Mills Patrick'in esas hedefi okulu Board teşkilatından ayırmaktı. New York'da bulunan müdire Patrick ve Caroline Borden'in çabaları sonucu koleji bağımsızlığa taşıyacak kolejle resmi bağlantısı olmayan ve etkili isimlerden oluşan bir Danışma Komitesi kuruldu. Komite'nin başarısı İlahiyat Fakülteleri Birliği başkanı Dr. Charles Cuthbert Hall'in komite başkanlığını kabul etmesi ile arttı.⁴² Massachusetts Eyalet Senatosu 20 Mart 1908 tarihinde ikinci bir onayla okulu hem Woman's Board of Missions (WBM)'dan hem de American Board'dan bağımsız hale getirdi. Osmanlı'daki Amerikan okullarının bağımsızlık hareketi, önce Robert College ile başladı. Üçüncü bağımsız kolej ise Suriye Protestan Koleji'dir.⁴³ Müdire Patrick'e göre buradaki amaç mali yardımları arttırmaktır. Çünkü Board iki yönden kolejin istenen gelişimine engel oluyordu: 1.

³⁶ Patrick, *five sultans*, s. 174-175; Grabill'e göre Rockefeller 150 bin dolar bağışta bulunmuştur. Grabill, *Protestant diplomacy*, s. 29; Freely, *Robert College*, c. 1, s. 140, 148.

³⁷ BOA., Y.PRK.MF, 5 C 1309, 2/26; Y.PRK.TŞE., 1 B 1312, 4/13; Patrick, *Boğaziçi*, s. 138; Müdire Patrick'in padişaha muafiyet talebini havi mektubu için bkz. Y.PRK.MF, 6 Ş. 1312, 3/36.

³⁸ Patrick, *Boğaziçi*, s. 68.

³⁹ Patrick, *Boğaziçi*, s. 74.

⁴⁰ Kocabaşoğlu, *Anadolu'daki Amerika*, s. 165-166.

⁴¹ Vahapoğlu, *Azınlık ve Yabancı Okulları*, s. 74.

⁴² Komite üyeleri için bkz. Patrick, *Boğaziçi*, s. 78-79.

⁴³ Grabill, *Protestant diplomacy*, s. 28-30, 35.

Board azalarının dünyadaki gelişmeler karşısındaki muhafazakarlığı ve 2. Board kontrolü altında mali genişlemenin imkansızlığı.⁴⁴ Ancak Robert College müdürü Caleb Gates bu görüşe katılmamaktadır. Ona göre bu eğitim müesseselerinin eğitim ile dini birbirinden ayrı görme eğiliminden kaynaklanmaktadır ve kendisi Hristiyanlığı yaymak için kurulan bu okulun bağımsızlık talebinden endişe etmektedir. Müdire Patrick bağımsızlık konusunda çok daha olumsuz görüşleri havi başka birçok mektub daha aldı. Mektublarda genellikle okulun ruhani, muhafazakar Protestan karakterini yitireceği endişeleri dile getirilmektedir.⁴⁵ Ancak misyoner teşkilatı ilerleyen yıllarda okulun kendi kendine yetebilen bir mali yapı haline dönüşmesini kabul etmek zorunda kaldı. Buradaki esas amil 1890'lı yıllarda ABD'de yaşanan mali depresyondur. Bu mali sıkıntı yüzünden bağışlar azalmış ve 1897 yılında American Board bütçesi 45.000 dolar açık vermiştir.⁴⁶

Müdire Patrick American Board'dan okulu ayırabildikten sonra bir an endişeleri haklı çıkarıyormuşçasına daha rahat hareket etmeye başladı. İstanbul'da bisikletle ilk defa sokağa çıkan kadın ünvanını kazandı. Onun bu davranışları kadın-erkek ilişkilerinde çekingenlik yaşayan İstanbullu Hristiyan kız öğrencileri bile şaşkına çeviriyordu.⁴⁷ Patrick'in bu tutumuna rağmen personelin yapısına ve müfredata bakıldığında okulun daha sonraki yıllarda da hala Board ile olan fikir birliğinin devam ettiği gözlenmektedir: Personel mutaassıbtır ve gözüpek misyonerleri mobilize eden Student Volunteer Movement ve çeşitli kiliselerden devşirilmektedir.⁴⁸ Ayrıca okulun dekanının (Fensham) da tamamen Hristiyan öğretisinde hareket ettiği ve okula Hristiyan misyonunu hakim kılmak istediği bilinmektedir.⁴⁹ Müdire Patrick de 1904 yılında okulun American Board'dan bağımsızlaşmasından önce kulis yaparken yazdığı mektublarından birinde Kız Koleji'nin o güne kadar yetiştirdiği misyonerlerden gayet memnun kaldığını, bağımsızlıktan sonra da buna ters bir uygulama içine girmeyeceklerini belirtiyordu.⁵⁰ Bağımsızlığın kazanılmasından 1 yıl sonra Türk öğrencilere Hristiyan dininin öğretilmesi sorunu üzerine yazdığı 31 Mart 1909 tarihli bir başka mektubunda Patrick, yine "Türk öğrencilere Hristiyan din dersi aykırı (repugnant) gelse de Kolej Hristiyan temelli kalacaktır ve Müslüman öğrencilerin erkekler tarafından idare edilen Pazar ayını hariç hertürlü Hristiyan dini faaliyete katılması mecburidir. Bu noktada ödün verirsek ileride yavaş yavaş başka isteklerle karşılaşırız ve okulu islami sistem içinde buluruz" demektedir. Bir hafta sonraki bir başka mektubunda da Patrick, "Müslüman öğrencileri Pazar ayininden muaf tutmasını dini inançları sebebiyle değil, karşı cins ve adetler

⁴⁴ Patrick, *Boğaziçi*, s. 80; Fincanci, *Robert College*, s. 46.

⁴⁵ Caleb Gates'in, Kız Koleji'nin bağımsızlaşması hususunda Miss Stanwood'a yazdığı 1 Mayıs 1901 tarihli mektub, Robert Thomson'un Patrick'e yazdığı 27 Ağustos 1904 tarihli mektub ve cevabı için bkz. Freely, *Robert College*, c. 1, s. 191-192.

⁴⁶ Kocabaşoğlu, *Anadolu'daki Amerika*, s. 129-130, 167.

⁴⁷ Grabill, *Protestant diplomacy*, s. 25.

⁴⁸ R.L. Daniel, *American philanthropy in the Near East 1820-1960*, Athens, 1970, s. 73; Grabill, *Protestant diplomacy*, s. 283.

⁴⁹ Halide Edib Adivar, *Mor Salkımlı Ev*, Özgür Yay. 2. Baskı, İstanbul 1998, s. 126.

⁵⁰ Patrick'in Bulgaristan'daki Amerikalı misyoner Robert Thomson'a 6 Eylül 1904 tarihli mektubu için bkz. Freely, *Robert College*, c. 1, s. 192. Yine Patrick anılarını kaleme aldığı *Under five sultans* adlı eserinde yapılan bir mütevelli toplantısında kendisinin Boston'daki Misyon ile okulun fikri bağlantısının olmadığını kendinin bir eğitimci olduğunu ve herhangi bir şekilde tarikatçı bir dini temsil etmediğini yazıyor.

dolayısıyla olduğunu, ancak bu kızlara yine de bazı öğretiler vasıtasıyla Pazar günleri hususi ayinler yaptırıldığını, kızların bir kısmının kendiliğinden bir iki hafta içinde erkekler tarafından yapılan genel Pazar ayinlerine katıldığını” yazmaktadır.⁵¹ Patrick için bir değerlendirme yapılacak olursa belki onun “feminist bir protestan” olduğu söylenebilir. Çünkü o, Müslüman kızların Pazar ayininden erkeklerin yönetiminde olduğu için kaçtığı sanarak, onları kadınların yaptığı ayine mecbur tutmuştur. Oysa Müslüman kızların esas rahatsızlığı ayinden kaynaklanmalıdır ki diğer çocuklardan farklı görünmenin verdiği rahatsızlığı üzerlerinden atmak için onlar erkekler tarafından yürütülen genel ayine katılmayı daha uygun görmüşlerdir.

Müdire Patrick, kolejin ilk mezunlarını 1891 yılında vermesini bahane ederek, Haziran ayında Barton Hall’da yapılan törende okulun aldığı yeni şekli ve derecesini davetlilere izah etme fırsatını buldu. Davetliler arasında Abdülhamid (II.)’in bir temsilcisi, Amerika sefiri ve bu merasim için Amerika’dan gelen Caroline Borden da bulunuyordu. Borden burada öğrencilerden gördüğü büyük alaka üzerine bir Mezunlar Cemiyeti kurdu ve en gayretli mutemedlerden biri oldu. Okulun çok çeşitli milletlerden gelen öğrencilerinin mensub olduğu bu Cemiyet’in merkezi İstanbul’da idi ve başkanı Mebrouke Ahsen’di. Sofya’da 400 üyeli ve başkanı Sonya Kraeva olan bir kol bulunuyordu. Atina’da başkanlığını Despina Michaelides’in yaptığı hızla büyüyen bir kola vardı. 4. kol ise New York’daydı ve başkanı Electra Theocharides’di. Filibe ve İzmir’de de şubeleri bulunuyordu.⁵²

1912 yılında Balkan harbi esnasında Osmanlı devletinin Bulgaristan ile savaşının Kolej’in Bulgar talebeleri üzerine tesirlerinden endişelenen Amerikan elçisi Rockhill, bir infial karşısında kolejin müdafaa gücünden şüphe ederek, Amerikalı bir subayı Üsküdar mutasarrıflığının okulu korumak için ne gibi tedbirler aldığı rapor etmesi için mutasarrıflık nezdine gönderdi. Rapor neticesi müdafaa hususunda hem hükümetin hem de okulun olanaklarının yetersiz olduğunu görünce müdire Patrick’den okulu kapatarak Bulgar öğrencileri Arnavudköy’deki Hazırlık Bölümü’nün olduğu binaya göndermesini ve öğretmenlerin kendi idaresi altına bırakılmasını istedi. Bunun üzerine sayıları 60’ı bulan Bulgar ve Rum öğrenci Arnavudköy’de satın alınan Musurus Paşa konağına gönderildi. Rockhill daha sonra öğretmenlerin Üsküdar’ı terkederek Arnavudköy’e gelmelerinin, hem okul içinde paniğe sebep olacağı hem de okulu korumak için ellerinden geleni yapacaklarını vaadeden hükümet görevlilerini rahatsız edebileceği için vazgeçti. Böylelikle okul bu yıllarda açık kalabildi. Ancak kapıda artık iki Amerikan denizci nöbet tutuyordu. Yalnız bu hadisenin hemen akabinde Osmanlı hükümetinin emriyle koleraya karşı mücadele yüzünden tüm okullar kapatıldı. Kolej ancak 2 hafta sonra Aralık 1912 başında yeniden açılabilirdi.⁵³

Okulun kadrosu ve tedrisatı

Okulun ilk müdiresi Gedikpaşa’da Julia A. Rappleye (1871- 1875)’dir. Rappleye 1874-1875 öğretim yılı sonunda yönetim anlayışının mütevellî azaları ile uyuşmaması üzerine istifa ederek ABD’ye döndü. Üsküdar’da ise Kate Pond Williams müdire oldu

⁵¹ Mektuplar için bkz. Freely, *Robert College*, c. 1, s. 197-198.

⁵² Patrick, *Boğaziçi*, s. 66-68; Patrick, *five sultans*, s. 175; Stone, *Academias for Anatolia*, s. 81; Haskan, *Üsküdar*, c. 2, s. 928.

⁵³ Müdire Patrick’in Caroline Borden’a yazdığı 22 Kasım 1912 tarihli ve Samuel Darling’e yazdığı 7 Kasım, 20 Kasım ve 3 Aralık 1912 tarihli mektuplar için bkz. Freely, *Robert College*, c. 1, s. 200-202.

(1875-1883). Williams misyon faaliyetlerine 1864'de Harput'ta başlamış, Kasım 1875'de okulun başına geçmek için gelmiştir. Yanında müdür yardımcısı olarak Ellen C. Parsons vardır. Williams da 1883 yılında yedi buçuk sene hizmet ettikten sonra okuldan ayrıldı. Ardından 1883 senesinde Mary Mills Patrick ve Cyrus Hamlin'in kızı Clara Hamlin gayriresmi olarak müdür yardımcılığına atandılar (1883-1889). Gayriresmi olmasının sebebi okulun mütevellisinin okul dışından birini müdire olarak görevlendirmek istemesi, ancak uygun adayı bir türlü bulamaması idi. Gayriresmi olarak Patrick bu görevi 1889 yılına kadar yürüttü ve 1890 yılında resmiyeti onaylandı.⁵⁴

25 yaşındaki Patrick çok iyi Ermenice, Fransızca, Almanca, Yunanca ve Türkçe bilen ve 1871'den beri Erzurum ve İstanbul'da faaliyetlerinde bir hayli tecrübe kazanmış güçlü bir misyonerdir. Müdüreligi esnasında yaz tatillerinde Heidelberg, Leipzig, Münih, Paris ve Bolonya ve Zürih'de üniversitelere devam ederek burada modern psikoloji ve çeşitli derslere katıldı ve nihayetinde İsviçre Bern Üniversitesi'nde bir Alman yahudisi olan Dr. Ludwig Stein denetiminde Yunanca ve felsefe doktorası yaptı. "Sextus empiricus and Greek scepticism" başlıklı tezini 1897'de sundu.⁵⁵ Ludwig Stein, Almanya'da persona non grata ilan edildikten yıllar sonra I. Dünya savaşı esnasında İstanbul'a geldi ve okulu ziyaret ederek dini tolerans konusunda Pazar ayininde bir konuşma yaptı. Fransızca yaptığı konuşmasında "Ben bir Yahudi'yim. Müslüman bir ülkede, Protestan mezhebine mensub Hristiyan bir kolejde, düşmanımın lisanıyla dini tolerans konusunda konuşuyorum" diyerek söze başlıyordu.⁵⁶ 1888-89 öğretim yılı başında Clara Hamlin, 9 yıl bu okulda çalıştıktan sonra Amerikalı diğer bir misyoner olan Lucius Lee ile evlenerek okuldan ayrıldı. Mary Patrick okulun koleje tedavülünden sonra da müdirelik görevini 74 yaşına yani 1924 yılına kadar sürdürdü (1890-1924). 1890 yılında Florence A. Fensham kolejin ilk dekanı olarak atandı ve bu görevde 14 yıl kaldı.⁵⁷ Müdire Patrick 1907-1908 ve 1908-1909 yıllarını ABD'de geçirdi. İkinci yılda Dr. Roxanna H. Vivian vekillik yaptı. Jön Türk devrimi olduğunda Vivian Rus diplomatı başkonsolos Ponafidine'e başvurarak okulu koruma altına aldırdı.⁵⁸

Tedrisat okul Gedikpaşa'da açıldığı tarihten 1876 yılına kadar Ermenice ve bazı dersler için İngilizce'dir. Derslerin Ermenice yapılması 6 aylık bir süre için hedeflenmiş olmasına rağmen daha sonra bu süre uzatılmıştır. İmtihanlar yerel adete uygun olarak sözlü yapılıyordu.⁵⁹ İlk başlarda sağlık bilgisi ve sosyal yönleri geliştirmeyi hedefleyen okul daha sonraları pratik bilgiler kazandıran bir havaya büründü. Clara Cathrine Pond Williams'ın çabalarıyla daha sonra tedrisat tamamen İngilizce'ye döndürüldü. Keza kızlara hedeflenen kimliği kazandırmak için tedrisatın İngilizce olması gerekiyordu. İngilizce ve Ermenice'nin yanısıra Bulgarca, Fransızca, Almanca, Rumca ve Türkçe de okutulan lisanlar arasındaydı.⁶⁰ Okulda haftada iki saat de İncil dersi vardı ve bu ders sınavlarda barajdı.⁶¹

⁵⁴ Patrick, *Boğaziçi*, s. 34, 36, 66; Patrick, *five sultans*, s. 167. 55 Tezi kitab olarak Londra 1899 yılında yayınlandı: Freely, *Robert College*, c. 1, s. 153.

⁵⁶ Patrick, *five sultans*, s. 183.

⁵⁷ Patrick, *five sultans*, s. 175, 182; Mary Mills Patrick, *The First Annual Report of the American College for Girls*, July 1889, Freely, *Robert College*, c. 1, s. 149'dan; Fincanci, *Robert College*, s. 41, 43.

⁵⁸ Patrick, *Boğaziçi*, s. 75. Rus konsolosuna başvurma sebebini açıklayan bir kayda rastlamadım.

⁵⁹ Patrick, *five sultans*, s. 128.

⁶⁰ Ülke, *İstanbul Amerikan Koleji*, s. 4; Fincanci, *Robert College*, s. 41; Stone, *Academias for Anatolia*, s. 74.

⁶¹ "Ecnebi mektebler", *Köylü*, 13 Kasım 1910; Adivar, *Mor Salkımlı Ev*, s. 101.

1886'da ayrı bir Rumca bölümü müfredata eklendi. 1890'dan itibaren dördü ilk ve dördü de ikinci devre olmak üzere kolejde 8 sınıf öğretime başlar. Bunun yanında hazırlık sınıfları da vardır. İlk kısma ilkokul, ikinci kısma ise ortaokul mezunları girebilirdi.⁶²

Okul, 1893 yılında Chicago'da yapılan Colembia International sergisine iştirak ederek bir bronz madalya ve bir de muvaffakiyet belgesi kazandı. Bu başarıdan sonra diploması, Latince'ye öncelik veren Londra Üniversitesi hariç bütün Avrupa üniversitelerinde muteber kabul edildi.⁶³

1897 senesinde okulda biri Amerikalı diğeri Osmanlı iki müdire ve 13 muallime bulunuyordu.⁶⁴

Yeni müteveli heyetinin ilk resmi toplantısı Grace H. Dodge başkanlığında 2 Nisan 1908 tarihinde Boston'da yapıldı.⁶⁵

Okulun kuralları

Okulun en önemli ve değişmez kuralı müdürün Amerikalı olmasıdır.⁶⁶ Kuruluş kanununa göre Osmanlı tebasından kimse koleje öğretim üyesi olamazdı ve idare heyetinde bulunamazdı.⁶⁷

Yukarıda bahsedilen mali kriz öğrencilerden alınan harçların miktarındaki artışa da yansdı. İlk başlarda verdikleri eğitimi Hristiyan halk arasında cazib kılmak için harç miktarı düşük tutulmuştu. Örneğin 1875 yılında yatılı öğrenciler için yıllık harç 132 dolar, geri kalanlar için 35 dolardı. Daha sonra 1900 yılında harçlar 176 dolara yükseltildi. Ancak öğrenci talebinin azalmasından sonra 154 dolara indirildi. Fakat giderek harc miktarı arttı. Eğitime olan talep o derece yükselmişti ki çok hızlı ücret artışına karşın öğrenci sayısında eksilme olmadığı gibi artış dahi kaydediliyordu.⁶⁸ 1896 yılında Okulun güvenliğinin sağlanması için Hırvat muhafızların sayısı artırıldı ve bu da bütceyi zorlayıcı bir uygulama oldu. Barton Hall'ün 1905'de yanması da okulun başka başka fonlara olan ihtiyacını arttırdı.⁶⁹ Patrick yeni yardımlar bulmak için New York'a gittiğinde Bayan Henry Woods'dan 58.000 dolarlık, 1907-1909 yılları arasında Boston'lu Helen Gould Shepard'dan 210.000 dolarlık yardım topladı. Bu paralar Gould Hall ve Henry Woods Hall için harcanacaktı. Olivia Samuel Stokes'dan da Mitchel Hall isimli yemekhanenin yapımı için 100.000 dolar bağış alındı. Miss Russell Sage'dan sağlanan 100.000 dolar ile de Russell Sage Hall yapıldı. Ayrıca bu yıllarda New York'da 500 ila 1000 dolar arasında üyelik aidatıyla katkıda buldukları Kolej Yardım Derneği kuruldu. Ancak okul halen mali bakımdan American Board'a bağlıydı.⁷⁰

⁶² Necmettin Tozlu, *Kültür ve eğitim tarihimizde yabancı okullar*, Ankara 1991, s. 133.

⁶³ Ülke, *Istanbul Amerikan Koleji*, s. 5.

⁶⁴ BOA., Y.PRK.DH., M. 1315, 10/58.

⁶⁵ Ayrıntılar için bkz. Patrick, *Boğaziçi*, s. 81-83.

⁶⁶ Haskan, *Üsküdar*, c. 2, s. 929.

⁶⁷ Tozlu, *Yabancı okullar*, s. 133. Bunun doğruluğu çok şüphelidir. Çünkü daha sonraları okulda bazı müslim ve gayrimüslim Osmanlı tebasından hocalar ders vermiştir.

⁶⁸ Patrick, *Boğaziçi*, s. 37; Mary Mills Patrick, *The annual report for 1902-03*, Freely, *Robert College*, c. 1, s. 191'den; İlhan Tekeli, Selim İlkin, *Osmanlı İmparatorluğu'nda eğitim ve bilgi üretim sisteminin oluşumu ve dönüşümü*, Ankara 1993, s. 115.

⁶⁹ Mary Mills Patrick, *The report of the president for the seventh academic year of College*. 1896-97, Freely, *Robert College*, c. 1, s. 152'den.

⁷⁰ Patrick, *Boğaziçi*, s. 74, 76-77.

Mali krizin bir başka sonucu da okulun New England tipi, yani endüstrinin gereklerine ve doğmakta olan yeni hayat biçimine uygun bir eğitime ağırlık vermeye başlaması oldu.⁷¹

Öğrenci sayısı ve profili⁷²

	Mevcut	Mezun sayısı
1871 (Gedikpaşa)	3	
1874-75	40	2 (ilk mezunlar)
1875-76 (Üsküdar dönemi başladı)	36 (18 yatılı)	2 sınıf, 14.06.1876 yeni binada ilk diploma töreni
1876-77		Yok
1877-78		2 (hepsi Ermeni)
1878-79	Başkalarının yanında 2 Bulgar	Yok
1879-80	Başkalarının yanında 10 Bulgar	5 (hepsi Ermeni)
1880-81	Başkalarının yanında 22 Bulgar	Yok
1881-82		5 (4 Ermeni, 1 Bulgar)
1882-83		3 (1 Ermeni, 1 Bulgar, 1 Danimarkalı)
1883-84		5
1884-85		7
1885-86		10
1886-87		10 (1 İngiliz)
1887-88		10 (1'i Rum. İlk Rum kızı)
1888-89 ⁷³	103 (63'ü yatılı) (42 Ermeni, 16 Rum, 13 Bulgar, 12 İngiliz, 9 Yahudi, 7 Amerikan, 2 Türk, 1 Arnavud ve 1 Fransız)	8 (1'i Bulgar, 1'i Rum, 5'i Ermeni, 1'i İngiliz)
1889-90		5 (1 Türk)
1890-91	107	7
1891-92 ⁷⁴	137 (51 Ermeni, 29 Bulgar, 22 Rum, 14 İngiliz, 10 Amerikalı, 6 Yahudi, 4 Türk, 1 Fransız)	5
1892-93 ⁷⁵	147	7

⁷¹ Kocabaşoğlu, *Anadolu'daki Amerika*, s. 120.

⁷² Tablo genel olarak şu eserlere dayanılarak yapıldı, özel olanlar ayrıca gösterildi: Patrick, *Boğaziçi*, s. 31, 34, 37-39 ve Patrick'in raporları, *The report of 1896-97; The report of the president of 1900-01; The annual report of the Girls College for the academic year 1901-02; The annual report for 1902-03; The annual report for 1905-06*, Freely, *Robert College*, c. 1, s. 146-147, 152-153, 187, 190-191- 196, 204'den.

⁷³ BOA., Y.PRK.ML., 5 Za 1306, 9/62.

⁷⁴ Fincancı, *Robert College*, s. 43; Stone, *Academies for Anatolia*, s. 74; Kocabaşoğlu, *Anadolu'daki Amerika*, s. 204. Patrick'e göre öğrenci sayısı 141'dir: Patrick, *The report of 1900-01*, Freely, *Robert College*, c. 1, s. 153'den.

⁷⁵ Fincancı, *Robert College*, s. 43; Stone, *Academies for Anatolia*, s. 74; Kocabaşoğlu, *Anadolu'daki Amerika*, s. 204.

	Mevcut	Mezun sayısı
1893-94	173	7
1894-95	161	7
1895-96	177 (93 Ermeni, 21 Bulgar, 16 İngiliz, 15 Rum, 11 Yahudi, 9 Amerikan, 5 Alman, 2 Macar, 1 Türk, 1 Rumen, 1 Avusturyalı, 1 İtalyan, 1 Rus	5
1896-97	115 (71 Ermeni, 10 Bulgar, 9 Yahudi, 7 İngiliz, 7 Rum, 5 Amerikan, 4 Alman, 1 Türk, 1 Rus	3
1897-98 ⁷⁶	137 (70 yatılı, 60 gündüzlü) (Bir kısmı Rus ve Romanyalılardan oluşuyor)	8
1898-99	152	4
1899-00	152	1
1900-01	166 (83 Ermeni, 21 Rum, 20 Rum, 12 Türk, 10 İngiliz, 9 Bulgar, 4 Macar, 2 Alman, 1 Amerikan, 1 Yahudi, 1 Fransız, 1 İtalyan, 1 Avusturyalı)	7 (3 Ermeni, 1 İngiliz, 1 Avusturyalı, 1 Türk ve 1 Bulgar)
1901-02	128 (47 Ermeni, 20 Rum, 17 Türk, 17 Bulgar, 7 Yahudi, 7 İngiliz, 4 Alman, 3 Amerikan, 2 Macar, 2 Fransız, 1 Arnavud ve 1 İskoç)	4 (1 Bulgar, 1 Rum, 1 Rumen, 1 Avusturyalı)
1902-03	106 (41 Ermeni, 21 Rum, 17 Bulgar, 7 Türk, 7 Yahudi, 7 İngiliz, 2 Alman, 2 Macar, 1 Arnavud ve 1 Avusturyalı)	4 (2 Rum, 1 Alman, 1 Ermeni)
1903-04 ⁷⁷	129 (2 Müslüman)	8 (4 Ermeni, 3 Bulgar, 1 Arnavud)
1905-06	142	9 (4 Ermeni, 2 Rum, 1 Bulgar, 1 Yahudi, 1 ?)
1906-07	120	5
1907-08		6
1908-09		5
1909-10 ⁷⁸	Başkalarının yanında 5 Türk	15
1910-11		16
1911-12		23
1912-13	280 (197 yatılı) (74 Rum, 70 Ermeni, 58 Türk, 43 Bulgar, 17 Yahudi, 5 Amerikan, 5 Arnavud, 3 İsviçreli, 1 İngiliz, 1 Fransız, 1 Alman, 1 İranlı, 1 Rus.) (Dinlere göre 100 Rum Ortodox, 66 Ermeni Gregoryan, 63 Müslüman, 31 Protestan, 17 Musevi, 3 Katolik)	13 (7 Ermeni, 4 Bulgar, 2 Rum)
1913-14 ⁷⁹	644?? (55 Türk)	

⁷⁶ Bu sayı Osmanlı kaynaklarına göre 130'dur (70'İ yatılı, 60'İ gündüzlü): BOA., Y.PRK.DH., M 1315, 10/58.

⁷⁷ Arşiv kaydı 202 mevcut göstermektedir. BOA., Y.PRK.UM., 10 Ş. 1321, 67/29.

⁷⁸ Ülke, *İstanbul Amerikan Koleji*, s. 6.

⁷⁹ Ahmet Uçar, Amerikan misyonerlerinin Türkiye'deki faaliyetleri (1818-1930), Y. Lisans tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Dan. Prof. Dr. Mine Erol, Konya 1988, s. 197-198.

1889 yılına gelindiğinde 18 yıl içinde okuldan o güne kadar 75 kız mezun olmuştur: Bunların 51'i Ermeni, 13'ü Bulgar, 4'ü Rum, 3'ü İngiliz, 1'i Yahudi, 1'i Danimarkalı, 1'i Amerikan, 1'i de Türk'dür. Görüldüğü gibi okul mezunlarından sadece %5'i Osmanlı tebası dışındandır ve sadece ve sadece 1 Amerikalı mezun vermiştir. Bu mezunların yarısından fazlası yani 34'ü misyon okullarında öğretmen ve bir kısmı da papazlara eş olmuşlardır. 1889'a kadarki öğrencilerin 16'sı Müslümandır.⁸⁰

1896 yılındaki düşüşün sebebi kolejin 1896-1897 senesinde zor bir yıl yaşamasıdır: Başta hükümet Üsküdar'ı İstanbul'daki Ermeni ihtilal hareketinin merkezi kabul ettiği için okulu da şüpheli mekanlar arasına aldı. Ayrıca bu öğretim yılında İstanbul'daki karışıklık haberlerinin abartılarak Bulgar basınında yer alması tatillerini Bulgaristan'da geçiren öğrencilerin bir kısmının okula geç gelmelerine sebep oldu ve mutad ders programı ancak okul açıldıktan iki ay sonra başlayabildi.⁸¹

1900 yılından sonraki düşüşün sebebi ise okul harcının 176 dolara çıkarılmasıdır. Bu yıllarda Osmanlı'da iktisadi hayatın iyice bozulmasından etkilenen ailelere kızların eğitimi için bu kadar para ödemek ağır gelmiştir ve aileler ilk olarak oğullarını sonra imkan bulunursa kızlarını okutmayı tercih etmişlerdir. Öğrenci sayısındaki bu azalıştan sonra harçlarda yeniden bir düzenleme yapılarak miktar düşürülmüştür ve hazırlık sınıfı için 132 dolar, kolej içinse 154 dolar olarak belirlenmiştir. Gerçekten de görüleceği üzere 1903-04 öğretim yılında artış başlamıştır.⁸² 1906-1913 yılları arasında ise mezun olan 91 kızın 37'si Bulgar, 31'i Ermeni, 14'ü Rum, 5'i İngiliz, 1'i Türk, 1'i Arnavud, 1'i Sırb, 1'i Avusturyalıdır.⁸³

Gün geçtikçe verilen eğitimin kalitesinin artması ile hem öğrencilerin sayısı hem de dini ve etnik çeşitlenmesi artarak öğrenci profili değişti. 19. yy.ın sonlarına gelindiğinde fakir ve kimsesiz çocukların eğitilmesinin yanında okul gelir düzeyi yüksek aileler tarafından önemli ölçüde tercih edilir hale geldi. Hatta bir dönem kolej bünyesinde 20 değişik milletten öğrenci bulunuyordu.⁸⁴

İlk başlarda okula Müslümanların gitmesi yasaksa da daha sonraları çeşitli gruplar arasında artık Türkler de göze çarpmaya başlar: Gizli bir şekilde okula devam eden bu öğrencilerden ilk diplomayı alan (1889-90) annesi Abdülaziz'in hareminden Çerkes gözde, babası ise orduda subay olan Gülistan İsmet'tir. Gülistan diplomasını diğer arkadaşları ile beraber kürsüde değil peçeli olarak annesi yanında oturur iken alır. Her mezun olanın yaptığı gibi Gülistan da bir deneme yazmıştır. Başlığı "Illusions of sense perception (Duyu algısının yanılgıları)" dır. Bunu onun adına sınıf arkadaşlarından biri okur ve günün en iyi denemesi ilan edilir. Abdülhamid'in bu denemeyi okuduktan sonra metni "okulda neler öğretildiğini gör"mesi için maarif nazırına gönderdiği söylenir. Babası bu işten gayet memnundur. Ancak bunun gibi radikal girişimleri yüzünden sürgüne gönderilmekten ve orada ölmekten kurtulamamıştır. Gülistan hanım daha sonra 1897 yılında ileride Büyük Millet Meclisi'nin ilk katibi olacak Asım bey ile evlenmiştir.⁸⁵

⁸⁰ Borden'a göre bu sayı 71'dir. Caroline Borden, *Constantinople Home*, 1890 ve Patrick, *The First Annual Report*, Freely, *Robert College*, c. 1, s. 147, 149'dan.

⁸¹ Patrick, *The report of 1896-97*, Freely, *Robert College*, c. 1, s. 152'den.

⁸² Patrick, *The annual report for 1902-03*, Freely, *Robert College*, c. 1, s. 191'den.

⁸³ Freely, *Robert College*, c. 1, s. 192-196.

⁸⁴ Patrick, *five sultans*, s. 175.

⁸⁵ Patrick, *five sultans*, s. 166-167; Patrick, *The First Annual Report*, Freely, *Robert College*, c. 1, s. 147, 150'den.

Halide [Edib] ise bu okuldan ilk lisans (Bachelor of Arts) derecesini (1901) alan müslüman Türk kızıdır.⁸⁶ Halide'nin babası Edib bey Abdülhamid'in sarayında baş kاتبdir. Babası kızını bu okula gönderebilmek için İcadiyye tepesi civarındaki Aziziyye (Kel Hasan ?) tiyatrosunun karşısındaki eve taşınır. Halide'yi okula kayıd için getirdiğinde 7 yaşındadır. Ancak 11 yaşından küçüklerin kabul edilmeyeceği kendisine kat'i şekilde bildirilince, birçok ısrardan sonra bir müddet bekleyip hile ile Halide'nin yaşını 2 sene büyütür. Yaş büyütme işinden müdire Patrick'in haberi olunca kayıd işinde zorluk çıkarır. Ancak sonunda kayıd yaptırılabilmiştir. Fakat 1 sene sonra Halide bir talebenin jurnali üzerine padişahın iradesi ile mektebten uzaklaştırılır. Bu arada evde hem Türk hem de İngiliz hocalardan ders almaya başlar.⁸⁷ Sonunda Halide, İngilizce'yi akıcı bir şekilde öğrenir ve The mother in the home'u İngilizce hocasının yardımıyla Türkçe'ye çevirir. Kitabın Türkçesi'ni o günün Türkçe'sine uygun olarak baştan sona Mahmud Esad Efendi tashih eder. Nihayetinde Edib bey bu kitabı binlerce bastırarak 1897 yılında Yıldız'da Türk-Yunan harbi şehitlerinin aileleri yararına açılan sergiye, asker eşlerine ve bir tane de padişaha takdim eder. Bunun üzerine Abdülhamid'in emriyle oradaki komisyon Halide'yi taltif ederek ona bir şefkat nişanı verirler. Birkaç yıl sonra da Halide'nin koleje dönmesine müsaade çıkar. Halide artık yatılı, kız kardeşi Nilüfer de gündüzlü olarak okula başlar. Fakat babası itaasizlik yüzünden hiçbir zaman terfi edemez. Bundan sonra Halide kolejin yüksek sınıflarına devam eder ve 3 sene sonra 1901'de mezun olur.⁸⁸ Abdülhamid'in hoşnutsuzluğuna maruz kalan üçüncü öğrenci Nazlı Halid'dir. Bu sefer ısrarlı davranan bu kızın annesidir. Nazlı'nın validesi devrik padişahın subaylarından zengin ve güçlü birinin 6 eşinden Çerkes olanının kızıdır. Abdülhamid'in ajanları Nazlı'yi okulda yakalamış ve babasının hayatı tehlike altına girmiştir. Bunun üzerine babası kızını bir süre için eve kapamak zorunda kalır. Tüm bunlara rağmen annesinin ısrarlı tutumu sonucunda Nazlı okuldan gizli şekilde 1910 yılında mezun olur.⁸⁹

II. Meşrutiyet'in ilerleyen yıllarında Türk kadınlarının giyim modası da değişmiştir. Önceleri elbiselerde canlı renkler ve beyaz peçe kullanılırken, artık bol siyah çarşaf ve ka-ra peçedir. Bu giysiler içinde öğrencileri karşılamak okul idaresini müteessir etmiştir.⁹⁰

Okulun Fiziki Yapısı

Okulun ilk tedrisata başladığı binaya hibe edenin ismine izafeten Bowker Building denmektedir. Mrs. Albert Bowker ve arkadaşları bina için 50.000 dolar hibe ettiler.⁹¹ Bu bina okulun ana binasıdır. Bina kampüsün doğu sınırına yakın ve kuzeydoğu-güneybatı yönelimli olarak konumlanmış, dikdörtgen planlı kagir bir yapıdır.

Bu bina zemin kat dahil üç katlıdır. Giriş katında mutfak ve yemekhaneler, birinci katta idare amirliği, kütüphane, mütalaa salonu, istirahat salonu, ziyaretçi odası ve

⁸⁶ Fincanci, *Robert College*, s. 44.

⁸⁷ Halide Edib tiyatrosunun adı Kel Hasan olarak belirtiyor. Halide'nin hocaları arasında Şükrü efendi Arabca, Rıza Tevfik Fransız edebiyatı, okuldan Dodd İngilizce dersi veriyorlardı. İngilizce dersini sonra vaktiyle Hindistan'da çay tüccarı eşi olan kültürü yüksek bir İngiliz kadından almaya başladı. Adivar, *Mor Salkımlı Ev*, s.102-104, 119-121.

⁸⁸ Adivar, *Mor Salkımlı Ev*, s. 100, 120, 123; Halide Edib, "Kadın tahsilinin bir büyük bayraktarı", *Akşam*, 9 Mart 1950, s. 5, Patrick, *Boğaziçi*, s. 156'den.

⁸⁹ Bu Nazlı hanım daha sonra Ankara hükümetinin ileri gelenlerinden Yusuf Kemal bey ile evlenerek Yusuf Kemal beyin İngiltere elçiliği döneminde orada yaşamıştır. Patrick, *five sultans*, s. 192-194.

⁹⁰ Freely, *Robert College*, c. 1, s. 192-195.

sınıflar, ikinci katta ise yatakhaneler ve öğretmenlerin yatak odaları bulunmaktadır. Yemekhane uzun, dar ve karanlık bir mekandır. Yatakhanelerde çocukların yüzlerini yıkayabilmeleri için her sabah soğuk suyla doldurdukları kurnalar bulunurdu. Banyo yapmak için çocuklar cumartesi günleri, dışarıdaki hamamlara gitmek zorundaydılar. Bu binanın içinde tuvalet yoktur. Tuvaletler binanın doğu tarafındadır ve yatılı çocukların bunları kullanabilmesi için dışarı çıkmaları gerekirdi.⁹²

Daha sonra bu binaya ilaveten Amerikalı bir misyon destekçisi William C. Chapin tarafından 1882 senesinde Barton Hall yapıldı. Charles W. Wilder'in karısı Sara Barton anısına binaya bu isim verilmiştir. Binaya 10.000 dolar bağışta bulunmuştur.⁹³ Bina kampüsün günümüzdeki ana girişine yakın, kuzeybatı-güneydoğu doğrultusunda konumlanmış, haç planlı kagir bir binadır. Bu bina dört katlı ve dikdörtgen yapılı idi. Birinci katta, jimnastik salonu, labratuar, toplantı salonu, ikinci katta sınıflar, üçüncü ve dördüncü katlarda ise öğrenci ve öğretmen yatakhaneleri bulunmakta idi. Bu katta tuvaletler vardı. Ancak banyo yoktu. Bu yıllarda hamama halen sarnıçtan su çekiliyordu. Bu bina 20.000 dolara mal olmuş ve bir koridor ile Bowker Building'e bağlanmıştır. Bugünkü Barton Hall'ün sadece güney ve kuzey kanatları binanın ilk halini göstermektedir. Diğer bölümler sonradan eklenmiştir. Binanın kuzeydoğu köşesinde sonradan kimya labratuarına dönüştürülen duvarları yaklaşık altmış santim kalınlığında bir sarnıç bulunuyordu. Hamamın suyu buradan gelmekteydi.⁹⁴

Bundan sonra aynı mahalledeki birkaç eski konak da okul binalarına ilave edilmiştir: Bunlardan biri Çam Konak'dır. Burası 19. yy.ın sonlarında kampüsün Ekmekçibaşı sokağına bakan tarafında inşa edilmiş ahşap bir yapıdır. Geniş odalı, tavanlarında lir çalın melek resimleri işli, ana holünün ortasında geniş, işçiliği incelikli, dairesel merdiveni olan barok tarzta bir konaktı. Ancak 20. yy.ın başlarında bazı öğretmenlerin lojman ve kırk öğrencinin yatakhane olarak kullandığı yıpranmış bir yapı haline geldi. Bugün yerinde yoktur. Kinney Cottage kampüsün kuzey sınırında konumlanmış küçük bir yapıdır. 1900lerin başında burada atların, ineklerin ve kazların ve bunların bakıcısının barındığı bir ambar vardı. Emir Konak 1928 yılında 40 kız çocuğun yatakhanesi olarak kullanıyordu. Ahşaptı. 1951'de yıkılıp yerine yenisi yapılmıştır. Şapel, kampüsün güneyi civarında olmalıdır. Ahşaptı. 1900lerin başında zemin katın arka tarafında bir oda piyano derslerine ayrılmıştı. Hafta için toplantı odası ve pazar günleri ise kilise olarak kullanılan büyük bir oda bulunmaktaydı. Bodrum katında küçük odalar halinde ana okulu ve ilkokul sınıfları yer almaktaydı. Bu küçük odalar o yıllarda zaman zaman ev ekonomisi derslerine ev sahipliği yapıyordu. Okulun Ekmekçibaşı sokağına açılan kapısı 1900'lerin ortalarına kadar 24 saat kullanımda olan ana giriş kapısı işlevini gördü. Günümüzde ana giriş olarak kullanılan "yukarı kapı" o yıllarda kampüse girmesi gereken büyük araçlar için sadece gündüzleri açılan bir servis kapısıydı.⁹⁵

⁹¹ Patrick, *five sultans*, s. 56-57.

⁹² Ülke, *İstanbul Amerikan Koleji*, s. 4; F. Linder, *The history of Üsküdar American Academy (1876-1996)*, Sağlık ve Eğitim Vakfı, İstanbul 2000, s. 37-38, 46, 83.

⁹³ Patrick, *Boğaziçi*, s. 63; Patrick okulun yapılmasında esas mali desteğin Wilder'dan geldiğini belirtmektedir. Patrick, *five sultans*, s. 167.

⁹⁴ Ülke, *İstanbul Amerikan Koleji*, s. 4-5; Pınar Erkan, Tanzimat'tan günümüze İstanbul/Kadıköy ve Üsküdar'daki yabancı okullar ve azınlık okulları, Y. Lisans tezi, İTÜ Fen Bilimleri Enstitüsü, Dan. Prof. Dr. A. Batur, İstanbul 2001, s. 213-214; Linder, *Üsküdar American Academy*, s. 55.

⁹⁵ Linder, *Üsküdar American academy*, s. 37, 47, 55, 91, 93, 96-97.

Okulun müzesi öğretmenlerden arkeoloji çalışmaları ile tanınan Dr. Isabel Frances Dodd tarafından kuruldu. Burada müzeye hediye edilen bir Mısır mumyası bile bulunuyordu.⁹⁶

1903 yılında Le Boutiller'in okulu ziyaretinden sonra Bostonlu annesi Henry Woods kolejin orta kısmına mahsus binanın yapılması ve döşenmesi için 62.000 dolarlık yardımda bulundu. Yeni yapılacak bina için okul sahasına bitişik arazinin satın alınmasına karar verildi. Ancak arsanın fiyatı, çok istekli gözüktüğü için yükseldi ve para belli bir müddet değerlendirilemeden atıl kaldı. Isıtma sistemi olarak binalarda odun sobası kullanılmaktaydı. Öğretmen lojmanlarında ve öteki küçük odalarda küçük soba, Büyük Salon'da büyük soba yakılmaktaydı. Aydınlatma ise gaz lambalarıyla sağlanıyordu. Daha iyi ısınmak için paranın bir kısmı ile Barton Hall'e bir kalorifer kazanı alındı. Ancak bu binanın bacası yükü çekemeyince 15 Aralık 1905 tarihinde bina dış duvarları hariç fizik, kimya ve biyoloji labratuarıyla, kütüphanesiyle, sanat eserleriyle birlikte tamamen yandı. Bundan sonra sadece bodrum katındaki hamam kullanılabilirdi. Bu arada yakındaki boş bir ev kiralandı. Hem burada hem de müzik odasında 78 öğrenci barındırıldı.⁹⁷

Arnavudköy'e taşınış

1905 yılında büyük bir yangın sonucu okulun Barton Hall binası tamamen yanar. Yangından sonra okulun başka bir yere taşınmasına karar verilir. Arnavudköy'de karar kılınır. Ancak niçin Arnavudköy? Bunun için üç sebep düşünülebilir: Öncelikle Arnavudköy'deki mevkiin denize yakın olması onun Amerikan donanması tarafından korunmasını kolaylaştıracaktır. Nitekim ileride yapılacak binanın denizden de girişi vardır. Üsküdar'da ise bu imkan yoktur.⁹⁸ İkincisi Robert College'a fiziksel olarak yaklaşma. Üçüncü sebebi ise Üsküdar'da olmaktan yakınan müdire Patrick şöyle açıklamaktadır: "Buranın [Üsküdar'ın] şartlarını bilmeyen Boğaz'ın Avrupa yakasında olmanın avantaj[lar]ını tahayyül [bile] edemez. Biz burada şehri kendi pencereimizden seyrediyoruz ama olan biteni, toplantıları, konuşmaları ve yeni hayatı ancak çok az paylaşabiliyoruz."⁹⁹ Aslında bugün de durum bir bakıma böyledir.

Okul için Arnavudköy ile Kuruçeşme arasındaki bir tepenin Boğaz'a nazır yamaçında Paris'de oturan birErmeni ailesine aid elli dört dönümlük bir arsa için 1907 Ekiminde 57.200 dolara anlaşıldı. Paranın 10.000 doları Philadelphia'dan John H. Converse'dan karşılandı. Diğer masraflar için de 100.000 dolarlık yardım John W. Frothingham'dan geldi.¹⁰⁰

Ancak satın alma işlemi sanıldığından daha zor oldu: Arsanın sahibi gayrimüslim olduğu için satış sonrası resmi tapu senedi veremiyordu. Geriye kalan tek yol nakid ödeme yaparak, hükümetin mührüyle resmileşecek özel bir tapu senedi almaktı. Amerika ve Türkiye arasındaki mevcut anlaşmalara göre Amerikan vatandaşları Türkiye'de

⁹⁶ Patrick, *five sultans*, s. 195-196.

⁹⁷ Patrick, *The annual report for 1905-06*, Freely, *Robert College*, c. 1, s. 192-193'den; Ülke, *Istanbul Amerikan Koleji*, s. 5-6; Linder, *Üsküdar American academy*, s. 37-38.

⁹⁸ Bunu Amerikan sefiri Rockhill de belirtmektedir. Müdire Patrick'in Samuel Darling'e yazdığı 12 Kasım 1912 tarihli mektubdan. Metin için bkz. Freely, *Robert College*, c. 1, s. 201.

⁹⁹ Patrick'in Samuel C. Darling'e okulun Arnavudköy'e taşınması meselesinde yazdığı 29 Eylül 1908 mektub için bkz. Freely, *Robert College*, c. 1, s. 197.

¹⁰⁰ Patrick, *Boğaziçi*, s. 84; Patrick, *five sultans*, s. 197.

mülk sahibi olabiliyorlardı.¹⁰¹ Fakat arazinin sahibi paranın hepsi ödenmeden özel bir sened vermeyi reddediyordu. Bu özel sened olmadan da tapuyu resmileştiren mühür vurulmuyordu. Kolej bu kadar parayı riske edecek kadar zengin değildi ve para peşin verilse bile işlemlerin pürüzsüz işleyeceği konusunda tereddütler hasil olmuştu. Ancak risk yine de göze alındı ve para ödendi. Buna rağmen Türk hükümeti resmi tapu senedini vermeyi sürekli reddediyor ve sonunda da tekrarlanan taleplerden kurtulmak için Abdülhamid (II.) bu araziye kızlarından birine çeyiz olarak verme niyetinde olduğunu açıklıyordu. Mütevelli heyeti bu durumun anlaşmalara aykırılığını ileri sürerek Washington'da başkan Th. Roosevelt'ten yardım istedi. Ancak başkan ve dışişleri bakanına konunun önemi anlatılamıyordu. Aracıların girişimleri de fayda etmiyordu. Bu arada arazinin parasının ödenmesinin üzerinden tam birbuçuk yıl geçmişti. Bu esnada Washington'a üç resmi ziyaret daha yapıldı. Aranılan destek yine yoktu. Sonunda 3 Nisan 1908 tarihinde Washington hükümetinden alınan bir telgrafda bu mücadelenin peşinin bırakılması belirtiliyordu. Ümidler neredeyse tükenmek üzereydi. Ancak çok geçmeden ikibuçuk ay sonra Jön Türk darbesi gerçekleşti. 12 Ağustos 1908'de darbe basında duyulduktan hemen sonra resmi girişimlere tekrar başlandı ve 14 Ağustos'ta tapu transferi gerçekleşti. Bir sonraki adımda da kolejin yerleşeceği binaların inşası için Türk hükümetinden 10 Kasım 1910'da resmi izin alındı.¹⁰²

Meşrutiyet (II) ten sonra gerek hükümet gerekse halk tarafından okula daha fazla rağbet edilmeye başlandığından okulun en önemli bölümü orta kısım haline geldi. Çünkü yeni gelen Türk kızları İngilizce bilmiyorlardı. Ancak orta kısma ayrılan bina konfordan oldukça uzaktı. Çare olarak yakında taşınılacak olan Arnavudköy'deki arsaya bitişik Musurus konağı satın alınarak orta kısım 1910 baharında buraya nakledildi. Bugün bu konağın arsası üzerinde Arnavudköy ilk okulu bulunmaktadır.¹⁰³

İnşaata 16 Kasım 1910 yılında başlandı ve 21 Nisan 1914 Nisanı'nda Gould Hall, Sarah Lindley Mitchell Hall, Henry Woods Hall, Russel Sage Hall isimlerini taşıyan dört okul binası tamamlanarak okul Arnavudköy'e taşındı. 3 Haziran 1914 tarihinde açılış yapıldı. Adı İstanbul Amerikan Kız Koleji olarak değiştirildi. Üsküdar'da son mezuniyet töreni Mart 1913 tarihinde yapıldı.¹⁰⁴

Terkedilen Üsküdar'daki okul binası harab haldeydi. Çünkü Arnavudköy'deki 4 yıl süren inşa dönemi boyunca Üsküdar'ın tamiri için hiç para harcanmamıştır. I. Dünya savaşı başladığında Türk ordusunun geniş mekanlara olan ihtiyacı karşısında biraz da Arnavudköy'deki okulu korumak amacıyla Üsküdar'daki binanın ordu tarafından işgaline ses çıkarılmadı. Okul hasta ve sakat askerlerin barınağı haline gelmişti. Ordunun artan ihtiyaçları Arnavudköy'deki okulun da kullanımını gerektirmeye başladığında ve Arnavudköy'deki ahırın askeriyyeye tahsisi istendiğinde müdire Patrick sefir Morgenthau'dan yardım istedi. Morgenthau, hızırvari şekilde "ahırın çatısının sökülmesi"ni önerdi. Şaşırtmaca işe yaramış ve talebden vazgeçilmişti. Arnavudköy'deki kampüse asıl tehdit Alman ordusundan geliyordu. Sık sık askeri bir hastahaneye çevrilmesi için ta-

¹⁰¹ Robert College'in kurucularından olan Hamlin 1875 yılında aldığı müsaade ile Osmanlı topraklarındaki Amerikan vatandaşları mülk edinebilir hale geldi. Ülke, *İstanbul Amerikan Koleji*, s. 4.

¹⁰² Patrick, *Boğaziçi*, s. 84-85, 90; Üsküdar'da kalan okul ve arsası ile Arnavudköy'deki okul ve arsasının vergi muafiyeti tartışmaları için bkz. BOA., DH.UMVM., 6 S 1341, 101/60.

¹⁰³ Ülke, *İstanbul Amerikan Koleji*, s. 6-7.

¹⁰⁴ Patrick, *Boğaziçi*, s. 95, 100; Ülke, *İstanbul Amerikan Koleji*, s. 7, 10; Grabill, *Protestant diplomacy*, s. 298.

leblerde bulunuyorlardı. Bunun üzerine Morgenthau koleji korumak için kendisi, eşi ve yardımcıları ile birlikte koleje yerleşti. Kolej binalarının resmen korunduğu gerçeğini vurgulamak için de Enver paşa gibi mühim isimleri sık sık koleje davet ediyordu. Böylelikle okul savaş süresince tedrisatına devam edebildi.¹⁰⁵

Üsküdar'daki okul binası 1918'in son günlerinde ordu tarafından boşaltıldı. Ardından okul idaresi Türk hükümetinden tazminat talebinde bulunmak için Üsküdar'daki binada hasar tespiti yaptı.¹⁰⁶ Sonra bina geçici olarak göstermelik bir kira bedeli karşılığında çoğunluğunu okulun eski mezunlarının oluşturduğu Ermeni Kızıl Haçı'na verildi. Kızıl haç burada 3 küçük yetimhane ve bir hastahane kurdu.¹⁰⁷ Ardından binalar Amerikan Misyon Heyeti tarafından satın alındı. Mayıs 1919'da Halide Edib, Üsküdar Amerikan Kız Koleji'nde bir konferans verdiğine göre bina bu dönemde kullanımda olmalıdır.¹⁰⁸

1929 yılında artık Arnavudköy'deki okula Constantinople Woman's College yerine İstanbul Kız Koleji denmeye başlandı. 1932 yılında Arnavudköy'deki okul Robert College ile idari bakımdan birleştirildi. Bunun sebeplerinden en önemlisi 1929 senesinde başlayan Dünya iktisadi buhranından kaynaklanan okulların içine düştükleri mali bunalımdır.¹⁰⁹ Paul Monroe her ikisine birden umum müdür oldu. Bu tarihten itibaren bu iki Amerikan okulu aynı idari şemsiye altında Robert College ve American College for Girls isimlerini koruyarak iki ayrı şube olarak İstanbul Amerikan Koleji adıyla anıldı. 1971 yılında mütevelli heyeti Bebek kampüsündeki birçok binayı Boğaziçi Üniversitesi kurulması için Türk hükümetine bırakmayı kabul etti. Bu arada adı daha önce Robert Academy olarak değiştirilen erkek kısmı da Arnavudköy'e taşındı ve her iki okul birleşti tek bir lise oldu. Bugün bu okul Robert College olarak varlığını sürdürmektedir.¹¹⁰

Üsküdar'daki bugünkü bina ise daha önce Adapazarı'nda kurulmuş olan Kız Mektebi'ne 1924? yılından itibaren ev sahipliği yapmaktadır. Bu okulun da ismi Üsküdar Amerikan Kız Koleji'dir.¹¹¹ Fakat kökü Adapazarı'na dayanan bu kız kolejinin makaleye konu olan mektep ile bir ilgisi yoktur.

Sonuç yerine: İzlenen eğitim politikası ve okulun etkisi

Amerikan misyonunun Osmanlı ülkesine görece rahat girişinin mühim bir sebebi Osmanlı idarecilerinin Amerikan'ın diğer devletlere nazaran tarafsızlığına inanmış olmasıdır. Bu sayede Amerikan misyoner okulları daha rahat bir ortamda çalışma imkanı buldular. Nitekim Ermenilerin hamisi olmak isteyen İngiltere ve Rusya'nın tutumu Osmanlı idaresini tedirgin ederken, Amerika'nın bu cemaate yaklaşımı daha kabul edilebilir görüldü.

Bu ilişki içinde Protestan mezhebinin esnek ve sade yapısı Gregorian kilisesinin sert kuralları karşısında Ermenilerin mezheb değiştirmesinde bir etken olarak karşımıza çıkmaktadır. Mezheb değiştirme ardından kimlik değişimini getirmektedir.

¹⁰⁵ Patrick, *Boğaziçi*, s. 99, 112-113.

¹⁰⁶ Bu tazminatın alınıp alınmadığına dair bir kayda rastlanamadı.

¹⁰⁷ Müdire Patrick'in Mütevelli Heyeti başkan yardımcısı Dr. Talcott Williams'a 8 Ocak 1919 tarihli mektubundan. Metin için bkz. Freely, *Robert College*, c. 1, s. 234.

¹⁰⁸ Halide Edib-Adıvar, *Türk'ün ateşle imtihanı*. Kurtuluş savaşı anıları, Atlas Kitabevi 4. baskı, İstanbul 1975, s. 27-28.

Protestan Misyonu'nun Osmanlı Topraklarında Açtığı Okullar

	Okul sayısı	Ruhsatsız olanların sayısı	Misyoner sayısı	Öğrenci sayısı	Harcanan para
1830-1893 ¹¹²	392	341			
1893 (Türkiye sınırları içinde) ¹¹³	624 (5 Kolej, 80 high school, 530 ilkokul)		1317 (223'ü Amerikalı, diğerleri yerli Ermeniler)	31.485 (4085'i kolejde)	10 milyon \$, 7 milyon kitap dağıtılmış
1895 (Sadece Anadolu'da) ¹¹⁴	435			19.795	
1900 (Sadece Anadolu'da) ¹¹⁵	417			17.556	
1904 ¹¹⁶	269 (sadece Amerikan okulu)	108			
1905 ¹¹⁷	400'den fazla	316			
1913 ¹¹⁸	450 (20 high school)			25.922 (4.385 Ermeni, 122 Türk high school öğrencisi)	
1914 ¹¹⁹	675			34.317 (25.000'i Anadolu'dakiler)	40 milyon \$

Protestan misyonunun Osmanlı topraklarında açtığı okulların neredeyse tamamına American Board of Commissioners for Foreign Missions öncülük etmiş ve maddi destek vermiştir. Bu şu demektir bu okullar ortak ideolojiyi yayma hususunda aynı hedefe yönelik çalışmaktadırlar.

¹⁰⁹ Müdire Adams (1924-1931)'in 1929-30 öğretim yılına aid yazdığı rapordan. Freely, *Robert College*, c. 2, s. 31-32.

¹¹⁰ Ülke, *İstanbul Amerikan Koleji*, s. 7, 10; Freely, *Robert College*, c. 2, s. 48-50, 188-189-196.

¹¹¹ Ülke, *İstanbul Amerikan Koleji*, s. 7.

¹¹² Zühdü Paşa'nın padişaha sunduğu 20 Temmuz 1309/1 Ağustos 1893 tarihli rapor. BOA., YEE., 35/100/102/232, Akyüz, "Protestan okulları", s. 123'den.

¹¹³ Bilal Şimşir, "Ermeni propagandasının Amerika boyutu üzerine", *Tarih boyunca Türklerin Ermeni toplumu ile ilişkileri sempozyumu*, Ankara 1985, s. 98; Alan, *Amerikan misyoner okullarının Ermenilere bakışı (1820-1914)*, s. 145.

¹¹⁴ Tevfik Çavdar, *Osmanlıların yarı sömürge oluşu*, İstanbul 1970, s. 101.

¹¹⁵ Kocabaşoğlu, *Anadolu'daki Amerika*, s. 157.

¹¹⁶ Maarif Nazırı Haşim Paşa'nın raporundan. BOA., Yıldız Hususi, 4 Rebiyu'l-ahir 1322, 62775/110 Adnan Şişman, *Osmanlı Devleti'nde XX. Yüzyıl başlarında Amerikan kültürel ve sosyal müesseseleri*, Balıkesir 1994, s. 6'dan.

¹¹⁷ BOA., Y.A.RES., 27 Cemaziye'l-evvel 1322, 127/32.

¹¹⁸ J.K. Greene, *Leavening the Levant*, Boston 1916, s. 108; Uçar, *Amerikan misyonerlerinin Türkiye'deki faaliyetleri*, s. 197-198.

¹¹⁹ E. G. Mears, *Modern Turkey*, New York 1924, s. 135; Ahmet Uçar, *Amerikan misyonerlerinin Türkiye'deki faaliyetleri*, s. 198; Kocabaşoğlu, *Anadolu'daki Amerika*, s. 176.

Misyoner Edwin Bliss şöyle demektedir: “Misyonerlerin eğitim çalışmaları... baskı altındaki insanlara kendi huzursuzluklarını hissettirmiş ve onlara bir ışık getirmiştir.”¹²⁰ 1870’lerde Harput’a gönderilen Amerikalı kadın misyoner Maria A. West de yayınladığı anılarında Harput Ermeni kadınları hakkında onların ruhuna girdik, hayatlarında devrim yaşattık der.¹²¹ Aynı etkilerin bizim okul için de geçerli olmayacağı hakkında bir sebep bulunmamaktadır. Nitekim Halide Edib Adivar okula hayranlığını “bu okulla ilgili herşeyi seviyorum, seviyorum, seviyorum” diyerek dile getirmektedir.¹²² Halide Edib, okuluna hayran olan tek Türk kıızı değildir. Okula kaydolduktan kısa bir süre sonra Müslüman öğrencilerden Zübeyde hanım da bir gün dersde öğrencilerle beraber bir Amerikan ders kitabını okurken birden “Türkler tembel ve cahildirler” cümlesine rast gelince yerinden fırlar ve kitabı yere çalar. Ardından üç kere “aptal Amerikalılar” diye haykırır. Ancak öğretmen Dodd’un ifadesine göre tıpkı Halide Edib gibi Zübeyde de kısa bir süre içinde okuluna karşı tutkulu bir bağlılık duymaya başlayacaktır.¹²³ Yine Kasım 1922’de padişah Vahideddin Türkiye’den ayrılmaya mecbur bırakılınca mesela evlatlığı onunla gitmek yerine Kız Koleji’nde kalmayı tercih etmiştir.¹²⁴

Bu örnekler belki sadece okula hayranlığı ifade etmektedir denerek itiraz edilebilir. Ancak Halide Edib’in Amerikan kültürüne hayranlığı bilinmez değildir. Bir makalesinde Halide Edib “Anglo-saxon etkisini ve İngilizce’yi gelecekteki kızlarımız için ilk saflara yerleştirmek hususunda elimizden gelenin en iyisini yapıyoruz... Heryerde açılan Anglo-saxon okulları Türk anneleri tarafından memnuniyetle karşılanıyor... Ekmek ve sudan, diğer ihtiyaçlardan daha çok bilgi ve Anglosaxon etkisi için feryad ediyoruz...” diye yazmaktadır.¹²⁵ Halide Edib’in Amerikan tarafgirliği bununla da kalmayarak siyaset sahnesinde de vücut bulmuştur: Kurtuluş savaşı döneminde kurucuları ve idarecileri arasında Halide Edib’in de yer aldığı ve savunuculuğunu çoğu Amerikan okullarından mezun olan veya bura öğretmenlerinin yaptığı Amerikan mandasını salık veren Wilson Prensipleri Cemiyeti unutulmamalıdır.¹²⁶ Manda meselesi ile ilgilenen önderlerden biri de Kız Koleji müdiresi Marry Mills Patrick’dır. 1919 Haziran sonunda Patrick Paris’e giderek Wilson’un 12 prensibine dayalı bir makale yayınladı. Başlığı “Fourteen reasons for an American mandatory over Turkey”dir.¹²⁷ Halide Edib ile eski müdiresi arasında etkileşimin olmamış olması düşünülemez. Çünkü Halide Edib’in argümanları ile Patrick’inkiler bire bir örtüşmektedir. Örneğin Orta Doğu’da bütün milletler ABD’yi tercih etmektedirler. Çünkü o diğer ülkelere göre daha demokratiktir ve etnik gruplar arasında uyumu geliştirebilir, üstün bir eğitim sistemi yerleştirebilir, memleketi ticari bakımdan sömürmez ve gelirse de sonsuza kadar kalmaz. Halide Edib bununla da kalmayarak aldığı Amerikan eğitimi neticesi yazılarında Türkler tarafından Abdülhamit zamanından beri Jön Türk dönemi de dahil olmak üzere Ermenilere “toptan öldürme” yapıldığını, onların ezildiğini, yardıma muhtaç kadınların, çocukların, erkeklerle-

¹²⁰ Kamran Gürün, *Ermeni dosyası*, Ankara 1983, s. 41.

¹²¹ Şimşir, “*Ermeni propagandasının Amerika boyutu*”, s. 95-96.

¹²² Grabill, *Protestant diplomacy*, s. 25.

¹²³ Ramsay, *The revolution in Constantinople*, s. 183-184.

¹²⁴ Hester Donaldson Jenkins, *An educational ambassador in the Near East*, s. 299-301.

¹²⁵ Ramsay, *The revolution in Constantinople*, s. 176-179.

¹²⁶ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye’de Siyasi Partiler*, İstanbul 1952, s. 445-446; Mine Erol, *Türkiye’de Amerikan mandası meselesi*, Ankara 1970, s. 93-94.

¹²⁷ Mary Mills Patrick, “Fourteen reasons for an American mandatory over Turkey”, *Outlook*, 123, 1919, s. 32-33 Grabill, *Protestant diplomacy*, s. 173’den.

rin katledildiğini üzülererek belirtmektedir.¹²⁸ Bu yüzden kendi gibi Amerikan mandası taraftarı olan Robert Kolej mezunu ve daha sonra kolejin müdür yardımcısı Prof. Hüseyin bey ve Rauf Ahmed ile birlikte kaleme aldıkları raporda tehcir edilen Ermenilerin kurulan Ermenistan'da yeniden iskan edilmeleri gerektiğini bunun için de Ermenistan'a toprak verilebileceğini yazmaktadır.¹²⁹

Aslında o dönemde bu kolejde okuyanların bu fikirlere sahip olması anlaşılabilir bir durumdur. Çünkü kolej daha ziyade Ermeni kızlarını eğitmek amacıyla açılmıştır.¹³⁰ Esas itibariyle amacı da “tam bir zihni disiplinle beraber en yüksek düzeyde Hristiyan ahlak ve kültürü” kazandırmaktır.¹³¹ Öyle ki okula ilk Türk öğrencileri gelmeye başladığında müslüman kızlar erkeklerin servis yaptığı masalarda oturmuyorlar, yüzlerini peçe ile kapalı tutuyorlar, jimnastik derslerine erkekler varsa katılmıyorlar, kampüste erkek ziyaretçilerle karşılaşırken çığlık çığlığa kaçışacak kadar münzevi bir hayat yaşıyorlardı.¹³² Bu durum özellikle kısmen yukarıda da değinildiği gibi müdire Patrick'in üzerinde ısrarla durduğu üç önemli nokta ile aşıldı: Kadın-erkek eşitliği, ırkların eşitliği, kadınların yüksek öğrenim hakkı.¹³³ Çalışkan ve becerikli Amerikan kadınlarının idaresindeki okulun feminist eğilim içinde oluşu öğrencilere sosyal, ekonomik ve siyasi eşitlik için mücadelede örnek oluşturdu. Birçoğu kadının yeni roller kazanmasında öncülük etti. Bunu yapamayanlar ise “başarılı evlilik”ler kurarak kocalarının arkalarında yer aldılar.¹³⁴ “Bu okullarda Batılı kültürel değer ve düşünce tarzı”¹³⁵ öğrenen milli ve dini duyguları kabaran Hristiyan azınlıklar kendilerini Müslümanlardan, Türkler de diğer Türklerden üstün görüyorlardı.

Okulun etkisi sadece Türk kızları ilgili değildir. Örneğin ileride kurulacak Bulgar devletine eleman hazırlamak için üzerine düşen görevi Robert College kadar yerine getirmesi istenilen Kız Koleji de¹³⁶, Bulgaristan ile her zaman hususi ilişkilere sahip olmuştur.¹³⁷ I. Dünya savaşı yıllarında Bulgarlar okula sadece gıda yardımı yapmakla kalmadı ama aynı zamanda ABD'nin savaşa girmesinden sonra okulun kapılarının kapatılması tehlikesine karşı Türk hükümeti nezdinde okul lehine teşebbüslerde bulundu. Hatta kolejin kapatılmasının Bulgaristan'a karşı pek dostca bir davranış olmayacağını bile ima etti.¹³⁸

¹²⁸ Halide Edib'in Ermenilere hitaben yazdığı makale için bkz. Ramsay, *The revolution in Constantinople*, s. 179-181; Edib-Adivar, *Türk'ün ateşle imtihanı*, s. 23.

¹²⁹ Mine Erol, *Amerikan mandası*, s. 95. Halide Edib kocası Adnan Adivar ile birlikte Atatürk ile bozuşarak Paris ve Londra'da sürgünde yaşamak zorunda kalmışlar ve ancak Atatürk'ün ölümünden 4 ay sonra 5 Mart 1939 tarihinde Türkiye'ye dönebilmişlerdir. Freely, *Robert College*, c. 1, s. 188.

¹³⁰ Haskan, *Üsküdar*, c. 2, s. 929.

¹³¹ *American College for Girls*. Calendar. 1889-1890, s. 15.

¹³² Patrick'in 18 Aralık 1901 tarihli notu, Freely, *Robert College*, c. 1, s. 189'dan; Grabill, *Protestant diplomacy*, s. 25.

¹³³ Fincancı, *Robert College*, s. 43; Bu yumuşama örneklerinden biri Halide'nin başı açık olarak bir erkek ile görüşmesi ve buna içerleyen bacının tutumu için bkz. Adivar, *Mor Salkımlı Ev*, s. 128.

¹³⁴ Daniel, *American philanthropy*, s. 85.

¹³⁵ Grabill, *Protestant diplomacy*, s. 23.

¹³⁶ 27 Haziran 1897 tarihli New York Tribune gazetesi haberi için bkz. BOA., Y.PRK.DH., M. 1315, 10/58.

¹³⁷ Ülkesi için üzerine düşen hizmetleri yapan Ellenka Dimitrieva bu okuldaki mezun ilk üniversite mezunu Bulgar kızdır. Constantine Stephanove, *The Bulgarians and Anglo-Saxondom*, Berne 1919, s. 310 ve W.S. Monroe, *Bulgaria and her people*, s. 335-337; Tozlu, *Yabancı Okullar*, s. 1344'den.

¹³⁸ Patrick, *Boğaziçi*, s. 123.

Bunun yanında Kolej Arnavud kızlarına da burs bularak okumalarını sağlayacak kadar onlarla özel olarak ilgilendi.¹³⁹ Abdülhamid zamanında mezun olan Arnavud kızları da kendi ülkelerinde aktif çalışmaya başladılar. Örneğin 1891'de kolejden ilk mezun olanlardan Sevastia Kyrias ve sonraki mezunlardan Paraskevi Kyrias, Arnavudluk'a giderek orada ileride kültür merkezi olacak ve Arnavudluk kralı Zogo'nun özel himayesi altına alınacak Kyrias Enstitüsü isminde Arnavudluk Kız Koleji'ni kurdular. Burada okutmak için İngilizce, Fransızca ve Almanca ders kitaplarını Arnavudca'ya çevirdiler. Bunun yanında Arnavudluk'da ilk defa olarak okuma, gramer ve genel tarih kitabı yazdılar. Arnavud kızı Paraskevi de master yapan ilk Üsküdar Amerikan Kız Lisesi mezunudur ve I. Dünya savaşı sonrasında Paris Barış konferansında Arnavud delegenin başkanı seçilerek birkaç kadın delegeden biri olmuştur.¹⁴⁰

---

¹³⁹ Grabill, *Protestant diplomacy*, s. 202.

¹⁴⁰ Patrick, *Boğaziçi*, s. 67; Patrick, *five sultans*, s. 194; Bu kız kardeşlerin daha detaylı tarihi için bkz. Freely, *Robert College*, c. 1, s. 151.

ÜSKÜDAR'IN KAYBOLAN KOKULARI

Ahmed Yüksel Özemre*

Sakin “Bir şehrin kendisine has kokuları da olur muymuş?” demeyin! Nasıl ki Marcel Proust’un¹ (1871-1922) içtiği bir çaydan aldığı şeftali lezzeti kendisini, çocukluğunun o zamana kadar bîgâne kalmış olduğu bâzı hâtıralarına geri götürmüşse, zaman zaman beni de alâkasız bir kokunun belli belirsiz idrâki baş döndürücü bir girdabın karşı konulmaz câzibesiyile birdenbire “Çocukluğumun Üsküdar’ı”na çeker.

Hiç unutmam, 1960’lı yılların ortalarında, külüstür bir otobüsle Gelibolu’dan İstanbul’a dönerken Keşan’da yemek molası verilmişti. Serdengeçti bir şoför sâyesinde âsâbımızın iyice törpülediği bir yolculuktan sonra herkes bitkin perîşan, önünde mola verilen lokantaya giriyor iken burnumu gıdıklayan bir et kokusu birdenbire içinde bulunduğum ahvâli idrâkimden sildi süpürdü; beni, âdetâ tayy-ı mekân ve tayy-ı zaman ettirerek 1940’ların ortalarına, Üsküdar’da Merkez Karakolu’nun yanından Atlamataş’ına giden Karacaoğlan Sokağı’ndaki sakâtatçı dükkânlarının önüne götürüverdiydi. Bunların özel camekânlarına henüz doldurmuş oldukları pişmiş koyun kellelerinden tüten buharların nefis kokusu ciğerlerimi doldurmaktaydı. Oysa Keşan’daki lokantada pişmiş kelle yoktu; orada yemek zorunda kaldığım sulu köftenin sindirim sistemimde sebep olduğu sıkıntıya ise, bütün tıbbî tedbirlere rağmen tam üç gün tahammül etmek zorunda kalmıştım.

Şimdi Karacaoğlan Sokağı’nda gene sakâtatçılar var; ama eskiden özellikle Selâmsız’ın, Bulgurlu Mescid’in ve Çavuş Deresi’nin “fukarâ-i sâbirîn”inin et niyetine alabildikleri tek gıda olan pişmiş kelle ve onun nefis kokusu artık, kaldıysa, hâtıralarda yaşıyor. Fukarâ-i sâbirîn’in sâde yağ ihtiyâcını karşılayan iç yağlarının insanı bayan kokusu da yok artık. Bunun yerini de “sağlığa yararlı” terânesiyile ama nelerle mülevves oldukları bilinmeyen margarin(!) yağları, ya da sıvı yağlar almış bulunuyor.

Üsküdar’ın kaybolan kokularından biri de lodosda Şemsipaşa-Salacak-Harem ekseninde ortaya çıkan iyot ve yosun kokularının karışımı olan müstesnâ bir esanstır. Üsküdarın denizi ve havası öylesine kirli ki artık, havadaki kirlilik herhâlde iyodu iyotluktan çıkarmakta; yosun da denizin kirliliği dolayısıyla eski sâfiyetini kaybetmiş bulunmaktadır.

* Prof. Dr.

¹ Marcel Proust : Fransız yazar. Yayımı 1913’den 1927’ye kadar süren *Kayıp Zamanın Peşinde* başlıklı eseriyle ün yapmıştır. Bu eserde edebî eserin konusunun, günlük ve monden hayatın kısır akışının ötesinde, zihnin düşündüğü âlemin ebediliğini keşfetmek olduğu temasını işlemiştir.

Kuşkonmaz Camii önünde voli çeviren balıkçı tâifesinin karaya çektiği ağlardan fişkırان envâi çeşit taze balığın kokusu da unutuldu gitti. Onun yerini eski arabalı vapurunun rıhtımında dizili ve Norveç liparisini palamut, orkinos yavrusunu da torik diye Üsküdar'ın nev zuhur sâkinlerine rahatlıkla gâgalayan balıkçıların tezgâhlarındaki içi geçmiş balıklarının ağır kokusu devraldı.

Gökgürültülü sağnaklı havalara refâkat eden, genzi yakan ozon kokusu da artık duyulmuyor Üsküdar'da. Hava öylesine kirli ki herhâlde şimşeklerle beraber oluşan ozon bu kirliliğe katkıda bulunan serbest radikallerden birine kimyasal olarak yapışıp tabiatını değiştirdiğinden kokusu da artık kalmıyor olsa gerek.

Özlediğim kokulardan biri de Eskihamam'ın² külhanında yakılan dişbudak ve meşe kütüklerinin sâkin bir havada mahallemizin üstüne hafif bir tül gibi yayılan kokusudur. Son zamanlarda bu hamamın külhanında yakılan gazete ve sâir kâğıtların kokusundan da, uçuşup balkonlarımıza yapışan kurumlarından da el aman! Buna karşılık, çocukluğumda hiç haz etmemiş olsam da, "Üsküdar Arastası'nın içine sinmiş olan o keskin rutûbet ve is kokusunu zaman zaman özlüyorum" desem, inanır mısınız?

Eskiden Üsküdar böylesine bitişik nizam beton yığınlarıyla dolu değilken, evlerin ve konakların sokağa bakan bahçe duvarlarından sarkan mor salkımların ve kezâ leylâkların bayıltıcı kokularını hatırlayan acabâ kaç kişi kaldı Üsküdar'da? Üsküdar'ın çarşısını Davutpaşa Camii'nden Yeniçeşme'ye kadar ılgıt ılgıt parfümleyen o ihlamur ağaçları nerede şimdi? Inanır mısınız, Halk Caddesi'nin üst kısmına Doğancılar semtine doğru, kısa zamanda büyüüp iyi gölgelik veriyor diye Belediye tarafından dikilmiş ve gâlibâ 1960-1970'lerde gene Belediye tarafından sökülmüş olan aylandızların³ o kerih kokusuna dahi hasretim ben!

Baharda konakların bahçelerinden yükselen şebboy kokuları, pencerelerin önündeki karanfillerin ve sardunyaların kokularıyla cümbüş ederdi. Toygar Tepesi'nde Necmettin Okyay hocaefendinin ve Doğancılar Açık Türbe Sokağı'nda Şekerci Güzeli Hasan Alptekin'in evlerinin civârından geçenler, bu zevâtın gülistanlarından yükselen gül kokularıyla mest olurlardı. Heyhât, Üsküdar'ın nev zuhur sâkinlerinde bu muhteşem "çiçek kültürü"nü zerresi yok!

1935'den 1985'e kadar, Kavak (ya da Balaban) İskelesi ile Kuşkonmaz (Şemsipaşa) Camii arasında yer almış olan İnhisarlar (Tekel) İdâresinin tütün işleme tesisleri arasındaki beton yoldan geçerken genzimi yakmış olan tütün yapraklarının o saf kokusunu şimdi acabâ kaç kişi hatırlayıp arıyor Üsküdar'da?

Ya aksi istikâmetteki, Kavak İskelesi ile Çöp İskelesi arasında kalan ve Anadolu'dan gelen büyük ve küçük baş hayvanların çatanalara bağlı mavnalarla Sütlüce mez-bahasına sevkedilmezden önce bekletildikleri açık ahırların ağır kokusunun hiç benim gibi bir özleyeni hiç kaldı mı acabâ?

Üsküdar'da biz artık kavrulan kahvenin kokusuna dahi hasretiz. Nerede Uncular Sokağı ile Saim Efendi amcanın "Attâr Dükkânı" arasındaki Vâhid'in, Merkez Karako-

² Eskihamam: Doğancılar Caddesi, Uncular Caddesi ve Darı Sokağı'nın kavuştuğu yerde, Nevşehirli Dâmat İbrâhim Paşa'nın 1728'de yaptırmış olduğu çeşmenin karşısında kurulu, kadınlar ve erkekler için ayrı bölümleri bulunan, 15. yüzyılda inşa edilmiş bir çifte hamam. Bulunduğu semte adını da vermiştir. Benim doğduğum Münib Paşa Konağı Doğancılar Caddesi'nde, Balaban semti ile Eskihamam semti arasında tam ortada bulunmaktaydı.

³ Aylandız: Sedefotugiller (*Rutaceae*) familyasından, halk arasındaki adı *osuruk ağacı*; lâtince ismi *alanthus glandulosa*.

lu'nun karşı sırasındaki İhsan'ın, Moskof Fırını'na mücâvir Nûri'nin, Yeniçeşme'deki Avram'ın, Selmanağa Câmii'nin karşı sırasındaki ve Taşçıbaşı Kahvehânesi'nin karşı sırasındaki dibekçilerin, Alptekin Pastahânesi'ne komşu Nedret'in ve daha birçoğunun dükkânlarından dışarı taşan mis gibi kahve kokuları? Şimdi artık hâlis ve tâze kahve içmek isteyenler Eminönü'de Mısır Çarşısı'nın arkasında ya Kurukahveci Mehmet Efendi'ye ya da Kahveci İhsan ve Mahdumları'na kadar uzanmak zorunda. Üsküdar'da kahve, tâzelikliğini terkettiği ambalajlar içinde kişiliksiz, “merhaba”sız, sohbetsiz, beşerî sıcaklıktan yoksun “market”lerde satılmakta. Satışı da gördüğüm kadarıyla pek fazla değil; rağbet sanki daha çok “Nescafé”ye.

Saim efendinin “Attâr Dükkânı”ndan iki dükkân sonra Gülfem Hâtun Câmii'ne giden sokağın girişinin karşı köşesindeki leblebici ile şekerçi Zekeriyâ beyin dükkânının birkaç dükkân aşağısındaki leblebicinin kavurdukları leblebinin kokusunun bir başka revnâkı vardı. Annemle sinemaya giderken bu dükkânlardan tâze kavrulmuş leblebi ile baklava şeklinde kesilmiş leblebi helvası almak, sinemadan dönerken de evde pudra şekeri karıştırarak yemek üzere leblebi unu almak vaz geçemediğimiz bir âdet mesâbesindeydi.

Hasretini çektiğim kokulardan biri de: Ramazan'larda yumurtalı, sucuklu, pastırmalı ramazan pidelerinin Moskoflu fırından, Merkez Karakolu'nun karşı sırasındaki (sâhibi rahmetli Adnan Menderes'e benzeyen) Tepsi fırından, Şekerçi Hasan efendinin birkaç dükkân ilerisindeki bir başka Hasan efendinin fırından ya da Kadir beyin Ömer Kenan Eczânesi'ne bitişik Devocioğlu fırından iftara yakın dışarı taşan, buram buram tüten kokusudur. Şimdilerin Üsküdar'ında belki 10-20 misli sayıda fırın olmasına rağmen, bu kabil bir sipariş almaya yanaşan fırın bulmak çok ama çok zor olduğu gibi alelâde pidelerin lezzeti de eskilerinin çok dünunda.

Üsküdar'ın bir daha geri dönmek üzere kaybolmuş, hasretini çektiğim bir başka has kokusu da yaz aylarında Fıstıkağacı, İcâdiye, Bağlarbaşı ve Kısıklı semtlerine hâkim olan kekik kokusuydu. Büyük Çamlıca Tepesi'nin eteklerinde “kır sefâsı”na çıktığımız zaman bu râyihâyı derin nefeslerle ciğerlerimize doldurmak ne kadar da sarhoş ediciydi!...

Sakın bana “Üsküdar'ın mâzide kalmış olan bu kokularının yerine ne gibi farklı kokular ikâme edildi?” diye sormayın! Üsküdar'a bir zamanlar damgasını vurmuş olan *Merhamet* ve *Sehâvet* kanayan yaraların kaşınmamasını âmirdir.

ÜSKÜDAR'IN DUYGUSAL İKLİMİ

Ahmet Şirin*

Bu yazıda Üsküdar'ın bir mekan olarak içinde yaşayanların düşünce, duygu, davranış, değer ve kişiliklerini nasıl etkilediği üzerinde durulmaya çalışılacaktır. Üsküdar'ın tarihi geçmişi, coğrafi yapısı, mimari eserleri bu şehir üzerinde yaşayan insanlarla birlikte bir bütün oluşturmaktadır. Öyleyse Üsküdar'ın ne olduğuna ve bu ilişkinin özelliklerine bakmak gerekir.

Üsküdar İstanbul'un yanında ve İstanbul'dan önce, Anadolu'nun ve Asya'nın bittiği yer. Türk ordularının fethi düşlediği kıyılar. İstanbul'un fethini gören belde. Tarih ve coğrafya olarak İstanbul'dan önce gelen, İstanbul'un yanında, fakat İstanbul'dan farklı özelliklere de sahip olan bir yerleşim birimi. Bir bakıma İstanbul'daki Anadolu ve Asya. İstanbul yakasında Üsküdar deyince Kadıköy hariç bütün Anadolu yakası hatırlanır. Belediye sınırlarının ötesinde, Osmanlı döneminden bu yana halkın zihin haritasında Ümraniye'den Beykoz'a kadar Boğaz'ın Asya tarafı Üsküdar olarak bilinir.

Vapurla Üsküdar'a gelmek nostaljik bir yolculuk gibidir. İş dönüşü vapura binen Üsküdarlılar evlerine doğru yol alırken günün yorgunluğunu ve stresi vapurun sıcak samimi ortamında giderirler. İnsanlar bir iş gününün ve karmaşanın son bulduğunu Üsküdar vapuruna binince anırlar. Üsküdar'a doğru başlayan yolculuk huzura, güvene, aileye, anne kucağına yolculuk gibidir. Vapurlarda öğrencisinden bürokratına, esnafından gazetecisine her meslekten insanı görmek mümkündür. İnsanların kaynaştığı, Üsküdarlı olmanın gururunu ve heyecanını yaşadığı bir buluşma noktasıdır vapurlar. Vapurlara kaçak binmiş satıcılar, altın yaldızlı bardaklarda içilen çaylar, başka türlü görüşme imkanı olmayan tanıdıklarla yapılan sohbetler, iyot kokulu, oksijen dolu deniz havası her şehirde, her beldede bulunacak bir fırsat değildir. Vapur yolculuğu yaparak sabah işlerine, akşam evlerine gidip gelen Üsküdarlılar dinlenmiş, huzur bulmuş ve günün yorgunluklarının üzerine trafik stresini de yaşamamış olarak mutlu bir şekilde ve güler yüzle sabah işlerine başlarlar, akşam da evlerine dönerler.

Vapurdan inen insanları iskelede camiler karşılar. Iskele Meydanı, Mihrimah Sultan ve Yeni Valide Camiileri, çeşmesi ve hamamıyla ben Anadolu'yum, Osmanlıyım, tarihim, geleneğim, geleceğim ve işte benim kimliğim ve ben Üsküdar'ım, işte ben buyum der gibidir. Mihrimah ve Yeni Valide Sultan Camiileri'nden münavebeli olarak okunan ve ılık esen boğaz rüzgarına karışan ezan sesleri özgürlüğün simgesi ve iç huzurunun

* Yrd. Roç. Dr., Marmara Üniversitesi, Atatürk Eğitim Fakültesi

kaynağı gibidir. Bu ülkenin insanları için bayrak ve ezan özgürlüğü ifade eden birer sembol olarak burada yaşarlar. Mehmet Akif'in İstiklal marşında belirttiği gibi:

*"Bu ezanlar ki şahadetleri dinin temeli
Ebedi yurdumun üstünde inlemeli"*

İskeleden sağa döndüğümüzde Harem'e kadar güzel bir sahil şeridinde yürüyen gezintiye çıkmış bir sürü insanla karşılaşmak mümkündür. Bir kısmı spor yapan, bir kısmı romantik yürüyüşe çıkmış, bir kısmı bir aile olarak eğlenen insanlar bu güzel sahilin tadını çıkarırlar. Bu insanlar temiz boğaz havasını solurken güzel bir İstanbul manzarasının gündüz ve gece görünümelerini seyretmekle karşı karşıyadırlar. Şemsi Paşa sahilinden sabahları İstanbul'un uyanışını, akşamları da güneşin Camilerin silüetini geride bırakarak batışını seyretmek tadına doyumlanmaz panoramik bir güzellik yaşatır. Kuşların konmadığı Şemsipaşa Camii ve Kızkulesi tabiatın, tarihin, coğrafyanın ve mimarinin estetik bir buluşması gibidir. Şemsi Paşa sahilinde gezip İstanbul'un doyumsuz manzarasını seyredip, Kızkulesi ve Şemsipaşa Camii'nin önünden geçen bu insanların her biri birer çirkinlik abidesi olan apartmanları nasıl diktiğini anlamak mümkün değildir.

Şemsipaşadan sonra varılan Harem otogarı İstanbul'un Anadolu'ya açılan bir kapısıdır. Eskiden savaş ve hac seferlerinin yapıldığı Harem köprü yapılmadan önce motorlu taşıtların kaşıya geçtiği bir yerdir. Burada Selimiye Kışlası dikkati çekmektedir. Selimiye Kışlasının Üsküdar istikametinde İhsaniye ve Doğancılar semtleri vardır. Bu semtler İstanbul'u seyretme ayrıcalığına sahiptir. Üsküdar'ın sınırları bittiği yerde Eski Haydarpaşa Lisesi, Liman, Numune Hastanesi ve Haydarpaşa Garı ile Kadıköy başlamaktadır.

Üsküdarın mahalle araları ve sokakları tarihi ve otantik dokusunu korumakta ve adeta doğal bir film seti gibi durmaktadır. Bu gerçek bazı sinema adamlarının dikkatini çekmiş olmalı ki Üsküdar pek çok filme ve televizyon programına ev sahipliği yapmaktadır. Şemsipaşa sahilini, Kuzguncuğu, Selamsız veya Çamlıca'yı ve Toptaşı eski İmam Hatip Lisesi kampüsünü pek çok filmde gören insanlar Üsküdar kendi şehirleri gibi bilmekte ve sevmektedirler. Bu mekanları Yahya Kemal'in şiirinde güzel bir şekilde belirtmiştir:

*"Tenha sokakta kaldım oruçsuz ve neşesiz
yurdun bu iftarından uzak kalmanın gamı
Hadsiz yaşattı ruhuma bir gurbet akşamı
Bir tek düşünce oldu teselli bu derdime
'Onlardan ayrılış bana her an üzüntüdür
Madem ki böyle duygularım kaldı çok şükür.'*

Kuzguncuk bir film seti olmasının yanında, kilise ve camiiyi duvar duvara barındıran bir semttir. Hoşgörünün ne olduğunu görmek isteyenler Kuzguncuk'ta bu eseri görmelidirler. Bir imparatorluk bakiyesi olarak farklı dinleri ve ırkları hoşgörü içerisinde barındıran Üsküdar'da farklı özelliklerdeki insanlar kardeşçe yaşamakta ve ölmektedirler. Üsküdar yaşayanların olduğu kadar belki de yaşayanlardan daha fazla ölülerin de şehridir. Karacaahmet mezarlığı, Bağlarbaşındaki Rum, Ermeni ve Yahudi mezarlıkları, Bülbülderesi mezarlığı farklı inançlardan olan insanlara bir arada yaşamanın ve ölümün gerçekliğini ağırbaşlı bir sükun ile hatırlatırken, şehir mimarisinde doğal bir ortam

oluştururlar. Bu mezarlıklar gittikçe azalan yeşil alanlara karşılık, şehre hayat vermeye ve nefes aldirmaya çalışmaktadırlar. Yani Üsküdar'ın mezarlıkları son yeşil alanlar olarak, sadece ölenlere değil yaşayanlara da oksijen üreterek hizmet etmektedir. Mezarlıkların yaydığı oksijenin yanında manevi hava ile ölüm ve sonsuzluk duyguları, göğe doğru uzayan Çamlıca ve televizyon kuleleri, Masmavi Marmara ve Boğaziçi, bilinç altına yerleşmiş uzun ve muhteşem bir tarihin bilinci olarak Üsküdar'da doğup büyüyen insanların kişilik gelişimlerini etkileyen çevresel faktörlerdendir. Bir Üsküdar sakini Kadıköylü'den, Kasımpaşalı'dan, Teşvikiyeli'den ya da Ümraniyeli'den ayıran unsurlar şehrin kendi içinde gizlidir. Üsküdarlı biraz dingin, biraz huzurlu, biraz mütevazı, biraz ağırbaşlıdır.

Yine Altunizade semtinde bulunan Capitol alışveriş merkezi ve İlahiyat Fakültesi yan yana bazıları için bir tezat gibi gözükse de, modernlikle geleneksel değerlerin pek de uzak olmadıklarını sergilemektedirler.

Fethi Paşa korusu, şehrin içinde yeşil bir ada gibi yaşamakta ve şehrin gürültüsünden kargaşasından telaşından uzak, sakin bir mesire ve dinlenme yeri olarak hizmet vermektedir. Yine kuru içinde bulunan belediyeye ait lokanta ve çay bahçesi de burayı aileler için cazip hale getirmektedir. Korunun yanında bulunan Özbekler tekkesi ise milli mücadeleyi hatırlatmaktadır. İstanbul'dan İstiklal savaşına katılmak üzere Anadolu'ya geçen milli mücadele kahramanlarının ilk durağı Üsküdar'dı. Aziz Mahmut Hüdayi, Karaca Ahmet Cemevi ve etrafı, Seydahmet deresinde Caferilerin Muharrem törenleri Üsküdar'ın manevi iklimine ayrıca katkıda bulunmaktadırlar.

Sadece Üsküdar'ın değil, Beklide Dünyanın en güzel manzarasının seyredildiği Çamlıca'nın ayrı bir yeri ve ünü vardır. Büyük Çamlıca'dan boğazı, Küçük Çamlıca Tepesi'nden ise Marmara Denizi'ni ve Adaları seyretmek şairlere ilham vermekte, şarkılara tema oluşturmaktadır. Büyük Çamlıcadaki Sefa Tepesi ve Küçük Çamlıcada bulunan "O Ağaçın Altı" Sadece aşıkların buluşma yeri olmaktan çıkmış şarkıların güftelerine girmiştir. Çamlıcalar artık bir yeşil alan olmanın ötesinde kültür mirasımızın bir parçasıdır. Üsküdarlılar bu mirasa gereğince sahip çıkmalıdır.

*"Çamlıcanın en yüksek yerinde bir perinin
Işıktan heykelini nakşettim ufuklara...
O yeşil Çamlıca ki kat kat eteklerinin
Birini boğaz öper diğerini Marmara."*

Faruk Nafiz Çamlıbel

Yahya Kemal'den Orhan Veli'ye pek çok şairin şiirine konu olmuş, pek çok sanatçıya ev sahipliği yapmış olan Üsküdar hala çok sayıda şaire, sanatçıya ve aydına ev sahipliği yapmaktadır. Entelektüel konulara meraklı gençler Çengelköy'de Çınaraltını, iskelede Yalı Kiraathanesini, Kaknüs Kahvesini ya da Şemsipaşa camii yanındaki çay bahçesini mekan tutmuş bulunmaktadırlar. Bu mekanlarda her görüşten sanatçı, yazar, gazeteci, öğretmen ve üniversite öğrencisi buluşmakta ve yoğun fikri meseleleri tartışmakta ve görüşmektedirler.

Üsküdar'da ticaret fazla gelişmemiştir. Genellikle sabit gelirliler ve emekli kişilerin tercih ettiği bir muhit olan Üsküdar'ın insanları da mütevazidir. Sahil şeritinde Beylerbeyi, Çengelköy ve Kandilli'de boğaziçi boyunca serpilmiş yalılar ve Beylerbeyi Sarayı, orta kesimlerde apartmanlar ve Çamlıca eteklerinde villalar ve arka kesimlerde gayri ni-

zami yapılaşmalar olmakla birlikte genel bir yeşillik ve bunun getirdiği bir ferahlık hissedilmektedir. Öğretmenler Hastanesi, Çamlıca gibi yeşil alanlar korunmaya alınmalıdır.

Yine Üsküdar merkezde bulunan Kanaat lokantası yalnız Üsküdar'da değil, dünya çapında ün yapmıştır. Kanaat lokantası Türk mutfağının canlı bir müzesi gibidir. Hem zeytinyağlılar, hem etli yemekler hem de tatlılarda Kanaat lokantası bir seviyeyi yakalamış ve geleneksel mutfağı devam ettirmiştir. İstanbul'un her tarafından insanlar Kanaat lokantasına yemek yemeğe gelmekte, yurtdışından gelenler ise en az bir defa uğramak için fırsat kollamaktadırlar. Parası olanlar için Kanaat gibi lokantaların yanında ramazanlarda kurulan çadırlar ise fakirlerin karnını doyurdukları yerlerdir. Kurumlaşmaya başlamış olan ramazan çadırı insanlara sadece yemek hizmeti vermemekte bunun yanında geleneksel ramazan akşamlarını da yaşatmaya çalışmaktadır.

TÜRKİSTAN'DAN GELEN BİR İSİM VE EFSANE: KIZ KULESİ

Tuncer Baykara*

Kız Kulesi, İstanbul'da, Boğaz'ın Marmara tarafından girişinde, Üsküdar tarafında, kıyıdan 200 m kadar içeride; yaklaşık 35-36 m'lik dörtgen bir alan üzerinde bir kule olup, şimdiki görünüşünü 1835'lerde almıştır.¹

Kız Kulesi Üsküdar açıklarındaki kayalık döküntülerde, 1510' da inşa edilmiş olmalıdır.² Nitekim bu adı, XV.yüzyıla ait kaynaklarda pek göremiyoruz. Tarihi kaynaklarda, Kız-kulesi adını, ancak XVI. yüzyıldan sonrası için takip edebiliyoruz.³ Osmanlı belgeleri üzerinde yapılacak titiz bir araştırma ile, bu adın ortaya çıktığı seneler, kesine daha yaklaşık olarak çıkartılabilir. Bizce bu ad, ancak, yöreye Türklerin yoğun yerleşmelerinden, yani XV.yüzyılın bitiminden sonra ortaya çıkmış ve yaygınlaşmış olmalıdır. XVII. yüzyıldan sonra, Türk ve yabancı kaynaklarda adı ve hatta bu ad etrafında oluşan efsaneleri ile birlikte bilinenler bir hayli artmıştır. Bunlar arasında Evliya Çelebi'mizi özellikle anmak gerekmektedir.

Efsaneleri

İstanbul Kız Kulesi'nin bir hayli efsanesi vardır. Bunlar genel olarak birbirine benzerse de, ayrıldıkları noktalar da bulunuyor. Bunların hepsini değil, fakat bizce, önemli olanları aynen veya özet olarak vermek gerekir.

1. 1611 yılında İstanbul'a gelen Domenico Gierosolimitano, Kızkulesi'nden de söz etmektedir:⁴

“Diyorlar ki burasını eski bir imparatorun kızı yaptı, burada yaşadı ve bakire olarak öldü. Şimdi dört asker üç topla orada kalıyorlar ve devamlı nöbet tutuyorlar”.

2. Evliya Çelebi (XVII. yüzyıl) Kız Kulesi'ne dair uzun boylu bir efsaneyi anlatmaz. O Üsküdarla ilgili olarak Türk-müslüman halkı arasında yaşayanları eserinin farklı yerlerinde, kimi zaman daha uzun nakletmiştir. Ona göre, Kanator adlı bir Bizans kralı,

* Prof. Dr., Ege Üniversitesi

¹ İ.H.Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleriyle Üsküdar Tarihi*, İstanbul 1977, II, 279-285; beklendiği kadar güzel değil.

² *IA*, V-2, s.1203 ; S.Eyice, *Bizans Devrinde Boğaziçi*, İstanbul 1976, s. 52-53.

³ Âli, *Küh'ül-Ahbar'ın Tezkire Kısmı*, Hz. M.Isen, Ankara 1994: 50, 207:” Kale-i sagire ki Ketayün Sarayı di-yü meşhurdur” Ruhi. Tursun Beğ'in *Tarih-i Ebulfeth*'inde Kızkulesi'nin adı yoktur.

⁴ M. Bernardini, “ Constantinopoli nella *Relatione* di Domenico Gierosolimitano (1611) ”, *Miscellanea Studii in Onore di Raffaele Sirri*, Napoli 1985, s. 17-38.

Battal Gazi'nin korkusundan, deniz yüzünde büyük bir kule yaptırıp Üsküdar tekfurunun kızını ve diğer kıymetli ve gerekli eşya ve yeterli insanı içine koydurur. O kuleye "Pirgos Tiskuris" demişlerdir ki, Kız Kulesi demekmiş. Bu sırada Battal Gazi, Şam fetihini bitirerek Üsküdar'ın böyle tahkim edildiğini işitince, yanına aldığı gazilerle Üsküdar'ı basar. Oradan kayıkla Kız Kulesine geçip kıralın kızını, hazinesini ve ötekileri alıp Üsküdar'a geçer. Ancak Üsküdar'a zarar vermeksizin, geriye, (İran'da) Medayin'e döner.⁵

3. 1797'de İstanbul'da bulunan A. L. Castellan, Kız Kulesi'ne dair Türkler arasında söylenen efsanenin fransızca geniş bir çevirisini vermektedir.⁶ Castellan, tafsilatlı olarak verdiği efsanede "Mihir-Schighil", yani "Mihir-i Çiğil/Çiğil güneşi" adını verdiği, bir Pağışah kızının hikayesini anlatır. Hikayeye, buraya gelen bir İranlı Şehzade de karışır.

Castellan'ın naklettiği rivayette dikkati, burada yaşayan kıza verilen *Mihir-i Çiğil* adı çekmektedir. Castellan bu kelimenin anlamını "Soleil des beaute" yani "Güzellik güneşi" olarak vermektedir.⁷ Ancak burada söz konusu olan "Ç i ğ i l" İran ve erken devir Türk edebiyatında güzellik timsali sayılan *Çiğildir*.⁸ Çünkü eski edebiyatta Türk gibi *Çiğil* de bazen "güzellik" anlamını taşıyabilmektedir. Böylece Üsküdar'da Türkler arasında söylenen efsanelerden birisi, eski Karahanlı devrinden kalmış olan hatıraları da yansıtmaktadır.

4. XIX. yüzyılın ilk yarısında, İstanbul'da uzun süre kalan İngiliz hanım yazarı, Miss Pardoe'nin yazdıkları, iki açıdan dikkati çeker. Öncelikle iki ayrı efsaneyi çok öz olarak hülasa etmiş, ikinci olarak, efsanenin birisinde, kız kahramanı, Kleopatra'nın sonuna benzetmiştir. MissPardoe'nun yazdıkları, kısalığı ile dikkati çeker ki, çevirisini aynen vermek yararlı olacaktır.⁹

"Masalcılar, duvarları içinde, Kleopatra gibi, yılan sokmasından ölen güzel ve soyulu bir kızın hikayesini anlatmayı severler. Şairler de, girişimi, kıskanç bekçilerine gösterecek sır verici ayın olmadığı fırtınalı bir gecede, hapsedilmiş güzel kıızı kurtaran İranlı prensin maceralarını terennüm etmeyi severler ki bu gecede Marmara'nın vahşi dalgaları Asya'nın kayalık kıyılarını köpürterek yıkarken, Karadeniz'den esip gelen fırtına, önlerinde boğazın akıntısını çıldırıyor, gece yarısı sessizliğinde büyüyor, ama aşıkların kulaklarında Nişabur'un bülbüllerinin sesinden daha da tatlı oluyordu."

⁵ *Evlıya Çelebi Seyehatnamesi*, (yay.Z.Danışman) II, İstanbul 1969, s.170.

⁶ A.L. Castellan, *Lettres sur la Grece, l'Hellespoud et Constantinople...* Paris 1811, II, 190-218. 1772-1838 yılları arasında yaşamış olan Castellan, ressam, gravürçü ve gezgin olarak tanınmaktadır. Ch.Dezorbby-T.H. Bachelet, *Dictionnaire General Biographie et Histoire*, I, Paris 1883, s.484a. ; Türk Tarih Kurumu'nda basılmakta olan kitabımızda bunun etnini aynen verdik ve çevirisini de yaptık.

⁷ A.L. Castellan, *Aynı eser*, s.194.

⁸ *Çiğil*; Karahanlı Türk devletini teşkil eden boyların başlıcası kabul edilir (İslam Ansiklopedisi, Karahanlılar madd. Z.V.Togan, *Karahanlılar*, İstanbul 1966); İran edebiyatında ortaçağlarda hayli çok geçmektedir. Sözlüklerde *Çiğil* boyuna mensup olup eski şairler nezdinde güzellik ve zerafetiyle ünlü anlamı vardır (H.Amid, *Ferhen Amid*, Tahran 1358).

Farsça-Türkçe sözlüklerde mesela Z.Şükun'nun Farsça-Türkçe lugatında (İstanbul 1967; s..714) şöyle denmektedir: " Türkistanda güzelleriyle meşhur bir şehir".

Üsküdarlı olan A. Gölpinarlı, Mevlana Celaleddin'in şiirlerinde sık geçen bu ismi şöyle izah eder:" Türkistan'da güzelleriyle tanınmış bir şehir. Güzelleri bu şehir halkına benzetirler (Mevlana Celaleddin, *Divan*, çev.A.Gölpinarlı, İstanbul 1974, s. 683, ; metinde (s.195) "Yüzü Çiğil güzeline bile hasetler salan" olarak geçiyor.

⁹ Miss Pardoe, *The Beauties of the Bosphorus*, London 1838, s. 134: Kız Kulesinin çok güzel bir gravürü de vardır.

5. XIX. yüzyılın ilk yarısında, İstanbul'a gelen seyyahlar arasında Kız Kulesi'nden hemen hepsi de bahsederler. Bunlar arasında, değişik bir hikaye nakleden M. von Tietze'nin yazdıkları da dikkati çeker:¹⁰

“Yüzyıllarca önce bir padişah varmış. Münecimi onun ölümüne bir yılanın sebep olacağını söylemiş. Padişah bu ölümden kurtulmak için bu kayayı düzleştirmiş ve üzerine bu kuleyi yaptırmış. İçini çok güzel döşetmiş ve haremimi alarak oraya gidip zevk ve sefa içinde yıllarca yaşamış. Böylece münecimin söylediği şeyin boşa çıkacağını ummuş. Sonra her yanı denizle çevrili olan bu yapıya, padişaha takdim için bir gürcü kız götürülmüş. Kız ilk tanışma vesilesiyle, Padişaha içi çiçek dolu bir sepet sunmuş. Padişah bu hediyeyi, pek çekici olan bu güzelin elinden almış. Fakat almasıyla, küçük yaprakların arasına gizlenmiş olan küçük bir yılanın parmağını ısırması bir olmuş. Böylece müslüman hükümdarı, derin acılar içinde kıvranarak ölmüş. İşte alın yazısının değişmez iradesine aracı seçilen bu genç kızdan ötürü, bu kuleye “ Kız Kulesi “ adı verilmiş. “

Tietze, bir diğer şekli, Hammer'den naklediyor; onun naklettiği hikaye ise, Evliya Çelebi'ninki ile hemen aynıdır.¹¹

6. Eserini, daha geç, 1872'de yayınlamakla birlikte, hikayeyi çocukluğunda dinlediğini söyleyen Melek-Hanum'un naklettiği rivayet de hayli dikkati çekicidir.¹² Bu hikayeyi, yayınlandığı şekli ile vermek gerekir:

Sultan'ın biri rüyasında, kızının yılan sokmasından öleceğini görür. Kahinler (ulema?) onu bekleyen meş'um tehlikeden prensesi kurtarmak için toplandıklarında, meseleye denizde bir kule yapmaktan başka bir çare bulamadılar. Genç sultan, kendisine arkadaşlık edecek birçok halayıkla bu kuleye konuldu. Bir gün, yanındakilerle çevrili bir halde, üst katta otururken, aşağıdan geçen kayıkları seyirle kendisini oyalıyordu. Birden onlardan birinde, çok güzel meyve, özellikle üzümler dikkatini çekti. Bundan dolayı büyük bir özlem duydu. Hiç bir şeyin doğrudan kızla temas etmemesini emreden Sultan'ın yasağına rağmen, üzüm dolu bir sepet satın aldı. Sepeti yukarı çekmek üzere, kayıkçıya bir ip uzatıldı; prenses elini sepetin üzerine uzattığında, ansızın bir yılan süzüldü ve kolundan onu soktu. Onu üzerine her türlü itina gösterilmişti. Fakat faydasız. Birkaç dakika sonra öldü. Böylece, içinde olduğumuz kaderden kaçınmak öylesine imkansızdır.

7. Seyyahlar içinde, Kız Kulesi'nde geçen olayı, Bizans dönemine kadar götürülen rivayetler, XIX. yüzyıl sonlarında görülmeye başlanmıştır. A. L. Castellan'ın naklettiği rivayetin adeta bir adaptesi gibi olan bir rivayeti, P. de Regla nakletmektedir.¹³ Ancak, efsaneyi, nedense Bizans dönemine kadar götürülen rivayeti, Türk araştırmacılar da bir şekilde belirtmektedirler.¹⁴

“İmparator Konstantin'in çok sevdiği ve üzerinde titrediği bir kızı varmış. bir gün falcılarını toplamış ve kızının istikbalini sormuş. Falcılar kızın bir yılan sokmasından

¹⁰ M.von Tietz, *Türkiye 1833 İstanbul* (tarihsiz), s. 26-27.

¹¹ M.von Tietz, *Aynı eser*, s.27-28. Efsaneyi J.Reid de nakletmiştir: *Turkey and The Turks*, London 1840, s.298.

¹² Melek-Hanum, *Thirty years in the Harem, New York 1872*, s. 10-11; Bu rivayeti Pde Regla aynen nakleder: *La Turquie Officielle*, Paris 1891, s.1-2'nin dip notunda; buradan naklen İ.Hami Danişmend de çevirmiştir:*Tarihî Hakikatler*, I, İstanbul 1979 (2.baskı) s.223.

¹³ Pde Regla, *La Turquie Officielle*, Paris 1891, s. 334-338; Danişmend, *Aynı Eser*, s. 223- 226.

¹⁴ Mehmet Önder, *Bitmez-Tükenmez Anadolu*, Ankara 1970, s. 34-35.

öleceğini söylemişler. Telaşlanan imparator, hemen denizin ortasında bir kule yapmalarını emretmiş. Bir süre sonra yapılan kulede kızını muhafaza altına aldırılmış. Zamanla bir gün kızın canı üzüm istemiş. Bir sepet üzüm getirmişler. Meğer üzüm sepetinin bir köşesinde zehirli küçük bir yılan çöreklenmiş. Prenses üzüm salkımını almak üzere sepete el attığı zaman bu yılan parmaklarını ısırvermiş. Kızcağız orada can vermiş ve mezarını buraya yapmışlar.”¹⁵

8. XIX. yüzyıl sonlarında tesbit edilen, bir diğer rivayet de önemlidir. H. Carnoy ve J. Nicolaides tarafından nakledilen bu rivayette, hakim unsur tamamen ayrı ve “hazine” olmuştur.¹⁶ Buna göre olaylar, Konstantin’in hazinesi, onu bekleyen kızı ve bu hazineyi ele geçirmeye çabalayan hırsız bir delikanlı etrafında örülmüştür. Hırsız delikanlı ile Konstantini’nin kızı arasındaki aşk da rivayetin içindedir.

9. 1878 de basılan *Murray* rehberine göre, Türkler, Sultan Mehmed’in gözdesini burada kapattığını söylerlermiş.¹⁷

10. Türk Ansiklopedisi, İstanbul’daki Kız Kulesi hakkında, Evliya Çelebi’nin rivayetinden başka, şu iki rivayeti de belirtiyor.¹⁸

a. Fetihden sonra buraya, Hıristiyan bir prenses kapatılmıştır.

b. Fatih Sultan Mehmed’in çok güzel bir kızının, ileride birisini sevdiği taktirde yılan sokması ile öleceği kehanetinde bulunulduğundan, babası onu bu kuleye kapatmış ise de, sevgilisinin gönderdiği bir çiçek demeti arasına gizlenen küçük bir yılan dan koruyamamıştır.

* * *

Bilinenleri yeniden gözden geçirirsek, buraya “Kız-kulesi” denmesinin zamanını az-çok tesbit edebiliyoruz. XV.yüzyılda henüz bu ad yoktur (Bk. Tursun Bey, *Tarih-i Ebülfeth.*). Hatta XVI.yüzyılın ilk yarısında da bu adın yaygınlaşmadığını sanıyoruz. Çünkü Ali, *Küh’ül Ahbarında*, *Tezkire* kısmında şöyle bir kayıt naklediyor: “ İstanbul-Üsküdar miyanındaki kale-i sagire ki Ketayun Sarayı deyü meşhurdur.”¹⁹

Muhakkak ki burası XVI.yüzyılda, çevresindeki Türklerin muhayyilesindeki izlerin de ışığında Kız Kulesi diye anılmaya başlayacaktır.

Kız-kulesi diye bir ad, Türklerin yaşadığı çok geniş bir coğrafyada muhakkak ki XV. yüzyılda (Farsça çevirisi ile Devlet-şah; Piri Reis: Kız-hisarı) yaygın olarak bilinmiştir. Daha eski zamanlardaki varlığını, öteki Türk aleminde bu konuda ayrıntılı topomatik araştırmalar yapamadığımız için bilemiyoruz. Kaynaklarda da bu konuda, şimdilik yeterli bilgi bulamadık. Fakat, kimi zaman daha büyük eski yapılara verilen, *Kızlar-kalesi* (XVI.yüzyıl: Matrakçı Nasuh) veya *Kırk-kız kalesi* adları, İstanbul-Üsküdar’dan Asya içlerine doğru uzanmaktadır.

¹⁵ Üzüm sepetine saklanan yılan ile ölüm efsanesi, kısa da olsa, H. Carnoy- J. Nicolaides tarafından da nakledilmektedir: s. 30.

¹⁶ H. Carnoy- J. Nicolaides, *Folklor de Constantinople*, Paris 1894, s. 41-46.

¹⁷ *Handbook For Travellers in Turkey in Asia, Including Constantinople..*, (4.ed.) London 1878 (J.Murray), s. 123.

¹⁸ Türk Ansiklopedisi, XXII, 83a: yazarı ve kaynağı belli değil; Hemen aynı hikayeler, birisi tercih edilerek, öteki ansiklopedilere de geçmiştir: mesela:Aylık Ansiklopedi, I (1945), s. 150 b-c; Meydan Larousse, VII (1972), 290 b-c.

¹⁹ *Küh’ül Ahbar’ın Tezkire Kısmı*, yay. M.İsen, Ankara 1994, s. 50, 207.

XVI.yüzyıldan sonra oldukça çok rastlanan böyle adlanmanın temeli, Türk insanının şuur altındaki hatırasında yaşatmakta olan Göktürk çağı öncesi bir efsane olmalıdır. Çin kaynaklarının nakline göre Hun Hakanı, insanlarla evlendirmeye kıyamadığı çok güzel iki kızı için ülkesinin uzak bir yerinde kule yaptırmıştı. Orada onların Tanrı ile evlenmelerini dilemişti.. Tanrı gelmemiş ama bir kurt kulenin dibine yerleşmişti . Böylece ıssız ve yüksek yerlerdeki korunaklı yapılar ile su içlerindeki eski yapılar, görenlerce Hun Hakanının kızları için yaptırdığı kuleye, Kız-kulesine benzetiliyor idi. Bu varsayımın en çarpıcı, en bilinen örneği İstanbul-Üsküdar Kız-kulesidir.

İstanbul'dan Asya içlerine doğru, hemen herkesçe bilinen Silifke Kız-kalesini bırakırsak, en batıda Çandarlı açıklarındaki deniz içindeki bir Kız-kulesi'ni söyleyebiliriz.Hatta o adaya adını da vermiştir. Beyşehir gölünün içinde, üzerinde yapı kalıntıları olan adacıklardan birisi Kız-Kulesi adasıdır. Fakat Üsküdar'dan Türkistan'a giden istikamette en önemli merhalelerden birisi Rize-Pazar Kız-kulesidir. Orası da bir küçük adacık üzerindeki eski yapı kalıntıları ile dikkati çeker. Anadolu içlerindeki öteki Kız-kule veya Kız-kalelerini saymaya vakit yetmez.

Daha doğuda, Azerbaycan'da Baku şehrinde de Kız-kulesi, şehrin bir timsali gibidir. Oradan, Kafkaslardaki veya İran sahasındaki onlarca Kız-kulesini bir kenarda bırakıp Türkmenistan'a, Merv'e gidebiliriz: Orada kimi gözlemciler Büyük ve Küçük Kız-kulesi'den söz ederken, kimisi, kule/kalelerden birisinin adının Oğlan-kalesi olduğunu belirtirler. "Kız" olan yerde elbette onun kocası olabilecek bir oğlan da olabilir. Netekim, Aral Denizi güneyinde bir *Kırk-yiğitler kalesi*, aynı geleneği devam ettirir.

Sözlerimi, Türkistan Türk aleminin, Karahanlılar döneminin de merkezi sayılan Balasagun/ Burana'daki kule ile bitirmek isterim. Burana, "minare"den çıkmıştır deniyor. Ama bu kule, anladığımız manada, cami yanında olmayıp, bir başka yapı ile bağlantısı olmayan doğrudan yekpare bir kuledir. Hikayesi, İstanbul Kız-Kulesine çok benzer. Kahinlerin böğ=akreb sokmasından öleceğini haber verdiği kızı için Han'ın yaptırıp, tepesinde oturduğu bir kuledir. Sonunda bir meyve sepeti içinde gelen böğ=akreb kızı sokar ve ölmesine sebep olur..

Kazaklar arasındaki benzer rivayetlerde, koyunlar böğü yiyebildiklerinden, Kulenin etrafının koyun sürüleri ile çevrildiği, ama yine de kadere engel olunamadığı da belirtilir.

Görülüyor ki Üsküdar açıklarındaki Kız-kulesi, adı ve efsaneleri ile bu diyar insanlarını Türkistan'a bağlayan kültür unsurlarından birisi, belki de en önemlisidir.

Netice:

İstanbul'daki Kız Kulesi hakkında, bir çok efsane bulunmaktadır. Bu efsaneler, genellikle Türk devrinde, Türk özellikleri çevresinde oluşmuşlardır. Ancak aralarında, bazı temel farklılıklar bulunmaktadır. Bu efsaneler hakkında, Türk Tarih Kurumu'nda basılmakta olan kitabımızda daha geniş olarak durulmuştur.

Adını ancak XVI.yüzyıl başlarında bilebildiğimiz İstanbul Kız-Kulesi, adı ve öteki özellikleriyle, en çarpıcı örnektir.

YENİ RESTORASYONUyla KIZ KULESİ

Zehra Öngül*

İsminin Anlamı

Uzaktan bir biblo görünümünde olan Kız Kulesi İstanbul'un sembolü haline gelmiştir. Yazar Refik Halit'in solmayan bir zambağa benzettiği bu yapının ilk tarihi ile ilgili olarak mitolojide belirsizlik vardır. Bununla ilgili ilk efsane Ovidius'a aittir ve Çanakkale bölgesinde iki sevgili arasında geçer. Seros'taki Afrodit tapınağında rahip olan Hero, Abydos şehrindeki Leandros isimli bir gence aşıktır. İki sevgilinin bir araya gelmesi için genç adam her akşam yüzerken öteki kıyıya geçer. Fırtınalı bir gecede kuledeki ışığın sönmesiyle genç adam boğularak ölür. Sevgilisinin cesedini gören Hero ise kendisini denize atarak ölür.

18. yy.'da bu efsanenin tekrar ortaya çıkması ve bazı yazarların bunu Boğaziçi'ne uyarlamaları sonucu Kız Kulesi farklı bir efsane ile gündeme gelmiştir. Yaklaşık iki veya üç yüzyıl, bu efsane ve yapı arasında hiçbir ilişki olmamasına rağmen, birçok kitap bu yapıyı 'Kız Kulesi' olarak adlandırmıştır.

Diğer bir efsane ise babası Osmanlı padişahı olan bir prenses'i konu alır. Falcı bir çingenenin padişaha kızının zehirli bir yılan tarafından öldürüleceğini söylemesi üzerine kızını yilandan korumak isteyen padişah, onu bu kuleye kilitler. Ancak prensese getirilen yiyecekler arasındaki üzüm sepetinde gelen yılan, prensesi zehirleyerek öldürür.

Bunlar yapı hakkında en çok bilinen ve önemli olan efsanelerden birkaçıdır. Günümüzde başka efsanelerin de olduğu bilinmektedir.

Yapının Tarihsel ve Fonksiyonel Geçmişi

Kız Kulesi'nin üzerinde yükseldiği kayalık tarihte ilk kez MÖ 411 yılında Atina ve Sparta arasındaki savaşta görülür. Bu savaştan sonra, gelir getirmesi ve Boğaz'ın girişini kontrol etmesi amacıyla bu kayalık üzerine bir gümrük binası yapılması kararlaştırılır. Ancak bu dönemde, kayalık üzerindeki yapı ile ilgili herhangi bir bilgiye rastlanmaz.

Bizans'ı korumak için eşile birlikte İstanbul'a gelen Atinalı bir komutan eşinin Üsküdar'da ölmesi üzerine bu kayalık üzerine bir heykel inşa etti. Eşinin anısını yaşatmak için inşa ettirdiği bu heykelin mermer kaidesi üzerine onun adını simgeleyen bir

* Öğretim Görevlisi, Lefke Avrupa Üniversitesi

öküz kazındı. Bu olaydan sonra, bu kıyı şeridi uzun bir süre öküç anlamına gelen 'Vadidon' olarak adlandırılmıştı. Ancak kısa bir süre sonra, bu heykel kayboldu. Antik dönemde bu kayalık 'Damalis ve Arcla' olarak anıldı. Antik Yunanda, Damalis öküç ve Arcla ise kale anlamına gelmektedir. Aynı zamanda Osmanlı döneminin ilk yıllarında bu limanın öküç limanı olarak adlandırılması ilginçtir.

12. yy.'da Topkapı sarayı yakınlarında ve Damalis adası üzerinde, L Bizans imparatoru Manuel Comnenos, zayıf olan devletinin başşehrini korumak için bir kule inşa etti. Bu iki kule arasına şehri düşman gemilerinden korumak ve geliri kontrol etmek için zincir gerildiği söylenir. 15. yy'da, Osmanlı ve Bizans arasındaki savaşta, kule bir kez daha tarih sahnesinde görülür. Birçok kitap kule etrafındaki gemilerin savaşından bahseder.

Osmanlı Dönemi -Fatih-

Savaştan sonra şehrin yeniden yapılanması sırasında, II. Mehmet Manuel Comnenos tarafından inşa edilen kuleyi yıkarak kendi binasını kayalık üzerine inşa etti. Adanın stratejik öneminden dolayı başşehri korumak amacıyla, Fatih bu kayalık üzerine taş bir kale inşa etti. Hünername'deki gravürde bu taş kale mazgal duvarlarıyla ve dandanlarla çevrelendiği görülür. Konik formulu çatısı olan bu yapı dönemin en güçlü koruma noktalarındandı.

1510 yılında depremden zarar gören kale, II. Selim'in emriyle onarıldı. Fatih döneminden sonra, kule gemiler için fener olarak kullanıldı. Bu dönemde kale, bir veya iki kez sürgün amaçlı kullanıldı.

1719 yılında geçirdiği yangından sonra 1725-1726 yılları arasında Sadrazam Nevşehirli Damat İbrahim Paşa yapıyı yeniden inşa etti. Bu dönemde daha yüksek inşa edilen yapının kule bölümünün en üst kotuna camlı bir köşk ilave edilerek kulenin çatısı kurşunla kaplandı.

Yapı, 1830 yılında kolera hastalığı için karantina hastahanesi olarak kullanıldı.

II. Mahmut Dönemi

Kulenin iç yapısını betona dönüştürmeden önceki son tamirat ve restorasyon II. Mahmut döneminde yapıldı. Son tamirat ile ilgili en önemli döküman ünlü hattat Rakım tarafından mermere oyulan yazıdır. Kapı üzerine yerleştirilen üçgen mermer alınlık içindeki bu yazıda tamirat için 1248/1832/33 tarihleri ve Sultanın tuğrası görülür. Bazı yazarlara göre, kuleye güzellik katan Barok stilindeki dilimli kubbe ve bayrak direği bu tamirat döneminde yapılmıştır.

Cumhuriyet Dönemi

Bu dönemde kule yalnızca deniz feneri olarak kullanılmıştır. 1943 yılında eski eserler komitesi adaya çeşitli dönemlerde eklenmiş olan depo ve gaz depolarını kaldırmayı kararlaştırdı. Ayrıca II. Mahmut döneminde doğu yöne inşa edilen ahşap bölümün bakım ve kulenin duvarlarının tamir edilmesi kararlaştırıldı. Bu kararlara bağlı olarak, restorasyon projesi hazırlandı. Bu yeni proje, kalenin iç avlusuna iki katlı beton bir yapı yapılmasını öngörüyordu. Kurşunla kaplanan ahşap kubbe ve 18 m olan bayrak direği betonarme olarak yeniden inşa ediliyordu. 1944 yılının Şubat ayında başlayan bu restorasyon aynı yılın Eylül ayında tamamlandı.

1950 yılından sonra Boğaziçi çevresindeki uluslararası trafiğin artmasıyla Kız Ku-

lesi konumundan dolayı önem kazandı. 1964 yılından başlamak üzere 17 yıl boyunca Milli Savunma Bakanlığına bağlı gözetleme ve radar istasyonu olarak kullanıldı ve 1982-83 yılında ise Türkiye Deniz ve Liman işletmeciliğine devredildi. 1989 yılında siyanür deposu olarak kullanılan bu yapı 1992 yılı sonunda, tüm radar, jeneratör sistemi ve diğer sistemler çıkarılarak harabe şeklinde terkedildi.

Yapıya Yeni Fonksiyon Kazandırmak İçin Yapılan Çalışmalar

Farklı dönemlerde yapılan gravürler yardımıyla 1719 yılına kadar yapının kule bölümünün ahşap olduğu anlaşılır. Bu dönemden sonra taş malzeme kullanılarak değiştirilen kule cephesi bugünkü görünümüne kavuşuncaya kadar birçok değişime uğramıştır. 1943 yılında Anıtlar Kurulu'nun restorasyon komitesi bu adaya liman inşası için yapılan gaz ve ambar gibi yapıların kaldırılmasına ve II. Mahmut döneminde inşa edilen ahşap bölümün tamir edilmesine karar verdi.

1943 yılında kuleyi radar istasyonuna dönüştürmek için ilk proje yapıldı. Bu proje ile kuleye bağlı duvarlar yıkıldı ve zemin katta teknik ve gözetleme odaları inşa edildi. Askerler tarafından kullanıldığı tahmin edilen mutfak ve yemek bölümü birinci katta yerleştirildi. Doğu yönüne inşa edilen ahşap yapı ise tuvalet ve yatak odaları için kullanıldı.

Pencere amaçlı olarak mazgal delikleri yapıldı. Bu proje sadece Üsküdar yönündeki ahşap bölümün iç mekanın değiştirilmesine izin verildi. Kale bölümünde dış duvarların içine inşa edilecek yeni yapının çatısının eski duvarlardan daha yüksek olmamasına karar verildi. Proje mayın gözetleme ve radar istasyonu olarak Milli Savunma Bakanlığınca yapıldı. Taşıyıcı duvarlar, katların döşemeleri, kurşunla kaplanan kubbeli çatı ve bayrak direğinin betonarme olması planlandı.

7 Haziran 1965 yılında ihtiyaçtan dolayı Milli Savunma Bakanlığı yabancı ve yerli uzmanlarla yapının fonksiyonunu Liman İdare Merkezi, Mayın Gözetleme ve Radar İstasyonu olarak değiştirmek üzere çalışmalara başlandı. Kulenin orijinal planının tüm detayları dikkate alındı. Yeni koruma planı mutfak, yemek odası, yatak odaları ısıtma ve jeneratör sistemlerini zemin kata konumlanmasını önermekteydi. Çalışma odası, radyo bağlantı, film odası, alıcı ve verici odaları ise birinci katta tasarlanmıştı. Kule kati astsubayların yatak ve yemek odası olarak hizmet verecekti. Aynı zamanda, balkonla çevrelenmiş olan en üst kat komutanlar için yatak, tuvalet ve duş olarak planlandı. Radarlar önce çatıya daha sonra ise üst terasa yerleştirildi.

1992'ye kadar kule Liman İşletmesi ve Türkiye liman İdaresi tarafından kullanıldı. 1992'den sonra Hazineye devredildi.

Basında çıkan siyanür deposu ile ilgili haberlere bağlı olarak yapıya olan ilgi arttı. Bununla birlikte fonksiyonunun önemi ve korunması zorunlu hale geldi. Üsküdar Kültür Halk Eğitim Merkezi'nin yardımıyla 1992 yılında kapılarını halka açtı ve ilk olarak şairler tarafından kullanıldı. 1992 yılının Mayıs ayında yapı 'Şiir Cumhuriyeti' olarak ilan edildi.

22 Ekim 1992'de hazırlanan bu yeni restorasyon planında yapının ticari fonksiyonunun sembolik değerinden daha fazla dikkate alındığı vurgulanmış ve kabul edilmemiştir.

Günümüz Restorasyonu

1995 yılının Haziran ayında Kız Kulesi'nin restorasyon ve yönetimi 49 yıllığına Hamoğlu Şirketine verildi. Yeni fonksiyonuna uygun olarak restorasyon projesi hazırlandı ve 26.10.1996 yılında tüm projeler onaylanarak uygulamaya başlandı.

İlk olarak yapıya 1943 yılında yapılan yeni eklemeler yıkıldı. Avludaki 30cm beton duvar kaldırıldı ve ana duvarlardaki kötü durumda olan sıvalar çıkarılmaya başlandı.

Tüm sıvaları çıkardıktan sonra kalenin 1943 yılında kapatılan tüm açıklıkları ortaya çıktı. İki adet kuzey yönünde, üç adet batı ve bir adet güney yönünde olmak üzere altı adet top deliği bulundu. Mazgallar, dendanlar ve kalenin gözetleme terası ortaya çıktı.

Giriş holü, resepsiyon, servis ve mutfak bölümü, tuvalet, teknik oda (telefon, ..) ve müdür odası giriş binasında konumlandı. Kalenin çatısı metal elemanlarla desteklenen ahşap strüktürle inşa edildi ve bu mekana asma kat eklendi. Kulenin her katı satış köşesi olarak tasarlandı. Bu mekanlarda turistik eşya, şapka, gümüş takı, kart, gravür, kitap ve Kız Kulesi'ni hatırlatan hediyelik eşyalar satışa sunuldu. Kulenin en üst katı bar ve manzara seyir terası olarak tasarlandı. Adanın zemini yeniden döşenerek ada etrafı 40 cm yüksekliğindeki parapet duvarla çevrelendi. Ulaşımı kolaylaştırmak amacıyla adaya yeni beton bir liman inşa edildi.

Sonuç

Restorasyon safhasında ve sonrasında bu yapı ile ilgili olarak birçok şey söylendi. Eski fotoğraflardan anlaşılacağı gibi ada sınırları kaya ile belirlenmişti. Ancak son yapılan restorasyon projesiyle ada beton kullanımıyla genişlemiş ve çevresi yaklaşık 40cm yüksekliğindeki parapetle çevrelenmiştir. Bu eklemeler eski fotoğraflarda ve adanın gravürlerinde görülmemektedir. Buna bağlı olarak rahatlıkla farkedilebileceği gibi bu restorasyondan sonra yapının doğal ve pitoresk görüntüsü ciddi bir şekilde değişime uğramıştır.

Bilindiği gibi restorasyon aşamasından önce yapıya ait tüm dökümanlar, eski fotoğraflar ve yapı ile ilgili bilgiler dikkatle araştırılmalı ve incelenmesi gereklidir. Kanımca bu aşama firma tarafından ciddi bir şekilde yapılmamıştır. Kale bölümünde ahşap kullanılarak metal elemanlarla desteklenerek inşa edilen çatı bu düşüncemi destekler niteliktedir.

1177/1764 yıllarında Mehmet Tahir Ağa tarafından yapılan onarım araştırması Kız Kulesi hakkında detaylı bilgiler içerir. Mehmet Tahir Ağa araştırmasında, bu yapının kule ve avlu olmak üzere iki ana yapıdan oluştuğunu belirtir.

Avlu çatısının açık ve içinde bulunan yedi adet topun kış aylarında güçlü dalgaların etkisiyle çakıl taşlarıyla örtülmesinden dolayı Mehmet Tahir Ağa bu çalışmasında, sundurma çatısı gibi dört ahşap sütunla topları kış şartlarından korumayı önerir.

Kale duvarlarını çevreleyen dendanların arasındaki boşluklar yer yer doldurularak kapatılmış ve bu yeni restorasyonda avlu içinde inşa edilen yeni bölümün çatısı kalenin ana duvarları ve gözetleme terası üzerinde desteklenerek inşa edilmiştir. Ancak şüphe yok ki mazgallar ve duvarlar üzerindeki bu yük yapıyı olumsuz yönde etkilemektedir. Bunun yanında, daha çok insana hizmet verebilmek amacıyla kalenin iç bölümüne asma kat inşa edilmiştir.

Yapıyla ilgili araştırmalar sonucu elde edilen bilgilerle yedi adet olduğunu öğrendiğimiz top deliklerinden bugünkü restorasyonda sadece altı tanesi ortaya çıkarılmıştır. Bu bilgiler ışığında Mehmet Tahir Ağa'nın yapmış olduğu araştırmanın restorasyonu yapan firma tarafından dikkate alınmadığını anlıyoruz.

Restorasyondan sonra ön binada kullanılan granit zemin döşeme ve modern servis mekanı bu tarihi yapının geğmişini unutturur niteliktedir.

Ayrıca tamamıyla turistik ve sosyal aktivitelere yönelik olarak tasarlanan yeni fonksiyonunun yanında yapının tarihsel değerini vurgulayan düzenli organizasyonlarla yapının tarihteki önemi ziyaretçilere aktarılmalıdır.

Kaynakça

- AHUNBAY, Z., *İstanbul III. Numaralı Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu Başkanlığı'na Kız Kulesi'nin Restorasyonu konusunda ICOMOS tarafından sunulan rapor*, İstanbul, Tarih Vakfı, Sayı: 33, İstanbul, 2000.
- ALPER, M., *Bir Restorasyon Öyküsü Kentin Yalnızlık ve Gizem Simgesi: Kız Kulesi*, İstanbul, Tarih Vakfı, Sayı: 33, İstanbul, 2000.
- BELGE, M., *İstanbul Gezi Rehberi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1994.
- DELON, J., *Boğaziçi Gezi Rehberi*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1998.
- Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı'nın Ortak Yayınıdır. Cilt: 5, İstanbul, 1994.
- ELGİN, Ü., *Geçmişten Geleceğe Kız Kulesi*, Omaş Ofset A.ř., İstanbul 2000.
- GÜLERSOY, Ç.-ALTINOLUK, Ü., *Kız Kulesinin Kitabı*, Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Yayınları, İstanbul, 1993
- İstanbul Kültür ve Sanat Ansiklopedisi*, Tercüman Gazetesi Kültür Yayını, İstanbul, 1984.
- Milliyet Sanat, Doğan Medya Center, Sayı: 490, İstanbul, 2000.

ÜSKÜDAR'DA ÇEVRE VERİLERİNİN OSMANLI DÖNEMİ CAMİLERİNİN YERLEŞİMİNE ETKİSİ

Selda Karaoşman* - İmre Özbek Eren**

Tanımlar

İnsan, çevresi ile sürekli etkileşim içindedir. Yapı tasarımı ve kent planlaması açısından insan ve bina bir sistem özelliği göstermektedir. Sürekli, karşılıklı etkileşim halindeki insan ve bina için, karşılıklı ilişkileri yanında içinde yer aldığı, doğal çevre, sosyal çevre ve inşa edilmiş çevre ile ilişkileri ve bu çevrelerin etkileri söz konusudur. Mimar, tasarımcı ve planlamacıların ilgi ve çalışma alanları da bu çevrededir: Tasarımı oluşturan çevresel veriler: 1) *fiziksel çevre*: yer, topoğrafya, iklim 2) *kültürel çevre*: sosyal, ekonomik, tarihsel, estetik

Fiziksel çevre faktörlerinden Topoğrafya (veya eğim) arsaya ait diğer bir çok fiziki özelliği de direkt olarak etkilediği için bir yerleşim söz konusu olduğunda ele alınan iki-üç ana kriterden biridir. Dolayısıyla topoğrafik plan ; mimari tasarım, yerleşim planlaması başlangıcında belki de en çok kullanılan araçtır.

Topoğrafyanın önemini arttıran özellikler şunlardır:

- kalıcı ve sürekli olması (ölçeği); sadece kısmen değiştirilmesinin mümkün olması
- diğer birçok çevresel faktörü etkilemesi (iklim, bitki örtüsü vs.)
- bina-insan-doğa ilişkisinin kurulmasında temel belirleyici olması

Topoğrafya incelemelerinde, eğim (biçimi ve dikliği), ölçek ve silüet üzerinde durulmalıdır. Eğim ve ölçek arazi biçimlerinin karakterini belirler.

Osmanlı'da Kent Planlaması ve Camiler

Osmanlı döneminde batıyla karşılaştırıldığında bir kent planlaması olduğu söylenemez. Ancak bir kent yaratma iradesi olmuştur. Bu, işlevsel olduğu kadar sultanlara ilişkin simgesel de bir tutum olmuştur. Kent için baştan belirlenmiş bir tasarım söz konusu olmasa da, binaların tasarımında kent dokusu her zaman önemli olmuştur. (Jale NECDET ERZEN, 1996)

İslam kentinde sosyal yaşam cami ve çarşıda sahnelenir. Kadının daha çok eve bağlı olduğu bu yaşam tarzında, erkeklerin kendi arasındaki toplanma ortamını Cu-

* Araştırma Görevlisi, Mimar Sinan Üniversitesi

** Araştırma Görevlisi, Mimar Sinan Üniversitesi

ma camileri sağlamıştır. Dolayısıyla sosyal alanlar daha çok külliyelerin olduğu yerlerdir. Kent dokusunu sokaklar veya alanlar değil, kamusal yapıların yeri belirler. Bu yapılar arasındaki alanları ise konutların biraraya gelmesiyle oluşturan dizgi belirler. Özellikle kamusal yapıların yarı açık mekanları aynı zamanda sosyal birleşmenin olduğu yerlerdir. (Sercan YILDIRIM, 2000) Bir çok kentin topoğrafik planlarının incelenmesi kentin anıtsal yapıların çevresinde kurulup geliştiğini göstermektedir. (Zekiye YENEN, 1999)

Yerleşme bölgeleri ve kentsel faaliyet alanları birbirlerinden oldukça ayrıdır. Topoğrafya bunların dağılımı üzerinde etkili olmuştur. (Robert MANTRAN, 1986)

Kentin topoğrafyası ve iklimsel özellikleri yapıların tasarımında önemli rol oynamıştır. İslam toplumunu gerek yapı etkinliğinde gerek sosyal dokuda tanımlayan *camiler*, toplum yatırımlarının en büyük bölümünü oluşturur. Mahalle mescitleri, sosyal dayanışma, örgütlenme ve ilk eğitim merkezleridir. Daha geniş amaçlı oldukları zaman cami ile birlikte sıbyan mektebi, medrese, hamam v.b. tesisler de cami çevresinde toplanarak külliye oluşur.

Külliyelerde temel yapı camidir. Diğer birimler camide temsil olunan dini içerikli sosyal düzenin gereklerini yerine getirmek için, ona yapılan eklerdir. (Doğan KUBAN 1998, s:60-63). Sultanların külliyelerinin hem sosyal hem görsel hiyerarşik statüsü, hanim sultanların, sadrazamların, vezirlerin bir alt kategori oluşturan daha küçük cami ve külliye, giderek küçük cami ve mescitler, sayıları önemleriyle ters orantılı olarak, kent dokusunun odaklarını oluştururlar. (Doğan KUBAN 1998, s:60-63)

Osmanlılar, Bizanslılarca benimsenmiş pek çok düzenlemeyi korumuştur. Sultanların da saraylarını kentin en iyi konumdaki, yerlere inşa etmek, büyük camilerini en dikkate değer noktalara kurmak istemeleri doğaldır. (Robert MANTRAN, 1986) Kentin belli başlı yerlerine konumlandırılan selatin camileri, onlara bağlı külliye ve devlet ile hanedanının gücünün ifadesini taşıyan anıtlar, İstanbul'un topoğrafyasını belirleyen mihenk taşları olarak ortaya çıkmaktaydı. (Edhem ELDEM)

Tarihi Süreç İçinde Sementin Çevre Verileri Doğrultusunda Analizi

1.İstanbul, Boğaz ve Üsküdar'ın Topoğrafyası ve Kentin Diğer Bölümleriyle İlişkileri

İstanbul

İstanbul yerleşimi çok özel bir topoğrafyaya sahiptir. Şehir benzeri çok az görülen bir biçimde, bir boğaz üzerinde kurulmuştur. Bu açıdan bakıldığında kent ayrı ayrı deniz kıyısı, engebeli arazi gibi pek çok yerleşim tipini bünyesinde barındırmaktadır. Üsküdar semti de benzer şekilde bu topoğrafik tipleri içermektedir. (s.86).....Kentnin engebeli bir arazi yapısına sahip olması sebebiyle tepe ve kıyı kotlarının ayrı biçimlerde değerlendirildikleri görülür. Kentin kıyı kesimlerinde daha çok han, antrepo gibi ticari yapılar yer almaktadır ve bunlar konut bölgelerinin içinden geçen meyilli yollarla yukarıya ulaşır. (Hakan GÜRAY, MSÜ, Y. Lisans Tezi) (**Şekil 1**)

Boğaz ve Üsküdar

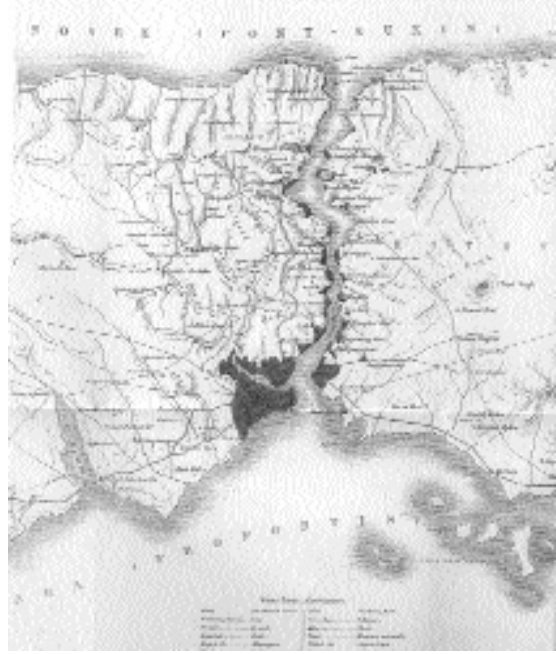
Boğaz'ın uzunlamasına ilerleyişini karakterize eden önemli farklılıklar kıyı çizgilerinde de çok büyük bir çeşitliliği zorunlu kılmaktadır (S. 7) Boğaz'ın kıyı çizgilerinin çeşitliliği bu suyunun belirleyici özelliklerinden birini oluşturmuş ve ona eşsiz man-

zarayı kazandırmıştır. Boğaz'ın güney ağzı Avrupa yakasında, suriçi İstanbul'un yerleştiği büyük üçgenin tepe noktasını oluşturan çıkıntıyla açılır. Ucu kuzey-kuzeydoğu yönünde eğimli olan bu üçgen Haliç'in güney kıyısının bir bölümünü kaplar; yamaçta başkent'in iki semti kat kat sıralanır: Pera ve Galata. Bu iki çıkıntının ortasında kalan dolambaçlı Haliç körfezine karşıdaki Asya yakasında Üsküdar'ın bulunduğu burun denk düşer. (Şekil 2) Üsküdar başkent'in mahalleleri içinde sayılmakla birlikte, gerek yayılımı, gerekse konumu açısından İstanbul'dan tamamen bağımsız bir kent olarak değerlendirilebilir. (S. 8) Boğaz'ın Asya yakasına doğru açılan vadilerin sayısı Avrupa yakasındakilerden fazladır ve bunların manzarası genellikle daha güzeldir. Bu durum özellikle yüzeyin daha engebeli olmasından kaynaklanmakta, söz konusu engebeler arasında daha çarpıcı tezatlar ortaya çıkmaktadır. Boğaz'ın Asya yakası doğu tarafında görece olarak yüksek, aynı sırada ve genellikle kuzeyden güneye uzanan bir dizi dağla sona erer. (Pierre DE TCHIHATCHEF, 2000)

Şekil 1: İstanbul Boğazı Hava Fotoğrafı

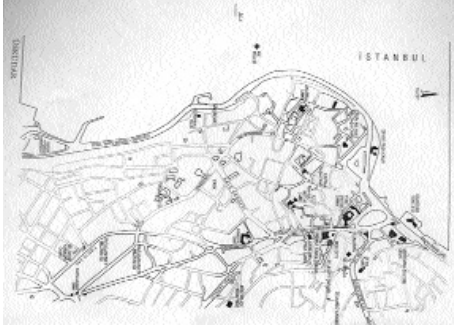

Şekil 2: İstanbul Boğazı Haritası

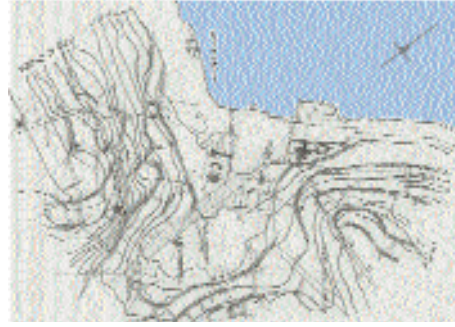
Üsküdar, İstanbul'un tam karşısında, görkemli bir kentsel peyzaja bakan konumu ve Boğaz'ın Anadolu yakasında bir erişim merkezi olmasıyla önem kazanmıştır. (Şekil 3)

Üsküdar'dan Harem'e kadar uzanan kıyı, Marmara Denizi gibi geniş bir meydana, Sarayburnu ve Galata Burnu'nun tam karşısında, Üsküdar'ın eteğine oturduğu Damlis Burnu eteklerini sarmaktadır. Bir yandan Boğaz'a hakim, öte yandan da Marmara Denizi'ne uzanmış durumdadır. (Şekil 4)

Şekil 3: Üsküdar Semt Sınırlarını Gösteren Harita

Şekil 4: Üsküdar'ın Topografik Planı

Karşısındaki ana sarayın etkisi ile bir saray kıyısı olduğu gibi Boğaziçi yalılarının da uzandığı son Boğaziçi alanıdır. Ufuk ile deniz arasında, Karacaahmet mezarlığının (Üsküdar'la Kadıköy arası görece yakın zamanlarda evlerle doldu ve eskinin bu iki kasabasının sınırları belirsizleşti. Bu boş arazi eskiden bir mezarlık olarak uygun görülmüş, böylece burada kocaman bir mezarlık oluşmuştur.) serviler, onun altında konutlar, daha sonra dik yamaçlar ve kayalık sahilin alt alta kuşaklar olarak sıralanması, Üsküdar-Harem arasındaki yerleşim karakterini, kimliğini ortaya koyar. Buradaki kıyı bandı, Üsküdar meydanını çeviren tepeler (Açık Türbe, Toygar, Sultan, Susuzbağ tepeleri) ile güneyde Harem deresi arasındaki denizden yüksekteki kıyıya dönük sırtlarda, sanki Marmara'ya bakan bir balkonda kurulmuş ve gelişmiştir. Ayazma-Harem arası dik yamaçlarla aniden kesildiğinden, kara burada denizden yüksektir. (Ayfer-Atakan GÜL, 1995) (Şekil 5)

Şekil 5: Üsküdar'ın Topografik Yapısını Gösteren Fotoğraf

Deniz zamanla doldurulduğu için, güneydeki Şemsi Paşa Burnu'nun yanındaki koyun eskiden daha içerde olduğu hemen tahmin edilebilir. Burada güneyden gelen lodos karşı Şemsi Paşa Burnu küçük olsa da korunaklı bir liman yaratıyordu ve bu da şüphesiz Üsküdar için bir avantajdı. Yüzyıllar boyunca Anadolu'dan taşınan her çeşit mal İstanbul'a Üsküdar'dan geçirildi. (Murat BELGE, 1997) (Şekil 6)

Şekil 6: Üsküdar Haritası-Pervititch

Üsküdar, Anadolu yakasındaki halk ile İstanbul'daki yönetici güç arasında semt olarak tanımlanabilir: Büyük şehir İstanbul ile küçük boğaz köyleri arasında bir bağlantı noktası olarak görülebilir. Bu açıdan İstanbul'un yönettiği ve Anadolu yakasındaki boğaz köylerinin yöneticisi olarak iki kolda incelenebilir.

İdarenin Anadolu yakasındaki halka ulaştığı nokta olan yerleşim olarak Üsküdar, Osmanlı son dönemine kadar İstanbul'un bir boğaz ile ayrılmış olan Asya'daki vazgeçilmez koludur. Osmanlı padişahları Asya'daki seferlere Anadolu yakasındaki bu prestij noktasından hareket ederler. Bu açıdan bakıldığında Avrupa yakasındaki sarayın himayesi altında olmanın sağlandığı noktadır. Üsküdar, bir boğaz ile Avrupa yakasında kalmış yönetimin Anadolu yakasını kontrol edebilme olanağıdır. Yönetim Asya'daki halka Üsküdar'dan ulaşır. Anadolu yakasındaki halk da İstanbul'a Üsküdar'dan ulaşır.

Üsküdar'ın Osmanlı dönemindeki önemli bir özelliği de, her yıl Mekke ve Medine'ye gidecek hacı adaylarının oluşturduğu Surre-i Hümayun'un törenlerle buradan uğurlanmasıdır. (www.uskudar-bld.gov.tr)

2. Üsküdar'ın Gelişimi

• Fetihden Önce kentin çevresi;

Boğaziçi'nde Roma çağından öteye küçük köyler olduğunu ve Aristokrasi tarafından yöreye, saraylar manastırlar yapıldığını biliyoruz. Türk çağı öncesinde kent surlar dışında büyük bir gelişme göstermediği için bu yapılaşma Boğaz peyzajı içinde çok dağınık ve Boğaz'ın doğal görüntüsünü pek az etkileyen bir nitelikte olmuş olmalıdır. Bu çağların fiziksel görüntüsü hakkında belgeye dayanan bir bilgimiz yoktur. (Doğan Kuban, Arkitera Forum) Sadece Antikiteden beri küçük bir yerleşme alanı olarak kaldığı bilinmektedir. (Chalcedon Haydarpaşa ve Kalamış köyleri arasında)

Üsküdar Bizans döneminde de küçük bir kasaba olarak varlığını sürdürmüştür.

I.Bayezid (Yıldırım) döneminde (1389-1402), İstanbul'da bulunan Müslümanların davalarına bir Müslüman kadı'nın bakması karara bağlanmış, böylece Türklerin egemenliği altında bulunan Üsküdar'da da bir kadı görevlendirilmiştir. İstanbul'un fethinden sonra II.Mehmed (Fatih), Üsküdar'dan kaçan Rumların yerine Anadolu'dan gelen Türkleri yerleştirmiştir. Ancak Üsküdar'ın fetih sırasında 100 yıldan beri Türklerin elinde olması ve karşılaştırma yapmaya olanak verecek belgelerin bulunmaması nedeniyle, fetihten sonra nüfusunun ne kadar arttığını saptamak mümkün olamamaktadır. İstanbul, Fetihden önce asker ve ulema kökenli bir nüfus yapısına sahipti. Bu yapı, klasik dönemin sonuna kadar bütünlüğünü korumuştur.

15. Yüzyıl Üsküdar'ın Sosyal Yapısı, Kentle İlişkisi ve Dönemin Camileri;

II.Mehmed döneminde İstanbul'un iskan bölgelerinin yönetsel açıdan kadılıklara ayrılmasıyla Üsküdar da dört kadılıktan biri olmuştur. (Eyüp, Haslar, Galata ve Üsküdar Kadılığı)

Fatih çağında kentin idari ve ticari bölgeleri Konstantinapolis'in idari ve ticari bölgeleri üzerine veya yanına kurulmuştur. Büyük yol akslarının değişmemesi topoğrafyanın bir sonucudur. Surlar dışında gelişme eğilimi bu çağda henüz sınırlıydı. Fatih saltanatı sırasında İstanbul'a Anadolu'nun muhtelif yerlerinden gelen Türkler, Ermeniler ve Yahudiler yerleştirilmiştir

Anadolu'dan gelen Türklerin yerleştikleri ilk yerleşme Şemsipaşa'nın arkasındaki yamaçlarda toplanıyordu. Burada Fatih vakfiyesinde bahsedilen üç mahallenin varlığından sözedilir. Boğaziçi'nde ilk toplu Türk mahalleleri Anadolu ve Rumelihisarı içinde veya yanındaki mahallelerdir. (Doğan Kuban, 1969) Bu dönemin Camileri:

Rum Mehmed Paşa Camii

1471'de Vezir Rum Mehmed Paşa tarafından yaptırılan Cami ve Türbe ile, günümüze ulaşamamış olan medrese ve hamam, Üsküdar'daki en eski Osmanlı yapılarındandır. Uzaktan bir Bizans yapısını andıran Rum Mehmet Paşa Camii Üsküdar'ın Boğaz'a, Haliç'e, Beyoğlu'na, Marmara'ya hakim güzel bir yamacında kurulmuştur. Üzerindeki kitabede inşa tarihi 1471-72 olarak gösterilmektedir. Çevresi kısa sürede Müslüman nüfus tarafından kuşatılan Cami, Türklerin İstanbul'da yaptırdıkları ilk dini bina olması bakımından önemlidir. (Şekil 7, Şekil 8, Şekil 9)

Şekil 7: Rum Mehmet Paşa Cami Planı

Şekil 8: Rum Mehmet Paşa Cami Görünüşü

Kara Davut Paşa Camii

II. Beyazid'in vezirlerinden Davut Paşa tarafından 1505 tarihinde yaptırılan cami, bir yangında harap olunca, 1868 tarihinde yeniden inşa edilmiştir. Mimar Sinan Çarşısı'nın biraz ilerisindedir. Cadde genişletilirken avlusunun bir kısmı kesilmiştir. Avlu kapısının üzerindeki yazılı kitabeden öğrenildiğine göre camii yerinde eskiden bir cami vardı. (www.uskudar-bld.gov.tr) Eski gravürlere de baktığımız zaman dükkanların ve çarşının olduğu hat üzerinde olan bu cami daha sonraki dönemlerde yakın çevresine, Mihrimah Sultan ve Yeni Valide Camilerinin yapılmasıyla eski canlılığını ve önemini biraz yitirmiştir. (Şekil 10, Şekil 11, Şekil 12)

Şekil 9: Rum Mehmet Paşa Camii Görünüşü

Şekil 10: Kara Davut Paşa Camii

Şekil 11: Kara Davut Paşa Cami Örtü Planı

Şekil 12: Kara Davut Paşa Camisinin Semt İçindeki Konumu

• 16. Yüzyıl (Boğaziçi'nin ve Üsküdar'ın Sosyal Yapısı, Kentle İlişkisi ve Dönemin Camileri:

Üsküdar bu dönemde İstanbul'un askeri ve ticari faaliyetlerinin kesişme noktasıdır. Önce Anadolu'ya sonra Doğu'ya ve İran'a ulaşan ticaret yolu buradan başlamaktadır.

Doğu seferine çıkan ordu, önce burada konaklıyor ve Doğu'dan gelen kervanlar, mallarını önce burada iskeleye indiriyordu. Evliya Çelebi, burada 11 kervansarayın bu kalabalık gruba hizmet verdiğini yazmaktadır. (Ekrem İŞİN, 1995)

Üsküdar'ın gelişimi, Haliç'teki iskele çekirdeği etrafında şekillenen yerleşimlerin gelişimine benzer. Bu tür gelişimde dinamik rol, iskeleye verilmiş, ticari kuşak ise bu dışa açılma noktasını kuşatarak iç kesimlere doğru mahalleleri şekillendirmiştir. Bu mahalleler içinde en erken ortaya çıkanları, cami merkezli yerleşimlerdir. II. Mehmet dönemi sonlarında Rum Mehmet Paşa Cami, Toygar Hamza Mescidi ve Salacak mahalleleri yerleşimin asıl yükünü taşımış ve tahmini 10.000 kişilik bir nüfusu barındırmıştır. Aynı şekilde iskele civarındaki Mihrimah Sultan Cami de 16. yüzyıl ortalarında buna benzer bir örgütlenmeyi sağlamıştır. Yüzyılın ortasında bu bölgenin anıtsal görünüşünün en önemli elemanlarından biri olan cami Mimar Sinan tarafından yapılmıştır İskele çevresindeki bu cami ile başlayan canlılık, Şemsi Paşa Camii ile sürer . (Ekrem İŞİN, 1995).

Osmanlı sosyal düzeni, Boğaziçi sahillerinde, kişilerin ve grupların devletle ilişkisi temelinde çok belirgin olarak mekansal düzene yansımıştır. (Ekrem İŞİN, s:52-54) Anadolu yakasında emekliler, görevden azledilmiş kadılar, şeyhülislam ve diğer varlıklı aileler ile alt kademelerdeki görevlilerin yalıları çok daha seyrek bir düzen içinde

kıyıya yerleşirken, çok az sayıda da hanedan kadınına ait sahil sarayları ile Sultan'ın Beylerbeyi ve Üsküdar Kavak sarayları yer almaktaydı. Rumeli yakasında oturanlar karşılığında uzanan bir bahçeyi seyretekti. (Tülay ARTAN, İstanbul Ansiklopedisi)

Marmara kıyıları 15.yüzyıl oranlarını korumaktadır. Kanuni'nin saltanatı sonunda kent nüfusunun 500.000 e yaklaştığı tahmin edilmektedir. Buna o sıralarda büyük bir gelişme gösteren Haliç, Boğaz sahilleri ve Üsküdar da dahildir. Genel olarak boğaz bu yüzyılda şehrin bir parçası sayılamaz. Fakat Boğaz'da işleyen vakıf peremeler veya kayıklar olduğunu gösteren kayıtlar vardır. Bu Boğaz ulaşımının başlangıcı sayılabilir. Bundan sonra Üsküdar kentin önemli semtlerinden biri olmuştu. Kentin nüfusunun onda birinin burada olduğu ileri sürülebilir. Yüzyılın sonunda yamaçlara doğru yapılan Eski Valide Külliyesi Üsküdar'ın o yönde 1950'lere kadar değişmeyen sınırını saptamıştır. Üsküdar bu yüzyılda Doğancılar, Tunusbağı çizgisine kadar dağınık olarak yayılmıştı.

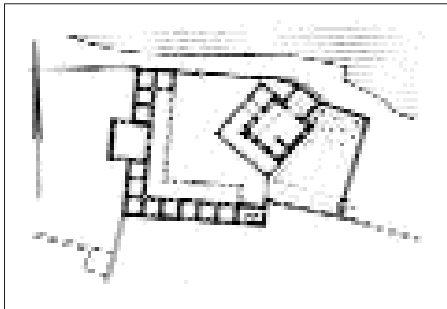
16.yy da üsküdar'da birkaç yeni mahallenin kurulduğu sanılmaktadır.

Şemsi Ahmet Paşa Camii

İskele yakınında adını verdiği meydanın yanındadır. II.Selim'in musahiplerinden Şemsi Ahmet Paşa için Sinan'ın Üsküdar sahilinde yaptığı cami-medrese-türbe topluluğu Boğaziçi kıyıları süsleyen alımlı bir külliye olmak yanında Sinan'ın en kayda değer yapılarından biridir. Küçük bir medrese, külliye tamamlar ve camiyi güneyden çevreler; L biçimindeki medrese ile cami arasında serbest biçimli bir avlu oluşmuştur. Ancak bu avluyu saran cami ile medresenin denize bakan kenarı bir duvarla bağlandığından Boğazı ilk etapta algılamak zordur. Avlu ile deniz arasındaki görsel ilişki doğrudan değil, fakat duvara açılan pencereler yoluyla sağlanır. Böylece avluyu kuşatan deniz duvarı her karesinden Boğaz manzaralarının seyredildiği bir resim galerisine dönüşür. (Aptullah KURAN, 1986, s:193)

Şemsi Paşa'da başlayan yükselti içlere doğru bir sırt biçiminde devam eder ve bu sırt Üsküdar'la Asya'nın Marmara kıyısı arasında bir doğal engebe koymuş olur. (Belge M., *Gezi Rehberi*)

Şemsipaşa Camii çevresi ise bir padişah ulaşım yeri olmuştur. Şemsipaşa, külliyesinin Ayazma tarafındaki yanına padişahların gelip konuk olduğu ve biniş kasrı olarak kullandığı Şemsipaşa Kasrını yaptırmıştır. (İ.H.KONYALI, 1977; 251-254) Cami, Karşı kıyından gelirken Rum Mehmet Paşa ve Ayazma Camilerinin önünde olanca güzelliği ve konumuna uygunluğu nedeniyle yer alır. (Alp DENİZTAŞAN, 1995) (Şekil 13, Şekil 14, Şekil 15, Şekil 16)

Şekil 13: Şemsi Ahmet Paşa Cami Planı

Şekil 14: Şemsi Ahmet Paşa Cami

Şekil 15: Şemsi Ahmet Paşa Camii

Şekil 16: Şemsi Ahmet Paşa Camii

Eski Valide Camii

İnşası Mimar Sinan tarafından gerçekleştirilen bu cami, 1583 tarihinde III.Murat'ın annesi Nurbanu Sultan tarafından yaptırılmıştır. Daha sonraki tarihlerde III. Ahmet'in annesi Emetullah Gülnüş Sultan'ın 1708-1710 yılları arasında, Üsküdar İskele meydanında yaptırdığı bir başka Valide Sultan külliyesinden ayırt edebilmek için sonradan "Valide-i Atik/Atik Valide" denilmiştir. (Aptullah KURAN, 1986, s:175)

Üsküdar Toptaşı'nda kendi adını taşıyan ve İstanbul Boğazı'na hakim olan bir tepede kuruludur. Toptaşı semti kuzey ve kuzeybatı, batı doğrultusunda oldukça fazla eğimli bir tepeye oturmuştur. (Kezban BAYRAMOĞLU, 1986)

Mimar Sinan Üsküdar'ın bu sivri tepesine bir mimarlık harikası olan bu yapıyı; mektep, medrese, darüşşifa, imaret, kervansaray, hamam ve camisiyle birlikte inşa etmiştir. (www.yedinciboyut.com)

Külliye bu çevrenin en önemli yapısı olup, çevrenin ve fiziksel biçimlenişin oluşmasında en etkili yapıdır. Nurbanu Valide Sultan'ın isteği üzerine külliyenin yapımı için Toptaşı semtindeki bu yer arazi olarak seçilmiştir. Daha önce bu yerde oluşmuş dokunun Sultan'ın isteği doğrultusunda kamulaştırılmış olması çok muhtemeldir. Külliye yapıldıktan sonra bu yerleşimde bir odak noktası haline gelmiş ve çevresi de bu doğrultuda gelişmiştir. Böylece bugün bozulmuş olmakla birlikte tipik bir Osmanlı mahallesi oluşmuştur. Atik Valide Külliyesi Üsküdar'ın o yöndeki sınırını çizmektedir.

Külliyedeki yapılar fonksiyonlarına göre ve arazinin topoğrafyasına göre çok geniş ve oldukça inişli yokuşlu bir alana yerleştirilmiştir. Sinan diğer camilerinde olduğu gibi bu iniş ve yokuşları bir avantaj olarak kullanmıştır: Burada da eğimli araziden olağanüstü perspektifler elde etmiştir. (Murat BELGE, 1997)

Böylece külliye biçimlendirilirken hem topoğrafyanın verileri değerlendirilmiş hem de bir tasarım kaygısı gözetilmiştir. Geometrik ve simetrik olmayan biçimleniş yapının etrafında düzgün olmayan geniş ve dar açılı sokaklar oluşmasına neden olmuştur. (Kezban BAYRAMOĞLU, 1986) (Şekil 17, Şekil 18, Şekil 19, Şekil 20)

Şekil 17: Eski Valide Cami Planı

Şekil 18: Eski Valide Cami

Şekil 19: Eski Valide Cami

Şekil 20: Eski Valide Cami

Mihrimah Sultan Camii

İskele meydanından çevreye bakıldığında gördüğümüz camilerden birisi Mihrimah Sultan Camisidir. Kanuni'nin kızı Mihrimah Sultan tarafından iskele karşısında 1547 tarihinde inşa edilmiş cami Sinan'ın erken dönem eserlerindedir.

Külliyenin en önemli ögesi olan cami, Üsküdar'da Sultantepe'sinin eteğinde hakim bir set üzerine kurulmuştur. Önündeki balkonla denize doğru yönlendirilmiştir. Caminin önü, iskele meydanı doldurulmadan evvel sahildi. Bu durum, caminin haremine iki taraftan taş merdivenlerle girilmesinden anlaşılmaktadır.

Külliyeye, cami, aşhane, medrese, tabhane ve sıbyan mektebinden oluşmuştur. Bugün aşhane ile tabhane ortadan kalkmış, günümüze cami, medrese ve sıbyan mektebi ulaşmıştır (Aptullah KURAN, 1986, s:49). Günümüzde bu medrese dispanser, sıbyan mektebi ise kütüphane olarak kullanılmaktadır. Cami, önündeki III. Ahmed çeşmesi ile meydana hakim bir konumda yer alır.

Külliyenin önü deniz, arkası dik yamaç şeklindeki arsa durumunun bir sonucu olarak, caminin, medrese ve aşhanenin aynı hat üzerinde üçlü bir yapı grubu olarak tasarlandığı düşünülmektedir. Aşhanenin yanında bulunan tabhane; İstanbul'dan Anadolu yönüne giden kervanlar için ilk menzilin imaretini oluşturmaktaydı. (Aptullah KURAN, 1986, s:52) (Şekil 21, Şekil 22, Şekil 23, Şekil 24, Şekil 25)

Şekil 21: Mihrimah Sultan Cami Planı

Şekil 22: Mihrimah Sultan Cami

Şekil 23: Mihrimah Sultan Cami

Şekil 24: Mihrimah Sultan Cami

Şekil 25: Mihrimah Sultan Cami

17. Yüzyıl (Boğaziçi'nin ve Üsküdar'ın Sosyal Yapısı, Kentle İlişkisi)

17. Yüzyılda Üsküdar, 9.000 hanelik bir kasaba görünümündedir. 70 Müslüman mahallesine karşı 11 mahallede Rum ve Ermeni, 1 mahallede de Yahudi nüfusu yaşamakta, bu da bize bölgenin kültür haritası hakkında yeterli bir ipucu vermektedir. Üsküdar bundan önceki yüzyılda vardığı sınırlar içinde yoğunlaşmaya devam etmiş olmalıdır. Bu yüzyılda bizim “Boğaziçi Uygarlığı” diye nitelenen bir konutsal yerleşme düzeni (ki bu 19.yüzyıla kadar devam etmiş sayılabilir.) kurulmaya başlanmıştır. Büyük ve zengin ailelerin yazlıkları şeklinde ortaya çıkan bu yalılar, su ile konut arasındaki ilişki bakımından eşsiz bir çevre yaratmaya koyulmuşlardır. İstanbul'un sur içini bırakarak denizin kıyıları boyunca bu şekilde genişlemeye başlaması deniz ulaşımının önemini arttırmıştır. Üsküdar denizle bağlantılı olsa da 17. yüzyıldan sonra deniz yolu, kent yaşamının önemli bir parçası haline gelmişti. (Doğan KUBAN, 1969)

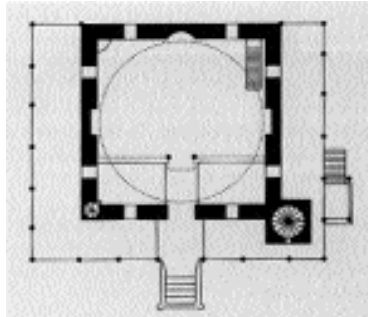
!7.yüzyılda Büyük anıtsal yapıların sayısı çok az olsa da, özellikle Müslüman nüfusun artmasına bağlı olarak daha küçük ölçekli yapılar gerçekleşmiştir. Bu nüfusa, günlük gereksinimleri ve dinsel gerekleri karşılayan yaşam koşullarının sağlanması doğaldır: mahalle camileri ya da mescitler bu amaçla yapılmışlardır. (Mantran, Robert) Kırsal yaşamdan ve doğadan tat alma duygusu yaygınlaşmış, ve özellikle boğaziçinin çekiciliği bir dizi yapının gerçekleştirilmesine yol açmıştır. Bu, Boğaz kıyılarında, yeni bir yaşam tarzını ve doğaya farklı bir bakışı temsil eden yazlık yapıların yapıldığı dönemdir.

Çinili Camii

17. yüzyılın bu yöredeki en önemli yapısı Kösem Sultan'ın 1640'da inşa ettirdiği Çinili Cami'dir. Doğudan gelen karayolunun bittiği bu noktada 16.yüzyıldan bu yana, daha çok konaklama ve depolama fonksiyonu olan bir ticaret bölgesi gelişmişti. Evliya 11 han ve 2060 dükkan bulunduğunu, Mihrimah ve Orta Valide kervansaraylarının 100'er odalı ve ocaklı olduğunu yazar.

Çinili Külliyesi, cami, medrese, sebil, sıbyan mektebi, çeşme ve çifte hamamdan oluşmaktadır. Eğimli bir alanda inşa edilmiş olan külliye simetrik bir yerleşme düzeni yoktur. Külliyenin güneydoğu köşesinde geniş bir avlu duvarı içerisinde ortada cami, güneydoğuda medrese, kuzeydoğuda şadırvan bulunmaktadır.

Nuh Kuyusu'nda bulunan cami çinilerden dolayı Çinili Cami adıyla anılmaktadır. Eski ve yeni Valide Camileri'nin arasında bulunması dolayısıyla Orta Valide Camii olarak da bilinmektedir. (www.uskudar-bld.gov.tr) Avlu ortasında yüksek bir platformda yer alan caminin son cemaat yerine kuzeyden ve batıdan olmak üzere iki yönden basamaklarla ulaşılır. (İstanbul Ansiklopedisi, Çinili Cami Maddesi) (Şekil 26, Şekil 27)

Şekil 26: Çinili Cami Planı

Şekil 27:Çinili Cami

18. Yüzyıl (Boğaziçi'nin ve Üsküdar'ın Sosyal Yapısı, Kentle İlişkisi)

Türk çağında kentin Boğaz kıyılarına uzanması birkaç yüzyıl içinde olmuştur. Kente yakın olduğu için 16. yüzyıl içinde hemen dolmuş bulunan Haliç, Üsküdar'ın yakın kıyıları, ve Beşiktaş' a kadar uzanan bölgeler dışında, Boğaziçi' nin oldukça sürekli bir yerleşme alanı haline dönüşmesi 18. yüzyılda gerçekleşmiştir.

Bu yüzyıla gelindiğinde İstanbul nüfusunun tarihi yarımada çok artmadığı, buna karşılık Haliç, Boğaziçi ve Üsküdar'da yoğunlaşmaya başladığı görülmektedir. (*İstanbul Ansiklopedisi*, "Üsküdar" Maddesi) (Şekil 28, Şekil 29)

Şekil 28: Üsküdar Silueti

Şekil 29: Kavak Sarayı

III. Mustafa zamanında : Sultan camileri Anadolu yakasına yönelmiştir. Önce Nurbanu Sultanın Üsküdar **Yeni Valide Camisi**, sonra Üçüncü Mustafa'nın **Ayazma Camisi**, I. Abdülhamit tarafından **Beylerbeyi**'nde yaptırılan Cami ve en son olarak 1805'de yaptırılan **Selimiye Camisi** kentin Anadolu yakasının bugüne kadar gelen silüetine egeyen yapılarıdır. (Doğan KUBAN, 1969)

Nüfus artışı ve göçler karşısında zengin sınıfın konutları giderek Haliç'in kuzeyine ve Boğaz'ın iki yakasına kayar 17.yüzyılın ikinci yarısından başlayarak padişah ve önemli kişilerin yaptırdığı camilerin Boğaz'a doğru kayması (Ayazma ve Beylerbeyi) ve III. Selim'den başlayarak padişahların zamanlarının büyük bölümünü Boğaziçi Sarayların da geçirmesi bunu gösterir (Nüfus artışı ve göçler karşısında yönetici sınıfların iki tepkisi olmuştur: Kentten kaçmak ya da onu denetim altına almaya çalışmak.) Yeni işlevlere gelince, bunlar hem geniş alanlara ihtiyaç duyulduğundan hem de eski kent dokusunu denetlemeye devam eden yeniçeri-esnaf-ulema grubuna karşı yapıldıkları için kentin çevresine yerleşirler; Haliç'deki mühendishane, Tophane ve Selimiye'deki kışlalar gibi. Bu eğilimin en iyi örneklerinden biri III. Selim'in 1802-05 tarihleri arasında yaptırdığı **Selimiye Camisi** ve mahallesidir. Yerleşimin biçimlenmesinde ulaşım ve ticaretten başka savunma faktörü de böylece öne çıkar: III. Selim'in eski Kavak Sarayı'nı yıktırarak yerine yeni Selimiye Kışlasını yaptırması bölgenin askeri ve stratejik önemini gösterirken, aynı padişahın Selimiye mahallesini kurması Üsküdar'ın Doğanlılar'dan öteye, Haydarpaşa'ya doğru yayılmasını başlatmıştır. Özetle Üsküdar, Osmanlı döneminde doğuya ve kuzeye doğru gelişmiş; Bizans döneminde küçük bir kasabayken, Türklerin eline geçtikten sonra yoğun bir yapım faaliyetine sahne olmuştur.

Ayazma Camii

Kızkulesi karşısındaki hakim tepede III.Mustafa tarafından 1754-60 seneleri arasında inşa edilmiş olan cami, sıbyan mektebi, hamam, çeşme ve muvakkithanesi ile bir külliye teşkil eder. Avlunun sol köşesine bir çeşme yapılmıştır. www.uskudar-bld.gov.tr

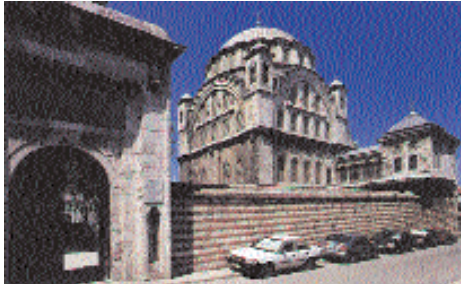
Çevrede eskiden bir ayazma (kutsal su) bulunduğu için bu mahalle de günümüzde aynı adı almış. (Denizaşan, 1995)

Bizans Döneminde de Saray olan Ayazma'da Fatih devrinden kalan ve yandığı için Mimar Sinan'ın yeniden yaptırdığı Ayazma Sarayı (atik Valide Sultan veya Konyalı'nın iddia ettiği gibi Üsküdar Sarayı) Salacak Bahçesi ile Şemsi Paşa Karakolu arasında yer alıyordu. 1758 yılında yandıktan sonra, III.Mustafa Ayazma Camii'ni bu sarayın bahçesinin bir bölümü üzerine yaptırır. (İsmail Hakkı KONYALI, 1977; 265-272) 18. yy.da Ayazma Camii çevresinde Ayazma Bahçesi ve kıyıda da Ayazma İskelesi vardır. 1760'ta Ayazma Camii ile birlikte Ayazma Mahallesi geliştirilerek Üsküdar'ın Hareme doğru kıyı boyunca ilerlemesi başlatılır.

Caminin denize bakan cephesinden avluya merdivenle çıkılır. Ayazma'nın olduğu yüksekçe yer hem Boğaz tarafında, hem de Marmara'dan görünür. (Şekil 30, Şekil 31, Şekil 32)

Şekil 30: Ayazma Cami

Şekil 31: Ayazma Cami

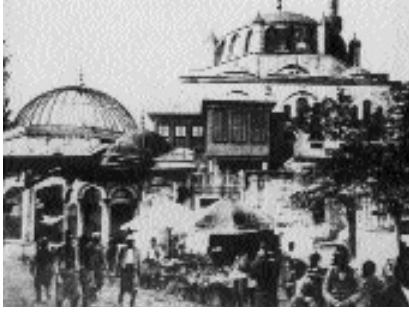

Şekil 32: Ayazma Cami

Yeni Valide Camii

Üsküdar Meydanı'nın Doğancılar tarafında bulunan cami, III.Ahmet'in annesi Gül-
nuş Emetullah Valide Sultan adına, 1710 senesinde çarşı içinde inşa ettirilmiştir. İma-
ret, türbe, sebil, çeşme, muvakkithane, hünkar mahfili, çarşı, bedesten, meşruta vs. ile
birlikte büyük bir külliye teşkil eder. Cami Üsküdar-Kadıköy yolunun deniz tarafında
yer alır ve tamamen meydana hakim bir konumdadır. İskeleden bir saat yukarıda Rum
ve Ermeni mahalleleri vardır. Türk ve Ermenilerle meskun olup, Yenimahalle denilen
bu yerde Ermenilerin bir kilisesi vardır (Şekil 33, Şekil 34, Şekil 35)

Şekil 33: Yeni Valide Cami

Şekil 34: Yeni Valide Cami

Şekil 35: Yeni Valide Cami

Selimiye Cami

III. Selim 1800'de Kavak Sarayı yerine Selimiye Kışlasını, (Kışla ilkin III.Selim tarafından, yeni kurduğu Nizam-ı Cedid askerinin barınması için, ahşap olarak yaptırılmıştı. Onu deviren Yeniçeri Ocağını 1826'da ortadan kaldıran II.Mahmud, kışlayı yeniden yaptırdı; Abdülmecit zamanında bina bugünkü şeklini aldı.) Selimiye Camiini inşa ettirerek yanı başında dönemin yenileşme rüzgarına uygun geometrik bir düzen içinde, İtalya ve Fransa'dan getirilen mühendislerle planlatılan Selimiye Mahallesi'ni kurdurur. Kıyı karakteri ve kullanımı değişmeden günümüze kadar gelebilen İstanbul'un bu son kıyısı, dolgu ile topografyasını kaybeder. (Ayfer Gül, Atakan Gül, 1995) (Şekil 36, Şekil 37)

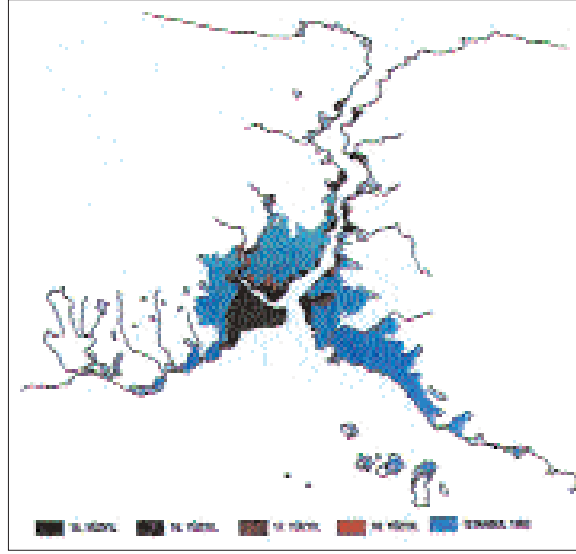
Şekil 36: Selimiye Cami

Şekil 37: Selimiye Cami

•19. Yüzyıl (Boğaziçi'nin ve Üsküdar'ın Sosyal Yapısı, Kentle İlişkisi ve Sonuç

Bu yüzyılın sonlarına kadar Boğaziçi itibarlı bir sayfiye olmayı sürdürmüşken, 20. yüzyıl başında artık tarihi yarımadadan taşan İstanbul'un bir banliyösü haline gelmiştir. (Tülay ARTAN, *İstanbul Ansiklopedisi*) 19. yüzyılda Galata-Pera kuzey doğrultusunda büyük bir gelişme göstererek İstanbul'u gölgede bırakmış, Üsküdar-Kadıköy'den Pendik'e uzanan sahil boyunca mevcut eski yazlık semtler ise ancak 1950-1990 arasında birleşip büyük bir şehir manzarası kazanmıştır. (Halil İNALCIK, *Habitat II*) (Şekil 38)

Şekil 38: İstanbul Boğazının Yüzyıllara Göre Gelişimi

Orman alanları Boğaz'ın yakın sınırına dayanıyordu. Yapılarla Boğaz'ın topografyası arasındaki boyutsal ilişki büyük önem taşımaktadır. Kuleli gibi bir kışla ya da büyük Sultan sarayları bir yana bırakılırsa, su kıyısındaki yapılar, katları bazen çok yüksek de olsa, genellikle iki katlı idiler. Yalı ya da yamaçlardaki köşklerin yükseltileri ortalama 8-10 metreyi geçmiyordu. Boğaz'da ortalama tepeler çizgisi denizden algılanan silüette 100 metre civarında olduğu için yapılar, tepelerin yüksekliğine ve kıyılar arasındaki mesafeye göre, topografyanın yapısal özelliklerini bozacak boyutta değillerdi. Eski Boğaziçi peyzajının bir diğer özelliği her iki yakada da ilk sıra tepeler üzerinden geçen yükseklikler çizgisinin eski deyimıyla (hatt-ı bâlânın) üzerinde herhangi bir yapılaşmanın bulunmamasıydı. (Doğan KUBAN, 2003, *Arkitera Forum*)

Üsküdar'da anlatılan doğal çevre verileri; çevreyi biçimlendirmeye devam ediyor. Topoğrafya özellikleri aynı kalmasına rağmen silüet değişiyor. Günümüzde Üsküdar hala önemli bir geçiş ve erişim noktası olma özelliğini koruyor. Sosyal açıdan ele alındığında ise kent içinde göç almaya devam ediyor. Demografik bir sirkülasyon söz konusu; Anadolu'dan ilk önce buraya gelenler daha sonra farklı yerleşimlere dağılıyorlar.

Kaynaklar

- ARTAN, Tülay**, *Istanbul Ansiklopedisi-Boğaziçi Maddesi*, s:280-283
- BAYRAMOĞLU, Kezban**, *Üsküdar Atik Valide Külliyesinin Tarihsel ve Mekansal Oluşumu*, YTÜ, İstanbul 1986, Yüksek Lisans
- BELGE, Murat**, *Istanbul Gezi Rehberi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1997.
- DENİZAŞAN, Alp**, 26/03/1995. "Kurşun Kubbeler Senti Üsküdar", *Cumhuriyet Gazetesi*
- ELDEM, Edhem**, "Osmanlı Dönemi İstanbul'u", *Dünya Kenti İstanbul Fatih, Fetih ve İstanbul'un yeniden İnşası*, Tarih Vakfı Yayınları, Habitat II.
- ERZEN, Jale NECDET**, 1996.*Mimar Sinan Estetik Bir Analiz*, Şevki Vanlı Mimarlık Vakfı Yayınları, Ankara, s:20-22.
- EYİCE, Semavi**, Temmuz-Ağustos 2000. "Osmanlı Devri Türk Mimarisi", *Yeni Türkiye Dergisi Osmanlı Özel Sayısı*, Sayı 34, 348-349.
- GÜL, Ayfer- Atakan** 1995. "Güneş'in en iyi batığı yer Üsküdar'dan Harem'e", *Istanbul Dergisi*, sayı 14.
- GÜRAY, Hakan**, 19?. *Topoğrafyanın Yerleşim ve Planlamaya Etkileri*, MSÜ Mimarlık Fakültesi Mimarlık Anabilim Dalı Bina Bilgisi Programı Yüksek Lisans Tezi, İstanbul
- İŞİN, Ekrem**, 1995. *Istanbul'da Gündelik Hayat*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- İNALCIK, Halil**, "Fatih, Fetih ve İstanbul'un yeniden İnşası", *Dünya Kenti İstanbul*, Tarih Vakfı Yayınları, Habitat II.
- KUBAN, Doğan**, *Istanbul Yazıları*, YEM Yayınları, İstanbul 1998, s:87
- KUBAN, Doğan** 1969. *Istanbul Nazım Planı İçin Hazırlanan Rapor*, İstanbul Üniversitesi Tarih bölümü
- KUBAN, Doğan**, 25 Mart 2003. "Boğaziçi'nde İnsan Aktivitelerinin Tarihsel Perspektifi ve Bugünkü Durumu", *Diyalog 2003 Yazılarından*, Yer: www.arkitera.com
- KURAN, Abtullah**, 1986. *Mimar Sinan*, Hürriyet Vakfı Yayınları.
- MANTRAN, Robert**, 1986. *17.Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul*, V Yayınları, Ankara.
- KONYALI, İbrahim Hakkı**, 1977. *Üsküdar Tarihi*, s:265-272
- KÖMÜRÇİYAN, Eremya Çelebi**, 1988. *17. Asırda İstanbul Tarihi*, Eren Yayıncılık, İstanbul.
- TCHİHATCHEF, Pierre De**, 2000. *Istanbul ve Boğaziçi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- WİLBRANDT, Rubert**, Aralık 1997. *Istanbul Çeşitlemeleri*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- www.uskudar-bld.gov.tr**
- YENEN, Zekiye**, 1999. Osmanlı Dönemi Türk Kentinde Planlama Kültürü, Eyüp Belediyesi Eyüp Sultan Sempozyumu, İstanbul
- YILDIRIM, Sercan**, Temmuz-Ağustos 2000 "Osmanlı Kentini Okumak; Osmanlı-Rumeli Kentlerinin Düşündürdükleri", *Yeni Türkiye Dergisi Osmanlı Özel Sayısı*, Sayı 34, S:498-503.
- YÜREKLİ, İpek**, *Mimarlık-Eğimli Arazi İlişkisi*, Y.Lisans Tezi, İTÜ.

BATILILAŞMA DÖNEMİ MİMARİSİ VE BEYLERBEYİ SARAYI

Şeyda Üstünipek*

16. ve 17. yüzyıllarda Kuzey Afrika'dan Avusturya'ya dek uzanan sınırlarıyla önemli bir güç olan Osmanlı İmparatorluğu'nda, bu güce paralel olarak gelişen klasik Osmanlı mimarisi en görkemli dönemini yaşamaktadır. Ancak, siyasi, ekonomik ve kültürel anlamda batı ile ilişkileri daima canlı olan Osmanlı İmparatorluğu'nun İkinci Viyana Kuşatması'nın ardından Karlofça Antlaşması'yla ilk kez toprak kaybetmesi, batıdaki yeniliklerin neler olduğunu öğrenme sürecini başlatmıştır:

“Gelişip güçlenen Batı, Osmanlı'ların karşısına sadece artık boyun eğmeyen bir kuvvet halinde dikilmekle kalmayıp bir de Osmanlı ordularını yenilgilere uğratarak toprak kayıplarına da sebep olunca bazı Osmanlı devlet adamları Batı'nın bilgi ve tekniğinden yararlanarak yenilikler yapmak istemişti. İşte şimdiye değin genellikle batılılaşma olarak nitelenen olay böyle başlamıştı.” (Cezar 1987: 12)

Osmanlı'nın toplumsal ve kültürel anlamdaki değişimini ifade eden ve ağırlıklı olarak 18. ve 19. yüzyılları kapsayan *batılılaşma* süreci; sanat alanında da yeni biçim, malzeme ve teknik yaklaşımları beraberinde getirmiştir.

18. yüzyılın hemen başında, III.Ahmet ve Sadrazam Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın söz sahibi olduğu Osmanlı İmparatorluğu'nun başkenti İstanbul'da, vaktini Topkapı Sarayı dışında, Haliç ve Boğaz gibi mesire yerlerinde geçiren saray çevresi yeni bir yaşam tarzını biçimlendirmiştir. Osmanlı tarihinde Lale Devri olarak adlandırılan bu dönemde batı uygarlığını tanımaya yönelik en önemli adım ise, 28 Çelebi Mehmet Efendi'nin beraberinde kalabalık bir heyetle Fransa'ya gönderilmesidir¹. 1720-1721 yılları arasında, Fransa'da devrin imparatoru XV.Louis tarafından ağırlanan heyet, buradaki yaşama biçiminden, görkemli saray ve bahçe mimarisinden etkilenmiş ve hemen hemen her ayrıntıyı padişaha rapor eden yazılı belgeleri ve bazı mimari planları da beraberinde getirerek ülkelerine dönmüşlerdir.²

* Arş. Gör., Çanakkale Onsekizmart Üniversitesi

¹ Yirmisekiz Çelebi Mehmet Efendi'nin Fransa'yı ziyaretinin bilim ve teknoloji alanındaki en önemli sonucu, kendisiyle aynı heyette bulunan Mehmet Sait Efendi'nin, İbrahim Mütefferika ile birlikte Osmanlı topografiklerinde ilk matbaayı kurmasıdır (1727).

² Ayrıntılı bilgi için Bkz. Rado (1970) Şevket Rado'nun Çelebi'ye ait yazma eserlerden sadeleştirdiği çalışmada, Kanal Üzerinde Seyahat, Toulouse ve Bordeaux Şehirleri, Paris Şehrinde, Kral ile Görüşme, Hudut Boylarında Kalelerin Maketleri, Operada Bir Gece, Sarayları Ziyaret, Versailles Sarayında, Versailles'daki Odalar, Duvarlar ve Saatler, Kralın Ahırları ve Bahçeleri gibi bölümleri bu konuya açıklık getirmektedir.

1722 yılından itibaren, zaten gözde bir mesire yeri olan Kağıthane’de irili ufaklı köşkler ve Sadabad Kasrı’nın yapılmasıyla hız kazanan imar etkinlikleri dikkat çekicidir. Yine burada, daha önce uygulanmamış bir biçimde, Kağıthane Deresi’nin yatağının değiştirilerek bir kanal (*cetvel-i sim*) biçimine sokulması ve suların iki set üzerinden akıtılarak bir havuzda toplanması, Fransız saray ve bahçelerinin örnek alındığını gösteren ipuçlarıdır.

“*Lale Devri’ne kadar olan dönemde dini ve sosyal nitelikli yapılar dışında kalanlar genellikle maddi ihtiyaçların gereği olarak inşa edilirdi. Halbuki şimdi, dini ve sosyal nitelikli yapılardan ayrı olarak bir de köşk, kasır ve bahçeler yapılmaktaydı.*” (Cezar 1995: 17)

Lale Devri’nin natüralist üslup olarak adlandırılan, vazoda çiçekler ve kaselerde meyve kompozisyonlarının, ters perspektif içinde ele alındığı bezeme biçimine ait örnekler ise, Topkapı Sarayı Harem Dairesi’ndeki *III.Ahmet’in Yemiş Odası*’nda ve bu döneme özgü meydan çeşmelerinin³ üzerinde görülebilir.

Patrona Halil İsyani, Kağıthane ve Sadabad yaşamına ait izleri önemli ölçüde silmiş olmakla birlikte, 18.yüzyıl boyunca batıya açılma süreci hız kazanarak devam etmiştir.

Mimaride 1740’lı yıllardan sonra, batı etkili barok ve rokoko üslupların etkileri açık bir biçimde görülmeye başlamıştır. 18.yüzyıl, batıdan gelen etkilerin özümsemişi, batının biçim ve üsluplarının, yapılar üzerinde Türk mimarisi ile birlikte yorumlandığı bir dönemdir. Yine, bu dönemde, Hassa Mimarlar Ocağı’nın varlığını sürdürdüğü ve Tanzimat ilan edilene kadar mimari faaliyetlerde söz sahibi olduğu görülmektedir. Bu koşullarda ve batıdaki barok ve rokoko etkilerin klasik Osmanlı mimarisinin güçlü geleneğiyle birlikte değerlendirilmesi sonucunda, farklı ve özgün yorumlara ulaşılmış ve Türk Barok üslubu doğmuştur.

Türk Barok üslubu, batılılaşma etkilerinin ilk olarak izlenebildiği Topkapı Sarayı’nın bazı birimlerinde karşılığını bulmuştur. Saray batı estetiğini kabul etmekte daima öncü bir rol üstlenmiş ve yeni üslubun ilk örnekleri ise Topkapı Sarayı içinde Sofa Köşkü, Hünkar Sofası, Valide Sultan’ın Yatak Odası ve III.Osman Köşkü’nde uygulanmıştır.

Söz konusu üslubun bir yapının bütününe kapsadığı ilk örnek olarak, 1739-1740 tarihli *Mehmet Emin Ağa Sebil ve Çeşmesi* değerlendirilmektedir. Bu su yapısının bir podyum üzerinde yükselmesi, sebilin öne çıkan yuvarlak gövdesi, yüzeyde düşey ve yatay kademelenmeler olması, süslemede korint sütun başlıkları, S ve C’lerden oluşan kartuşlar kullanılması ve bütün bunlarla uyum içindeki kitabe, bu üslubu tanımlayan başlıca öğelerdir. Mustafa Cezar, 1740’lardan itibaren yapılarda görülen bu yeni dönemin sebebini şöyle açıklamaktadır:

“*Batı etkisinin somut işaretini oluşturan barok ve rokoko eserlerin 1739-1740’da görülmeye başlamasında, 1739 Belgrad Andlaşması nedeniyle Türk-Fransız yakınlaşmasının gelişme kaydetmesinin ve 1740 kapitülasyonları üzerine bu yakınlaşmanın daha ciddi boyutlara ulaşmasının büyük payı vardır. Osmanlı sanatında 1709’dan itibaren kendi içinde başlamış olan yenileşme eğilimi 1740’da politik ortamın rüzgarına kapılarak Batı etkisine açılma daha doğrusu bu etkiyi kabullenme şekline dönüşmüştür.*” (Cezar 1995: 50)

³ En önemli örnekleri Bab-ı Hümayun kapısında ve Üsküdar’daki III.Ahmet Meydan çeşmeleridir.

Dini mimaride barok unsurların görüldüğü ilk yapı ise, Nuruosmaniye Camii'dir. Avlusunun oval olması, mihrabın çokgen bir gövdeyle dışa doğru alışlagelmedik bir çıkıntı yapması, hünkar mahfiline çıkışta kullanılan rampanın eğrisel hareketli bir bütün oluşturması, dört büyük kemer üzerinde yer alan kubbe kasnağının yüksek tutulması ve süslemedeki barok öğeleriyle, Türk Barok üslubunu dini mimaride başlatan bir uygulamadır. Yapı dinsel işlevinden başka plastik bir unsur olarak ele alınmıştır.

18.yüzyılın sonlarına gelindiğinde, Osmanlı İmparatorluğu'nun batının bilim ve tekniğinden yararlanmaya yönelik ilk ciddi atılımı III.Selim döneminde (1789-1807) Nizam-ı Cedit hareketiyle gerçekleşmiştir. Nizam-ı Cedit, askeri bir birliğin adı olmanın ötesinde, toplumsal, ekonomik ve kültürel alanda bir yenilenme adıdır. Bu dönemde, daha önce değinilen yapı tiplerine; büyük çaplı kışla binaları, çoğu askeri amaçlı fabrikalar, yönetim binaları, okullar, bendler eklenmiş ve öteden beri yapılan cami, çeşme ve saray yapılarıyla birlikte bina tipleri iyice zenginleşmiştir. İlk olarak Üsküdar ve Levent'te Nizam-ı Cedit askerlerinin eğitim ve talimine yönelik yapılan *Selimiye Kışlası* bu yeni yapı tipinin ilk örnekleridir:

“Selimiye'nin önemi, en başta subay lojmanlarından oluşan bir site ve hamamı, dükkanları, sıbyan mektebi ve 1804'te inşa edilmiş camisiyle, kütüphanesiyle ve matbaasıyla bir kentsel ünite gibi düşünülmüş olmasıdır. Selimiye'nin daha sonra yapılan kışlalarda da görülecek olan, kente ilişkin bir başka özelliği de boyutlarının büyüklüğüdür. 18.yy sonu İstanbul'unun kent peyzajında hakim ve anıtsal bir görünümü olduğu bugünkü kent ölçeğinde bile bellidir.” (Batur 1985: 1045)

18.yüzyılın ikinci yarısında saray mimarisi Boğaziçi'nin daha çok Avrupa yakasında yoğunlaşmıştır. Bir yapı inşa edilmesi için yabancı bir mimarın uzmanlığından yararlanılmasına da ilk kez bu dönemde rastlanılmaktadır⁴. Avusturyalı bir ressam ve mimar olan Melling, III.Selim'in kızkardeşi Hatice Sultan için Defterdarburnu'nda bir saray yapısı inşa ettirmiştir. III. Selim döneminin belirleyici üslubu olan rokoko, özellikle sebiller ve çeşmeler ile Topkapı Sarayı yapılarında kendini hissettirmektedir:

“Topkapı'da kalan rokoko bezeme örneklerinde önceleri geometrik çerçeve içinde uygulanan motifler, çerçeve geometrisini kıran, asimetric kompozisyonlarla yüzyıl sonlarında doğulu bir 'Rocaille' görüntüsüyle sultan dairelerini süsler. I.Abdülhamit ve III.Selim'in yatak odalarında bu üslup aşamasının çok zengin ve başarılı örnekleri vardır..”

Yine III.Selim döneminde Topkapı'daki sömineler geleneksel biçimlerden tümüyle uzaklaşıp, yoğun bir plastik özellik kazanmıştır.” (Kuban 1993: 65)

III.Selim'in yerine geçen II.Mahmut, henüz küçük yaşlarda almış olduğu modern eğitimin de etkisiyle, amcasının başlattığı ıslahat hareketlerini destekleyen ve geliştiren bir tutum ortaya koymuş ve Tanzimat dönemi olarak bilinen yeni ve daha atılımcı bir dönemi başlatmıştır. Tanzimat Fermanı'nın ilanı her ne kadar oğlu Abdülmecid dönemine denk gelse de, yaşama geçirildiği dönem daha çok II.Mahmut zamanındadır. 18.yüzyıldaki batıyı tanıma ve anlamaya yönelik çabalar, 19. yüzyılda II.Mahmut ile birlikte batı tarzı yaşama biçimine dönüşmüştür. Bunun mimarideki yansımaları ise batıda moda olan üslupların hemen Osmanlı'ya girmesiyle gerçekleşmiştir. Yani 19. yüzyılda Osmanlı mimarisindeki değişiklik ve yenilikler batı ile eş zamanlı olarak sürmüştür.

⁴ Yine III.Selim döneminde bina yapımıyla ilgili ilk hukuki metin olan İbniye Nizamnamesi hazırlanmıştır.

Yenilikçi padişah II.Mahmut döneminde Avrupa ile eş zamanlı olarak ampir üslup⁵ hakim olmuştur. Bunun uygulamaları Çemberlitaş'ta *II.Mahmut Türbe ve Sebili*'nde, saray mimarisinde ise Beylerbeyi Set bahçelerine konumlanan ve II.Mahmut döneminde yapılan *Mermer Köşk*'te ve tamamen ampir karakterde olmasa da *Nusretiye Camii*'ndedir.

Bu yüzyılda, cami mimarisinde III.Selim döneminde başlayan ve II.Mahmut döneminde uygulanan en önemli yenilik, Hünkar Köşkü ya da Hünkar Kasrı'nın eklenmiş olmasıdır⁶.

Tanzimat, toplumsal alanda pekçok yeniliği beraberinde getirmiştir. Hukuk alanında en önemli düzenleme, müslüman ve gayrimüslim halkın eşit haklara sahip olmasıdır. Bu da, İstanbul'un örneğın Boğaz yakasında mülk edinemeyen ve ekonomik bakımdan da önemli bir güç olan gayri-müslimlerin Boğaz'ın iki yakasında hızla yapılaşmalarını sağlamıştır. Bununla da bağlantılı olarak, 19. yüzyıl daha çok yabancı ya da azınlık mimarların hakim olduğu bir yüzyıldır:

“1839 Tanzimat Fermanı ile müslim ve gayrimüslim Osmanlı tebasının eşitliğinin ilanından sonra devlet kadrolarında gayrimüslimlerin de istihdamına başlanır. Bu harekettten sonra mimarlık örgütünde, öteden beri istihdamları süren hristiyan mimarlar kendilerini gösterme ve adlarını duyurma zamanının geldiğini görürler. Bu arada yabancı mimarlara da bazı önemli binaların yaptırılması, yerli hristiyan mimarların kendi aralarında dayanışma içine girerek seslerini duyurmak yönünde daha rahat hareket etmelerine yol açar. Sonunda da 19. yy.yerli hristiyan ve yabancı mimarlar için bir altın yüzyıl olmuştur. Tanzimat dönemi ve II.Abdülhamit dönemleri yerli hristiyan ve yabancı mimarların hep ön planda olduğu bir dönemdir.” (Cezar 1995: 55)

Tanzimatla birlikte Balyan ailesinin İstanbul'daki pekçok yapıda özellikle de Dolmabahçe, Beylerbeyi ve Çırağan Sarayları'nda mimar olarak görev almaları önemlidir.Yangınlardan doğan sonuçları önlemek üzere sokakların düzenlenmesi, kat mülkiyeti ve imar kurallarının yeniden ele alınması, yine 19. yüzyılda yapıların ahşap yerine kagirten yapılmaları da bir yeniliktir.

Genel olarak, 19.yüzyıl sarayları önemli yatırımlardır ve Osmanlı İmparatorluğu'nun hiçbir döneminde bu yüzyılda olduğu kadar çok saray, kasır ve köşk yapılmamıştır. Coğunluğu, Boğaziçi kıyılarında inşa edilen bu saraylara; Cemile ve Münire Sultan Sarayları, Göksu Kasrı, Beylerbeyi Sarayı, Çırağan Sarayı, Kalender Kasrı, Çağlayan Kasrı, İhlamur Kasrı ve Alemdağ Köşkü örnek olarak verilebilir.

⁵ II.Napolyon döneminde Mısır ve İtalya'nın fethinden sonra bu topraklardaki antik Yunan, Roma ve Mısır sanatlarını temel alan ampir (imparatorluk üslubu) bütün Avrupa'ya yayılır. Antik Yunan ve Roma biçimleri mimaride, Mısır formları ise mobilyada hakimdir. Ampir üslup, barok ve rokokonun yüzeye yayılan bezeme anlayışının zıddı olarak yalınlık, anıtsallık biçiminde kendini hissettirir. Bezemede ise kilit taşları, rozet, kargı, top, meşale, palmiye, defne gibi çoğunlukla askeri öğeler kullanılır. Üst örtüde çadır formunun, yuvarlak kemer, antik sütun başlıkları, üçgen alınlık kullanılması da ampir mimari özelliklerindedir.

⁶ Hünkar Köşkü'nü hazırlayan etmenlerin başında ise 19. yüzyıl padişahlarının Topkapı Sarayı dışındaki kurumları ve faaliyetleri gözden geçirmek ve bazen de namaz kılmak üzere sık sık saraydan dışarı çıkmalarıdır. Bu, padişahın ibadeti dışında dinlenmesini gerektiren bir durumu ortaya çıkarmış ve son cemaat yerinde Hünkar köşkü denilen çeşitli odalar yer almıştır. Daha önceki padişahlar döneminde de uygulanan ve Cuma Selamlığı olarak bilinen bu saray geleneği, bu dönemde daha çok, kışlalar ve yapımı süren Boğaziçi saraylarından dolayı söz konusu bölgedeki camileri içermektedir. Üsküdar Selimiye ve Beylerbeyi camilerine sonradan eklenen hünkar köşkü, yapının bütünüyle birlikte ilk kez II.Mahmut döneminde yapılan Nusretiye Camii'nde uygulanmıştır.

Ancak dönemin en görkemli sarayı, Sultan Abdülmecit tarafından yaptırılan Dolmabahçe Sarayı'dır. Bu dönemde beş milyon altın liraya mal olan Dolmabahçe Sarayı, hızla tamamlanmış ve Topkapı Sarayı halkı buraya taşınmıştır. Batı'daki örneklerine benzer bir anlayışta olan ve içinde tamamen batı tarzı süsleme unsurları, dekorasyon ve mobilyalar kullanılan Dolmabahçe Sarayı, Osmanlı sarayının yaşam tarzındaki değişimin mimarideki karşılığıdır. Dolmabahçe Sarayı'na egemen olan eklektik üslup, Abdülmecit dönemi ile başlamış ve son dönem Osmanlı mimarisinde sıkça uygulanmıştır.

Sultan Abdülmecid'in gözetimi altında fakat ağabeyinin aksine sistemli bir eğitim almadan yetişen sultan Abdülaziz (1861-1878) geleneklerine düşkünlüğünün yanısıra, resim sanatına olan ilgisiyle de bilinmektedir. Onun döneminde Dolmabahçe ve Beylerbeyi saraylarının duvarları çok sayıda yerli ve yabancı ressamın tablolarıyla dolmuştur. İlk kez heykelini yaptırarak Beylerbeyi Sarayı'na koydurtması ve bir padişah olarak Mısır ve Avrupa'yı ziyaret etmesi gibi yenilikçi tutumları dikkat çekicidir⁷.

Artık gözde bir yer olmaktan uzak olan Kağıthane'de Çağlayan Kasrı'nı inşa ettirmesi de geçmişe bağlılığını gösteren bir yaklaşımdır. Abdülaziz döneminde Sergi-i Umumi Osmani pavyonu, Pertevniyal Valide Sultan Camii, Beylerbeyi Sarayı ve Çırağan Sarayı'nda oryantalist öğelerin hakim olduğu görülmektedir. Avrupa ile eş zamanlı bu moda üslup, Osmanlı sanatına yine Avrupa kanalıyla girmiştir. Abdülaziz dönemi yapılarında Batı örneklerinden farklı olarak Uzakdoğu etkilerine yer verilmemiş, ancak İslam ve Memluk etkilerinden başka Elhamra kökenli ve onunla özdeş kabul edilen Magrip üslup geçerlilik kazanmıştır, soğan tipi kubbe ve kulelerde Hint etkisi görülmüştür:

“Magrip Sanatı kabaca, Emevi sanatının kaynağından uzakta, yerel İspanyol ve berberi geleneklerden de beslenerek oluşan bir türevi olarak nitelenmektedir. Coğrafyası bugün Cezayir'in batısı, Fas ve İber yarımadasının güneydoğusunu içine almaktadır. Arap ve Emevi kültürü 8.yy başında İspanya'ya nüfuz ederek yayılmış, 15.yy sonuna dek varlığını ve etkisini sürdürmüştür. Magrip sanatının ve etkilerinin Endülüs'teki anıtsal ürünlerinden ve doruklarından biri Granada'daki Elhamra Sarayı'dır. (14.yy) Elhamra 18. ve 19.yüzyıllarda yeniden gündeme gelir ve başlangıçta dekor amaçlı bu üslup Wilhelma Sarayı'nda anıtsal olarak uygulandıktan sonra Osmanlı'da uygulanmaya başlanır.” (Turgut 1993: 135)

Bir yazlık saray olarak Sultan Abdülaziz döneminde yapılan Beylerbeyi Sarayı ve yine aynı padişah döneminde sürekli oturmaya yönelik olarak inşa edilen Çırağan Sarayı ise taşıdıkları oryantalist temalarla Dolmabahçe Sarayı'ndan ayrılmaktadırlar. İstanbul'un tarihinde öteden beri gözde bir yer olan Beylerbeyi semti, Osmanlılar döneminde hasbahçe olarak kullanılmış ve zamanla yöreye sultanlar tarafından çeşitli yapılar inşa ettirmeye başlanmıştır:

“XVII.yüzyılda I.Ahmet tarafından yaptırılan Şevkabad Kasrı buna örnektir. Padişah ayrıca buraya bir mescit ve maiyet memurları için de daireler yaptırır. III.Ahmet zamanında da Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın oğlu, Kaptan Mustafa Paşa sahilde Fehrad olarak anılan, bahçesi içinde köşkleri, selsebilleri, havuzu ve içinde nakışlı divanhanesi olan bir yapı yaptırmıştır.” (Batur 1994: 206)

I.Mahmut döneminde annesi için Ferahfeza Kasrı'nı yaptırmış ve daha sonra Beylerbeyi Camii, muvakkithanesi ve hamamı dışındaki yerler halka satılmıştır. II.Mahmut

⁷ Yine onun padişahlığı döneminde 1865 yılında Sultanahmet'te açılan Sergi-i Umumi Osmani ilk Türk fuarı olması bakımından önemlidir.

döneminde buraya bir saray yapılması gündeme gelince satılan yerler geri alınmış ve Krikor Balyan buraya iki katlı sarı renkte ahşap bir saray inşa ettirmiştir. Sultan Abdülmecid zamanında sarayda çıkan yangın sonucunda günümüze ulaşmamıştır. Üzerine bugünkü Beylerbeyi Sarayı'nın yapıldığı Eski Saray'dan günümüze set bahçeleri içinde konumlanan Mermer Köşk ve Tünel yapısı gelmiştir.

Şu an mevcut saray, Sultan Abdülaziz'in emriyle eski saray yıktırılarak yerine inşa ettirilmiştir. Yapımı, 1861-1865 tarihlerine rastlamaktadır. Sarayın mimarı Sarkis Balyan'dır. Balyan ailesinin üçüncü kuşak mimarları olan Nikogos, Sarkis ve Agop Balyan, babaları Garabet Balyan tarafından Paris'e eğitim amacıyla gönderilmiş ve özellikle de Sarkis Balyan Ecole des Beaux Arts'da mimarlık eğitimini tamamlayarak, Abdülaziz ve II.Abdülhamit dönemi yapılarında aktif olarak rol almıştır. II.Abdülhamit tarafından Ser Mimar-ı Devlet nişanı ile ödüllendirilen Sarkis Balyan, gerek yurtdışı eğitimi gerekse Osmanlı mimari ve bezeme unsurlarını yakından tanıması dolayısıyla, özellikle de saray mimarisinde doğu-batı sentezine varmıştır:

“Abdülaziz'in yeni yaptırdığı bu saraya ve süslemesine oldukça önem verdiği anlaşılmaktadır. Dolmabahçe Sarayı arşivinde bulunan belgelere bakılacak olursa sultan, yapının odaları ve diğer bölümlerinin ağır yaldızlı kalem işleriyle süslenmesini istemiştir, bu iş için mabeyn-i hümayun ressamı Mason Bey görevlendirilmiştir. Bu belgelere göre, kendisine ait odaların tavan süslemeleri Beşiktaş Sarayı Hümayunu'ndaki Büyüyük Camlı Kasrın tavanlarından daha ağır som yaldızlı olacak, hayvanlar ve kuşlar, doğadaki aslına uygun olarak resmedilecektir. Sarayın ikinci derecede önemli olan odalarının tavanları, Malta Kasr-ı Hümayunu üst katının tavanlarından daha süslemeli ve güzel yaldızlı olacaktır. Sarayın alt kat odalarının süslemesi ise, Sadabad Sarayı Alisi'nin alt kat odalarının tavanları gibi yapılacaktır.” (Anonim 1993: 20)

Bugünkü saray kompleksi, rıhtımın hemen gerisinde yer alan asıl saray, yine rıhtımın üzerinde konumlanmış Deniz Köşkleri ve üçüncü set bahçelerinin üzerinde ve birbirinden bağımsız bir biçimde inşa edilmiş Sarı Köşk, Mermer Köşk, Ahır Köşkü'nden oluşmaktadır. Kagir olan ana yapı, 19. yüzyıl saraylarına uygun bir biçimde rönesans ve barok mimari etkilerinin bir arada kullanıldığı eklektik üslubun bir yorumudur. Saray dışta üçlü kompozisyon olarak düzenlenmiş ve yapının cephesini dolaşan korkulukla çatı gizlenmiştir. Sedat Hakkı Eldem'e göre cephede klasik dışı formlar söz konusudur. Bu da, sarayın dikdörtgen formunun, iki giriş ve dört simetrik salonun, simetrik konumlu çıkmalarıyla farklı bir hareket etkisi vermesinden kaynaklanmaktadır. Bodrum katı ile birlikte üç katlı olarak tasarlanan saraya üç yönde dairesel formlu barok merdivenlerle ulaşılır. Harem tarafındaki merdiven, diğer iki girişe göre daha az görkemlidir. Yapının yüzeyi gömme sütunlar, yarım daire kemerler ile hareketlendirilmiş ve bu plastik kurgu mutlak bir simetri anlayışı ile dengelenmiştir. Yapının arka tarafında 19.yüzyıl saraylarının hemen hepsine uygulanan; mabeyn ve harem dairelerini birbirinden ayıran duvar, burada da bulunmaktadır ve bu özelliği ile de denizden bakıldığında batılı, karadan bakıldığında geleneğe bağlı bir yaşam biçimi görülmektedir. Yapının dışında süren seçmeci ve eklemeci yaklaşım iç mekanda da kendini hissettirmekte ve çoğu odada batı formları içinde geleneksel Osmanlı motiflerinden türemiş süsleme ve Magrip üslubun etkileri açıkça hissedilmektedir:

“Beylerbeyi'nde içteki sütunlar, Dolmabahçe'deki gibi dor, iyon ve korint nizamlarından öğelerin kullanımıyla ortaya konmuş kompozit başlıklı sütunlar durumunda

olmayıp, İslam mimarisindeki mukarnaslardan esinlenmeler içeren çizgileriyle özgün bir çalışma niteliğine kavuşturulmuş sütun ve başlıklar durumundadır. Bu başlıklı uyum içinde olan tavan etekleri süslemeleri, tavan ve duvarlardaki süslemeler, süsleme motif ve kompozisyonlarının içine yerleştirilmiş olduğu eski ahşap işçiliğimizdeki düzenlemelerden esinlenmelerle meydana getirilmiş geometrik nizamlı bölmeler, bu binada belirli bir süsleme kişiliğine ulaşılmış olduğunun şahitleridir.” (Batur 1994: 210)

Giriş (Selamlık) salonundaki ahşap korkuluklu merdivenler ve tavadaki geometrik süsleme öğeleri eski Türk evlerini anımsatmaktadır. Selamlık üst kat salonunda, tavan eteğinde iri dilimli ve mukarnaslı kompozisyon, köşe geçişlerinde palmet ve rumilerin barok forma sokularak büyütülmesiyle oluşturulmuş süsleme, yine Selamlık ahşap kaplamalı bir başka odada (18 nolu oda) mihrap biçiminde yorumlanmış nişler ve ponpon mukarnas dolgularla oluşturulmuş sütun başlıkları, süsleme ve ayrıntılarda dikkat çekici öğelerdir. Harem ve Selamlık bölümlerini birbirinden ayıran, zülvecheyn (kara ve denize de cephesi olan büyük salon) mekanlarından olan Havuzlu Salon ortasında yer alan korkuluklu, fiskiyeli havuzuyla hem Osmanlı divanhane geleneğine atıfta bulunur hem de fiskiyeleri taşıyan mermer yunus balığı heykelleri ile ve oval formuyla barok havuzlarını anımsatır. Aynı salonun tavanında geometrik çerçeveli bezeme içine yerleştirilmiş stilize motifler yanında çerçeveler içine yerleştirilmiş deniz ve gemi öğeleri ile, ritmik geçişler yapan bayrak, sancak ve kılıç gibi askeri motifleri süslemeye katılmıştır. Sarayın orijinal haliyle günümüze ulaşan tek odası da tüm mobilya, duvar ve tavan süslemelerinin denizcilikle ilgili olduğu Kaptan Paşa Odası'dır.

Havuzlu Salondan görkemli bir barok merdivenle Sedefli Salon ve Mavi Salon'a ulaşılır. Sarayın en ışıklı mekanı olan Mavi Salon'da da süsleme detaylarında zar tipi sütun başlıkları, mermer taklidi mavi sütunların üzerinde kullanılmış ve süslemede büyütülmüş palmet, rumi kompozisyonlara yer verilmiştir. Sarayın bu bölümünün ve duvarları ahşapla kaplı olan odaları (Abdülaziz'in Kabul Odası, Süfera Kabul Salonu ve Vükela Toplantı Salonu) bu özelliğinden dolayı rönesans saraylarına benzetilmektedir.

Asıl sarayın dışında saraya özellik katan Set Bahçeleri ve bu bahçenin içinde yer alan farklı mimari özellikler gösteren köşklere en eski olanı, II.Mahmut dönemine tarihlenen ve neo-klasik ya da ampir üslubun özelliklerini taşıyan Mermer Köşk'tür. Yapı cephede basit Toskan başlıklarla hareketlendirilmiş oldukça yalın bir mimari örnektir. Yapının içinde büyük bir oval havuz ve su unsurunun kullanılması söz konusudur. Süslemede madalyonlar içinde av ve hayvan resimleri yer almaktadır.

İki katlı ve kagir olan Sarı Köşk, dördüncü set üzerinde yer alır iç mekanda aslı sarayda olduğu gibi geometrik geçmeli süsleme ve romantik deniz manzaralarıyla paralellik gösterir.

19.yüzyıl Osmanlı at kültürünün bir izi olan ve üçüncü sette konumlanan ahır köşkü ise rihtımın iki yanındaki deniz köşklarinin mimarisi ile paralellikler gösterir. Giriş, deniz köşklarinin öne çıkan kitlesi gibi çokgendir ve yine bu köşklere olduğu gibi üst örtüsü çadır formludur. Kapı ve pencerelerde at nalı kemer kullanılmıştır. İç mekanda orta mekanın pekçok objesi at figürüdür.

Kaynakça

- ANONİM, 1993, *Beylerbeyi Sarayı*, İstanbul: T.B.M.M. Milli Saraylar Daire Başkanlığı Yayını
- BATUR, Afife, 1985, “Batılılaşma Dönemi’nde Osmanlı Mimarlığı”, *Tanzimattan Bugüne Türkiye Ansiklopedisi*, IV, İstanbul: İletişim Yayınları
- 1994, “Beylerbeyi Sarayı”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, II, İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları
- CEZAR, Mustafa, 1987, “Batı’ya Açılma Dönemi’nde Mimaride Bünye Değişikliği”, *Milli Saraylar Dergisi*, 1
- 1995, *Sanatta Batıya Açılış ve Osman Hamdi*. İstanbul: Erol Kerim Aksoy Kültür, Eğitim, Spor ve Sağlık Vakfı
- KUBAN, Doğan, 1993, “Barok Mimari”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, II, İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları
- RADO, Şevket (der.), 1970, *Yirmisekiz Çelebi Mehmet Efendi’nin Fransa Seyahatnamesi*, İstanbul: Hayat Tarih Mecmuası Yayınları
- SANER, Turgut, 1993, “19.Yüzyıl Osmanlı Eklektisizminde Elhamra’nın Payı”, *Osman Hamdi Bey ve Dönemi*, İstanbul: Tarih Vakfı ve Yurt Yayınları

BEYLERBEYİ SARAYI'NIN MEKAN TASARIMI AÇISINDAN ÜSKÜDAR VE İSTANBUL'A KAZANDIRDIĞI ÖNEM

Deniz Demirarslan*

Giriş

Türklerin saray mimarisi alanında verdikleri erken örneklerden günümüze pek az kalıntı gelmiştir. Bildiğimiz en erken örneklerden biri Konya'daki Selçuklu hükümdarlarına ait saraydır. Osmanlı saraylarından en eski örnek ise Bursa'da Orhan Bey zamanında inşa edilen *Bey Sarayı*'dir. Fatih Sultan Mehmet dönemi'nde inşa edilen *Edirne Sarayı* ise uygulanan plan şeması açısından önemli olup; *Topkapı Sarayı*'nin planlamasında da etkili olmuştur. Birbiri ardına sıralanan avlulardan oluşan bu planda, harem duvarlar arasında ayrı bir bölüm halindedir. Osmanlı saraylarının hiçbiri, Avrupa saray mimarisinde olduğu gibi, ölçüleri açısından anıtsal değildir. Yapılara insani ölçüler egemendir. Yalın bir mimari içinde oranlarla oluşturulan güzellik, iç süslemeyi ve eşyaların inceliğini ezmez; tam tersine bu eşyalarla olgun bir uyum içindedir. İstanbul Boğazi'nin karşı yakasında yer alan *Beylerbeyi Sarayı* da Türk Saray mimarisi için önem taşımaktadır. Beylerbeyi Sarayı Dolmabahçe Sarayı'ndan daha küçük boyutta olmasına rağmen, süslemesi ve içindeki eşya açısından son derece gösterişlidir.

Beylerbeyi Sarayı'nın Yeri ve Konumu

Anadolu yakasının önemli ilçelerinden olan ve tarih boyunca Kalkedonya, Bitinya, Frikya, Finike, Bizans, Osmanlı gibi büyük uygarlıkları barındıran Üsküdar'da bulunan en önemli yapılardan birisi olan Beylerbeyi Sarayı'nın bulunduğu bölge 18. yüzyılda yaşamış olan ünlü gezgin İnciciyan'a göre, Bizans İmparatoru Büyük Konstantinus'un dik-tirmiş olduğu bir haçtan dolayı *İstavroz Bahçeleri* adıyla anılmış ve adı geçen bölgede Bizanslılar tarafından görkemli binaların yapılması söz konusu olmuştur. Bölge şimdiki adını Sultan III. Murat döneminde (1574-1595) Rumeli Beylerbeyi olan Mehmet Paşa'nın buradaki yalısından almaktadır. Yöre, Osmanlılar döneminde Padişahların Has Bahçeleri'nden biri olarak kullanılmıştır. Çeşitli dönemlerde padişahların ilgisini çeken Beylerbeyi, yaptırılan kimi köşk ve kasırlarla yazlık olarak kullanılan bir niteliğe kavuşmuş, 1829 yılında Sultan II. Mahmud'un yaptırdığı ahşap Sahil Sarayı (Sarı Köşk) ile yeni bir hareket kazanmıştır. Bugünkü Beylerbeyi Sarayı ise, Sultan Abdülaziz tarafından II. Mahmud'un ahşap Sahil Sarayı yıktırılarak 1861-1865 yılları arasında, dönemin tanınmış mimarı Serkis Balyan'a yaptırılmıştır. Arkasındaki koruluklarıyla kıyı boyunca

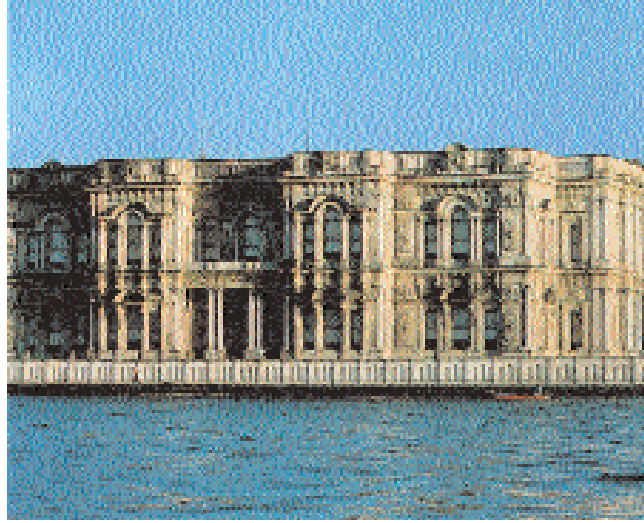
* Yrd.Doç. Dr., Kocaeli Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi İç Mimarlık Bölümü

yayılan ve sahile yüksek duvarları ve zarif köşkleriyle bağlanan bu Saray, doğa içinde seçkin bir yer tutmaktadır. (Konyalı, 1977)

Beylerbeyi Sarayı'nın Mekan Özellikleri

Harem, Selamlık, Set bahçeleri, Sarı köşk, Mermer köşk, Ahır köşk, Deniz Köşkleri gibi önemli bölümlerden oluşan Beylerbeyi Sarayı'nda 1851 yazında Sultan Abdülmecid'in de içinde bulunduğu bir sırada yangın çıkmış ve çıkan yangın kısa zamanda kontrol altına alınmış olmasına rağmen Sultan Abdülmecid bu durumu uğursuzluk olarak kabul ettiğinden burayı terk ederek Boğazın karşı yakasında yer alan Çırağan Sarayı'na yerleşmiştir. Daha sonra terkedilen bu hasbahçeeye Sultan Abdülaziz tarafından arşiv belgelerinde unvanı *Mabeyn-i Hümayun Baş Mimarı* olarak geçen ve daha sonra *Sermimar-ı Devlet* ünvanı alan Sarkis Balyan ve kardeşi hassa mimarı Agop Balyan tarafından yeni Saray inşa edilmiştir. Sarayın inşası 1864'de bitmiş ve Sultan Abdülaziz 1865'de saraya yerleşmiştir.

Resim 1: Beylerbeyi Sarayı Boğaz'dan genel görünüm

Yeni Beylerbeyi sarayının yerleşme şemasının ilk sarayinkinden pek bir farkı yoktur. Mevcut Köşk ile muhtemelen ahırlar yerlerini korumuşlardır. Ancak en büyük değişim sahile inşa edilen yeni Saray binasında olmuştur. Yeni Beylerbeyi Sarayı geniş bir rihtımın gerisinde yer almaktadır. Rihtım ile Saray arasında saray kitlesinin yatay etkisini güçlendiren kesintisiz olarak uzanan bir duvar bulunmaktadır. Yüzeyi yinelenen üçlü pilastır birimleriyle hareketlendirilmiş olan bu duvarda iki tane deniz giriş kapısı ve iki küçük deniz köşkü bulunmaktadır. Deniz giriş kapılarının üzerinde padişah tuğrası ve sembolleri yer almaktadır. Deniz Köşklerinin iki adet olmasındaki sebep, birinin harem diğerinin selamlığa hizmet vermesidir ve yeni Sarayın en ilginç tasarım öğelerini oluşturmaktadır. (Eldem, 1979)

Saray, yüksek bir bodrum kat üzerine iki katlı ve kagir bir yapıdır. Yaklaşık olarak 65/ 40 m. boyutlarında olup dikdörtgen bir zemin alanı üzerine kuzey-güney doğrultusunda yerleştirilmiştir. Yapı simetrik bir kitleye sahiptir. Sarayın güney kesimi *Mabeyn-i hümayun (Selamlık)* kuzey kesimi ise *Harem* olarak kullanılmıştır. Plan şeması Türk Evi'nin eyvanlı orta sofa şemasından oluşmaktadır.

Resim 2: Beylerbeyi Sarayı'ndan görünüm

Mabeyn-i hümayun ya da selamlık bölümünde eyvanlı sofa vurgulanırken harem bölümünde ise aynı alanın simetriği oda ve koridor kullanılarak göz ardı edilmiştir. Ancak harem ve selamlık bölümleri dışarıdan bakıldığında simetrik olarak ifade edilmişlerdir. Harem ve selamlığı birbirine bağlayan ve binanın simetrisini oluşturan orta sofa da Dolmabahçe Sarayı'ndakine benzer bir şekilde planlanmıştır. Üst katta bu sofa kabul salonu olarak kullanılırken, alt katta ise sofanın ortasına bir mermer havuz yerleştirilmiştir. Havuzun tam karşısında çift kollu bir merdivenle üst kata ulaşılmaktadır. Selamlık bölümüne çıkan merdiven çok gösterişli yapılmış olmasına rağmen Harem dairesine çıkan merdiven çok basittir. (Resim-3) Harem dairesinde denize bakan odanın yemek odası olarak tanımlanması, Osmanlı evinde olmayan böyle bir mekanın ve masada yemek yeme alışkanlığının batı normlarıyla kabul edilmeye başlandığını göstermektedir. (Resim-7) Sarayın Üsküdar taraftaki yan cephesinden girilen büyük salondan merdivenle üst kata çıkıldığında ise yanlarda birer büyük birer de küçük olmak üzere dört oda bulunmaktadır. (Eldem, 1979)

Selamlık girişi

Sofada Mermer Havuz

Resim 3: Beylerbeyi Sarayı 'ndan iç mekan görüntüleri

Sarayın süslemesinde mermer, tahta oymacılığı, altın nakış işçiliği, resim ve yazı sanatı büyük ölçüde yer almıştır. Özellikle de tavan süslemelerinde nakış ve resimler göze çarpmaktadır. Sultan Abdülaziz Sarayın iç dekorasyonuna çok önem vermiş ve eşi benzeri bulunmayan bezemeler için mabeyn-i hümayun'un ressamı Mason Bey'i görevlendirmiştir. Sarayın önemli mekanları arasında yer alan Havuzlu Salon, Mavi Salon ve Sedefli Salon incelendiğinde ise; iki cepheli mekanların ilki olan Havuzlu Salonun ortasındaki büyük mermer havuzun etrafı mermer korkulukla çevrilidir. Havuzlu Salonun güney kenarındaki çift kollu döner merdiven üst katta Mavi Salona bağlanmaktadır. Merdivenin üzeri sekizgen metal strüktürü olan ve yıldız bezemeli camlı bir örtü ile aydınlatılmıştır. Mavi Salon adını *stüko* tarzı yapılmış çivit mavisi renginde yapılmış sütunlardan almaktadır. Salonun üzeri tonoz biçimi kemerler ile kaplıdır. İslami tarzda arabesk kabartmalı sütun başlıkları, yoğun kalem işi ve yıldız boyama ile tavadaki kitabe panosu bu salonun büründüğü İslami havasını yoğunlaştırmaktadır. Sarayın deniz kenarında inşa edilmesi nedeniyle rutubet ve soğuğa karşı döşemeleri Mısırdan getirilmiş özel hasırlar ile kaplanmıştır. Hereke yapımı halılar döşemede kullanılan diğer değerli parçalardır. (Resim-4)

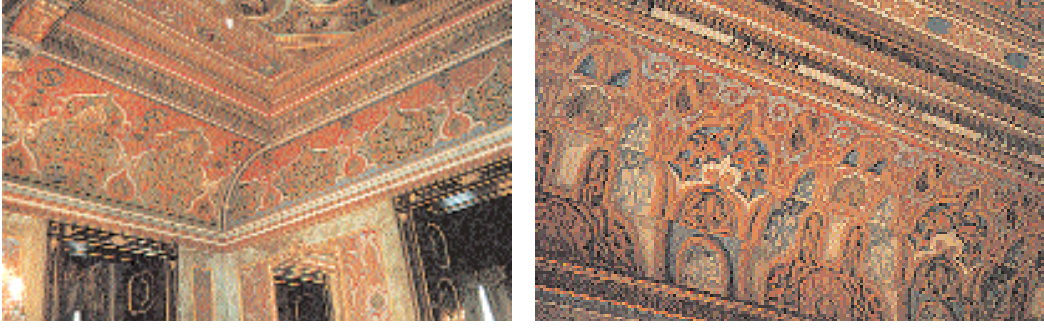
Mavi Salon

Kabul Salonu

Resim 4: Beylerbeyi Sarayı 'ndan iç mekan görünümleri

Mimar Balyan kardeşlerin greko-romen detaylandırmayla ele aldıkları sarayın dış cephesinde antik kaynaklı Ampir, iç dekorunda ise Türk-İslam kökenli Neo-Klasik tarz uygulanmıştır. Simetrik ve sofalardan oluşan mekan düzeni, yarım ve tam yivli korent tarzı sütunların ve dörtgen-kemerli pencerelerle cepheyi hareketlendirmektedir. Her bölüm ortada kemerli, yanlarda düz üçlü pencere düzeniyle ayrılmış, maniyerist alınlıklarla, konsol frizleriyle ve sütunlarla yapının boyutlarına göre ağır bir plastik desenle cephe perspektif kazanmıştır. Sofalar üçer kemerli pencereyle açılmış ve çıkmalar sütunlu bir terasla bağlanmıştır. Balyan kardeşler bu cephe düzenini daha sonra Çırağan Sarayı'nda sadeleştirerek uygulamışlar ve muhteşem bir bütünlüğe ulaşmışlardır. Cepheyi kuvvetli hatlarıyla çatı korkuluğunun sınırlandırdığı görülmektedir. (Resim-1) (Can,1999)

Resim 5: Sarayın tavan süslemeleri

Saray kompleksini oluşturan diğer birimler incelendiğinde ise; Sarı Köşk'ün (1808-1839) II. Mahmut Döneminden kalan ilk Saray yapılarından birisi olduğu görülmektedir. Sarı Köşk, saray arazisinin kuzeydoğu köşesinde yer almaktadır. Yüksek bir bodrum üzerine iki kısmen de üç katlı, simetrik, orta sofalı bir yapıdır. Cepheleri boydan boya kafesli ve beyaza boyanmış pencerelerle çevrilidir. Binanın geri kalan yüzeyleri ise sarı renkli olduğu için yabancılar bu köşkü Sarı Köşk ya da Sarı Saray olarak isimlendirmiştir. Köşk küfeki taşından yapılmıştır. Sarayın arka bahçesindeki büyük havuzun gerisinde yer alan Mermer Köşk (Serdab Köşk) (1826) de kısmen arazi içine gömülü bir şekilde yapılmış cephesi mermer kaplı bir yapıdır. Adını cephesindeki mermerlerden almaktadır. Pencerelerinin basık olması ve içinde havuz ve sebiller bulunması gibi mimari özelliklerinden ötürü yaz aylarında oturulması için planlandığı açıkça görülebilmektedir. Baroklaşan geç Ampir tarzında yapılmış köşkün orta sofalı planının ortasında mermer bir havuz bulunmaktadır. Sarayın yukarı ve aşağı Boğaz taraflarındaki Selamlık ve Harem bahçelerinde yer alan Deniz Köşklere (1865) ise mimari özellikleri bakımından önem taşımaktadır. Bu Deniz Köşklere bugünkü Saray ile aynı tarihlerde inşa edilmiştir. Mimar Serkis Balyan daha sonra Çırağan sarayı'nda uygulayacağı mimari tarzı ilk bu köşklere denemiştir. Ancak Beylerbeyi Sarayı'ndaki Deniz Köşklere Çırağan Sarayı'ndakine göre farklı olarak bahçe duvarının ortasında yer almıştır. Bu köşklere Saraya nazaran daha hafif ve arabesk bir karakter takip edilmiş olsa da bunların Sarayın mimari üslubu ile tezat oluşturmadıkları ve Sarayın üslubunu tamamladıkları görülmektedir. Köşklere planı sekiz köşeli kubbeyi taşıyan birer oda ve onun iki tarafındaki servis yerleriyle bahçeye bakan bir revaktan ibarettir. Mimar bu ufak köşklere büyük bir mimari eser yaratmıştır. (Resim-6) (Konyalı,1977)

Resim 6: Deniz Köşklere

Batı ile ilişkilerin güçlendiği bir dönemde yapılan Beylerbeyi Sarayı'nın en ilginç yanı, Set Bahçeleri'nin altından geçen tarihsel Tünel'dir. Tünelin ortasında yer alan çeşmenin yazıtında, Sultan II. Mahmud'un adı geçmekte ve yapının tarihlendirilmesinde önemli bir ip ucu oluşturmaktadır. Üst set bahçesindeki büyük havuz ve Mermer Köşk gibi II. Mahmud Dönemi'nden (1808-1839) kalan bu tünel, kıyı yolunun işlevini sürdürmesini sağlarken, aynı zamanda yüksek duvarların ötesi ile bahçelerin bağlantısını da kurmaktadır.

Saray, Batılılaşma çabaları içinde Batı tarzı mobilya ve mekan kullanımının kültürümüze yerleşmesi açısından da büyük önem taşımaktadır. Özellikle daha önce de belirtildiği üzere yemek odaları, kabul odaları, çalışma odaları, yatak odaları, banyoları ve bu mekanlarda kullanılan mobilyaları ile Türk-Osmanlı yaşam tarzının değişimini açıkça göstermektedir.

Saray genellikle yaz aylarında, özellikle de yabancı devlet başkanlarının ağırlandığında kullanılmıştır. Sırp Prensi, Karadağ Kralı, İran Şahı, Alman İmparatoru Wilhelm, Fransız İmparatoriçesi Eugenie bunlardan bazılarıdır. Özellikle bu yabancı konuklar için Saraya kaloriferli bir banyo yaptırılmıştır. Sultan II. Abdülhamid'de 1918 yılında, ömrünün son altı yılını geçirdiği bu sarayda ölmüştür. Sultan II. Abdülhamit Ayastefanos Anlaşması'ndan sonra Rus Çarı II. Nikola'yı bu sarayda kabul etmiştir. Beylerbeyi Sarayı'nın son misafiri Türkiye Cumhuriyeti'nin 1. Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Atatürk'tür. Sarayın harem dairesinde bir süre kalmıştır. Bu sırada Saraya yemek asansörü yapılmış ve yeni banyo-tuvalet mekanı eklenmiştir. Cumhuriyet Dönemi'nde de Devlet Konuk Evi olarak hizmet vermiştir.

Valide Sultan'ın yatak odası

Abdülhamit'in yatak odası

Banyo

Abdülhamit'in çalışma odası

Kabul odası

Kırmızı Oda –Valide Sultan'ın kabul odası

Yemek odası

Resim 7: Saray iç mekanında Batılı tarzda mobilya kullanımı

Sonuç

Geniş bir alana kurulan ve 19.yy.da aldığı son görünümüyle Saray resmi hanedan ikametgahı olabilecek boyutta büyük bir saray değildir. Ancak şehrin ana dokusu karşısında Anadolu sahiline kurulan Saray yazlık bir ikametgah ve konuk evi özelliği taşımaktadır. Yapının işlevselleştirilmiş iç mekanlarında ve dekorasyonunda batıya karşı bir gösteriş tavrı hissedilmektedir. Yapı, Türk-Osmanlı yaşam tarzının Batılılaşma çabaları içine girdiği bir dönemde inşa edildiğinden plan şeması olarak Türk Osmanlı mekan özelliklerini taşısa da gerek süslemeleri gerekse de özel işlev verilmiş mekanları ve iç mekanda kullanılan mobilyaları ile Batılılaşma çabaları içinde öncü olma konumunda olmuştur. Saray plan kuruluşu ve cephe düzenlemeleri ile Çırağan Sarayı'nın sahip olduğu güzellik ve estetik değeri taşımasa da Sarayın mimarı Çırağan Sarayı için düşündüklerini önce bu Sarayda uygulamıştır. Böylece Beylerbeyi Sarayı Çırağan Sarayı'nın planlamasına etki etmiştir. Bütün bunların dışında Beylerbeyi Sarayı telgrafın ülkeye getirilerek kullanıldığı ilk yer olması açısından tarihi bir önem taşımaktadır. (1846)

Boğaziçi Köprüsü'nün Sarayın hemen üzerinden geçiyor olması onun güzelliğini biraz olsun gölgelese de yapılan onarımlarla birlikte Beylerbeyi Sarayı, döneminin özgün bir yazlık sarayı olarak "Boğaziçi Kültürü" içinde yerini almış durumdadır. Ancak günümüzde genç nesile İstanbul'daki Saraylarımız sorulduğunda ilk olarak Topkapı, Dolmabahçe ve Çırağan Saraylarının ismi verilmektedir. Çırağan Sarayı'nın restore edil-

dikten sonra otel olarak kullanılmasının kolay hatırlanmasındaki etkisi büyüktür. Hatta Üsküdar'a ait bir tarihi eser sorulduğunda akla ilk olarak Kız Kulesi gelmektedir.

Bugüne kadar sadece Harem ve Selamlık bölümleri gezilebilen ve müze olarak kullanılan Sarayın diğer birimleri de ziyarete açılmış bulunmaktadır. Böylelikle geleneksel saray atmosferinin günümüz insanına tanıtılabildiği bir ortam oluşmaktadır. Yine de bu çaba Üsküdar'ın önemli yapıları arasında yer alan belki de en önemli yapısı olan Beylerbeyi Sarayı'nın genç nesillere tanıtılması için yetersiz kalmaktadır. Bu amaçla gerek eğitimciler gerekse yerel yönetim ve Milli Saraylar'ın bu konuya daha fazla eğilmesi, Üsküdar ve Beylerbeyi Sarayı'nın tanıtımının daha geniş bir kapsamda yapılması faydalı olacaktır.

Kaynaklar

1. Konyalı, İ.H., *ÜSKÜDAR TARİHİ*. Cilt II, Ahmet Sait Matbaası. İstanbul, 1977
2. Eldem, S.Hakkı., *KÖŞKLER ve KASIRLAR*.
3. *700.KURULUŞ YILDÖNÜMÜNDE İSTANBUL'DAKİ OSMANLI MİMARİ ESERLERİ*. İstanbul Valiliği İl Kültür Müd.
4. Batur, A., "Beylerbeyi Sarayı", *DBİA*, Cilt 2
5. Fotoğraflar Kocaeli Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi İç Mimarlık Bölümü Arşivinden alınmıştır.
6. Eldem, S.hakkı, *BOĞAZIÇI ANILARI*. Çeltüt Matbaacılık, İstanbul 1979
7. Can, S., *BELGELERLE ÇIRAĞAN SARAYI*. T.C. Kültür Bakanlığı Yay. Ankara, 1999

BEYLERBEYİ SARAYI'NIN TARİHİ ÇEVRESİNİN BOZULMA NEDENLERİ

Erdal Eren*

I. Özet

Sultan Abdulaziz (1856-1876) Beylerbeyi Sarayı'nı 1861-1865 yıllarında ikamet ve konukları ağırlama amacıyla inşa ettirmiştir. Üç büyük medeniyetin (Roma, Bizans ve Osmanlı) izlerini günümüze taşıyan; tarihi ve kültürel mirasını kısmen koruyabilmiş, Boğaziçi'nde bulunduğu konum itibarıyla tarihi çevresini Cumhuriyet döneminde kısmen kaybetmesine rağmen döneminin kültürel, sanat ve saray yaşamındaki batılılaşmaya yönelik değişimini yansıtan son örneklerden birini oluşturmaktadır. Ulusal ve uluslararası platformda saray-müze kapsamında değerlendirilen ve tarihi objeleriyle bir bütün oluşturan Beylerbeyi Sarayı ve 1960'lı yıllardan başlayarak 1970'li yıllarda da Boğaz Köprüsü'nün ayaklarının sarayın III. ve IV. set bahçelerine yapılması ve geçmişte Geyiklik, Aslanhane ve seralarının bulunduğu alana ise çevre yollarının katılması ile tarihi çevresinin bozulduğu görülmektedir.

II. Tarihi Şehir: İstanbul

"Ebedi şehir" ünvanına hak kazanan İstanbul, eski tarihin parlak, aynı zamanda karanlık devirlerinden sonra, beş yüzyıldan beri Türk medeniyetinin merkezi olarak meydana çıkmış bulunmakla beraber, 1950'li yıllardan itibaren yeni yapılaşma sebebiyle zaman zaman tahrip olmasına rağmen bugün hala ulusların dikkatini kendi üzerine çekmeye devam eden metropollerin en önemlilerindedir.

Şehir adı halk dilinde *Stanbol* ise de doğru şekli *Istanbul*, günümüzde ise *İstanbul*'dur. Grek dilinde *is tin polin* "şehirde" anlamını taşımaktadır. İstanbul fethinin muasırı Abraham:

"şehirde" manasını ifade eden
Istampol adını değiştirdiği;
İslam çokluğu demek olan
"İslambol" denilsin dedi

mealindeki mısralarla bu ismin verilmesini Fatih Sultan Mehmed (1451-1481)'e atfetmiştir¹. İstanbul şehrinin güzelliği ve kalabalık nüfusu sayesinde, geçmişten günümüze dünyanın önemli bir şehri olmuştur.

* Y. Mim. Dr., Milli Saraylar Daire Başkanlığı, Dolmabahçe Sarayı, Beşiktaş-İstanbul

¹ İnciciyan, P.G., *18. Asırda İstanbul*, s. 1, (çev.: H. Andreasyan), İstanbul Fethi Derneği İstanbul Enstitüsü Yayını, 1957, İstanbul.

III. Tarihsel Gelişim Sürecinde Beylerbeyi Sarayı ve Yakın Çevresi

Boğaziçi'nin Anadolu yakasında, Çengelköy ve Kuzguncuk arasında yer alan Beylerbeyi, geçmişte Bizans döneminden Osmanlı İmparatorluğu dönemine değin önemli bir yerleşim alanı olmuştur. 17. ve 18. yüzyılda İstavroz Bahçeleri ve Beylerbeyi olarak iki ayrı bölümden oluşmuştur. İstavroz, Beylerbeyi'nden sonra, Türk ve Rumlarla meskun İstavroz Bahçeleri yerleşim alanına verilen ad idi. İstavroz adı, İmparator Konstantinus'un diktirdiği haç (istavrz)dan dolayı verilmiştir. İstavroz Bahçesi denilen bir Sultan sarayı da mevcuttu. Sultan Murat IV (1623-1640), 1612 yılında burada doğduğu için bu sarayı çok severdi. İstavroz'un iç kısmında, dağlık kısımda, iki yuvarlak tepe üzerinde, Eski Çamlıca ve Yeni Çamlıca denilen birbirine yakın iki mesire yeri mevcuttu. İstavroz'un yanında sahilde, Türk ileri gelenlerine ait *sıra yalılar* olarak anılan bir dizi ahşap evler vardı². Şirket-i Hayriyye Müessesesi'nin yayınladığı Boğaziçi Salnamesi'nden, bugün yerinde olmayan Beylerbeyi Kasrı ve iskele arasındaki yeri İstavroz olarak geri kalan ise Beylerbeyi adıyla anılabileceği sonucunu çıkarabilmekteyiz.

Sultan II. Mahmud (1808-1839)'ın yaptırdığı ahşap Beylerbeyi Sahil Sarayı, sultanların Topkapı Sarayı dışında kullandıkları önemli bir yönetim merkezi olmuştur. II. Mahmud'un askeri danışmanlığını yapmak üzere görevlendirdiği Moltke'nin anılarında, bu sarayın Mabeyn bölümünün asıl saraydan yüksek bir duvarla ayrı tutulduğu, sarayın oldukça geniş bir alana yayıldığı ifade edilmektedir. Moltke, sarayla ilgili olarak anılarında şu açıklamalarda bulunmaktadır: (...) Yıldızlı bir kapıdan küçük, etrafları şimşir fidanları ile çevrili çiçek tarhları, deniz kabukları serpilmiş yolları ile tam bir Türk bahçesine girdim. İçlerinde kırmızı balıklar yüzen fiskiyeli havuzların etrafını, servilerden ve portakal ağaçlarından piramitler çevreliyordu. Arkada, üstlerinde yine böyle yerlerde güzel limonluklar ve köşkler bulunan teraslar yükseliyordu; fakat bunların hepsi yüksek duvarlarla çevrili idi...³

Dolmabahçe Sarayı'nı yaptıran Sultan Abdülmecid (1839-1861) Beşiktaş Sahil Sarayı'nı kullanırken ahşap Beylerbeyi Sarayı'nı sık sık ziyaret ediyordu. Eski Beylerbeyi Sarayı'ndan günümüze ulaşabilen yapılar Mermer Köşk, Beylerbeyi Tüneli ve Set Bahçeleri'nin bir kısmıdır. Sahilden başlayarak üst kotlara doğru gelişen set bahçeleri, teraslarında Osmanlı-batı bahçe kültürünü günümüzde de korumaktadır. Miss Pardoe'nun Anıları adlı eserden: (...) Geniş bahçeler set set üstünde, gerideki dağın tepesine dek çıkıyor. Her set bir yabancı bahçıvanın elinde ve onun yurdunun stilinde düzenlenmiş. (...) En tepedeki servi ve çınarlar arasında yıldızlı bir köşk parıldar.⁴ Bu ifadelerde, günümüzde bahçelerinin önemli bir kısmı yok olmuş Beylerbeyi Sarayı ile ilgili bir batılının duygusal yaklaşımı görülmektedir. Ahşap Beylerbeyi Sarayı, 1851 yılında görmüş olduğu yangından sonra Sultan Abdülaziz (1861-1876) tarafından yıktırılmış ve yerine bugünkü Beylerbeyi Sarayı yaptırılmıştır.

IV. Beylerbeyi Sarayı'nın tarihi çevresinin bozulmaları

Deniz kenarında yer alan ana yapının dışında Deniz Köşkları, Sarı Köşk, Paşalar Dairesi (günümüzde Deniz Astsubay Okulu olarak işlevlendirilmiştir.), Müzik Dairesi, Güvercinlik, Büyük Kuşluk, Mutfaklar, eski saraydan kalan Mermer Köşk, Büyük Havuz, Beylerbeyi Tüneli, Geyiklik, Tavukluk, Seralar, Aslanhane, set bahçelerin bir kısmı

² İnciciyan, P.G., a.g.e., s. 106-107, (çev.: H. Andreasyan), 1952, İstanbul.

³ Gülsün, Hakan, *Beylerbeyi Sarayı*, s. 11, Milli Saraylar Daire Başkanlığı Yayını, İstanbul, 1993.

⁴ Pardoe, Miss Julia, *18. Yüzyıldaki İstanbul*, (çev.: Bedriye Şenda), İnkilap Kitabevi, İstanbul, 1977.

tarihi süreç içerisinde yerini koruyamamıştır. Ancak belgelerden yapıların tarihi geçmişi anlaşılabilir. 1953 yılını yansıtan Mimar Mazhar Güzaltan'ın hazırlamış olduğu Beylerbeyi Sarayı yerleşim planında Seralar (çiçek sobaları), Geyiklik, Aslanhane ve viran durumdaki mutfak binaları görülmektedir⁵.

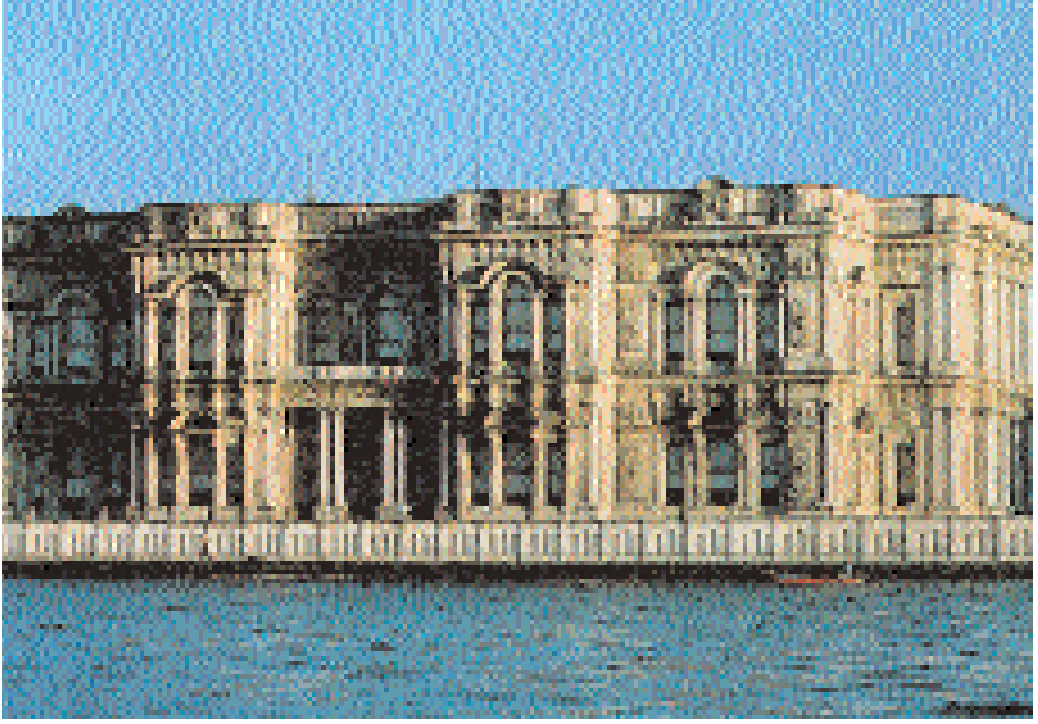
Cumhuriyet döneminde 1930'lu yıllarda başlayan kentleşme çalışmaları sebebiyle İstanbul'un tümünde oluşan yapısal bozulmalar, Beylerbeyi Sarayı yakın çevresinin bozulmalarını da getirmiştir. Alman şehircilik uzmanı Prost'un bu dönemde hazırladığı kent projesi kapsamında birçok sokak ve yapı yok olmuştur. İstanbul Valisi ve Belediye Başkanı Lütfi Kırdar'ı bu projelerde en önemli uygulayıcı olarak görmekteyiz. Dolmabahçe Sarayı'nın yakın çevresinde bulunan Saray Tiyatrosu, İstabl-ı Amire (Has Ahırlar, günümüzde İnönü Stadyumu), Hamlahane (Kayıkhanesi), Serasker Binası v.b. yol genişletme çalışmaları sebebiyle kendisi tarafından yıktırılmıştır. 1950'li yıllarda kentin diğer yol arterleri de özgün şehir dokusunu bozma çalışmalarından nasibini almıştır. Vatan Caddesi, Unkapanı Caddesi, Sahil Yolu gibi. Tüm kentteki büyüme ve yerleşme sebebiyle 1970'li yıllarda Boğaziçi'nin iki yakasını birleştirme düşüncesini getirmiş ve Boğaziçi Köprüsü'nün inşa edilmesi uzun tartışmalara ve karşı çıkmalara karşın 1973 yılında yapılmıştır. Köprü'nün ayakları ve çevre yolu bağlantıları Beylerbeyi Sarayı'nın set bahçelerine ve üzerindeki Geyiklik, Aslanhane, Tavukluk, Seralar v.b. birçok yapının ve yeşil dokunun kaybolmasına neden olmuştur. Sarayın yakın çevresinin tarihi gelişimi, kültürel ve mimari kimliği yok edilmiştir. Boğaz Köprüsü aynı zamanda saraya titreşim, vibrasyon etkisi yaratmakta ve köprü'nün konstrüksiyonunu oluşturan metal kaplama malzemeleri bahçelere düşmekte, oto sürücülerinin Boğaz'a attıkları maddeler büyük zararlara neden olmaktadır. Cumhuriyet döneminin önemli mimarlarından Sedat Hakkı Eldem'in tarihi süreci ve 1940'lı yılları betimlediği "Boğaziçi Anıları" adlı eserinde Beylerbeyi Sarayı ile ilgili ifade ettiği: "Arkasındaki koruluklarıyla kıyı boyunca yayılan ve sahile yüksek duvarları ve zarif köşkleriyle bağlanan bu saray, doğa içinde seçkin bir yer tutmaktadır. (...) Sırtlar Çamlıca'ya kadar uzanırken, yer yer çeşitli büyüklükte köşkler göz için gerekli durak noktalarını oluştururlar⁶.

19. yüzyıl yapısı olan Beylerbeyi Sarayı, Osmanlı Mimarlığı ve Batı etkilerinin güzel bir sentezidir. Sarayın yakın çevresine yapılan Boğaziçi Köprüsü ve çevre yolları, iş gücünün köylerden kentlere geçmesine ve bireyin gelenek, görenek ve estetik değerlerinin uzaklaşmasına sebep olmuştur. Kentsel yaşamın getirdiği yabancılaşma duygusu giderek geçmişe yönelik bir tür özleme dönüşmektedir. Bu bağlamda, kentleri süsleyen dünya mirası yapılarını ve çevrelerini bizim de korumamız gerekmektedir. Bugünlerde III. Boğaz Köprüsü'nün de Arnavutköy civarına yapılma düşüncesi mevcuttur.

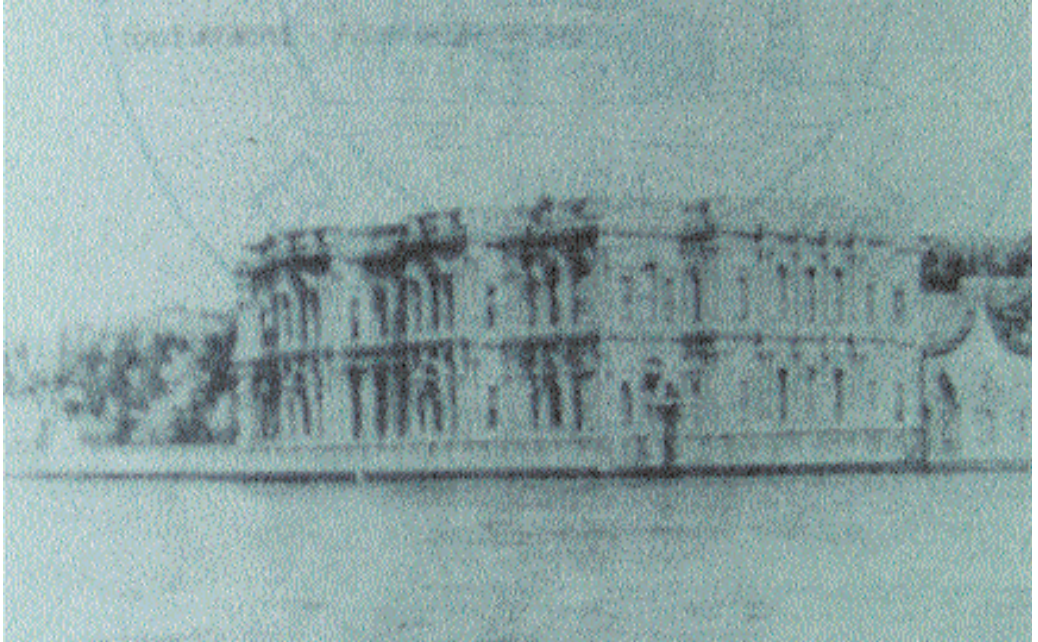
Dilerim ki tarihi dokusu ve çevre özellikleri ile yüzyıllardan beri Boğaz'ın incisi olan İstanbul'umuz günümüz koşullarının getirmiş olduğu yaptırımlardan uzak reel kimliğini kaybetmemiş bir biçimde gelecek nesillere örnek olmaya devam etsin. Buna mukabil olarak Beylerbeyi Sarayı'nın çevresinin bozulma sebeplerinin tarihi çevresiyle birlikte analizi, değerlendirilmesi ve disiplinlerarası ekip çalışması desteğiyle; kurumlar ile tüzel ve özel kişilerle (Vakıf, Çevre Kuruluşları ve araştırmacılarla v.b.) temaslar ve koordinasyonu sürekli taşıyacak şekilde Beylerbeyi Sarayı'nın tarihsel çevresi ve bozulmalarını en aza indirerek çözümleri değerlendirmek amaçlanabilir.

⁵ Milli Saraylar Arşivi, Evrak I, No: 1398, Mimar Mazhar Güzaltan'ın Beylerbeyi Sarayı ile ilgili projeleri.

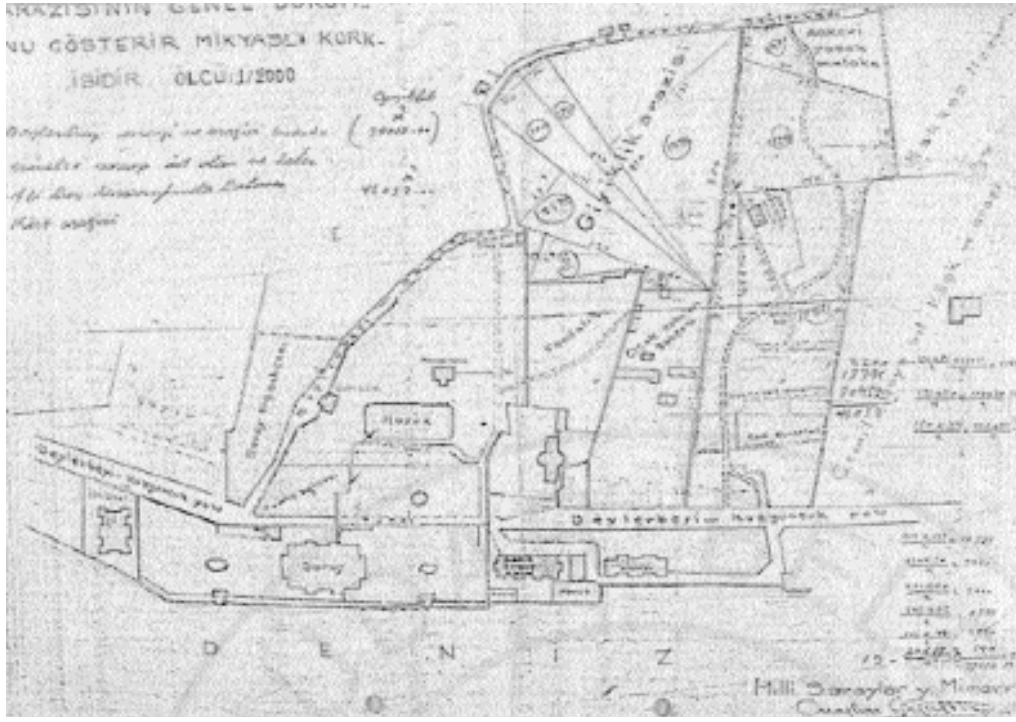
⁶ Eldem, Sedat Hakkı, *Boğaziçi Anıları*, s. 26, İstanbul, 1979.

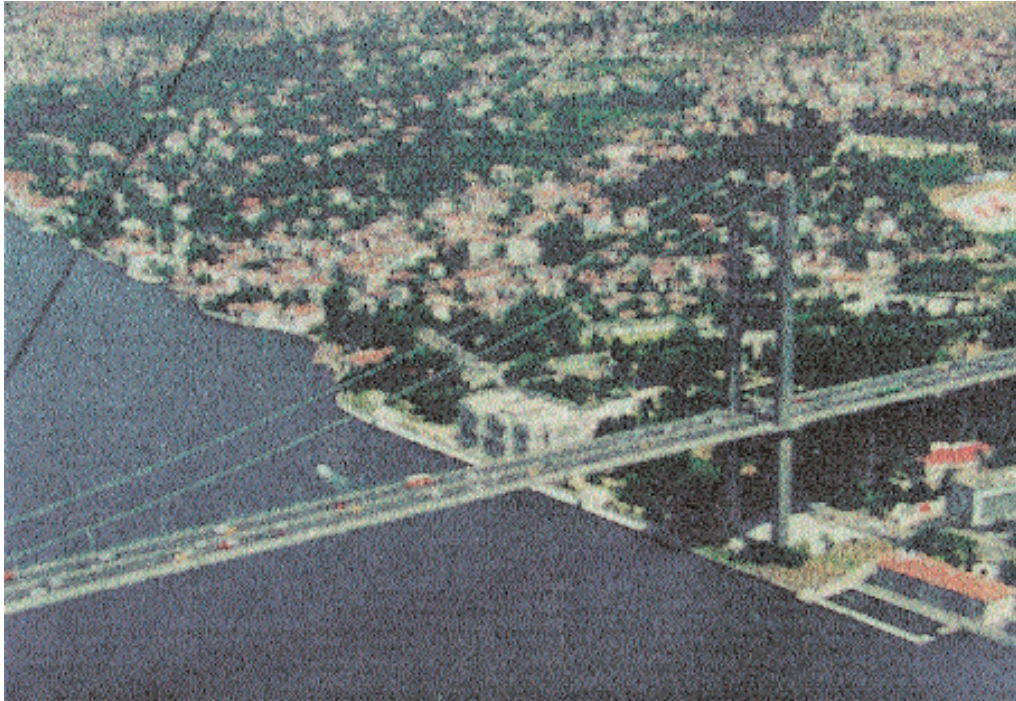
Beylerbeyi Sarayı

19. yy. Beylerbeyi Sarayı

Beylerbeyi Sarayı ve yakın çevresinin 1954 yılındaki durumu

Boğaziçi Köprüsü ve Beylerbeyi Sarayı İlişkisi

DÜNDEN BUGÜNE BAĞLARBAŞI, ALTUNİZADE VE KISIKLI'DAKİ KÜLTÜR MİRASIMIZ

İsmail Hakkı Kurtuluş*

Üsküdar, çocukluğumun geçtiği ve halen yaşamakta olduğum, tarihi ve doğal dokusu ile İstanbul' da ayrı bir yere sahip, önemli bir ilçedir. Zaman içinde kendinden çok şeyler kaybetmiş olsa da, içinde barındırdığı ata yadigarı anıtsal eserleriyle gelişimini devam ettirmektedir. Ancak zaman içinde olan değişimler gözlemlendiğinde, koruma anlayışından daha çok bir tahribatın yaşandığı anlaşılmaktadır. Çevre, insanı yetiştiren, ona kimlik veren, farkında olmasak da bizleri eğiten en önemli faktörlerden biridir. Çevremizi yeni ihtiyaçlarımıza göre düzenlerken, konunun bu yönünü göz önünde bulundurmak zorunluluğundayız. Şehri oluşturan anıtsal veya anıtsal olmayan doku, bütün halinde bir kültür birikiminin sonucudur. Yüzyılların birikiminin sonucunda oluşan kültürel değerlerimizi, onları kaybettikten sonra değil, onlar yaşarken koruyarak sahiplenmeliyiz. Bu makale, çok değil, bundan on dört yıl önce yapılan bir çalışmanın bir bölümünün tekrar gözden geçirilmesiyle oluşturulmuştur. Bu kadar kısa bir süre içinde dahi yok olan tarihsel mirasımız, koruma konusuna yeterli derecede duyarlı yaklaşmadığımızı göstermektedir. Çok eski olmayan bir zamanda bile Üsküdar ve semtleri, tarihi filmlere plato olabilecek mahallelere, sokaklara, evlere, yeşil alanlara sahipti. Altunizade' de, Kısıklı' da, K. Çamlıca' da, Acıbadem' de dolaşırken gördüğümüz, bahçesinde evcil hayvanların beslendiği, meyve ağaçları ve çeşitli çiçeklerle bezeli, cumbalı yada cumbasız ahşap evler ve konaklar, bir yaşam biçiminin, bir dünya algılayışının ürünleriydiler. Yazık ki çok kısa zamanda tüm bu yaşam biçimi ve onun görüntüleri gözlerimizin önünden silinip gitti. Ahşap konutlardan çok azı, çevresindeki doğal dokusunu tamamen kaybetmiş bir şekilde, betonarme içerikleri ve ahşap görüntüleriyle yenilenmiş olarak, kendini günümüze taşıyabildi. Kimi banka oldu, kimi işyeri. Bahçelerinde değil kedi beslemek ağaç bile yetiştirilmiyor artık. Çünkü kalanların bahçeleri bile yok bugün. Bunlar artık kuşakların birbirine devrettiği sıcak yuvalar değil, alınıp satılacak birer meta günümüzde. İçinde dedelerimizin, babalarımızın yaşadığı konutlar arkeolojik kalıntılardan daha uzak bizlere. Tüm bu duygu ve düşüncelerle, hiç olmazsa elimizde kalanları, aile yadigarı bir mücevher gibi hissederek, onları korumalı ve gelecek kuşaklara aktarmak için elimizden geleni yapmalıyız.

* Trakya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü Araştırma Görevlisi.

Araştırması önceden yapılmış olan ve bugünkü durumları belirlenen çalışmada, Üsküdar'ın merkezindeki doku değil, on dört yıl önce bile şehrin dışında sayılabilecek, insanların dinlenmek için tercih ettikleri semtler olan Bağlarbaşı, Kısıklı ve Altunizade deki tarihi doku incelenmiştir. Yapıların sadece az sayıdaki bir kısmı, önceki durumları ve şimdiki halleri karşılaştırmalı resimlerle kuvvetlendirilerek ele alınmıştır. Seçilen karşılaştırma yapıları, birbirine yakınlıkları göz önünde bulundurularak belirlenmiştir.

Üsküdar'ın Adı ve Yeri

Khalkedonya'lılar (Kadıköy' lüler) tersanelerinin bulunduğu yere Khrysopolis (Krizepolis) derlerdi. Burası Scutari (bu günkü Üsküdar) şehrinin kapladığı yerdir. Eski Khrysopolis şehri, İranlıların zamanında Anadolu yarımadasındaki kavimlerden ve halktan vergi olarak kendilerine gelen altınları buradaki hazinelerinde sakladıkları için, burası "Altınşehir" anlamında Khrysopolis adını almıştır¹.

Ksenophon ise Anabasis' de ordusunun dönüş yolunda Khrysopolis' e gelerek mallarını satmak için yedi gün burada kaldığını ve sonra Byzantion' a geçerek, Trakya' ya doğru ilerlediğini yazıyor. Şehrin İ.ö. 400' ler de Khrysopolis adını taşıdığını ve ticari bir merkez olduğunu teyit ediyor².

Üsküdar'ın adı hakkında bir çok görüş ileri sürülmüştür. Yunan kaynaklarından ve onların adetlerinden bahseden Bizanslı Etyen, Rumların şehir ve adlarını kendi ırklarından bazı kahramanların adlarından aldığını söyleyerek, Chryseis ile Agamemnon' un oğlu olan Chryses, Aeigst ve Klytaimnestra' nın takibinden kaçarak Küçük Asya' ya gelmiş ve şimdi Üsküdar denilen yerde ölmüş ve şehir adını bundan almıştır³.

Sokrate' a göre ise " Kilise Tarihi, VII, XX" de Atinalı kumandan Viadis tarafından surla çevrilen bu mevkide, Karadeniz' den gemilerden ondalık alınırdı. Bir rivayete göre de, şehir daha sonra orada *skutum* (yani kalkan) imal edilip satıldığından dolayı *Skutari* olarak adlandırılmıştır. Osmanlı devrinde ise *Üsküdar* adı baki kalmıştır⁴.

Üsküdar'ın Bizanslılar zamanındaki adı ile ilgili çeşitli görüşler yanı sıra yukarıdaki rivayetin değişik bir versiyonu vardır. Bizanslılar zamanında *Scutari* (Iskutari) adlı bir çeşit askerlerinin burada *Scutarion* denilen kışlaları bulunduğu için böyle adlandırıldığı ileri sürülmektedir. Şarl Texier ise " Küçük Asya " adlı eserinde, İmparator Valens' in Sajiter (okçular) ile beraber oluşturduğu *Scutarii* (Kalkanlı Alayı) tabirinden Üsküdar isminin geldiğini söylemektedir. Hammer' a göre Üsküdar kelimesi (Asitandar) Farsça kelimesinden gelme olan ve Ksenophon' a göre İmparatorluğun postacılarını anlatan bir isimdir⁵.

Bazı kaynaklar Üsküdar adının Farsça olduğunu söylüyor. Burhan-ı Katı tercümesinde; " Menzihaneye derler. Menzil atına dahi denir. Her konakta padişah hükümlerini ve başka mektupları elden ele süratle ileten piyadelere ve ulaklara dahi derler. Ulak-

¹ I. Hakkı Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleriyle Üsküdar Tarihi*, C: 1, İstanbul, 1976, s: 3 ; C.C. Carbozano, *18. Yüzyılın Sonunda İstanbul*, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1993, s: 89 ; P. G. İnciciyan, *18. Asırda İstanbul*, Baha Matbaası, II. Basım, İstanbul 1976, s: 133.

² Ksenophon, *Anabasis (Onbinlerin Dönüşü)*, Sosyal Yayınlar, İstanbul, Haziran 1984, s: 204-210.

³ I. Hakkı Konyalı, *a.g.e.*, C: 1, s: 3 ; ayrıca, P.A. Dethier, *Boğaziçi ve İstanbul (19. Yüzyıl Sonu)*, Eren Yayınevi, İstanbul, 1993, s: 91.

⁴ P.G. İnciciyan, *a.g.e.*, s: 134.

⁵ I. Hakkı Konyalı, *a.g.e.*, s: 3.

ların mektup koydukları kese ve haritaya da denir. Türklerde *çevrezen* derler “şeklinde açıklanmıştır⁶.

Evliya Çelebi ise Üsküdar adını “Eski adı *Eskidar* dır. Üsküdar bunun meşhur bir galatıdır. Üsküdar denilmesine de sebep, Battal Gazi’ nin Üsküdar Bahçesi yanında Harun-ür Reşid’ in sera perdesi önünde inşa ederek meşhur olduğu darlardır”⁷.

Üsküdar’ın Tarihçesi

Üsküdar Karadeniz sahili ile Karadeniz Boğazı, Marmara Denizi arasında bulunan ve Yunanlılar ile Romalılar tarafından Bthynia adı verilen, büyük, çok verimli toprakları bulunan, bölgenin ikinci derecede bir şehri idi. Khalkedonya’ ya bağlı bulunuyordu⁸.

Trakya’ nın çokgenli biçimi ve Propontis (Marmara) ve Aigaiio (Ege) denizine dağılmış adaların kalabalık halkı, bir çok eski ve yeni arkeolog yazarlar, özellikle Diodoros tarafından yazılanları doğrulamaktadır. Ege ve Marmara’ nın suları tarafından yüzeyi kaplanan kara parçası yavaş yavaş ve belirsiz bir zamanda, büyük bir insan göçünün olmasından sonra kırıldı ve suyun altında kaldı. Tek tek kayalıklar ve dağ silsileleri böylesi büyük bir yıkımın olduğuna tanıklık etmektedirler. Bu yıkım olasılıkla Eukseinos (Karadeniz) geçişini açtı (İstanbul Boğazı); Trakya, Bosphoros ve Hellespontos’ un aralığıyla da Eukseinos’ un Mesogeion’ a (Akdeniz) ulaşmasını sağladı⁹.

Bthynia bölgesinde tarih öncesi çağlar ve halk hakkında bilgimiz oldukça az. Tarihi kaynaklara göre Bosphoros un (Boğaz) iki yakasında da Thrak menşeli halklar oturuyordu.

Bosphoros yada Hellespontos üzerinden ulaşılabilen Anadolu’ nun kültür hayatında önemli bir yeri olan Balkan Göçleri, İ.ö. II. bin yılda doğudan batıya doğru, Kafkasların kuzeyindeki bozkırlardan bazı göçebe topluluklarının, merkez Kırım olmak üzere Balkan yarımadasına girmesiyle hareketlenen Hint-Avrupa kökenli toplulukların göçe zorlanmasıyla başlamıştır. At yetiştiriciliği yapan ve hayatlarının büyük bir kısmını at üstünde, göçebe düzeni içinde yaşayan bu kabileler göç ederek, Kurgan kültürünü de yanlarında getiren Proto-Thraklar olarak adlandırılmaktadır. İskitler de Thraklarla ak-raba bir kabile olarak karşımıza çıkarlar¹⁰.

Thraklar’ ın menşei konusunda yapılan çalışmalar çok yetersiz durumdadır. Thraklar’ ın yaşam biçimlerinin, ölü gömme adetlerinin, sosyal ilişkilerinin Türkler ile olan benzerlikleri çok dikkat çekicidir. Yaşadığımız coğrafyanın anlamlandırılması yönünden bu konunun çeşitli bilim kolları tarafından titizlikle incelenmesinin gereği bir zaruret olarak düşünülmektedir.

Thrakia ile Bthynia arasındaki tarihi coğrafya bağlarını bir çok antik yazarın dile getirdiğini görürüz. Herodotos’ da; *Derkyllidas gidip Bthynia Thrakiasında kışladı...* ; Ayrıca; *Thraklar... Asya’ ya geçtikten sonra Bthynialılar adını almışlardır. Çünkü Styrmon kıyılarında otururlarmış, Troialılar ve Mysialılar derler bizi kovdular ata yurdumuzdan.* Bu

⁶ İ. Hakkı Konyalı, *a.g.e.*, s: 4

⁷ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, C: I, İstanbul, 1971, s: 472.

⁸ İ. Hakkı Konyalı, *a.g.e.*, C: I, s: 6.

⁹ Aleksandroy D. Vasilopoyloy, *Othomanikh Thraikh (Osmanlı Dönemi Trakyası)*, İstanbul, 1914, s: 2.

¹⁰ Figen Şahin, “*Doğu Thrakia ve Thraklar ile İlgili Antik Kaynaklar*”, (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Bölümü, Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı), İstanbul, 1998, s: 5.

Asya Thraklarının başında Artabanos oğlu Bassakes vardı¹¹.

Ksenophon, Anabasis de bildirdiğine göre, “*Kalpe üzerinden kürekle giden bir harp kadırgası Byzantium’ dan Herakleia’ ya kadar uzun bir gün sarf eder. Bu iki şehir arasında ne bir dost nede bir Hellen şehri vardır. Her yerde Bthynialı Thraklar otururlardı*”¹². Boğazın hem Anadolu hem de Avrupa yakasının, dolayısıyla Üsküdar’ ın da Thrak kavimleri tarafından yerleşime tabi tutulmuş oldukları düşünülebilir.

Romalı yazar yaşlı Plinius’ da bize bilgiler aktarıyor. “*Bazı otoritelere göre Mysialılar, Phrygialılar ve Bthynialılar isimlerini Avrupa’ dan gelmiş olan üç göçmen kabile Moesi, Bryg ve Thyn’ den almışlardır. Ayrıca Plinius’ da şu bilgilerde geçer; Khalkedon’ dan sonra Khrysopsolis (=Üsküdar) gelir. Daha sonra ismini, içinde Amykus’ un limanı olan koydan alan Nikopolis gelir. Daha sonra ise Naulokhum burnu, Hestia ve Neptunus Tapınağı, daha sonra Bosphoros Thrakius gelir. Sonra yarım mil uzunluğunda Asya ile Avrupa’ yı ayıran, Khalkedon’ dan 12 _ mil uzaklıkta 8 _ genişliğinde, bir zamanlar Spiripolis şehrinin bulunduğu boğaz ağzı gelir. Kıyıda tamamen Thrak kabilesi olan Thynler, iç kısımda ise yine Thrak kabilesi olan Bthynialılar otururdu*”¹³

Strabon ayrıca, Dionysos (Halikarnasseos) kentlerin kuruluşları üzerine yazdığı kitabında, şimdi Bosphoros Thrakius denen, Khalkedon (= Kadıköy) ve Byzantion (= Sarayburnu) arasındaki boğazın eski dönemlerde Mysia Bosphoros’ u adını taşıdığını bildirir. Buda Mysia’ ıların Thrakialı olduklarına dair bir kanıt sayılabilir. Bthynia’ ılıra gelince, çoğu yazar bir zamanlar bunları Mysler olarak adlandırdıkları halde, bu yeni ismi, söz konusu ülkeye yerleşmiş olan Thraklar’ dan aldıkları, Thrakialı Bthynler ve Thynler kabul ederler¹⁴.

Yine Strabon, “*Pontos’ un ağzında Megaralılar tarafından kurulan Khalkedon ve bir köy olan Khrysopolis (= Üsküdar) ve Khalkedonlar tapınağı bulunur ve denizden biraz yukarıda, içinde küçük timsahların beslendiği bir pınar vardır*” demektedir¹⁵.

Tarih çağlarından itibaren Üsküdar bölgesinin, Thraklar’ ın bir kolu olan Bthynialılar tarafından iskan edildiği çeşitli kaynaklardan anlaşılmaktadır.

Bthynia’ ılardan sonra Üsküdar, sırasıyla İskender zamanında Makedonyalılar, Persler, Romalılar ve Doğu Romanın (Bizans) hakimiyetine geçiyor. Ayrıca, Arap akınları sırasında bir çok kez Müslümanların eline geçmiş, ölen askerlerinin gömüldükleri yer Karacaahmet mezarlığının çekirdeğini oluşturmuştur¹⁶.

Üsküdar’ da Bizans çağına ait, kaynaklarda belirtilen saray, haberleşme kulesi, ayazmalar gibi yapılardan günümüze ulaşan olmamıştır. Bizans zamanında, kalabalık İstanbul’ un avlakları, mesireleri, iyi suları, ayazmalarıyla dinlenme bölgesiydi¹⁷.

Osmanlılar, İstanbul’ un fethinden önce Üsküdar’ a birkaç kez gelmişler ve sonunda İstanbul’ dan önce Üsküdar’ ı zaptetmişlerdir. En kuvvetli rivayet 1352 (H-753) yı-

¹¹ Adem Işık, “*Antik Kaynaklarda Karadeniz Bölgesi* “ (Yayınlanmamış Yüksek Lisans tezi, İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Bölümü, Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı) İstanbul, 1995, s: 93 ; Herodotos, *Herodotus Tarihi*, Remzi Kitabevi, II. Basım, İstanbul, 1983, VII, 75.

¹² Adem Işık, *a.g.e.*, s: 117, 118.

¹³ Adem Işık, *a.g.e.*, s: 80.

¹⁴ Adem Işık, *a.g.e.*, s: 372.

¹⁵ Strabon, *Cografya*, Kitap XII, Bölüm IV-VIII, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1972, s: 3.

¹⁶ İ. Hakkı Konyalı, *a.g.e.*, C: I, s: 3.

¹⁷ İ. Hakkı Konyalı, *a.g.e.*, C: I, s: 11.

ında Orhan Gazi tarafından fethedilmiştir¹⁸.

Osmanlılar zamanında Üsküdar, Bizans döneminde olduğu gibi avlakların, mesirelerin, ayazmaların, iyi suların yararlanılma merkezi olmuştur. Üsküdar en medeni ve gelişmiş çehresini Osmanlılar zamanında kazanmıştır. Büyük imar faaliyetlerine girişilmiş camiler, mescitler, medreseler, mektepler, kütüphaneler, hamamlar, darülşifa, darülkurra, tekke, han, kervansaray, türbeler, saraylar, köşkler, yalılar, çeşmeler, sebiller inşa edilmiştir¹⁹. Mimar Sinan' ın İstanbul' dan sonra, Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde en çok yapı, mimari eser bıraktığı yer Üsküdar' dır²⁰.

Osmanlı İmparatorluğu zamanında Üsküdar' ın ticari bir kavşak noktasında bulunduğunu, Suriye, Mezopotamya ve Asya' nın diğer yerlerinden gelen tüccarların toplanma yeri olduğunu, bir çok yerel üretimleri gerçekleştirdiğini, çeşitli milletlerden insanların bir arada yaşadığını, zengin ve mamur bir yapıya kavuştuğunu ve bir kent olarak algılandığını görüyoruz . Ayrıca, Üsküdar' dan Kartal' a, Pendik' e ve Gebze' ye doğru uzanan yollarla Anadolu ile karayolunun başlangıcı olması sebebiyle, deniz yolu haricinde de ticari dolaşımın yoğun olduğu anlaşılmaktadır²¹.

Karadeniz ve Akdeniz' den gemilerle getirilen buğdayın İstanbul, Galata, Üsküdar, Eyüp, Kartal ve Boğaziçi'ne kadar olan yerlerdeki değirmenlere tevzi edildiğini söyleyen İnciciyan ayrıca; “Bebek' de basmacılar karhanesi vardı. Şimdi ise tülbenkten rengarenk ve nakışlı yemeni imal eden basmacıların büyük kısmı Langa Yeni kapısında, sahil suyunun arkasında, bir kısmı da Üsküdar dadırlar” demektedir²².

Ayrıca pamuk ipliği ve kendir üretimiyle ilgili bir haritada Üsküdar' ında gösterilmesinin yanı sıra, saray mutfağına odun teslim etmekle görevli köylülerin listesinin bulunduğu 1643-1644 tarihli bir belgede, Üsküdar, Akyazı, Ab-ı Safi, Sarıçayır, Sapanca kazalarını kapsadığı görülmektedir²³.

Polonyalı Simeon' un verdiği malumata göre, İstanbul' un yerli Ermenileri 80 henden fazla değildi, fakat Celali isyanları sebebiyle Anadolu' dan İstanbul' a iltica edenler o kadar çoktu ki XVII. asrın başında şehir dahilinde Galata' da ve Üsküdar' da ikamet eden Ermenilerin sayısı 40.000 haneyi geçiyordu. Ancak daha sonra IV Mahmut devrinde 1610 ve 1635 senelerinde bu kişiler yerlerine iade edilmişlerdir²⁴.

Belki de Üsküdar' da büyük çoğunluğunu kaybettiğimiz ata yadigarı mimari ve doğal dokuyu en iyi betimleyenlerden biri de Edmondo De Amicis olmuştur. 19. Yüzyılın ikinci yarısında gözlemlediği Üsküdar hakkında yazdıkları, belki de çoğumuzun çocukluğunda bir kısmını yaşama bahtiyarlığına eriştiğimiz Üsküdar' ın görünümüdür²⁵.

¹⁸ İ. Hakki Konyalı, *a.g.e.*, C: I, s: 21.

¹⁹ İ. Hakki Konyalı, *a.g.e.*, C: I, s: 29

²⁰ İ. Hakki Konyalı, *a.g.e.*, C: I, s: 9.

²¹ C.C. Carbognano, *a.g.e.*, s: 89; P.Ç. İnciciyan, *a.g.e.*, s: 137.

²² P.Ç. İnciciyan, *a.g.e.*, s: 18, 116.

²³ Suraiya Faroqhi, *Osmanlı' da Kentler ve Kentliler*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1993, s: 100, 166.

²⁴ P.Ç. İnciciyan, *a.g.e.*, s: 20.

²⁵ Edmondo De Amicis, *İstanbul*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, No 382, II. Baskı, Ankara, 1986, s: 391-398.

Edmondo De Amicis 19. Yüzyılın ikinci yarısının Üsküdar' ını şöyle anlatıyor;

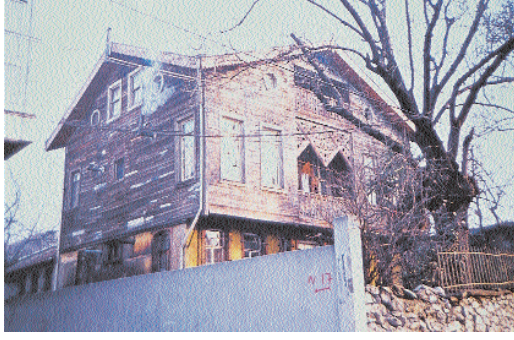
“Bütün bu karanlık, şaşaalı Üsküdar' ın önünde kayboluyor. Yolcu yüklü bir vapurla Üsküdar' a giderken, arkadaşımınla ben, bu sahilin mi, yoksa Haliç' in iki sahilinin mi daha güzel olduğu hususunda münakaşa ediyorduk. Yünk Üsküdar' ı tercih ediyordu, bense İstanbul' u. Fakat, Üsküdar beni deniz tara-

Dünden Bugüne Bağlarbaşı, Kısıklı ve Altunizade'deki Kültür Mirasımızdan Bazı Örnekler

Makale kapsamında, eldeki örneklerden sadece küçük bir kısmı veri olarak sunulmuş, tarihi kültür varlıklarımızın korunması konusuna dikkati çekmek amaçlanmıştır.

1. Bağlarbaşı, Tophanelioğlu Caddesi, 19 no'lu konut.

Yapı eski durumuyla, bahçe içinde ve üç katlıdır. En alt kat kagir, üst iki kat ise ahşaptır. Ön cephede, ikinci kattan itibaren çıkma yapıyor. Giriş ön cephede ortadadır ve bunun üzerindeki iki katta ise eksende balkonlar vardır. Balkonlar oldukça dekoratif, ajur tekniğiyle yapılmış ahşap süslemeye sahiptir. İkinci kattaki balkonun iki yanındaki pencerelerin üst kısımlarında da dekoratif süslemeler görülmektedir. Çatı dört tarafta hafif sivri ve dışa taşkın saçaklıdır. En üst katta küçük sekizgen pencereler vardır. Arka cephe metal kaplıdır. Konut 1989 da kullanılmakta ve iyi durumdaydı.

findan yaklaşıncaya, alay ediyormuş gibi görünen akla gelmez manzara değişiklikleriyle cezbediyordu. Marmara denizinden bakınca, bir tepenin üstüne yayılmış büyük bir köyden başka bir şey değil. Haliç' den bakınca, şehir gibi görünüyordu. Lakin vapur Anadolu yakasının en ileriye uzanmış burnunu dolaşarak iskeleye doğru dümdüz gidince şehir genişleyip, yükseliyor; binalarla örtülmüş tepeler, birbiri arkasına gözüktüyor; vadilerden mahalleler çıkıyor, köşkler yüksek yerlerde dağılıyor; küçük evlerle baştan sona rengarenk boyanmış sahil göz alabildiğine uzanıyor; nereye gizlenebileceği anlaşılmayan büyük, tantanalı, tiyatroya benzeyen bir şehir bir tiyatro perdesinin açılışında olduğu gibi hemen gözler önüne seriliyor ve neredeyse kaybolduğunu göreceğinizi düşünürken hayrete düşüp kalıyorsunuz. Sandalcılar, at kiraya verenler ve tercüman kargaşalığı içinde ahşap bir iskeleye iniliyor, sarmaşık ve asma dallarıyla örtülmüş, aşı boyalı, sarı boyalı küçük evlerin, içlerinden yeşillik fıskıran bahçe duvarlarının arasından, yüksek çardakların altından, hemen hemen geçmeye mani olan büyük çınarların gölgesinden yılankavi bir şekilde tatlı bir meyille yükselen anayoldan yürünüyor. Nereye baktığı bilinmeyen sabit gözlerle uzanıp tütün içen avare Asyalılarla tıklım tıklım dolu Türk kahvelerinin önünden geçiyor; keçi sürülerine, başlarına çiçekler takılmış mandaların çektiği ağır kağınlara, fesli, sarıklı köylülere, Müslümanların cenaze alaylarına, ellerinde çiçek demetleri ve ağaç dallarıyla gezinen hanımlara tesadüf ediyoruz. Daha az ihtişamlı, fakat yedi tepe İstanbul' undan daha neşeli ve daha taze başka bir İstanbul gördüğümüzü sanıyoruz; büyük bir köy topluluğu gibi bu. Her tarafta kırlar var. Kenarında ahırlar bulunan küçük sokaklar, vadilerde ve tepelerde inip çıkıyor ve bahçelerle bostanların yeşilliği içinde kayboluyor. Şehrin yüksek kısmında derin bir köy sükuneti hüküm sürüyor; aşağı taraflarda deniz şehirlerinin telaşlı hayatı kaynaşıyor; orada, burada yükselen büyük kışlalardan karmakarışık bir bağırıtı, türkü ve davul gürültüsü dağılıyor ve binlerce kuş ıssız yollarda sıçrayıp duruyor. Bir cenaze alayını takip ederek şehirden çıkıyor, meşhur mezarlığa giriyor ve arızalı geniş bir arazinin üzerinde, bir tarafında Marmara denizine, öbür tarafından Haliç' e doğru uzanan uzun uzun selvilerden meydana gelmiş büyük bir ormanın içinde kayboluyoruz. Mezar taşları etrafımızda çalılırlar ve vahşi çiçeklerin ortasında, ucu bucağı olmayan bir yol ağının içinde, ufkun ancak ışıklı uzun bir şerit gibi görülebildiği sık ağaç gövdelerinin arasında sonsuz yığınlar, diziler halinde göz alabildiğine beyaz beyaz ortaya çıkıyor. Boyalı ve yaldızlı, dik veya devrilmiş sütunların ortasında, aile kabirlerinin, paşa türbelerinin, avam tabakasına ait kaba saba taşla-

Yapı yıkılıp yeniden yapılmış ve orijinal hiçbir parçası kullanılmamıştır. Sanat tarihi açısından bir değeri kalmamıştır. Eski yapıya benzer durumu ile yeni baştan inşa edilmiş, iç yapısı konut olarak kullanımından çok iş yeri kullanımına uygun dizayn edilmiştir.

2. Bağlarbaşı, Tophanelioğlu Caddesi, 27 no'lu konut.

Konut, geniş bir bahçe içinde yer almaktadır. İki katlıdır. Güney cephesinde penceresi olan bir çatı katı vardır. Kuzey-güney yönünde çift eğimli çatı ile örtülüdür. Çatı geniş ve düz saçaklıdır. Doğu cephesinde, iki üstte, iki altta olmak üzere dört penceresidir. Alt kat pencereleri demir parmaklıdır. Güney cephe de aynı şekilde dört penceresidir. Çatı katında, tam ortada bir açıklık vardır ve önünde balkonun taban çıkıntısı görülür. Fakat korkulukları yoktur. Girişi, güney cephesinin solunda yer almaktadır. Girişe harici üç basamakla çıkılarak, kapalı bir hazırlık mekanından sonra hane içine geçilir. Yapının bazı iç kullanım elemanları bahçesinde. Ayrıca bahçesinde (güney) bir su kuyusu da bulunmaktadır. 1989 yılında bakımsız durumdaydı.

Yapı bugün yerinde değildir. Yeri boş bir arsa halindedir ve otomobil parkı gibi kullanılmaktadır.

rın arasında, orada burada solmuş çiçek demetleri ve toprak yarıklarının içinde ortaya çıkan kafatasları görek, selvilerin içine gizlenmiş kumruların dem çekişlerini her yerde işiterek rasgele yürüyoruz ve yavaş yavaş orman büyüyor, taşlar çoğalıyor, yollar artıyor, ufkun ışıklı çizgisi uzaklaşıyor, ölüm hükümdarlığı bizimle beraber adım adım ilerliyormuş gibi geliyor; Müslüman ordularının Asya muharebelerine gitmek için toplandıkları geniş Haydarpaşa ovasına götüren büyük yola aniden geldiğimizde buradan nasıl çıkacağımızı düşünmeye başlıyoruz; etrafımıza şöyle bir bakınca, hepsi sabah sisiyle hafifçe örtülmüş ve bizi hayranlıktan, orada bulunmanın sevincinden ürperten cennet renklerine boyanmış Marmara denizini, İstanbul' u, Haliç ağzını, Galata ile Beyoğlu' nu görüyoruz.

3. Bağlarbaşı, Tophanelioğlu Caddesi, 41 no'lu konut.

Yapı 1989 yılında Cemal Karacabey' e aitti. Ahşap olan konutun 19. yüzyılın ikinci yarısında yapılmış olduğunu Cemal bey de teyit etmiştir. Cadde üzerinde yer alır ve doğu kısmı haremlik olup bir girişi vardır. Giriş kısmının üstünde üçüncü ve dördüncü katlar çıkma yapmakta ve giriş sundurmasını oluşturarak dört ahşap direkle desteklendiği görülmektedir. Pencerelelerin bazıları ahşap kafesli, bazıları ise yıpranmış ve yok olmuştur. Doğu-Batı yönünde çift eğimli çatı ile örtülmüştür. Çatı saçağı dışa taşkın değildir.

Konutun batı kısmı selamlık bölümüdür ve haremlik kısmı ile aynı özelliklere sahiptir. Ancak bu taraftaki çıkmalı bölüm yenilenmiştir.

Caddeye bakan cephede, alttaki iki kat, haremlik ve selamlık tarafında da üçer cephelidir. Buradaki pencereler demir parmaklıklıdır. Üst kat ise üç konsolla hafif çıkma yapmakta ve düz cepheli olduğu görülmektedir. İç kısımda, flaş olmadığı için çekimini yapamadığımız, haremlik bölümünden selamlık bölümüne servis yapılabilen bir döner dolap vardı. Binanın 1934 yılında tamirat gördüğünü ev sahibi belirtmiştir. 1989 yılında konut olarak kullanılmaktaydı.

Konut bu gün de ayakta ancak bakımsız durumdadır. Çevresindeki yoğun yapılaşma arasında, etrafındaki yoğun ağaçların içinde yaşamını sürdürmeye çalışmaktadır. Aslına uygun şekilde, iç ve dış orijinal yapısı bozulmadan restore edilmesi, bir kültür mirasının yok olmasını önleyecektir. Yıkılıp, yeniden başka amaçlarla kullanılmak için inşa edilmemesi umulur.

4. Bağlarbaşı, Tophanelioğlu Caddesi, 45 no'lu konut.

Burada dört konut bitişik nizamda yan yana dizilmişlerdir. 1989 yılında ikisi orijinal durumlarında, birisi yıkık, birisi ise yeni baştan inşa edilmiş durumdaydı.

Yapının cephesi caddeye bakmaktadır. Üç katlı olan yapının giriş katı kagir, üst iki katı ise ahşaptır. Giriş, cadde cephesinin sağ tarafından bir kapı ile sağlanmakta. Kapının solunda dört, sağında bir pencere vardır ve demir parmaklıklılar. İkinci kat düz cephelidir ve altı pencere ile dışa açılmaktadır. Üçüncü kat ise sağdan sola doğru üç kade-

meli çıkma yapmakta ve ahşap konsollarla desteklenmektedir. Çatı az eğimli ve saçak hattı dışa taşkın değildir.

Ayrıca cadde (güney) cephenin solundan bahçeye giriş vardır. Buradaki batı cepheden olan ikinci girişe merdivenlerle çıkılır. Bu giriş ikinci katedir. Bu girişin önündeki sundurmanın iki yanındaki ahşap direklerle üçüncü katta oluşturulmuş bulunan çıkmalı balkon taşınmaktadır. Yapı 1989 yılında konut olarak kullanılmaktaydı.

Yapıların bugünkü durumu eskisinden oldukça farklıdır. 45 no'lu konutun, alt bodrum katı dükkan olarak düzenlenmiş, diğer katlardaki görünümü ile de oldukça farklılaşmıştır. Hemen bitişiğindeki düz cepheli üç katlı ahşap konut da, alt katı dükkan olarak düzenlenmiş (orijinalinde konut) boyu uzatılarak 45 no'lu konuttan kısa iken aynı boya getirilmiştir. Onun yanına bitişik olan yıkık ahşap konutun izi dahi kalmamış, yerinde modern, tek katlı bir işyeri oluşturulmuş. En sonda yer alan ve eskiden de çok kötü restore edilmiş olan yapının cephe boyası değiştirilerek bu günkü halini almıştır.

5. Bağlarbaşı, Tophanelioğlu Caddesi, 54 no'lu konut.

Bina, iki katlı ve düz cephelidir. Kuzey cephesinin eksenindeki bir kapıyla giriş sağlanmaktadır. Beş basamaklı harici bir merdivenle kapıya ulaşılır. Kapının iki yanındaki herhalde eskiden ahşap olan ancak şimdi iki tane demir çubukla, girişin üstündeki demir korkuluklu balkon taşınır. Balkonun üzeri açıktır. Kapının iki yanında ikişer pencere vardır ve demir parmaklıklıdır. Üst kattaki balkon kapısının iki yanında da aşağı katla simetrik şekilde ikişer pencere vardır. Çatısı kuzey-güney istikametinde çift eğimli ve hafif dik olarak uzanır. Dışa az çıkmalı saçak hattı ise ahşap konsollarla desteklenmiştir.

1989 yılında doğu cephesine çok yakın bir inşaat yapılmaktaydı. Bu cephede, üst kattaki pencerede panjurlu pencere kapağı halen durmaktadır. Alt kat pencerelerinin üzerinde ahşap kabartma süslemeler görülmektedir. Bacası ise tuğla örgülüdür ve bu cephede dışta çıkıntı yaparak en alt kattan çatıya kadar uzanır. Bu cephede de ekseninde bir giriş vardır.

Arka (güney) cephede, giriş cephesinin simetriğidir. Ancak buradaki balkon kısmı yıkılmıştır. Konut bakımsız bir durumdaydı ve kullanıcıları tarafından yıktırılacağı belirtilmişti.

Yapı bu gün yerinde değildir. Uran sanat merkezinin olduğu yerdedi.

6. Ord. Prof. Dr. Fahrettin Kerim Gökay Caddesi, 16 no'lu konut.

Yapının kuzey cephesinin birinci katı cadde kodunun altında kalmaktadır ve harici merdivenlerle sahanlıklı girişe inilmektedir. Girişin üstünde balkon vardır ve demir korkuluklarla çevrilmiştir. Balkon saçığı ajur tekniğiyle yapılmış ahşap süslemelidir. Çatı geniş saçaklı, sarkıtlı ahşap süsleme desenlidir ve konsollarla desteklenmiştir.

Alt kat kagirdir. Bu kattaki pencerelerin etrafları tuğla ile hareketlendirilmiş, üst tarafları ise basık kemerlidir. Üst (ikinci) kat ahşaptır. Çatı dört eğimlidir ve hafif sivridir. Batı cephesinde bir çeşme vardır.

Arka (güney) cephesinde de bir girişi vardır. Ancak bu cephe düzdür. Ortada giriş, iki yanda birer pencere, üst katta üç simetrik pencere yan yana yer almaktadır. Bu cephede oldukça uzun ve geniş bir bahçesi bulunmaktadır. Bahçedeki havuz mermer malzeme ile yapılmıştır ve çokgen bir formdadır. Ortasında altta büyük üstte küçük çanak-tan oluşmuş fıskiye işler durumdadır. Yapının tümünde pencereler büyük tutulmuş, ışıktan azami yararlanma sağlanmıştır.

Doğu cephede de bir balkon çıkması bulunmaktadır ve bu balkonda demir korkuluklarla çevrilmiştir. Bina, 1989 yılında bakımlı ve iyi bir durumda olup, konut olarak kullanılmaktaydı.

Eskiden geniş bir bahçesi olan ve yol kenarında bulunan yapı, şimdi etrafını saran büyük modern yapıların arasında kalmıştır. Yıkılıp, yeniden yapılan ve dışı ahşap kaplanan ve orijinal hiçbir parçası kalmamış olan yapı, her nasılsa yolun yaklaşık otuz metre kadar aşağısına kaymıştır.

7. Bağlarbaşı, Kısıklı Caddesi, 12 no'lu konut.

Cadde üzerinde, geniş bir bahçe içerisinde yer alan yapı, 1989 yılında bakımlı bir durumda ve konut olarak kullanılmaktaydı. Caddeye bakan cephede altta iki üstte iki olmak üzere dört pencere vardır ve alt kattakiler demir parmaklıklı, üst kattakiler ahşap kapalıdır. Giriş ise cadde cephesinin sağında, geriye çekilmiş bir konumdadır. Bu nedenle yapının batı kısmı çıkma yapar durumdadır. Girişin üst hizasında, çatıda küçük bir kubbecik bulunmaktadır. Çatı saçağı geniş ve dilimli motifler halindedir. Köşk niteliğindeki bina, büyük bir bahçe içinde yer almaktadır.

Eskiden geniş bir bahçesi olan ve yol kenarında bulunan yapı, şimdi etrafını saran büyük modern yapıların arasında kalmıştır. Yıkılıp, yeniden yapılan ve dışı ahşap kaplanan ve orijinal hiçbir parçası kalmamış olan yapı, her nasılsa yolun yaklaşık otuz metre kadar aşağısına kaymıştır.

Köşk bugün ayakta. Onca senedir hiçbir bakım yapılmamış ancak zamana ve etrafındaki yapılaşmaya dayanmıştır. Bütün umudumuz yapının orijinaline sadık kalınarak restore edilmesidir. Yıkılıp, yeniden betonarme olarak yapılmamalıdır.

8. Bağlarbaşı, Kısıklı Caddesi, 14 no'lu konut.

Yapının kuzey cephesi caddeye sıfır konumdadır. Girişi batı cepheden, bahçe tarafındadır. İki yönden basamaklarla, giriş sahanlığına çıkılır. Kapının iki yanında ikişer pencere vardır. Sahanlıktaki iki yandaki birer sütun, üst katın çıkmasını taşımaktadır. Çıkmanın ilk katı kapalı, en üst katı balkondur ve burası çatı katı durumundadır. Çatı

kuzey-güney yönünde çit eğimli ve hafif sivridir. Çatı saçakları az taşmalı, düz ve sadedir. Su basmanı bodrum kagir, üst katlar ahşaptır. Bodrum kat hariç pencerelerin büyük boyutlu olduğu görülmektedir. Cade cephesinde her katta dörder pencere açılmıştır. Birinci kat üzerindeki ikinci kat hafif çıkma yapmaktadır ve konsollarla desteklenmiştir. 1989 yılında yapı boş ve bakımsız durumdaydı.

Bu binada hiç bakılmamasına rağmen günümüze ulaşmayı başarmıştır. Yakınında bulunan bir önceki köşkten daha kötü durumdadır. Bir an önce orijinaline sadık kalınarak restore edilmesi gerekmektedir.

9. Bağlarbaşı, Kısıklı Caddesi, Oymacı Sokak, 1 no'lu konut.

Geniş bir bahçe içinde yer alan köşk, 1989 yılında çok bakımlıydı ve konut olarak kullanılmaktaydı.

Üç katlıdır. Kare şeklinde olan zemin ve ikinci kat üzerinde, dik çatılı haçvari planlı üçüncü kat yer almaktadır. Bu haçvari üçüncü katın boş bıraktığı kısımlara, ikinci katın çatısı olarak kiremit döşenmiştir. Böylece yapıda kademeli bir yükseliş izlenmektedir. Aslında, yapının ana kuruluşu haç şeklinde oluşturulmuş, haç kollarının arasında kalan boşluklar bir kat düşük olarak ve hafif içeri çekilip kapatılarak ana mekana dahil

edilmiştir. Bu nedenle cephelerinde bir hareketlilik görülmektedir. Tüm pencereler ahşap kapaklıdır. Sokağa (doğu) bakan ön cephenin üçüncü katı balkondur ve dört ahşap direk çatı çıkmasını desteklemektedir. Balkonun üstündeki üçgen çatı altında, biraz içerde direklerin üst ucunun dayandığı kısım üçgen alınlık şeklindedir. Bunun etrafı da üçgen ve baklava motifi şeklinde süslemelerle tezyin edilmiştir. Balkonun korkulukları da ahşaptır ve süslemelidir. Çatı saçak hattı dışa taşkındır ve ahşap konsollarla desteklenmiştir.

Eskiden geniş bir arazi içerisindeyken, şimdi küçük bir bahçenin içine sıkışmış durumdadır. Hala iyi durumda ve sağlamdır. Yıkmadan, aslına sadık kalınarak yapılacak bir onarımla yıllar boyu yaşamını devam ettirecek durumdadır.

10. Bağlarbaşı, Kısıklı Caddesi, 41 no'lu konut.

Bu yapı 1989 senesinde yıkılarak, dış cephe görünüşü aslına uygun olarak inşa edilmiştir. Boş olarak durmaktaydı. Dışı ahşap kaplamalı olup, üç katlıdır. Giriş, cadde cephesinde ve tam eksende yer almaktadır. Girişin iki yanındaki cepheler çıkma şeklindedir. Yan cephelerde ise orta bölümler çıkma yapmaktadır. Yeniden inşa edilmiş olan yapıda orijinal hiçbir malzeme kullanılmamış, betonarme olarak inşa edilerek ahşap kaplanmıştır. Sağ yanında bakımsız durumda bir ahşap konut bulunmaktadır.

Yapı bu günde sağlam bir şekilde durmakta ve boştur. Sağ yanında yer alan iki katlı ahşap konut bugün yoktur.

11. Bağlarbaşı, Kısıklı Caddesi, 39 no'lu konut.

Konut cadde üzerinde yer almaktadır. Girişi doğu cephesinde ve cephenin tam eklenindedir. Girişin üzerinde başlayıp, giriş üzerini örten çıkma iki ahşap direk desteklenmektedir. Bu çıkma kendi genişliğince yapının genel yapısını aşarak en üstte üçüncü bir kat oluşturmuş, sadece yüksek olan bu kısmın üstü çift eğimli çatı ile örtülmüştür. Çok az aşağıda kalan güney ve kuzey kanatların üzerleri tek eğimli çatı ile örtülmüştür ve saçak hatları üçüncü kattakinden daha fazla dışa taşkındır.

Çıkmanın her üç yönünde de pencereler vardır. Alt kat pencereleri demir parmaklıklıdır. Caddeye yapının dar cephesi bakmaktadır ve bu cephede alt katta üç, üst katta iki pencere bulunmaktadır. Yapı 1989 yılında bakımlı durumda ve konut olarak kullanılmaktaydı.

Bugün yapı yenibaştan betonarme olarak inşa edilmiş, ahşap kaplanmıştır. Dış görünüş olarak eski hali uygulanmıştır. Benzinliğin köşesinde şehre yabancı kalmış bir hali vardır. Sağında ve arkasında yüksek modern binalar, solunda benzinlik ve oracığa iliştilmiş yeni bir ahşap yapı. Görüntüsü eski haline benziyor ama artık oralara ait olmadığını tüm gücüyle hissettiriyor. Bir yapının çevresi ile var olabileceğinin en güzel örneklerinden biri belki de.

12. Altunizade, Koşuyolu Caddesi, 9 no'lu konut.

19. yüzyılda yapılmış olan köşk, geniş bir bahçe içinde yer alır. Bodrum katı kagir, yapının geri kalan tamamı ahşap malzemedendir. Üç katlı olan köşkün girişi, batı cephesi ortasından, iki kollu dört basamakla ulaşılan sundurmalı bölümden sağlanıyor. Bu cephe orta ekseninde çıkma yapıyor. Arka tarafta, doğu cephede de ortada çıkma bu-

lunmakta ancak beş kenarlıdır. Oldukça fazla pencereye sahip olan köşk, aydınlık bir iç mekana sahiptir. Kuzey cephede ise çıkmalar iki yanda olup, orta kısım içerde kalmıştır. Çatı saçak hattı fazla dışa taşkın değildir. Binanın içinde, üst katta İsmail beyin yaptığı duvar resimleri vardı. 1989 yılında bina kullanılmamakta ve bakımsız bir durumdaydı. Ancak restore edilip, kurtarılamayacak durumda da değildi.

Bina bugün yeni baştan yapılmaktadır. İnşa aşamasındadır. Bittiğinde birçok yapının arasında, küçük bir bahçeye sıkışmış olarak yaşama başlarken ne kadar Altunizade köşkü olacak bilinmez. Asıl yapının resimleri belki de içinde sergilenecek. Böylesi önemli yapıların kurtarılamayacak duruma gelmeden restorasyonu yapılarak, orijinalliyinin yaşatılması daha uygun olacaktır.

13. Koşuyolu Caddesi ile Köşk Sokak köşesindeki 68 no'lu konut. (Ada 1137-Pafta 3).

Yapı, oldukça ufalmış bir bahçe içerisinde yer alıyor. Üç katlıdır. Giriş, cadde yönündeki cephenin ortasından oluyor. Girişin sağ tarafı cephede ileri doğru çıkma yapıyor ve önündeki sundurmanın üzeri balkondur. Balkonun korkulukları ahşap malzemedendir. Yandan çok dik eğimli gelen çatı uzayarak bu balkonun üzerini örtmektedir. Yine aynı cephenin sağ tarafında en üst katta bir balkon daha bulunmaktadır. Bu balkonun kapısının üst kısmı sivri kemerlidir. Yapının bol ve geniş pencerelerle dışa açıldığı görülmektedir. Yine bu cephede çatı üzerinde bir tavan arası penceresi dikkat çekmektedir.

Sokağa bakan cephe de benzer özellikler göstermektedir. Yalnız bu cephede, girişin üstündeki küçük balkon yerine, daha uzun ve konsollarla yapıya desteklenmiş bir balkon vardır. Bu balkonun korkuluk levhaları yerinde değildir.

Arka cephede balkon yoktur. Bu cephede, ahşap pencere kapaklarının bir çoğu

durmaktadır. Daha önceden tüm pencerelerde ahşap pencere kapakları olduğu anlaşılmaktadır. Çok dik bir çatı var ve üst kat balkonlarının üzerini örtebilecek genişlikte saçak hattı görülüyor. Geniş saçak hattı dekoratif ahşap konsollarla desteklenmiş. 1989 yılında yapı harap ve bakımsız bir durumda olup, kullanılmamaktaydı.

Köşk orijinaline sadık kalınarak restore edilmiş bir şekilde bu günde yerindedir. Yoğun şehirleşme bu yapıyı da sarmış olsa da, bol yeşillikli bahçesinde geçmişten bir izi günümüze taşımayı başarmış ender eserlerden biridir.

14. Eski Kısıklı Caddesi ile Neşet bey Sokak köşesindeki 125 no'lu konut.

Yapı iki caddenin köşesinde yer almaktadır. Asıl bahçe kısmı yapının arkasındadır. Üç katlıdır ve zemin katı kagir, diğer katlar ahşaptır. Caddeye (güney) bakan cephesi sağ tarafında çıkma yapmış ve cepheye hareket sağlamıştır. İçerde kalan cephenin sol tarafının çatı hizasında, saçak hattı sağdaki çıkmalı kısımdan düz devam ettirilmiş, böylece bu kısım daha belirgin vurgulanmıştır. Yine burada çatı saçak hattı bir ahşap konsolla desteklenmiş. Caddeye bakan cephede, en altta bulunan kagir kat, solda bir pencere, sonra bir giriş, çıkma yapan kısımda iki pencereden oluşuyor. Bu pencereler demir parmaklıdır. Üst iki kat simetrik olarak, her katta altı olmak üzere on iki pencereye sahiptir.

Sokağa bakan yan cephede ise, kagir olan en alt katta demir parmaklıkları altı pencere bulunuyor. Üst iki katta ise ortalarında üç, iki yanda ikişer olmak üzere her katta ye-

di pencere bulunuyor. Doğu-Batı ekseninde çift eğimli bir çatı ile örtülü. İki yan cephede, yan yana ikişer tavan arası penceresi bulunuyor. 1989 yılında konut olarak kullanılmakta olan yapı, bakıma muhtaç bir durumdaydı.

Yapı bugün yerinde yoktur. Yakın zamanda arazisinin etrafı çitle çevrilerek içerde dozerler çalışmaya başlamıştır. Etrafında ne çalışması yapıldığına dair bir bilgi bulunmamaktadır.

15. Eski Kısıklı Caddesi, 123 no'lu konut.

125 no'lu konutun biraz ilerisinde bulunmaktadır. 1989 yılında bitişiğinde daha küçük yapılarda vardır. Arka bahçesinde bu konağa ait olan hamamı da, kullanılmaz durumda olarak bir kısmı yıkılmış halde durmaktadır.

Caddeye (güneye) bakan cephe, eksenindeki çıkma ile hareketlendirilmiştir. Su basmanı kagir, diğer kısımları ahşap malzeme ile inşa edilmiştir. Yan cephedeki bazı pencerelerde ahşap kapaklar hala durmaktadır. Çıkma yapan eksendeki bölümde alt katta üç, üst katta üç olmak üzere toplam altı pencere vardır. Aynı cephenin iki yan kı-

sımlarında ise iki alt katta, iki üst katta olmak üzere dörder pencere vardır. Birinci kat pencereleri yarıya kadar demir parmaklıklıdır. Çatı hattı az dışa taşkınlık gösterir. Giriş, arka (kuzey) cephededir. Bakımsız durumda olan yapı boştur ve kullanılmamaktadır.

Şimdiki durumunda, burada da yenileme ve yeniden üretme yapılarak bazı binalar oluşturulmuştur. Orijinal 123 no'lu konutun çatısında olmayan yarım kat, yeni binada ortaya çıkmıştır. Ayrıca köşkün solunda bulunan kagir müstemilat ahşap olmuş ve geriye doğru genişlemiş, müstemilatın solundaki ahşap yapı ise yok olmuştur. Böyle bir örneği restorasyon olarak adlandırmak mümkün görünmemektedir.

16. Kısıklı Caddesi, 120 no'lu konut. (Ada 788-Pafta 13).

Yapı malzemesi tamamen ahşaptandır. XIX. yüzyılın ikinci yarısında Hacı Arif bey tarafından yaptırılmıştır. İki katlı olan yapı haremlik ve selamlık kısımlarından oluşmaktadır. Haremlik bölümü ağaçlık tarafta ve düz cephelidir.

Selamlık cadde tarafına bakmaktadır. Bu cephede, tam eksende giriş bulunmaktadır. Girişin üstünde, iki ahşap dikmeyle desteklenen, üç cepheli bir çıkma yer alır. Çıkmanın her cephesinde birer pencere bulunur. Girişin sağında ve solunda üçer pencere vardır. Üstte, çıkmanın iki yanındaki cephelerde ise ikişer pencere ile aydınlık bir iç mekân elde edilmiş. Pencereler yukarı sürgülenerek açılan tiptendir. Simetrik ve sade görünümlü olan yapı, hafif meyilli bir çatıyla örtülmüş olup, saçak hattı fazla dışa taşkın değildir. Köşk, 1989 yılında konut olarak kullanılmakta ve bakımlı bir durumdaydı.

Yapı bugün de hiçbir değişikliğe uğramadan konut olarak kullanılmaya devam edilmektedir. Kendisi ve bahçesiyle bakımlı ve sağlam durumdadır.

17. Büyük Çamlıca Caddesi, 8 no'lu konut.

Ön cephesi meyilli olan sokağa, diğer üç cephesi bahçeye bakmaktadır. Giriş bahçe cephesindedir. Biri çatı katı olmak üzere üç katlı, çıkmalı konut tipindedir. Cadde cephesinde, ikinci katta, iki yanda çıkma yaptığı görülür. Çıkmalar, yapıya dekoratif, ahşap konsollarla bitiştirilerek desteklenmiştir. Çıkmalarda, ikişer sokak tarafında, ikişer yanlarda olmak üzere dörder pencere vardır. Çıkmaların arasında kalan girintili bölümde ise iki pencere bulunmaktadır. Ön cephede, çıkmaların üst kısmıyla, sivri çatı arasındaki en üst kısımda iki pencere yer alır. Yapının üzeri doğu-batı yönünde çift eğimli çatı ile örtülüdür. Alt kat pencereleri demir parmaklıklıdır ve tüm pencereler yukarı doğru sürgülenerek açılan tiptedir. Yapı 1989 yılında konut olarak kullanılmakta ve bakımlı durumdaydı.

Bugün durumu çok kötü olmamasına rağmen geçen yıllar süresinde eskisinden daha yıpranmış olduğu görülmektedir. Yapının daha fazla zarar görmeden onarımdan geçmesi gerekmektedir.

18. Kısıklı, Bulgurlu Caddesi, 6, 8, 10, 12 no'lu konutlar

Bu konutlar, Kısıklı meydanından Bulgurlu yoluna girince hemen sağ tarafta, peş peşe bitişik nizamda sıralanmaktadır.

6 no'lu konut resimde en aşağıda yer alandır. Ahşap malzeme ile inşa edilmiş olan yapı üst katta çıkma yapmaktadır. Çıkma, ahşap dekoratif konsollarla desteklenmiştir. Alt katta, caddeye bakan cephede beş pencere yer alır. Üst katta ise dört pencere bulunmaktadır. Giriş yandandır. 1989 yılında yapı oldukça harap durumdaydı ve çatısı yıkılmıştı. Bugün yerinde değildir ve arsasının bulunduğu boşluk depo olarak kullanılmaktadır.

8 no'lu konut, iki katlıdır ve üst katta üç cepheli bir çıkma yapar. Alt katı dükkan- dır. Çıkmanın ön cephesinde iki pencere, yan kısımlarında birer pencere vardır. Bu yapı da bakımsız durumdaydı. Bugün ise biraz bakım yapılmış ve eski halinden daha iyi durumdadır.

10 no'lu konut düz cephelidir. Girişi caddeye bakan cephesinin sağ tarafındadır. Girişin solunda iki pencere bulunmaktadır ve demir parmaklıklıdır. Üst katta ise üç penceresi vardır. Ahşap olan konut, iyi durumdaydı ve içinde ikamet ediliyordu. Bu yapıda bugün yine iyi durumda ve içinde oturulmaktadır.

12 no'lu konut üç katlı olup, üçüncü kat çıkma yapmaktadır. Girişi caddeye bakan cephede, sağ taraftaki kapıdan olmaktadır. Bunun yanında üç adet pencere yer alır. İkinci katta dört pencere, çıkma yapan üçüncü katta ise üç penceresi vardır. Konut olarak kullanılıyordu ancak bakıma ihtiyacı vardı. Bugün yine konut olarak kullanılan yapıya sahipleri tarafından mütevazı bir bakım yapıldığı, dış ahşap kaplamalarının eskimiş

olanlarının değiştirildiği görülmektedir. Yapılar topluluğu birini kaybetmiş ancak diğerleri kullanılır durumdadır.

19. Kısıklı, Bulgurlu Caddesi, 7 no'lu konut

Konutu XIX. yüzyıl sonunda Dr. Sadık bey yaptırmıştır. Cadde üzerinde yer almaktadır. Giriş, caddeye bakan cephenin ortasından, harici üç basamaklı merdivenle ulaşılan kapıdan olmaktadır. Girişin üzerindeki katta beş pencere yer alır. Giriş aksı üzerinde, üçüncü kattan çatıya kadar çıkma görülür. Çıkmanın ön cephesinde üçüncü katta iki, dördüncü katta iki olmak üzere dört pencere yer alır. Ayrıca çıkmanın yana bakan

cephelerinde de pencereler vardır. Cephede çinko kaplama zemin kattan itibaren çatıya kadar devam eder. Ahşap malzeme, sağ yan cephede görülür. Çatı, çift eğimli, dik meyilli, geniş silmeli ve düz saçaklıdır. 1989 yılında PTT olarak kullanılıyordu ve iyi durumdaydı. Bugün daha iyi durumdadır ve artık PTT binası olarak kullanılmamaktadır.

20. Kısıklı, Bulgurlu Caddesi ile K. Çamlıca Caddesi köşesindeki 22 no'lu konut. (Ada 760-Pafta 24).

Köşk, XIX. yüzyılın son çeyreğinde Rıza bey tarafından yaptırılmıştır. Bulgurlu caddesi ile K. Çamlıca caddesi köşesinde, yoldan yüksekte, bahçe içinde yer alır. Dokuz sıra tuğladan oluşturulmuş su basmanı üzerinde ahşap köşk inşa edilmiş. Üç katlı, çıkmalı bir yapıdır.

Caddelerin kesiştiği köşedeki bahçe kapısı karşısındaki yapının ana cephesinin ekseninde giriş yer almaktadır. Bu girişe harici beş basamakla çıkılıyor. Giriş (doğu) cephenin orta bölümü tabandan çatıya kadar çıkma yapmaktadır. Bu ana cephede, giriş katında eksende kapı, onun iki yanında ince, uzun iki pencere, çıkmanın gerisinde kalan iki yan kanatlarda birer büyük boyutlu pencere bulunmakta. İkinci katın cephesi de giriş katı gibi düzenlenmiş, sadece kapı yerine ortada pencere kullanılmıştır. En üstteki

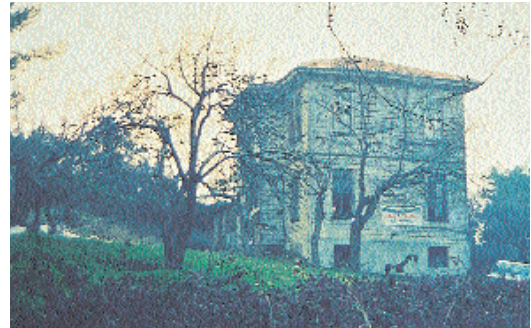
çatı katı ise, bu cephede dışa balkonla açılmaktadır. Balkon kısmının ahşap korkulukları ve çatı altındaki alınlık kısmı, ahşap malzeme ve ajur tekniğiyle yapılmıştır. Balkonun tam üzerinde, çatı kırmasının üst noktasında ahşaptan, akroter şeklinde süsleme vardır. Aynı süsleme sol cephenin tepe noktasında da vardır. Tüm pencerelerin etrafları ahşap süslemelerle bezenmiş ve ahşap kapaklıdır. Birinci ve ikinci kat arasında enine bir silme dolaşır. Yan cephede, iki birinci katta iki ikinci katta olmak üzere dört pencere vardır. İki yan cephe simetrikdir. Saçak hattı dışa taşkın olup, tüm yapı boyunca ahşap sarkıtlı süslemelerle bezenmiş ve dekoratif konsollarla desteklenmiştir. 1989 yılında sağlam, bakımlı durumda ve konut olarak kullanılmaktaydı.

Köşk iyi bir onarım geçirmiş ve bugün daha bakımlı bir durumdadır.

21. K. Çamlıca Caddesi, 56 no'lu konut.

Geniş bir arazi içinde yer alan köşkün ana caddeye bakan cephesi çıkmasızdır. Her katta iki olmak üzere simetrik yerleştirilmiş dört pencere vardır. Pencereler yukarı doğru sürgülenerek açılan tipte olup, alt kat pencereler demir parmaklıklıdır. İnce bir silme iki kat arasında belirliyerek tüm yapıyı enlemesine dolaşır. Bodrum katı kagir, üstteki iki kat ise ahşaptandır.

Giriş, batı cephenin orta kısmındaki çıkmalı bölümün aksındadır. Girişe harici iki kollu merdivenle ulaşılır. Giriş kapısının iki yanında birer, üst katta üç pencere yan yana sıralanmıştır. Yandaki çıkma yapmayan kanatlarda, iki altta iki üstte olmak üzere dörder pencere bulunmaktadır. Çatı saçak hattı az dışa taşkın ve süslemesizdir. Giriş cephesinin arkasındaki (doğu) cephede ortada çıkma yapmakta ancak giriş bulunmamaktadır. Simetrik ve sade görünümlü bir köşktür. 1989 da sağlam durumda ancak kullanılmıyordu ve bakımsız durumdaydı.

Köşk 1989 yılından bu yana kaderine terk edilmiş ve hiçbir bakım yapılmamış, harap bir duruma gelmiştir. Etrafı son zamanlarda tel örgülerle çevrilmiştir. Yapı bir an önce onarıma alınarak orijinaline uygun bir şekilde onarıma muhtaçtır. Ancak korkuluk ki, Marmara Denizi, Adalar, Sarayburnu, Boğaz manzaralı olan köşk, restorasyon adı altında iç donanımını, belki kocaman arsasının büyük bir bölümünü en

önemlisi ruhunu yitirerek, apartman dairesi mantığıyla yeniden betonarme olarak inşa edilecek ve üzeri ahşap kaplanarak yeni kullanıcıya hizmet vermeye başlayacak.

22. Ömer Bey Çeşmesi.

K. Çamlıca' dan Altunizade' ye inen Ord. Prof. Dr. Fahrettin Kerim Gökay Caddesi üzerinde, sol tarafta cadde kodunun altındaydı. Hemen yanında bir açık hava namazgahı da bulunmaktaydı ancak mihrap taşı yoktu.

Çeşmenin üzerindeki kitabeyi okuyan İ. Hakkı Konyalı çeşme hakkında şu bilgileri veriyor; “Şair Galib’ in hazırladığı bu kitabeye göre, evvelce buraya Halil efendi adında bir hayır sahibi çeşme yaptırmıştı. Buraya Yağlıkçı Ayazması derlerdi. Çeşme harap olmuştu. Padişahın hazinedarı Ömer bey bu çeşmeyi yenilediği gibi buraya ferahlatıcı bir gezi yeri ve yollar yaptırmıştı. Tarih manzumesinin son iki mısrasının noktalı harfleri ebce hesabına vurulunca, Ömer bey’ in çeşmeyi 1858 (H. 1275) yılında yenilediği anlaşılıyor”²⁶.

Çeşme çocukluğumdan beri tarif edildiği yerde akar durumda hep vardı. 1989 senesinde incelemeye gidildiğinde üzeri kapatılmış, bir künkleye suyu dışarı alt kısımdan akmaktaydı. Çeşme görünmüyordu. Ön cephesi kaldırım taşları ile ve birbirlerine harçla tutturularak kapatılmıştı. Üzeri de toprakla örtülmüştü. Daha sonraki bir zamanda

ön kısmı açılmış durumda görülerek tekrar resimlendi. Çeşme kesme taştan ve yuvarlak kemerlidir. Kitabesi olmakla beraber altı satırdan dördü durmaktadır. Alt iki satır aşınarak silinmiştir. Üst satırlarda okunaklıklarını büyük oranda kaybetmişlerdi. Su ise temiz ve gür olarak akmaya devam ediyordu. Yalak kısmı mermerdendi. 1989 yılında çeşme kaderine terk edilmiş durumda ve yok olmaya mahkum edilmiş gibi görünüyordu.

Bugün çeşmenin bulunduğu yerin üzerinde bir oto yıkama istasyonu vardır. Burası, toprak dolgu yapılarak üzerine beton dökülerek elde edilmiş bir arazidir. Çünkü eski-

²⁶ İ. Hakkı Konyalı, *a.g.e.*, C.II, s: 76-77.

den burası cadde kodunun altında bir yerdi ve Ömer Bey çeşmesi de buradaydı. Böylece, eğer yerindeyse, Ömer Bey çeşmesi ebediyen toprak altında kalmış oluyor. Belki de onun kaynak sularıyla arabalarımız yıkıyor. Ayrıca bu mekan bir açık hava namazgahıdır da (Yağlıkçı Ayazma Namazgahı). Böylece bir kültür toprak altına atılmış ve yok edilmiş oluyor. Hem de toprak altından tarihi eser çıkarmak için milyonlarca dolar harcamak furçası varken.

23. Altunizade Hamamı

Hamam Altunizade camiinin Koşuyolu tarafında cadde üzerindedir. Altunizade camiini yaptıran Ayan Meclisi azasından Müşir İsmail Zühtü Paşa 1867 (H. 1282) yılında yaptırmıştır.

Hamamın bir kısmı yıkılmış bir kısmı ayakta. Cadde cephesinden bir girişi vardır. Cephede basık kemerli nişler, künkler görülebilmekte. Bu cephe üzerinde bir kubbe ayakta. Hamama ait ayakta kalmış bazı birimler başka amaçlarla kullanılmaktadır. Cephe duvarının alt kısımları tuğla, üst kısımları taş ve tuğlanın alternatif dizilimiyle almaşık duvar örgüsüne sahiptir. 1989 yılında hamam olarak kullanılmamakta ve harap durumdaydı.

Kalıntı bugün solundaki yenilenen bina ile biraz daha sıkıştırılarak, eski harap durumunu sürdürmektedir.

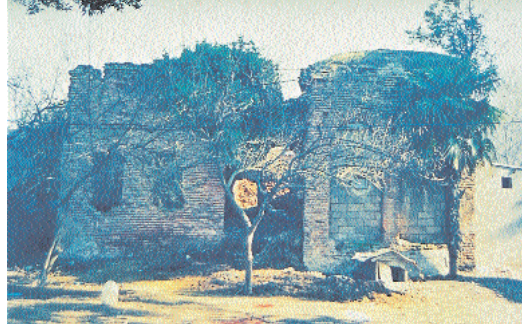
24. Eski Kısıklı Caddesi üzerindeki 123 no'lu konutun arkasında, bahçe içindeki hamam.

Bakımsız ve harap bir haldeydi. Bir çok bölümü yıkılmış ve yok olmuştur. Yapının bir kısmı da o zaman sera olan bir bahçe içindeydi. Kapalı olan kısımları depo olarak kullanılmaktaydı. Dağınık halde mekanları kalmış olan kalıntıların işlevlerini çözmek çok zordu.

Hamamın kuzey batı kısmı ayakta ancak işlevini yitirmiş durumdaydı. Tuğla malzemeden inşa edilmiş itinalı işçilik göstermektedir. Bu cephede sağ taraftaki iki kemer açıklığı yakın zamanda briketle örülmüş. Bu cephe 123 no'lu konutun bahçesinde. Bu kısmın iç tarafına bakıldığında sıvalı olduğu görülür.

Hamamın ayrıca, üst örtüsü duran ve girişi cadde tarafındaki cephesinden sağlanan bir mekanı ayakta. Kapıdan girildikten sonra, tam karşıda iki kemer açıklığının briketle kapatıldığı görülür. Bunun üzerini elips bir kasnak dolanmakta ve üzerinde yine elips bir üst örtüsü vardır. Tuğla malzemeyle yapılmış. Sıvayla, köşelere pendentif havası verilmiş.

Ayrıca, yapının ayakta kalabilen ev tarafındaki kısmının kuzeydoğu tarafında, işlevi

tam olarak anlaşılamayan küçük bir mekan mevcut. Buraya küçük bir açıklıktan bakılabilmekteydi. Duvarları sıvalıdır. Burası hamamın su deposu olmalıdır. Kalıntı hakkında kapsamlı bir çalışmaya ihtiyaç ifade edilmişti. Bölgedeki yerleşimlerin kullandığı çok sayıda hamamın bulunduğu kaynaklardan bilinmektedir. Örneğin Evliya Çelebi, üsküdar şehrinin belli başlı büyük hamamlarını belirttikten başka, sekiz yüz kadar da saray hamamının bulunduğunu söylerken “ = bunların bazısına mahalle ahalisi ehil ve ayalleriyle gelip safa ederler “ demektedir. Bölgede bu çeşit hamamların yoğun olduğu anlaşılmaktadır.

Bugün kalıntıların az bir kısmı bir açık oto galerisinin bahçesinde, diğer çoğunluk kısmı bitişiğindeki, arka bahçesi restoran olan (hamam manzaralı) kuruluşun içinde bulunmaktadır. Hamamın kalıntıları eskisi gibi durmaktadır ve her hangi bir onarım faaliyeti girişilmediği anlaşılmaktadır.

25. Su haznesi kalıntısı.

Acıbadem' den K. Çamlıca' ya giden yolda, tepeye çıkıldığında karşıdaki boş kırık alan içerisinde. Kalıntının yanında demir bir borudan hala su akmaktaydı.

Bazı kısımlarında üç, bazı kısımlarında dört sıra tuğla bir sıra moloz taş alternatifi ile oluşturulmuş duvar örgüsüne sahipti. Önündeki açıklık yarısına kadar betonla kapatılmıştır. Açıklığın üstünde, yakın zamanda yapılmış, söve şeklinde kerpiç örgü, aşağı doğru yeni tuğlalarla örülmüş duvar örgüsüne oturtulmuş. Tonoz örtü sistemine sahip olan kalıntının, üstte yıpranan ve açılan kısmı, herhangi bir kazaya sebebiyet vermemesi için kapatılmıştır. İçinin önceden sıvalı olduğu, kalan sıvalı kısımlardan anlaşılmaktadır.

Bölgede yaşayanlar, kalıntının içinde birkaç sene öncesine kadar su olduğunu, çocuklar için tehlike yarattığı için buraya gelen su yolunun yan taraftan dışarı aktıldığını söylediler. Sol ve sağ kısmından halen sular akmaktaydı.

Kalıntının sol yanında bir mermer kurna vardır. Su bunun içine akmaktadır. Kurmanın ön yüzü üç bölümdür. Sağ ve sol bölümlerinde üstte kademeli küçülen iki yarım yuvarlak sabunluk yeri vardır ve bir silmeyle alttaki stilize edilmiş alçak rölyef yaprak motifine bağlanmıştır. Diğer yönleri düz ve süslemesizdir.

Hazne bir su yolu üzerindedir. Yandaki mermer hamam kurnası buraya başka bir yerden getirilmiş olmalıdır. Burada bulunan su kaynağı o derece güçlüdür ki, hala caddeye sürekli su sızıntıları olmaktadır.

Kalıntı bugün yerinde değildir. Bu araziye yapılan özel bir okulun hafriyatı sırasında yok olmuştur.

SONUÇ

Günümüzden 14 yıl önce yapılan bir araştırmadan elde edilen bulguların bir kısmı Üsküdar sempozyumu vesilesiyle tekrar gezilmiş ve bu günkü durum tespit edilme-ye çalışılmıştır. Bu çalışma esnasında görülmüştür ki; Üsküdar, tarihi eserlerinin korunması açısından olumlu ve olumsuz uygulamalara maruz kalmıştır. Özellikle konut mimarisi açısından restorasyon adı altında olumsuz uygulamalar yapılmış, bunun yanı sıra doğru restorasyon uygulamalarının da yapıldığı gözlemlenmiştir. Yoğun ve düzensiz yapılaşmanın özellikle, Üsküdar'ın araştırma yaptığımız bölgelerinde doğal dokuyu tahrip ettiğini, buna bağlı olarak kurulmuş eski şehircilik düzeninin de ister istemez etkilendiğini ve bu tahripten payını aldığı anlaşılmıştır. Üsküdar gibi geçmişi olan yerleşim yerlerinin çok özel imar planlarıyla, geçmiş dokusuyla korunmasının ne kadar önemli olduğu anlaşılmıştır. Değil Üsküdar'ın İstanbul'un yakın zamanlarda bile sayfiye alanları olan Büyük ve Küçük Çamlıca'nın etrafını saran modern yapılaşma yeşil dokuya, bu doku içindeki tarihi mirasımıza acımasızca saldırmış bölgenin bütün kendine has özelliğini yok etmiştir.

Ancak bütün bunlara rağmen, hala yer yer ayakta kalmış olan kültür miraslarımıza bundan sonra sahip çıkarak, çocuklarımıza Üsküdar' da yaşamının farklılığını hissettirecek bakiyeler bırakabiliriz. Üsküdar seminerinin bu bilincin oluşmasına katkısı olacağına bütün kalbimle inanıyor ve bu organizasyona emeği geçen başta Belediye Başkanı Yılmaz Bayat bey ve tüm çalışanlara teşekkürlerimi sunuyorum.

Kaynakça

- AHUNBAY, Zeynep, "Mimar Sinan' ın Şehirçi Yönü", VI. Vakıf Haftası, *Türk Vakıf Medeniyeti Çerçevesinde Mimar Sinan ve Dönemi Sempozyumu*, (5-8 Aralık 1988), İstanbul, 1989, s. 131-139.
- AKÇAY, İlhan, "İlk Türk Hamamları ve Şifahanelerde Isıtma Tertibatı İle İlgili Araştırma", *Ülke-miz*, C. 2, No.13, Haziran 1967, s. 22-23, Temmuz 1967, s. 22-25.
- AKURGAL, Ekrem, "Sanat Tarihi Bakımından Sinan", *Ankara Üniversitesi Dil, Tarih, Coğrafya Fakültesi Dergisi*. C. 2, S. 3, Ankara, 1944, s. 371- 384.
- AKSEL, M., "Divanyolu Konakları", *Türk Yurdu*, S. 364, 1957, s. 540 – 543.
- ALTAN, Kemal., "Eski Medeni İzlerimiz", *Arkitekt*, Yıl 5, İstanbul 1935, s. 224 – 226.
- AMİCİS, Edmondo De., (çev. Prof. Dr. Beynun Akyavaş) *İstanbul*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, No.382, 2. Baskı, Ankara, 1986.
- ARSEVEN, Celal Esat., *Türk Sanatı*, İstanbul 1970.
- ARU, Kemal Ahmet., *Türk Hamamları Etüdü*, İstanbul 1949.
- ASLANAPA, Oktay., "Yeni Araştırmalarda Türk Saray ve Köşkerinin Yeri", *Türk Kültürü*, S. 3, 1963, s. 23 29.
- ASLANAPA, Oktay, *Mimar Sinan' ın Hayatı, Eserleri*, Ankara, 1988.
- BATUR, Selçuk, "Bir Geç Osmanlı Yapısı, Üsküdar' da Selimiye Camisi", *İsmail Hakkı Uzunçarşılıya Armağan*, Ankara, 1976, s. 375 – 396.
- CARBOGNANO, C.C., (çev. Erendiz Özbayoğlu) *18. Yüzyılın sonunda İstanbul*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1993.
- ÇETİNDAAŞ, Sedat, *Osmanlı Türk Mimarisi*, Ankara, 1934.
- ÇETİNDAAŞ, Sedat, "Türklerde Su, Çeşme, Sebil", *Güzel Sanatlar*, S. 5, 1955, s. 125 – 147.
- DEMİRİZ, Yıldız, "Üsküdar' da Mihrimah Sultan Camii", *Sanat Dünyamız*, S. 20, Yıl. 7, İstanbul, 1980, s. 16 – 23.
- DETHIER, P.A, *Boğaziçi ve İstanbul (19. Yüzyıl Sonu)*, Eren Yayınevi, İstanbul, 1993,
- ELDEM, Sedat Hakkı, "Türk Evi", *Ülkü*, S. 2/22, 1942, s. 10 – 15.
- ELDEM, Sedat Hakkı, "Eski Bir Türk Evi", *Mimar*, S. 4/3, 1934, s. 80-81.
- ELDEM, Sedat Hakkı, *Türk Mimari Eserleri*, Yapı Kredi Bankası Yayını, İstanbul, 1975.
- ELDEM, Sedat Hakkı, *Türk Evi Plan Tipleri*, İstanbul, 1954.
- ELDEM, Sedat Hakkı, *Köşker ve Kasırlar*, C. I-II, İstanbul, 1972.
- Evliya Çelebi, *Seyahatname*, İstanbul, 1971.
- EVREN, M, *Türk Evinde Çıkma*, İ.T.Ü. Mimarlık Fakültesi Yayını, İstanbul, 1959.
- EYİCE, Semavi, "İstanbul", *İslam Ansiklopedisi*, C. 5, İstanbul, 1988, s. 1135-1215.
- FAROQHI, Suraiya, (çev. Neyyir Kalaycıoğlu) *Osmanlı' da Kentler ve Kentliler*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1993.
- GOODWIN, Godfrey, *A History of Ottoman Architecture*, London, 1971.
- GÜLERSOY, Çelik, "Geçmiş Zaman Köşkeri", *Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni*, S. 172, 1956, s. 17-20.
- GÜNGÖR, Hulusi, "Sinan' ın Teknolojisi", VI. Vakıf Haftası *Türk Vakıf Medeniyeti Çerçevesinde Mimar Sinan Dönemi Sempozyumu* (5-8 Aralık 1988), İstanbul 1989, s. 141-157.
- HAMMER, von J, *Constantinapolis und der Bosporos*, Pesth, 1822.
- Herodotos, (çev. Müntekim Ökmen) *Herodot Tarihi*, Remzi Kitabevi, 2. Basım, İstanbul, 1983.

- IŞIK, Adem, "Antik Kaynaklarda Karadeniz Bölgesi", (*Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı*), İstanbul, 1998.
- INCİCIYAN, P.Ğ. (çev. Hrand. D. Andreasyan) *18. Asırda İstanbul*, Baha Matbaası, 2. Basım, İstanbul 1976.
- KONYALI, İ. Hakkı, *Abideleri ve Kitabeleriyle Üsküdar Tarihi*, 2 Cilt, İstanbul 1977.
- KONYALI, İ. Hakkı, "Ölümünün 400. Yıldönümünde Sultan Süleyman ve Mimar Sinan' a Yaptığı Eserler-2", *Tarih Konuşuyor*, C. 6, S. 33, İstanbul, 1966, s. 2739-2744.
- KÖMÜRCÜYAN, Eremya Çelebi, *İstanbul Tarihi (17. Asırda İstanbul)*, İstanbul, 1952.
- Ksenophon, *Anabasis (Onbinlerin Dönüşü)*, Sosyal Yayınlar, İstanbul, 1984.
- KUBAN, Doğan, "Mimar Sinan ve Türk Mimarisinin Klasik Çağı", *Mimarlık*, Yıl 5, S. 49, İstanbul, 1967, s. 13-44.
- KURAN, Abdullah, *Mimar Sinan*, İstanbul, 1986.
- KURAN, Abdullah, "Üsküdar' da Mihrimah Sultan Külliyesi", *Boğaziçi Üniversitesi Dergisi*, Vol. 3, İstanbul, 1976, s. 43-72.
- MANSEL, Arif Müfit, *Ege ve Yunan Tarihi*, Ankara, 1984.
- MERİÇ, Rıfık Melül, *Mimar Sinan Hayatı, Eseri*, Ankara, 1965.
- MÜLAYİM, Selçuk, *Sinan ve Çağı*, Marmara Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Yayınları, No. 10, İstanbul, 1989.
- ÖZ, Tahsin, *İstanbul Camileri*, Ankara, 1965.
- ÖZTURNA, Fikret, "Sinan Dönemi Sibyan Mektepleri", (*Yayınlanmamış Yüksek lisans tezi, İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Bölümü*), İstanbul, 1991.
- SÖZEN, Metin. v.d, *Türk Mimarisinin Gelişimi ve Mimar Sinan*, 1. Basım, İstanbul, 1975.
- Strabon, *Coğrafya*, 3Cilt, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1972
- TANIŞIK, İbrahim Hilmi, *İstanbul Çeşmeleri*, 2 Cilt, İstanbul, 1943-1945.
- ÜLGEN, Hikmet, *İstanbul Camileri*, İstanbul, 1966.
- ÜNSAL, Behçet, "İstanbul' un İmarı ve Eski Eser Kaybı", *Türk Sanatı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri II*, Ankara, 1969.
- VASILOPOYLOY, Aleksandroy D, *Othomanikh Thraikh (Osmanlı Dönemi Trakyası)*, İstanbul, 1914.

MODERNLEŞEN OSMANLI PARKLARININ ÜSKÜDARDAKİ ERKEN İKİ ÖRNEĞİ: MİLLET BAHÇESİ VE DOĞANCILAR PARKI

Tayfun Gürkaş*

Bu bildiri kamusal alanların ve genelde mekanın, ideolojik yapılanmalarla bağlantılı olarak tanımlanmış ve oluşturulmuş gerçeklikler olduğu düşüncesinden hareketle, Geç Osmanlı dönemi Türkiye'sinde kamusal alanların oluşturulma süreçlerini belirli bir tarih aralığında gözlemlemek ve bu zihinsel dönüşümün tarihsel arka planını anlamaya çalışmak amacını taşımaktadır. Bunu yaparken dönemin çok daha karmaşık toplumsal gerçeklerinin ve zihniyet yapısının daha kolay anlaşılabilmesi için yine aynı döneme ait özgül bir kavramın ön plana çıkarılarak irdelenmesi gerekir. Bu nedenle bu çalışmada öne çıkartılan kavram, kamusal alan deyince ilk akla gelen mekanlardan biri olan, parklar olacaktır.

Parkların neden seçildiği sorusunun bir başka yanıtı ise, bu mekanların birer mimari ürün olarak bütün toplumsal aktörleri bir araya getirebilme şansının olmasıdır. Doğanın estetik, bilimsel veya kültürel anlamlarını birbirinden ayırarak kavramaya çalışmak sonuçta ona belirli sembolik anlamlar doğrultusunda değerler yüklenmesine yol açar. Bu nedenle yüklenen değerler doğrultusunda mekanın kullanılması ve algılanması farklılaşır. Bu da bize belirlenen bir zaman aralığında toplumsal kurguyu, siyaset-ideoloji-mimarlık açısından, mekanla ilişkisi bağlamında anlama olanağı vermektedir. Mekanın üretim ve tüketim süreçlerine katılan her türlü aktörün (tasarımcının, işverenin, kullanıcının) bu alanları nasıl anlamlandırdığı, nasıl içselleştirdiği sorusunun cevabının verebilmek, yani aktörlerin kamusal alanı nasıl biçimlendirdiği ve içinde nasıl davrandığını anlamak, Türkiye'nin toplumsal tarihinin kimi yönlerini anlamaya da yardımcı olacaktır.

Bu bildiride, sorunun yanıtını verebilmek ve dolayısıyla da kamusal mekanın tarihini yazabilmek amacıyla, ilk önce tarih içinde kamusal alanın temsil ettiği değerleri ve bunların üretim süreçleri saptanmaya çalışılacaktır. Tarihsel ön analiz olarak adlandırılabilecek olan bu kısımda geleneksel İslam dünyasında ve Ortaçağ sonrası teknik buluşların biçimlendirdiği Avrupa dünyasında kamusal alanın temsil ettiği değerler tartışılacaktır. Bu saptamanın nedeni bidirinin konusunu oluşturan Geç Osmanlı döneminin bu

---

* Yıldız Teknik Üniversitesi, Araştırma Görevlisi.

iki dünya ile de ayrı ayrı sıkı bağlarının olması, biçim repertuarı, değerler sistemini bu iki dünyadan alınmış olmasıdır. Daha sonra ise yazının ana bölümünü oluşturacak olan Geç Osmanlı döneminin ideoloji analizi yapılmaya çalışılmıştır. Bunun nedeni Türkiye'nin yaşadığı siyasi dönüşümlerin kent mekanı üzerindeki etkileridir. Mimari unsurların , içinde yer aldıkları siyasal , ekonomik ve sosyo-kültürel ortamın uzantısı ve doğal sonucu olarak ortaya çıktıkları ve varlıklarını aynı şekilde sürdürdükleri söylenebilir. Bu nedenle toplumsal olayların mimariye yansımaları incelenmiş, anlamsal çözümleme denemelerine ağırlık verilmiştir.

Bilindiği gibi, XVII. yüzyılın sonlarından başlayarak Osmanlı yönetici gruplarında, gelecekte “Batılılaşma” olarak adlandırılacak bir dizi değişimi üretmeye yönelik bir istek ve yönelim ortaya çıkmıştır. Bu değişim, Osmanlı eliti tarafından başlatılmış ve güdülenmiş olsa da etki ve yayılımının giderek bu kesimle sınırlı kalmadığı öne sürülebilir. Kuşkusuz modernleşmenin tek ayağı yoktur ve Göçek'in terminolojisi ile Osmanlı bürokratik burjuvası da yerli ticarî burjuva da ve nihayet burjuva olarak nitelenemeyen Gayrimüslim ve Müslüman halk (teba) da modernleşmenin ayaklarını oluşturmaktadır. Gelecekte Osmanlı sisteminde, toplumsal yapının bütünü, kabaca, “yönetenler” ve geriye kalanları kapsayan “yönetilenler” (teba) olarak ikiye ayrıldığı söylenebilir. XIX. yüzyılda Osmanlı devlet teşkilatının modernleşmeye başlaması ile bu basit ikili kurgu çözümlere farklı sınıf bilinçlerini ortaya çıkarmıştır. Yönetenler olarak adlandırılan topluluğunun kendi içinde kademelere (ordu ve adliye sınıflarının yanısıra ortaya çıkan mülkiye sınıfı: sivil bürokrasi) ayrılmasına yol açmıştır. Buna benzer bir ayrışma yönetilenler arasında da yaşanmıştır. Farklı toplumsal zeminlere oturan bu farklı modernleşmeler ise beraberinde birbirinden farklı istek ve davranış biçimlerini getirmektedir. Çünkü amaçlananlar ve beklentiler her kesim için farklıdır. Osmanlı bürokratik burjuvası, devletin devamını sağlamayı amaçlamakta, diğer yandan aşınan ya da kaybolan ekonomik ve politik iktidarını geri istemektedir. Ticarî burjuva, gelişen pazardan ve ekonomik güçten pay almaya çalışmaktadır. Heterojen bir yapı sergileyen diğer bütün toplumsal gruplar ise modernleşmenin kendi paylarına düşen olanaklarından yararlanmayı amaçlamaktadır. Her kesimin kendi modernitesini diğerleriyle eşzamanlı fakat farklı yaşaması, sistemdeki her türlü değişimin, toplumun farklı kesimlerince, kendi beklentileri doğrultusunda, farklı anlamlandırılmasını beraberinde getirmektedir. Bu durum, doğal olarak farklı kesimlerden farklı tepkiler gelmesine yol açmaktadır (Göçek, 1999).

Modernleşme ile birlikte yeni bir toplumsal yapılanmanın ortaya çıkmasının ve gündelik toplumsal pratiklerde ifadesini bulan bu farklılıkların mekanların sahiplenilmesine, mekan üretim süreçlerine ve kullanımlarına yansımaları kaçınılmazdır. Yeni ortaya çıkan bu sosyal gruplar (bürokrasi, burjuva) kente müdahale etmeye başlamıştır¹. Değişik sosyal grupların kenti bir diğerinden farklı anlamlandırdığı ve kente başka açılardan bakarak farklı algıladıkları bir gerçektir. Yani; kentsel mekânın oluşumu aslında çeşitli toplulukların farklı biçimlerde geçirdikleri kültürel dönüşümden bağımsız değildir. Bu durum, bir gerilim oluşturmakta; bugünden geriye bakıldığında, değişim sürecindeki Osmanlı kentini anlamının önemli bir yönünü oluşturmaktadır. Çalışma sürecine, kentin fiziksel yapısındaki değişimin okunmasında, çatışmaların tanımlandığı böyle bir yol izlenmiştir.

¹ Öte yandan, aşağıdaki yaşam biçimini değiştirmek istemeyen halk gruplarının kentsel dokuyu “keyfi” düzenleme çabaları, bir yarıyla düzenlemeye karşı mukavemet olarak değerlendirilebilirse de diğer yarıyla kente müdahale kavramını karşılamaktadır.

Yukarıda sözü geçen üçlü ayırım, modernleşen Osmanlı kenti için, özellikle de İstanbul için, hayati önem taşımaktadır. Geleneksel kentin tek hakimi olan bürokrasi modernleşme ile birlikte iktidarını diğer gruplarla paylaşmak zorunda kalmıştır. Bu bağlamda kent bir iktidar savaşının sahnesi haline gelmeye başlamıştır. Bundan böyle kentle ilgili düzenlemelerde dayatmacı, keyfi kararlar ile uzlaşmacı² müdahalelerin çok uzun sürecek mücadelesi gözlemlenecektir.

Bu noktadan başlayarak, Osmanlı modernleşmesi bağlamında, kentsel düzenlemeler içindeki yeşil alanları, bunların oluşturulmasını ve kullanılmasını toplumun üç kesimi için ayrı ayrı ele almak gereği ortaya çıkmaktadır. Yani yeşil alanı ve onu var eden değişimi Osmanlı bürokratik elitinin, ticari burjuvazinin ve onların dışındaki kentli grupların nasıl anlamlandırdığı ve kullandığı araştırılmalıdır.

Geleneksel Osmanlı yapısını oluşturan çeşitli kesimler, uzun zaman, değişmeyi bozulma ile eşdeğer saymıştır. Osmanlı bürokrati ise kendine bu bozulmayı durdurma ve toplumu “bir zamanların” yetkinlik düzeyine yeniden döndürme misyonunu yüklemiştir. Değişim, bu yetkinlik düzeyine geri dönmeye hizmet ettiği oranda bürokrasi tarafından onaylanmıştır. Onaylanmadığı durumda ise değişim ideolojik planda, toplumu yozlaştıran bir araç olarak görülmüş ve mahkum edilmiştir. Değişme ya da modernleşme olarak adlandırabileceğimiz bu tutum Lale Devri ile birlikte yeni bir boyut kazanmıştır. Lale Devriyle birlikte amaçlanan mükemmellik düzeyine dönmek için Batı'dan teknolojik ve kültürel transferler başlamıştır. Bunu 1838 yılında imzalanan ticaret antlaşması ve 1839'da kabul edilen Tanzimat Fermanı izlemiştir. Bürokratik burjuvazi için hedef, içte devleti yeniden kontrol edebilir hale gelmek ve dışarıya bunu göstermektir. Ancak, Osmanlı Devleti'nin Batı'yla mücadele edebilmek için yine Batı'dan transfer ettiği bürokratik kurumlar devlet dışı denetleme mekanizmalarından yoksun olarak varlık kazanmıştır. Devlet siyasal teknolojiyi ithal edebilmiştir, ama onun toplumsal altyapısını görmezden gelmek zorunda kalmıştır. Sonuçta bürokratik burjuvazinin attığı her adım, siyasal teknolojiyi denetleyen kurumların gücünün bir simgesine dönüşmüştür. Tanzimat Fermanı'nı izleyen her yenilik otoriteyi güçlendirmeye yönelik bir adımdır (Çelik, 1998; Yerasimos, 1992; Tekeli, 1992). Yerasimos, bu adımlardan birinin, kent mekanını düzenleme konusunda atıldığına dikkati çekmektedir (Yerasimos, 1992). Bu doğrultuda ele alındığında iktidarın, en güçlü olduğu döneminde bile denetleyemediği (ya da denetlemediği) kent mekanını, zayıfladığını kabul ettiği bir zamanda denetlemek istediği ortaya çıkmaktadır. Kent mekanını denetlemek bürokratik iktidarın en güçlü dışavurumlarından biri olmaya başlamıştır.

Kentin modernleştirilmesinde kuşkusuz sağlık gerekçeleri ön plandadır. Fakat, XIX. yüzyıldan başlayarak Osmanlı bürokratinin kenti planlama çabalarının, salt kentin artan sorunlarına çözüm getirmek çabasından kaynaklandığı öne sürülemez. Osmanlı yönetimi bu tarihten itibaren devleti yeni örgütsel araçlarla yeniden merkezileştirme eğilimi içerisine girmiştir. Devlet, ülkenin her yerinde temsil edilir olmak, böylelikle de ülkenin ve dolayısı ile kentin her noktasını tasarlanabilir, ulaşılabilir, haber alınabilir ve beraberinde denetlenebilir kılmak istemektedir. Böylelikle bürokrasi “kentin sorunlarının çözümünü” kendi kamusal sorumluluğu olarak görmeye başlamıştır. Kuşkusuz kent planlamasını bir kamusal zorunluluğa dönüştüren gerçek gereksinimlerden de söz edilebilir. İstanbul'un XIX. yüzyıl ortalarına kadar bir yayalar kenti olduğu, da-

² Altıncı daire bu duruma örnek olarak verilebilir.

ha sonra vapur hatlarının, tünelin, raylı sistemlerin (tramvay ve banliyö seferleri) devreye girmesiyle toplu ulaşımın geliştiği izlenmektedir. Tekeli'ye göre kent içi ulaşım yapısındaki bu büyük dönüşüm, bir yandan kentin yollarının genişletilmesini veya yenilenmesini gerektirirken, öte yandan kentin değişik kesimleri arasındaki ulaşılabilirlik ilişkilerini değiştirerek kentin yeni biçimini belirlemiştir (Tekeli,1992).

Diğer bir yönden, Osmanlı yönetiminin kent konusundaki en büyük sorunlarından birini Avrupa'nın gözündeki Osmanlı imajı oluşturmaktadır. Yönetimin imaj probleminin de kent mekanının değişiminde önemli rol oynadığı söylenebilir. Osmanlı yönetimi, her seferinde kendisinin de Düvel-i Muazzama'nın bir üyesi olduğuna ilişkin iddiasını yinelemektedir ve bu iddiayı kanıtlamak için birçok yola başvurmuştur (Derin-gil, 2002). Örneğin, Fransız plancı Bouvard'ın İstanbul'a çağrılmasından önce II. Abdülhamit'in Salih Münir Paşa'ya (Paris elçisi) Avrupalı bir seyyahın İstanbul'a ilişkin uzun bir makalesinin tercümesini göstererek "...bu kağıdı görüyor musun, işte bu beni dünden beri rahatsız ediyor... ya kabahatleri yüklenip susmalı ve herkesin tarizine baş eğmeli veyahut payitahtımızı layığı üzere temizlemeli, süslemeli ve mamur bir hale koymalıyız. Bu işi ancak sen kusursuz görebilirsin. Çünkü çok vakitten beri Avrupa'da yaşıyorsun, Avrupa'nın pek çok taraflarını dolaştın, süslü şehirlere ziyaret ettin, süslü şeylerden ve mühendislikten anlarsın. Sana geniş salahiyet ve nüfuz vereyim, git Fransa'da bu işlerden anlayışlı ve cidden ehliyetli adamları toplayıp buraya getir" dediği bilinmektedir (Çelik, 1998).

Bu olay, sergileyen özne (Osmanlı yönetimi/ devletin gücü) ile sergilenmek istenen nesne (kent, başkent, İstanbul) arasındaki doğrudan bir ilişkinin kurulmaya çalışıldığını göstermektedir. Kentin anlamı değişmeye başlamıştır. Artık devletin, bir "prestij mücadelesi alanı" haline gelen kent mekanında Osmanlıyı küçük düşürmeme çabası ortaya çıkmaktadır. Kent içinde yeşil alanların oluşturulması ve park yapımları sorunu bu bağlamda, olayın estetik boyutuyla, "iktidarın kendini sunma biçimiyle" bağlantılı olarak da algılanabilir.

İstanbul üzerinde somutlaşan bu iktidar talebi, varlığını II. Meşrutiyet döneminde de korumuştur. Meşrutiyet yönetiminin yenilediği belediye örgütü "Batılılaşma projesi kapsamında" bürokrasinin o zamana kadar oluşturmuş olduğu en somut kent denetleme mekanizmasıdır³. Oysa, geleneksel Osmanlı kentinde en küçük yönetim birimi mahalledir ve idaresi cemaatlara bırakılmıştır. Mahalle sakinleri geleneksel toplanma yerleri camiler veya kahvehanelerde buluşup küçük bir kamuoyu oluşturarak kadıyı temsil eden imamın önderliğinde sokak temizliği, güvenlik gibi yerel hizmetleri örgütlemektedir. Gayrimüslim cemaatte de durum değişmemektedir. Geleneksel sistemde cemaatlara bırakılmış olan bu kamusal işler artık belediye tarafından yürütülmeye başlanmıştır. Sistem artık kentin her noktasını denetleyebilir durumdadır.

Devletin bu denetimi yalnız mekanı değil, kendi vatandaşlarının mekandaki davranışları üzerinde de uygulamak istediği görülmektedir. Örneğin, geleneksel mesire alanlarında cemaatin ahlakî normlarıyla işleyen ve denetlenen kurallar artık modernleşen toplumda devlet tarafından uygulanmaya başlamıştır. Bu nedenle belediye, 1909 tarihinde halkın parkları kullanım biçimini ve parklarda uyulacak kuralları anlatan bir yasa bile çıkartmıştır (Ergin, 1938). Bu, yukarıda açıklanan Osmanlı bürokratinin Av-

³ Lewis, ironik bir biçimde, II. Meşrutiyet'in devlete anayasayı getirememekle birlikte, İstanbul'a kanalizasyon sistemini getirdiğini belirtmektedir (Çelik, 1998).

rupa'ya kendini sunma biçiminin yanında devletin varlığını her yerde hissettirmek iste-
mesiyle de ilgilidir.

Bu denetlemenin ve dolayısıyla da devletin varlığının ve imajının bu mekanlar üze-
rine yapışık olmasının belirtilerinden bir tanesi de halkın kullanımına sunulan alanlar-
ın isimleri üzerinden okunabilir. II. Meşrutiyet'e kadar bulunduğu mevkiinin isimle-
riyle anılan bir çok alan, park ve benzeri yerler artık "millet", "hürriyet" gibi ön adlar-
la ya da eski isimlerinden tamamen koparak sadece bu sayılanlarla anılmaya başlanmış-
tır (Erkmen, 2002).

Doğayı dönüştürülebilir bir "nesne" olarak görebilmek, modern ya da bir başka de-
yimle gelenekselle bağlarını bir biçimde kopartabilmiş insana ait bir özelliktir. Osman-
lı'da modern parkların Batıdakinden biraz farklı olmakla birlikte, yine gerçek bazı top-
lumsal ihtiyaçlardan doğduğu kesindir. Yeşil alan burada da modernleşmekte olan bir
toplumun kamusal alandaki görünürlük kazanma problemine verdiği yanıtlardan biri-
dir. Batıda da parkın bir görünürlük kazandırma işlevi olduğu bilinmektedir. Ama ge-
cikmiş modernite yaşayan her toplum gibi Osmanlı'nın verdiği ilk yanıtlar da naif ol-
muştur.

Dönemin metinlerinde, sistemin denetiminden uzakta bulunan bu kamusallaşma
mekanlarının zamanın aydını tarafından çok da olumlu karşılanmadığı görülmektedir.
Zamanın önde gelen yazarlarının hemen hepsi, romanlarının kahramanı olan erkeği, ka-
dın ile ancak bu tür mekanlarda karşılaştırabilmektedir. Öte yandan mesireye ve parka
giden ve geleneksel toplumsal denetimin dışında kalıp serbestçe hareket eden kadınları
ve bu tür kadınlarla kurulan ilişki türünü onaylamamaktadırlar. Farklı bir okumayla,
rekreasyon amacıyla değil, "kendini sergilemek", kamusal görünürlük kazanmak ama-
cıyla değerlendirildiği gerekçesiyle, örtük bir biçimde, bu tür durumlara olanak sağlayan
mekanı da onaylamadıkları görülmektedir. Örneğin, Rezaizade Mahmut Ekrem, "Araba
Sevdası" romanının kahramanı, "yanlış Batılılaşmış" Bihruz Bey karakterini (Mardin,
2001), İstanbul'un bu tür mekanlarında dolaştırarak denetimden uzakta her tür entelek-
tüel ve davranışsal yanlışlığı yapmasını sağlayarak onu komik durumlara düşürmektedir
(Rezaizade, 2000). Namık Kemal ise muhafazakar bir tutumla daha baştan bu tür bir
toplumsallaşma türünü ve mekanını reddederek "İntibah" adlı romanında, kahramanını
Rezaizade Mahmut Ekrem'e oranla daha sert eleştirmektedir. Ama parkların gözden ka-
çırılmaması gereken özelliği sunduğu iletişim olanağıdır. Kadınla erkeğin bir aradalığı ve
belirli kodlarla iletişim kurmaya çalışmaları sadece ilk bakıştaki içerdiği cinsel içeriğinin
yanında bireyin kamusallaşma isteğinin de olağan sonucudur.

Park ve mesire, aynı zamanda geleneksel başka normları da yıkmakta, yeni lüksler
tanımlamakta ve ancak bazı yeni lüksler sayesinde varlık kazanmaktadır. Bu bağlamda
özel araba sahipliği bir anahtar kavram haline gelmektedir (Tanyeli, 1986).

Parkı kullanan kesimin arabayı geleneksel alışkanlıklarıyla, somut gereksinimlen-
den, örneğin ulaştırma kolaylığından çok statü göstergesi olarak kullanmaktadır. Bih-
ruz Bey'in parkı rekreasyon amaçlı kullandığı kadar parkın etrafını arabası ile dolaşmak
suretiyle de kullanması olağandır. Çünkü atlı araba ithal edildiği ilk andan itibaren Ba-
tı'lı yaşam standartlarının ve dolayısıyla da çağdaşlaşmanın bir göstergesi olmuştur. Bih-
ruz Bey'in gündelik yaşamda kullandığı bir çok eşya da araba gibi simgesel anlamlar ta-
şımaktadır. Bu, Lale Devri'nden başlayarak Batılılaşmaya çalışan üst sınıfların tutumlar-
ının topluma yansımalarıdır.

Dikkat edildiğinde dönemin romanlarında işlenen Batılılaşma sorununun yanlış Batılılaşmış züppe tipler üzerinden ele alındığı görülmektedir. Bu züppelerin kılık kıyafetleri, davranışları, alafanga özentisi konuşma biçimleri alaycı bir üslupla ele alınmıştır. Diğer yandan, burada gözden kaçan en önemli şeyin alay edilen bu kesimin Osmanlı modernleşmesinin itici kesimlerinden birisi olduğu gerçeğidir. Onlar sayesinde sosyal sınıfın belirleyicisi olan kıyafet kodları çözülmeye başlamış, batılı anlamda gündelik alışkanlıklar Osmanlı toplumunun içine sızmıştır (Mardin, 1983).

Osmanlı aydınının acımasızca eleştirdiği aslında, üstü kapalı olarak, Bihruz Bey karakterinin lüks alışkanlığıdır. Değişimin, kendisi olarak kabul görmemesi ve değişik argümanlarla reddedilmesi Osmanlı bürokratinin olduğu kadar Osmanlı Tanzimat aydınının da sorunu olmuştur. Uzun süre tek Osmanlı aydın tipi olan Osmanlı bürokrat aydını, bu dönemde, yerini yavaş yavaş devletten bağımsız Osmanlı entelektüeline bırakmıştır. Pozisyon itibarıyla her ne kadar devletin karşısında bir konumda yer alıyorsa da, köken itibarıyla bu yeni tip aydının toplumsal konularda yeni koptuğu bürokrat sınıfının gözünden bakması kaçınılmazdır. Yazının girişinde de söz edildiği gibi geleneksel değerlerden kopuşu yozlaşma olarak değerlendiren bürokrasinin lüks kavramına da niye karşı çıktığı ortadadır⁴. Kentte ortaya çıkan sınıfların toplum içinde kendi yerlerini bilmelerine verilen önem hala bürokrasinin en önemli sorunlarından. Mardin'e göre lüksü önleyici yasalar, her zaman ve her yerde, bir sınıfın bir başka sınıfa özgü statü sembollerini temellük etmesini engelleme işlevini de üstlenmiştir (Mardin, 1983). Ama, Habermas'ın XVII. yüzyıl Avrupa burjuvazisi için söylediği "başlangıçta burjuvazinin tutum ilkesinden çok israfa önem vermesi" durumu Bihruz Bey'i aslında Batı'ya ve modernliğe daha da yaklaştırmaktadır.

Bihruz Bey'in bir XIX. yüzyıl Batılı entelektüeli sayılamayacağı açıktır ama aynı dönemde modernleşmeye/Batılılaşmaya başlayan Türk insanının da örneklerinden sayılmaması için bir neden yoktur. Yanlış Batılılaşmış sayılan bu tipin karşısına Osmanlı aydınının koyabildiği Ahmet Mithat Efendi'nin Rakım Efendi'si ise gerçek bir kişi olmaktan çok "hayali bir kahraman"a benzemektedir. Bihruz Bey bu haliyle Rakım Efendi'ye göre daha gerçek ve daha moderndir. Bunun nedeni, bir yanıyla batılı hayatın her türlü "onaylanmayan" nimetinden yararlanırken, diğer yanıyla geleneksel yaşamını sonuna kadar sürdüren ve aslında bütünüyle çelişki olan bu durumun, romanda Rakım Efendi açısından kendi içinde bir çelişki barındırmıyor gibi hatta erdemlilik örneği biçiminde sunulmasıdır. Modern insan Berman'ın değimiyle içinde çelişkiyi barındıran insandır (Berman, 1994). Ahmet Mithat Efendi ve dönemi aydınlarının hala içselleştiremedikleri budur. Onlar hala premodern alışkanlıkları ile iç tutarlılığı olan dünyalarından dünyayı eleştirmektedirler.

Kente doğrudan müdahale eğilimindeki söz konusu kesimler dışında kalan ve gelenekselle ilişkisi daha sıkı olan Müslüman kentli grupların ise parkları farklı biçimlerde ve düzeylerde içselleştirdikleri kesindir. Sözelimi Pera ve Tepebaşı Parkları veya Müslüman üst kesimin kullandığı Çamlıca Parkı onların yaşamlarında çok da yer tutmuş gibi gözükmemektedir. Önemli bir kısım Müslüman kentli, kendi yeşil alan kullanım alışkanlıklarını devam ettirmiştir. XIX. yüzyılın başında Avrupa'yı ziyaret eden bir seyyahın İstanbul'da, hala, halkın Edirnekapi ve Karacaahmet mezarlıklarını gezinti

⁴ Ilginç bir biçimde uzun dönem cumhuriyet tarihçilerince de savunulmuş olan ve örneğin haremdeki kadınların israfını eleştiren devlet adamların tepki duyduğu şey aslında, mesela kadınların kıyafetleri konusunda, toplumda uzun süre geçerli olmuş olan kıyafet kodlarının ayrışmaya başlamasıdır (Mardin, 1983).

amaçlı kullandıklarından şikayet ettiği düşünülürse durum ortadadır (Mağmumi'den aktaran Asiltürk, 2000). Bu kesim için mesire alanlarının geleneksel kullanımı hala popülerdir. Bu yeni mekanların sadece ulaşılamazlıktan dolayı kullanılamamaları söz konusu değildir. Bu parklar XIX. yüzyılın sonunda neredeyse kentin içinde kalmıştır. Hatta Çamlıca Parkı'nın oluşumunun 1850'ler sonrasında artan deniz ulaştırmasının bir sonucu olduğu bile söylenebilir. Cami ve kahvehaneler gibi kent içi kamusal toplanma alanları dışında başka mekanlar kullanmayan Osmanlı'nın parkları kullanmakta zorlandığı açıktır. Çoğunlukla oturma eyleminin tanımladığı mesire alanları yerine dolaşarak kullanılan parkların uzun süre halk arasında neden yaygınlaşmadığı ortadadır. Yüzyıllardır yeşil alanları kullanma biçimlerini mesire alanlarına göre örgütlemiş Osmanlı'da parklar doğal olarak ilk önce batılılaşmayı ilk savunular arasında yaygınlaştırmıştır. Yüzyıllardır çevresini kendi ihtiyaçları doğrultusunda biçimlendirmiş bir toplumun bu yukardan dayatmacı değişimleri hemen kabul etmeyeceği açıktır. Değişime uyanlar yine değişimi tanımlayanlarla ilişkisi olanlardır.

Mesire alanlarının, birçok kaynakta, Cuma ve Pazar günlerinde yoğun olarak kullanıldığı yazılıdır. Bunun nedeni batılı anlamda tatil günü kavramının Osmanlı gündelik yaşamına yerleşmeye başlamış olmasıdır. Günün belirli saatlerinde, örneğin mesai saatleri dışında kısa süreli kullanılmaya uygun olan parkların aksine mesire alanları gününbirlik olarak kullanılmaktadır. Bu toplumun alt kesimlerinin hala yaşam alışkanlıklarını değiştirmedeğini, Avrupa kentlerinde ortaya çıkan ve vardiya usulü çalışan (memur ya da işçi vb.) grupların Osmanlı'da XIX. yüzyılda bile daha henüz ortaya çıkmadığını göstermektedir. Bu nedenle şehir içi parklarına rastlanmaz. Parklar mesire alanları gibi kentin uzak bölgelerindedir.

Osmanlı alt tabakasının, Bihruz Bey'in kullandığı parkları, kullanmasını zorlaştıran hatta tepki duymasına yol açan bir başka sebepte parkların içinde bulunan mekanlar olmalıdır. Yaşam alışkanlıkları içinde henüz yer tutmayan bu yerlere halkın ilgi göstermesi beklenemez. Üst gelir grubunun talepleri karşılayan bu yerler Cumhuriyetin ilk yıllarına kadar park planlarındaki yerlerini korumuştur.

Kaynaklar

- Asiltürk, B., (2000), *Osmanlı Seyyahlarının Gözü İle Avrupa*, Kaknüs Yayınları, İstanbul.
- Berman, M., (1994), *Katı Olan Her Şey Buharlaşıyor*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Çelik, Z., (1998), *19. Yüzyılda Osmanlı Başkenti Değişen İstanbul*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- Deringil, S., (2002), *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji: II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909)*, YKY Yayınları, İstanbul.
- Ekrem, R.M., (2000), *Araba Sevdası*, İnkılap Yayınları, İstanbul.
- Ergin, O.N., (1938), *İstanbul'da İmar ve İskan Hareketleri*, İstanbul.
- Erkmen, A., (2002), *Osmanlı Türkiye'si İle Cumhuriyet Türkiye'sinin Anı(t)ları: Timsal ve Temsil Üzerine Notlar, 2000'den Kesitler: Cumhuriyetin Mekanları, Zamanları, İnsanları, ODTÜ Basım İşliğı*, Ankara
- Göçek, F. M., (1999), *Burjuvazinin Yükseliş ve İmparatorluğun Çöküşü, Osmanlı Batılılaşması ve Toplumsal Değişme*, Ayraç Yayınları, Ankara.
- Habermas, J., (1990) *Kamusal Yaşamın Yapısal Dönüşümü*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Mardin, Ş., (1983), *Tabakalaşmanın Tarihsel Belirleyicileri, Türkiye'de Toplumsal Sınıf ve Sınıf Bilinci, Yazko Felsefe Yazıları 5. Kitap*.
- Tanyeli, U., (1986), *Osmanlı Kentsel Ulaştırma Düzeni ve Batılılaşması: Tekno- Kültürel Bir Değerlendirme*, Yayınlanmamış Makale.
- Tekeli, İ., (1992), *19. Yüzyılda İstanbul Metropol Alanının Dönüşümü, Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri*, Ed: Dumont, P., Georjeon, F., Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- Yerasimos S., (1992), *Tanzimat'ın Kent Reformları Üzerine, Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri*, Ed: Dumont, P., Georjeon, F., Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.

ÜSKÜDAR İLÇESİNDEKİ BAZI KORULARIN FONKSİYONEL DEĞERLERİ VE İSTANBUL HALKINA HİZMETLERİ

Ünal Asan¹ • Ahmet Yeşil²
Sinan Destan³ • İbrahim Özdemir⁴
Ulaş Yunus Özkan⁵

1- Giriş

Mülkiyeti ve yönetim sorumluluğu İstanbul Büyükşehir Beyedilesi'ne ait olan Fethipaşa, Harem, Büyükçamlıca ve Küçükçamlıca koruları teknik ve bilimsel açıdan birer kent ormanı olup Üsküdar halkının ve İstanbul'un en kıymetli ziyenetidir. Megapolün akciğerleri olarak da kabul gören bu korularda yerli ve yabancı (egzotik) çok sayıda odunsu bitki türü bulunmaktadır. Bir bölümü bulunduğu yere 150-200 yıl önce getirilen bu yabancı türler, yaşadıkları uzun zaman dilimi içinde yörenin iklim ve ekolojik koşullarına tamamen adapte olarak yörenin doğal türleri ile uyumlu bir birliklilik içine girmiştir. Ancak, kent ekosisteminin güç koşullarının da etkisiyle yörenin doğal elemanları ile olan karşılıklı ilişkileri esasen pamuk ipliğine bağlı bulunan bu türler, uygulanacak her türlü teknik müdahaleye karşı son derece hassastır.

Boğazın her iki yakasına dağılan yeşil bezemeleri ile kent mozaığının birer parçası olan bu korular kendi varlıkları ile bir taraftan doğal peyzajın oluşumunu gerçekleştirenken, bir taraftan da bulunduğu yerdeki çevreyi çeşitli etkilere karşı korumaktadır. Daha yalın bir anlatımla kent koruları hem kendileri korunmaya muhtaçtır, hem de koruyucu konumda bulunmaktadır.

Kent korularının bir bütün halinde İstanbul halkının yararına sunduğu fonksiyonel değerleri aşağıdaki gibi sıralamak mümkündür;

1. Sırtlarda oluşturduğu ilginç silüetler ve yamaçlarda sergilediği renkli mozaiklerden kaynaklanan sürekli değişim halindeki canlı güzellikleri ile doğal peyzajı oluşturmak ve onun estetik etkisini arttırmak,

2. Sahip olduğu görkemli tablolar ile, resim, müzik ve edebiyat ile uğraşan sanatçılara ilham vermek ve böylece sanat ve kültürün gelişip yaygınlaşmasına vesile olmak,

¹ Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi

² Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi

³ Dr., İstanbul Üniversitesi

⁴ Dr., İstanbul Üniversitesi

⁵ Ar. Gör., İstanbul Üniversitesi

3. Çeşitli sportif aktivitelere ve rekreatif kullanımlara olanak vermek ve keza kent gürültüsünü azaltmak suretiyle, toplumun ruh ve beden sağlığına katkıda bulunmak,
4. Yağmur sularının yüzeysel akışını geciktirmek suretiyle çevresindeki yerleşim alanlarını sel ve taşkınlardan korumak,
5. Arazi eğiliminin dik ve sarp olduğu kesimlerde toprak kaymasına ve erozyona mani olmak,
6. Bol oksijen üretmek, havada asılı diğer materyali süzerek hava kiletisini yükseltmek,
7. Atmosfer içindeki karbondioksidi emerek, sera etkisini geciktirmek ve böylece global ısınmaya olumlu katkıda bulunmak,
8. Rüzgar hızını kesmek, bağıl hava nemini yükseltmek ve böylece ekstrem sıcaklıkların olumsuz etkilerini yumuşatmak suretiyle, iklim koşullarını iyileştirmek,
9. Sahip oldukları yüzlerce bitki türü ile toplumda doğa bilinci ve sevgisinin oluşup gelişmesine vesile olmak,
10. İstanbul yöresinde doğal olarak bulunmayan ancak 200 yıla ulaşan zaman içinde çevre koşullarına adapte olan çok sayıda egzotik (Yabancı) ağaç türünün doğa bilimlerini yönünden yapılacak araştırmaları için laboratuvar işlevi görmek,
11. İçlerinde bulunan tarihsel ve kültürel anıtları doğanın yıpratıcı etkilerine karşı korumaktır.

Üsküdar korularının oluşturduğu orman ekosistemlerinde kendiliğinden ortaya çıkan bu fayda ve fonksiyonlar koruların her birisinde ve keza aynı korunun her yerinde aynı öneme sahip değildir. Örneğin toprak koruma fonksiyonu Harem Korusunun bütününde birincil fonksiyon olmasına karşın Büyükçamlıca Korusunda fazla bir anlam ifade etmemektedir. Keza, estetik açıdan vazgeçilemez silüetler de esas itibarıyla Boğaziçi öngörünümünde yer alan Fethipaşa ve Harem koruları için söz konusudur.

Bu bildirinin amacı, Üsküdar ilçesindeki Fethipaşa, Harem, Büyük Çamlıca ve Küçük Çamlıca korularının önce Üsküdar İlçesine, sonra da tüm İstanbul halkına sağladığı faydalara dikkat çekerek, bunların kent peyzajının görsel kalitesine, İstanbul halkının ruh ve beden sağlığına, sosyo-kültürel hayatına yaptığı katkıları görsel ve sayısal olarak açıklamaktır.

2- Üsküdar Korularının Fonksiyonel Değerleri

Yukarıda 11 madde halinde sıralanan orman fonksiyonlarını iki grupta ele almak gerekir ki bunlar; a) oksijen üretimi, karbondioksit tüketimi ve toz tutma gibi plan ünitelerinin bütününde meydana gelen fayda ve fonksiyonlar; b) toprak koruma, su koruma, estetik ve rekreasyon gibi plan ünitelerinin sadece belirli bölümlerinde öne çıkan konumsal fonksiyonlardır. Bildiride sözü edilen fonksiyonel değerlerde bu anlayışla gruplandırılmış ve konunun açıklanması iki ayrı alt başlıkta yapılmıştır.

2.1- Üsküdar Korularının Bir Bütün Halindeki Fonksiyonel Değerleri

Kent korularının her birisinin bir bütün halinde kendi varlığı ile meydana getirdiği bu fayda ve fonksiyonların başında karbon birikimi yoluyla sera etkisi ve iklimik fonksiyona olan katkısı ile, oksijen üretimi ve kirli havayı süzme yoluyla toplum sağlığına katkıda bulunmasıdır.

ğına yaptığı katkılar gelmektedir. Şöyle ki; bütün bitkiler fotosentez yoluyla havadaki CO₂'i alarak organik madde üretmekte ve bunu daha sonra bünyelerinde gerçekleştirdikleri bir dizi kimyasal reaksiyonla diğer organik maddelere dönüştürmektedir. CO₂ alımı bitkilerdeki yaprak miktarına koşut artmaktadır. Diğer bitki topluluklarına oranla en fazla yaprak miktarı ormanlarda bulunduğu için CO₂ tüketimi de en fazla ormanlarda meydana gelmektedir. Bu gerçek nedeniyledir ki, yeryüzündeki orman alanlarının korunması ve ağaçlandırma yoluyla genişletilmesi, pek çok araştırmacı tarafından global iklim değişimini geciktirmede en etkin yöntem olarak önerilmektedir. Nitekim, bu fenomenin nedenleri üzerine yapılan araştırmalar, sera etkisinde CO₂ payının % 55-80 arasında değiştiğini göstermiştir (ASAN 1995).

Rio ve Helsinki sürecine imza koyan ülkeler, bir ülkenin sera etkisini olumlu yada olumsuz yönde etkilemesini o ülkenin ormanlarındaki karbon bilançosuna bakarak değerlendirmektedir. Karbon birikimini saptamaya yönelik çalışmalarda önce ormanda fotosentez yoluyla oluşan bitkisel kütle miktarı fırın kurusu ağırlık biçiminde saptanarak bu kütle içindeki karbon miktarı belirlenmekte, sonra da bu karbon miktarına eşdeğer CO₂ miktarı hesaplanmaktadır. Belirli zaman diimleri içindeki karbon bilançosu ise; ormanların ürettiği bitkisel kütle ile, bu kütleden kesim, yangın vb. gibi çeşitli nedenlerle eksilen bitkisel kütle farkını belirleyip birbirinden çıkarmak suretiyle ortaya konmaktadır (ASAN 1999).

Kent içinde ve civarındaki yeşil alanlar, kentlerin akciğeri olarak tanımlanmaktadır. Örneğin; 1600 m² yaprak yüzeyine sahip bir Kayın ağacının ürettiği oksijenin, on kişinin yıllık oksijen gereksinimini karşıladığı belirlenmiştir. Bu ekosistemler; oksijen üretme, ruh ve beden sağlığını olumlu yönde etkileme, kirli havayı süzme ve gürültüyü önleme gibi fonksiyonel değerlerinden ötürü toplum sağlığına önemli katkılar yapmaktadır. ABD, Fransa, Çekoslovakya ve Rusya'da yapılan bazı araştırmalar, bu ekosistemlerin asıl oksijen üretimi ile ön plana çıktığını ortaya koymuştur (ASAN ve Ark. 2002). Örneğin Bulgaristan'da 1982 yılında yapılan bir çalışmada; kent içi yeşil alanların ürettiği oksijenin parasal değerinin bu alanların odun üretimi yolu ile yaptığı parasal katkıdan 3-4 kat fazla olduğunu göstermiştir.

Ormanların yılda ürettiği oksijen miktarının yeryüzü genelinde hektar başına ortalama 8-13 tondur. Bu konuda yurdumuzda yapılan bir araştırma, bir hektar büyüklüğündeki bir Ladin ormanının duruma göre 2-20 ton/yıl oksijen ürettiğini ortaya koymuştur (GÜL 1998).

Oksijen üretimi yanı sıra, toplum sağlığı fonksiyonunun bir diğer önemli unsuru da ormanların toz tutmasıdır. Havayı kirleten maddelerin zehirli gazlar yanında, toz, katran, değişik metaller, fosfatlar, kireç, silis ve diğer organik madde partiküllerinden oluştuğu bilinmektedir.

Ormanların kirli havayı nasıl ve ne kadar süzdüğü yerleşim ve sanayi merkezlerine yakın olan ormanların havası ile, bu merkezlerden uzak ormanların havası içindeki maddelerin karşılaştırılması ile belirlenir. Örneğin **Puhalev**, bu konu ile ilgili literatür verilerine ve bizzat yaptığı araştırmalara dayanarak, dağ ormanlarının havasında bulunan toz zerreciklerin ortalama sayısını, büyük yerleşim merkezlerindeki havanın içinde bulunanlara göre 150, orta ve küçük olanlarda ise yaklaşık 35 defa daha az olduğunu belirlemiştir. **Gathy, Bassavy** ve **Lambinon** ise, ağaç kabuklarında bulunan ve hava kirliliğinin biyoendikatörleri olarak bilinen bazı biyofit özellikli yosun ve liken miktarla-

rının tespitine dayanan bir yöntemle, orman kenarından içeri doğru gidildikçe kirliliğin azaldığını kanıtlamışlardır (MEDYALKOV-BEKYAROVA, 2000).

Orman örtüsünün kirli havayı tozdan arındırma fonksiyonu iki biçimde ortaya çıkar ki bunlar; mekanik temizleme ve kondensasyonel etkidir. Mekanik temizleme, ormanı oluşturan ağaç ve diğer bitkilerin yapısal özelliklerine bağlı olarak kirli havayı filtre etmeleridir. Kondensasyonel etki ise, toz zerreciklerinin çeşitli nedenlerle (uçuşan bitki salgıları, düşük hava hızı, nispi hava nemi, hava sıcaklığı ve bunlara bağlı hava basıncı gibi) birer kondensasyon çekirdekleri haline gelerek toprağa inmesidir (hava sil-tasyonu).

Ormanların toz tutma ve kirli havayı süzme kapasiteleri, kendilerini oluşturan ağaç türlerinin toplam yaprak yüzeyi ile yaprak şekline bağlıdır. Diğer önemli bir etken de dikey ve yatay kapalıdır. Düşey kapalı form, aynı yaşlı ve tek katlı ormanlara kıyasla havayı % 15-25 oranında daha iyi filtre etmektedir. Bulgaristan'da yapılan araştırmalar, bazı ağaç türleri için toz tutma kapasitelerini ortalama değerler olarak Ladin için 30 ton/ha/yıl, Sarıçam, Kayın ve İhlamur için sırasıyla 35, 68 ve 42 ton/ha/yıl olarak vermektedir (ASAN ve Ark. 2002).

Üsküdar Korularının karbon birikimi, karbondioksit tüketimi, oksijen üretimi ve toz tutma kapasiteleri, her bir fonksiyonel değer için kendi tekniğine uygun biçimde hesaplanmış ve **Çizelge 1**'de topluca gösterilmiştir.

Çizelge 1: Üsküdar Korularının Oksijen Üretme, Karbon Bağlama, Karbondioksit Tüketme ve Toz Tutma Kapasiteleri

Koru Adı	Karbon Bağlama Ton	Karbondioksit Tüketimi Ton/Yıl	Oksijen Üretimi Ton/Yıl	Toz Tutma Ton/Yıl
Fethipaşa	1101,9	79,1	57,6	636,8
Büyükçamlıca	969,8	73,8	53,8	339,0
Küçükçamlıca	2749,7	123,0	89,6	1317,1
Harem	440,5	31,9	23,3	75,7
TOPLAM	5261,9	397,8	224,3	2368,6

2.2- Üsküdar Korularının Belirli Bölümlerinde Öne Çıkan Fonksiyonlar

Kent korularında sadece belirli alanlarda öne çıkan fonksiyonel değerler, konumsal fonksiyon haritaları ve arazi gözlemlerine dayanılarak belirlenmiştir. Bu amaçla koruların her köşesi teknik olarak ayrılan bölme ve bölmecikler itibariyle ayrıntılı biçimde incelenmiş ve ele alınan her koruda hangi fonksiyonel değer veya fonksiyonel değer gruplarının öne çıktığı, giydirilmiş sayısal arazi modelleri yardımıyla belirlenmiştir.

İşin teknik prosedüründe fonksiyonel alanlar belirlenirken her bir fonksiyon diğerlerinden bağımsız olarak ele alınır ve her birisi için ayrı bir harita düzenlenir. İlgili fonksiyonun öne çıktığı alanların harita üzerindeki sınırları fonksiyon özelliğine göre değişen teknik ve bilimsel bazı göstergeler yardımıyla doğal hatlar ve bitki topluluklarının sınırları esas alınarak kendi haritası üzerine geçirilir. İlgili fonksiyonun o koruda söz konusu olup olmadığı, toplumsal talepler ve bu teknik göstergeler yardımıyla belir-

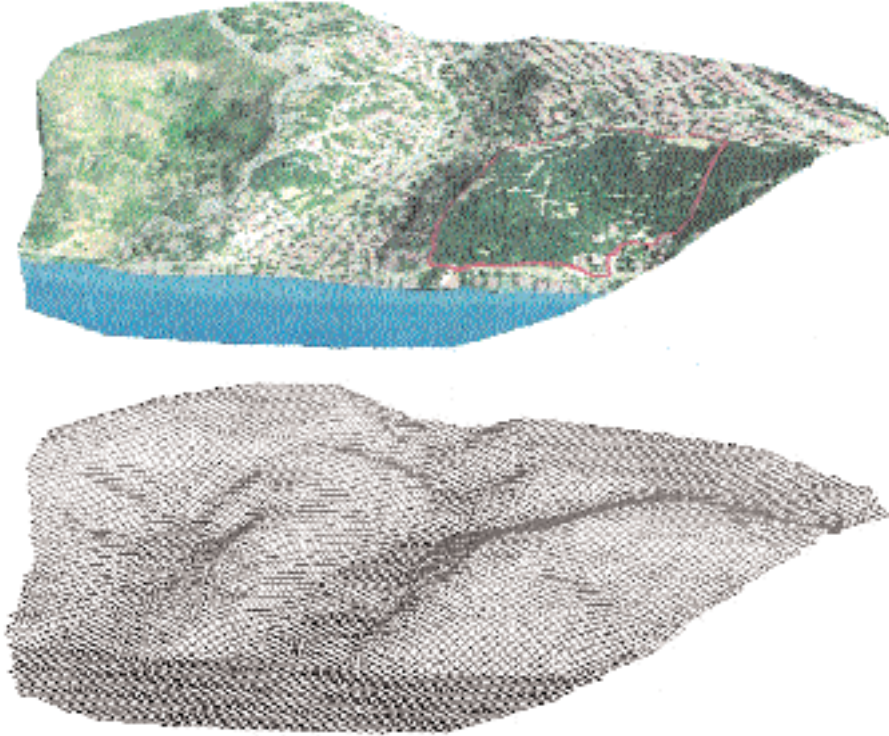

lenir. Plan ünitesinde söz konusu olan fonksiyonel alanlar açıklanan biçimde ayrıldıktan sonra bütün haritalar üst üste çakıştırılır.

Yukarıda kısaca özetlenen sürecin temel altlığı Sayısal Arazi Modelleridir. Bilgisayar teknolojisinin ve yazılan programlarının sağladığı olanaklar ile koruların her birisi için yapılan bu işlemler Fethipaşa Korusu örnek alınarak aşağıda açıklanmıştır.

2.3- Giydirilmiş Sayısal Arazi Modelinin Elde Edilmesi

Sayısal arazi modelleri konumsal orman fonksiyonlarının belirlenmesinde önemli bir bilgi kaynağı olarak karşımıza çıkmaktadır (ASAN, ÖZDEMİR, 2002). Üsküdar Korularının sayısal arazi modelini elde etmek için 1/5000 ölçekli topografik haritalardan yararlanılmıştır. Topografik haritalar taranarak bilgisayar ortamına aktarılmış ve UTM koordinat sistemine yeniden tanımlanmıştır. Topografik haritadaki eşyüksekti eğrileri 5 m.de bir sayısallaştırılarak yükseklik değerleri girilmiştir. Vektör değerlerinden *ER Mapper Gridding Wizard* Modülü kullanılarak, sayısal arazi modeli elde edilmiştir (**Şekil 1**).

Şekil 1: Fethipaşa Korusu ve Civarı İçin Giydirilmiş Arazi Modeli (Üstte) ve Sayısal Arazi Modeli (Altta)

2.4- Konumsal Fonksiyonların Belirlenmesi

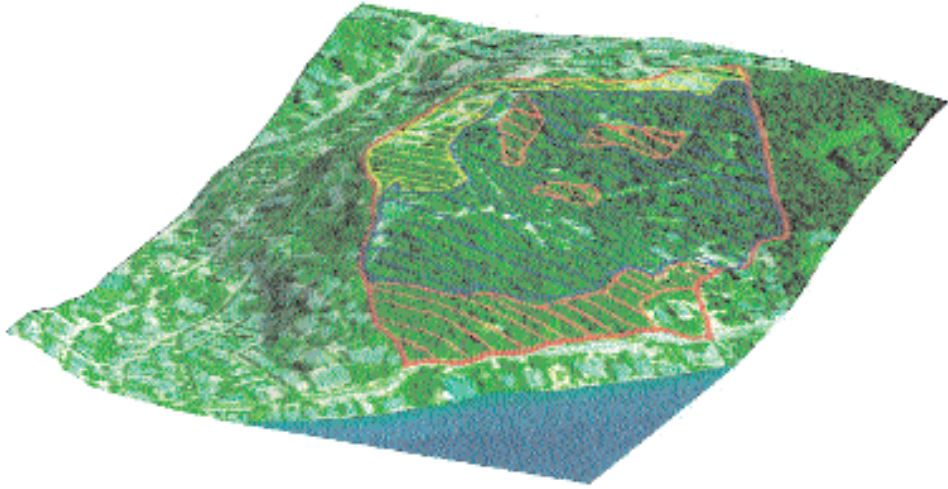
Plan ünitesinin sadece belirli alanlarda öne çıkan fonksiyonlar belirlenmiştir. Konumsal fonksiyon haritalarının düzenlenmesinde iç ayırım düzeni haritaları kullanılmıştır. Fonksiyon haritaları düzenlenirken önce her bir fonksiyon diğerlerinden bağımsız olarak düşünülme suretiyle plan ünitesi içinde ilgili fonksiyonun öne çıktığı alan-

lar harita üzerinde işaretlenmiştir. Daha sonra tüm fonksiyon haritaları çakıştırılmak suretiyle de nihai harita elde edilmiştir (ASAN et A. 1996).

Konumsal fonksiyonların nasıl belirlendiği ve bu amaçla hangi parametrelerden yararlandığı aşağıda kesimlerde açıklanmıştır.

2.4.1- Toprak Koruma ve Erozyon Kontrolü Fonksiyonu:

Halen yoğun bitki örtüsü ile kaplı oldukları için, koru alanlarında yoğun toprak taşınması ile karşılaşılmamaktadır. Örneğin arazi eğiminin yer yer çok dik olduğu Harrem korusunda dahi şiddetli erozyon delili sayılan oyuntu ve birikintilere rastlanmamıştır. Ancak, gerek yüksek arazi eğimi ve gerekse toprağın kumlu ve kaba tekstürlü yapısı, bitki örtüsünün gevşetilmesi veya tahribi halinde önemli toprak kayıplarının olacağını göstermektedir. Bu nedenle, koru alanlarında toprak koruma ve erozyon kontrolü fonksiyonu öne çıkan alanların belirlenmesinde görünen fiili erozyon değil, gizli risk taşıyan alanların ayrılmasına çalışılmıştır.

Şekil 2: Eğim grupları (sarı: <30, mavi: >31 ve <60, kırmızı: >61 ve daha fazla)

Plan ünitesinde arazi eğiminin % 30'u geçtiği alanlar erozyon ve toprak koruma fonksiyonunun ağır bastığı alanlar olarak ele alınmıştır. Bu amaçla plan ünitesinin Sayısal Arazi Modelleri üzerinde eğim grupları oluşturulmuştur.

Çizelge 2: Erozyon riskinin eğim grubuna göre değişimi

Eğim Grupları %	Risk Grubu	Açıklama
0,00-30,00	III	Hafif Erozyon
31,00-60,00	II	Orta Erozyon
61,00 ve daha fazla	I	Şiddetli Erozyon

I. gruba giren alanlar; erozyon duyarlılığının çok yüksek olduğu alanlardır. Bu gruba giren alanlarda taşınabilir toprak miktarı en çoktur.

II. Gruba giren alanlar; erozyon duyarlılığının orta şiddette olduğu alanlardır.

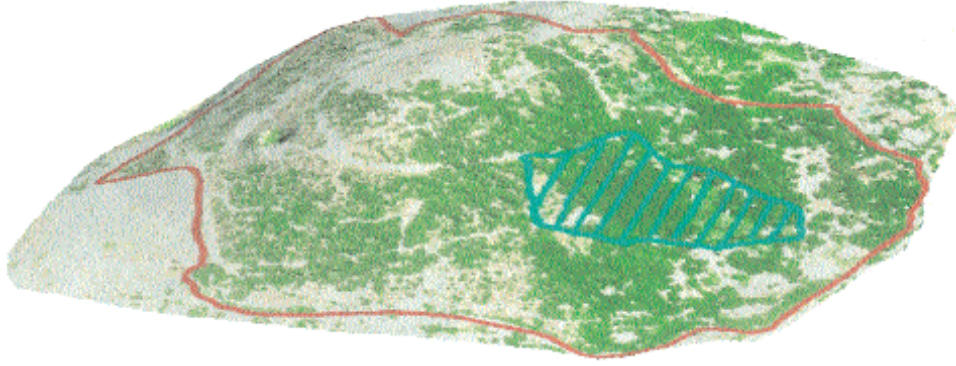
III. Grub alanlar; erozyon tehlikesinin hiç bulunmadığı alanlardır.

Üsküdar korularında toprak koruma fonksiyonu ağır basan (ana fonksiyon olan) alanlar başta Harem (Tamamı) olmak üzere, Küçük Çamlıca, ve Fethipaşa korularında mevcuttur.

2.4.2- Su Koruma ve Hidrolojik Fonksiyon

Plan ünitelerindeki havuz ve göletlerin yer aldığı küçük havzacıklar ile su kaynaklarının bulunduğu alanlar su koruma ve hidrolojik fonksiyona ayrılmıştır. Böyle alanlar topografik harita üzerine çakıştırılan bitkisel konum üzerinde mavi renk ile sınırlandırıldıktan sonra iç kısımları yine aynı renk ile taranmıştır. Bu tesislerin su ekonomilerini düzenleyen havzacıklar birer minyatür su havzası gibi düşünülmüştür.

Üsküdar korularında hidrolojik fonksiyon görece alanlar Küçük Çamlıca ve Fethipaşa korularında mevcuttur.

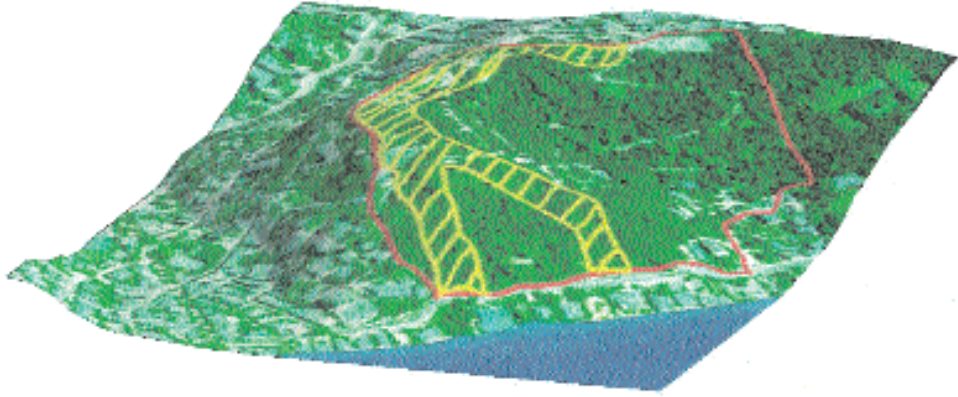
Şekil 3: Küçükçamlıca Korusunda Su Koruma Fonksiyonu Gören Alanlar

2.4.3- Estetik Fonksiyon Gören Alanların Belirlenmesi

Üsküdar Korularında estetik fonksiyon görece alanlar üç kategoride ele alınmıştır.

2.4.3.1- Silüet Etkisine Sahip Alanların Belirlenmesi

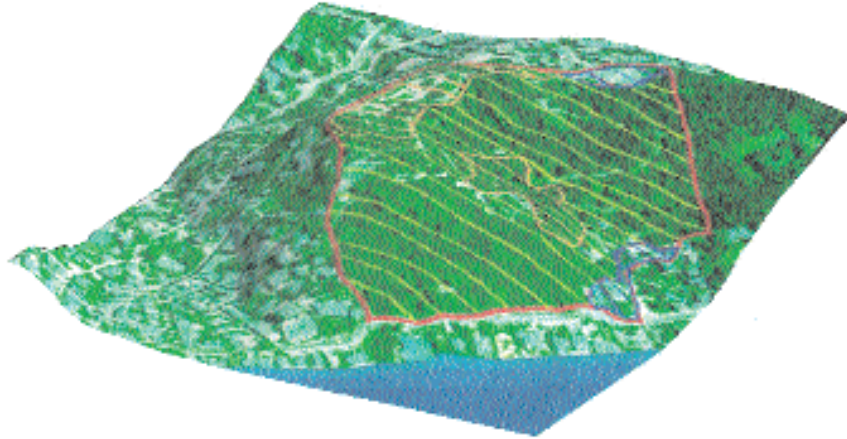
Her bir koruda silüet etkisine sahip alanların belirlenmesi için, üzerine konumsal bitki haritası giydirilmiş 3 boyutlu sayısal arazi modelinden yararlanılmıştır. Giydirilmiş arazi modeline bilgisayar ortamında İstanbul Boğazını ve ana karayollarının değişik noktalarından farklı açılarla bakarak, korulardaki hangi tepe ve sırtların silüet etkisi bıraktığı belirlenmiştir. Daha sonra bu tepe ve sırtlarda 30 m. genişliğinde bir şerit esas alınarak bu şerit üzerinde hangi ağaç ve ağaççık topluluklarının bulunduğu ve bu topluluklardaki çap ve boy dağılımlarının hangi aralıkta değiştiği belirlenmiştir. Şeritler üzerinde halen kalın çaplı (30 cm ve daha kalın) ve uzun boylu (12 m ve daha yukarı) ağaç bulunan bölümler 1. derece silüet etkisine sahip alanlar, üzerinde genç ağaçlar ya da ağaççık türleri bulunan bölümler ise 2. derece silüet etkisine sahip alanlar olarak ayrılmıştır. Birinci derece silüet etkisine sahip alanlar sarı, İkinci derece silüet etkisine sahip alanlar ise yeşil renkle taranmıştır (**Şekil 4**).

Şekil 4: Fethipaşa Korusunda Siluet Etkisine Sahip Alanların Belirlenmesi

2.4.3.2- Mozaik Etkiye Sahip Alanların Belirlenmesi

Üzerine topografik harita giydirilmiş sayısal arazi modeli bilgisayar ortamında incelenerek, önce her bir korunun İstanbul Boğazından ve ana arterlerden bakıldığında görüş alanı içinde kalan ön görünümdeki sırt ve yamaçları belirlenmiştir. Daha sonra sayısal arazi modeline bu defa bitkisel konum haritası transfer edilerek, bir önceki aşamaya göre öngörünüm alanı içinde kalan alanlar üzerindeki ağaç ve ağaççık topluluklarının türü ve karışım oranları belirlenmiştir. Öngörünüm alanlarında hem ağaç türü (yapraklı/ibrelili), hem karışım biçimi (tek ağaç, küme, grup) ve hem de renk tonları itibariyle bitki topluluklarının karışık olarak bulunduğu alanlar 1. derece mozaik etkiye sahip alanlar; tamamı yapraklı veya ibrelili bitki topluluklarından oluşan alanlar ise 2. derecede mozaik etkiye sahip alanlar biçiminde sınıflandırılmıştır. Birinci derece mozaik etkiye sahip alanlar kahverengi, ikinci derece mozaik etkiye sahip alanlar ise bordo renk ile taranmıştır (Şekil 5).

Şekil 5: Fethipaşa Korusunda Mozaik Etki Sınıfları

2.4.3.3- Panoramik (Manzara Seyir) Noktalarının Belirlenmesi

Bulunduğu konumda geniş bir panoramaya sahip olan ve yol ve patika ile hemen ulaşılabilecek durumda bulunan noktalar dinlenme ve manzara seyretme amacıyla ba-

kacak noktaları olarak belirlenmiştir. Bu noktaların seçiminde de yukarıda açıklanan prosedür izlenmiştir. Plan ünitelerinde İstanbul Boğazı'na, Marmara Denizi'ne ve kent panoramasına hakim konumda olan noktalar seçilerek, bu noktaların hakim oldukları peyzaj hem bilgisayar ortamında ve hem de arazideki gerçek yerinde belirlenmiştir. Yapılan inceleme ve değerlendirmede uygun bulunan yerlerin arazideki konumu fonksiyon haritasına işaretlenmiştir (**Şekil 6**).

Şekil 6: Küçük Çamlıca Korusunda Panoramik Noktalar ve Toplum Sağlığı İçin Yürüyüş Yolları

2.4.4- Sportif Etkinlikler ve Rekreatif Kullanım

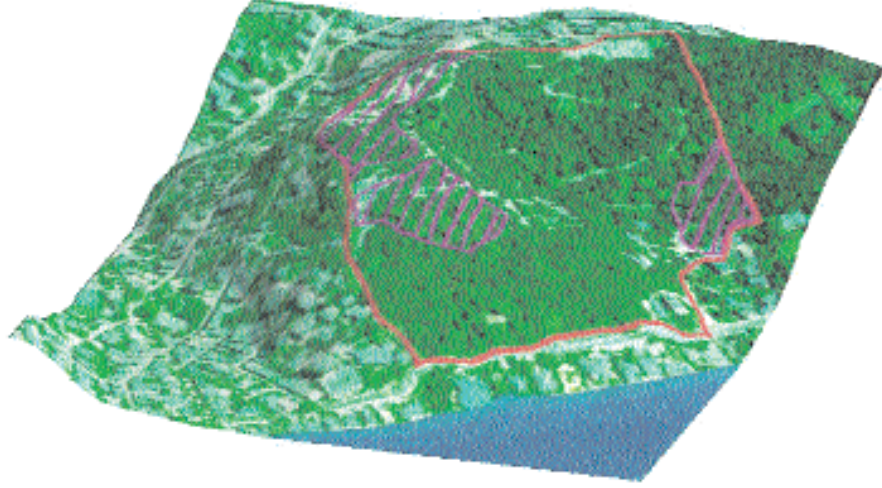
Plan ünitelerinde rekreatif kullanımlar, her plan ünitesinin değişik kesimlerine yapılan ziyaretçi yoğunluğunu bitkisel tahribat ve toprak sıkışması göstergelerine göre belirlemek ve bu göstergeler yardımıyla yapılan zorlamalara dayanılmak suretiyle ortaya konmuştur. Ayrıca hem ziyaretçiler arasında yapılan anketler ve hem de koru yöneticileri ile yapılan görüşmeler ile de, rekreatif kullanımların biçimi saptanmıştır (UZUN-YEŞİL-ÖZSÜLE 2002).

Üsküdar korularında toplum sağlığına yönelik olarak yapılan sportif etkinliklerin başında doğa ve sağlık yürüyüşleri gelmektedir. Gerek yakın civardan ve gerekse İstanbul'un değişik semtlerinden gelen halk günün her saatinde, Harem dışındaki hemen her koruda bu amaçla yürüyüş yapmaktadır.

Sportif amaçlı yürüyüşlerin insan sağlığı üzerindeki olumlu katkısının daha iyi anlaşılması üzerine giderek yaygınlaşan bu spor türü, trafik stresi ve kirliliğinden uzak yaya yolları ve yürüyüş parkurlarından ötürü, kent korularına olan bu yöndeki talebi her geçen gün arttırmaktadır.

Yürüyüş amacıyla plan üniteleri içinde halen mevcut yol ve patikalardan yararlanılmaktadır (**Şekil 6**). Bu yol ve patikaların miktarı mevcut talebi fazlası ile karşıladığı için plan ünitelerinde bu amaca dönük ayrı bir düzenlemeye gerek duyulmamıştır.

Diğer taraftan; son yıllarda ünlü tatil yörelerine büyük gruplar halinde yapılan klasik turizm aktivitelerinin doğal ve kültürel kaynaklar üzerindeki olumsuz etkilerinin yıkıcı boyutlarını ulaşmasıyla, turizmcilerin alternatif aktivite arayışlarına yöneldiği bilinmektedir. Özellikle son yıllarda ortaya atılan sürdürülebilir kalkınma kavramının da etkisiyle turizm aktivitelerinde “koruyarak yararlanma” düşüncesinin giderek ağırlık kazanması eko-turizm ya da ekolojik turizm olarak tanımlanan yeni bir gezi ve eğlence anlayışını gündeme getirmiştir. Değişik kaynaklarda yeşil turizm, doğa turizmi, yayla ve dağ turizmi olarak da ifade edilen bu turizm biçimi, Uluslararası Doğa Koruma Birliği (IUCN) tarafından “Eğlenmeyi, doğayı ve kültürel kaynakları anlayarak korumayı destekleyen bilinçli kişi ve grupların bozulmamış doğal alanlara yaptığı geziler” biçiminde tanımlanmaktadır. Bu tanımın içeriğinden de anlaşılacağı üzere ekoturizm kavramı; klasik kitle turizminden farklı olarak, doğal çevre ve kültürün önemini kavrayıp onu korumayı ilke edinen az sayıdaki bilinçli kişilerden oluşan küçük grupların yasal güvence ile koruma altına alınan özgün ve bozulmamış doğal alanlara yaptığı ziyaretleri kapsamaktadır. Bu turizmi diğerlerinden ayıran en belirgin özellik, katılımcıların doğaya ve otantik kültüre saygılı olması ve gezi programlarının sadece korunan alanları kapsamasıdır. İşte İstanbul koruları sahip oldukları doğal ve kültürel değerlerden ötürü pek yakın gelecekte asıl bu tür gezi ve ziyaretler için ilgi odağı olmaya aday görünmektedir.

Şekil 7: Fethipaşa Korusunda Rekreasyon Alanları

Sonuç ve Öneriler

Bu çalışmada Üsküdar ilçesinde bulunan Fethipaşa, Harem, Büyük Çamlıca ve Küçük Çamlıca Korularının Üsküdar İlçesi ve tüm İstanbul halkı için ne anlama geldiği vurgulanarak bu koruların topluma sunduğu çeşitli hizmet ve fonksiyonlara dikkat çekilmiştir. Bu koruların İstanbul Bığazı sırtlarında ve yamaçlarında oluşturduğu ilginç silüetler ve mozaiklerden kaynaklanan ve sürekli değişim halinde bulunan güzellikleri ile kent peyzajının görsel kalitesine; bu görkemli tabloların şair ve yazarların, ressam ve müzisyenlerin ruh dünyasında coşturduğu duygular ile edebiyat ve güzelsanatlara; havadaki karbondioksidi depolayarak çevre iklimine; oksijen üretmek ve çeşitli sportif aktivitelere ve rekreatif kullanımlara olanak vermek suretiyle İstanbul halkının ruh ve beden sağlığına yaptığı katkılar açıklanmıştır.

Üsküdar İlçesi sınırları içinde yer alan dört adet korunun toplam olarak yılda ne kadar toz tuttuğu, ne kadar oksijen üretilip karbondioksit tükettiği, halen ne kadar karbon depoladığı belirlenmiştir. Bu koruların görmüş olduğu fonksiyonlar ayrı ayrı belirlenmiş ve her koruda hangi fonksiyonun ne kadar alan kapladığı saptanmıştır (Çizelge 3).

Çizelge 3: Üsküdar Korularında Öne Çıkan Fonksiyonlar

İŞLETME SINIFININ ADI	KORU	
	ADI	ALANI (m ²)
Toprak Koruma	Fethipaşa	71611
	Küçük Çamlıca	60832
	Büyük Çamlıca	48198
	Harem	29660
	Toplam	210301
Su Koruma	Küçük Çamlıca	
	Toplam	
Doğal Silüetin Korunması	Fethipaşa	35660
	Küçük Çamlıca	45721
	Büyük Çamlıca	28642
	Toplam	110023
Mozaik Yapının Korunması	Fethipaşa	838
	Toplam	838
Doğal Anıtlar	Fethipaşa	795
	Küçük Çamlıca	3245
	Büyük Çamlıca	23
	Harem	78
	Toplam	4141
Rekreasyon ve Toplum Sağlığı	Küçük Çamlıca	100343
	Büyük Çamlıca	5596
	Toplam	105939
Doğal Peyzajın Korunması	Küçük Çamlıca	7528
	Toplam	7528
TOPLAM		457449

Tablonun incelenmesiyle Üsküdar Korularındaki en önemli fonksiyonun Toprak Koruma Fonksiyonu olduğu görülecektir. Daha sonra sırasıyla Doğal Silüetin Korunması ve Rekreasyon Fonksiyonunun yer aldığı çizelgedeki değerlerden anlaşılmaktadır.

İstanbul gibi nüfusu çok fazla olan bir şehirde toplumun rekreasyon ihtiyacını karşılamak üzere ayrılmış yeşil alanlarının sınırlı olması, İstanbul şehir korularına ve özellikle de ulaşım kolaylıkları nedeniyle Üsküdar sınırları içinde bulunan korulara yoğun talep oluşmasına neden olmaktadır. Bu durum kent dokusu içine gömülmüş olan korulara olumsuz etki yaparak onların sahip oldukları doğal yapı ve kuruluşlarının bozulması sonucunu doğurmaktadır. Hepimize düşen görev bize miras kalan bu korularını yapı, kuruluş ve özelliklerini koruyarak ve iyileştirerek bizden sonraki kuşaklara ulaştırmaktır.

Kaynaklar

- ASAN, Ü., *Global İklim Değişimi ve Türkiye Ormanlarında Karbon Birikimi*, İ.Ü. Orman Fakültesi Dergisi, Seri B, 1995.
- ASAN, Ü., *Climate Change, Carbon Sinks and The Forests of Turkey, Tropical Forests and Climate Change: Status, Issues and Challenges*. Proceedings of the International Conference, 1999.
- ASAN, Ü.; YEŞİL, A.; DESTAN, S., *A New Approach On The Rational Utilisation of the Forest Resources in Turkey. Second Balkan Scientific Conferences on Study, Conservation and Utilisation of Forest Resources*, Proceedings, pp. 1996.
- ASAN, Ü.; YEŞİL, A.; DESTAN, S., *Multi Benefical Forest Use And Functional Planning*, Bulgarian Forest Science, No 1/2 pp. 1998.
- ASAN, Ü., *Orman Amenajmanı-I (Temel Kavram ve Prensipler) Ders Notları*, 2002.
- ASAN, Ü.; ÖZDEMİR, İ., *İstanbul Korularında Konumsal Fonksiyonların Belirlenmesi ve Haritalanması*, Orman Amenajmanı'nda Kavramsal Açılımlar ve Yeni Hedefler Sempozyumu, İstanbul 2002.
- BROWN, S., *Forests and Climate Change; Roles of The Forest Lands as Carbon Sinks*. Proceedings of The XI World Forestry Congress, pp. 1977.
- GÜL, A.U., 1998: *Orman Amenajmanında İşlevsel Planlamanın Doğrusal Programlama İle Gerçekleştirilmesi*, Basılmamıştır, 1998.
- KAPUCU, F., *Orman Amenajmanı Ders Notları*, Basılmamıştır, 2003.
- MISIR, M., *Coğrafi Bilgi Sistemleri ve Amaç Programlama Yöntemiyle Çok Amaçlı Model Amenajman Planının Düzenlenmesi (Ormanüstü Planlama Birimi Örneği)*. KTÜ Fen Bilimleri Enstitüsünde yapılan Doktoru Dezi, Basılmamıştır, 2001.
- NEDYALKOV, S.T.; BEKYAROVA, J., *Rekreasyon Ekolojisi*, Varna Teknik Üniversitesi, Deniz Bilimleri ve Ekolojisi Fakültesi Yayınları, 2000.
- PUHALEV, G.A., *Yerleşim Merkezlerinde Yeşil Ekosistemlerin Oksijen Üretiminin Ekolojik Değerlendirmesi*, Sofya Ormancılık Teknik Üniversitesi Yayını, 1994.
- RAEV, I.; ASAN, Ü.; GROZEV, O., *Accumulation of CO₂ in The Above-ground Biomass of The Forests In Bulgaria And Turkey In The Recend Decades*. Proceedings of The XI World Forestry Congress, Vol. 1 pp. 1997.
- UZUN, A; YEŞİL, A; ÖZSÜLE, Z 2002: *The Planning of User Flows in Istanbul Groves for Sustainability in Natural Structure*, Conference on Monitoring and Management of Visitor flows in Recreational and Protected Areas, 30 Ocak-2 Şubat 2002 Viyana-Avusturya, 2002.

ÜSKÜDAR'IN CANLI KÜLTÜR MİRASI: ANIT AĞAÇLAR

Ünal Asan*

Giriş

Bugün tam bir step görünümünde olan İç Anadolu'nun yakın zamanlara kadar Bormanlarla kaplı olduğu yazılı belgelerle ve bilimsel araştırmalar ile sabittir. Örneğin, 1402 Yılı'ndaki Ankara Meydan Savaşında Timur'un fillerini ormanda sakladığı tarih kitaplarında yazılıdır. O zaman bir fil ordusunu saklayacak durumdaki ormanlardan bugün bize kalanlar ise, Beynam yakınlarındaki harap orman artıklarıdır (ASAN 1986). Keza, Konya - Süberde dolaylarında ve Ankara - Polatlı yakınındaki Gordion Kral Mezarında yapılan bilimsel ve arkeolojik araştırmalar, bu yörelerin de bir zamanlar orman denizi olduğunu göstermektedir (AYTUĞ 1970).

Onlarca uygarlığın beşiği kabul edilen Anadolu, bu uygarlıkları kurup geliştirenler tarafından sürekli sömürülmüştür. Yazılı tarihin bilindiği son 5000 yıldan bu yana. bütün şiddetiyle süren bu tahribat, yerleşim alanlarının uzağındaki ormanları da etkilemiştir. Ancak, sarp arazi koşulları nedeniyle kimi orman alanlarına ulaşamadığından buralardaki doğal yapı bu tahribattan nasibini almamıştır. Bugün dahi yanına güçlkle varılan üst orman zonlarındaki bu alanlarda biyolojik ömürlerinin üst sınırına yaklaşan bazı ağaçlar, yaş, çap ve boy itibarıyla olağanüstü boyutlara ulaşabilmiştir. Diğer taraftan, yerleşim alanları içinde veya hemen bitişiğinde de yine bazı ağaçlar ya kutsal ve mistik mekanlarda yer almalarından, ya önemli tarihsel olaylara tanıklık etmelerinden, ya da yöre folklor ve kültüründe özel yeri bulunmalarından ötürü günümüze kadar ulaşabile şansını elde edebilmiştir (ASAN 1987; 1992).

Bulduğumuz coğrafyayı vatan yapan, ortak geçmişimizdir kuşkusuz. Ortak geçmişin en özgün öğeleri ise, yüzlerce olaya tanıklık eden doğal ve kültürel anıtlarımızdır. Değişik toplumların birbirine olan üstünlükleri bu mirasın zenginliği ölçüsünde belirginleşir. Salt bu nedenledir ki, dünyanın hemen her yerinde bütün toplumlar sahip oldukları bu hazineyi tüm olanakları seferber ederek korur. Anıtsal niteliğe sahip tek ağaç ve orman parçaları bu anlamda korunacak doğal mirasın en gizide öğeleridir. Çünkü, bir taraftan yeşil kent dokusunu bütünleyerek doğal peyzajının göz alıcı silüetlerini oluştururken, bir taraftan da geçmişten günümüze taşıdığı toplumsal anılar ile bulunduğu yöreye öz kimlik ve ayrıcalık kazandırır.

* Prof.Dr., I.Ü.Orman Fakültesi, Öğretim Görevlisi.

Bu bildirinin amacı, bir ağacı anıt yapan özelliklere somut örnekleriyle açıklık getirmektir. Anıt ağaç kavramının bilimsel ve teknik tanımını yaparak, gerçek anlamdaki anıt ağaçlar ile, bilimsel açıdan taşıdığı önemden, ya da doğal peyzajın yeşil dokusu içindeki özel konumundan ötürü korunması gerekli görülen diğer tek ağaç ve ağaç grupları arasındaki farklılıklara işaret etmektir. Anıt ağaç tespiti ve tescili konusunda bazı genel bilgiler verdikten sonra, bu ağaçların korunması ve gelecek kuşaklara devredilebilmesi için gerekli yasal ve teknik önlemleri açıklamak ve koruma adına yapılan kimi yanlış uygulamalara dikkat çekmektir.

1- Anıtsal Ağaçların Bilimsel Tanımı ve Ayırıcı Özellikleri

Yurdumuzda ve dünyanın değişik ülkelerinde anıtsal niteliği ile ünlenmiş ağaçların kendilerini anıt yapan özellikleri irdelendiğinde “Anıt Ağaç” tanımının şöyle olması gerekmektedir: *Yaş, çap ve boy itibarıyla kendi türünün alışımlı ölçüleri üzerinde boyutlara sahip olan; ilginç kök, gövde ve dal formu nedeniyle izleyenlerin belleğinde kimi simgeler çağrıştıran; yöre folkloründe, kültür ve tarihinde özel yeri bulunan, geçmiş ile günümüz, günümüz ile gelecek arasında iletişim sağlayabilecek uzunlukta doğal ömre sahip olan ağaçlar anıt ağaçlardır* (ASAN 1992).

Bu tanımdan da anlaşılacağı üzere, bir ağacı anıt yapan özelliklerin üç grupta ele alınması gerekmektedir ki bunlar:

- Fiziksel boyutlar
- Görsel ayrıcalıklar
- Moral ve kültürel değerler

dir. Birinci grup içinde çap ve boy gibi doğrudan göze hitap eden fiziksel özellikler bu konuda en etkin belirleyicidir. Ancak, izleyenlerde takdir ve hayranlık duygusu uyandırmak suretiyle birey ve toplum psikolojisini etkilese de, bu iki ölçüt, yani çap ve boy, bir ağacı anıtlı yapmak için yeterli değildir. Çünkü anıt ağaçların kuşaklar arasında bağ kurabilecek uzunlukta doğal ömre sahip olması da zorunludur. Salt bu zorunluluk nedeniyle ki, Kavak, Söğüt, Kızılağaç, gibi ağaçlar ne denli hacimli ve görkemli olursa olsunlar anıt sayılmamaktadır. Diğer taraftan, çalı ve bodur ağaç formunda olan -Örneğin Kermes Meşesi ya da Şimşir gibi - ve ne kadar yaşarsa yaşasın, çap ve boy gibi görsel ölçütler yönünden doyurucu olmayan, yöre kültürü ve tarihi açısından herhangi bir anlam taşımayan yaşlı ağaçlar da, bilimsel açıdan ne denli önemli olursa olsun anıt ağaç sayılmazlar. Çünkü, eğer albenisini arttıran renkli çiçekleri veya ilginç bir yaprak oluşumuna sahip değilse, kendisini izleyen sıradan insanlar için betonlaşan çevrede yeşili ve doğayı anımsatan canlı bir varlık olma dışında hiçbir anlam ifade etmezler.

Ağaçlara anıtsal nitelik kazandıran ikinci grup özellikler ise; genetik bozukluklardan veya kök, gövde ve dallarında böcek, mantar, hayvan ve insan zararları ile oluşan ve zaman içinde ortaya çıkan ilginç görünümünden ötürü, ağaçların her insanın belleğinde ilk bakışta aynı simgeleri çağrıştıran patolojik veya genetik farklılıklarıdır. Örneğin, genetik farklılıktan ötürü Bolu-Güvemköy'deki Uşaklı Çam ın ilginç dal oluşumu ve İngiltere'deki bir Meşede insan ve hayvan zararları sonucu oluşan yara dokularının zaman içinde öküz başına benzer bir görüntüyü ortaya koyması gibi.

Ağaçları anıt yapan üçüncü grup özellikler ilgili ağaçlara atfolunan moral ve kültürel ayrıcalıklardır. Fiziksel boyutlar yönünden olağanüstü sayılmasa da, yöre kültü-

ründe olumlu veya olumsuz, gerçek veya hayal ürünü, mistik veya folklorik bir öyküye sahip olmak, ya da yöresel veya ulusal tarihte kimi olaylar ile özdeş hale gelmek ve onlara tanıklık etmek de ağaçlara anıtsal nitelik kazandırmaktadır. Bugün cami, mescit ve türbe avlularında karşılaşılan devasa Çınarlar, Serviler ve ıhlamlar, hep bu mistik kültürün bizlere armağan ettiği birer doğal mirastır.

Anıtsal nitelik taşınmalar da, yerleşim alanlarının içinde ve hemen bitişiğindeki yeşil doku üzerinde bulunan, doğal peyzajı bütünleyerek estetik etkisini yükselten, tek veya sıra ve guruplar halindeki ağaçların özellikle büyük şehirler ve metropoller için hayati önem taşıdığı kuşkusuzdur. Toplum sağlığı ve çevre etiği yönünden, bu ağaçların da koruma altına alınmasının gereği tartışmasızdır. Ancak, salt korunmalarını garanti altına alabilmek amacıyla, böyle ağaçları anıt ağaç statüsü içine sokmanın teknik ve bilimsel açıdan yanlış olacağı da ortadadır. Bu bağlamda, anıt ağaç ile korunması gereken ağaç kavramlarını birbirine karıştırmamak gerekmektedir.

2- Anıtsal Ağaçların Değişik Açılardan İrdelenmesi

Anıtsal nitelikli ağaçları korunmaya değer ağaçlardan ayırabilmek için, ağaçlara anıtsal nitelik kazandıran yönlerin iyi anlaşılması gerekir. Bu bağlamdaki açıklamalar aşağıda yapılmıştır.

2.1-Fiziksel Boyutlar İtibariyle Anıt Ağaçlar

Anıt ağaç ve orman parçalarının birey ve toplum psikolojisi üzerindeki etkileri, genelde bunların hem cinslerine oranla daha ekstrem boyutlu ve uzun ömürlü olmalarından kaynaklanmaktadır. Gerçekten de boyutları ve insan ömrüne oranla 15-20 kata ulaşan yaşları ile bu ağaçlar insan ruhu ve bilincinde önce merak ve hayranlık, sonra da takdir ve saygınlık duygusu uyandırmaktadır. Nitekim, bugün dünyaca ünlü Sekoyaların fiziksel ölçütler dışında hiçbir özelliği bulunmamaktadır. Yurdumuz ormanlarının yüksek dağlık kesimlerinde insan etkisinden uzak kaldığı için günümüze gelebilmiş tüm anıtsal ağaçlar bu gruba girmektedir.

Bu ağaçların zaman içinde boyutları değişip görkemleri arttıkça, birey ve toplum psikolojisi üzerinde bıraktığı etki de yükselmektedir. Yükselen bu etki ağacı daha da anıtlılaşmakta, anıtlaşan ağaç toplumu daha çok etkilenmektedir. Böylece; toplum ve anıt ağacı arasında, zaman içinde karşılıklı bir etkileşim süreci oluşmaktadır. Ağacın doğal ömrüne koşut bu etki daha da evrenselleşmekte ve dil, din, ırk ve zaman gözetmeksizin ilk insandan çağdaş topluma herkesi etkilemektedir. Bu duygular genç dimağlarda bir taraftan, soya bağlılık, yurt ve ulus sevgisi kavramlarının doğup gelişmesine yardımcı olurken, diğer taraftan tüm toplumda doğa sevgisi ve çevre bilincinin oluşum sürecini hızlandırmaktadır.

2.2-Tarihsel Yönü İle Anıt Ağaçlar

Normal insan ömrünün 15-20 katı uzunluğunda yaşam sürecine sahip olan anıt ağaçlar, artık unutulmuş zamanların karanlık tüneli içinden süzülüp gelen 900-1000 yıllık hayatları boyunca nice tarihsel olaylara tanık olur. Tarihsel süreç içinde çeşitli olayların anısına dikilen bazı ağaçlar hayatiyetini bugün de sürdürerek, o günlerin coşku ve heyecanını günümüze taşımaktadır. Tarih ve kültür mirasımızın en kıymetli varlıkları olan bu ağaçların bir bölümü bulunduğu yere doğal olarak kendiliğinden gelmiştir. Ancak, tanık oldukları tarihsel olaylarla bütünleşerek toplum belleğinde öylesine

yer etmiştir ki, yöresel ve ulusal tarih içinde bazı toplumsal olaylar tarih sayfalarındaki yerini bu ağaçların adı ile alabilmiştir. Domaniç'deki Mızıkçam, Bursa'daki Alufeli Çınar, Hatay-Bedirge'deki Yavuz Selim Meşesi, Bugün artık yaşamayan İstanbul Sultanahmet'deki Şecer-i Vak vak Çınarı gibi, Osmanlı Tarihi böyle ağaçlara ilişkin çok sayıda örnek ile doludur

2.3-Folklorik Yönü İle Anıt Ağaçlar

Anıt ağaçların pek çoğu, yöresel folklor açısından da kimi özelliklere sahiptir. Kimi hüznü, kimi neşeli öykülere konu olan böyle ağaçların özgün örneklerini Anadolu'nun her yerinde görmek mümkündür. Antalya-Ibradı'nın Kestaneleri, İstanbul Gülhane'deki Taşlıçınar ve İzmir-Beyköy, Beydağ'daki Mengerli Çınarı gibi.

2.4-Mistik Yönü İle Anıt Ağaçlar

Çevremizdeki mistik ve kutsal mekanlarda, eski külliyelerde, köşk ve saray bahçelerinde sıkca karşılaştığımız yaşlı ağaçlar, devasa gövdelerinde zaman içinde ortaya çıkan ilginç patalojik oluşumlardan ötürü, birey ve toplum belleğinde kimi simgeleri çağrıştırır. Böylece, bazen umut olur insanlara, kendisinden mucizeler beklenir (Örneğin Bolu Güvemköydeki Uşaklı çam). Bazen de insan ruhunun derinliklerinde uyandırdığı mistik duygular ile uhreviyetin ve sükunun temsilcisi oluverir. (Kütahya Domaniç'deki Çoban Murat Çamı).

2.5-Mitolojik Yönü İle Anıt Ağaçlar

Bilindiği üzere, kültür mirasımızın bir başka ögesi de hayal ve gerçeğin birbirine karıştığı destanlardır. Tarihsel çağlar içinde geriye gittiğimizde, her büyük imparatorluğun kuruluş yıllarını anlatan bir destanı olduğunu görürüz. Örneğin, Roma İmparatorluğunu ele alırsak, temelinde ilk taş olarak Remus ve Romulus kardeşleri emziren bir dişi kurt buluruz. Aynı kurt, biraz değişik biçimde Göktürk İmparatorluğunun kuruluşunu anlatan Ergenekon Destanında da karşımıza çıkar. Ancak, bu ilk taş ve harç her zaman hayvan motifi olmaz elbette. Kimi zaman ulu ağaçlar da çıkar karşımıza bir milletin atası olarak. Nitekim; ünlü Türk Destanı Oğuzname'de bir çift ulu Kayının bütün Oğuz neslinin atası sayılacak kadar efsaneleştiği görülür. Aynı destanın bir başka yerinde ise, Oğuz Kağan'ın güzel eşini, göl ortasındaki dev bir ağacın kovuğunda bulduğundan söz edilir .

Tüm büyük imparatorluklarda olduğu gibi, Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluş Destanı'nda da dev bir ağaç simgesi ile karşılaşırız. 600 yıldan uzun yaşayan bu imparatorluğun ilk günlerini anlatan bu destanda belirtildiğine göre, genç cengaver Osman Bey, bir gün toprak komşularından Şeyh Edebalı'nın evine konuk olur. O gece gördüğü düşünde Şeyhin göğsünden doğarak yükselen bir ay, ışıklar saçarak Osman Bey'in göğsüne girer. Ay'ın girdiği yerde bir çınar ağacı yeşerir. Süratle büyür ve etrafına uzattığı dallar ile bir ulu ağaç olur. Dağlar, ovalar, dereler, akarsular bu ulu ağacın gölgesi altında kalır. Düşü yorumlayan Şeyh, Osman Bey'e dünyaya hükmeden bir devlet kuracağını müjdeler.

2.6-Genel Kültür ve Sanata Katkı Yönü İle Anıt Ağaçlar

Devasa boyutlu yaşlı ağaçlar insanlığın tüm tarihi boyunca toplumların dikkatini çekmiştir. İlkel klanlar, böyle ağaçları doğrudan totem kabul etmiştir. Böylece, kendi kabilelerinin ömrünün de o ağacın ömrü kadar uzun olacağına inanmıştır. Bu yaklaşım Lübnanlılarca da kabul görmüş ve kurulan ülke bayrağı yaşlı bir Sedir ağacı ile süslen-

miştir. Keza, uluslararası dostlukları ve uzun ömürlü bir dünya barışı arzusunu ifade için, 1945 Yılında San Fransisko’da yapılan Birleşmiş Milletler toplantısında üye ülkeler delegasyonuna Sekoya tohumları dağıtılması da aynı düşünce ürünüdür.

Ağaç tohum ve fidanlarının bu amaçla kullanımı neredeyse tüm uluslar arası toplantıların değişmez seramonisi haline gelmiştir. Nitekim, 1991 Yılında Fransa’da yapılan Dünya Ormancılık Kongresinde de anıtsal nitelikli Meşelerin bulunduğu Bellamy Ormanında tüm ülkeler ağaç dikmiştir. Son zamanlarda nikah törenlerinde davetlilere fidan verme davranışını da yine aynı düşüncenin daha küçük ve fakat çok yaygın bir başka yansıması biçiminde yorumlamak gerekir.

Kültür mirasımızın bu yaşayan temsilcilerinin bireysel duygulara tercüman olduğu da gözlenir zaman zaman. Şiirler yazılır, şarkılar bestelenir onlar için . Küçükçamlıca Tepesi’ndeki “Aşıklar Çınarı” örneğin. Gölgesinde elele ve dizdize saatlerce oturulurken kurulan hayalleri sonradan unutan vefasız sevgiliye, yüreklerden yükselen o coşku dolu anları yeniden anımsatmak için besteciye ilham kaynağı olmuştur. Bursa Orhan Camii avlusundaki “Eskicibaba Çınarı” ise; sıcak yaz günlerinin boğucu etkisini yaşlı Çınarları serin atmosferinde geçiştirirken, kutsal ve mistik mekanların insan ruhunun derinliklerinde kıpırdattığı mistisizmi Bursa’da Zaman adlı şiirinde anlatan Ahmet Hamdi Tanpınar’a ilham vermiştir.

2.7-Çevre Koruma ve Bilimsel Araştırmalara Katkı Yönü İle Anıt Ağaçlar

Anıt ağaç ve orman parçalarının insan üzerindeki etkisi sadece bu sosyo-kültürel yönlerle sınırlı değil kuşkusuz. Doğa ve doğal çevre ile ilgili fen bilimlerine ve çevre korumasına yaptığı katkılar da en az bunlar kadar önemlidir. Şöyle ki :

-Sarp arazilerde ve üst orman zonlarında bulunan anıt ormanlar buralarda toprak taşınmasını ve çığların oluşmasını önler ;

-Kar erimesini geciktirerek su ekonomisini düzenler;

-Özel koruma altına alındıkları için, yabanıl hayatın gelişip çeşitlenmesine yardımcı olur;

-Doğal ömürlülerinin üst sınırına gelmiş bireyleri ile, hem ilgili ağaç türleri için birer gen havuzu işlevi görür, hem de orman kaynaklarının planlanması sırasında gerekli olan fiziksel idare süreleri hakkında planlamacıya fikir verir ;

-Dendroklimatolojik araştırmalar için doğal materyal sağlayarak, geriye dönük iklim tahminlerine ışık tutar

-Görkemli ve uzun ömürlü bireylerinin insan psikolojisi üzerinde yaptığı mistik etki ile, hem genç dimağlarda vatan sevgisi ve soya bağlılık duygularının uyanıp gelişmesine, hem de doğaya saygı ve çevre konusunda bilinçlenmesine yardımcı olur.

2.8-Eko-Turizm Açısından Anıt Ağaçlar

Ünlü tatil yörelerine büyük gruplar halinde yapılan klasik turizm aktivitelerinin doğal ve kültürel kaynaklar üzerindeki olumsuz etkilerinin yıkıcı boyutlara ulaşması, turizmcileri alternatif aktivite arayışlarına zorlamıştır. Özellikle son yıllarda ortaya atılan sürdürülebilir kalkınma kavramının da etkisiyle turizm aktivitelerinde “koruyarak yararlanma” düşüncesinin giderek ağırlık kazanması ekoturizm ya da ekolojik turizm olarak tanımlanan yeni bir turizm anlayışını gündeme getirmiştir. Değişik kaynaklarda yeşil turizm, doğa turizmi, yayla ve dağ turizmi olarak da ifade edilen bu turizm biçimi,

Uluslararası Doğa Koruma Birliği (IUCN) tarafından “Eylenmeyi, doğayı ve kültürel kaynakları anlayarak korumayı destekleyen, düşük züyaratçı etkisi olan ve yerel halka sosyo-ekonomik yarar sağlayan, bozulmamış doğal alanlara yapılan çevresel açıdan sorumlu seyahat ve ziyaret” biçiminde tanımlanmaktadır.

Bu tanımın içeriğinden de anlaşılacağı üzere ekoturizm kavramı; klasik kitle turizminden farklı olarak, doğal çevre ve kültürün önemini kavrayıp onu korumayı ilke edinen az sayıdaki bilinçli kişilerin oluşturduğu küçük grupların yasal güvence ile koruma altına alınan özgün ve bozulmamış doğal alanlara yaptığı ziyaretleri kapsamaktadır. Bu turizmi diğerlerinden ayıran en belirgin özellik, katılımcıların doğaya ve otantik kültüre saygılı olması ve gezi programlarının sadece korunan alanları kapsamasıdır.

Anıtsal niteliğe sahip tek ağaç ve orman parçaları ulusal kültür, yöresel tarih ve folklorik açıdan büyük önem taşıdığı için, popüleritesi her geçen gün artmaktadır. Bulunduğu yere ayrıcalık katan bu canlı miras, yeşili koruma tutkusunun ibadet düzeyine ulaştığı ve çevre koruma etkinliklerinin ön plana çıktığı günümüzde, trendi belirgin bir biçimde yükselen “Eko-Turizm” olgusu için de önemli bir kaynak değerine sahiptir. Nitekim; Kaliforniya’daki Sekoyalar başta olmak üzere değişik ülkelerdeki ulusal parklarda bulunan anıtsal ağaçlar her yıl binlerce doğa-sever turistini gezi programlarının olmazsa olmaz ziyaret noktaları arasında yer almaktadır. 1989 yılında ABD de bu parkları ziyaret eden turist sayısının 170 milyon olduğu bildirilmektedir.

Alternatif turizm etkinliklerinden birisi de bilimsel turizmdir. Katılımcıları bilim adamı ve araştırmacılar olan bu turizm biçimi, eğitim-öğretim ve bilimsel araştırma amaçları ile yapılmaktadır.

Ağaçların yıllık büyümelerini gösteren yıllık halkalar adeta ait olduğu yılın iklim aynasıdır. Yağışların bol, sıcaklığın uygun olduğu yılların yıllık halkaları, kurak ve sıcak periyotlara oranla daha geniştir. Bir başka anlatımla, ağaçların geçmiş yıllara ait yıllık halkalarına bakarak o yılın hava hallerinin tahmini kolayca mümkündür. Dendroklimatoloji denilen bu bilim alanında mümkün olduğunca yaşlı ağaçlar kullanıldığı için, anıtsal ağaçlar başta bu bilim dalı olmak üzere pek çok doğal bilim için bilimsel turizme de konu olabilmektedir. Nitekim Akdeniz ve Karadeniz bölgelerinde bulunan pek çok anıt orman Avusturya başta olmak üzere Avrupa’daki pek çok üniversite için ilgi odağıdır.

3- İstanbul ve Civarındaki Anıtsal Ağaçların Tespitine Ait Çalışmalar

Anıtsal ağaçların tespit ve tesciline yönelik olarak yapılan sistemli çalışmalar son 15 yıl içinde 2863 sayılı “Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kanunu” ndan sonra başlamıştır. Önceleri, sadece meraklıların ilgi alanına giren ve varlıkları rastlantı sonucu ortaya çıkan tek ağaçların tanıtımıyla sınırlı olan bu çalışmalar, adı geçen yasanın yürürlüğe girmesinden sonra daha sistemli bir seyir izlemeye başlamıştır.

İstanbul’daki anıtsal ağaçların tespitine ilişkin ilk çalışmanın 1968 Yılında Gülersoy ve ekibi tarafından başlatıldığını görüyoruz. Sadece Avrupa Yakası’nda bulunan anıt ağaçların) tespiti ile sınırlı olan bu çalışma 1972 yılında yayınlanmıştır. Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma kanununun 1983 Yılı’nda yürürlüğe girmesinin ardından, bu amaçla yapılan çalışmaların daha geniş çaplı ve ayrıntılı tutulduğuna tanık oluyoruz. Bu anlamda ilk bilimsel çalışmalar, Türkiye’de Doğayı Koruma Vakfı’nın mali desteği ile Marmara Bölgesinin tümünü kapsayacak biçimde tarafımızdan yapılmıştır. Benzer nite-

likli iki çalışma ise, daha sonra Fatih ve Üsküdar belediyeleri tarafından gerçekleştirilmiştir. Her iki belediyenin sorumluluk alanı içinde bulunan anıt ağaçların güvenli bir envanteri yapılmak suretiyle, bu ağaçların tespitleri bitirilmiştir. Üsküdar'ın anıtsal ve korunmaya değer ağaçları Belediye çalışmalarından alınarak tablo halinde verilmiştir (Çizelge 1).

Çizelge 1: Üsküdar İlçesi'nin Bazı Anıtsal ve Korunmaya Değer Ağaçları (AKDURAN-AKARDAŞ-GÜRSOY,1996) 'a göre

Ağaç Türü	Çevre (m)	Çap (m)	Boy (m)	Yaş (yıl)	Mahalli Adı, Anıtsal Özelliği ve Bulunduğu Yer
Doğu Çınarı Platanus orient.	6,06	1,92	-	200+	(Katilçınar) Folklorik ve Mistik Çengelköy Meydanı
Doğu Çınarı Platanus orient.	5,84	1,85	-	200	(Havuzbaşı) Tarihi ve Estetik Beylerbeyi Havuzbaşı Parkı
Doğu Çınarı Platanus orient.	6,00	1,91	-	200+	Tarihsel ve Kültürel Bulgurlu-Üçpınarlar
Doğu Çınarı Platanus orient.	7,43	2,36	-	250	Mistik ve Tarihsel Valide Atik camii
Doğu Çınarı Platanus orient.	5,98	1,90	-	200	Tarihsel ve Mistik Ayazma İmrahor Camii
Doğu Çınarı Platanus orient.	5,98	1,90	-	200	Tarihsel ve Mistik Ayazma İmrahor Camii
Fıstık Çamı Pinus pinea	4,40	1,40	-	200	(Yiğitçam), Fiziksel Boyut ve Tarihsel Küçük Çamlıca Korusu
Fıstık Çamı Pinus pinea	3,98	1,26	-	-	Tarihsel ve Estetik, Fethipaşa Korusu
Fıstık Çamı Pinus pinea	3,91	1,21	-	-	(Anıtçam) Tarihsel Kuruçeşme Anıtpark
Fıstık Çamı Pinus pinea	4,86	1,39	25,0	350	(Kocaçam) Fiziksel Boyut Beylerbeyi, Koruluk Sokak
Fıstık Çamı Pinus pinea	3,54	1,12	-	200	(Çifteyaren), Fiziksel Boyut Beylerbeyi, Koruluk Sokak
Mavi Sedir Cedrus atlantica	3,57	1,13	-	150	Estetik Ferah, Şahıs bahçesi
Mavi Sedir Cedrus atlantica	3,81	1,21	-	200	Küplüce Sediri Küplüce
Kızılçam Pinus brutia	4,72	1,50	-	150	(Saklıçam) Fiziksel Boyut Natoyolu
Atlas Sakızı Pistacia atlantica	3,90	1,24	-	-	Tarihsel ve Estetik Validebağ Korusu
Atlas Sakızı Pistacia atlantica	3,93	1,25	-	-	Tarihsel ve Mistik Küplüce Mezarlığı
Saplı Meşe Quercus robur	5,10	1,62	-	500	Fiziksel Boyut,Bilfen Lisesi Bahçesi Bulgurlu

Ağaç Türü	Çevre (m)	Çap (m)	Boy (m)	Yaş (yıl)	Mahalli Adı, Anıtsal Özelliği ve Bulunduğu Yer
Saplı Meşe Quercus robur	4,50	1,43	-	-	Fiziksel Boyut, Büyük Çamlıca Caddesi
Macar Meşesi Quercus freinet.	3,65	1,13	24,0	-	Estetik ve Tarihsel Küçük Çamlıca Korusu
Saplı Meşe Quercus robur	4,40	1,40	-	-	Estetik ve tarihsel Küçük Çamlıca Korusu

Kaynak: Üsküdar Belediyesi, Park-Bahçeler Müdürlüğü Çalışmaları

Belediye sınırları içindeki anıt ağaçların tespit ve tescil çalışmalarına Beykoz Belediyesi'nce de başlanmış ve tarihi Beykoz Çayırı'nda bulunan toplam 15 adet Çınar, adı geçen belediyenin talebi üzerine III Numaralı Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu tarafından koruma altına alınmıştır. Beykoz İlçesi dahilindeki anıt ağaçların tespitiyle ilgili olarak ELEKTROKENT sponsorluğunda başlatılan daha geniş kapsamlı bir çalışma ise halen devam etmektedir.

Çizelge 2: Elektrokent Projesi İle Saptanan Anıtsal ve Korunmaya değer Ağaçlar (Anadolu Yakası)

Ağaç Türü	Çevre (m)	Çap (m)	Boy (m)	Yaş (yıl)	Anıtsal Niteliği Bulunduğu Yer
Anıt Ağaçlar					
Platanus acerifolia Londra Çınarı	6,35	2,02	13,0	200	Fiziksel Boyutlar ve Estetik Başbüyük Meydanı
Platanus acerifolia Londra Çınarı	6,50	2,07	13,5	235	Mistik ve Estetik Başbüyük Meydanı
Platanus acerifolia Londra Çınarı	6,45	2,06	8,20	225	Tarihsel ve Estetik Beykoz, Adliye Parkı
Platanus acerifolia Londra Çınarı	6,70	2,13	33,5	235	Tarihsel ve Fiziksel Boyutlar Beykoz, Çocuk Hastanesi
Quercus robur Meşe	6,29	200	26,0	550	Fiziksel Boyutlar ve Estetik Çubuklu-Hıdiv Korusu
Quercus robur Meşe	4,40	140	28,0	360	Fiziksel Boyutlar ve Estetik Çubuklu-Hıdiv Korusu
Quercus robur Meşe	4,21	1,35	32,0	290	Fiziksel Boyutlar ve Estetik Beykoz, Abrahampaşa Korusu
Quercus robur Meşe	4,18	1,33	32,4	290	Fiziksel Boyutlar ve Estetik Beykoz, Abrahampaşa Korusu
Pistacia atlantica Sakız	4,75	1,51	17,0	185	Estetik ve Fiziksel boyutlar Kadıköy, Fenerbahçe Parkı
Ulmus minör Ova Karaağacı	4,75	1,51	23,0	225	Mistik ve Fiziksel Boyutlar Şile, sofular Köyü Camii

Ağaç Türü	Çevre (m)	Çap (m)	Boy (m)	Yaş (yıl)	Anıtsal Niteliği Bulunduğu Yer
Korunmaya Değer Ağaçlar					
Platanus acerifolia Londra Çınarı	4,95	1,57	30,0	150	Tarihsel ve Estetik Beylerbeyi Sabancı Olgunlaşma Enstitüsü
Platanus acerifolia Londra Çınarı	5,76	1,84	15,0	200	Tarihsel ve Estetik Beylerbeyi –Çamlıca Caddesi
Platanus acerifolia Londra Çınarı	4,44	1,41	27,0	160	Tarihsel ve Estetik Beylerbeyi – Havuzbaşı Parkı
Platanus acerifolia Londra Çınarı	4,16	1,32	27,0	160	Tarihsel ve Estetik Beylerbeyi – Havuzbaşı Parkı
Platanus acerifolia Londra Çınarı	5,26	1,69	19,5	190	Tarihsel ve Estetik Beykoz Küçüksu Özel Fidanlık
Platanus acerifolia Londra Çınarı	4,90	1,56	30,0	160	Tarihsel ve Estetik Çubuklu-Hıdiv Korusu
Platanus acerifolia Londra Çınarı	5,35	1,70	28,5	200	Tarihsel ve Estetik Çengelköy İlköğretim Okulu Bahçesi
Cupressus sempervirens Ehrami Servi	3,16	1,01	27,0	350	Tarihsel ve Fiziksel Boyut Beylerbeyi – Havuzbaşı Parkı
Quercus robur Meşe	4,08	1,30	24,0	550	Fiziksel Boyutlar ve Estetik Çubuklu-Hıdiv Korusu
Quercus robur Meşe	4,05	1,29	32,0	290	Fiziksel Boyutlar ve Estetik Beykoz,Abrahampaşa Korusu
Sequoia sempervirens Sahil Sekoyası	3,16	1,01	31,0	200	Estetik, Tarihsel ve Bilimsel Beykoz, Abrahampaşa Korusu
Sequoia sempervirens Sahil Sekoyası	2,90	0,92	31,0	200	Estetik, Tarihsel ve Bilimsel Beykoz, Abrahampaşa Korusu
Pinus pinea Fıstıkçamı	3,60	1,15	20,0	175	Estetik Beykoz, Paşabakçe
Pinus pinea Fıstıkçamı	3,40	1,08	19,5	175	Estetik Beykoz, Paşabakçe
Pisracia atlantica Sakız	4,00	1,27	17,0	180	Estetik ve fiziksel boyutlar Kadıköy, Fenerbahçe Yarımadası
Ulmus minör Ova Karaağacı	4,35	1,39	21,0	175	Mistik ve Fiziksel Boyutlar Şile, sofular Köyü Camii

Düzenlenen bu sempozyumun ana amacı, Üsküdar İlçesi'nin sahip olduğu tarihsel, kültürel ve moral değerleri ortaya çıkarmaktır. Bu nedenle burada sadece Üsküdar'ın anıtsal ve korunmaya değer ağaçları verilmiştir. Ancak, konunun popüleritesi de dikkate alınarak ELEKTROKENT sponsorluğunda yapılan çalışma sonuçları da ikinci bir tabloda Anıtsal ve korunmaya değer ağaçlar için ayrı ayrı sunulmuştur (Çizelge 2). Proje çerçevesinde Avrupa Yakası'nda da çok sayıda anıt ve korunmaya değer ağaç tespit edilmesine karşın Çizelge 2 de sadece Anadolu Yakasında saptananlara yer verilmiştir.

4- Anıtsal Ağaçların Yasalar İçindeki Yeri

4.1- 2863 sayılı Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kanununun 6. Maddesinde İfade Edilen Biçimi ile Anıt Ağaçlar

23.7.1982 tarihinde yürürlüğe giren 2863 sayılı Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kanununun korunması gerekli taşınmaz kültür varlıklarını açıklayan 6 / d maddesinin son paragrafında anıtsal nitelikli ağaçlar, “...Tarihi mağaralar, kaya sığınaklar, özellik gösteren ağaç ve ağaç toplulukları ile benzerleri, taşınmaz tabiat varlığı örnekleri...” arasında sayılmaktadır. Aynı kanunun 7. maddesi bu varlıkların tespit ve tescilinin temelde doğrudan Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından yapılmasını amir ise de, bu amaçla diğer kurum ve kuruluşların uzmanlarının yardımlarından faydalanılmasını da öngörmektedir. Aynı maddenin üçüncü paragrafında ise, tespiti kim yaparsa yapsın, tescilin koruma kurullarının kararı ile yapılmasını amir bulunmaktadır.

Adı geçen kanunun yayın tarihinde anıt ağaçların teknik ve bilimsel tanımları belirgin olmadığı için bu ağaçların belirlenmesi amacıyla Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu tarafından 28.6.1988 tarihinde özel bir toplantı düzenlenmiştir. Bu tarihte alınan 10 Nolu Kurul Kararına göre anıt ağaçların tanımı aşağıdaki biçimde yapılmıştır (YALTIRIK, 1994, s.15):

“Doğal yapısı, ölçüleri ve diğer özellikleri bakımından anıtsal nitelik kazanmış bulunan ağaçlara *Anıt Ağaç* denilmesine,

Buna göre :

a-Tarihi olaylarla bağlantısı bulunan yerli ve yabancı ağaç türlerinden her hangi birinin,

b-Güzellik açısından plastik değerinde bir görünüme sahip olan veya doğal görünümünden esaslı şekilde sapma göstererek dikkat çekici biçimler (çatal, şamdan, kıvrık, yatay vb.) kazanmış ağaçların,

c-Doğal yaşam tarzı bakımından benzerlerinden farklı gelişme nitelikleri gösteren ağaçların (aynı gövde ve kök üzerinde iki veya daha fazla türün bir arada yaşaması, garip kaynaşma ve birlikte yaşama örnekleri gibi),

d-Endemik ve nesli tükenmeye yüz tutmuş yerli ağaç türlerinden Porsuk (*Taxus baccata*), Karaçamın endemik varyeteleri, Andız (*Archethos drupacea*), Finike Ardıcı (*Juniperus phonicea*), Kasnak Meşesi (*Quercus vulcanica*), Şimşir (*Buxus sempervirens*), Huş (*Betula alba*, *Betula medvediewii*), Kazdağı Göknaarı (*Abies equi-trojani*), Sığla (*Liquidambar orientalis*), Toros Göknaarı alt türü (*Abies cilicica subsp. Isaurica*), bazı Akçağaç alt türleri ve benzeri ağaçların,

e-Kent dokusunu tamamlayan, kant imajına etkisi olan gurup, dizi veya tek ağaçların 2863 sayılı Kültür ve Tabiat varlıklarını Koruma Kanununun 6. Maddesi uyarınca korunması gerekli anıt ağaç olarak tescil edilmelerine, bu ağaçlar ve koruma alanlarında yapılacak uygulamalar için ilgili koruma kurullarının karar alması gerektiğine,

f-Nesli tükenmekte olan Sığla ağaçlarının doğal alanlarının tespit edilerek, bu alanlara yeni Sığla ağaçları dikmek suretiyle bu sahaların yeniden kazanılmasının Orman Genel Müdürlüğü'ne tavsiyesine,

g-Ulaşım yolları ile meskün yerler ve yakınlarındaki anıt ağaçların ilgili belediye-ler ve Mahalli Orman Teşkilatı tarafından korunmasına özen gösterilmesine, yaşlanmış

veya hastalanmış ağaçların hazırlanacak teknik raporlar doğrultusunda kesilerek yerine yenisinin dikilebileceğine

Karar verilmiştir.

Ayrıntılı olarak açıklanan bu kararın e ve f maddelerinde sözü edilen ağaçların ül-kemizin flora zenginliği yönünden önemli olduğu yadsınamaz bir gerçektir. Ancak, bi-limsel bakımdan son derece önem taşıyan bu hususun sıradan izleyici gözünde anıt ağaçların gerçek etkisine sahip olmadığı da bir başka olgudur. Bu nedenle, gerek kent dokusunun doğal silüeti, gerekse bilimsel bakımdan mutlaka ciddi biçimde korunma-ları gereken bu ağaçların, anıt ağaç statüsü dışında ele alınması gerekmektedir.

4.2- Anıt Ağaçların Ormancılık Mevzuatındaki Yeri

Orman ve ormancılık ile ilgili yasalarımızda anıtsal ağaçların tanım ve korunma-ları ile ilgili doğrudan hiç bir hüküm bulunmamaktadır. 6831 sayılı Orman Kanununun 2896 sayılı kanunla değişik 25. maddesinde...”Orman Genel Müdürlüğü; mevki ve özelli-ği dolayısıyla lüzum göreceği ormanları ve orman rejimine giren sahaları; bilim ve fennin ist-ifadesine tahsis etmek, tabiatı muhafaza etmek, yurdun güzelliğini sağlamak, toplumun çe-şitli spor ve dinlenme ihtiyaçlarını karşılamak, turistik hareketlere imkan vermek maksa-diyla, milli parklar, tabiat parkları, tabiat anıtları, tabiatı koruma sahaları ve orman mesi-re yerleri olarak ayırır; düzenler, yönetir ve gerektiğinde işletir ve işletirir.” hükmü bulun-maktadır. İşte, devlet ormanlarındaki ve orman rejimi içinde bulunan özel arazilerdeki anıtsal nitelikli ağaçları ve buldukları alanları, bu hüküm içinde mevcut “Tabiat Anıt-ları” kapsamında düşünmek mümkündür.

Tabiat Anıtları kavramının ormancılık mevzuatı yönünden tanımı; 2873 Sayılı Mil-li Parklar Kanununun 2. Maddesinde yapılmaktadır. 11.8.1983 tarihinde yürürlüğe giren bu kanunun 2 / c maddesinde yapılan tanıma göre Tabiat anıtları; “..Tabiat ve tabiat olaylarının meydana getirdiği özelliklere ve bilimsel değere sahip.....” olan tabiat parçala-rını kapsamaktadır. Görüldüğü gibi, anıtsal nitelikli ağaçlar için özgün bir tanım bu ka-nun içinde de bulunmamaktadır. Ancak, doğanın kendi koşulları içinde yüzlerce yılda oluşan ve gerek fiziksel görünümüleri, gerekse ormancılık bilimleri yönünden sahip ol-dukları önemden ötürü anıtsal ağaçları tabiat anıtları içinde düşünmek gerekmektedir. Nitekin; bu yöndeki düşüncenin genel kabul görmesi nedeniyledir ki, özellik gösteren ağaç ve ağaç toplulukları, 2863 sayılı Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kanununun 6 / d maddesinin son paragrafında tarihi mağaralar ve kaya sığınaklar ile birlikte taşın-maz tabiat varlığı örnekleri arasında sayılmaktadır.

5- Anıt Ağaçların Varlığını Tehdit Eden Zarar Faktörleri ve Alınabilecek Önlemler

5.1- Zarar Faktörleri

Anıt ve korunmaya değer ağaçların yaşamlarını tehdit eden zarar faktörlerini; i) doğrudan insan zararları, ii) çevresel zararlar olmak üzere iki grupta ele almak gerekir. İnsanların anıt ve korunmaya değer ağaçlara verdiği doğrudan zararları:

1-Gövde üzerine yazı yazmak veya şekiller çizmek,

2-Yol, bina, duvar vb.gibi inşaatlar ile bu ağaçların tepe ve kök gelişmelerini önlemek. Örneğin ; anıt ağaçların çevresindeki yol ve asfaltlına çalışmaları sırasında,beton veya as-

falt dökümünü kök boğazına kadar getirerek ağaçların su ve besin sirkülasyonlarını önlemek, veya ağaç gövdelerini duvar içine yada arasına alarak gelişmesini frenlemek.

3-Anıt ağaçları gizli hazineler için işaret sanarak, diplerini kazmak ve gövdelerini oymak, biçimine sıralamak mümkündür:

Bu zararlardan ilk ikisini hemen her yerde görmek olasıdır. Üçüncü gurup zarar ise, hazine avcılar tarafından verilmektedir. Şöyle ki; anıt ağaçlar sahip oldukları ilginç ve görkemli gövdeleri ile sadece çevrecilerin ve doğa severlerin değil, hazine avcılarının da dikkatini çekmektedir. Bu kişiler anıt ağaçları kimi gizli surların şifresi gibi algılamakta ve bu ağaçların bizatihi gövdelerinde veya hemen yakınlarında zengin hazinelerin gömülü olduğuna inanmaktadırlar. Bu anlayış ve beklenti nedeniyledir ki, Bursa Armutköy Mezarlığı içindeki anıt Meşenin altı ve yakın çevresi sürekli kazılmaktadır.

Anıt ve korunmaya değer ağaçlara zarar veren çevresel faktörler ise, hava kirliliği ve trafik baskısıdır. Özellikle büyük kent ve metropollerdeki ağaçlar, ormanlar ve kırsal alandakilere oranla bu zararlardan daha fazla etkilenmektedir. Endüstriyel atıklar, ev ve iş yerlerindeki ısınma sistemlerinden atmosfere bırakılan baca gazları ve nihayet taşıtların egzoz gazları içindeki zehirli bileşiklerin hep birlikte neden olduğu asit yağışlar, tüm diğer bitkiler gibi anıtsal ve korunmaya değer ağaçlara da zarar vermektedir.

Anıt ağaçların hemen yanından geçen demir ve kara yolları, zehirli gazlar yanında titreşim yoluyla da ağaçlara zarar vermektedir. Her yanından araç geçişinde yinelenen bu titreşimler ağaçların doğal dengesini bozmakta, kök ile tepe arasındaki su ve mineral madde döngüsünü sekteye uğratmaktadır. Böylece, beslenme ilişkisi bozulan ağaç zaman içinde zayıf düşerek böcek ve mantarların hücumuna maruz kalmaktadır.

5.2- Alınabilecek Önlemler

Yukarıda sayılan zarar faktörlerini önlemek amacıyla alınabilecek önlemleri yasal, teknik ve sosyal olmak üzere üç grupta incelememiz gerekmektedir.

5.2.1- Yasal Önlemler

2863 sayılı Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kanununun 6. Maddesinde ifade edilen önlem ve işlemleri yapmak suretiyle, anıtsal ve korunmaya değer ağaçların olası insan zararlarına karşı korunmalarını yasal güvenceye kavuştururuz. Bu ağaçların korunmalarına ait görevler, ulaşım yolları ile meskün yerler ve yakınlarındakiler için ilgili belediyelere, diğerleri için Mahalli Orman Teşkilatına aittir.

5.2.2- Teknik Önlemler

Anıt ağacın içinde bulunduğu koşulların iyileştirilmesi ve olanaklar ölçüsünde doğal yetişme ortamı koşullarının sağlanması biçiminde özetleyebileceğimiz teknik önlemleri şöyle sıralayabiliriz :

1-Anıt ve korunmaya değer ağaçların kök yayılma alanlarında asfalt ve beton kaplama işlemi yapmamak, yapılmış olan varsa kaldırmak,

2-Bu ağaçların çevresini tahta veya demir parmaklıklar ile çevirerek, kök yayılış alanındaki ezilme, yaralanma ve toprak sıkışmalarını önlemek,

3-Mevcut yara yüzeylerini kimyasal koruyucularla işleme tabi tutmak,

4-Kovuk ve içi boş ağaçların çürük kısımlarını sağlam oduna kadar temizleyerek, üzerlerini koruyucu kimyasallar ile kaplamak ve gereği halinde kovuk ağızını kapatmak,

5-İçi boşalmış ağaçlarda Tepe / Gövde dengesini yeniden sağlamak amacıyla mevcut dalları gereği halinde yarı yarıya keserek tepe küçültmesi uygulamak,

6-Her yıl yapılacak periyodik bakımlar ile ağaçların kuruyarak ölen dallarını budamak suretiyle, fırtınalı havalarda meydana gelen dal düşmesi sırasında her hangi bir kazayı peşinen önlemektir.

Burada hemen belirtelim ki, anıt ve korunmaya değer ağaçların yara yüzeyleri ve kovuklarını çamur ve beton gibi maddeler ile doldurmak yanlış bir uygulamadır. Örneğini pek çok yerde gördüğümüz bu uygulamalar ağaca yarardan çok zarar vermektedir. Şöyle ki: gövdesinin büyük bir bölümü kovuk olan ağacın içine tamamen beton doldurulması halinde ağacın rüzgara karşı salınımı ve esnekliği ortadan kalkmaktadır. Bu durumda şiddetli rüzgarda içteki beton ağaç gövdesiyle temas ettiği yerlerde yeni yaralar açılmasına neden olmaktadır. Ağaç kovuklarının, içinde binlerce bakteri ve çürütücü organizmaların bulunduğu toprak ile doldurulması ise daha büyük bir hatadır. Çünkü, bu durumda mevcut yara üzerine insan eliyle yeni çürütücüler eklendiği için, çürüme süreci hızlandırılmış olmaktadır.

Tekniğine uygun uygulamada yapılması gereken; çürük kısımları sağlam oduna kadar temizleyerek üzerlerini koruyucu kimyasallar ile kapladıktan sonra, gövde çapının 1 / 5 ini geçmeyen 3-5 dm'lük küçük kovukları ağızlarını kapatmadan olduğu gibi bırakmaktır. Büyük kovuklarda ise sanılanın aksine ağacın içi boş bırakılır. Sadece kovuk ağızı metal çubuk ve profiller ile desteklenip üzerine tel örgü gererek, özel hazırlanmış pastalar ile gövde formuna uygun biçimde kapatılır. Bu kısmın üzeri doğal kabuklar ile kaplanmak suretiyle ağaca doğal görünüm verilir.

Ağaç kovuklarının açıklanan biçimde kapatılarak normal görünümüne kavuşturulması işlemine "Ağaç Restorasyonu" veya "Koruyucu Onarım" denilmektedir. T. VAROL tarafından geliştirilen bu teknik Bursa ve Yalova'daki anıtsal ağaçlarda başarılı ile uygulanmıştır. İstanbul için bir örneği de Bebek Parkında görmek mümkündür.

5.23- Sosyal Önlemler

Bu önlemlerin başında halkı bilinçlendirmek gelir. Yazılı ve görsel basının her türlü olanaklarını kullanarak, anıtsal ve korunmaya değer ağaçların doğal, kültürel, tarihsel, folklorik ve mistik yönü hakkında, kamuoyunu sürekli bilgilendirmek gerekir.

6- Sonuç ve Öneriler

Dünyanın en zengin flora merkezleri arasında sayılan ülkemizde 9000 den fazla otu ve odunsu bitki doğal olarak bulunmaktadır. Anadolu'nun değişik yörelerinde karşımıza çıkan 3000 bitki türünü dünyanın başka yerlerinde görme olanağı yoktur. Bu zenginliğin nedenleri, ülkemizin coğrafi konumu ve topoğrafik yapısı ile, Anadolu Yarımadası'nın son Buzul Çağı'nı yaşamamış olmasıdır.

Günümüzde endüstrileşme sürecinin getirdiği hava kirliliği ve küresel ısınma gibi çevre sorunları bilinçli halk kesimlerinde yeşili koruma davranışını yaşamsal tutku haline getirmiştir. Çünkü, ulusal sınır tanımayan çevre sorunları ancak uluslararası işbirliği ile çözülebilecek niteliktedir. Bu bağlamda her kesimin bulunduğu tek ortak payda, yeşil dokunun her türlü önlem alınarak mutlak surette korunması ve gelecek kuşaklar için saklanmasıdır.

Doğal ve kültür mirasımızın en özgün temsilcileri olan anıt ağaçlar süzülüp gel-

dikleri yüz yıllar içinde pek çok tarihsel olaya tanıklık etmiştir. Birey ve toplum psikolojisi üzerinde büyük etkisi olan anıtsal ağaçların gelecek kuşaklar için saklanması, çağdaş çevreciliğin birincil görevleri arasında sayılmalıdır.

Anıt ağaçların yaşayan varlıklar oluşu, kendilerine özel ilgi gösterilmesini gerektirmektedir. Toplumun ortak mirası olan bu ağaçların gerçek anlamda korunabilmesi, bunların ancak topluma mal edilmesiyle mümkündür. Tesbit ve tescil bu bağlamda en önemli aşamadır.

Her belediyenin bu konuda kendi sorumluluk alanları içindeki durumu ortaya koyması, 2863 sayılı kanunun amir hükmüdür. Bu nedenle, belediyeler tarafından yapılacak böyle çalışmaların yasal bir zorunluluk olduğu bilinmeli ve Üsküdar, Fatih ve Beykoz belediyelerinin yaptığı bu yöndeki çalışmalar diğer belediyelere de örnek olmalıdır.

Kaynaklar

- ASAN, Ü., *Anıt Ormanlarımız. Çevre ve Ormancılık Dergisi*, Cilt 2, Sayı 6, 1986.
- ASAN, Ü., *Türkiye Ormanlarında Saptanabilen Anıt Nitelikli Ağaçların Dünyadaki Benzerleri ile Karşılaştırılması. I.Ü.Orman Fakültesi Dergisi*, Seri A, Cilt 37, Sayı 2, 1987.
- ASAN, Ü., *Anıt Ağaçların Birey ve Toplum psikolojisi Üzerindeki Etkileri. Yeşile Çerçeve Dergisi*, Sayı 18, 1992.
- ASAN, Ü., *Mistik ve Folklorik Yönüyle Anıt Ağaçlarımız. Yeşile Çerçeve Dergisi*, Sayı 23, 1993.
- ASAN, Ü., *Anıtsal Meşeler. Kasnak Meşesi Simpozyumu Bildirileri*, 1998.
- ASAN, Ü., *Beykoz ve Üsküdar'ın Anıtsal Ağaçları. Simpozyum Bildirileri*, 1998.
- ASAN, Ü., *Anıtsal Karaçamlar. Doğal Çevrenin Korunması ve Ehrami Karaçam Sempozyumu Bildirileri*, 1999.
- AYTUĞ, B., *Arkeolojik Araştırmaların Işığında İç Anadolu Stebi. I.Ü.Orman Fakültesi Dergisi*, Seri A, Sayı 1, 1970,
- YALTIRIK, F., *Tarihi ve Anıtsal Nitelikte Ağaç ve Ormanlarımız. Sandoz Dergisi*. 1994/4, 1994.

BOĞAZIÇI'NİN DOĞAL ÇİÇEKLİ BİTKİLERİ

Neriman Özhatay*

Giriş

Türkiye florasının zenginliği

Türkiye, Dünyada doğal bitkilerinin çeşitliliği ve zenginliği ile önemli bir yere sahiptir. Ülkemizin vasküler bitkilerini (çiçekli bitki ve eğreltilerini) bilimsel olarak tanıtan “Türkiye ve Doğu Ege Adaları Florası” adlı eser 1965-1985 yılları arasında 9 cilt halinde Prof. P.H.Davis ve ekibi tarafından yayınlanmıştır (Davis 1965-1985). Floranın yayınlanmasından sonra gerek Türk gerekse yabancı floristik botanikçilerin ilgisi Türkiye bitkileri üzerinde yoğunlaşmış ve Türkiye Florasına bir çok yeni tür katılmıştır. Bunun doğal sonucu olarak bütün bu verileri biraraya toplayan Türkiye Florasının tamamlayıcı ek ciltlerinin hazırlanması zorunluluğu ortaya çıkmıştır.

Türkiye Florasının tamamlayıcı I. ek cildi 1988 yılında Davis, Mill ve Tan tarafından, II. ek cildi ise 2000 yılında Güner, Özhatay, Ekim ve Başer tarafından yayınlanmıştır. Toplam 11 ciltten oluşan Türkiye Florası adlı eser floristik bakımdan Anadolu'nun devamı niteliğinde olan Doğu Ege Adalarının bitkilerini de içermektedir. Toplam 7676 sahifeden oluşan bu 11 ciltlik dev eserdeki tür adedi 8988'dir (8796 Türkiye + 192 Doğu Ege Adaları) ve bu türlerin 2991'i (2941 Türkiye + 50 Doğu Ege Adaları) endemiktir, endemizm oranı % 34.4'tür.

Türkiye Florası hızlı büyümeye devam etmektedir, XI. cildin yayın tarihinden sonra, Mayıs 2000-Mayıs 2002 tarihleri arasında Türkiye florasına ilave edilen takson adedi 133'dür. (N.Özhatay - Ş.Kültür, 2002). Bu tarihler arasında yayınlanan 77 makalede çoğunluğu bilim için yeni olan 71 tür, 4 alttür, 9 varyete ve 3 hibrit olmak üzere toplam 87 takson ile Türkiye'den daha önce kayıtlı olmayan 46 takson (30 tür, 8 alttür, 7 varyete ve 1 hibrit) saptanmıştır. Son yıllardaki veriler temel alındığında her 5 gün 12 saatte yeni bir takson Türkiye florasına ilave ediliyor demektir.

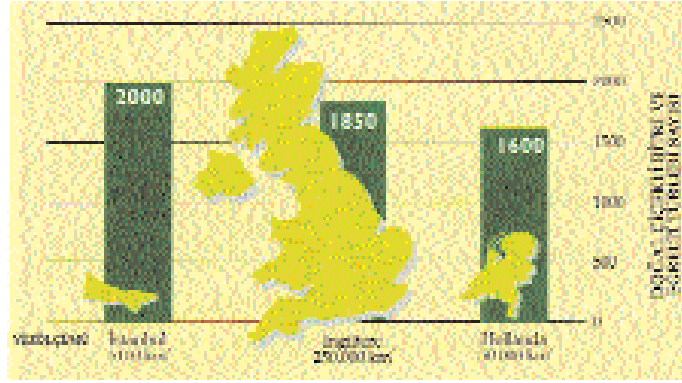
Türkiye, bir ılıman bölge ülkesi olmasına rağmen florası yağmur ormanları gibi çok zengin biyolojik zenginliğe sahip bölgeler ve kıtalar ile kıyaslanabilmektedir. Topraklarının yüzölçümü 7 kat büyük olan Avrupa kıtasında yaklaşık 12.000 tür bulunurken Türkiye'de yaklaşık 10.000 tür bulunmaktadır. Türkiye florası içinde de İstanbul florası büyük bir öneme sahiptir.

* Prof. Dr.

İstanbul florasının zenginliği ve önemi

İstanbul florası konusundaki ilk temel bilgiler FW. Noe (1798-1858), G.A. Aznavour (1861-1920) ve Dr. B. Post (1838-1909) tarafından toplanan bitki örneklerine dayanmaktadır (T.Baytop, 2002). P.H.Davis'in Türkiye Florası adlı eserinde İstanbul ili Avrupa ve Asya kıtalarında kalan kısımları Avrupa A2(E) ve Asya A2(A) şeklinde gösterilmiştir. Bu anıtsal eserde Türkiye ve Doğu Ege Adalarında doğal olarak yetişen çiçekli bitki ve eğreltiler (vasküler bitkiler) tanıtılmış ve yayılışları verilmiştir. Anabilim Dalımızda, ISTE¹ Herbariumundaki İstanbul bitkilerinin kayıtları taranmış ve bir resimli İstanbul Florası için hazırlıklar başlatılmıştır. Türkiye Florası ve ISTE'deki İstanbul bitkilerinin kayıtlarına dayanarak yaptığımız taramanın sonuçlarına göre İstanbul'da yaklaşık 2161 takson (tür, alttür ve varyete) doğal olarak yetişmektedir.

Yüzölçümü 5110 km² olan İstanbul il sınırları içinde 2000 kadar (Bu sayı alttür ve varyetelerle 2161'dir) doğal çiçekli bitki ve eğrelti türü yetişir. Türkiye'nin zenginliği nasıl bir kıta ile kıyaslanabiliyorsa, İstanbul'un bitki çeşitliliği de ülkeler ile kıyaslanabilmektedir.

İstanbul'un florasının zenginliği bulunduğu coğrafik konum (kıtalar ve denizler arasında yer alması) jeolojik yapısı, topografyası ve iklimine (iki deniz arasındaki coğrafi konumu gereği Karadeniz kıyılarının nemli ve soğuk ikliminden Marmara Denizi'nin daha sıcak iklimine geçişin etkisi) bağlıdır. İstanbul bölgesinde tür zenginliği yanında bu türleri barındıran habitat (yaşam ortamı) çeşitliliğide çok önemlidir: ormanlar, kayalıklar, çayırıklar, sert yapraklı çalılıklar, fundalıklar, sulak alanlar, kıyı ve kara kumulları, v.b.

İstanbul'un nadir ve endemik bitkileri

Bir bölgenin floristik açıdan değerlendirilmesinde çok önemli bir kriter barındırdığı endemik bitkilerdir (Endemik bitki, yayılışı sınırlı olan bitkilerdir). İstanbul endemik türler bakımından Anadolu ile kıyaslandığında, endemizm oranı düşük olan bir bölgedir. Endemik taksonların adedi 34 dür ve bunlardan 15 taksonda sadece İstanbul'da yetişmektedir (bu taksonlar listede "*" ile gösterilmiştir).

¹ ISTE (İstanbul Üniversitesi Eczacılık Fakültesi Herbariumu) 60 yıla yaklaşan bir süredir İstanbul florası üzerinde sürdürülen bilimsel araştırmaların merkezi olmuştur. Bugün İstanbul ve Trakya'nın doğal bitki türlerine ait örneklerin bir arada bulunduğu, en zengin kurutulmuş bitki koleksiyonuna sahiptir.

Tablo 1: İstanbul'daki endemik taksonlar:

Allium peroninianum Azn.
 **Asperula littoralis* Sm.
 **Atriplex tatarica* L. var. *constantinopolitana* Aellen
Bupleurum pendikum Snogerup
Carduus nutans L. subsp. *falcato-incurvus* P.H.Davis
C. nutans L. subsp. *trojanus* P.H.Davis
Centaurea hermannii Herm.
Centaurea kilaea Boiss.
 **Cirsium polycephalum* DC.
Colchicum micranthum Boiss.
 *Crocus olivieri Gay subsp. *istanbulensis* Mathew
Crocus pestalozzae Boiss.
Dianthus cibrarius Clem.
Erysimum degenianum Azn.
Euphorbia amygdaloides L. var. *robbiae* (Turrill) Radcliffe-Smith
Galanthus plicatus Bieb. subsp. *byzantinus* (Baker) D.A.Webb
Hieracium noeanum Zahn.
 **Hypericum aviculariifolium* Jaub. & Spach subsp. *byzantinum* (Azn.) Robson
 **Isoetes heldreichii* Azn.
 **Jasione heldreichii* Boiss. & Orph. var. *papillosa* J.Parnell
Knautia byzantina Fritsch
 *Lamium purpureum L. var. *aznavourii* Gand. ex Azn.
Lathyrus undulatus Boiss.
 *Linum tauricum Willd. subsp. *bosphori* Davis
 **Onosma propontica* Azn.
Senecio castegneanus DC.
Silene sangaria Cullen & Coode
 **Symphytum pseudobulbosum* Azn.
 **Taraxacum aznavourii* van Soest
Taraxacum pseudobrachyglossum van Soest.
 **Thymus aznavourii* Velen.
Trifolium apertum Bobrov var. *kilaeum* Zoh. & Lern.
 **Trifolium pachycalyx* Zoh.
 **Verbascum degenii* Hal.

Türkiye kısa adı Bern olan, *Avrupa'nın Yaban Hayatı ve Yaşama Ortamlarını Koruma Sözleşmesi*'ni 1984 yılında imzalamıştır. Bu sözleşmeye taraf devletler Ek Liste 1 (Flora) ve Ek Liste 2'de (Fauna) sıralanmış olan türler başta olmak üzere doğal bitki ve hayvan türlerini ve onların doğal yaşam alanlarının korumak amacıyla gerekli kanuni ve yönetsel önlemleri almakla yükümlüdürler.

İstanbul'da doğal olarak yetişen ve tehlike altında bulunan 17 bitki türü, sözleşmenin Ek Liste 1'inde yer almaktadır. Dolayısıyla planlamacılar ve karar mercileri, aşağıdaki tabloda verilen türlerin ve onların yaşam alanlarının korunması için gerekli tedbirleri almaları uluslararası bir sorumluluktur.

Tablo 2: Bern Sözleşmesi ile korunan türler ve doğal yaşam ortamları

Bitki Türü	Türkçe ismi	Doğal yaşam ortamı
1. <i>Aurinia uechtritziana</i>	Kum incisi	Kumullar
2. <i>Centaurea hermannii</i>	Çatalca peygamber çiçeği	Fundalıklar ve ormanlar
3. <i>Colchicum micranthum</i>	Narin acı çiğdem	Fundalıklar
4. <i>Cyclamen coum</i>	Yabani sıklamen	Ormanlar
5. <i>Eleocharis carniolica</i>	Yeniköy sivri sazı	Sulakalanlar
6. <i>Himantoglossum caprinum</i>	Orkide	Kireçtaşı meraları
7. <i>Onosma propontica</i>	Halkalı emzikotu	Kireçtaşı meraları
8. <i>Salvinia natans</i>	Su eğreltisi	Sulak alanlar
9. <i>Silene sangaria</i>	Karadeniz salkımı	Kumullar
10. <i>Sisymbrium confertum</i>	Kıyı rokası	Döküntü alanlar
11. <i>Teucrium lamiifolium</i>	Kısamahmut otu	Maki ve ormanlar
12. <i>Thymus aznavourii</i>	İstanbul kekiği	Kireçtaşı meraları
13. <i>Trapa natans</i>	Su kestanesi	Sulak alanlar
14. <i>Trifolium pachycalyx</i>	Yonca	Fundalıklar ve kayalıklar
15. <i>Vaccinium arctostaphylos</i>	Ayı üzümü	Ormanlar
16. <i>Verbascum degenii</i>	Sahil sığırkuyruğu	Kumullar
17. <i>Veronica turrilliana</i>	Trakya minesi	Kireçtaşı meraları

İstanbul florasının bir diğer önemi ise nadir türleri barındırmasıdır. Türkiye'nin *Kırmızı Veri Kitabında (KVK) (Ekim ve ark., 1989) bu bölgeden 256 tür yer almaktadır. Bunlar arasından 41 türün, Dünya üzerindeki en zengin popülasyonlarının İstanbul'da olduğu saptanmıştır:

Tablo 3: Türkiye'nin KVK'ında IUCN kategorilerine göre nadir olan türlerden Dünya üzerindeki en iyi popülasyonlarının İstanbul'da olduğu bilinen taksonlar:

Amsonia (Rhazya) orientalis Decne
Arum byzantinum Blume
Asperula littoralis Sm.
Atriplex tatarica L. var. *constantinopolitana* Aellen
Aurinia uechtritziana (Bornm.) Cullen & Dudley
Bupleurum pendikum Snogerup
Centaurea amplifolia Boiss. & Heldr.
Centaurea hermannii Herm.
Centaurea kilaea Boiss.
Cirsium polycephalum DC.
Colchicum chalcedonicum Azn.
Colchicum micranthum Boiss.
Convolvulus persicus L.
Crocus olivieri Gay subsp. *istanbulensis* Mathew

Crocus pestalozzae Boiss.
Dianthus cibrarius Clem.
Erysimum degenianum Azn.
Heptaptera triquetra (Vent.) Tutin
Hypericum aviculariifolium Jaub. & Spach. subsp. *byzantinum* (Azn.) Robson
Isatis arenaria Azn.
Isoetes heldreichii
Jasione heldreichii Boiss. & Orph. var. *papillosa* J. Parnell
Jurinea kilaea Azn.
Lamium purpureum L. var. *aznavourii* Gand. ex Azn.
Lathyrus undulatus Boiss.
Linum hirsutum L. subsp. *byzantinum* Azn.
L. tauricum Willd. subsp. *bosphori* Davis
Onosma propontica Azn.
Peucedanum obtusifolium Sm.
Ranunculus thracicus Azn.
Silene sangaria Cullen & Coode
Sisymbrium confertum Stev.
Symphytum pseudobulbosum Azn.
Taraxacum aznavourii van Soest
Taraxacum pseudobrachyglossum van Soest
Thymus aznavourii Velen.
Trifolium apertum Bobrov var. *kilaeum* Zoh. & Lern
Trifolium pachycalyx Zoh.
Verbascum bugulifolium Lam.
Verbascum degenii Hal.
Veronica turrilliana Stoj. & Stef.

*Kırmızı Veri Kitabı (Red Data Book) nesli tehlike altında bulunan bitkilerin IUCN kategorilerine göre listelendiği ve Kırmızı Veri Kitabı veya kısaca Kırmızı Kitap adı altında yayımlanan veriler bitki korumanın temelini oluşturur. Türkiye’de böyle bir liste ilk kez 1989 yılında Ekim, Koyuncu, Erik ve İlarşan tarafından, ikinci ve güncelleştirilmiş ikinci baskısı ise 2000 yılında basılmıştır.

İstanbul’un önemli bitki alanları

Önemli Bitki Alanı (ÖBA) bir ülke veya bölge içinde olağanüstü zenginliklerde nadir, endemik ve tehdit altındaki türleri barındıran doğal alandır. Bu terim ilk kez 1995 yılında Fransa’da toplanan Bitki Koruma Konferansı (Planta Europa Conference) n’da kabul edilmiştir. Avrupa çapında kabul edilen ÖBA tanımı aşağıdaki gibidir:

Önemli Bitki Alanı (ÖBA); *nadir, tehlike altında ve/veya endemik bitki türlerinin çok zengin popülasyonlarını barındıran ve/veya botanik açıdan olağanüstü zengin ve/veya çok değerli bitki örtüsü içeren doğal ya da yarı doğal alandır.*

İstanbul il sınırları içinde pek çok alan doğa koruma değerleri açısından büyük önem taşımaktadır, ancak bunların arasında 7 tanesi olağanüstü özellikleriyle ön plana

çıkılmaktadır. Acil önlemlerle koruma altına alınması gereken bu alanlar:

- Terkos ve Kasatura arasındaki ormanlık alan ve kıyı şeridi
- Ağıl Dere ve Ağaçalı Kumulları
- Gümüşdere (Kilyos) Kumulları
- Kuzey Boğaziçi
- Hadımköy ve Kemerburgaz Arasındaki Mera ve Fundalıklar
- İstanbul Asya Yakası Tepeleri
- Sahilköy ve Şile Arasındaki Kumullar ve Ormanlar

İstanbul'un florasında Boğaziçi ve çevresinin florası çok önemlidir. Ancak bilindiği gibi bu bölgelerde özellikle Üsküdar ve çevresi tamamen yapılaşmış olması nedeniyle, Planlı/plansız yerleşim, endüstriyel veya benzeri yapılaşma sonucu ekolojik özelliklerinin büyük bir kısmı kaybedilmiş yerleşim alanlarıdır. Ancak doğal bitkiler il, ilçe v.b. gibi siyasi sınırları tanımaz, onlar kendileri için uygun yaşam ortamlarını buldukları yerlerde varlıklarını sürdürürler. Bu nedenle Üsküdar konulu bu sempozyumda, Doğa Korumada yeni bir yaklaşım olarak geliştirilen "İstanbul'un Önemli Bitki Alanlarından" Kuzey Boğaziçi Önemli Bitki Alanı tanıtılmıştır (Özhatay, Byfield & Atay, 2003).

Kuzey Boğaziçi Önemli Bitki Alanı

Alanın adı: Kuzey Boğaziçi

Öncelik durumu: Acil

Koordinatları: 41°14'K 29°05'D / PF 7666

Büyüklüğü: ..... ha

Alandaki önemli yaşam ortamları: Deniz kıyısı maki, sarp kayalık meraları, kayalıklar, kumul ve sazlıklar, kayın-meşe-gürgen ormanı, asit karakterli suni göller / Deniz seviyesi-200 m

Ülke çapındaki nadir takson sayısı: 36 (15 endemik)

Alanın içerdiği ÖBA kriterleri:

- **A1: 10** Küresel Ölçekte Tehlike Altındaki Tür
(3 Bern Sözleşmesi Ek Liste I türü dahil)
- **A2: 7** Avrupa Ölçeğinde Tehlike Altındaki Tür
(2 Bern Sözleşmesi Ek Liste I türü dahil)
- **B:** Zengin Tür Çeşitliliği İçeren Genel Habitatlar – 18
- **C2:** Tehlike Altındaki Doğal Habitatlar – 16.2.B11, 41.H21

Doğa koruma durumu: Doğal sit alanı, tabiatı koruma alanı, yaban hayatı koruma sahası

Kuzey Boğaziçi Önemli Bitki Alanı Hakkında Özet Bilgiler

Kuzey Boğaziçi Önemli Bitki Alanı (ÖBA), İstanbul boğazı ve şehrinin kuzey kesimlerindeki henüz yapılaşmamış kıyılarda sarp volkanik kayalar, kumullar ve sazlı bataklık habitatları içerir. Belgrad Ormanı'nı da içine alan Önemli Bitki Alanı zengin bir çeşitliliğe sahip deniz kıyısına özgü bitki örtüsü tiplerinin bir mozayigine sahiptir. Önemli Bitki Alanları florasında Bern Sözleşmesi Ek Liste I'de yer alan 5 tür (*Aurinia*

uechtritziiana, *Centaurea hermannii*, *Cyclamen coum*, *Trifolium pachycalyx* ve *Verbascum degeni*) bulunur. Buna ek olarak Önemli Bitki Alanı Küresel Ölçekte Tehlike Altında ve/veya Türkiye'de yalnız bir kaç yerde sınırlı 6 taksona (*Asperula littoralis*, *Centaurea kilaea*, *Heptaptera triquetra*, *Isatis arenaria*, *Jasione montana* ve *Linum tauricum* ssp. *bosphori*) ev sahipliği yapar. Ağaçlandırma nedeniyle ciddi bir şekilde zarar görmüş olmakla birlikte ÖBA içindeki açık sarp volkanik kayalar üzerinde gelişmiş kayalık bitki toplulukları Türkiye'de kendi çapındaki en iyi örneklerden biridir. Bu açıdan alan Sinop Yarımadası (ÖBA N°. 27) ile benzerlikler gösterir.

Büyük bir bölümü Boğaziçi Doğal Sit Alanı içinde yer alan Önemli Bitki Alanı, aynı zamanda Boğaziçi Kanunu ile de korunmaktadır. Bununla birlikte alan Boğaziçi'nde yerleşime yüksek talep nedeniyle sürekli bir yapılaşma tehdidi altındadır. Buna ek olarak Önemli Bitki Alanı, Riva civarında küçük ancak zengin bitki örtüsü içeren kumlardan kum çıkarımı, resmi spor tesislerinin yapımı vb tehditlerle karşı karşıyadır.

Alan tanıtımı

Kuzey Boğaziçi Önemli Bitki Alanı, Avrupa yakasında Rumeli Kavağı'ndan Kilyos'a ve Asya yakasında ise Beykoz'dan Riva, Çayağzı Deresi'ne kadar Boğaziçi'nin kuzeyinde yapılaşmamış kıyı şeridini içerir. Buna ek olarak Karadeniz kıyıları ve Boğaziçi'nden yaklaşık 4-5 km içeride bulunan Belgrad Ormanı da Önemli Bitki Alanı sınırları içine alınmıştır.

Belgrad Ormanı içinde asit karakterli kayalar hakimdir. Buna karşılık alanın büyük bir bölümü Karadeniz'den güneye doğru yavaş yavaş yükselen Sarıyer formasyonuna ait volkanik yastık lavlardan meydana gelmiş alçak bir plato düzlüğünden oluşur. Üzeri Çukurçeşme formasyonuna ait kum ve çakıllarla kaplı olan bu plato düzlüğü Boğaziçi ve Karadeniz kıyı şeridi boyunca uzanan ve yüksekliği genellikle 100 m'yi geçmeyen alçak kayalık ya da sarp kayalık yamaçlarla sınırlanmıştır. Plato güney-kuzey yönünde akan ve Karadeniz'e karışan bir dizi akarsu tarafından kesilir. Bu küçük akarsuların ağzlarında küçük çakıllı sahilleriyle küçük körfezler oluşmuştur. Buna karşılık Çayağzı Deresi Riva'nın yukarısında yaklaşık 0.5 km büyüklüğünde geniş bir su basan ovayı geçerek denize dökülür. Bu ovada bir kumul sistemiyle denizi birbirinden ayıran küçük bir sulakalan oluşmuştur.

Sarp kayalık yamaçlar çoğunlukla Karadeniz'e özgü *maki*, *mera* ve *kuru kaya bitki topluluklarının* bir mozayigi ile kaplıdır. Bu bitki örtüsü bir çeşit fundalık (Ericaceae) karakteri taşır. Sarp kayalıklar üzerinde, güneş ve rüzgarın etkisi ve toprak derinliğindeki değişkenliğe bağlı olarak bitki örtüsünde de önemli farklılıklar ortaya çıkmıştır. Bitki örtüsü tipleri denizden karaya doğru: *Halimione verrucifera-Limonium virgatum* deniz kıyısına özgü sarp kayalık toplulukları; erozyona uğramış çukurluklarda *Ornithogalum-Sagina maritima-Trifolium uniflorum* toplulukları; Türkiye'de çok nadir olarak görülen sarp kayalık mera topluluğu; *Sarcopoterium spinosum* garig topluluğu ve tür bakımından daha zengin *Arbutus unedo-Erica arborea-Phillyrea latifolia-Quercus-Spartium junceum* boylu kıyıya özgü psödomaki topluluğu şeklinde sıralanabilir. Zengin bitki örtüsü üzerinde daha detaylı çalışmalara gerek duyulmakla birlikte Önemli Bitki Alanı'nın çok lokal ve ülke çapında nadir türlere ev sahipliği yaptığı bilinmektedir. Bunlar arasında *Calendula suffruticosa* (Türkiye'de yalnızca Boğaziçi'nin sarp kayalık yamaçları üzerinde bir kaç popülasyonu bulunur), *Erysimum aznavourianum* (ilk kez buradan toplan-

mıştır), *Heptaptera triquetra* (ilk defa buradan toplanmıştır) ve nesli tehlike altında bulunan *Trifolium pachycalyx* (İstanbul civarına endemiktir) sayılabilir.

Kayalık sahillere boyunca uzanan küçük koylardaki çakıl bitki örtüsünde nadir *Crambe maritima* (Baltık Denizi, Atlas Okyanusu ve Karadeniz sahillere özgü bir bitkidir, Akdeniz’de bulunmaz) ve ülke çapında nadir *Tournefortia sibirica*’nın küçük popülasyonları yer alır.

Riva’da Çayağzı Deresi’nin denize döküldüğü yerde oldukça büyük bir kumul sistemi meydana gelmiştir. Toplam 59 ha yer kaplayan bu kumul sistemi hemen bitişiğindeki alçak tepelerin yamaçlarına kadar ilerler. Burası Karadeniz’in güneybatı sahillerindeki kumullara özgü pek çok bitki örtüsü tipine ev sahipliği yapar. Bunlardan biri de çok nadir Karadeniz kumul bitki türlerini içeren kısmen sabitleşmiş sarı kumul bitki örtüsüdür. Bu bitki örtüsünde yaygın olarak *Aurinia uechtriziana*, *Centaurea kilaea*, *Jurinea kilaea*, *Linum tauricum* ssp. *bosphori* ve *Peucedanum obtusifolium* bulunur. Bu kumul sisteminde ayrıca nesilleri tehlike altında bulunan *Isatis arenaria* ve *Verbascum degenii* gibi yalnız İstanbul kıyı kumullarında sınırlı olarak bulunan nadir kumul bitki türleri de yer alır.

Önemli Bitki Alanı’nda Çayağzı Deresi’nin ağzından karaya doğru yaklaşık 2 km deniz kıyısına özgü sazlıklar uzanır. *Phragmites australis*, *Schoenoplectus* spp. ve *Typha* spp. gibi boylu bataklık türlerinin ağırlıkta olduğu bu sazlıklar üzerinde detaylı bir araştırma yapılmamıştır. Bununla birlikte sazlıkların tatlısu kalkerli turbalıkların kenarlarında *Euphorbia lucida* ve *Lathyrus palustris* gibi ülke çapında nadir en az iki türün zengin popülasyonlarını barındırdığı ve Önemli Bitki Alanı çeşitliliğine önemli katkıda bulunduğu bilinmektedir.

Kıydan içerilere doğru orman bitki örtüsü yoğunluk kazanır ve en güzel örneklerine kıyıda, vadi içlerine sığınmış olarak ve Belgrad Ormanı’nda rastlanır. Daha ılık ve kuru yerlerde *Carpinus betulus-Quercus* topluluğu ve daha serin yerlerde *Carpinus-Fagus orientalis* topluluğu ağırlık kazanır. *Carpinus-Fagus orientalis* topluluğu kuzeye bakan yamaçlarda yer yer *Ilex colchica* ve *Laurocerasus officinalis* gibi Öksin flora elemanlarıyla birlikte görülür. Geçmişte orman bitki örtüsünün büyük bir bölümünde yirmi yıllık döngülerle uygulanan baltalık işletmeciliğine Belgrad Ormanı içinde son verilmiştir. Bu nedenle Belgrad Ormanı günümüzde İstanbul civarındaki en geniş yüksek orman örneklerinden birini temsil eder. Günümüzde Belgrad Ormanı ve alanın geri kalanının büyük bir bölümünü kaplayan baltalık ormanlar arasında önemli bir ekolojik farklılık ortaya çıkmıştır. Ormanlarla kaplı verimli vadi tabanlarında *Alnus glutinosa-Carpinus* topluluğu ve bu topluluk içinde de *Cardamine quinquefolia*, *Carex brizoides*, *Cyclamen coum*, *Fritillaria pontica*, *Galanthus x valentinei* nothosp. *subplicatus*, *Lathraea squamaria*, *Lilium martagon* ve *Nectaroscordum siculum* ssp. *bulgaricum* gibi zengin bir bahar florası yer alır. Kızılağaç (*Alnus glutinosa*) ağaçları altında asit karakterli su basan yerlerde ülke çapında nadir eğrelti türleri, *Osmunda regalis* ve *Thelypteris palustris* yetişir. Belgrad Ormanı içinde Bizans ve Osmanlı dönemlerinden kalma tarihi su bendleri tarihi özelliklerinin yanı sıra içerdikleri nadir türler açısından da önemlidir. Bendlerin kenarlarındaki mevsime bağlı su basan bölümlerde görülen bu nadir türler arasında *Corrigiola litoralis*, *Elocharis acicularis* (buradan başka yalnız kuzeydoğu Anadolu’nun yüksek göllerinde sınırlı olarak bulunur) ve *Juncus bulbosus* (Türkiye’de yalnız burada kayıtlıdır) sayılabilir.

Beykoz'un içlerindeki vadiler de içerdikleri zengin *Symphytum pseudobulbosum* popülasyonları nedeniyle Önemli Bitki Alanları sınırları içine alınmıştır. Küresel Ölçekte Tehlike Altında bir tür olan *S.pseudobulbosum*, Türkiye'ye endemik olup buradan başka İstanbul Boğazi'nin orta kesiminde iki yerde ve Trakya'da Dereköy'de kayıtlıdır.

Alandaki nadir türler²

Küresel Ölçekte Tehlike Altındaki türler [10 takson]

<i>Asperula littoralis</i> [End, V]	<i>Linum tauricum</i> ssp. <i>bosphori</i> [End, E]
<i>Centaurea hermannii</i> [End, V]	<i>Symphytum pseudobulbosum</i> [End, V]
<i>C. kilaea</i> [End, V]	<i>Taraxacum aznavourii</i> [End, I]
<i>Cirsium polycephalum</i> [End, V]	<i>Trifolium pachycalyx</i> [End, E]
<i>Isatis arenaria</i> [End, E]	<i>Verbascum degenii</i> [End, E]

Avrupa Ölçeğinde Tehlike Altındaki türler [7 takson]

<i>Aurinia uechtritziiana</i> [V]	<i>Lathyrus undulatus</i> [End, R]
<i>Cyclamen coum</i> [n/l]	<i>Peucedanum obtusifolium</i> [End, n/l]
<i>Erysimum aznavourii</i> [End, n/l]	<i>Taraxacum pseudobrachyglossum</i> [End, R]
<i>Euphorbia amygdaloides</i> var. <i>robbiae</i> [End, R]	

Ulusal Ölçekte Nadir Diğer türler [19 takson]]

<i>Anemone nemorosa</i> [R]	<i>Jurinea kilaea</i> [R]
<i>Calendula suffruticosa</i> [n/l]	<i>Lathyrus palustris</i> [R]
<i>Carex brizoides</i> [R]	<i>Lilium martagon</i> [E]
<i>Corrigiola litoralis</i> [V]	<i>Matthiola fruticulosa</i> [n/l]
<i>Crambe maritima</i> [E]	<i>Nectaroscordum siculum</i> ssp. <i>bulgaricum</i> [R]
<i>Eleocharis acicularis</i> [n/l]	<i>Osmunda regalis</i> [V]
<i>Euphorbia lucida</i> [R]	<i>Romulea columnae</i> ssp. <i>columnae</i> [R]
<i>Heptaptera triquetra</i> [R]	<i>R. linaresii</i> ssp. <i>graeca</i> [R]
<i>Jasione montana</i> [R]	<i>Tournefortia sibirica</i> [R]
<i>Juncus bulbosus</i> [R]	

Doğa koruma

• ÖBA'nın büyük bir bölümü 22.11.1993 tarihinde yürürlüğe giren Boğaziçi Kanunu ile koruma altındadır. Boğaziçi Kanunu kapsamına giren bölümler aynı zamanda Doğal Sit Alanı olarak ilan edilmiştir. ÖBA ayrıca 15.11.1995 tarihinde ilan edilen Is-

² End = Endemik

V = Vulnerable (zarar görebilir)

E = Endangered (tehlike altında)

I = Indermined (belirsiz)

n/l = not/listed (listede yok)

R = Rare (nadir)

tanbul Kuzey Kesimi Karadeniz Kuşağı Doğal Sit Alanı koruma sınırları içinde de yer alır. Sarıyer ve Beykoz ilçe sınırları ve Bahçeköy belde sınırlarını içindeki bu Doğal Sit Alanı değişik derecelerde koruma altındadır. Beykoz'da deniz seviyesindeki Uludağ göknarı (*Abies nordmanniana* ssp. *bornmulleriana*) toplulukları nedeniyle 02.12.1987 tarihinde Tabiatı Koruma Alanı (46.5 ha) ilan edilmiştir. Buna ek olarak alan Sarıyer-Feneryolu Yaban Hayatı Koruma Sahası ve Belgrad Ormanı, Orman İçi Dinlenme Yeri olarak da kısmen korunmaktadır.

- Alanda Bern Sözleşmesi Ek Liste I'de yer alan 5 tür bulunur: *Aurinia uechtritzi-ana*, *Cyclamen coum*, *Centaurea hermannii*, *Trifolium pachycalyx* ve *Verbascum degenii*.

- Alanda bulunan Bern Sözleşmesi Tehlike Altındaki Habitatlar: 16.2.B11- Güneybatı Karadeniz sabit kumulları, 41.H21-Trakya meşe-gürgen ormanları.

Tehditler ve diğer koruma konuları

- Riva Kumulları üzerinde 1994/5 yıllarında DHKD tarafından gerçekleştirilen bir araştırma: Türk Milli Takımına ait antreman tesislerinin yapımı (10 ha), ağaçlandırma ve rekreasyonel faaliyetler sonucu (toplam 3 ha) kumulların %43 oranında tahrip edildiği ve toplam 59 ha kumul habitatından geriye yalnızca 12.5 ha bir bölümün kaldığını ortaya koymuştur. Geriye kalan bölümün hemen hepsinin de zaten Sualtı Savunma Grup Komutanlığı (SAS) sınırları içinde yer alması nedeniyle korunduğu da eklenmelidir. Buna ek olarak Riva'da taşocağı işletmelerinin artması Çayağzı Deresi ve Sırapınar-Hüseyinli arasındaki tepelerin tahrip olmasına neden olmaktadır.

- Alanda askeri bölgeler dışındaki doğal alanların yapılaşması konusunda büyük bir baskı söz konusudur. Son on yılda Zekeriyaköy ve Kilyos'ta geniş mera ve çalılık habitatları tahrip edilerek yerleşim kompleksleri inşa edilmiştir. Bu nedenle ÖBA sınırları dışında bırakılan bu bölümlerin yanısıra çoğunlukla özel arazilerden oluşan Kilyos ve Demirciköy körfezi ve Marmarcık körfezi ve Rumeli Hisarı arasındaki sahil kesimi de benzer şekilde yerleşim ve turizm amaçlı tesisler nedeniyle yapılaşmak üzeredir.

- 1990'lı yılların başlarında İstanbul şehir merkezinin çevresindeki yeşil alanlarda özel üniversite açma konusunda olağanüstü bir talep yaşanmıştır. Böylece 1998 yılı Nazım İmar Planında yeşil alan olarak ayrılan bazı bölümler özel üniversite kampüslerine dönüştürülmeye başlanmıştır. Bu şekilde doğal alanların özel üniversitelerin kullanımına devredilmesi kamuoyunda büyük tartışmalara yol açmıştır.

- Alanda Rumeli ve Anadolu Hisarı civarlarında volkanik platolar üzerinde gelişmiş psödomaki formasyonları büyük ölçüde *Pinus maritima* ve *P. pinea* kullanılarak ağaçlandırılmıştır.

Sonuç

Üsküdar Belediyesi sınırları içinde kalan Boğaziçi ve çevresinde yerleşim alanları ile doğal bitki örtüsü büyük oranda tahrip edilmiştir. Üsküdar Belediyesi sınırları içindeki alanda halen doğal yeşil örtüyü barındıran Çamlıca Tepeleri, Fethi Paşa Korusu, Validebağ korusu ve Mecit Efendi Korusu'nun bitkilerinin saptanması, bugünkü durumunun bilinmesi bakımından çok faydalı olacaktır. Büyük ve Küçük Çamlıca tepelerinden son 30 yılda toplanan bitki örnekleri kurutularak İSTE'de saklanmıştır. Küçük soğanlı bitkilerden *Crocus* (çiğdem) türleri, *Iris* (süsen) türleri: *Iris suaveolens* ve *Iris sinensis* gibi İstanbul'un bazı önemli bitkileri bunlar arasındadır. İstanbul florasının bir

önemli değeri ise tarihi değer taşıyan bitki örnekleridir. Bazı türlerin ilk örnekleri bölgeden toplanmış ve bu örnekler ile bilim dünyasına tanıtılmıştır. Bu taksonların adedi 45 civarındadır ve bunlardan iki tanesi de Üsküdar'dan toplanmıştır:

1. *Lamium purpureum* L. var. *aznavourii* Gand. ex Azn. "Scuteri, Aznavour (Kurutulmuş örnekler Cenevre Herbaryumundadır).

2. *Chaerophyllum byzantinum* Boiss.

İstanbul'dan ilk örneği toplanan bitkilerin bir kısmı isimlerinde İstanbul'dan izler taşır, bir kısmı günümüzdeki adını bir kısmı ise tarihteki adını benimsemişlerdir:

Crocus olivieri subsp. *istanbulensis* (İstanbul çiğdemi)

Galanthus plicatus subsp. *byzantinus* (İstanbul kardeleni)

Linum tauricum subsp. *bosphori* (Boğaziçi keteni)

Colchicum chalcedonicum (Kadıköy çiğdemi)

Özetle, yapılaşma ile doğal peyzajının büyük bir kısmını kaybeden Üsküdar alanında var olan koruluklarda ve Çamlıca tepelerindeki kalan bitki envanterinin saptanması ve bu doğal bitkileri halka tanıtılması hususunda çalışmaları yapmalıdır. Sahip olduğumuz doğal zenginlikleri tanımadan onları koruyamaz ve onlardan faydalanamayız. Boğazın iki yakasında ve kumul alanlarında Dünya'da sadece burada yetişen endemik bitkiler özgürce yetişir. İstanbul bitkilerini tanıtan resimli bir floristik eser maalesef yoktur. İstanbul bitkileri ile ilgili çalışmalar 500 yıl önce başlamasına rağmen, bu bölgede yetişen yaklaşık 2000 bitki türünün adını, özelliklerini ve alandaki yayılışlarını belirten bir eser, İstanbul Florası, bugüne kadar hazırlanmamıştır. Böyle bir çalışmanın ilk adımları tarafımızdan başlatılmıştır ancak büyük bir insan gücü ve finansal destekle gerçekleştirilebilecek bu çalışma en kısa zamanda projelendirilecektir.

Kaynaklar

İstanbul florası ile ilgili kaynaklar çeşitli bilimsel yayın ve tezlerdir. Bu çalışmada, 60 civarında olan bu kaynakların listesi verilmemiştir çok gerekli olan kaynaklar listelenmiştir. Ancak tüm kaynaklar Farmasötik Botanik Anabilim Dalında bulunmaktadır ve istendiğinde faydalanabilir.

- 1- Davis, P. H. (ed.), *Flora of Turkey and the East Aegean Islands*. Vol.1-9, University Press, Edinburgh, 1965-1985.
- 2- Davis, P. H. et al, *Flora of Turkey and the East Aegean Islands*. First Suppl. Vol.10, University Press, Edinburgh, 1988.
- 3- Güner, A., Özhatay, N., Ekim, T. ve Başer K.H.C., *Flora of Turkey and the East Aegean Islands*, Second Suppl. Vol. 11, Edinburgh, 2000.
- 4- Baytop, T., *İstanbul Florası Araştırmaları*, İstanbul, 2002.
- 5- Özhatay, N. ve Kültür, Ş., *Towards the third supplement of 'Flora of Turkey and the East Aegean Islands'*, VI. Plant Life of Southwest Asia Symposium (10-14 June, 2002), Abstract book, 106, Van, 2002.
- 6- Ekim, T. et al, List of rare, threatened and endemic plants in Turkey. Turkish Association for Conservation of Nature and Natural Resources, Ankara, 1989.
- 7- Ekim, T. et al, *Türkiye Bitkileri Kırmızı Kitabı (Eğrelti ve Tohumlu Bitkiler)*, Ankara, 2000.
- 8- N. Özhatay, A.J.Byfield & S.Atay, *Türkiye'nin Önemli Bitki Alanları*, İstanbul, 2003.
- 9- İstanbul Green Space Project, "İstanbul Forever green" leaflet (1999-2001) (N.Özhatay, A.Byfield & G. Argun). *Doğal Hayatı Koruma Derneği*, İstanbul, 1998.

Colchicum chalconicum
(Kadıköy acı çiğdemi)

Eleocharis carniolica

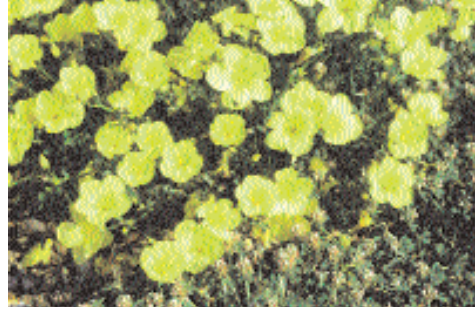
Lathyrus undulatus

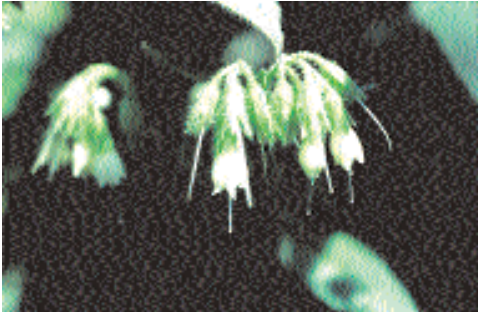
Verbascum bugulifolium

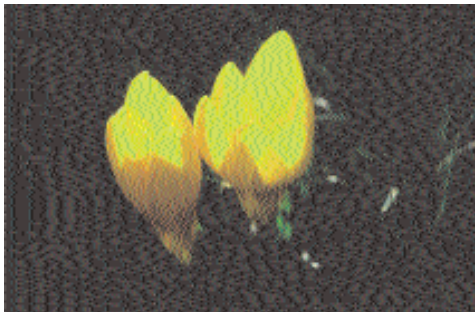
Galanthus plicatus subsp. *byzantinus*
(Istanbul kardeleni)

Linum tauricum subsp. *bosphori*
(Boğaziçi keteni)

Symphytum pseudobulbosum

Crocus olivieri subsp. *istanbulensis*
(Istanbul çiğdemi)

